

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЧУМАЧЕНКО ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 332.36(4)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН В ЕКОНОМІЧНОМУ
ТА ЕКОЛОГІЧНОМУ ВИМІРАХ**

Спеціальність 08.00.06 «Економіка природокористування
та охорони навколишнього середовища»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання
на відповідне джерело _____ О. М. Чумаченко

Науковий консультант:
Мартин Андрій Геннадійович,
доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Чумаченко О. М. Теоретичні засади оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному та екологічному вимірах.
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук зі спеціальності 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища». Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2025.

В основу дисертаційного дослідження покладено розроблення теоретико-методологічних та еколого-економічних засад і практичних рекомендацій щодо оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному та екологічному вимірах, які сприятимуть зростанню ефективності використання природних ресурсів, зокрема земельних, як основного незамінного базису виробництва, сприятимуть формуванню системи сталого землекористування та охорони земель.

Базовою основою дослідження є гіпотеза, яка розглядає земельні ресурси як основу процвітання та збагачення держав, формування самоідентичності, історико-культурної виразності народів у визнаних міжнародним правом кордонах. Головний елемент перспективних можливостей земельних ресурсів щодо забезпечення соціально-економічного блага лежить у площині поняття земельної ренти.

Удосконалено понятійно-термінологічний апарат економіки природокористування та охорони навколишнього середовища поняттям «європейський земельно-ресурсний простір» і запропонувати авторське тлумачення поняття «земельно-ресурсний потенціал».

Встановлено, що іноземними інвесторами було поглинуто близько 79,5 млн га родючих земель у країнах, які розвиваються. Найзначнішими «контролерами» сільськогосподарських земель поза межами власної території є компанії: Великої Британії – 8,8 % загальносвітових і 20,4 % європейських угод на загальну площу майже 7 млн га, Нідерландів – відповідно 3,1 % та

4,1 %, на площу 2,4 млн га, Кіпру – відповідно 2,8 % та 10,3 % на загальну площу 2,2 млн га як офшорна зона тощо. Європейські компанії використовують 30,7 млн га «захоплених» земель (38,6 % від світових), а в межах європейського земельно-ресурсного простору – 20,9 млн га. У Східній Європі неокolonіалізмом охоплено 17,03 млн га земель, зокрема під вирощуванням технічних культур зайнято 49 % земель, для виробництва продовольства використовується 6 %, для змішаного використання виділено 44 % і під вирощуванням багатоцільових культур (flex-crops) зайнято 1 % земель. В Україні близько 3,3 млн га перебувають у користуванні великих іноземних компаній. Іноземні інвестори контролюють 4,2 % території, 7,6 % усіх сільськогосподарських земель і 10 % орної землі в Україні.

Доведено, що продовольча безпека Європи формується в умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, на що вказують показники розораності території – середньої по ЄС (23 %) і в Україні (близько 54 %). Висока технологічність агросектору сприяє розвитку агрохімічного сектору, меліорації тощо. Водночас деградаційні процеси, а особливо ерозійні, є головним чинником зниження продуктивності земель. За останні десятиліття площі еродованих земель в ЄС зменшилися із 10,1 % до 8,5 %, в Україні близько 32 % земель використовуються як середньо та сильно еродовані.

У процесі дослідження обмеженого доступу до земельних ресурсів під час воєнних конфліктів виділено екологічні та соціально-економічні наслідки, спричинені такими конфліктами. Встановлено, що в Хорватії, на 23 % території країни відбувалися бойові дії, а розмінування 1 га земель, що зазнали шкоди внаслідок ведення бойових дій, коштує близько 1328 дол. США. В Україні аналогічні затрати становлять близько 2149 дол. США. Прогнозований час для відновлення господарської придатності земель України, зокрема для розмінування територій, може становити 30–70 років. Запропоновано авторське тлумачення поняття «постконфліктне землекористування».

Обґрунтовано взаємозв'язок людського та земельного капіталу, встановлено основні його властивості. Визначено, що в процесі активного

землекористування та в умовах обмеженості, а отже, дефіцитності земельних ресурсів, виникає додаткова цінність земель, що загалом збільшує земельний капітал. Проведено дослідження особливостей формування та регулювання національного і європейського ринків земель. Встановлено, що останніми десятиліттями орендоорієнтована модель землекористування в Україні, особливо в аграрній сфері, не забезпечила високих рентних показників землевласникам. Середній показник оренди 1 га ріллі становить 80 дол. США, що є одним із найнижчих показників у Європі. Натомість аналогічні платежі в Італії та Нідерландах складають 975 дол. США, в Данії – 647 дол. США.

Проведений аналіз показників грошової оцінки орних земель показує, що значення середніх показників у ряді країн не повною мірою відображають цінність земель. Створено економіко-математичну модель оцінки орних земель європейських країн до 2050 року. В умовах постійної продовольчої загрози ціна продуктивних земель буде зростати, за нашими прогнозами, в Чехії – в 4,2 раза, в Словаччині – в 3,7 раза, в Естонії – в 3,5 раза, в Ірландії – в 1,01 раза, у Франції – в 1,02 раза, в Данії – в 1,12 раза. Це дає підстави стверджувати, що «молоді» країни Європейського земельного-ресурсного простору демонструють вищу здатність до економічного розвитку сільських територій, на противагу «старим» країнам Європи.

Обґрунтовано динаміку зміни ціни одного гектара орних земель і встановлено, що в Європі цей показник досить неоднорідний. Так, середній показник росту вартості ріллі для Греції, Фінляндії, Іспанії та Бельгії становить 0–1 %; Ірландії, Італії, Франції, Латвії, Великої Британії, Нідерландів, Данії, Швеції, Хорватії, Словенії – 1,01–5,0 %; Німеччини і Люксембургу – 5,01–10,0 % та для Угорщини, Словаччини, Болгарії, Чехії, Польщі, Естонії, Литви, Румунії коливається в межах 10,1–25,0 %.

Встановлено, що прогнозовані темпи урбанізації в Європі в період 2023–2030 років сприятимуть щорічному приросту урбанізованих земель на 1 % у рік. Економічна ефективність урбанізації становить у Німеччині 7443 млрд дол. США, у Франції – 6542 млрд дол. США; найнижчий приріст

спостерігаємо в структурі землекористування північноєвропейських країн (Фінляндія – 10 млрд дол. США, Ірландія – 31 млрд дол. США, Швеція – 28 млрд дол. США, Норвегія – 38 млрд дол. США). Цілком імовірно, що за наступні 7 років в умовах прогнозованої урбанізації (7 % територій до 2030 року) ВВП країн Західної Європи може зрости в середньому в 1,29 раза внаслідок змін у структурі землекористування. Розраховано потенційні фіскальні надходження до бюджетів різних рівнів від використання земель. Доведено, що частка земельного податку може бути гарантованим джерелом бюджетних надходжень, адже в структурі внутрішнього валового продукту ЄС вона становить 2,3 %. Найбільшу частку земельного податку зафіксовано в Естонії (13,7 %) і Хорватії (10,9 %), що свідчить про досить високу фіскальну ефективність від землеустрою на розрахунковий період. Загальний тренд показує, що молоді країни – члени ЄС (країни, які вступили до ЄС після 2004 року) мають вищий потенціал для нарощування стосовно перспективного наповнення бюджетів фіскальними платежами від землекористування.

Встановлено, що шлях до формування сталого землекористування лежить у площині земельних реформ, як однієї із форм якісної зміни і соціально-економічного, і політичного устроїв. Зауважено, що в основу деяких земельних реформ пострадянського простору було покладено реституцію – повернення прав на земельні ділянки колишнім власникам (Албанія, Румунія, Словаччина, країни Балтії та інші), а також приватизацію земельних ділянок (Україна), що визначило вектори формування та розвитку земельних відносин у цих державах на десятиліття вперед.

Встановлено, що сільське господарство ЄС є найбільшим землекористувачем (близько 43,5 % території), а кількість аграрних підприємств за останнє десятиліття зменшилася в середньому на 3,5 %. Площі сільськогосподарських угідь також мають тенденцію до зменшення. Середній розмір ферм у ЄС зріс із 14,3 га (2010 р.) до 17,2 га (2020 р.), що становить приріст на 19,7 % за десятиріччя. У структурі малих господарств, найпоширенішими виявились господарства площею до 5 га (63,8 %).

Загальноєвропейські тенденції щодо кількості ферм вказують на її зменшення на 24,8 % за десятиріччя. Рівень зайнятості в аграрній сфері знизився на 9,5 %. З'ясовано, що основою земельних правовідносин в ЄС є орендні відносини: частка орендованих сільськогосподарських земель становить 56 %. Доведено, що обрання вдалої моделі розвитку аграрної сфери сприяло зростанню економічних показників: за останнє десятиріччя економічна ефективність рослинництва зросла на 17,1 %, тваринництва на 12,6 %, валова додана вартість агросектору зросла на 17,4 %. Загалом економічна ефективність сільського господарства зросла на 14,9 % в межах Спільної аграрної політики (САП).

Проаналізовано економічну ефективність виплат у межах Спільної аграрної політики. Визначено, що на кожне вкладене євро з фінансової підтримки в межах САП валова додана вартість сільського господарства ЄС зростає на 3,5 євро, причому найвища ефективність у Нідерландах (12,4 євро), Італії (5,9 євро) і Франції (4,0 євро). Встановлено, що фінансова підтримка в межах САП має тенденцію до зростання на рівні 1,9 % до попереднього року. Визначено, що фінансова підтримка аграрного сектору становить 353,9 євро/га. Проведено аналітичну оцінку перерозподілу обсягів фінансування сільськогосподарських товаровиробників і виявлено, що найбільшу частку фінансування отримують країни, які мають високий рівень сільськогосподарської освоєності території, на що вказує коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,95$.

Встановлено залежність величини оренди земель від виплат: у молодих державах – членах ЄС вона варіює в діапазоні 0,15–0,32 євро на кожне євро виплат, середній показник становить 0,22. Досліджуючи вплив виплат у межах САП на вартість сільськогосподарських угідь, було встановлено, що виплати у рамках САП сприяють підвищенню вартості сільськогосподарських угідь у широкому діапазоні – від 0,12 до 0,47 євро на кожне євро виплат, середній показник для ЄС становить 0,19.

Розроблено алгоритм оцінки впливу структури землекористування на економічні показники, головним завданням якого є визначення внеску

кожного виду економічної діяльності та інституційного сектору економіки в приріст ВВП. Доведено, що ВВП країн – членів ЄС меншою мірою залежить від сільського, лісового та водного господарств, а економікоформуєчими є інші сектори економіки. Проведено типізацію землекористувань із врахуванням видів економічної діяльності та інституційних секторів економіки країн, сформовано відповідні типи землекористувань і визначено їх структуру (аграрний – 39,6 %; екологостабілізуючий – 35,9 %; селітебний – 3 %; індустриальний – 21,5 %).

Розроблено багатофакторну кореляційну модель, яка дала змогу провести аналіз структури земельно-ресурсного простору та встановити залежності між економічними показниками прибутковості (середніми показниками ВВП із одиниці площі) та використанням земельно-ресурсного потенціалу із врахуванням інституційних секторів економіки країн. Визначено, що найвищий коефіцієнт кореляції має змінна x_5 ($r = 0,96$), що позначає транспортно-логістичну і торговельну складову ВВП та вказує на дуже сильний вплив землекористувань у цій галузі на економічні показники ВВП. Високим ступенем залежності характеризуються величини при змінній x_2 ($r = 0,75$) – у лісогосподарському землекористуванні, x_3 ($r = 0,79$) – на землях промисловості, x_8 ($r = 0,78$) – землях у сферах державного управління, оборони, освіти, охорони здоров'я тощо, x_9 ($r = 0,76$) – у культурно-розважальному та рекреаційному землекористуванні. Слабший кореляційний зв'язок мають землекористування сільськогосподарського та водогосподарського сектору – x_1 ($r = 0,69$), що вказує на дещо нижчий вплив землекористувань цього типу на економічні показники ВВП. При дослідженні виявлено, що землі, які перебувають у розпорядженні житлового сектору – x_4 ($r = 0,62$), фінансового, страхового, ІТ-сектору – x_6 ($r = 0,49$), науково-технічного й адміністративного сектору – x_7 ($r = 0,57$), мають слабкі кореляційні зв'язки із результативною ознакою – прибутковістю сектору від використання земельно-ресурсного потенціалу, що можна розцінювати як

слабку залежність доходу в складі загальнодержавного від площ, зайнятих у виробництві чи задіяних у наданні послуг галуззю.

Проведено комплексну оцінку просторової забезпеченості збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій території європейських країн. Використано поняття «індекс розвитку екомережі», або Смарагдовий індекс, середній показник якого по ЄС складає 0,26, а для України – 0,12. Розраховано індекс заповідності територій, який в Україні становить 0,07, що є в рази нижчим показником від середньоєвропейського – 0,26. Таке співвідношення вказує на недостатній рівень забезпеченості територіями природно-заповідного фонду в Україні.

Проведено аналіз структури природоохоронних територій, за результатами якого встановлено, що в ЄС їх основу становлять землі під лісовими масивами (49,6 %), агросистеми (29,8 %), посушливі території із бідною рослинністю (9,2 %), водні об'єкти (5,4 %), водно-болотні угіддя (4,09 %), і найменша частка припадає на забудовані території (1,91 %). В Україні структура таких територій характеризується іншим їх співвідношенням. Так, ліси складають 55,9 %, водні об'єкти – 19,7 %, водно-болотні угіддя – 10,5 %, сухі землі та землі без рослинного покриву – близько 9 %, агросистеми – 4,5 % і забудовані території – 0,3 %.

Для оцінки впливу на природні системи проведено оцінку екологічної стабільності території європейських країн та їх фрагментованості. Встановлено, що ландшафти ряду європейських країн (Данії, Мальти, Нідерландів, Угорщини, Бельгії та України) мають слабо стабільний екологічний стан території. Коефіцієнт екологічної стабільності ($K_{\text{ек.ст.}}$) лежить у межах 0,34–0,5. Найвищі показники оцінки впливу структури угідь на екологічну стабільність у Фінляндії (0,88), Швеції (0,85), Словенії (0,78), Естонії (0,72). Середній показник по ЄС становить 0,6, що вказує на середньо стабільну екологічну ситуацію.

Обґрунтовано витрати на охорону навколишнього природного середовища. Так, середні витрати на охорону навколишнього середовища в ЄС

становлять 1,9–2,0 % ВВП за останні 10 років. За даними Держкомстату, в Україні аналогічні витрати, порівнюючи із західними країнами, незначні, та в середньому становили у довоєнний період 1,12 % ВВП країни.

Розраховано середню вартість створення одного гектара екомережі. Найбільша питома вага в грошовому еквіваленті одного гектара екомережі Мальти (6298,6 дол. США/га), Нідерландів (1696,3 дол. США/га), Данії (1588,8 дол. США/га), найнижчий показник у Румунії (0,3 дол. США/га), Болгарії (1,2 дол. США/га), Греції (1,9 дол. США/га). В Україні аналогічні витрати становлять близько 6,3 дол. США/га на рік.

Визначено роль європейських інститутів і національних урядів у формуванні сталого землекористування та встановлено його цілі. Доведено, що в основі розв’язання проблем сталого землекористування європейських країн має лежати Спільна земельна політика ЄС, що забезпечується комплексом національних стратегії, планів і політик як складових Європейського зеленого курсу. Запропоновано напрями вдосконалення земельної політики України в контексті євроінтеграційних процесів для досягнення продовольчої безпеки, сталого розвитку та збалансованого використання земельних ресурсів.

Ключові слова: земельно-ресурсний потенціал, управління земельними ресурсами, стале землекористування, моделювання, оцінка земель, охорона земель, ринок земель, сільськогосподарські угіддя, валовий внутрішній продукт.

ANNOTATION

Chumachenko O. M. Theoretical principles of assessment of the land resource potential of European countries in economic and ecological dimensions. The qualification scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for obtaining the Doctor degree in Economic Sciences, speciality 08.00.06 «Economics of Nature Using and Environment Protection». The National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, 2025.

The basis of the dissertation research is the development of theoretical-methodological and ecological-economic principles and practical recommendations for assessing the land-resource potential of European countries in economic and ecological dimensions, which will contribute to the growth of the efficiency of the use of natural resources, including land resources, as the main irreplaceable basis of production, will contribute to the formation of a system of sustainable land use and land protection.

The basic of the research is a hypothesis that considers land resources as the basis of prosperity and enrichment of states, the formation of self-identity, historical and cultural expressiveness of peoples in borders recognized by international law. The main element of the promising possibilities of land resources for the provision of socio-economic good lies in the plane of the concept of land rent.

The terminological apparatus of the economics of natural resources management and environmental protection is improved by the concept of "European land and resource space" and the author's interpretation of the concept of "land and resource potential" is proposed. It was established that foreign investors absorbed about 79,5 million hectares of fertile land in developing countries. The most significant "controllers" of agricultural land outside their own territory are companies: Great Britain – 8,8% of global and 20,4% of European agreements with a total area of almost 7 million hectares, the Netherlands, respectively, 3,1% and 4,1% of the area 2,4 million hectares, Cyprus, 2,8% and 10,3%, respectively, with an area of 2,2 million hectares as an offshore zone, etc. European companies use 30,7 million hectares of "captured" land (38,6% of the world's), and within the European land and resource space – 20,9 million hectares. In Eastern Europe, neocolonialism has covered 17,03 million hectares of land, including under technical crops - 49%, food production - 6%, mixed use - 44%, multi-purpose crops (flex-crops) - 1%. In Ukraine, about 3,3 million hectares are used by large foreign companies. Foreign investors control 4,2% of the territory, 7,6% of all agricultural land and 10% of arable land in Ukraine.

It has been proven that Europe's food security is formed under the conditions of intensification of agricultural production, which is indicated by the indicators of plowed territory average for the EU - 23% and Ukraine - about 54%. The high technology of the agricultural sector contributes to the development of the agrochemical sector, land reclamation, etc. At the same time, degradation processes, especially erosion, are the main factor in reducing land productivity. Over the past decades, the area of eroded land in the EU has decreased from 10,1% to 8,5%, in Ukraine about 32% of land is used as moderately and severely eroded. The irreplaceability of land resources in the formation of food sovereignty is substantiated, and it is established that the increase in the production of grain crops in developed countries (in European countries, the decline in production is 3,8%) is higher by 2,7% compared to developing countries (increase of 1,8%).

In the study of limited access to land resources during military conflicts. Environmental and socio-economic consequences caused by military conflicts are highlighted. It has been proven that in Croatia 23% of the territory was affected by hostilities, demining 1 ha of damaged land costs about 1328 dollars, in Ukraine similar costs are about 2149 dollars. The projected time for restoring the economic suitability of lands, including demining territories, of Ukraine may be 30-70 years. The author's interpretation of the concept of post-conflict land use is offered.

The relationship between human and land capital is substantiated, and its main properties are established. It was determined that in the process of active land use and in conditions of limited, and therefore scarce, land resources, additional value of land arises, which generally increases land capital. A study of the peculiarities of the formation and regulation of national and European land markets was conducted. It was established that over the last decades, the rent-oriented domestic model of land use, especially in the agricultural sector, did not provide high rent indicators to landowners. The average rent for 1 hectare of arable land is 80 dollars, which is one of the lowest rates in Europe. On the other hand, similar payments in Italy and the Netherlands - 975 dollars, Denmark - 647 dollars.

The analysis of indicators of the monetary valuation of arable land shows that the values of the average indicators in a number of countries do not fully reflect the value of the land. An economic-mathematical model for the assessment of arable land in European countries until 2050 has been created. In the conditions of a constant food threat, the price of productive land will increase, according to our forecasts, in the Czech Republic – 4,2, Slovakia – 3,7, Estonia – 3,5. In Ireland – 1,01, France – 1,02, Denmark – 1,12 times. Which gives reason to claim that the "young" countries of the European land-resource space demonstrate a higher ability for the economic development of rural areas, in contrast to the "old" countries of Europe.

The dynamics of changes in the price of one hectare of arable land are substantiated, and it is established that this indicator is quite heterogeneous in Europe. Thus, the average rate of growth in the value of arable land for: Greece, Finland, Spain and Belgium is 0-1%; Ireland, Italy, France, Latvia, Great Britain, the Netherlands, Denmark, Sweden, Croatia, Slovenia is 1.01 - 5%; Germany and Luxembourg - 5.01 - 10%, and Hungary, Slovakia, Bulgaria, the Czech Republic, Poland, Estonia, Lithuania, Romania - 10.1 - 25%.

It has been established that the projected rates of urbanization in Europe in the period 2023-2030 will contribute to the annual increase of urbanized land by 1% per year. The economic efficiency of urbanization is in Germany (7,4 billion dollars), France (6,5 billion dollars), the lowest increase is observed in the structure of land use in Northern European countries (Finland - 10 billion dollars, Ireland - 31 billion dollars, Sweden - 28 billion dollars. Norway - 38 billion dollars). Potentially, in the next 7 years, under conditions of projected urbanization (7% of territories by 2030), the GDP of the countries of Western Europe may increase by an average of 1,29 times due to changes in the structure of land use. Potential fiscal revenues to the budgets of different levels from land use are calculated. It has been proven that the share of land tax can be a guaranteed source of budget revenues, in the structure of the gross domestic product of the EU, it is 2,3%. The highest share is in Estonia (13,7 %), Croatia (10,9 %), which indicates a fairly high fiscal efficiency of land

management for the calculation period. The general trend shows that prospective filling of budgets with fiscal payments from land use in young EU member states has a higher growth potential.

It has been established that the way to the formation of sustainable land use lies in the area of land reforms, as one of the forms of qualitative change of socio-economic and political systems. It was noted that some of the land reforms in the post-Soviet space were based on: restitution - the return of rights to land plots to former owners (Albania, Romania, Slovakia, the Baltic states and others); privatization of land plots (Ukraine), which determined the vectors of formation and development of land relations in these states for decades to come.

It has been established that EU agriculture is the largest land user of about 43,5% of the territory, the number of agricultural enterprises has decreased by an average of 3,5% over the last decade. The area of agricultural land also tends to decrease, the average size of EU farms increased from 14,3 ha (2010) to 17,2 ha (2020), which is +19,7% over the decade. In the structure of small farms, the most common were those with an area of up to 5 hectares (63,8%). Pan-European trends in the number of farms indicate a decrease of 24,8% over the decade. The level of employment in the agricultural sector decreased by 9,5%. It was found that the basis of EU land legal relations is lease relations, the average size of which is 56% of the land used in agricultural production. It has been proven that choosing a successful model of agricultural development,

The economic efficiency of subsidies within the framework of the common agricultural policy was analyzed, it was determined that for each invested euro of financial support of the SAP, the gross added value of EU agriculture increases by 3,5 euros, the highest efficiency in the Netherlands (12,4 €), Italy (5,9 €), France (4,0 €). It was established that the financial support within the SAP has a tendency to grow at the level of 1,9% compared to the previous year. It was established that the financial support of the agricultural sector amounts to 353,9 €/ha. An analytical assessment of the redistribution of financing for agricultural commodity producers was carried out and it was found that countries with a high level of agricultural

development of the territory receive the largest share of financing, as indicated by the coefficient of determination $R^2 = 0,95$.

The dependence of the amount of land rent on subsidies in young EU member states has been established, it varies in the range of 0,15-0,32 € for each euro of subsidy payments, the average indicator is 0,22. Investigating the impact of CAP subsidies on the value of agricultural land, it was found that subsidies increase the value of agricultural land in a wide range from 0,12 to 0,47 € for every euro of subsidy payments, the EU average is 0,19.

An algorithm for assessing the impact of the land use structure on economic indicators has been developed, the main task of which is to determine the contribution of each type of economic activity and institutional sector of the economy to GDP growth. It has been proven that the GDP of the EU countries depends to a lesser extent on agriculture, forestry and water management, while other sectors of the economy are the ones that shape the economy. Typification of land uses was carried out, taking into account the types of economic activity and institutional sectors of the economy of the countries, and the corresponding types of land uses were formed and their structure was determined (agrarian – 39,6%; ecologically stabilizing – 35,9%; residential – 3,0%; industrial – 21,5%).

The developed multifactorial correlation model made it possible to analyze the structure of the land-resource space, and the dependences between the economic indicators of profitability (the average indicator of GDP per unit area) and the use of land-resource potential, taking into account the institutional sectors of the countries' economy, were established. It was determined that variable x_5 ($r = 0,96$) has the highest correlation coefficient, which is responsible for the transport, logistics and trade component of GDP and indicates a very strong influence of land use on the industry. A high degree of dependence is characterized by values for the variable x_2 ($r = 0,75$) forestry land use, x_3 ($r = 0,79$) on industrial lands, x_8 ($r = 0,78$) land under state management, defense, education, health care i, etc., x_9 ($r = 0,76$) of cultural, entertainment and recreational land use. Land use in the agricultural and water management sectors x_1 ($r = 0,69$) has a weaker correlation, which indicates a

somewhat lower impact of this type of land use on the economic indicators of GDP. During the study, it was found that land for housing x_4 ($r = 0,62$), financial, insurance, IT x_6 ($r = 0,49$) and scientific, technical and administrative x_7 ($r = 0,57$) sectors have weak correlations ties with the productive feature of the profitability of the sector from the use of land-resource potential, which can be considered as a weak dependence of income as part of the national income, from the areas used in production or the provision of services to the industry.

A comprehensive assessment of the spatial security of preservation of biological diversity and ecosystem functions of the territory of European countries was carried out. The concept of eco-network development index is used, the average indicator for the EU is 0,26, for Ukraine the Emerald index is 0,12. The protected area index was calculated, in Ukraine this indicator is 0,07, which is an order of magnitude lower than the European average of 0,26. Such a ratio indicates an insufficient level of provision of the territories of the nature reserve fund.

The analysis of the structure of nature conservation areas was carried out and it was established that in the EU they are based on lands under forest massifs (49,6%), agrosystems (29,8%), arid areas with poor vegetation (9,2%), water bodies (5,4%), wetlands (4,09%) and the smallest share falls on built-up areas (1,91%). In Ukraine, the structure of similar territories has a different content, for example forests make up 55,9%, water bodies 19,7%, wetlands 10,5%, dry lands and without vegetation cover about 9,0%, agrosystems 4,5% and built-up areas 0,3%.

In order to assess the impact on natural systems, an assessment of the ecological stability of the territory of European countries and their fragmentation was carried out. It was established that the landscapes of a number of European countries (Denmark, Malta, the Netherlands, Hungary, Belgium and Ukraine) have a weakly stable ecological state of the territory. $K_{ek.st.}$ lies within 0,34-0,5. Finland (0,88), Sweden (0,85), Slovenia (0,78), Estonia (0,72) have the highest rates of assessment of the impact of land structure on ecological stability. The average indicator for the EU is 0,6, which indicates an average stable environmental situation.

Costs related to environmental protection are substantiated. Thus, the average costs for environmental protection in the EU are 1,9-2,0% of GDP over the last 10 years. According to the State Statistics Committee, similar expenses in Ukraine are insignificant compared to Western countries, and on average in the pre-war period amounted to 1,1% of the country's GDP.

The average cost of creating one hectare of eco-network was calculated. The highest specific weight in the monetary equivalent of one hectare of the eco-network of Malta (6298,6 \$/ha), the Netherlands (1696,3\$/ha), Denmark (1588,8 \$/ha), the lowest indicator in Romania (0,3 \$/ha), Bulgaria (1,2 \$/ha), Greece (1,9 \$/ha). In Ukraine, similar costs are about 6,3 \$/ha per year.

The role of European institutions and national governments in the formation of sustainable land use is defined and its goals are established. It has been proven that the solution to the problems of sustainable land use in European countries should be based on the Common Land Policy of the EU, which is provided by a complex of national strategies, plans and policies, as components of the Pan-European Green Agreement. Directions for improving Ukraine's land policy in the context of European integration processes with the aim of achieving food security, sustainable development and balanced use of land resources are proposed.

Key words: land resource potential, land resource management, sustainable land use, modeling, land evaluation, land protection, land market, agricultural land, gross domestic product.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Мартин А. Г., Гунько Л. А., **Чумаченко О. М.**, Колганова І. Г., Баранцов Б. В. Земельна політика Європейського співтовариства: принципи, проблеми, реалізація: монографія. Київ, 2017. 160 с. *(Здобувачем проаналізовано сучасну структуру землекористувань у країнах – членах Європейського Союзу).*

2. Чумаченко О. М. Теоретичні засади оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному та екологічному вимірах: монографія. Київ, 2022. 608 с.

Статті в наукових виданнях,

включених до Переліку наукових фахових видань України

3. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В. Європейські підходи до оцінювання стану ландшафтів. Приазовський економічний вісник. 2018. № 5 (10). С. 294–298. *(Здобувачем проведено аналіз та здійснено критичну оцінку стану природних ландшафтних систем, підданих антропогенному впливу, а також територій із різним рівнем урбанізації в межах країн – членів Європейського Союзу).*

4. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В. Особливості використання потенціалу природних територій країн ЄС. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Вип. 22. Ч. 3. С. 108–111. *(Здобувачем обґрунтовано сучасний стан ландшафтів країн Європи, проведено аналіз стану природних і антропогенних систем, приведено порівняльні показники ландшафтного різноманіття деяких країн, охарактеризовано залежність індексів різноманітності Шеннона та фактичного стану територій, які підлягають оцінці).*

5. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В. Особливості використання земельних ресурсів європейських країн. Формування ринкових відносин в Україні. 2019. № 9 (220). С. 88–96. *(Здобувачем проведено аналіз структури земельного фонду європейських країн та аналіз сільськогосподарського, лісогосподарського, житлового й інших типів (видів) землекористувань і землеволодінь країн – членів ЄС, порівнюючи із Україною, а також проаналізовано стан і насиченість інфраструктурними об'єктами досліджуваних територій).*

6. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В. Економічна оцінка геодезичних робіт на місцевому рівні. Формування ринкових відносин в Україні. 2019. № 10. С. 97–104. *(Здобувачем розроблено й обґрунтовано напрями*

удосконалення ціноутворення на геодезичні вишукування при складанні документації із землеустрою для підвищення ефективності використання земель).

7. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В., Колганова І. Г. Відновлення забруднених боєприпасами земель: техніко-економічні та екологічні аспекти. Економіка природокористування і сталий розвиток. 2020. № 8 (27). С. 79–86. *(Здобувачем обґрунтовано ризики та екологічні наслідки при забрудненні території залишками боєприпасів).*

8. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В., Грегуль В. І. Екологічні наслідки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Збалансоване природокористування. 2020. № 4. С. 114–124. *(Здобувачем виділено чинники інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та визначено їх вплив на навколишнє середовище).*

9. **Чумаченко О. М.,** Висідалко А. А., Дзюбенко А. В. Земельно-ресурсний потенціал країни як основа розвитку органічного землеробства. Агроекологічний журнал. 2020. № 4. С. 144–152. *(Здобувачем обґрунтовано роль земельних ресурсів у процесі розвитку органічного землеробства).*

10. Чумаченко О. М. Проблеми глобалізації та формування європейського земельно-ресурсного простору. Формування ринкових відносин в Україні. 2020. № 10 (233). С. 103–109.

11. Чумаченко О. М. Роль землекористування у забезпеченні екологічної та продовольчої безпеки Європи. Формування ринкових відносин в Україні. 2020. № 12 (235). С. 100–109.

12. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В. Вплив деградаційних процесів на грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення. Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. 2020. Вип. 97. Ч. 2. С. 45–52. *(Здобувачем обґрунтовано показники деградації земель сільськогосподарського призначення в сучасній системі землекористування та пораховано втрати від деградації земель).*

13. Чумаченко О. М. Платність природокористування європейських країн. Формування ринкових відносин в Україні. 2021. № 2 (237). С. 77–83.

14. Чумаченко О. М. Особливості землеволодіння та правовий статус земель європейських країн. Формування ринкових відносин в Україні. 2021. № 4 (239). С. 69–76.

15. Чумаченко О. М. Особливості перерозподілу рентних платежів через оподаткування земель та нерухомості. Економіка природокористування і сталий розвиток. 2020. № 9 (28). С. 88–94.

16. Гетманьчик І. П., **Чумаченко О. М.**, Колганова І. Г. Поняття та сутнісні ознаки природоохоронного землекористування. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2021. № 2 (27). С. 42–51. *(Здобувачем обґрунтовано особливості формування системи природоохоронних заходів у системі сучасного землекористування).*

17. **Чумаченко О. М.**, Кривов'яз Є. В., Остапенко В. С. Використання земельно-ресурсного потенціалу в умовах спільної аграрної політики ЄС. Формування ринкових відносин в Україні. 2021. № 12 (247). С. 91–100. *(Здобувачем досліджено структуру земельних відносин, що склалася, визначено, що вона базується на принципах та гарантіях права на землю, а також встановлено, що європейській практиці управління земельними відносинами притаманні такі основні форми власності на землі: приватна, державна і колективна).*

18. **Чумаченко О. М.**, Кривов'яз Є. В., Жук О. П. Європейський досвід формування земельно-ресурсного потенціалу в умовах глобалізації. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2021. № 4. С. 27–36. *(Здобувачем встановлено інвестиційно привабливі регіони, соціально-економічні та політичні умови яких сприяють захопленню земель з боку іноземних інвесторів; обґрунтовано джерела продовольчої безпеки країн із розвиненими економіками; визначено особливості формування земельного-ресурсного простору європейських країн-неоколоніалістів; визначено підхід неоколоніалізм (корпоративний колоніалізм) як класичний європейський*

колоніалізм, що має на меті всебічну експлуатацію природних ресурсів, робочої сили та ринків для отримання надприбутків).

19. Чумаченко О. М. Оцінка просторової забезпеченості збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій територій Європи. Формування ринкових відносин в Україні. 2022. № 4 (251). С. 60–68.

20. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В., Остапенко В. С. *Поняття земельно-ресурсного потенціалу у економіці природокористування. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2022. № 2. С. 85–96. (Здобувачем проаналізовано термінологічний апарат економіки природокористування та запропоновано авторське тлумачення поняття земельно-ресурсного потенціалу).*

21. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В., Кустовська О. В., Колганова І. Г. *Природоохоронні території як основа збереження біорізноманіття та надання екосистемних послуг у Європі: оцінка внеску України. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2022. № 3. С. 27–33. (Здобувачем проведено аналіз структури природоохоронних територій у Європі та визначено напрями щодо нарощування площ останніх; визначено, що в більшості розвинених країн основу таких територій становлять: ліси, природні пасовища, чагарники, водяні та водно-болотні угіддя, землі без рослинного покриву; встановлено, що перспективне включення чи надання статусу цим природоохоронним територіям і екомережам складає значний потенціал для збереження природи та покращення збереження біорізноманіття і надання екосистемних послуг).*

22. **Чумаченко О. М.,** Кустовська О. В., Кривов'яз Є. В., Колганова І. Г., Кольоса Л. Л. *Захоплення вартості земель як ефективний інструмент управління землекористуванням: аналіз досвіду країн Європи та перспектив в Україні. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2023. № 2. С. 27–33. (Здобувачем обґрунтовано необхідність застосування інструментарію захоплення вартості земель як одного із головних економічних важелів управління земельними ресурсами; встановлено, що*

українська система управління земельними ресурсами недостатньою мірою сприяє реалізації інструментарію, особливо що стосується перспектив політичної, юридичної, економічної, соціальної та культурної інтеграції України до європейського простору).

**Статті в періодичних наукових виданнях,
включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України
та/або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних**

Web of Science Core Collection та/або Scopus

23. Kryvoviaz E., Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., Tykhenko O., Tsvyakh O., **Chumachenko O.** Recovery of losses for inappropriate use of land. Scientific Papers. Series E. Land Reclamation, Earth Observation & Surveying, Environmental Engineering. 2020. Vol. 9. P. 175–182. *(Здобувачем запропоновано теоретико-методологічні засади формування економічного механізму для забезпечення екологобезпечного використання земельних ресурсів).*

24. **Chumachenko O.**, Openko I., Kryvoviaz Ye., Zhuk O. Modeling of indicators of economic efficiency of sectoral land use. Scientific Papers. Series E. Land Reclamation, Earth Observation & Surveying, Environmental Engineering. 2022. Vol. 11. P. 95–106. *(Здобувачем запропоновано алгоритм оцінки впливу структури землекористування на формування валового внутрішнього продукту країн Європи).*

25. **Chumachenko O.**, Kustovska O., Tymoshevskyi V., Kolhanova I., Kaminetska O. The recultivation of the agricultural land, that was deteriorated during hostilities in the east of Ukraine. Amazonia Investiga. 2022. Vol. 11. Issue 56. P. 159–168. *(Здобувачем запропоновано алгоритм оцінки впливу військових протистоянь на стан земель, проаналізовано сучасні підходи щодо рекультивации земель, порушених внаслідок ведення бойових дій).*

26. **Chumachenko A.**, Medynska N., Horbachova O., Mykhailyshyn L., Korovchuk Y. Development of European Land Resource Potential in the Conditions of Globalization. Review of Economics and Finance. 2023. Vol. 21. Issue 1. P. 376–

382. URL: <https://refpress.org/ref-vol21-a38/>. *(Здобувачем проведено аналіз структури землекористування країн Європи та обґрунтовано особливості захоплення земель як глобальної форми неоколоніалізму).*

27. Openko I., Tykhenko R., Tsvyakh O., Shevchenko O., Stepchuk Ya., Rokochinskiy A., Volk P., Zhyla I., **Chumachenko O.**, Kryvoviaz Ye., Horodnycha A. Improvement of economic mechanism of rational use of forest resources using discrete mathematics method. Engineering for rural development. Jelgava. 2023. P. 544–552. URL: <https://www.tf.llu.lv/conference/proceedings/2023/Papers/TF114.pdf>. *(Здобувачем запропоновано алгоритм використання лісових ресурсів з одночасним науково обґрунтованим встановленням взаємозв'язків між елементами економіко-математичної моделі раціонального використання лісових ресурсів).*

Стаття в науковому виданні іншої держави

28. Koshel A., **Chumachenko A.** Problems of the Transition to a Mass Market Valuation of Land in the Countries of Eastern Europe. Międzynarodowa Konferencja Naukowa Nieruchomość w przestrzeni 4 Bydgoszcz, European Journal of Science and Research. 2019. № 1. P. 35–43. *(Здобувачем обґрунтовано проблеми переходу від нормативної до масової оцінки земель у країнах Східної Європи).*

Тези наукових доповідей

29. Чумаченко О. М. Європейський досвід охорони земель від деградації. Біоресурси планети і біобезпека навколишнього середовища: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 5–6 листопада 2013 р.: тези доповіді. Київ, 2013. С. 250–252.

30. Чумаченко О. М. Особливості ландшафтного різноманіття в країнах ЄС. Вплив біоекономіки на просторовий розвиток територій: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 14–15 вересня 2018 р.: тези доповіді. Київ, 2018. С. 261–266.

31. Чумаченко О. М. Використання методів математичного моделювання в землевпорядкуванні – суть, завдання, перспективи.

Модернізація та суспільний розвиток економіки держави та регіонів: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 25–26 травня 2018 р.: тези доповіді. Київ, 2018. С. 135–137.

32. Чумаченко О. М. Особливості прояву деградації земель в Європі. Актуальні проблеми землеустрою у сільському господарстві: глобальний, національний та регіональний аспекти: Міжнародна науково-практична конференція, м. Умань, 2018 р.: тези доповіді. Умань, 2018. С. 98–101.

33. Чумаченко О. М. Оцінка земельно-ресурсного потенціалу країн ЄС. Грошова оцінка земель в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 8–9 листопада 2018 р.: тези доповіді. Київ, 2018. С. 79–81.

34. **Чумаченко О. М.,** Захарченко Д. А. Сучасні проблеми обліку земель оборони. Системна взаємодія кадастрів: проблемні питання методологічного, інституційного та інформаційного забезпечення: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 29–30 березня 2019 р.: тези доповіді. Київ, 2019. С. 154–156 (*Здобувачем проведено оцінку стану структури землекористування земель оборони*).

35. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В. Земельно-ресурсний потенціал країни як основа розвитку органічного землеробства. Економічні проблеми сучасності та стратегії інноваційного розвитку національної економіки: Міжнародна науково-практична конференція, м. Львів, 22 серпня 2020 р.: тези доповіді. Львів, 2020. С. 95–98 (*Здобувачем проведено оцінку стану земель під органічним землеробством європейських країн*).

36. **Чумаченко О. М.,** Висідалко А. А. Проблемні аспекти в запровадженні органічного землеробства в Україні. Управління та раціональне використання земельних ресурсів в новостворених територіальних громадах: проблеми та шляхи їх вирішення. IV Всеукраїнська науково-практична конференція. м. Херсон, 04–05 березня 2020 року: тези доповіді. Херсон, 2020. С. 343–344. (*Здобувачем проведено аналіз стану земель під органічним землеробством в Україні*).

37. Чумаченко О. М., Захарченко Д. А. Актуальні проблеми обліку земель оборони. Управління та раціональне використання земельних ресурсів в новостворених територіальних громадах: проблеми та шляхи їх вирішення. IV Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Херсон, 04–05 березня 2020 року: тези доповіді. Херсон, 2020. С. 345–347. *(Здобувачем проведено аналіз стану земель під землями оборони України).*

38. Чумаченко О. М. Використання земель в європейських країнах. Сучасна землевпорядна наука: сьогодення та перспективи, м. Біла Церква, 11–12 березня 2020 року: тези доповіді. Біла Церква, 2020. С. 37–39.

39. Чумаченко О. М. Екологічні наслідки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Формування сталого землекористування: проблеми та перспективи. I Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 19–20 листопада 2020 року: тези доповіді. Київ, 2020. С. 71–74.

40. Чумаченко О. М. Проблеми використання прибережних територій. Європейський земельний курс та водна політика України в умовах глобальних кліматичних змін: Національна науково-практична конференція, м. Київ, 31 березня 2021 року: тези доповіді. Київ, 2021. С. 81–84.

41. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В, Жук О. П. Особливості регулювання ринку земель: національний та європейський досвід. Виклики сучасного землеустрою: дигіталізація, технологічні зміни та економічні трансформації: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 16–17 вересня 2021 року: тези доповіді. Київ, 2021. С. 81–85. *(Здобувачем проведено аналіз ринку земель країн Європи).*

42. Чумаченко О. М. Деякі аспекти оцінки ландшафтного різноманіття європейських країн. Екологічна безпека та збалансоване природокористування в агропромисловому виробництві: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 7–8 липня 2022 року: тези доповіді. Київ, 2022. С. 377–380.

43. **Chumachenko O.**, Openko I., Kryvoviaz Y., Tykhenko R., Tsvyakh O., Shevchenko O., Zhuk O. Economic analysis of land use in European countries. Economic Science for Rural Development 2023: 24th International Scientific Conference. May 10–12 2023. P. 516–527. URL: https://www.researchgate.net/publication/377754605_Economic_analysis_of_land_use_in_European_countries. (*Здобувачем розроблено механізми визначення залежності економічної ефективності використання земель у секторальному землекористуванні*).

44. Чумаченко О. М. Екологічні наслідки військових протистоянь у східній Європі. Продовольча та екологічна безпека в умовах війни та повоєнної відбудови: виклики для України і світу: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 25 травня 2023 року: тези доповіді. Київ, 2023. С. 363–365.

45. Чумаченко О. М. Захоплення вартості земель та його інструментарій. Планування та використання територій в контексті інклюзивного розвитку: Міжнародна науково-практична конференція: м. Харків, 17–18 березня 2023 року: тези доповіді. Харків, 2023. С. 146–149.

ЗМІСТ

ВСТУП	28
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЙ.....	42
1.1. Земельні ресурси як основа національного багатства	42
1.2. Сутність поняття «земельно-ресурсний потенціал» в економіці природокористування	55
1.3. Критерії вимірювання земельно-ресурсного потенціалу.....	62
1.4. Проблеми глобалізації та формування європейського земельно-ресурсного простору	80
Висновки до розділу 1	88
РОЗДІЛ 2. ГЛОБАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ЕКОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ	91
2.1. Роль землекористування в забезпеченні екологічної та продовольчої безпеки.....	91
2.2. Проблеми екологічної безпеки землекористування	100
2.2.1. Екологічні наслідки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва	100
2.2.2. Деградація ґрунтів та опустелювання територій.....	112
2.3. Проблеми соціально-економічної та політичної безпеки європейських країн	122
2.3.1. Земельні ресурси та дефіцит продовольства.....	122
2.3.2. Концентрація та монополізація земель.....	128
2.3.3. Воєнні конфлікти та обмеження доступу до земельних ресурсів	135
Висновки до розділу 2	151
РОЗДІЛ 3. МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ОЦІНЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН.....	158
3.1. Взаємозв'язок людського та земельного капіталу.....	158
3.2. Просторова неоднорідність географічного середовища як ключовий фактор цінності земель	163
3.3. Вартість та оцінка земельних ресурсів	171

3.4. Особливості формування та регулювання національного і європейського ринків земель	194
3.5. Формування та перерозподіл земельної ренти в умовах постіндустріальної економіки.....	213
3.6. Особливості отримання земельної ренти через оподаткування землі та нерухомості.....	224
Висновки до розділу 3	246
РОЗДІЛ 4. ІНСТИТУЦІЙНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ.....	253
4.1. Система землеволодіння та правовий статус землі і нерухомості.....	253
4.2. Роль державного і приватного сектору в управлінні земельно-ресурсним потенціалом	263
4.3. Земельні реформи, приватизація та землеустрій	272
4.4. Вигоди від ефективної системи управління земельними ресурсами .	308
4.5. Регулювання земельних відносин у країнах – членах Європейського Союзу та Спільна аграрна політика	313
Висновки до розділу 4	345
РОЗДІЛ 5. ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН І РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	351
5.1. Структура землекористування та ефективність її впливу на формування валового внутрішнього продукту	351
5.2. Збереження біотичного різноманіття та екосистемних функцій території	377
5.3. Роль європейських інститутів і національних урядів у формуванні сталого землекористування.....	414
5.4. Перспективи удосконалення земельної політики України.....	436
Висновки до розділу 5	460
ВИСНОВКИ.....	466
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	475
ДОДАТКИ.....	524

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасних умовах проблеми землекористування та оцінки земельно-ресурсного потенціалу набувають особливого значення. Земельні ресурси є основою економічного зростання і сталого розвитку країн. Європейські держави, характеризуючись різноманітністю кліматичних, географічних, економічних і політичних умов, демонструють значні відмінності в підходах до використання земельних ресурсів. Відповідно, з'являється необхідність розробки теоретичних засад оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному й екологічному вимірах.

В умовах глобальних суспільно-економічних, екологічних, військово-політичних та історико-культурних викликів, що уособлюються у зміні клімату, вичерпанні природних ресурсів, територіальній нестабільності, відсутності однозначної регуляторної політики в землекористуванні та природокористуванні, проблема розуміння земельно-ресурсного потенціалу та його оцінки в європейському земельно-ресурсному просторі стає особливо актуальною як для країн – членів Європейського Союзу, так і для України як кандидата в члени Європейського Союзу. Враховуючи різноманітність інтересів і стратегій розвитку країн регіону, необхідно враховувати економічні, екологічні та соціальні аспекти оцінки земельного потенціалу для досягнення сталого розвитку та забезпечення добробуту населення.

Дослідження теоретичних засад оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн стає важливим кроком до розробки ефективних методів оптимального використання та регулювання земельних ресурсів. Оцінка земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному й екологічному вимірах може стати базою для формування національних і регіональних стратегій управління землекористуванням, що відповідатимуть принципам сталого розвитку та забезпечуватимуть збалансоване використання природних ресурсів.

Формуючи наукові підходи до визначення земельно-ресурсного потенціалу, а також методи його оцінки в контексті сучасних економічних та екологічних вимог, необхідно враховувати специфіку європейських країн, більшість із яких є членами Європейського Союзу. Особливо важливої уваги потребує визначення ролі відповідних наднаціональних установ, спільних європейських політик (а саме сільськогосподарської та в галузі охорони довкілля), а також нормативних актів для формування системи оцінки земельно-ресурсного потенціалу окремих країн.

Україна вперше закріпила свій проєвропейський курс у Конституції, визначивши землю як основне національне багатство. Зміни до Конституції, внесені у 2019 році, остаточно закріпили європейський і євроатлантичний курс розвитку, спрямований до повноправного членства. Угода про асоціацію між Україною та ЄС, що підписана у 2014 році та вступила в дію у 2017 році, забезпечила перехід від партнерства до політичної асоціації і економічної інтеграції. Угода також передбачає економічне та секторальне співробітництво, що має сприяти інтеграції заходів з природокористування, охорони навколишнього середовища, аграрної політики. Україна, подавши заявку на вступ до ЄС у 2022 році під час російсько-української війни, стала однією з восьми країн – кандидатів на членство в ЄС. Після подачі заявки в лютому 2022 року процес прискорився завдяки підтримці Європейського парламенту та керівництва ЄС. У червні 2022 року Європейська Рада надала Україні статус кандидата на вступ до ЄС, однак це вимагає проведення системних реформ для підтвердження статусу та можливості подальшої євроінтеграції.

В умовах глобалізації природні ресурси відіграють важливу роль у задоволенні матеріальних і культурних потреб людини та суспільства, а земельні ресурси стають територіальною основою для їх використання. Для проведення успішної національної інтеграції в європейський земельно-ресурсний простір необхідно провести оцінку земельно-ресурсного потенціалу європейських країн і запропонувати підходи щодо удосконалення

земельної політики України. З огляду на глобалізацію та кліматичні виклики останніх десятиліть дотримання Європейського зеленого курсу стає критично важливим для довгострокового благополуччя суспільства й охорони довкілля. Тому виникає необхідність у розробленні на основі оцінки земельно-ресурсного потенціалу теоретико-методологічних підходів щодо збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій території, які є визначальними для продовольчої безпеки, доступу до водних ресурсів і регулювання якості природного середовища в Європі.

Проблеми теорії та практики раціонального використання природних ресурсів, а саме земельно-ресурсного потенціалу територій, зокрема в контексті сталого розвитку, досліджувалися у роботах вчених: А. В. Барвінського, І. К. Бистрякова, П. П. Борщевського, С. Ю. Булигіна, О. М. Вишневської, О. П. Гаражі, В. А. Голяна, О. І. Гуторова, Б. М. Данилишина, Д. С. Добряка, С. І. Дорогунцова, Й. М. Дороша, М. М. Заславського, Т. Є. Калини, О. П. Канаша, Л. В. Канторовича, А. І. Карпука, І. П. Ковальчука, О. І. Коваліва, П. М. Матвєєва, Є. В. Мішеніна, Л. Я. Новаковського, Р. М. Панаса, В. П. Руденка, О. В. Сакаль, А. М. Сундука, О. О. Світличного, О. І. Фурдичка, М. А. Хвесика, О. І. Шкуратова, М. К. Шикули та інші.

Дослідженню сучасних проблем еколого-економічної оцінки земель, формуванню рентних суспільно-економічних відносин, раціонального використання й охорони земельних ресурсів присвячені праці українських і закордонних вчених: В. М. Будзяка, О. І. Дребот, О. С. Дорош, Ш. І. Ібатулінна, А. О. Кошеля, І. П. Купріянич, Р. М. Курильціва, Ю. М. Палехи, А. Г. Мартина, І. О. Новаковської, Т. О. Євсюкова, І. А. Опенька, А. С. Попова, С. М. Рогач, Р. М. Ступеня, А. М. Третьяка та інші.

Теоретичні та методичні основи формування і розвитку економічних відносин для забезпечення зростання суспільного економічного блага розкрито в працях таких закордонних вчених-класиків, як-от: К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Маршалл, Дж. Мілль, У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо,

Й. Шумпетер, Ж. Боден, Ш. Монтеस्क'є, Ж. Дюбо, Ф. Бастіа та інші. Питанням теоретичних підходів щодо реформування земельних відносин, їх оцінки, рентних платежів і впливу системи землекористування на сталий розвиток і продовольчу безпеку присвячені праці відомих іноземних вчених-економістів, як-от: Дж. Андерсон, Дж. Аронсон, Е. Бальноні, Ф. Барбоза, С. Бернард, Г. Бреустедт, А. Варнер, М. Венеціані, В. Вівер, Е. Вілсон, Г. Вітакер, Р. Вун, Г. Гастелла, Б. Гудвін, Д. Давівієр, П. Деїл, Дж. Дженсен, Т. Дуча, Б. Зімель, С. Йохансон, Д. Кавічіолі, М. Керолан, С. Кіліан, Б. Кірвін, Х. Клайбен, В. Ковальські, Р. Костанса, Д. Кропп, К. Ксакі, С. Ленс, З. Лерман, Р. Лукас, Н. Маккормік, Р. Меєр, Р. Мініч, А. Мішра, Дж. Мос, Г. Мюллер, Г. Мунч, П. Нільсон, С. Оніл, А. Оско, М. Паттон, Д. Пекхам, А. Плантінга, Р. Простерман, Е. Раїклін, К. Ріттер, М. Робертс, Л. Ролфес, Д. Сачс, Дж. Свінен, Е. Сніппе, Д. Спіноні, Р. Стевінс, Н. Стерн, С. Таніс, Г. Фортуна, Г. Хаберман, З. Хак, М. Хартвігсен, М. Хеллер, Н. Хендрікс, Л. Хетемакі, Д. Хопкінс, Д. Хьюстінг, С. Шеннон та інші.

Водночас у сфері ефективного використання земельних ресурсів та оцінювання їх економічного й екологічного потенціалу існує безліч невирішених проблем. Серед них варто виділити формування земельно-ресурсного простору в умовах змінюваного клімату, забезпечення продовольчої безпеки та підвищення суспільного благополуччя за збільшення чисельності населення, систематичну екологізацію в умовах глобального потепління, збереження та відновлення біологічного різноманіття і екосистемних функцій територій, а також визначення ролі системи управління земельними ресурсами та міжнародних інституцій у формуванні сталого землекористування. Актуальність зазначених аспектів визначила необхідність розгляду цієї теми, встановлення мети та завдань цього дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до напрямку науково-дослідних робіт, а саме: наукові ідеї і теоретичні положення та висновки, отримані у процесі дисертаційного дослідження, безпосередньо пов'язані з темою базового

фінансування «Соціально-економічні виклики, реалізація та вдосконалення законодавства України в контексті сталого розвитку» (договір № БФ/39-2021), зокрема з підтемами «Оцінювання стану і перспектив відновлення потенціалу територіальних громад, моніторингу стану їх земель та оптимізації повоєнного землекористування» (2023) і «Науково-методичне забезпечення сталого землекористування та охорони земель у територіальних громадах в сучасних умовах» (2024), у межах яких автором обґрунтовано концептуальні напрями удосконалення державної політики для досягнення цілей сталого розвитку в системі постконфліктного землекористування та відповідно до завдань Європейського зеленого курсу (акт впровадження від 02.04.2024 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування теоретико-методологічних засад і практичних рекомендацій щодо оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному та екологічному вимірах у контексті євроінтеграції України.

Реалізація мети дисертації обумовила необхідність вирішення таких завдань:

- розвинути понятійно-термінологічний апарат галузі економіки природокористування та охорони навколишнього середовища поняттям «європейський земельно-ресурсний простір» і запропонувати авторське тлумачення поняття «земельно-ресурсний потенціал» як сукупності ключових елементів національного багатства та невід’ємних засобів виробництва, підкреслюючи їхню роль у сталому економічному розвитку європейських країн;
- встановити закономірності формування земельно-ресурсного простору європейських країн у контексті глобалізації і транснаціональних економічних відносин, що відображають перерозподіл земельних ресурсів у світовому масштабі;
- дослідити особливості формування, виникнення і перерозподілу земельної ренти як фундаментальної основи функціонування ринкових земельних відносин та встановити важливість систем землекористування для

досягнення сталого розвитку аграрного сектору та збалансованого підходу до природокористування;

- ідентифікувати екологічні виклики в межах європейського земельно-ресурсного простору, пов'язані із землекористуванням, для створення та оцінювання процесу формування екологічно стійких систем землекористування, які сприятимуть збереженню природних ресурсів та визначити вплив європейських інституцій на роль національних урядів європейських країн у розвитку сталого землекористування в контексті Європейського зеленого курсу;

- оцінити сучасний стан і майбутні перспективи використання земельних ресурсів, що зазнали негативного впливу військових дій під час Югославських війн 1991-2001 років і в Україні, та в процесах післявоєнного відновлення, сформулювати концепцію «постконфліктного землекористування»;

- розробити на основі порівняльного аналізу ринкових цін аграрних і селітебних земельних ділянок економіко-математичну модель для прогнозування цін, фіскальних виплат сільськогосподарського і урбанізаційного землекористування в межах європейського земельно-ресурсного простору;

- розробити алгоритм оцінки економічного впливу структури секторального землекористування на валовий внутрішній продукт європейських країн, враховуючи специфіку галузевих моделей землекористування;

- поглибити практичні підходи до оцінки впливу Спільної аграрної політики ЄС на розвиток земельних відносин і вартість сільськогосподарських земель та проаналізувати наслідки земельних реформ у постсоціалістичних країнах ЄС;

- оцінити роль державного та приватного секторів у формуванні національних підходів щодо розвитку земельних відносин, зокрема їх взаємодію та співпрацю для узгодження інтересів власників земель з публічними інтересами;

- поглибити теоретико-методологічні підходи до оцінки просторових можливостей природних територіальних комплексів для збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій територій;
- обґрунтувати напрями вдосконалення соціально-економічної, екологічної, військово-політичної та історико-культурної складових земельної політики України в контексті євроінтеграційних процесів, акцентуючи на суспільному житті, для забезпечення продовольчої безпеки, сталого розвитку та збалансованого використання земельних ресурсів.

Об'єктом дослідження є процес оцінювання земельно-ресурсного потенціалу європейських країн.

Предметом дослідження є сукупність теоретико-методологічних, науково-методичних і практичних засад щодо оцінювання ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному й екологічному вимірах.

Методи дослідження. В основу дисертації покладено положення економічних законів, категорій і понять, а також фундаментальних положень та основних принципів сучасної економічної теорії. У процесі дисертаційного дослідження за методологічну основу було взято методи наукового пізнання, що базуються на використанні системного підходу у вирішенні поставлених завдань. Під час дослідження були застосовані загальні та спеціальні наукові методи пізнання економічних явищ і процесів, а саме: *монографічний* – для аналізу наукових публікацій з питань екологічної та економічної оцінки використання земельно-ресурсного потенціалу територій; *метод аналогій і порівнянь* – у процесі дослідження європейського та світового досвіду з використання та охорони земель, післявоєнного відновлення землекористувань; *системний аналіз* – під час дослідження теоретико-методологічних засад оцінки земельно-ресурсного потенціалу країн Європи; *абстрактно-логічний* – для уточнення та формування сутності понять, визначень і категорій, при інформаційно-аналітичному супроводі процесу оцінки потенціалу досліджуваних територій; *кореляційний* – для побудови

багатофакторної економіко-математичного моделі секторального землекористування; *індексний* – у процесі порівняння екологічних показників щодо збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій території, для розрахунку оціночних показників використання орних земель; *прогнозування* – у процесі розроблення наукового науково обґрунтованих пропозицій щодо перспектив використання національного земельно-ресурсного потенціалу в контексті євроінтеграції.

Також у процесі виконання дослідження було використано геоінформаційні технології ArcGIS, Datawrapper та сучасне аналітичне програмне забезпечення Statistica, Excel для економіко-математичного моделювання показників оцінювання земельно-ресурсного потенціалу.

За інформаційну основу для дослідження було взято наукові праці українських і закордонних вчених у галузі економіки природокористування та охорони навколишнього середовища, економіки землекористування, оцінки земель, інтернет-ресурси тощо. Також в основу дослідження лягли українські та міжнародні інформаційні джерела, а саме: матеріали Євростату, Світового Банку, Державної служби статистики України, Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерства фінансів України, Державної податкової служби України, Державного агентства водних ресурсів України, Державного агентства лісових ресурсів України.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційне дослідження вирішує важливу науково-прикладну проблему оцінювання земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному й екологічному вимірах, що необхідно для удосконалення земельної політики України як складової її євроінтеграційного курсу.

До головних результатів дисертаційного дослідження, які визначають ступінь і характер новизни та подані до захисту, належать такі:

вперше:

– запропоновано поняття «європейський земельно-ресурсний простір» як територіальну систему європейського континенту, яка охоплює всю сукупність земельних ресурсів, ґрунтово-водних комплексів, мінерально-сировинних баз та біотичних складових, що перебувають у багаторівневій взаємодії з економікою, суспільством і природним середовищем;

– запропоновано концепцію «постконфліктного землекористування», яка охоплює не лише екологічні, а й соціально-економічні та правові наслідки військових конфліктів, враховує європейський досвід післявоєнного відновлення земель (зокрема після Югославських війн) із рекомендаціями щодо застосування цього досвіду в умовах України.

– обґрунтовано теоретико-методологічні засади оцінювання земельно-ресурсного потенціалу європейських країн, який базується на встановленні залежності величини валового внутрішнього продукту країн Європейського Союзу від секторального землекористування.

удосконалено:

– понятійно-термінологічний апарат економіки природокористування тлумаченням поняття «земельно-ресурсний потенціал»;

– механізми оцінки впливу глобалізації та транснаціональних відносин на формування європейського земельно-ресурсного простору;

– підходи до моделювання наслідків зростання питомої ваги урбанізованих земель до 2030 року через оцінку зисків від урбанізаційного землекористування, із підкресленням важливості оподаткування для економічного розвитку та сталого управління земельними ресурсами;

– механізми визначення потенціалу зростання цінності сільськогосподарських земель, що дали змогу змодельовати показники вартості орних земель європейських країн на період до 2050 року;

– методологічні підходи до оцінки ролі державного та приватного секторів у формуванні національних стратегій земельних відносин, що відрізняється від попередніх напрацювань чітким акцентом на системних

механізмах узгодження приватних та публічних інтересів, а також врахуванні переваг інтегрованого управління земельними ресурсами;

– методологічні основи комплексного поглиблення оцінки просторової забезпеченості збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій території європейських країн, зокрема, використано індекс розвитку екомережі, проведено аналіз структури природоохоронних територій, оцінено тиск на природні екосистеми, обґрунтовано витрати на охорону навколишнього середовища та собівартість створення умовного гектара екомережі.

набули подальшого розвитку:

– набули подальшого розвитку теоретичні положення щодо формування та перерозподілу земельної ренти, які на відміну від традиційних підходів, що наголошують лише на економічних аспектах ренти, запропоновано комплексний погляд на рентоутворення як ключову складову сталого розвитку, що включає інновації та екологічно безпечне землекористування як основу продовольчої безпеки;

– набули подальшого розвитку комплексні підходи до визначення впливу сільськогосподарського виробництва на навколишнє середовище, що полягають у всебічній оцінці наслідків інтенсифікації тваринництва, масштабної хімізації агросектору та зростання обсягів викидів парникових газів, які, в умовах недосконалого управління земельними ресурсами в Європі, прискорюють деградаційні процеси, поглиблюють проблеми раціонального землекористування;

– підходи до оцінки впливу Спільної аграрної політики на виплати власникам, що полягають у необхідності додаткової фінансової підтримки землекористувачів і визначенні залежності величини орендної плати та вартості земель від виплат у межах САП, відсутність яких може призвести до виникнення від’ємної ренти;

– підходи щодо визначення ролі європейських інститутів і національних урядів у формуванні сталого землекористування, зокрема,

підкреслено цілі, які передбачають розв'язання проблем сталого землекористування в межах Європейського зеленого курсу та визначають необхідність створення Спільної земельної політики ЄС, орієнтованої на забезпечення сталого використання земель і управління земельними ресурсами;

– набули подальшого розвитку напрями удосконалення земельної політики України, які враховують комплексне поєднання соціально-економічних, екологічних, військово-політичних та історико-культурних факторів, що дозволяє ефективніше досягти стратегічних цілей продовольчої безпеки, сталого розвитку та набуття членства у ЄС.

Практичне значення одержаних результатів. Одержані в процесі дослідження наукові результати мають важливе значення для оцінки земельно-ресурсного потенціалу країн, що здійснюється відповідно до чинного земельного законодавства та покликане забезпечити ефективність системи природокористування, сприяти раціональному землекористуванню та охороні земель, формуванню сталого землекористування в контексті Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і ухвали рішення Європейської Ради про надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС.

Розроблені автором результати дослідження використовуються в діяльності Асоціації фахівців землеустрою України. Серед таких, методика оцінки ефективності землекористування, зокрема комплекс критеріїв і показників для оцінки ефективності землекористування та його впливу на процес виробництва й економічну віддачу від використання земельних ресурсів, підвищення рівня обізнаності інженерів-землевпорядників щодо оцінки земельно-ресурсного потенціалу й ефективності використання земель, що дасть змогу підвищити якість розроблення проєктної документації із землеустрою. Результати дослідження використовуються для обґрунтування пропозицій для законодавства України щодо землеустрою та природокористування, що дозволяє пропонувати зміни, спрямовані на підвищення ефективності використання земельних ресурсів і захисту

екологічного балансу в землекористуванні. Також матеріали дослідження використовуються для підтримки діалогу між фахівцями із землеустрою, державними органами та міжнародними організаціями задля впровадження міжнародних стандартів у сфері землеустрою та природокористування України (довідка № 33 від 22.03.2024 р.).

Результати дисертаційного дослідження було використано Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України, а саме інструменти економічного стимулювання екологобезпечного землекористування як базового елемента економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад, що враховують сучасні глобальні та національні передумови (Нова кліматична угода, заплановане запровадження ЄС прикордонного вуглецевого коригування, імплементація глобальних Цілей сталого розвитку і Спільної аграрної політики ЄС тощо) і забезпечують диверсифікацію методів та інструментів стимулюючого впливу на землевласників і землекористувачів, а також дають змогу розширити масштаби збереження та відтворення земельно-ресурсного потенціалу й отримати додатковий еколого-економічний ефект (відновлення традиційної спеціалізації природокористування, дотримання сівозмін, рекультивація порушених земель, створення захисних лісосмуг, підвищення рівня лісистості, збереження водно-болотних угідь). Такі результати дослідження враховано в заходах за напрямом робочої групи «Екологічна безпека» в процесі розроблення проекту Плану відновлення України від наслідків війни, що на виконання Указу Президента від 21 квітня 2022 року № 266/2022, містить перелік пропозицій щодо пріоритетних реформ і стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття та реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди (довідка від 22.03.2024 р.).

Сформовані в дисертаційному дослідженні теоретико-методичні підходи щодо оцінки земельно-ресурсного потенціалу територій, визначення ролі землекористування в забезпеченні екологічної та продовольчої безпеки,

проведення земельних реформ і їх вплив на економічні, екологічні та військово-політичні аспекти формування земельних відносин у європейських країнах використовуються в освітньому процесі для підготовки лекційного матеріалу з дисциплін «Землеустрій» та «Історія земельних відносин і землеустрою» на кафедрі землепорядного проектування для підготовки здобувачів ОС «Бакалавр» за спеціальністю 193 «Геодезія та землеустрій» у Національному університеті біоресурсів і природокористування України (акт впровадження від 02.04.2024 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою працею з розроблення теоретико-методологічних засад і практичних рекомендацій щодо оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному й екологічному вимірах. Наведені в дисертації науково-практичні положення виконано здобувачем особисто. Зі списку опублікованих праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використано особисті пропозиції та розробки автора. Наукові положення та результати, які досліджувалися в процесі написання кандидатської дисертації, не використовувалися під час підготовки докторської дисертації.

Апробація результатів дослідження. Наукові положення та практичні результати авторських наукових досліджень пройшли апробацію на: Міжнародній науково-практичній конференції «Біоресурси планети і біобезпека навколишнього середовища» (м. Київ, 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Вплив біоекономіки на просторовий розвиток територій» (м. Київ, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Модернізація та суспільний розвиток економіки держави та регіонів» (м. Київ, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми землеустрою у сільському господарстві: глобальний, національний та регіональний аспекти» (м. Умань, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Грошова оцінка земель в Україні: здобутки, проблеми, перспективи» (м. Київ, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній

конференції «Системна взаємодія кадастрів: проблемні питання методологічного, інституційного та інформаційного забезпечення» (м. Київ, 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Формування сталого землекористування: Проблеми та перспективи» (м. Київ, 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Економічні проблеми сучасності та стратегії інноваційного розвитку національної економіки» (м. Львів, 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна землевпорядна наука: сьогодення та перспективи» (м. Біла Церква, 2020 р.); Національній науково-практичній конференції «Європейський земельний курс та водна політика України в умовах глобальних кліматичних змін» (м. Київ, 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Екологічна безпека та збалансоване природокористування в агропромисловому виробництві» (м. Київ, 2022 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Продовольча та екологічна безпека в умовах війни та повоєнної відбудови: виклики для України і світу» (м. Київ, 2023 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Використання й охорона земельних ресурсів та туристично-рекреаційний потенціал територій» (м. Львів, 2023 р.).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження опубліковано 45 наукових праць, із яких 2 монографії, 20 статей у наукових фахових виданнях України, зокрема, включених до міжнародних наукометричних баз даних, 1 стаття в науковому виданні іншої держави, 5 статей у наукових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних Scopus/Web of Science, 17 тез наукових доповідей..

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 592 сторінки. Дисертація містить 47 таблиць і 175 рисунків. Список використаних джерел налічує 484 найменування.

РОЗДІЛ 1**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ
ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЙ****1.1. Земельні ресурси як основа національного багатства**

Історичне зародження землекористування як частини природокористування належить до найдавніших часів. У процесі освоєння живими організмами суші, оточеної океанами та повітряним простором, створили єдину живу систему, яка еволюціонувала до сучасного стану. Сьогодні суспільство загалом і людина як індивід стали невід’ємною частиною системи «світ» та безпосереднім учасником глобальних взаємовідносин цієї системи. «Дари» природного навколишнього середовища слугують невід’ємною складовою існування людства, адже все необхідне для життя – повітря, воду, їжу та сировину – суспільство отримує від використання та взаємодії із природним навколишнім середовищем, змінюючи його безповоротно. Використання людиною земельних ресурсів розпочалося значно пізніше, ніж інших природних ресурсів. Людина на перших етапах свого становлення найперше використовувала ресурси рослинного і тваринного світу, лісові та кліматичні ресурси. Спочатку земельні ресурси використовувались як просторова база для пересування та будівництва помешкань. Подальше виникнення потреби в знаряддях праці мотивувало людину використовувати корисні копалини, що сконцентровані в надрах землі. Землеробський етап людської еволюції у 200–300 разів менший, ніж весь період еволюції людства. Використання земельних ресурсів людиною сприяло соціально-економічному розвитку та прогресу суспільства, інтенсифікувавши процеси природокористування [435]. Із зародженням і розвитком ремесла, появою міст, ростом масштабів торгівлі земля стала набувати все більшого значення не тільки як джерело вироблених благ, але і як просторовий базис, необхідний для функціонування виробництва, розміщення населених пунктів, доріг тощо. Поява держави, ускладнення

майнових відносин, виникнення приватної власності привели до утворення стійких соціально-економічних взаємин, пов'язаних із привласненням, володінням, розпорядженням і користуванням землею. Так, вона стає об'єктом соціально-економічних (земельних) відносин.

До початку сільськогосподарського використання земельних угідь площа придатних для обробітку родючих земель на нашій планеті становила, за приблизними підрахунками вчених, близько 4,5 млрд га. Сьогодні світовий фонд придатних для сільськогосподарського використання земель становить лише 2,5 млрд га. Провівши розрахунок, бачимо, що за 10 тис. років використання людиною земельних ресурсів для виробництва сільськогосподарської продукції площа придатних земель зменшилася на 2 млрд га. Щорічна втрата в середньому становить приблизно 20 тис. га продуктивних земель [363]. Останні дослідження показують, що значна частина пустель має антропогенне походження (Блендувська пустеля (Польща), Олешківські піски (Україна)). Тільки за останні 1,0–1,5 тис. років площа пустель на планеті збільшилася утричі за рахунок прилеглих до них продуктивних сільськогосподарських угідь. Людина не завжди обдумано та раціонально використовувала й обробляла землю, що спричинило їхню швидку деградацію, втрату родючості. Високопродуктивні земельні ресурси перетворювалися в непридатні, що характеризувалися зруйнованим ґрунтовим покривом, докорінно видозміненим рельєфом. Також до непридатних за останні декілька століть було віднесено землі, зруйновані гірничими розробками, відпрацьованими торфовищами, вугільними, залізорудними та іншими кар'єрами, а також зайняті золівдвалами, промисловими і господарсько-побутовими відходами, териконами тощо. Усе це змушувало залучати до використання все нові й нові земельні ділянки, які ще мали високу природну родючість ґрунтів. Із 2,5 млрд га загальносвітового фонду орнопридатних земель під ріллею зараз використовується 1,45 млрд га (11 %), а невикористовуваний резерв земельних ресурсів становить 1,0 млрд га [472]. Так, на Євразію припадає 59 % світової ріллі, на Північну та Центральну Америку – 15 %, на Африку – 15 %, на Південну Америку – 8 %, на Австралію – 3 %. Близько 80 %

орнопридатних земель розміщені в умовах дефіциту вологи.

Згідно з даними ФАО структура земельного фонду планети досить динамічна. Протягом тисячоліть людство веде боротьбу за розширення земель, придатних для сільськогосподарського використання. Тільки протягом ХХ ст. розораність земного суходолу збільшилася удвічі. А з іншого боку, постійно відбувається погіршення, виснаження земель, ґрунти втрачають свою родючість, еродують.

Внаслідок ерозії втрачають продуктивність близько 6–7 млн га орнопридатних земель щорічно. Унаслідок заболочування, засолення й опустелювання з обігу виводиться ще 2–3 млн га щорічно. Світові втрати продуктивних сільськогосподарських угідь становлять у середньому 15 млн га на рік [435].

За даними UNCCD (United Nations Convention to Combat Desertification), за останні 20 років продуктивність земель, вкритих рослинністю, загалом знизилась на 20 %, а саме: сільськогосподарських угідь – на 20 %, лісів – на 16 %, сінокосів – на 19 % і пасовищ – на 27 %. Суттєвому зниженню продуктивності сприяє підвищення попиту на продукцію рослинництва і тваринництва, що передбачає інтенсифікацію землекористування [49].

На сьогоднішньому етапі суспільного життя землекористування відбувається занадто інтенсивно, виконуючи функцію територіального базису, природного ресурсу та основного засобу виробництва [359]. З огляду на універсальність земельних ресурсів їхнє використання неоднорідне і має різне значення в процесі функціонування різних галузей виробництва. У промисловості, транспорті, будівництві вони є лише територіальною, просторовою базою, і тому основна увага приділяється площі земельних ділянок, їхньому рельєфу, віддаленості від джерел постачання сировини і центрів реалізації продукції, наявності комунікацій. У добувній промисловості значення земельних ресурсів зростає, оскільки, крім територіальної бази, в їхніх надрах сконцентровані усі корисні копалини. Особливе значення земельні ресурси, в симбіозі з ґрунтами, мають у сільському і лісовому господарстві, де виступають

головним засобом і предметом праці.

Одним із найважливіших ресурсів, якому належить центральне місце в політиці та стратегії сталого еколого-соціально-економічного розвитку держави, є земельні ресурси [284]. У сучасному урбаністичному світі неможливо суттєво поліпшити умови життя в суспільстві без раціональної земельної політики [119]. Ситуація, що склалася, обумовлює надзвичайну вагу земельного питання для забезпечення сталого розвитку та добробуту націй. Необхідність розгляду питань, пов'язаних із поняттям «земля» (рис. 1.1), є очевидною.

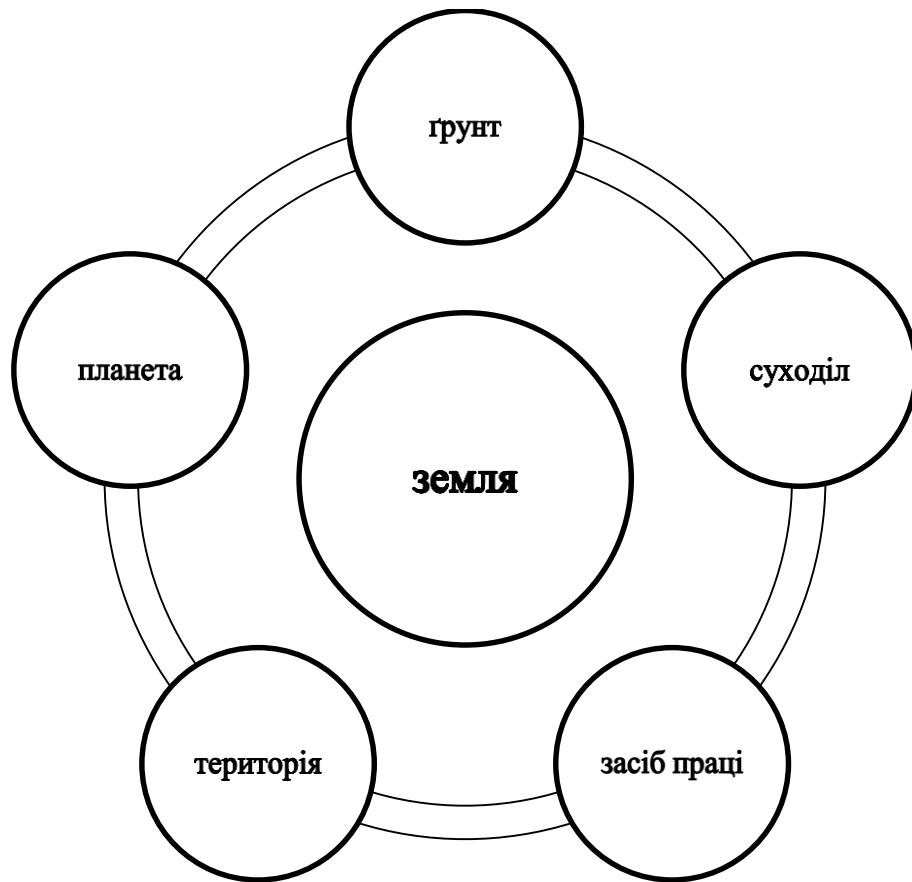

Рис. 1.1. Трактуювання поняття «земля»*

Примітка. *Авторське тлумачення

Залежно від історичного періоду й етапу розвитку соціальних груп розуміння цього поняття можуть мати суттєві відмінності. Пояснення змісту землі є невід'ємною частиною сучасного нормативно-правового забезпечення використання земельно-ресурсного потенціалу країни. Поняття «земля» є ключовим для земельного законодавства. Відповідно до Земельного кодексу

України, статті 1, під ним розуміють основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави [273]. На нашу думку, таке визначення є дещо узагальненим і потребує більш глибокого пояснення. У законі України «Про охорону земель», у статті першій, наведено таке визначення: «земля – поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею» [259]. Згідно з ГОСТ 26640-85 «Земли. Термины и определения» під поняттям «земля» розуміють найважливішу частину навколишнього природного середовища, що характеризується простором, рельєфом, ґрунтовим покривом, надрами, водами, є основним засобом виробництва в сільському господарстві, а також просторовою базою для розміщення галузей народного господарства [276].

Відповідно до статті 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні ресурси, розміщені в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності Українського народу. Стаття 14 Конституції України визначає землю як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави [300].

У сучасній літературі термін «земля» залежно від контексту та використовується в багатьох розуміннях. Так, автори А. Мірошніченко та Р. Марусенко, коментуючи Земельний кодекс України, пропонують розуміти його як планету, як частину суходолу, як ґрунти – верхній шар земної поверхні, придатний для життя рослин, як економічну категорію. На думку А. Третяка та О. Коваліва, землю потрібно розглядати не лише як об'єкт використання в сільськогосподарській діяльності, а ще й як просторовий базис для розміщення об'єктів нерухомості, джерела природних ресурсів, які потребують власної оцінки використання [293; 435]. Зі слів Л. Новаковського випливає, що без землі процес виробництва як сільськогосподарської, так і лісгосподарської продукції взагалі неможливий. Тому економне, ефективне, раціональне й екологіобезпечне використання земельного фонду та його всіляка охорона є в

сучасних умовах однією з найбільш актуальних проблем національної безпеки країни [275]. Будзяк В. вважає, що земля завжди була необхідною умовою і складовим елементом процесу відтворення матеріальних цінностей, зокрема і тих, які безпосередньо не створюються в сільському господарстві [177]. Дослідження П. Борщевського показують, що земельні ресурси є одним із найважливіших компонентів природного середовища, які використовуються для виробництва матеріальних благ. Земельні ресурси, на його думку, є незамінним національним багатством. Людина без землі не може творити, оскільки це той матеріал, на якому і за допомогою якого працею створюються продукти – результати її діяльності [175]. Землю як найважливіший сільськогосподарський капітал держави, завдяки якому можна розробити новітню модель заможності та вийти на новий рівень економічного процвітання, у своїх працях розглядав Л. Шишула [472]. Як зазначає Д. Бабміндра, земля – це матеріальна основа суспільства та просторова основа для розміщення продуктивних сил і розселення людей. На думку А. Сохничя, земля являє собою необхідну умову та є складовою процесу відтворення матеріальних цінностей, зокрема і тих, які не формуються у процесі сільськогосподарського виробництва. Дещо незвичним є трактування Н. Титовим поняття «земля» як деякої відокремленої від природного середовища працею людини частини (маси) речовини [430]. У словнику земля трактується як певна територія з угіддями, яка перебуває у власності чи користуванні [277]. Ряд дослідників намагається обґрунтувати поняття землі із правового погляду. Так, на думку В. Носіка, це розташований над надрами, територіально обмежений кордонами України, цілісний, нерухомий шар земної кори, який є основою ландшафту і просторовим базисом для гармонійного розподілу місць розселення, діяльності людей, об'єктів природно-заповідного фонду з урахуванням економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства, належить народу на праві абсолютної власності, складає частину національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави [363, 364]. Андрейцев В. у землі вбачає

головну територіально-просторову частину довкілля в межах території України, національне багатство українського народу, матеріальну основу територіальної цілісності, суверенітету й національної безпеки держави [161]. Єрмоленко В. співвідносить категорії «земля», «земельні ресурси» та «земельні ділянки» як загальне, особливе та локальне [242]. Як бачимо, спроб обґрунтувати суть поняття «земля» було досить багато, і в кожному дослідженні автори пропонують власне його тлумачення.

На думку А. Третьяка, беручи до уваги суспільні функції землі (рис. 1.2) як просторового операційного базису, як інтегрального природного ресурсу – джерела продовольства і засобу виробництва, як носія соціальних інтересів (земельних відносин) та економічних умов життя населення в системі суспільних інтересів і відносин, її необхідно розглядати як земельно-територіальний ресурс. За таких умов земля (земельна ділянка) не тільки набуває економічного змісту, а й виступає носієм функції духовного і соціокультурного простору [435].

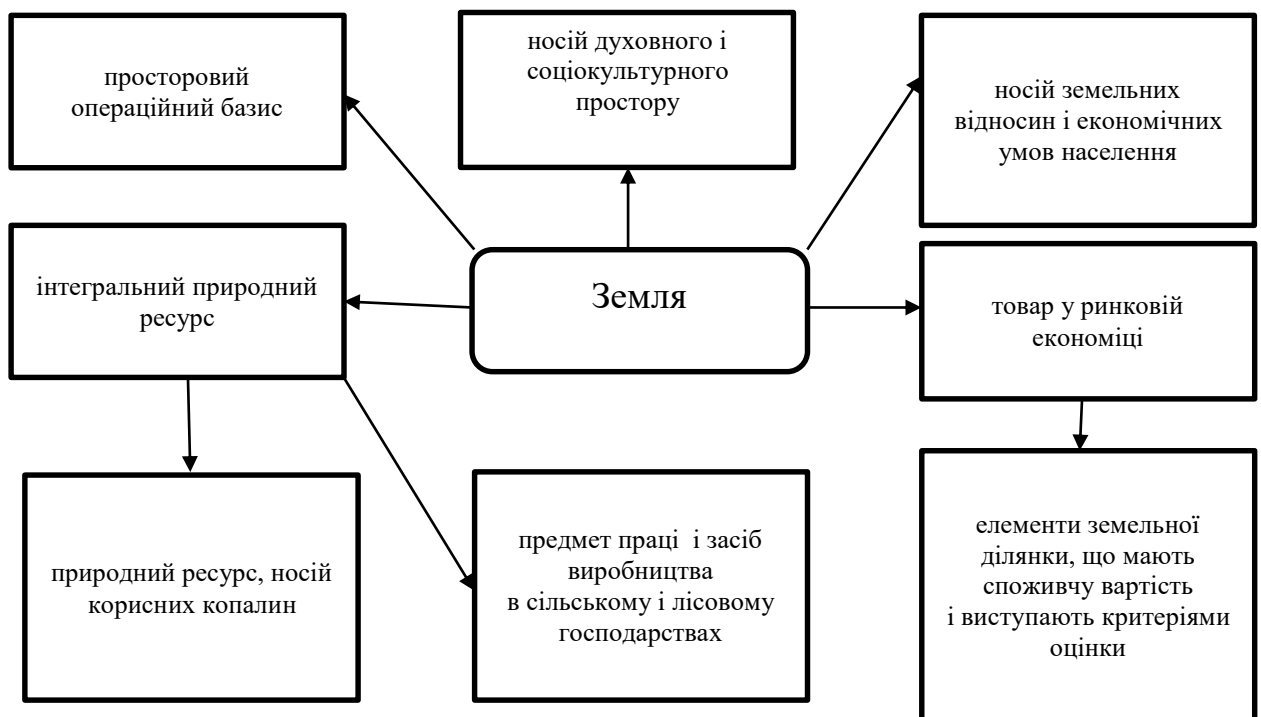

Рис. 1.2. Функції землі в системі суспільних інтересів і ринкових відносин*

Примітка. *Побудовано автором за [435]

Розглядаючи земельні ресурси з погляду виробничо-ресурсного потенціалу, варто виділити ряд особливостей, які обумовлюють унікальність земель і принципово відрізняють їх від інших ресурсів (рис. 1.3).

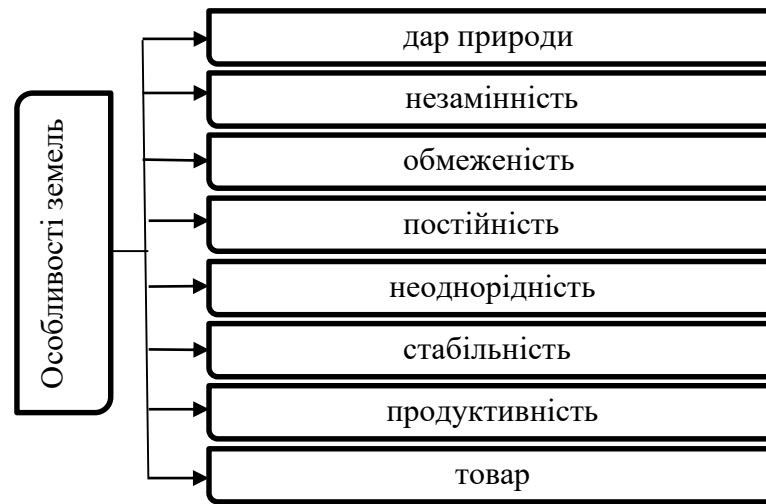

Рис. 1.3. Особливості земельних ресурсів*

Примітка. *Авторське тлумачення

На думку В. Другак і Н. Третьак, земельні ресурси є носієм соціально-економічних та екологічно-технологічних інтересів. Перші охоплюють ряд інтересів із товарно-грошових параметрів земельної власності, другий блок охоплює інтереси щодо ефективно-збалансованого використання природних властивостей земельних ресурсів [435]. Земельні ресурси становлять невід'ємну частину національного багатства, і їх продуктивність залежить від родючості, природної чи набутої [236]. Господарська діяльність землекористувача може поліпшити якість ґрунтів за впровадження системи раціонального землекористування. Для покращення якісних властивостей земель варто застосовувати комплекс робіт із рекультивації та меліорації земель. При оцінці потенціалу території важливу роль відіграють наявні лісові ресурси як невід'ємна частина біоценозів. Ліси забезпечують хімічний газобаланс атмосфери, впливають на кліматичні умови, регулюють запаси вологи в ґрунтах, водний режим водних об'єктів. Ринкова економіка розглядає ліс як ресурс, вартість якого залежить від місця розташування, призначення та функцій. Природними ресурсами, що тісно пов'язані із землею, є водні ресурси, які охоплюють запаси

поверхневих і підземних джерел води. Дані щодо водозабезпечення регіонів і водоспоживання, обсяги стоків та їх забрудненість формують платформу зі збереження та охорони водних ресурсів. Доступ до обмеженої кількості джерел питної води ставить людство перед вибором нових пріоритетів і формуванням нових взаємовідносин. Структуру використання земель приведено на рис. 1.4 та рис. 1.5.

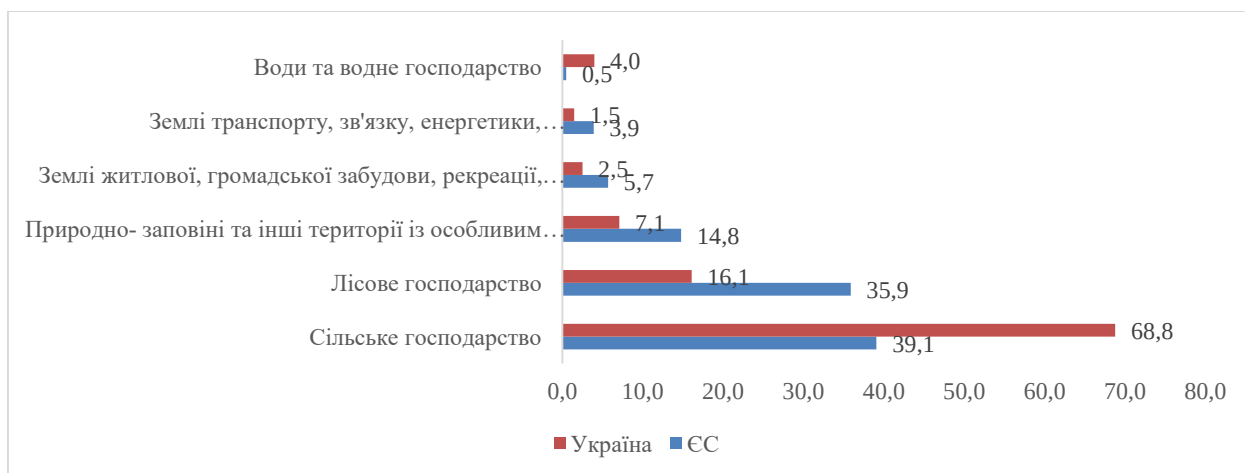

Рис. 1.4. Структура використання земель в Україні та ЄС, %*

Примітка. *За даними Eurostaty та Держгеокадастру

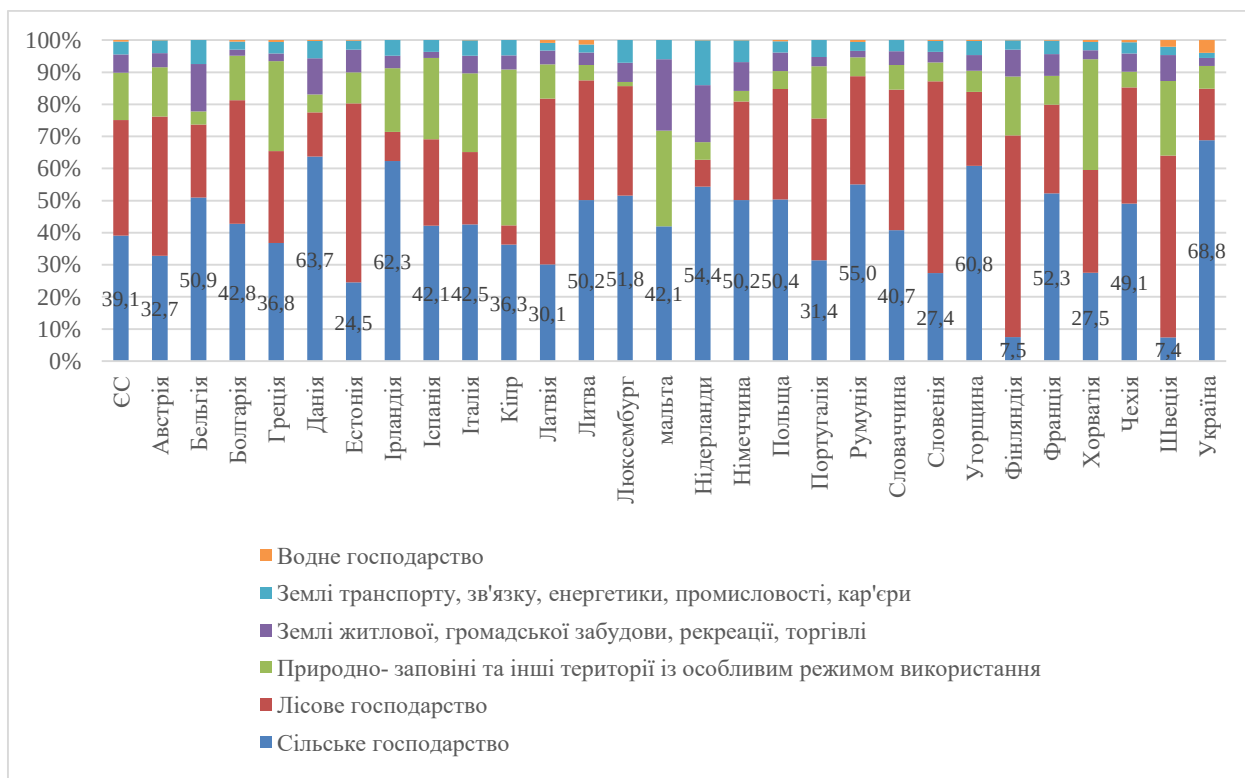

Рис. 1.5. Структура використання земель у країнах Європи, %*

Примітка. *За даними Eurostaty та Держгеокадастру

Дані аналізу сучасного використання земель вказують на суттєву виробничу освоєність території (70,8 %), що майже вдвічі перевищує загальноєвропейський показник. Високі показники сільськогосподарської освоєності в Ірландії (63,6 %), Данії (22,1 %), Англії (21,1 %), Нідерландах (38,8 %) і Франції (27,2 %) обумовлені високою часткою пасовищ у структурі угідь. Натомість в Україні їх близько 9 %. Незамінність земельних ресурсів при формуванні сукупного національного блага вимагає ефективного перерозподілу між конкуруючими сферами їх використання, що забезпечить економічне зростання.

Враховуючи незамінність, обмеженість земельних ресурсів, вони займають ключову роль у формуванні національного багатства держави. Починаючи із середини XVII ст., провідні вчені-економісти намагаються оцінити потенціал земельних ресурсів, як державних, так і загальносвітових. Перша світова спроба оцінити багатство нації датується 1664 роком і належить відомому економісту У. Петті, який оцінив територію Англії та Уельсу [374]. Економісти-фізіократи взагалі надавали природним ресурсам, а особливо земельним, особливе і визначальне місце у формуванні надлишкового прибутку, створеного землею завдяки її природній родючості. За таких міркувань сільське господарство виступало основою формування матеріальних цінностей суспільства. Ідея фізіократичної основи економіки була запропонована Ф. Кене і подальшого свого розвитку набула в працях В. Мірабо, П. Немур, В. Гурне та інших. Вагомий внеском також стали дослідження А. Сміта, які він виклав у «Дослідженні про природу і причини багатства народів» [417]. Автор доводив, що бажання підприємця досягти своїх особистих вигод не залежить від його волі та бажання і призводить до економічних вигод та користі загалом для суспільства. Ця праця є першоджерелом для класичної політекономії стосовно дослідження національного багатства. Для обґрунтування поняття світового багатства А. Маршалл використав поняття «космополітичного багатства», під яким розумів суму національних багатств країн світу, а також загальносвітові природні ресурси, що не є власністю конкретної країни (Світовий океан) [326].

Сьогодні економічний термін «національне багатство» визначається більшістю вчених як сукупність нагромаджених матеріальних і нематеріальних активів, створених працею всіх попередніх поколінь, що належать країні або її резидентам і розміщені на економічній території цієї країни та за її межами, а також розвіданих і залучених до економічного обороту природних та інших ресурсів. І хоча щодо самої сутності поняття «національне багатство» дискусії майже припинилися, проте стосовно його структури та методології оцінювання вони тривають дотепер. Найбільш відомим і поширеним нині на глобальному рівні підходом до оцінки структури національного багатства та ролі його окремих елементів є використання методики, що застосовується у звітах Світового банку, згідно з якою до національного багатства (total wealth) країн належать: природний капітал, вироблений капітал (активи), людський капітал (людські ресурси) та соціальний капітал. При цьому до складу «природного капіталу» (natural capital) входить вартість земель, корисних копалин і біоресурсів. Також до його складу входять природні ресурси країни (розвідані й нерозвідані поклади корисних копалин, земля, ліси, води), а також виробничий і науково-технічний потенціал населення, його культурно-освітній рівень, іноземні активи (сума зовнішніх активів і зобов'язань країни, наприклад, прямі іноземні інвестиції та резервні активи) [473; 138].

Земельні ресурси є невід'ємною частиною потенціалу країн до нарощування внутрішнього капіталу, становлять територіальний базис більшості видів діяльності, а також є основним засобом виробництва в сільському і лісовому господарствах, видобувній промисловості й інших сферах.

За даними Світового банку [137], багатство країни складається з виробленого капіталу (будівель, машин та інфраструктури), природного капіталу (сільськогосподарських угідь, лісів, заповідних територій, корисних копалин, запасів нафти, вугілля та газу), людського капіталу (з розподілом за статтю та видами зайнятості) та іноземних активів (рис. 1.6).

Рис. 1.6. Види активів у формуванні багатства країн*

Примітка. *Побудовано автором із використанням [137]

Облік багатства забезпечує оцінку загального багатства нації завдяки сукупності значень цих різних складових багатства. Зміна багатства – це показник оцінки потенціалу країни до перспективного накопичення цінностей. Зниження показника багатства свідчить про те, що країна вичерпує свої активи і втрачає потенціал до нарощування ВВП.

Глобальне багатство націй зросло на 66 %, порівнюючи із 1995 р., та становить 1143 трлн дол. США (рис. 1.7).

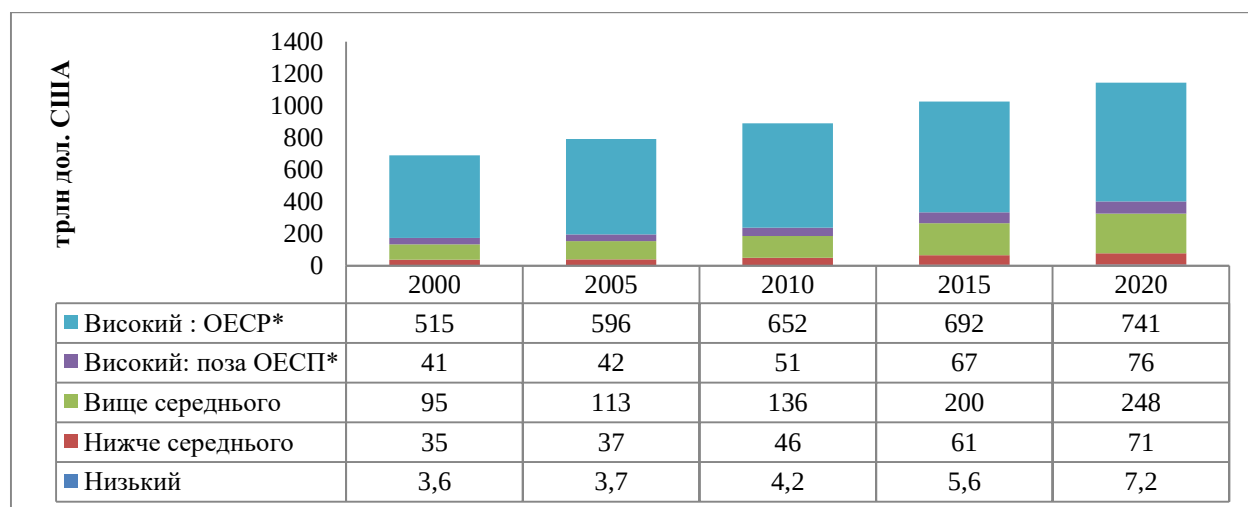

Рис. 1.7. Динаміка глобального багатства, трлн дол. США*

Примітки: *Побудовано автором із використанням [166]; **ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку.

Обсяг загальнонаціонального багатства серед розвинених країн дещо зменшується, але наростає в економіках країн із середнім рівнем розвитку. Загалом для більшості країн людський капітал становить основу багатства. У країнах з низьким рівнем розвитку благоформуєчим є природний капітал (47 % станом на 2014 рік). У розрахунку на душу населення середній добробут виріс із 128921 дол. США до 168580 дол. США, динаміка зростання становить 3 % на рік [144]. Відповідно до рівня розвитку економіки країн вплив активів, що беруть участь у формуванні національного багатства, неоднорідний. У країнах із високим і середнім рівнем розвитку частка людського капіталу у формуванні національного багатства висока, становить відповідно 70 % і 58 %, у країнах із низьким рівнем достатку в основу формування національного багатства покладено здебільшого природні ресурси (рис. 1.8).

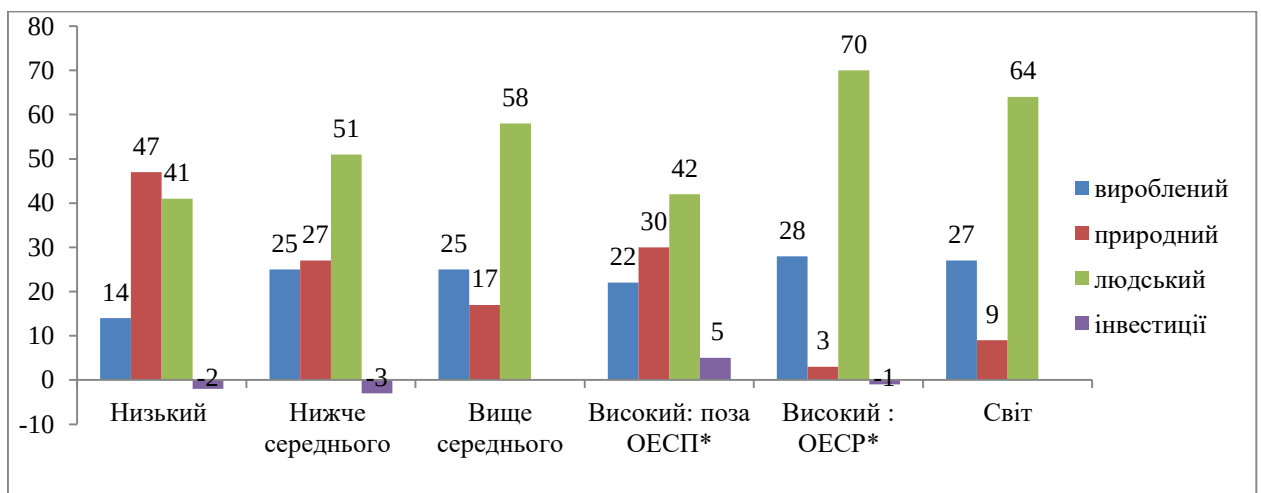

Рис. 1.8. Склад багатства за видами активів, %*

Примітка. *Побудовано автором із використанням [166]

Таким чином, серед усієї сукупності ресурсів на загальносвітове багатство впливає людський актив, що становить 64 % у структурі світового блага. Земельні ресурси як частина природних активів, які належать до невідтворювальних матеріальних благ, потребує раціонального перерозподілу й охорони. У структуру національного багатства, безперечно, входять природні ресурси оцінюваної території. Аналіз даних показує, що в країнах із розвинутою економікою частка сільського господарства у формуванні загальнонаціонального доходу значно нижча, ніж у країнах, що розвиваються.

1.2. Сутність поняття «земельно-ресурсний потенціал» в економіці природокористування

Сукупний земельний ресурс країни становить основне національне багатство, є територіальною основою державного суверенітету, головним ресурсом життєдіяльності українського суспільства, інструментом подолання бідності та підвищення рівня життя населення [259].

Для глибшого розуміння категорії «земельно-ресурсний потенціал» проведемо етимологічне дослідження термінологічного апарату «ресурс», «потенціал», «земля».

Вивченню філософської суті поняття «земля» присвячені праці таких відомих вчених-економістів: Д. Бабміндри, С. Белінської, Д. Добряка, Г. Кірейцевої, С. Лойка, Л. Новаковського, А. Пантюхова, В. Сидора, А. Сохнича, Н. Титової, А. Третяка та ін [358; 222; 432]. Поняття «земля» за різних обставин може наповнюватися принципово різним змістом. Автором проаналізовано ряд джерел, результати аналізу подано в таблиці 1.1.

Поняття «ресурс» (від французького *resource* – засіб, запас, джерело доходу) використовується в різних галузях виробництва. Варто розглянути, який змісткладають дослідники із галузі економіки в поняття «ресурс».

Так, згідно з Радянським енциклопедичним словником під ресурсами розуміють «грошові кошти, запаси, цінності, можливості, джерела коштів, доходів (наприклад, природні ресурси, економічні ресурси)» [416].

Відповідно до тлумачного економічного словника Блека під ресурсами розуміють поняття, яке охоплює все, що сприяє економічній діяльності: природні ресурси (наземні, копалини, підводні); людські ресурси, включно зі здібностями і кваліфікацією; товари виробничого призначення або вироблені людиною засоби виробництва [170].

У термінологічному словнику Мельничука поняття *resource* трактується як матеріальні засоби, цінності, запаси, кошти, що їх у разі потреби можна використати [333].

Тлумачення поняття «земля»*

Автор	Поняття
Конституція України	Об'єкт права власності Українського народу; об'єкт права власності громадян, юридичних осіб і держави; об'єкт права територіальної громади
Закон України «Про охорону земель»	Поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом із нею
Економічний словник-довідник	Головний засіб виробництва в сільському й лісовому господарстві, матеріальна передумова процесу праці, один із його важливих факторів
ГОСТ 26640-854	Найважливіша частина навколишнього природного середовища, що характеризується простором, рельєфом, ґрунтовим покривом, надрами, водами, є основним засобом виробництва в сільському господарстві
С. Мочерний	Земля виступає як предмет праці, знаряддя і засіб праці та виробничі відносини, які виникають у процесі її використання і привласнення результатів праці
Л. Новаковський	Без землі процес виробництва як сільськогосподарської, так і лісогосподарської продукції взагалі неможливий
Д. Бабміндра	Матеріальна основа благополуччя членів суспільства та просторовий базис для розміщення продуктивних сил і розселення людей
А. Сохнич	Земля завжди є необхідною умовою і складовим елементом процесу відтворення матеріальних цінностей, тих, які безпосередньо не створюються в сільському господарстві

Примітка. *Сформовано автором із використанням джерел [259; 300; 277; 351; 169; 430; 361]

Деякі вчені, а саме Ю. Майданевич, В. Пантелєєва, С. Мочерний, О. Устенко, досліджуючи поняття «ресурси», вкладають у його суть виробничий підхід, згідно з яким ресурси вважаються основними елементами виробничого потенціалу, тобто засобами виробництва, до складу яких входять засоби праці та предмети праці, а їхня взаємодія дозволяє створити певне суспільно корисне благо (продукцію) [352].

Майновий зміст у визначенні поняття «ресурси» розкривають у своїх працях вчені І. Борисенко, В. В. Саєнко, Н. М. Конончук. Вони вважають, що «ресурси» доцільно визначати як сукупність активів, тобто майна в його матеріальній і нематеріальній формах. Таке визначення дає вичерпну характеристику майновій складовій ресурсів, тобто тій їх частині, яка є

майном і має свою вартість [173]. На думку В. Верхоглядова та О. Письменної, оптимальним є комплексний підхід до визначення сутності терміну «ресурси», який розглянуто й обґрунтовано в працях С. Гончарова [159], Й. Завадського [159], С. Мочерного [174]. Вищезгадані автори поняття «ресурси» трактують як запаси, цінності, можливості та джерела їх формування. Під ресурсами слід розуміти деяку сукупність елементів, які характеризуються потенціалом для використання в різних сферах суспільного розвитку і створюють платформу для виробництва та формування доходу.

В економіці природокористування надзвичайно важливим є розуміння поняття «потенціал», тому доцільно більш детально розкрити його сутність. Завдяки аналізу поняття «потенціал» [319] стає зрозумілим латинське походження слова, що означає силу, а в широкому економічному розумінні – засоби, запаси, джерела, які є в наявності і які можуть бути мобілізовані для досягнення певної мети (див. табл. 1.2). Термін «потенціал» походить від латинського «сила», «можливість», «здатність», що існує в прихованій формі і може виявлятися в певних умовах [308].

В аграрному секторі визначальну роль відіграє наявність ресурсного потенціалу агропромислового комплексу (АПК) України, що охоплює природні ресурси (земельні і водні ресурси, повітряний басейн, сонячний і тепловий потенціали), біологічні (рослинний і тваринний світ), трудові (населення, яке має можливість працювати в АПК), виробничі (насіння, нафтопродукти, добрива, поголів'я худоби), які необхідні для виробництва.

Земля належить до складу ресурсного потенціалу, тому що завдяки родючості має змогу сама продукувати продукцію у вигляді рослин навіть без втручання людини. Проте людина для підвищення інтенсивності виробництва втручається у цей природний процес через додаткові матеріальні та трудові затрати і таким чином збільшує продуктивну силу землі. Отже, ресурсний потенціал з погляду використання землі становлять: ресурс землі, трудові ресурси, основні виробничі фонди й обігові засоби.

Сутність поняття «потенціал»*

Автор	Поняття
Сучасна економічна наука	Сучасна економічна наука запозичила термін «потенціал» (від лат. «potentia» – сила) з фізики, де він означає кількість енергії, яку накопичила система і яку вона спроможна реалізувати в роботі
Словник Ожегова	Потенціал – це фізична величина, що характеризує силове поле в певній точці, або електричний заряд, або величина, яка характеризує запас енергії тіла, що перебуває в певній точці силового поля
С. Мочерний	Економічний потенціал країни, галузі, підприємства характеризується обсягом виробництва матеріальних благ і послуг, які можна досягнути в перспективі за оптимального використання наявних ресурсів
В. Архангельський	Потенціал – засоби, запаси, джерела, які є в наявності та можуть бути мобілізовані для досягнення певної мети або розв'язання певної задачі
Д. Шевченко	Виробничий потенціал – сукупність виробничих ресурсів, які об'єднані в процесі виробництва та мають певні потенційні можливості у сфері виробництва матеріальних благ і послуг

Примітка. *Сформовано автором із використанням джерела [188]

В економіці природокористування однією із базових категорій є поняття «земельно-ресурсного потенціалу». Науковий світ протягом не одного десятиліття дискутує щодо тлумачення земельно-ресурсного потенціалу як екологічного й економічного поняття. На думку В. Руденка, під земельно-ресурсним потенціалом розуміють здатність земельних ділянок продукувати певну господарську продукцію або бути просторовим базисом життєдіяльності суспільства в конкретних соціально-економічних та історичних межах способів і форм використання земель. Основою економічної оцінки земельно-ресурсного потенціалу є величина середньорічного ефекту від його використання. Потенціал земельних ресурсів України визначено як результат загальної економічної оцінки всіх сільськогосподарських угідь. Його відображають узагальнюючим показником оцінки – середньою величиною валової продукції з 1 га, помноженою на площу сільськогосподарських угідь країни [276].

Ряд дослідників наводять своє тлумачення поняття «земельно-ресурсний потенціал» (див. табл. 1.3).

Зміст поняття «земельно-ресурсний потенціал»*

Автор	Поняття
В. Руденко	Сукупна продуктивність усіх використовуваних або тих, що можуть бути використані, земельних ресурсів як засобів виробництва і предметів споживання, що виражається в їхній сукупній суспільній вартості; найважливіша складова природно-ресурсного потенціалу
О. Фурдичко	Сукупність можливостей використання в господарстві природних благ: ґрунту, рослин, тварин, корисних копалин, води, кліматичних умов
С. Качан	Здатність природного комплексу або його окремих компонентів задовольняти потреби суспільства в енергії, сировині, здійсненні різноманітних видів господарської діяльності
Я. Олійник	Сукупність природних ресурсів і природних умов, які знаходяться у певних географічних межах і забезпечують задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно-оздоровчих та естетичних потреб суспільства
І. Коротун	Важливий фактор розміщення продуктивних сил, який охоплює природні ресурси й умови (тіла та сили в природі, що за певного рівня розвитку продуктивних сил можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства)
Б. Данилишин	Міра потенційної можливості будь-якої природної системи (або території) задовольняти різні потреби суспільства; сукупність природних ресурсів і природних умов у певних географічних межах, які забезпечують задоволення потреб суспільства

Примітка. *Сформовано автором із використанням джерел [381, 206; 431; 290; 302; 366; 453; 188; 410]

Таким чином, розуміння сутності поняття «земельно-ресурсний потенціал» потребує уточнення та додаткового обґрунтування. На нашу думку, поняття «земельно-ресурсний потенціал» варто розглядати як інтегральну, багатовимірну категорію економіки природокористування, що відображає поєднання кількісних, якісних, просторових, інституційних і екологічних характеристик земель території, які у своїй сукупності створюють умови для раціональної, сталоспрямованої та економічно доцільної господарської діяльності. В основі земельно-ресурсного потенціалу лежать природні властивості ґрунтів, мікрокліматичні, гідрологічні та біотичні особливості ландшафту. Разом з тим низка чинників (нормативно-

правові, управлінські, технологічні і соціально-економічні) визначають інтенсивність і напрями використання цієї території для різних форм землекористування (сільськогосподарських, лісгосподарських, рекреаційних, промислових, урбаністичних тощо), забезпечуючи довгострокове балансування між економічною вигодою, суспільними потребами й екологічною стабільністю. На відміну від визначення В. Руденка, яке зосереджено здебільшого на продуктивності та вартості земельних ресурсів як засобів виробництва [411], запропоноване нами тлумачення включає не лише економічний, а й екологічний, інституційний і технологічний аспекти та не обмежується «сукупною продуктивністю» або «сукупною суспільною вартістю» [410]. Порівняно з визначенням Б. Данилишина, що зосереджене на потенційній можливості задоволення потреб суспільства та сукупності природних ресурсів і природних умов [206], нове тлумачення деталізує системну роль інституційно-управлінських механізмів, технологічних інновацій і соціально-економічних факторів. Таким чином, запропоноване визначення земельно-ресурсного потенціалу, обґрунтовує взаємодію земельних ресурсів із суспільно-економічними, екологічними та правовими чинниками, забезпечуючи цілісність і сталість розвитку.

Враховуючи проєвропейський вектор розвитку України та надання у 2022 році статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу, виникає необхідність у врегулюванні термінологічного забезпечення та формуванні нових понятійних категорій системи землеустрою. Розглядаючи європейський простір як цілісну систему взаємопов'язаних соціально-економічних, військово-політичних і природозберігаючих та інших складових, просторовим базисом для існування та розвитку яких є земельні ресурси, нами вперше запропоновано поняття *«європейського земельно-ресурсного простору»*, під яким варто розуміти *комплексно організовану територіальну систему європейського континенту, яка охоплює всю сукупність земельних ресурсів (сільськогосподарських, лісових, рекреаційних,*

промислових), ґрунтово-водних комплексів, мінерально-сировинних баз і біотичних складових (флори й фауни), що перебувають у багаторівневій взаємодії з економікою, суспільством і природним середовищем.

Європейський земельно-ресурсний простір формується із врахуванням історично сформованих структур землекористування, під впливом сучасних правових і управлінських механізмів та економічних практик щодо розподілу, використання, відтворення й збереження природно-ресурсного потенціалу. Його зміст не обмежується, виключно, фізико-географічними особливостями території, а й включає їх кількісні та якісні характеристики систему економічних відносин та інституціональних умов (наприклад, європейські аграрні та земельні політики, природоохоронні директиви ЄС. Таким чином, європейський земельно-ресурсний простір уособлює динамічний, багаторівневий ресурсно-економічний каркас європейського регіону, який є стратегічною основою забезпечення продовольчої, екологічної та суспільно-економічної безпеки. Запропоноване поняття європейського земельно-ресурсного простору, безумовно, сприятиме глибшому розумінню сутності процесів, пов'язаних із використанням природних ресурсів, зокрема і земельних, а також забезпечить системне розуміння цілісності наддержавних конструкцій [353], як-от Європейський Союз, НАТО, Натура 2000 та Смарагдова мережа.

Отже, удосконалення понятійно-термінологічного забезпечення — необхідне підґрунтя для успішного функціонування системи управління в галузі раціонального використання та охорони земель, що своєю чергою сприятиме високому рівню екологічних і соціально-економічних умов життя суспільства, формуванню умов збереження і відновлення довкілля, зокрема, в межах європейського земельно-ресурсного простору.

1.3. Критерії вимірювання земельно-ресурсного потенціалу

В економіці природокористування часто постає питання ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу території. Ефективність використання земельних ресурсів має декілька складових, а саме: економічну, екологічну, організаційно-технологічну, інформаційну і соціальну [393]. Класифікація показників ефективності дозволяє обґрунтовано виділити групи показників і, відповідно, використовувати їх для оцінки ефективності виробництва, а також ефективності використання ресурсів. При оцінці використання земельних ресурсів (сільськогосподарських угідь, зокрема ріллі) основним критерієм виступає зростання виробництва валової продукції. При цьому показниками оцінки використання земельних ресурсів є: виробництво валової продукції і основних видів продукції на одиницю земельної площі (молока і м'яса на 100 га сільськогосподарських угідь, зерна на 100 га ріллі тощо), а також врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тварин. Важливість врожайності як економічного показника полягає в тому, що вона відображає ступінь і ефективність використання землі [382]. Слід зазначити, що величина врожайності безпосередньо впливає на величину інших показників. Колективом авторів під керівництвом Ю. Яремко та А. Гаража [195, 483] було узагальнено показники ефективності використання земель за видами. Узагальнення видів ефективності використання земель приведено в додатку А.

Ефективність виробництва зазвичай оцінюють через низку економічних показників та їх похідні, які можна розподілити на три групи: натуральні, вартісні і відносні (рис. 1.9). Найбільш впливовими факторами при оцінці ефективності використання та вимірюванні потенціалу земель є: відсоток ріллі в структурі земельних угідь; частка меліорованих земель; частка посівів сільськогосподарських культур за інтенсивними технологіями; природно-кліматичні умови; родючість ґрунту; кількість внесених мінеральних і органічних добрив на 1 га сільськогосподарських угідь тощо.

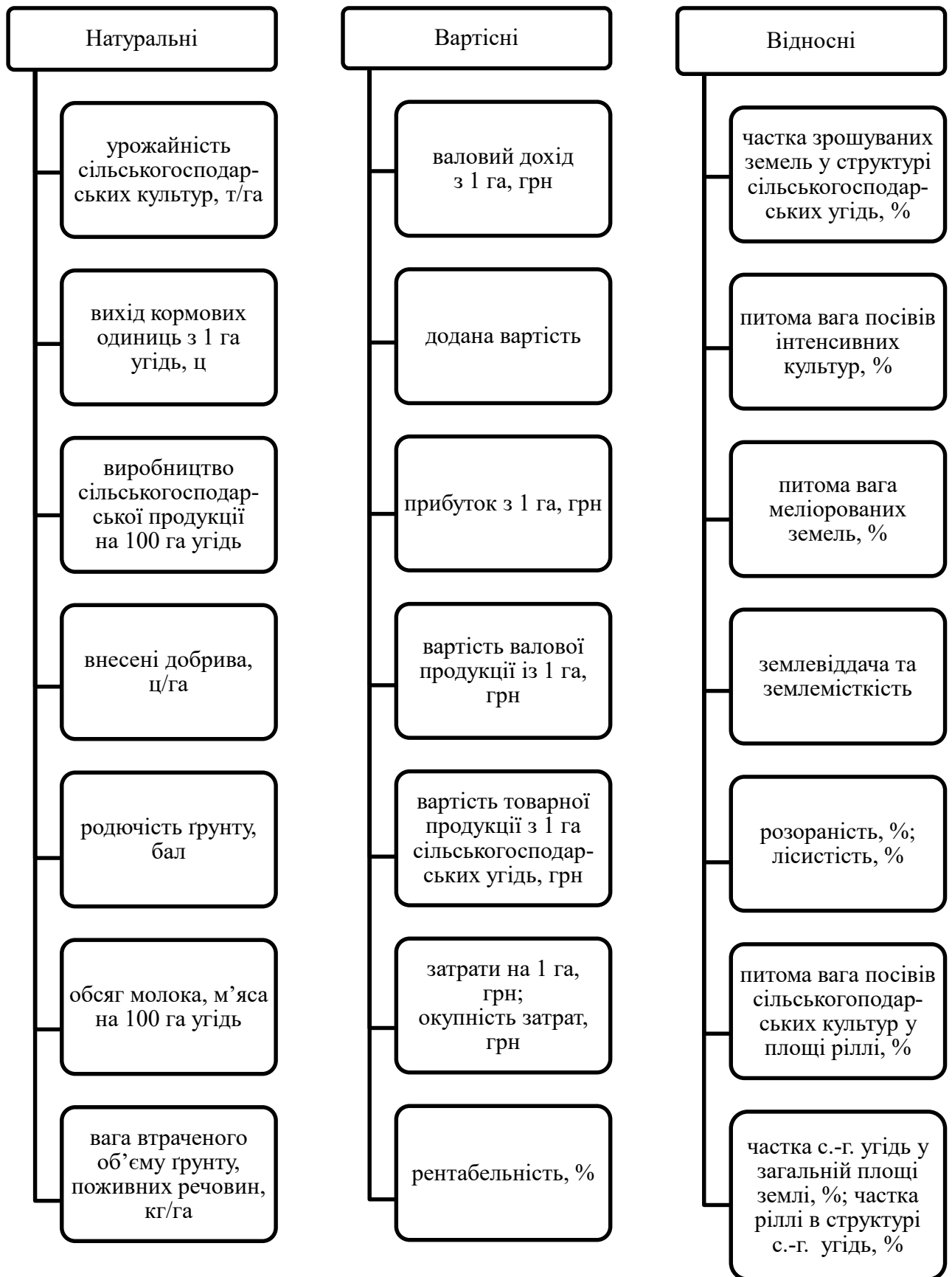

Рис. 1.9. Економічні показники використання земельних ресурсів*

Примітка. *Узагальнено автором

У дисертації за основу подальших розрахунків взято показники розвитку економіки, які висвітлюють підсумок виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів (людей) у галузі матеріального і нематеріального виробництв. Це валовий внутрішній продукт (ВВП) і валова додана вартість (ВДВ), показники затрат на реалізацію передбачуваних заходів, показники доходу тощо.

Далі приведемо основні показники щодо використання національних земельних ресурсів та оцінки їх продуктивності в структурі європейського земельно-ресурсного простору, які складуть аналітичну основу подальшого дослідження. Земельно-ресурсний потенціал України характеризується надзвичайно багатим ресурсним різноманіттям і має значну питому вагу в структурі загальноєвропейського сукупного ресурсу, що дає країні перспективи розвитку та ефективної інтеграції в Європейський економічний простір. Згідно з даними Держгеокадастру земельний фонд України станом на 2022 рік має таку структуру (див. рис. 1.10).

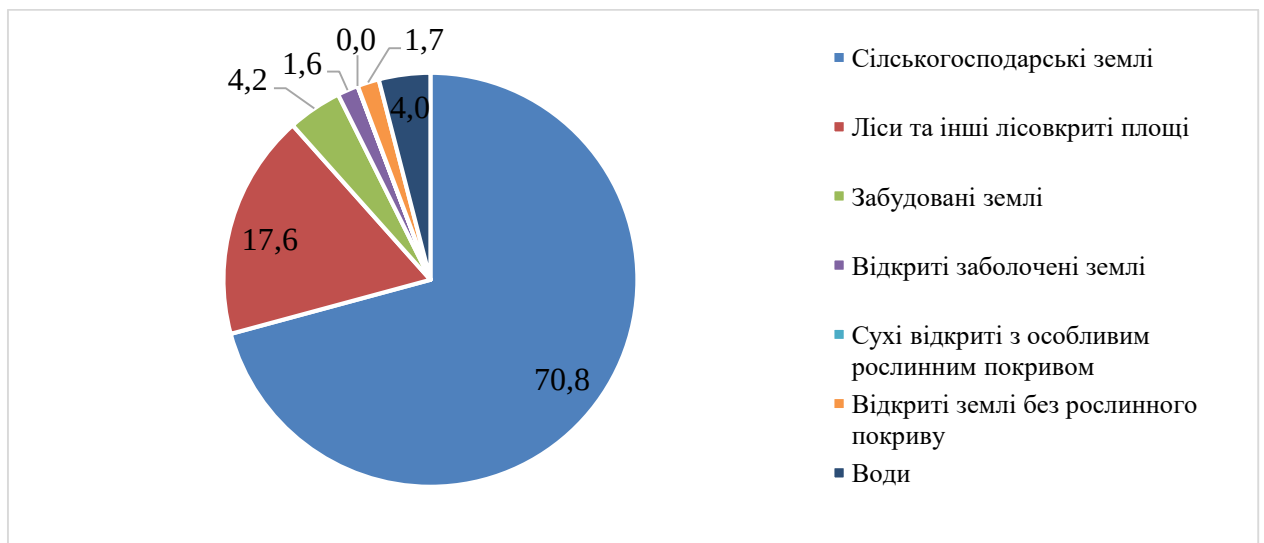

Рис. 1.10. Структура земельного фонду України, %*

Примітка. *За даними Держгеокадастру

Земельний фонд України станом на 01.01.2022 р. у своїй структурі має: сільськогосподарських земель – 70,8 %, лісовкритих площ – 17,6 %, забудованих земель – 4,2 %, вод – 4 %, відкритих земель без рослинного покриву – 1,7 %, заболочених земель – 1,6 %, сухих земель – 0,02 % [349].

Досить високою є сільськогосподарська освоєність території України (рис. 1.11).

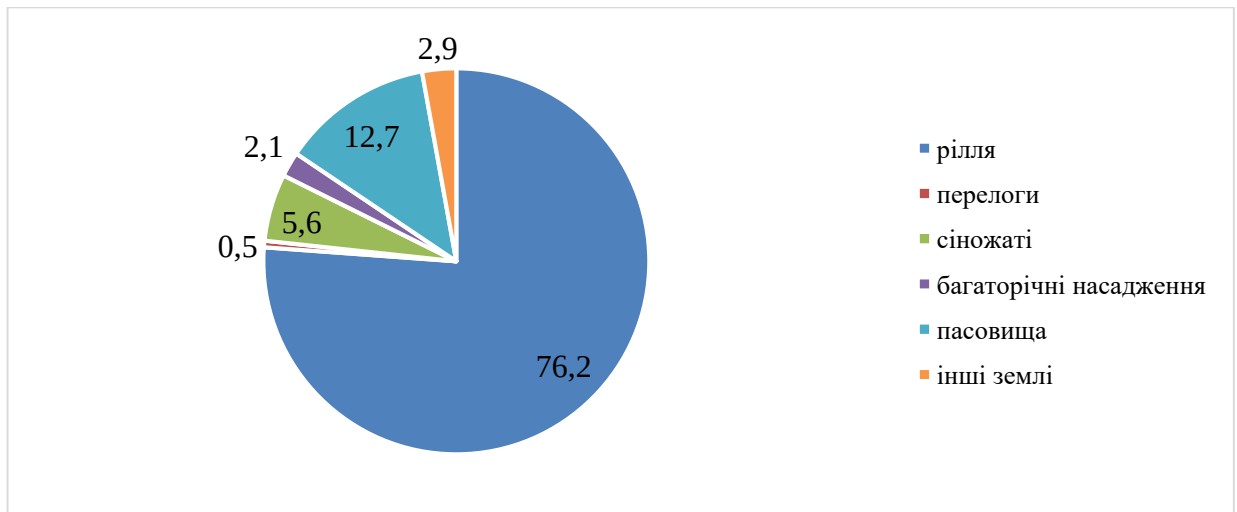

Рис. 1.11. Сільськогосподарська освоєність території України, %*

Примітка. *За даними Держгеокадастру

У структурі землекористування України сільськогосподарська освоєність території становить 70,8 %, із яких рілля займає 76,2 % (54,5 % від площі країни). Це вказує на високий рівень розораності території, що є найвищим, порівнюючи з європейськими країнами (див. рис. 1.12, рис. 1.13).

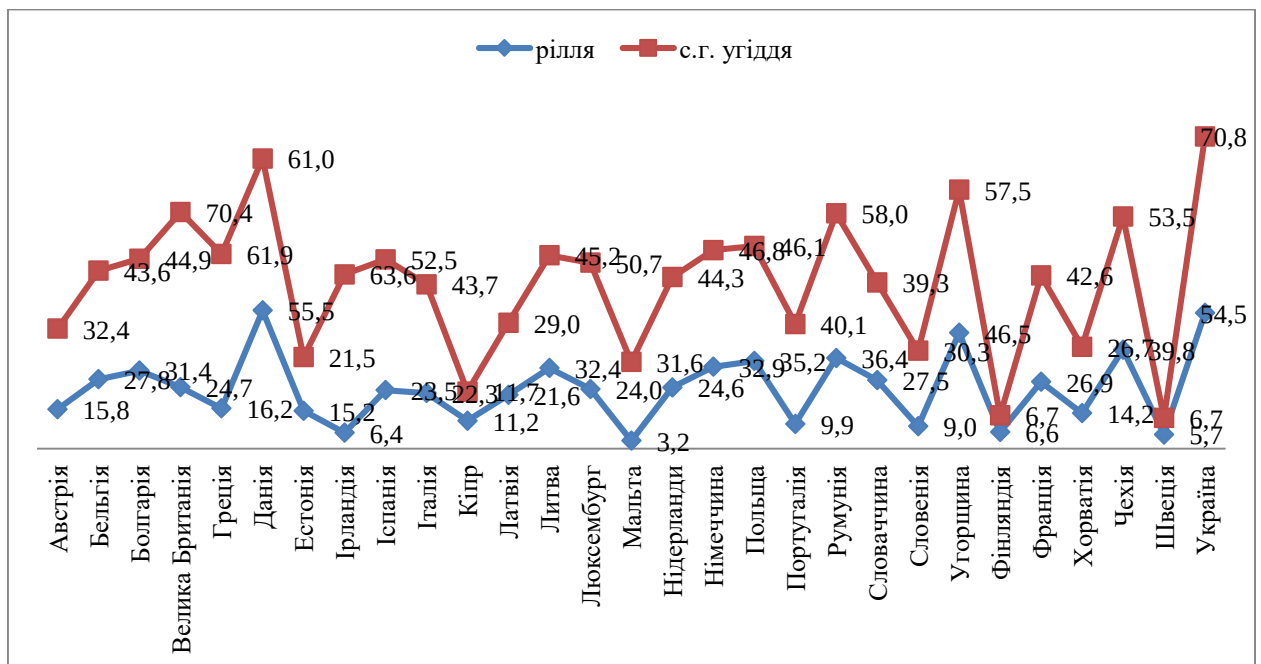

Рис. 1.12. Сільськогосподарська освоєність у європейських країнах, %*

Примітка. *Побудовано автором із використанням даних Eurostat, Держгеокадастру

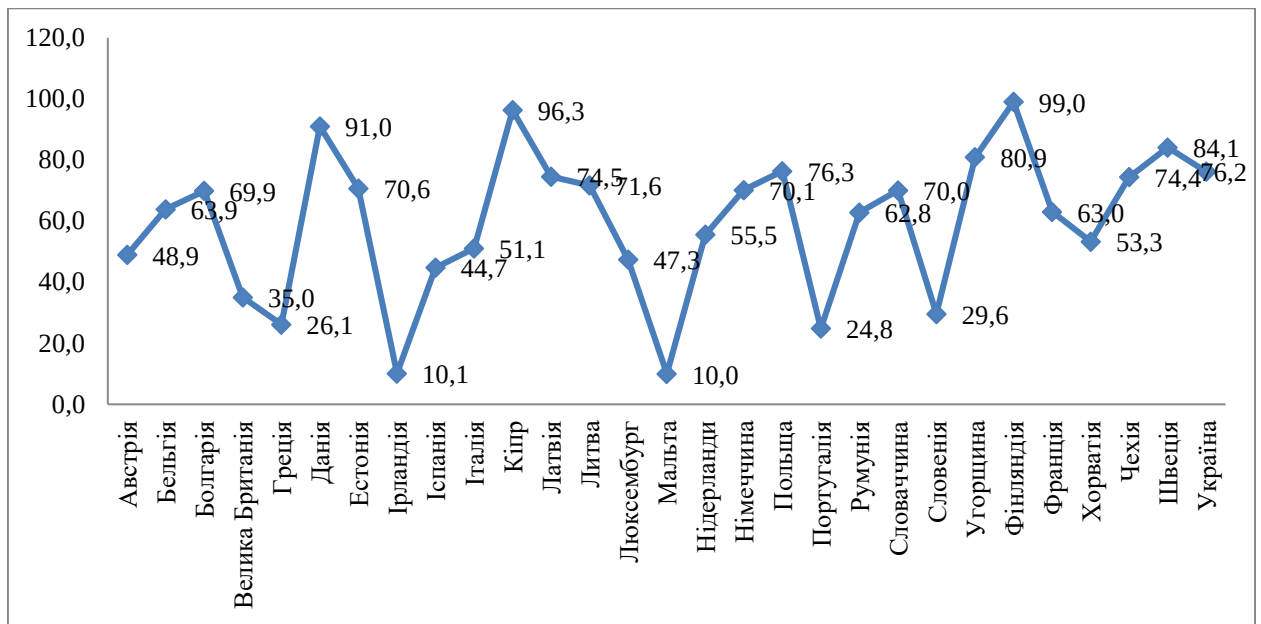
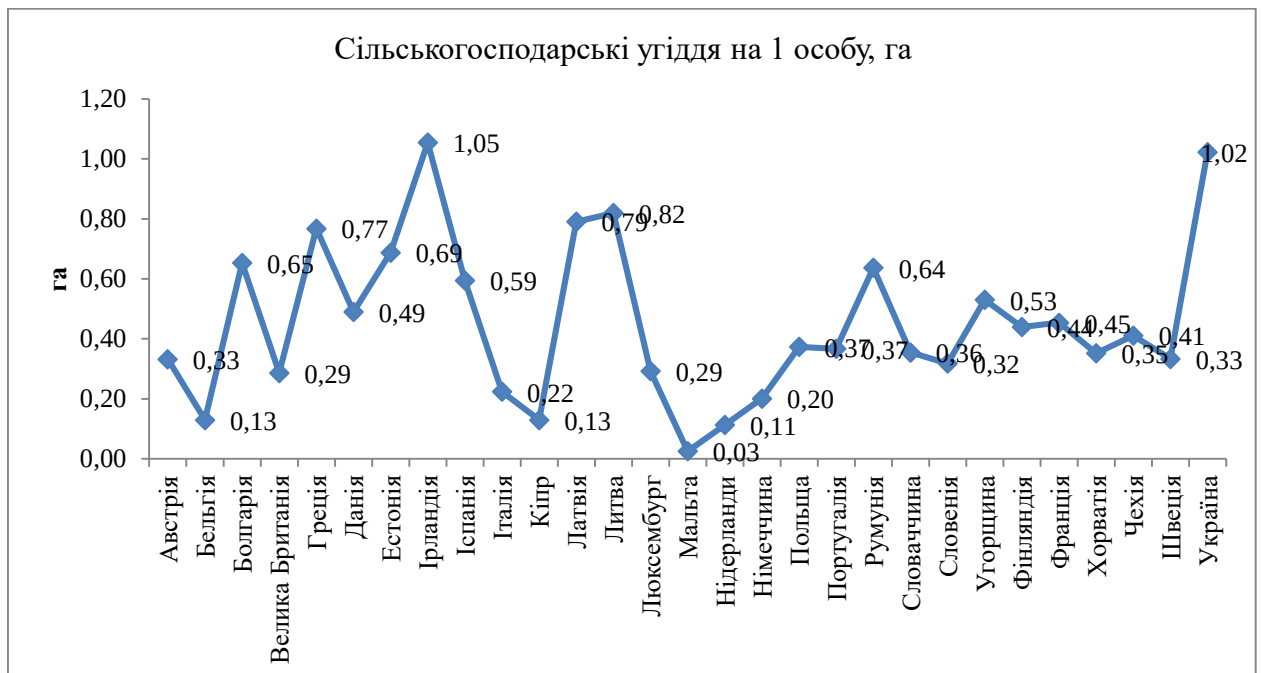

Рис. 1.13. Орні землі в структурі сільськогосподарських угідь, %*

Примітка. *Побудовано автором із використанням даних Eurostaty, Держгеокадастру

Україна є лідером у Європі за рівнем забезпечення сільськогосподарськими угіддями – 1,02 га на особу та 0,79 га на особу ріллі (станом на 2020 р., за даними Держгеокадастру). Україна має значний земельно-ресурсний потенціал, що дає підстави для розвитку виробництва загалом (див. рис. 1.14 (а, б)).

б

Рис. 1.14. Забезпеченість сільськогосподарськими землями країн Європи, га/особу*

Примітка. *Побудовано автором із використанням даних Eurostaty, Держгеокадастру

Водночас показники лісистості території мають неутішні величини, останні визначаються як відношення площі лісів до загальної площі. Загальна площа лісового фонду України станом на 2024 рік становить 10,4 млн га, із яких вкритих лісовою рослинністю – 9,6 млн га. Лісистість території країни становить 15,9 %. За 50 років площа лісів зросла на 21 % [244], що суттєво нижче середньоєвропейських показників (рис. 1.15).

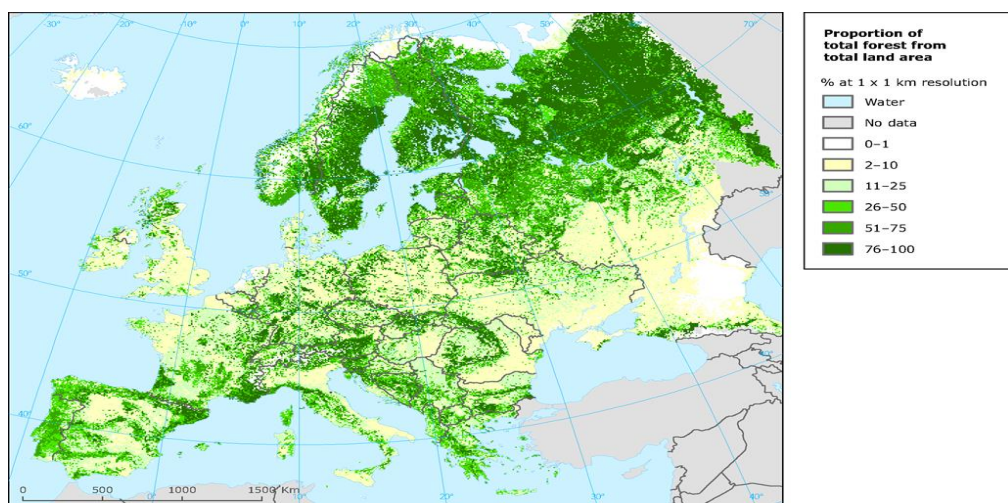

Рис. 1.15. Частка лісів від загальної площі земель у Європі, %*

Примітка. *Побудовано автором із використанням кноета

Сучасний стан лісовкритих земель у Європі становить близько 33 % від загальної площі суші (215 млн га), при цьому спостерігається позитивна тенденція до збільшення лісових районів. Так, в ЄС за десятиліття (2010–2020 рр.) на 0,88 %. Інші лісові землі займають додаткову площу обсягом 36 млн га. Близько 113 млн га покриті хвойними лісами, 90 млн га – широколистяними лісами і 48 млн га – змішаними лісами (рис. 1.16).

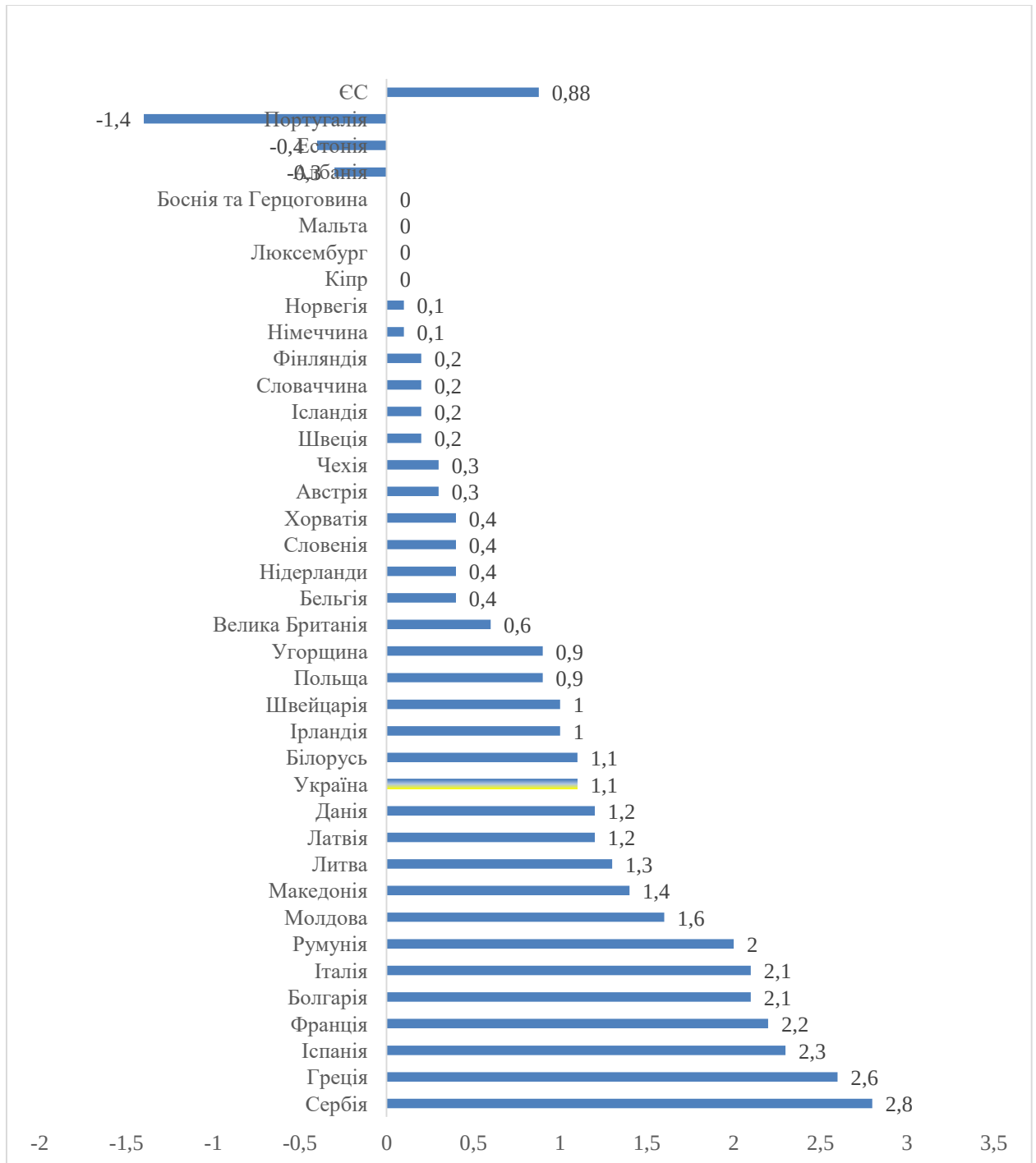

Рис. 1.16. Динаміка лісистості Європи, 2010–2020 рр., %*

*Примітка. Побудовано автором із використанням кноета

Водночас лісова промисловість країн Європи за активного експлуатування лісових ресурсів дає прибуток у розмірі більш ніж 600 млрд дол. США щорічно [58]. Лісове господарство і деревообробна промисловість забезпечують близько 3,6 млн осіб робочими місцями, і на них припадає 9 % валового внутрішнього продукту Європи [46]. Водночас надмірне навантаження на лісові ресурси може спричинити розвиток знеліснення (збезлісіння) – процесу перетворення зайнятих лісом земель на угіддя без дерев, як-от пасовища, пустирі, сільськогосподарські угіддя, міста, що може класифікуватися як деградація лісів.

Українські землі характеризуються високим рівнем потенціалу ґрунтів (табл. 1.4). Дані X туру агрохімічної паспортизації земель, проведеного у 2011–2015 рр. Державним науково-технологічним центром охорони родючості ґрунтів Міністерства аграрної політики та продовольства України «Центрдержродючість», свідчать, що 57,3 % сільськогосподарських угідь характеризуються вмістом гумусу, вищим за середній (рис. 1.17, рис. 1.18).

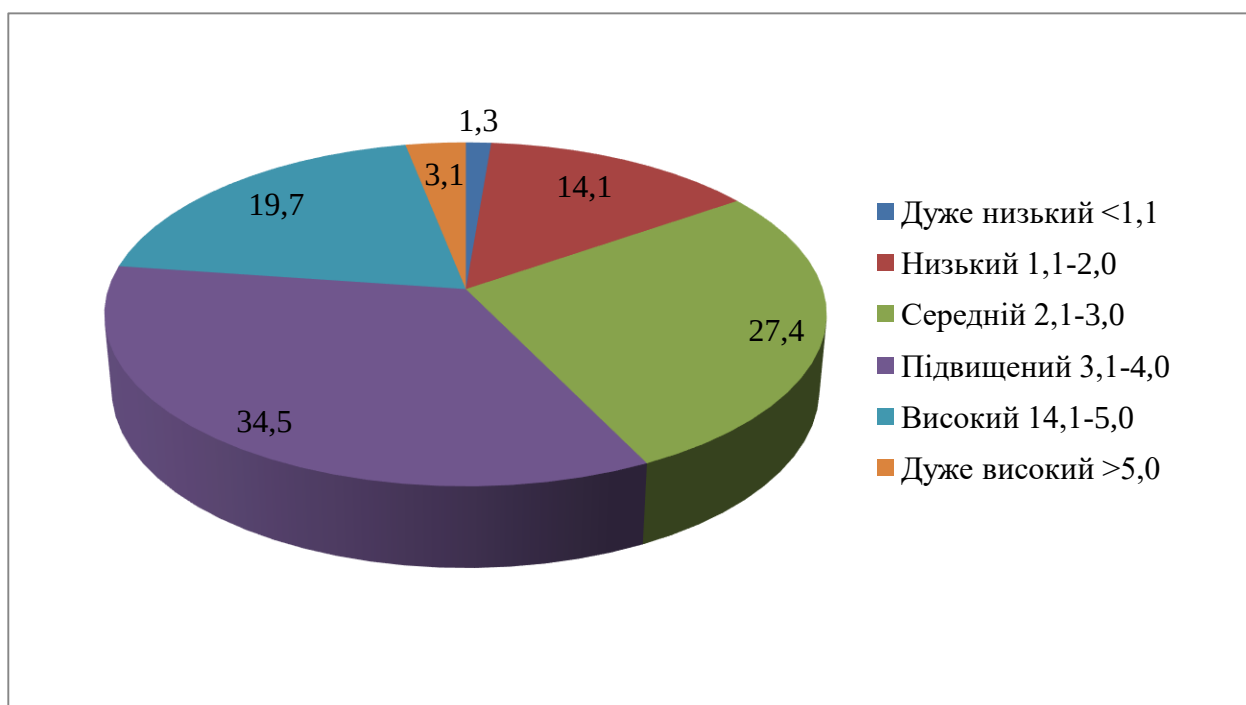

Рис. 1.17. Розподіл ґрунтів за вмістом гумусу в Україні, %*

Примітка. *Побудовано автором за даними Державного науково-технологічного центру охорони родючості ґрунтів Міністерства аграрної політики та продовольства України «Центрдержродючість»

Показники родючості ґрунтів України за X тур обстеження (2011–2015 рр.)*

№ з/п	Область	Площа, тис. га	рН	Уміст поживних речовин у ґрунті					Еколого-агрохімічний бал
				гумус, %	Р, мг/кг	К, мг/кг	N, мг/кг	S, мг/кг	
1	АР Крим	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Вінницька	1040,7	5,50	2,70	87,0	108,0	80,0	-	46,0
3	Волинська	390,1	6,10	1,56	118,0	47,8	122,3	5,27	41,0
4	Дніпропетровська	1432,5	7,23	3,77	129,6	144,3	131,8	9,00	55,0
5	Донецька	39,5	7,20	3,80	98,1	114,6	83,1	5,80	60,9
6	Житомирська	845,8	5,70	2,01	117,0	49,0	83,0	7,86	39,0
7	Закарпатська	238,6	5,16	2,56	81,5	86,4	79,9	9,86	40,0
8	Запорізька	1326,1	7,42	3,40	123,3	175,6	83,6	8,54	46,0
9	Івано-Франківська	290,6	5,40	3,28	79,0	89,0	86,0	4,26	40,0
10	Київська	765,0	6,02	2,98	121,0	103,0	124,0	6,70	48,7
11	Кіровоградська	1103,2	6,00	4,11	86,0	132,0	116,0	8,00	67,0
12	Луганська	639,5	7,90	3,91	78,0	104,0	104,0	-	52,0
13	Львівська	497,6	6,01	2,67	135,6	88,0	128,0	-	42,9
14	Миколаївська	1473,2	7,30	3,24	110,0	195,0	93,0	7,10	52,0
15	Одеська	1155,0	7,30	3,77	82,0	138,0	-	7,80	54,6
16	Полтавська	774,3	6,50	3,18	125,0	111,9	109,7	13,51	48,7
17	Рівненська	496,6	6,00	2,27	121,0	54,0	127,0	8,20	39,0
18	Сумська	785,0	5,70	3,50	105,0	99,0	93,0	2,70	43,0
19	Тернопільська	497,7	5,90	3,13	106,0	119,0	129,0	6,55	57,0
20	Харківська	1178,8	5,80	4,10	103,0	86,1	110,0	12,84	66,0
21	Херсонська	1300,1	6,47	2,45	147,0	193,0	-	9,30	34,0
22	Хмельницька	953,6	6,40	2,96	116,0	109,0	103,0	5,80	48,0
23	Черкаська	805,3	6,01	3,06	129,4	85,6	118,0	6,40	56,5
24	Чернівецька	236,0	5,80	2,60	52,0	62,6	105,5	9,90	48,0
25	Чернігівська	653,0	5,46	2,41	108,0	76,0	97,0	10,93	45,0
Всього по Україні		18917,8	6,39	3,16	110,30	120,50	105,40	8,09	49,5

Примітка. *Сформовано автором за даними ДУ «Центрдержродючість»

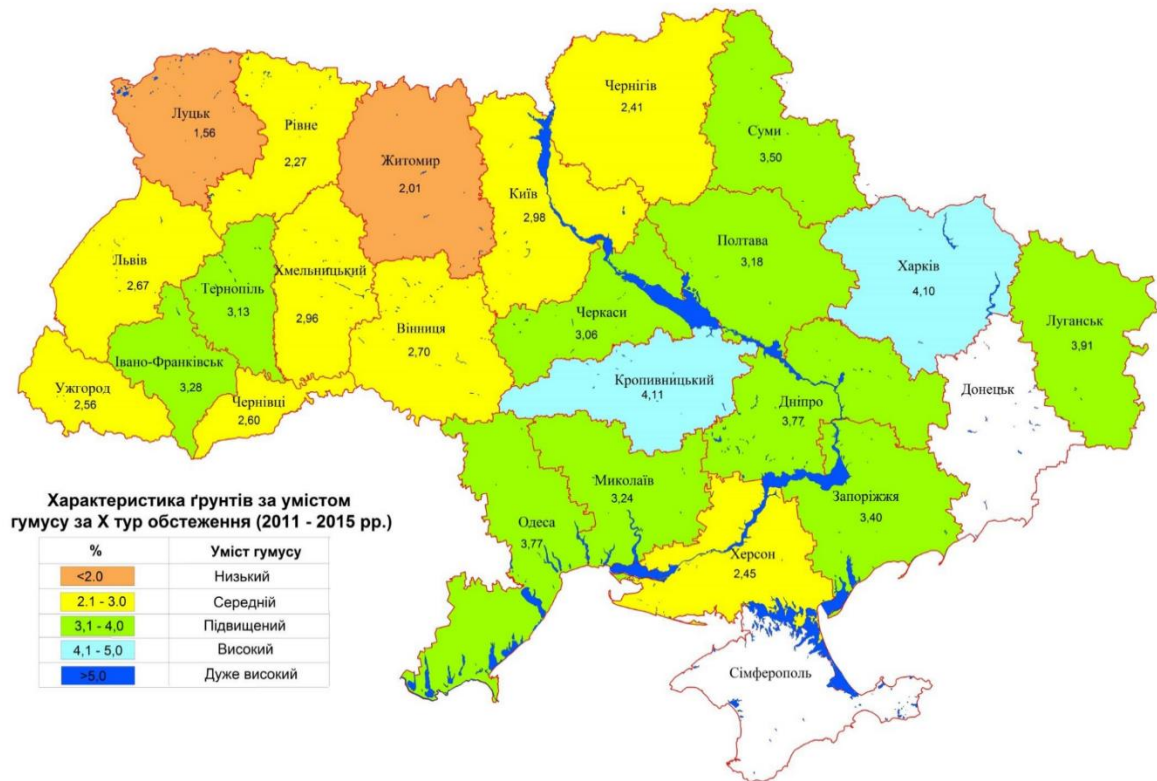

Рис. 1.18. Вміст гумусу в ґрунтах в Україні, %*

Примітка. *Згідно з даними джерела [288]

У структурі ґрунтового покриву в Україні переважають чорноземи звичайні (27,7 % загальної площі орних земель), сірі лісові ґрунти (21,3 %) і чорноземи типові (18,1 %), зазначені агрогрупи ґрунтів мають високу потенційну родючість і придатні для вирощування основних сільськогосподарських культур. Структуру ґрунтового покриву оброблюваних земель подано в таблиці 1.5.

Станом на 1 січня 2017 року в Україні було зареєстровано 1693697 га зрошуваних земель, з них не поливалось 1225997 га, або 72,4 %. Фактично зрошувалось 467700 га земель. Згідно з даними Державної служби статистики України площа зрошуваних земель динамічно змінювалась у період 2014–2020 років (див. рис. 1.19), що свідчить про суттєве зниження продуктивності земель, які потребують зрошення [215].

Площі основних типів ґрунтів, ступінь їх розораності в Україні

Назва ґрунтів	Площі ґрунтів, тис. га	%	Площі ріллі, тис. га	% загаль- ної площі	% ріллі
Дерново-підзолисті супіщані і глинисто-піщані	1573,0	3,5	1015,0	64,5	3,5
Дерново-підзолисті оглеєні	1916,9	4,3	1140,7	59,5	3,6
Сірі лісові	7924,0	17,8	6719,1	84,8	21,3
Чорноземи типові на лесах	6272,2	14,1	5731,4	91,4	18,1
Чорноземи звичайні на лесах	10395,0	23,4	8760,0	84,3	27,7
Чорноземи південні переважно на лесах	6237,9	14,1	4662,4	74,7	14,8
Лучно-чорноземні переважно на лесах	1124,9	2,5	700,7	62,3	2,2
Темно-каштанові й каштанові на лесах	1489,9	3,4	1241,0	83,3	3,9
Лучні переважно на алювії	1936,1	4,4	663,0	34,2	2,1
Болотні, торфово-болотні і торфовища	2016,8	4,6	78,5	3,8	0,2
Солонці й осолоділі	537,8	1,2	256,1	47,6	0,9
Дернові	1627,1	3,7	396,3	24,4	1,3
Буроземні, дерново-буроземні	956,4	2,2	192,7	20,1	0,6
Коричневі гірські, гірсько-лучні	41,8	0,1	7,2	17,2	0,0
Виходи порід і зольники	311,0	0,7	21,6	6,9	0,1
Разом	44406,0	100,0	32541,3	71,7	100,0

Примітка. *Згідно з даними джерела [167]

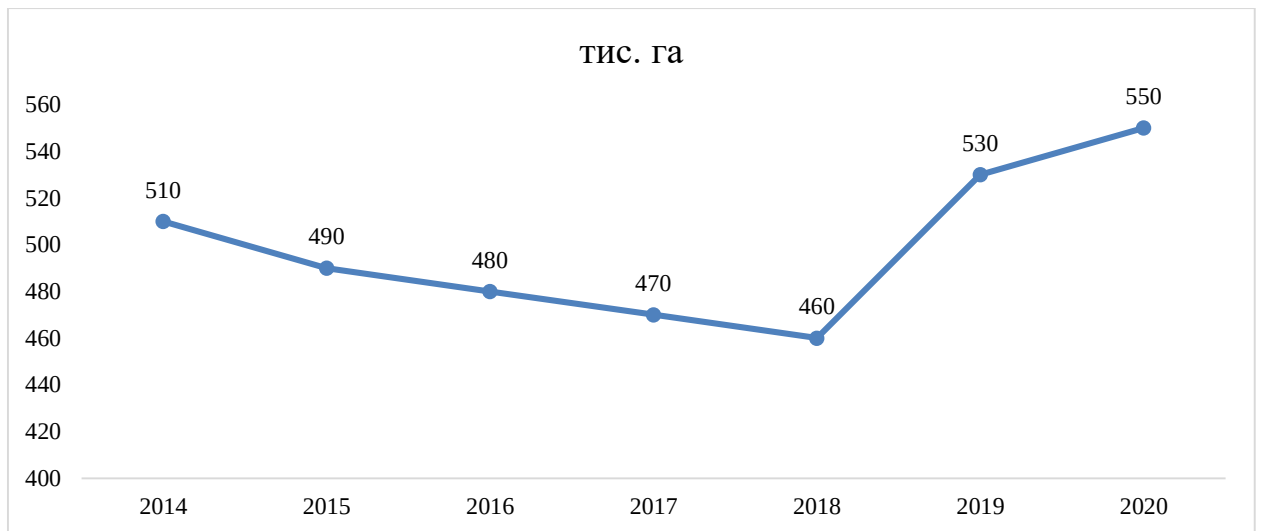

Рис. 1.19. Динаміка зміни площі зрошуваних земель України за період 2014–2020 рр., тис. га*

Примітка. *За даними Державної служби статистики України []

Приведено дані відповідно до офіційного звіту Державного агентства водних ресурсів України. У зв'язку із повномасштабним вторгнення агресора від 24.02.2022 р. доступ до значних територій півночі та півдня України обмежений, що унеможливорює обстежувальні роботи меліоративних систем. Акт екоциду із підриву Каховської ГЕС (06 червня 2023 р.) повністю зруйнував систему постачання зрошувальної води всього Чорноморського регіону, наслідки потребують спеціального дослідження [289].

Площа осушуваних земель – 3028893 га, при цьому 229031 га не використовувалися в сільському господарстві, що становить 7,6 % від загальної площі осушуваних земель (рис. 1.20). Найбільша площа земель з осушувальними системами – у Звягельському, Ємільчанському районі Житомирської області та Жовківському районі Львівської області (відповідно 54029 га, 47116 га та 47105 га). Найбільший відсоток земель з осушувальними системами, які не використовувались у сільському господарстві (відносно до загальної площі земель з осушувальними системами в цьому районі), – у Фастівському та Вишгородському районах Київської області, а також у Путилівському районі Сумської області (відповідно 100 %, 85 і 78 %) [217].

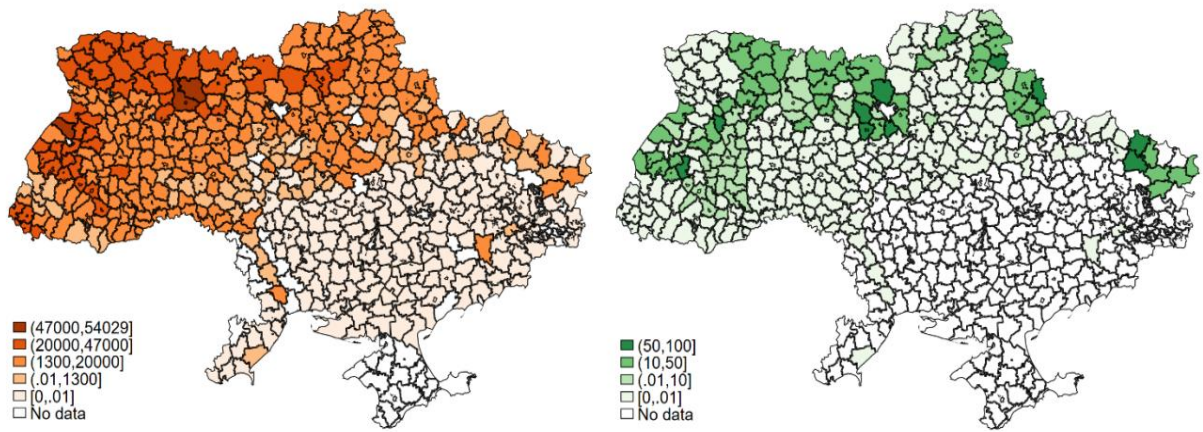

Рис. 1.20. Землі сільськогосподарського призначення з осушувальними системами (ліворуч) та відсоток серед них земель, які не використовувалися (праворуч) в Україні, 2017*

Примітка. *За даними Державного агентства водних ресурсів України

Згідно з даними Державного агентства водних ресурсів України, найчастіше відсутність поливу обумовлена пошкодженням мереж (рис. 1.21). У 128 районах 100 % земель зі зрошувальними системами не поливалися, що свідчить про суттєве ушкодження значної частини мереж, зокрема внаслідок підриву Каховської ГЕС.

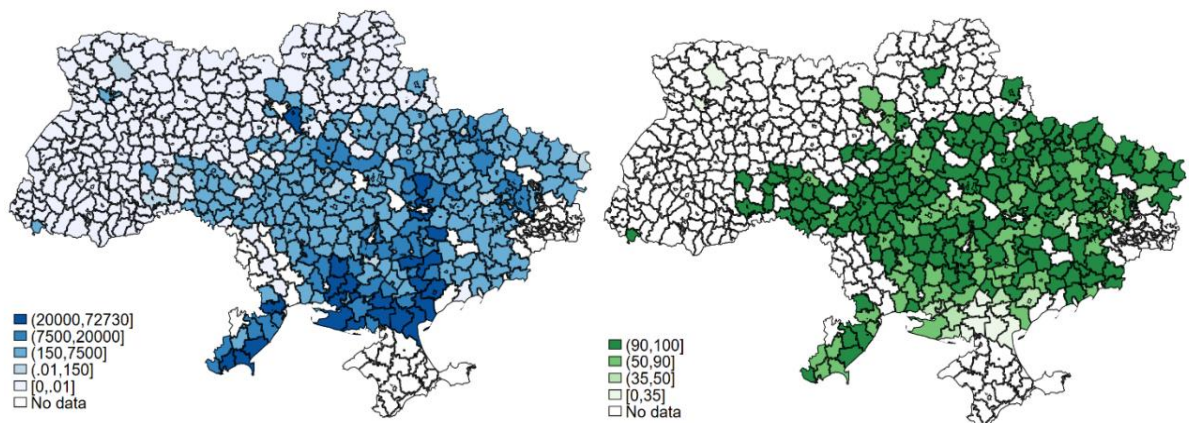

Рис. 1.21. Землі сільськогосподарського призначення зі зрошувальними системами (ліворуч) та відсоток серед них земель, які не поливалися (праворуч) в Україні, 2017*

Примітка. *За даними Державного агентства водних ресурсів України

Враховуючи структуру ґрунтового покриву та сприятливі природно-кліматичні умови, ефективність сільськогосподарського землекористування можна оцінити через показники урожайності основних сільськогосподарських культур, які мають тенденцію до збільшення (рис. 1.22).

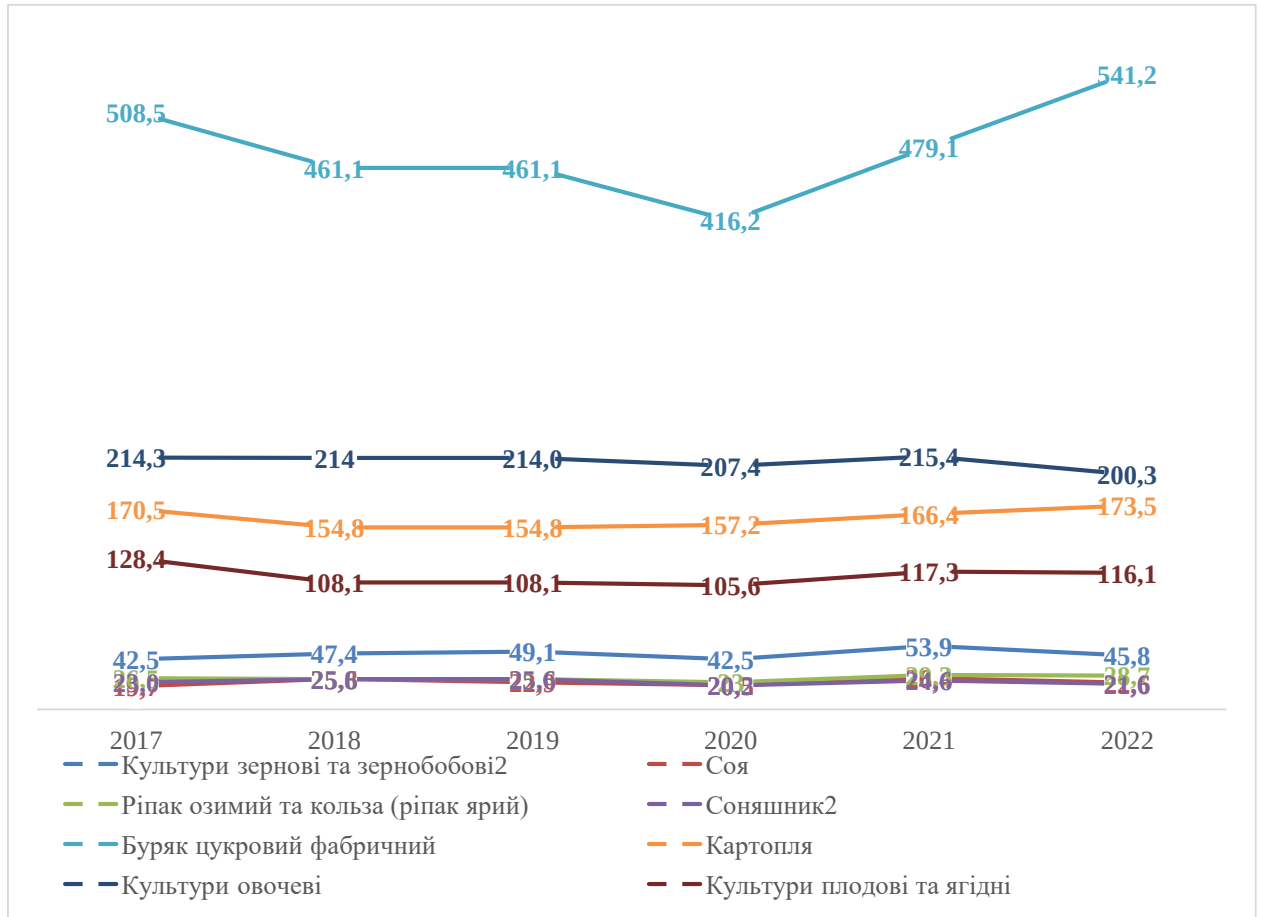

Рис. 1.22. Урожайність сільськогосподарських культур в Україні, ц/га*

Примітка. *За даними Державної служби статистики України

Комплексним показником економічної оцінки ефективності використання ресурсів країни може виступати валовий внутрішній продукт (ВВП) як інтегрований показник, що характеризує результат виробничої діяльності резидентів у межах економічної території країни і вимірюється сукупною вартістю товарів та послуг, виготовлених ними для кінцевого використання. Одним із головних завдань дослідження є встановлення залежності ВВП від земельно-ресурсного потенціалу європейського земельно-ресурсного простору. Розрахунки ВВП базуються на міжнародних стандартах Системи національних рахунків та Європейської системи національних і

регіональних рахунків. Розглянемо регіональні показники ВВП економічного простору України, які в подальшому використаємо для порівняльної оцінки земельних потенціалів досліджуваних країн (див. рис. 1.23 і рис. 1.24).

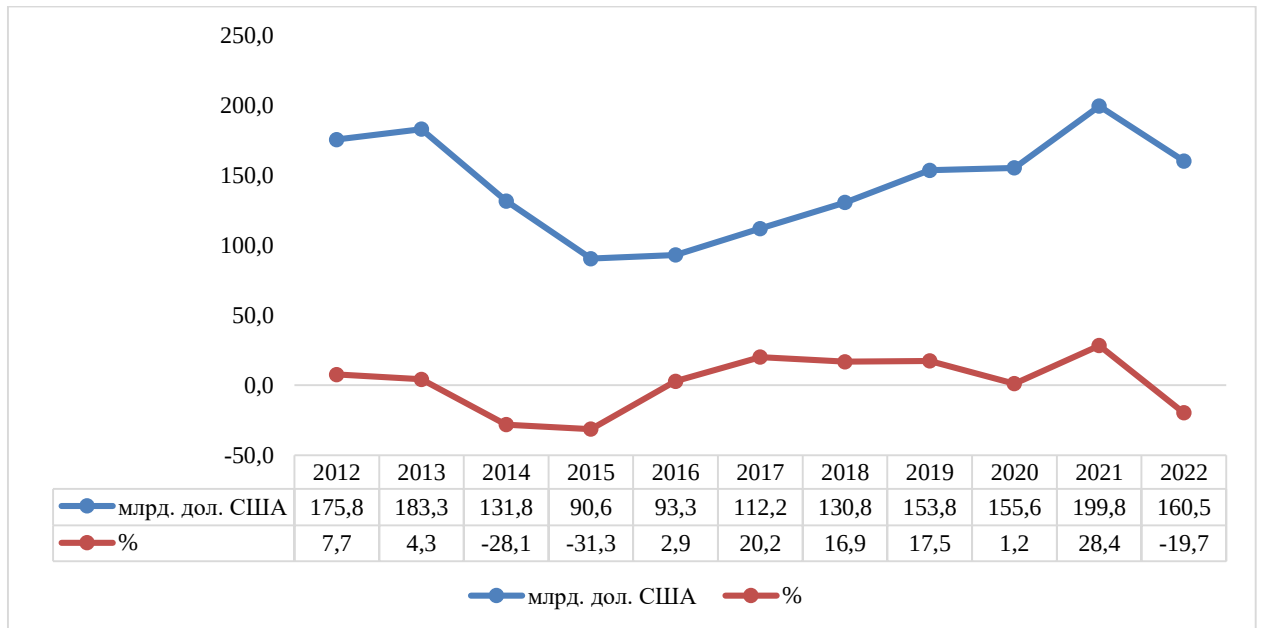

Рис. 1.23. Частка валового внутрішнього продукту в загальному підсумку в Україні, (%)*

Примітка. *Згідно з даними Світового банку та МВФ

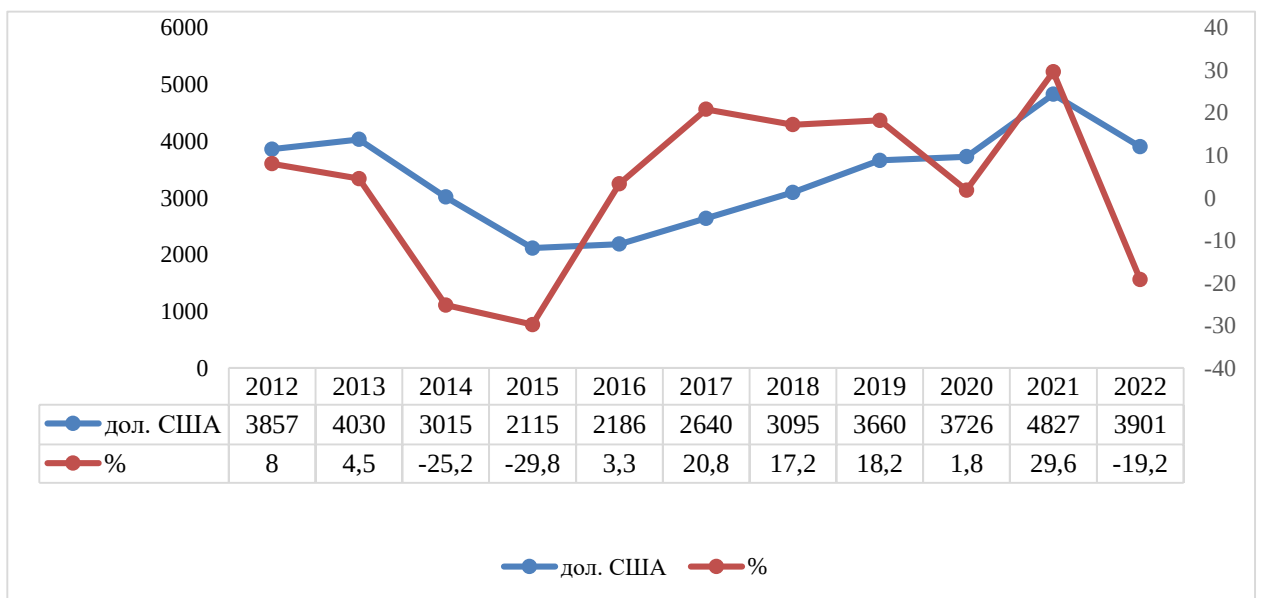

Рис. 1.24. Валовий внутрішній продукт в Україні, грн/особу*

Примітка. *Згідно з даними [181]

Щодо аналізу показників ВВП, спостерігається їх позитивна динаміка до 2019 року. Повномасштабне вторгнення агресора (2022–2024 рр.) призвело до

падіння на 19 % ВВП на одного громадянина, що лежить в єдиному тренді зниження ВВП в Україні. За даними Мінекономіки України, падіння ВВП за підсумком 2022 року оцінюється на рівні 30,4 %; за даними Держстату, за підсумком I кварталу 2023 року в річному вимірі зменшення ВВП становило 10,5 % [340]. Це найнижчий показник за часів незалежності, втім кращий, ніж очікувала більшість експертів на початку повномасштабного вторгнення, коли оцінки варіювалися в межах 40–50 % падіння ВВП і більше.

Одними із головних критеріїв обґрунтування ефективності використання земельних ресурсів в аграрному секторі як найбільш ресурсоємній галузі є прибуток із одиниці площі (станом на 2021 рік склав 1829 грн), валова продукція із одиниці площі (станом на 2021 р. становить 19308 грн на гектар) і рівень рентабельності. Розрахунки автора на основі даних Державної служби статистики України подано на рис. 1.25 і рис. 1.26 (а, б).

У світовій практиці ефективність сільськогосподарського виробництва визначають за допомогою ряду показників: частки доданої вартості сільського господарства (% ВВП), індексу реального доходу факторів у сільському господарстві на річну одиницю праці (AWU), питомої ваги площ культур, зайнятих під вирощуванням сільськогосподарської продукції тощо.

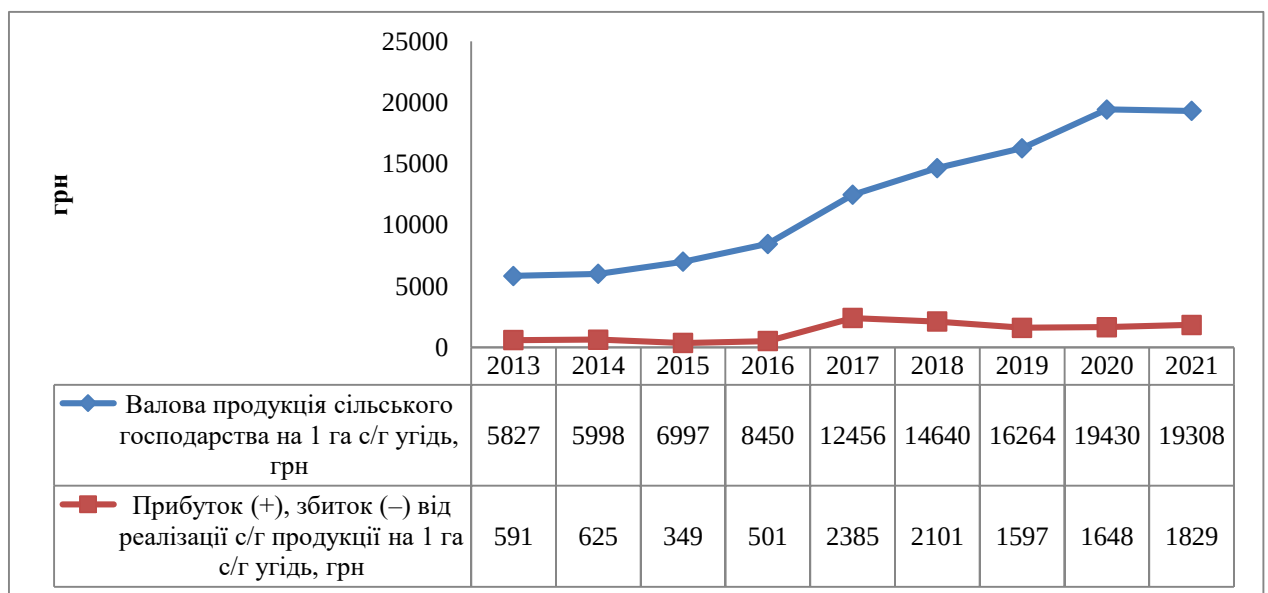
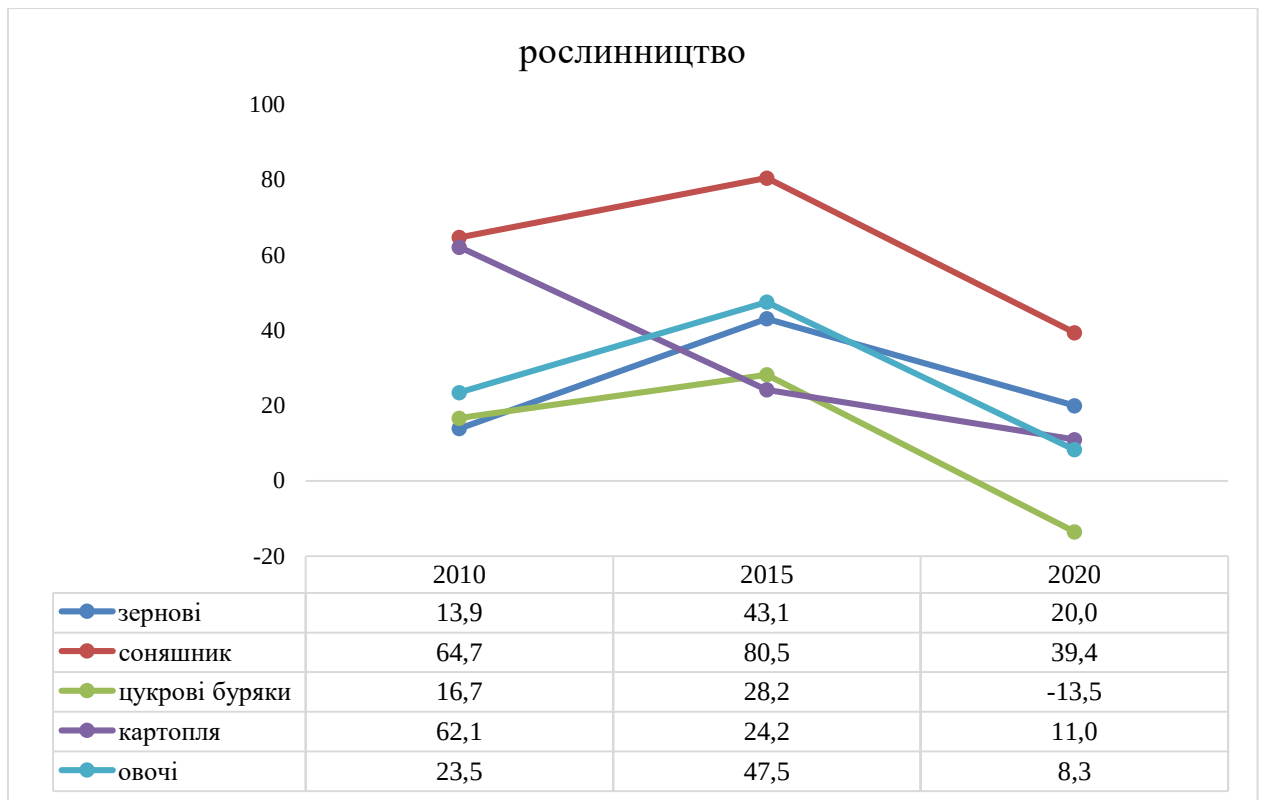
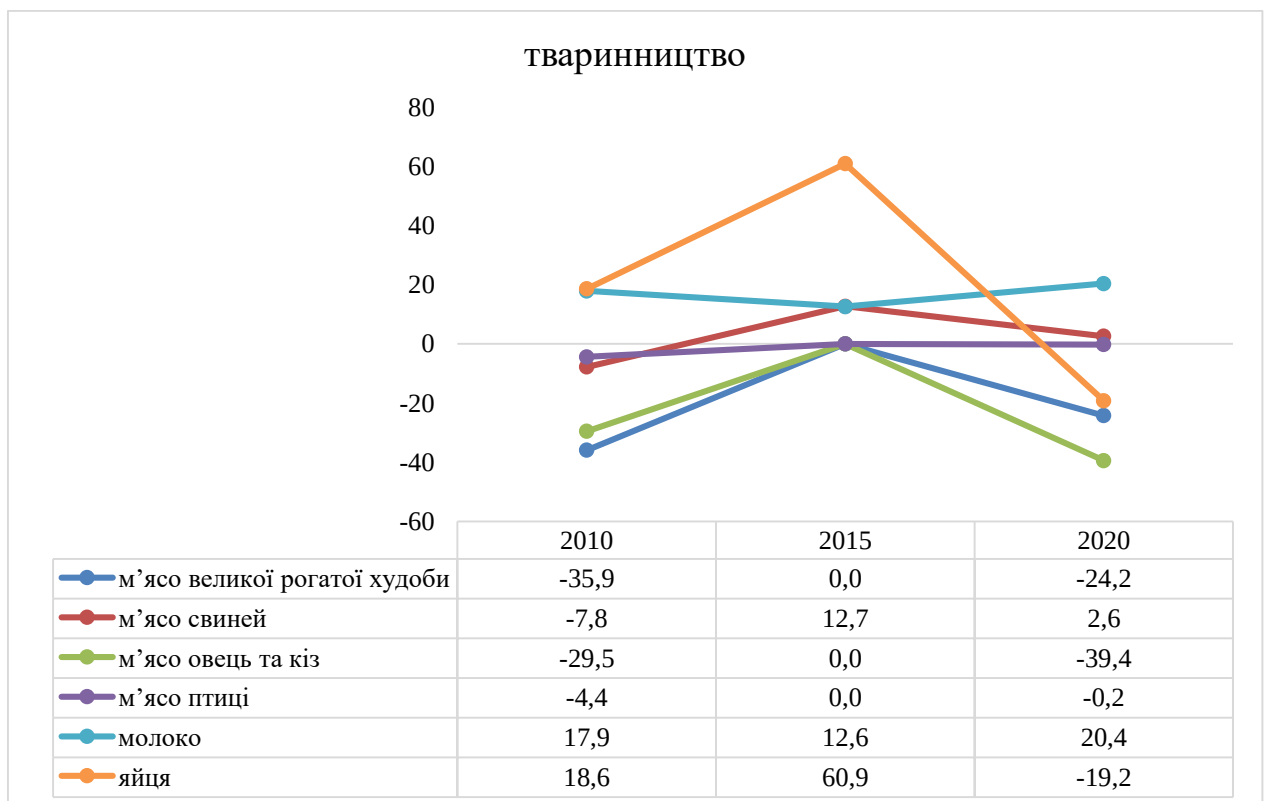

Рис. 1.25. Вартісні показники використання земель в Україні, грн/га*

Примітка. *Згідно з даними Державної служби статистики України

а

б

Рис. 1.26. Рівень рентабельності виробництва продукції сільського господарства України, %*

Примітка. *Згідно з даними Державної служби статистики України

Для оцінювання земельно-ресурсного потенціалу території варто використовувати показники, що базуються на показниках грошової оцінки земель, а саме землевіддачі як відношенні вартості валової продукції сільського господарства з 1 га сільськогосподарських угідь до їх грошової оцінки та землемісткості як оберненому до вищезгаданого показнику (див. рис. 1.27).

Рис. 1.27. Землевіддача в Україні, грн/га*

Примітка. *Розраховано автором із використанням даних Держгеокадастру

При дослідженні економічних показників сільського господарства було використано показники виробництва сільського господарства за 2016–2022 роки (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції). Сьогодні сільське господарство залишається однією із провідних виробничих галузей країни. Так, під час дослідження виявлено позитивний ріст показників вартості продукції сільськогосподарського виробництва з одиниці площі, прибутку (збитків) від реалізації сільськогосподарської продукції з одиниці площі угідь. Позитивною динамікою характеризується рентабельність сільськогосподарської галузі за більшістю показників. Оцінку ефективності використання сільськогосподарських угідь в Україні приведено в додатку Б. Позитивною динамікою росту характеризуються виробництво валової продукції, урожайність сільськогосподарських культур та валові збори. Від’ємну динаміку мають показники виробництва молока та м’яса,

коренеплодів та овочевих культур. Показники основних експортних культур позитивні, що доводить сировинну спрямованість сільськогосподарського виробництва України. Наведені показники будуть використані для подальших досліджень потенціалу європейського земельно-ресурсного простору.

1.4. Проблеми глобалізації та формування європейського земельно-ресурсного простору

Однією із найважливіших історичних подій у політичному та соціально-економічному вимірах світу став колоніалізм, пов'язаний з розвитком капіталізму. У своїй книзі «Європа та люди без історії» [193] Ерік Р. Вульф детально описує світове розширення кордонів європейських держав задля контролю як людських, так і природних ресурсів, а також для розширення світового розвитку держав та просування християнства. Європейський колоніалізм став ранньою формою глобалізації, що формувало більшість нинішніх політичних кордонів світу. Така хвиля глобального завоювання була викликана промисловою революцією. Таким способом транспортувалися технології, продукти харчування та ідеї, що базувалися в межах країн-колоніалістів – Великобританії, Іспанії, Франції, Португалії, Нідерландів тощо. Після закінчення холодної війни між США та СРСР і розпаду в 1991 році останнього світових масштабів набрав розвиток інформаційних технологій, що прийшли на зміну середньовічній європейській колоніальній політиці, головною метою якої було формування в колоніях «своїх» ефективної системи управління, що неухильно виконувала політику метрополії, спрямовану на власне збагачення. Сучасні корпорації ж зазвичай не намагаються управляти країною. Такий підхід називається неокolonіалізмом (корпоративний колоніалізм) і, як і класичний європейський колоніалізм, має на меті всебічну експлуатацію природних ресурсів, робочої сили та ринків для отримання надприбутків.

Світові зміни в перерозподілі та використанні земель, особливо в сільському господарстві, мають ряд негативних наслідків (див. рис. 1.28), які призводять до посиленої міждержавної чи міжкорпоративної боротьби за обмежені ресурси та ринки збуту продукції. В умовах глобалізації, використання земельно-ресурсного потенціалу супроводжується надмірним природокористуванням при сільськогосподарському, лісогосподарському виробництвах і широкомасштабній розбудові промислових об'єктів. У країнах із високим рівнем корумпованості та правовим дисбалансом спостерігається збільшення площ технічних культур, які суттєво навантажують землі країн-донорів, експорт отриманої сировини та втрата продовольчої безпеки, що доповнюється аграрною інфляцією (агфляція – випередження підняття цін продовольства і технічних культур, порівнюючи із загальним ростом цін).

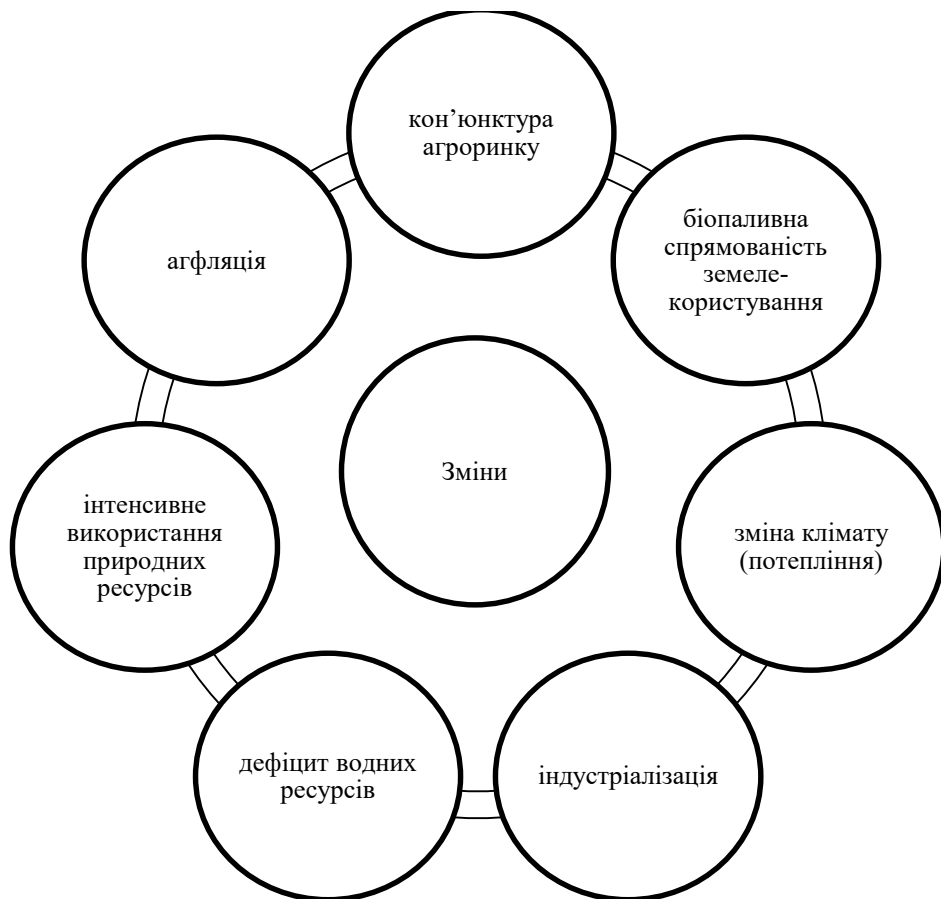

Рис. 1.28. Використання земельно-ресурсного потенціалу в умовах глобалізації*

Примітка. *Побудовано автором за [18, 29, 321, 361]

Глобальні процеси вимагають чіткого визначення регіонального перерозподілу використання природних ресурсів, зокрема і земель. Згідно з класифікатором Світового банку [144] всі країни у світі доречно розподілити за показником валового національного продукту на душу населення. Так, дохід, менший за 1035 дол. США, – низький рівень (Low-income economies), у межах 1,036–12,535 дол. США – середній рівень розвитку (Middle-income economy) та в розмірі 12536 дол. США – високий рівень розвитку (США, країни із високим рівнем доходів) (High-income economies).

За цим показником Світовий банк оцінює стан економіки країни та її перспективний розвиток (див. табл. 1.6). Світовий перерозподіл земельно-ресурсного потенціалу характеризується неоднорідністю. Спостерігається тенденція до збільшення площ ріллі в країнах із низькими показниками доходу, які характеризуються малопродуктивністю та деградованістю.

Таблиця 1.6

Перерозподіл світового земельно-ресурсного потенціалу*

Дохід	Землі									
	Орні		Лісові		Пасовища		Малородючі		Інфраструктура	
	млн га	%	млн га	%	млн га	%	млн га	%	млн га	%
Низький	441	15	564	20	1002	36	744	26	52	2
Середній	735	11	2285	33	2266	33	1422	21	69	1
Високий	380	12	880	27	1299	39	592	18	31	1
Всього	1556	13	3729	27	4567	36	2758	22	152	1

Примітка. *Побудовано автором із використанням [414]

У світовій боротьбі країн за обмежені ресурси, левову частку яких становлять землі, придатні для вирощування сільськогосподарської продукції та прагнення світових лідерів до продовольчої безпеки, спостерігається тенденція до збільшення площ ріллі в країнах із низьким і середнім рівнями доходів. Починаючи із 2008 року, у світовій практиці купівля чи довгострокова оренда на 50 і більше років дістала назву «land grabbing». Міжнародні інвестори, а також державні, напівдержавні або приватні продавці

працюють переважно в офшорних зонах.

У таких приватно-орендних відносинах земельна реформа набирає відтінку нових колоніальних відносин через фінансово-економічну залежність «інвестиційно привабливих» держав. Поглинання або ж захоплення в такий спосіб земель іноземними інвесторами чи великими національними монополістами і концентрація приватної власності на землю становлять одну із головних небезпек продовольчої та енергетичної безпеки країн, до яких надходять інвестиції. За даними Land Matrix, станом на 2021 рік інвесторами загалом у світі було поглинуто близько 79,5 млн га родючих земель у країнах, що розвиваються (див. рис. 1.29).

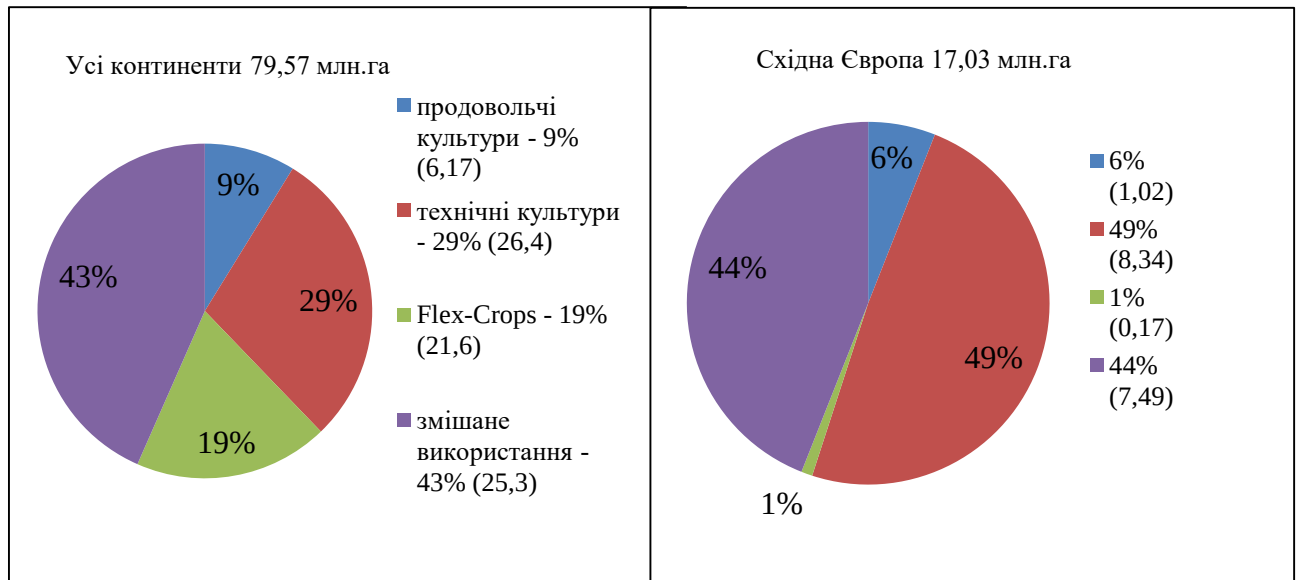

Рис. 1.29. Світовий перерозподіл («land grabbing») земель станом на 2021 р.*

Примітка. *Згідно з даними Land Martix

Суб'єктами «land grabbing» виступають:

- незалежні фонди економічно розвинених країн, які купують чи орендують землі (Norwegian Sovereign Wealth Fund, що складає 1 трлн дол. США);
- власники біопаливного виробництва;
- глобальні приватні інвестори, які займаються спекулятивною діяльністю щодо операцій із земельними ділянками;

- країни-загарбники, що ставлять за мету поглинути території економічно відсталої країни чи регіону;
- місцевий олігархат і владні структури для подальшого перепродажу та монополізації власного виробництва.

Із проведеного аналізу випливає, що регіони із економіками, які розвиваються, мають високий потенціал до нарощування оброблюваних площ та сприятливий інвестиційний клімат регіонів. За даними Land Matrix, показники щодо міжнародних інвестицій у країни Північної Америки (США, Канада) відсутні, що вказує на наявність власного інвестиційного капіталу та стратегії збереження економічного суверенітету держави.

Із рис. 1.30 видно, що найбільша частка інвестицій надходить із країн Азії (61,5 % від світових інвесторів), Східної Європи (20,59 % інвестицій) та Північної Америки (6,94 % інвестицій), причому останній не залучає іноземних інвестицій. Інвестиційно привабливими регіонами є Азія, Східна Європа, Африка. Політична ситуація та законодавство більшості країн цих регіонів із низьким рівнем розвитку (Low-income economies) сприяють нарощуванню земельних масивів міжнародними корпораціями. Агресивна інвестиційна політика азійських і північноамериканських компаній спрямована на розширення землеволодіння територіями інших регіонів.

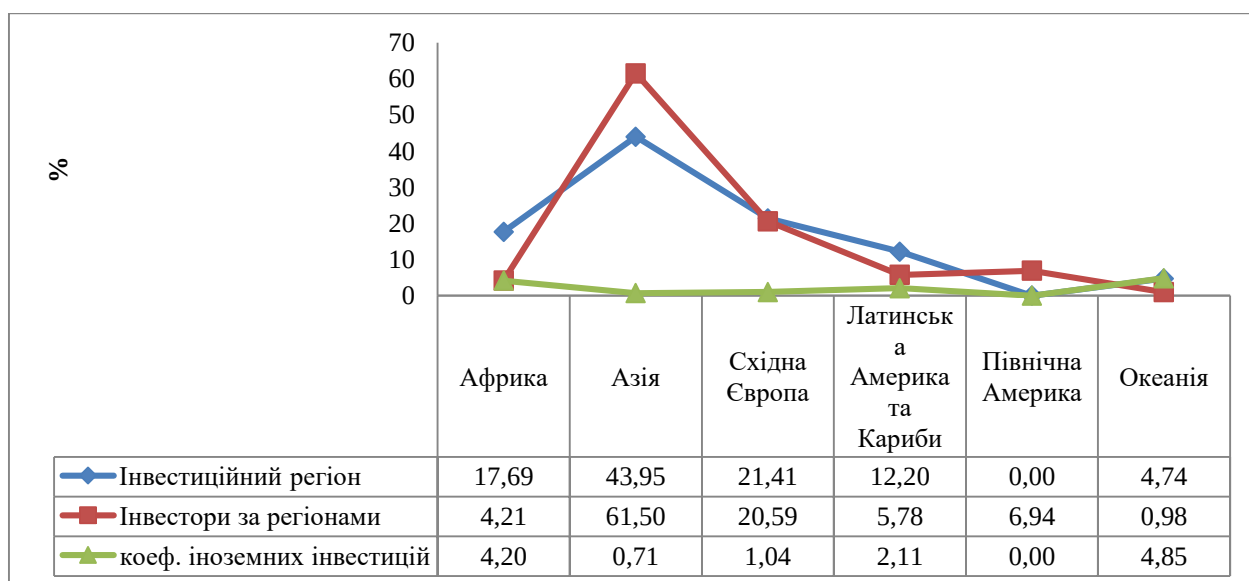

Рис. 1.30. Інвестиційна привабливість регіонів, % *

*Примітка. Згідно з даними Land Martix станом на 2021 р.

Враховуючи принцип обмеженості земельно-ресурсного простору, доречним було б конкретизувати головних «інвесторів» та інвестиційно привабливі регіональні економіки. Найуспішнішими інвесторами є компанії КНР, які підписали контракти на використання понад 9 млн га земель (11,3 % від загальносвітових), що вказує на глобальну експансію. Частки країн-мільйонників (які мають близько мільйона і більше гектарів економічно підконтрольних земель у структурі інших держав) приведено на рис. 1.31 та в додатку В.

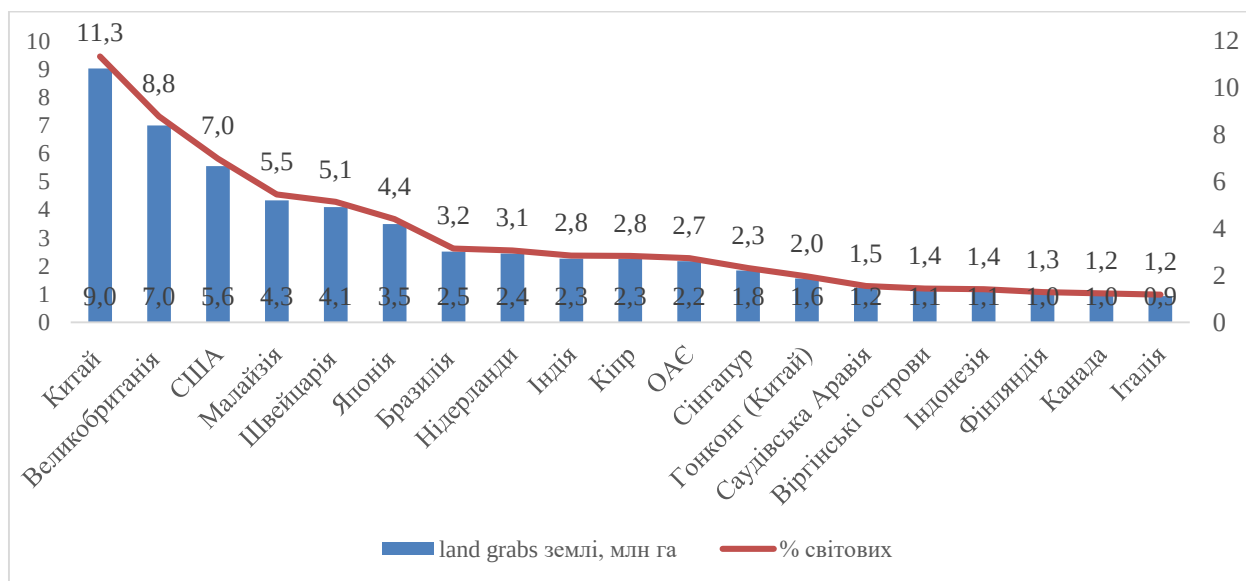

Рис. 1.31. Частка світових інвестицій у користування землями станом на 2021 р., %*

Примітка. *Згідно з даними Land Martix

Неоднорідний перерозподіл земельних інвестицій серед цільових країн обумовлений сприятливим інвестиційним кліматом останніх. Графік (рис. 1.32 та додаток Г) показує, що близько 4,9 %, а це 3,9 млн га від усіх угод щодо цільових земель, припадає на Індонезію. Це вказує на сприятливу земельну політику для land grabs.

В Україні близько 3,3 млн га (4,2 % від світових land grabs земель) перебувають у користуванні великих іноземних агрохолдингів і корпорацій. Фактично іноземні інвестори контролюють 5,5 % території, 7,6 % усіх сільськогосподарських земель і близько 10 % орних земель в Україні [327].

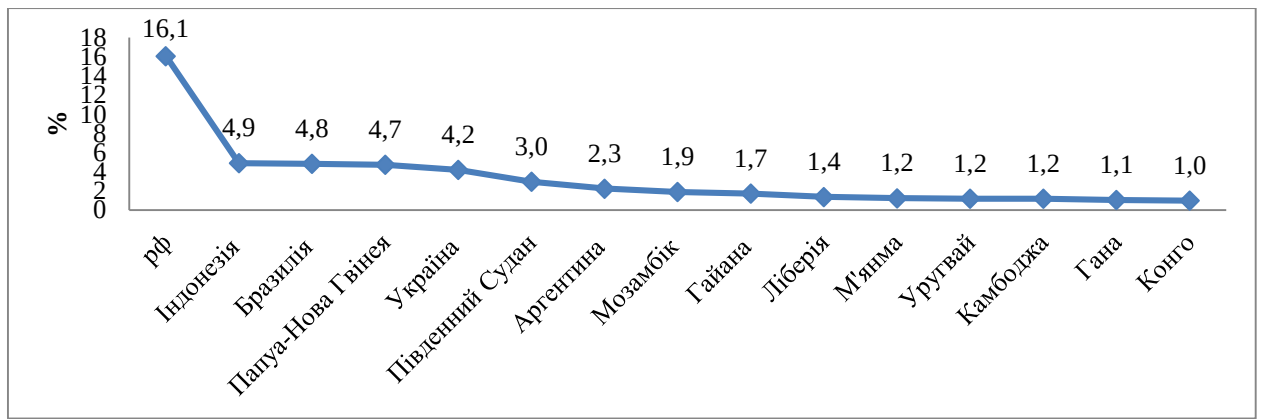

Рис. 1.32. Площа земель у користуванні світовими інвесторами, %*

Примітка. *Згідно з даними Land Martix за 2022 р.

Постійні пошуки «вільних» земель міжнародними компаніями та бажання інвестувати в економіки країн, що розвиваються, породжують нові форми використання земельно-ресурсного потенціалу. Об'єкти енергетичної галузі займають 29 % загальних площ, що дозволяє ряду країн формувати власну енергонезалежність за рахунок країн-донорів. Левова частка земель використовується для вирощування сільськогосподарської продукції, а це близько 27 %. У такий спосіб країни-інвестори забезпечують власну продовольчу безпеку. Частки використання земель за метою інвестування приведено на рис. 1.33.

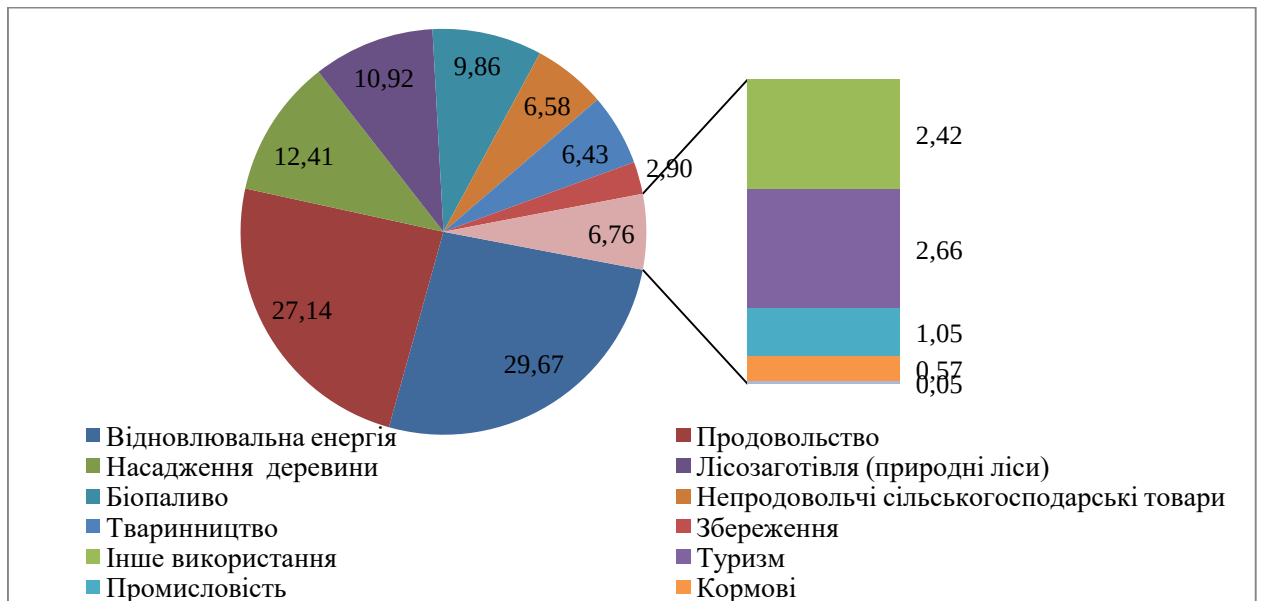

Рис. 1.33. Використання земель за метою інвестування, млн га*

Примітка. *Згідно з даними Land Martix

У Східній Європі неоколоніалізмом охоплено 17,03 млн га земель, зокрема під технічні культури – 49 %, для продовольчої безпеки – 6 %, для змішаного використання – 44 %, під flex-crops – 1 % (див. рис. 1.34 та додаток Д).

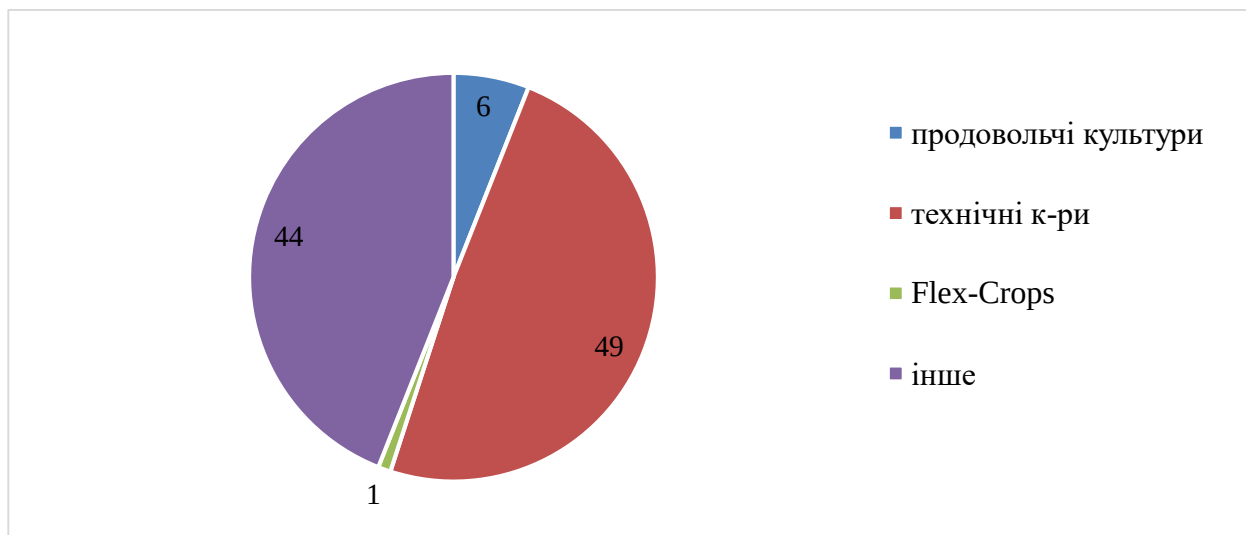

Рис. 1.34. Структура «land grabbing» земель у Східній Європі, %*

Примітка. *Згідно з даними Land Martix

В Україні розподіл земель за категоріями виробництва такий: сільськогосподарські культури – 68 %, тваринництво – 16 %, корми – 5 %, непродовольча агропродукція – 5 %, біопаливо – 1 %, інша продукція – 4,4 % [327].

Отже, проблеми глобального перерозподілу земельно-ресурсного потенціалу на сьогодні виділяються своєю актуальністю. В умовах зростаючої кількості населення та глобального потепління проблема продовольчої безпеки для багатьох країн займає ключову позицію при формуванні зовнішньої політики. Сучасне захоплення стратегічно важливих земель, а ними виступають придатні для ведення сільськогосподарського виробництва угіддя, справедливо можна вважати неоколоніалізмом. Адже країни, які потрапили в «land grabbing» – пастку, створену світовими корпораціями та «країнами-орендаторами», фактично втратили економічний суверенітет, віддавши в користування власні землі і таким чином створивши умови для ескалації соціальної напруги та розв'язання громадянських війн.

Висновки до розділу 1

1. Доведено, що з огляду на невідтворюваність, обмеженість у доступі та незамінність у процесі виробництва одним з найважливіших ресурсів, якому належить центральне місце в політиці та стратегії сталого екологічно-технологічного та соціально-економічного розвитку держав є земельні ресурси. З'ясовано, що в сучасних умовах для забезпечення збалансованого землекористування на загальнодержавному та місцевому рівнях необхідно враховувати весь перелік функцій та особливостей землі, адже здійснення землеустрою без їх дотримання неодмінно призведе до негативних соціально-економічних та екологічних наслідків.

2. Проаналізовано структуру землекористування європейських країн, та виявлено суттєву виробничу освоєність території (70,8 %), що майже вдвічі перевищує загальноєвропейський показник. Високі показники сільськогосподарської освоєності в Ірландії (63,6 %), Данії (22,1 %), Англії (21,1 %), Нідерландах (38,8 %) і Франції (27,2 %) обумовлені високою часткою пасовищ у структурі угідь.

3. Встановлено, що відповідно до рівня розвитку економіки країн вплив активів, що впливають на формування національного багатства, неоднорідний. У країнах із високим і середнім рівнем розвитку частка людського капіталу при формуванні національного багатства висока і становить відповідно 70 % і 58 %. У країнах із низьким рівнем достатку в основу формування національного багатства покладено здебільшого природні ресурси. Загалом для більшості країн людський капітал становить основу багатства, в країнах з низьким рівнем розвитку благоформуєчим є природний капітал (47 %). Земельні ресурси як частина природних активів, що належать до невідтворювальних матеріальних благ, має більший рівень впливу на суспільне благо в країнах із низьким рівнем економічного розвитку.

4. Проведено глибоке етимологічне дослідження термінологічного апарату, пов'язаного із поняттям «земельно-ресурсний потенціал», а саме

понять «ресурс», «потенціал», «земля». Запропоновано авторське тлумачення базового для економіки природокористування поняття «земельно-ресурсний потенціал» як інтегральної, багатовимірної категорії економіки природокористування, що відображає поєднання кількісних, якісних, просторових, інституційних і екологічних характеристик земель території, які у своїй сукупності створюють умови для раціональної, сталоспрямованої та економічно доцільної господарської діяльності.

5. Запропоновано поняття «європейський земельно-ресурсний простір» під яким варто розуміти комплексно організовану територіальну систему європейського континенту, яка охоплює всю сукупність земельних ресурсів, ґрунтово-водних комплексів, мінерально-сировинних баз і біотичних складових, що перебувають у багаторівневій взаємодії з економікою, суспільством і природним середовищем.

6. Встановлено, що земельні ресурси є надзвичайно важливим структурним елементом цивілізації. Зміни в перерозподілі та використанні земель, особливо в сільському господарстві, мають ряд негативних наслідків, які призводять до посиленої міждержавної чи міжкорпоративної боротьби за обмеженні ресурси та ринки збуту продукції.

7. Доведено, що в країнах із високим рівнем корумпованості та правовим дисбалансом спостерігається збільшення площ технічних культур, які суттєво навантажують землі країн-донорів, експорт сировини та втрата продовольчої безпеки, що доповнюється агфляцією. Встановлено, що за останні десятиліття відбулося значне збільшення площ ріллі – на 12 % – за рахунок лісових площ та інших природостабілізуючих угідь.

8. Встановлено, що іноземними інвесторами у світі було «поглинуто» близько 79,5 млн га продуктивних земель. Найуспішніші компанії КНР, які уклали контракти на використання понад 9 млн га земель (11,3 % від загальносвітових). Неоднорідний перерозподіл земельних інвестицій серед цільових країн обумовлений сприятливим інвестиційним кліматом останніх, що сприяє land grabbing. Виявлено, що в Індонезії зосереджено 3,91 млн га

(4,9 %), у Бразилії – 3,85 млн га (4,8 %), в Україні – 3,33 млн га (4,2 %) світових land grab земель. У Східній Європі неоколоніалізмом охоплено 17,03 млн га земель, зокрема під технічні культури – 49 %, для забезпечення продовольчої безпеки – 6 %, для змішаного використання – 44 %, під flex-crops – 1 %. В Україні близько 3,3 млн га (4,2 % світових land grabs земель) перебувають у користуванні великих іноземних агрохолдингів і корпорацій. Іноземні інвестори контролюють 5,5 % території, 7,6 % усіх сільськогосподарських земель і 10 % орної землі в Україні.

РОЗДІЛ 2**ГЛОБАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ЕКОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ
ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ****2.1. Роль землекористування в забезпеченні екологічної та продовольчої безпеки**

Глобальна проблема продовольчої безпеки є надзвичайно актуальною та потребує ефективного регулювання в межах міжнародного політичного й економічного співробітництва в умовах постійно зростаючої чисельності населення планети. Так, загальна чисельність населення планети до 1500 р. становила 427 млн осіб, у 1820 р. – 1 млрд осіб, у 1927 р. – 2 млрд осіб. Сучасний демографічний вибух почався в 1950–1960-хх рр. У 1959 р. населення планети складало 3 млрд осіб, у 1974 р. – 4 млрд осіб, у 1987 р. – 5 млрд осіб. За даними Food and Agriculture Organization (FAO), до 2050 р. чисельність населення планети зросте до 9,7 млрд осіб. Гостро постає питання продовольчої безпеки у світі, що створить дефіцит продовольства в розмірі 1 млрд т зернових і 200 млн т продукції тваринництва [271]. За даними FAO, прогнози продовольчої безпеки у світі мають невтішні показники: майже 690 млн осіб у світі (8,9 %) страждають від нестачі продуктів харчування. Очікується що в 2030 році їх кількість зросте до 841 млн осіб, що майже на 20 % більше, ніж у 2020 році (рис. 2.1). Із рис. 2.2 видно що понад 2 млрд осіб проживають в умовах середньої та повної продовольчої небезпеки, а саме: 1,03 млрд таких осіб проживає в Азії, 675 млн осіб – в Африці, 205 млн осіб – в Латинській Америці та Карибському басейні, 88 млн осіб у Північній Америці та Європі та 5,9 млн осіб – в Океанії.

Проблема продовольчої безпеки особливо гостро постає в країнах, що розвиваються, адже відсутність технологій виробництва та ручна праця мають низьку виробничу ефективність і не сприяють збагаченню та обумовлюють низьку купівельну спроможність населення.

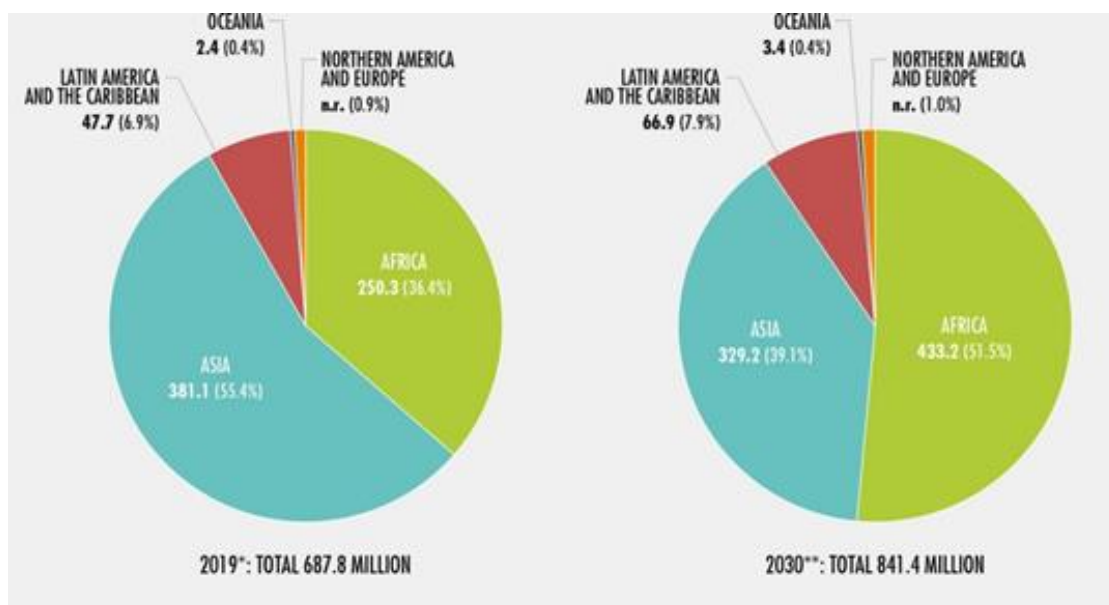

Рис. 2.1. Частка населення світу, яке голодує (2020 р.), млн осіб (%)*

Примітка. *Згідно з даними [395]

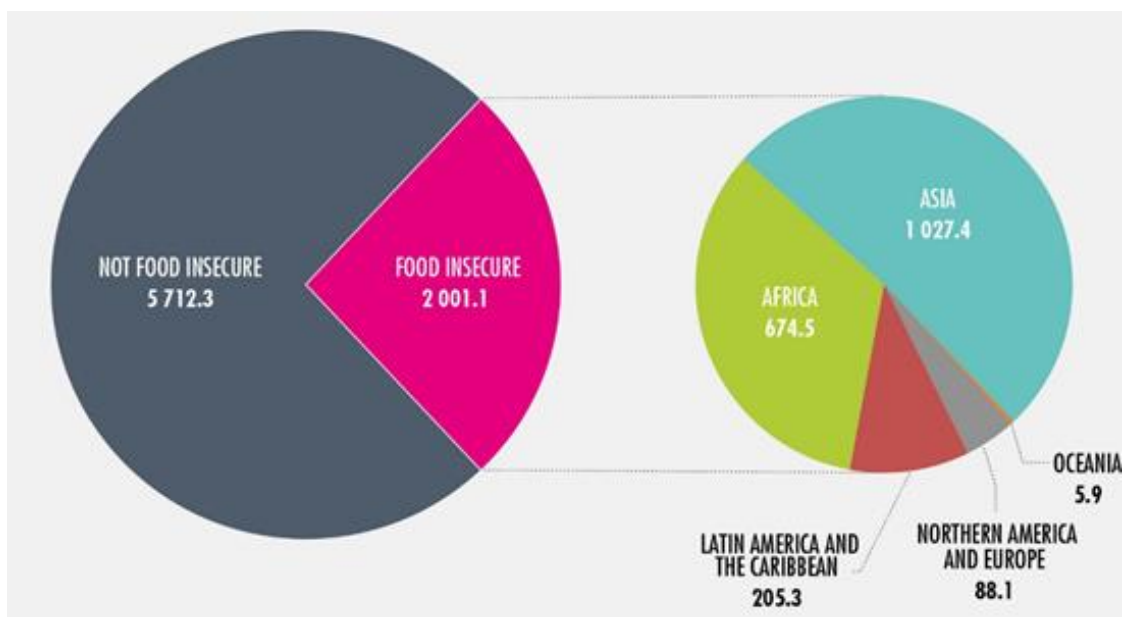

Рис 2.2. Продовольча небезпека у світі у 2020 р., млн осіб*

Примітка. *Згідно з даними [395]

Додаткового вивчення потребує проблема продовольчої безпеки в умовах збалансованого землекористування [427]. Фундаментальні твердження, що лежать в основі поняття «продовольча безпека», були сформульовані ще в 40-х роках ХХ століття після Другої світової війни [243]. У дослідженні регіональних умов формування продовольчої безпеки важливе місце мають чинники, що на неї впливають. Сюди слід віднести: виробництво екологічно

чистої продукції сільського господарства, створення фонду продовольства за рахунок бюджетного фінансування та кредитних ресурсів, передбачення заходів щодо охорони та підвищення родючості земельних ресурсів, забезпечення доступу населення до екологічно безпечних продуктів харчування. На місцевому рівні продовольча безпека передбачає: постійне постачання продукції харчування в мережі роздрібної торгівлі, контроль якості продуктів харчування, забезпечення доходів населенню, що необхідні для обґрунтованих норм [295]. Структуру продовольчої безпеки наведено на рисунку 2.3.

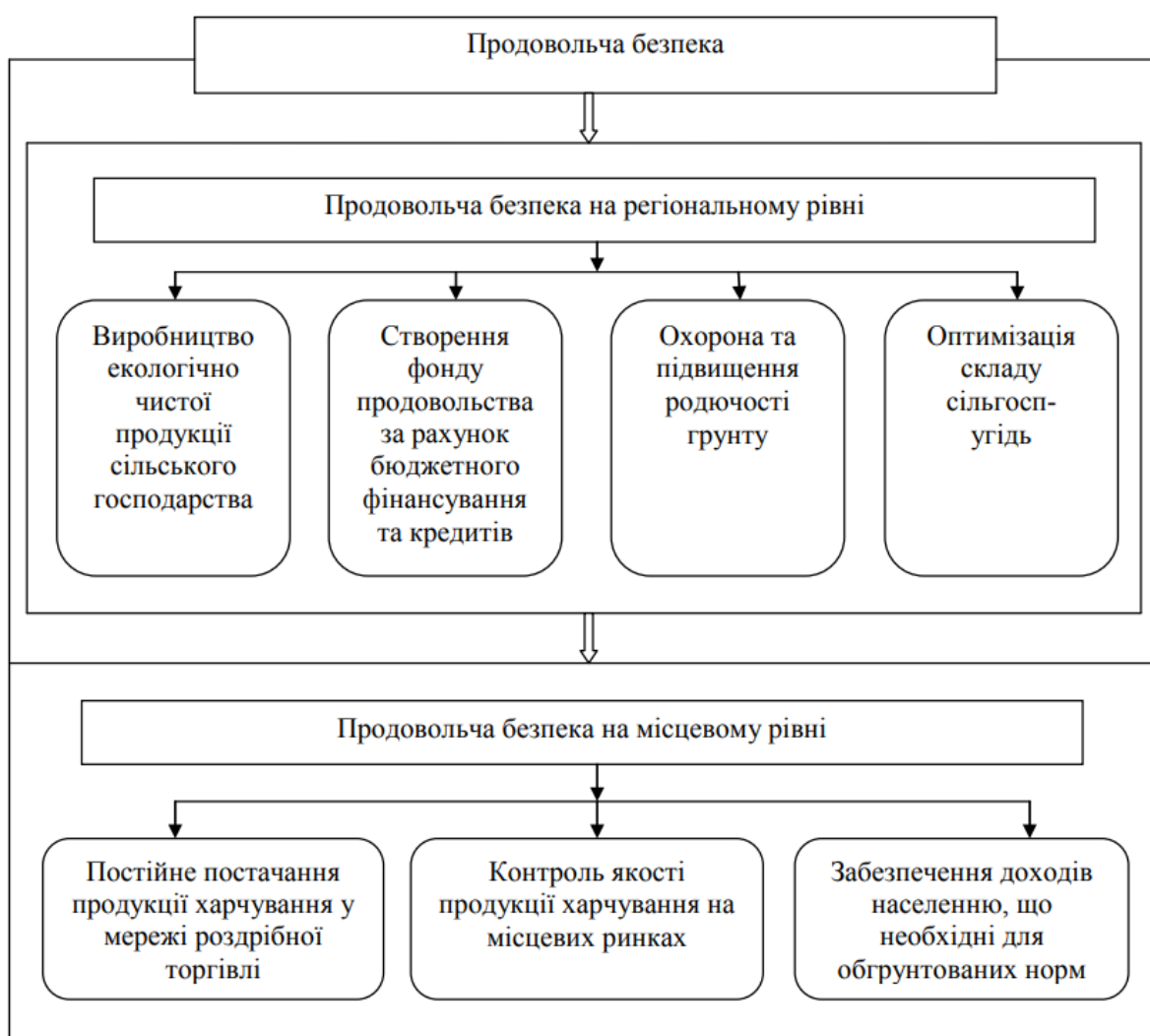

Рис. 2.3. Структура продовольчої безпеки*

Примітка. *Згідно з даними [271]

Підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва завдяки його технологічності забезпечуватиме підвищення доходів населення,

створення нових робочих місць і розширення сфер виробництва, зростання цінності земель, а також сприятиме надходженню інвестицій, забезпечуватиме підвищення платоспроможності населення та високий рівень соціальної захищеності громадян [406]. Роль екологічно стійкого сільськогосподарського товаровиробництва є визначальною в умовах дефіциту продовольства (рис. 2.4). Землекористування сьогодні залишається головним джерелом продовольства і доходів, особливо гостро це відчувається в країнах, де значна частка населення перебуває за межею бідності. За таких умов екологізація землекористування може покращити умови проживання, рівень соціальної захищеності та забезпечити більш високий рівень життя населення [346; 344].

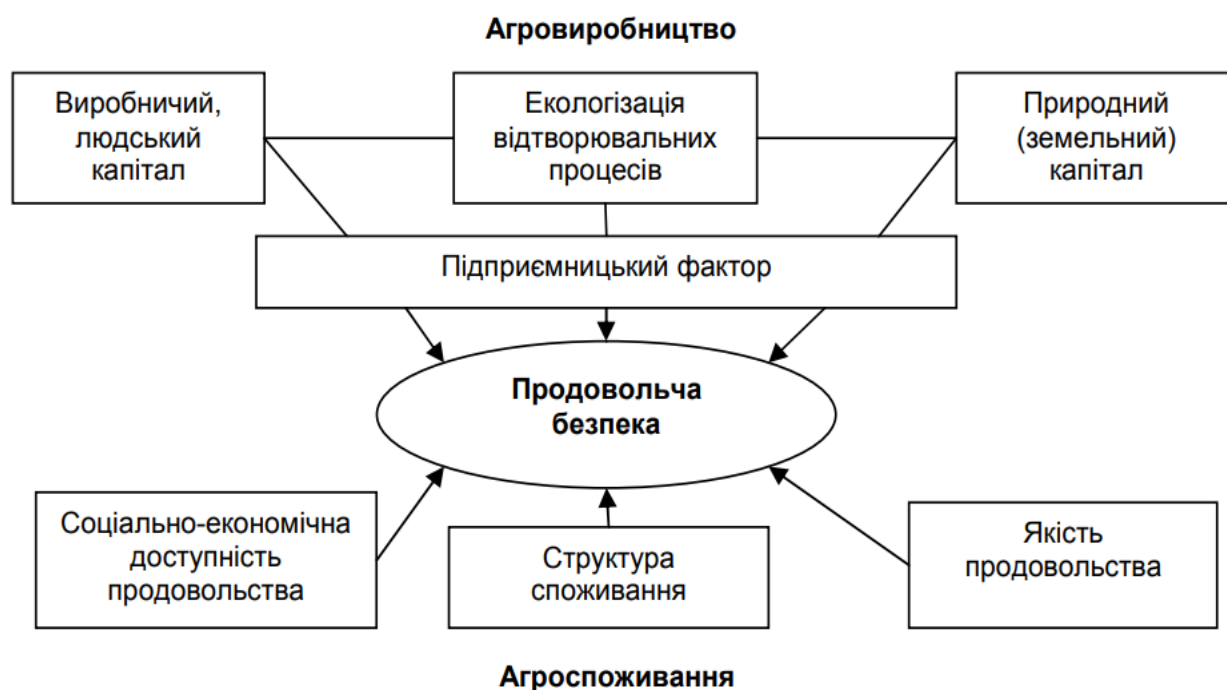

Рис. 2.4. Продовольча безпека в умовах сучасного агровиробництва*

Примітка. *Згідно з даними джерела [345]

У межах дослідження варто розглянути проблему продовольчої безпеки країн Європи. Для значної кількості населення багатьох країн світу європейська модель життя є прикладом довершеності, високого рівня добробуту населення, матеріальних статків і соціально-економічної та екологічної захищеності. Один із аспектів підтримання високого рівня життя європейських регіонів є політика щодо вирішення проблеми продовольчої

безпеки. Для оцінки стану продовольчої безпеки європейських регіонів після прийняття цілей стійкого розвитку (ЦСР-2030) застосовується ряд індикаторів, серед яких можна виділити показник розповсюдження недоїдання і показник помірної та значної відсутності продовольчої безпеки населення [44]. Відповідно до методики, запропонованої ФАО, стабільним вважається регіон (країна) в якому недоїдає або ж голодує менше 5 % населення. Більшість регіонів Європи, за базовим показником продовольчої безпеки – поширення недоїдання, не потрапляють в зону ризику, оскільки питома вага населення, що страждало від недоїдання у 2017–2022 роках, не перевищувала 2,5 % (табл. 2.1), окрім Болгарії (3 %), Словаччини (6,1 %), України (3,5 %), Албанії (3,6 %), Сербії (4,6 %), Македонії (3,1 %). Інформація щодо Андорри і Молдови у звіті відсутня, що потенційно визначає їх як не надто перспективні країни [44].

Таблиця 2.1

Основні показники продовольчої безпеки в Європі*

Регіон	Частка населення, яке страждає від недоїдання		Частка населення, яке страждає від тяжкої форми відсутності продовольчої безпеки		Частка населення, яке страждає від середньої форми відсутності продовольчої безпеки	
	2004–2006 рр.	2017–2022 рр.	2014–2016 рр.	2017–2022 рр.	2014–2016 рр.	2017–2022 рр.
	%	%	%	%	%	%
Європа	<2,5	<2,6	1,5	1,2	8,8	7,9
Східна Європа	<2,5	<2,5	1,5	1,1	11,2	9,9
Північна Європа	<2,5	<2,5	1,8	1,4	6,7	5,6
Південна Європа	<2,5	<2,5	1,7	1,7	9,9	9,5
Західна Європа	<2,5	<2,5	1,4	1	1	5,6

Примітка. *Побудовано автором за використання даних із джерела [41]

Позитивна динаміка скорочення частки населення, яке страждало від недоїдання у 2017–2022 рр., за порівняння із базовим періодом – 2004–2006 рр., відзначається майже у всіх країнах регіону. Зокрема, в Албанії, Сербії та Словаччині, хоча і відбулося зменшення кількості незабезпеченого населення, поширеність недоїдання залишається найбільш високою в регіоні. Загалом ситуацію в Європі щодо забезпечення населення продуктами харчування відповідно до критеріїв ФАО [41] можна оцінити як задовільну із незначними субрегіональними відмінностями в періоди воєнних конфліктів на початку 90-х років XX століття (Боснія і Герцеговина, Республіка Македонія, Хорватія) та впливу економічної кризи 2008–2009 рр. (Греція та Італія). Складна воєнно-політична й економічна ситуація в Україні, що розпочалася у 2014 році, призвела до значного падіння доходів громадян і зниження продовольчої безпеки країни до 3,5 % у 2017–2022 роках. Повномасштабне вторгнення агресора у 2022 році, за даними Міністерства економіки України, спричинило падіння ВВП на 30 % у 2022 році. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, площа сільськогосподарських угідь, які потребують перевірки на наявність вибухонебезпечних пристроїв, становить близько 471 тис. га станом на 2023 рік, що суттєво знижує виробничий потенціал агросектору України. Проблеми продовольчої безпеки та харчування європейських регіонів пов'язані не з доступністю продовольства, а з неповноцінним і надлишковим харчуванням.

Станом на 2022 рік від надлишкової ваги в Європі страждають 22,9 % населення. Найбільшу частку таких осіб зафіксовано на Мальті – 28,9 %, у Великій Британії – 27,8 %, натомість у Боснії та Герцеговині лише 17,9 % населення мають надлишкову вагу. За період із 2015 по 2022 роки частка європейців, які страждають від ожиріння, збільшилася на 1,5 %, високими темпами показник зростає у країнах Північної Європи (див. табл. 2.2). Незважаючи на поширення захворювань кровоносної системи, середній рівень захворюваності в Європі вдвічі менший за світові показники, однак четверта частина населення країн, як-от Румунія (26,7 %), Хорватія (27,3 %), Сербія

(27,2 %), Словенія (26,6 %), страждають від зниження рівня гемоглобіну в крові, а в Боснії і Герцеговині цей показник найвищий – 29,4 % [41].

Таблиця 2.2

Основні показники якості продовольства в Європі*

Регіон	Частка дорослого населення (від 18 років), яке страждає від надлишкової ваги, %		Частка жіночого населення (дітородного віку), яке потерпає від анемії, %	
	2015 р.	2022 р.	2015 р.	2022 р.
Світ	11,8	13,1	30,3	32,8
Європа	21,4	22,9	17,6	20,2
Східна Європа	22,0	23,4	22,1	24,2
Північна Європа	23,7	25,8	12,6	16,0
Південна Європа	20,4	21,8	15,8	18,6
Західна Європа	20,1	21,7	14,0	17,0

Примітка. *Сформовано автором із використанням [41]

У країнах із низьким і середнім рівнем доходів витрати на продукти харчування мають високу питому вагу в бюджеті громадян. У більшості країн Європи, рівень доходів громадян яких високий, відносні затрати на продукти харчування значно нижчі. У Великій Британії сім'я в середньому витрачає близько 8 % бюджету на продукти харчування, натомість в Україні витрати становлять 42,2 % (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Індекс глобальної продовольчої безпеки та частка витрат на продукти харчування в країнах Європи*

Країна	Сімейні витрати на продукти харчування, %	Сімейні витрати на продукти харчування, дол. США на особу	Індекс глобальної продовольчої безпеки, 2022 р.
Великобританія	8,1	2 168,2	79,1
Ірландія	9,0	2 098,7	84,0
Швейцарія	9,2	3 908,8	83,1
Австрія	9,8	2 618,2	81,7
Німеччина	10,7	2 562,9	81,5

Нідерланди	11,4	2 621,0	82,0
Данія	11,5	3 220,0	81,0
Фінляндія	11,5	2 908,7	82,9
Норвегія	11,7	3 726,5	82,9
Іспанія	12,1	2 217,9	75,5
Швеція	12,4	2 893,8	82,7
Франція	13,2	2 983,4	80,4
Бельгія	13,4	3 034,7	80,7
Італія	14,2	2 986,9	75,8
Словенія	14,6	2 063,3	-
Чехія	16,3	1 835,8	73,1
Португалія	16,6	2 629,4	77,8
Польща	16,7	1 480,3	75,6
Греція	17,1	2 510,6	73,4
Латвія	17,3	1 820,8	-
Угорщина	18,2	1 449,4	72,7
Словаччина	18,4	1 925,6	68,3
Болгарія	19,3	1 172,1	66,2
Естонія	20,3	2 317,7	-
Литва	21,2	2 521,1	-
Хорватія	23,0	2 564,7	-
Сербія	25,6	1 225,9	62,8
Румунія	27,3	2 040,9	70,2
Чорногорія	27,5	1 763,9	-
Боснія і Герцеговина	30,8	1 219,7	-
Македонія	30,7	1 070,9	-
Р. Білорусь	32,3	1 090,4	70,9
Україна	42,2	857,6	57,1

Примітка. *Побудовано автором із використанням даних із джерел [60; 140]

Незаможні верстви населення часто не спроможні забезпечити себе якісними продуктами харчування. Проведені дослідження [149] показують, що європейські країни доцільно поділити на три основні категорії:

– країни із низьким рівнем поширення недоїдання та відносно невисокою часткою громадян із надлишковою вагою; суттєвих проблем із продовольчою безпекою вони переважно не мають. Переважно це країни high-income economies сегменту (Австрія, Бельгія, Данія, Ісландія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція та Швейцарія);

– країни, в яких спостерігається незбалансоване харчування, а саме головною проблемою є надлишкове харчування (Греція, Ірландія, Іспанія, Німеччина, Мальта, Англія, Чехія), а також країни, які характеризуються високою часткою населення, яке потерпає від надлишкової ваги та захворювань серцево-судинної системи (Білорусь, Боснія та Герцеговина, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Хорватія та Естонія);

– країни, населення яких страждає від проявів неповноцінного харчування, наявні прояви голодання та прогресуючого розповсюдження ожиріння серед населення (Албанія, Болгарія, Македонія, Молдова, Румунія, Сербія, Україна та Чорногорія).

Незважаючи на відносно благополуччя країн Європи, вони потребують спільної політики щодо формування продовольчої безпеки, оптимального раціонального, безпечного та здорового харчування населення. Проблему продовольчої безпеки європейські країни вирішують у площині політичних, економічних, гуманітарних, соціальних, технологічних взаємодій [14].

Важливим досягненням європейського політикуму є створення інтеграційного блоку – Європейського Союзу, де окрім національних законів, діють ще й наднаціональні норми. Ключові напрями продовольчої безпеки ЄС визначаються Спільною аграрною політикою (Common Agricultural Policy, CAP) (детально розглянуто в підрозділі 4.6). Нині аграрна політика ЄС охоплює близько 98 % сільськогосподарських товарів і полягає в наднаціональній організації ринків сільськогосподарської продукції [375]. Загалом показники виробництва та споживання продуктів харчування і питної води вищі від загальносвітових. Показники продовольчої безпеки приведено в додатку Е. Досліджуючи проблеми формування продовольчої безпеки країн Європи, бачимо, що на сьогодні середньостатистичний європейець має високий рівень доступності до екологічних продуктів, джерел питної води та збалансованого раціону харчування. У формуванні продовольчої безпеки в Європі важливу роль відіграє САП, яка регулює та визначає перспективні

напрями щодо забезпечення безпечного та здорового харчування, підвищення стійкості аграрного сектору, зменшення втрат продовольства і відходів, мінімізації негативних кліматичних та екологічних впливів від сільськогосподарської діяльності при раціональному товаровиробництві й вирішенні продовольчих проблем.

2.2. Проблеми екологічної безпеки землекористування

2.2.1. Екологічні наслідки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва

На сучасному етапі розвитку ринкової економіки України перед державою виникає ряд політичних, екологічних і соціально-економічних проблем. Сучасна інтерпретація поняття «інтенсифікація виробництва» не можлива без тлумачення поняття «інтенсифікація» (від латинського *intensio* – напруження, посилення та *facio* – роблю), що означає підвищення інтенсивності виробництва шляхом більш повного використання кожної одиниці ресурсного потенціалу; досягається за допомогою зростання продуктивності праці, кращого використання матеріалів, підвищення віддачі основних фондів [174]. Відповідно до енциклопедичного визначення [352] сутність інтенсифікації виробництва розглядається як процес суспільного виробництва, що базується на застосуванні найефективніших засобів і предметів праці, кваліфікованої робочої сили, передових форм і методів організації праці, зростаючої інформованості про найновіші досягнення науково-технічного прогресу.

Зростання обсягів сільськогосподарського виробництва при цьому здійснюється здебільшого екстенсивним та інтенсивним шляхами. Кожен із цих типів розвитку має свої особливості. Інтенсивне сільське господарство – це форма господарювання, що використовує значну кількість добрив, пестицидів та машин і технічних засобів, а також потребує великих затрат

робочої сили і капіталу на землеробство [407]. Така форма виробництва головною метою ставить максимальний дохід із відносно невеликих земельних масивів. Саме тому при інтенсивному землеробстві задіюють декілька зовнішніх факторів, які сприяють підвищенню врожайності. Це і є головним показником інтенсивності сільського господарства – збільшення урожайності культур завдяки сучасним технологіям.

Окремим напрямом у системі сучасного ведення товарного сільськогосподарського виробництва виступає органічне землеробство, дослідженню якого присвячено ряд праць[201; 229; 408]. Органічний підхід у сільському господарстві – це екологічна альтернатива класичному виробництву. Головною метою такого виробництва є максимально висока якість продуктів харчування за мінімізації негативних впливів на навколишнє середовище. Тому в сучасних ринкових умовах, враховуючи рівень економічного розвитку країн, сільське господарство може мати різні напрями свого розвитку (рис. 2.5).

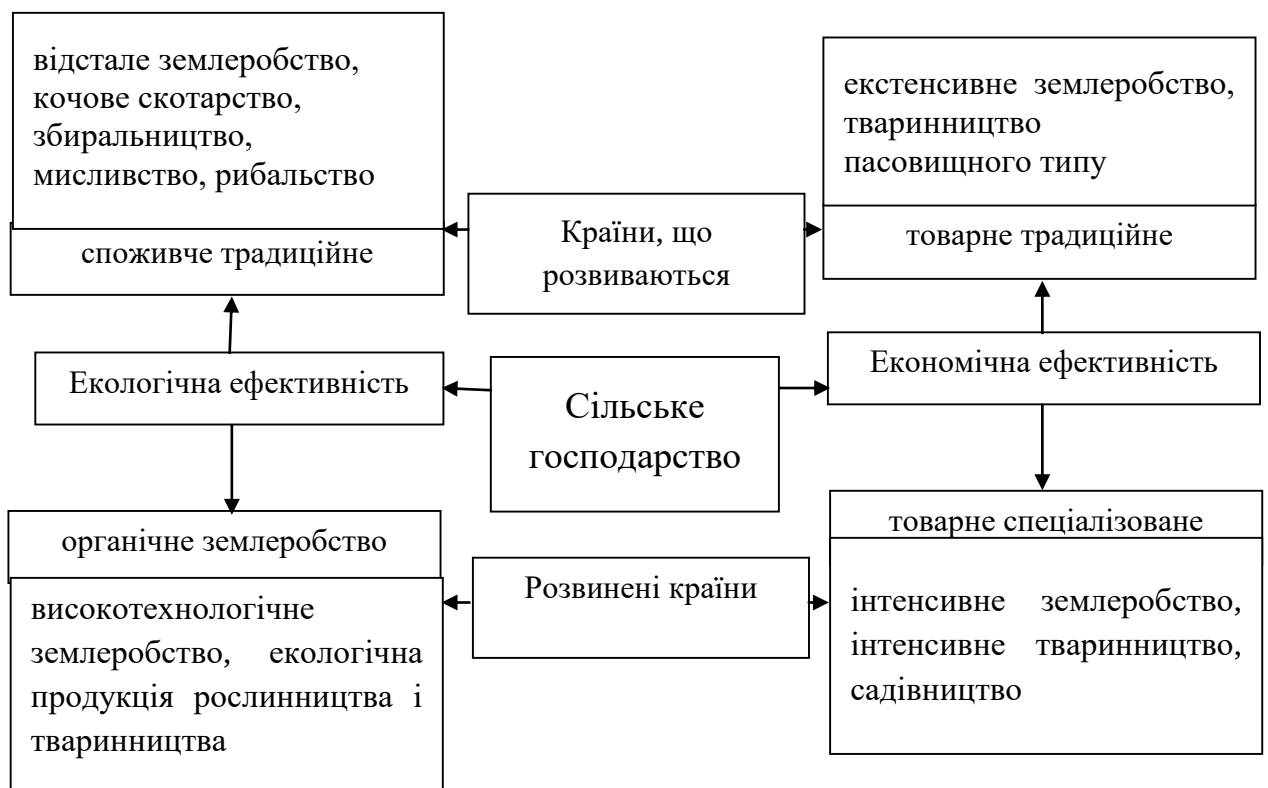

Рис. 2.5. Логічно-смысловая модель сільського господарства*

Примітка. *Авторське тлумачення

Головною метою інтенсифікації сільського господарства є збільшення виробництва продукції та покращення її якості для повноцінного забезпечення продовольчої безпеки в умовах зростаючої кількості населення. Окрім цього, вона відіграє важливу роль у зближенні матеріальних і культурних умов проживання сільського та міського населення, сприяє трансформації сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, наближенню сільського господарства за технологічністю до промисловості.

В умовах інтенсифікації сільське господарство, порівнюючи з іншими галузями, чинить суттєвий тиск на природне середовище. Головною причиною є надзвичайно велика площа зайнятих у виробництві земель (рис. 2.6). Найвищі показники розораності в Данії (56 %), Україні (54 %), Молдові (50 %), Угорщині (46 %) [39].

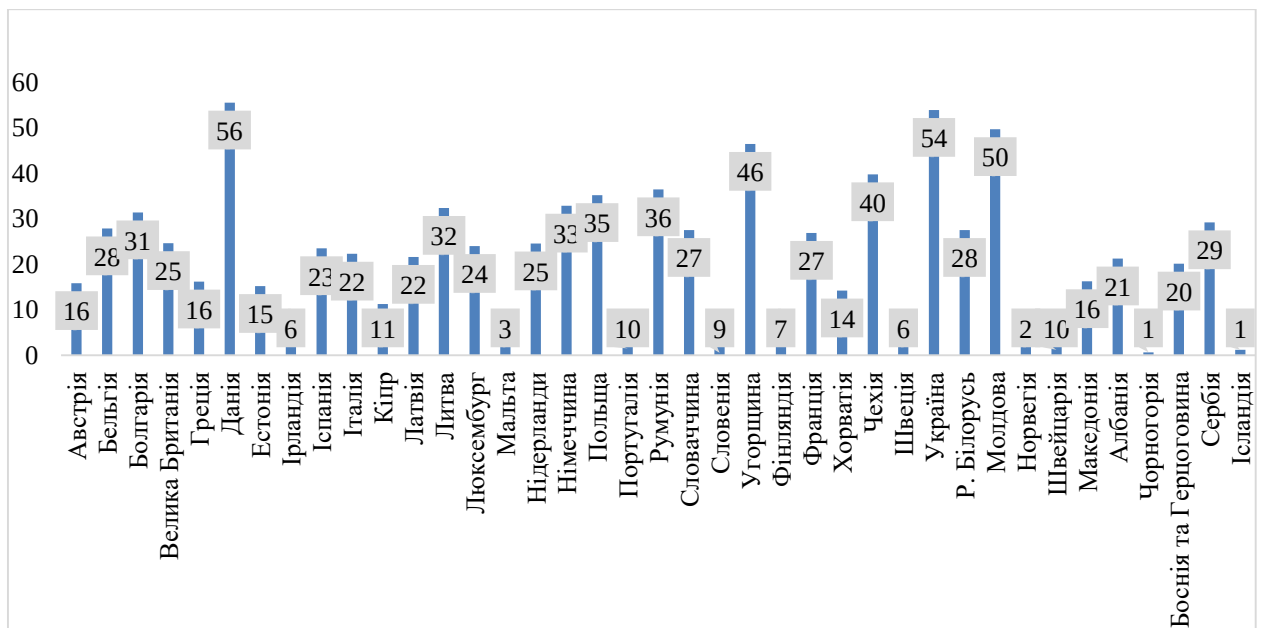

Рис. 2.6. Частка ріллі від загальної площі європейських країн, %*

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty та Держгеокадастру

Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва – це дуже капіталоемкий і ресурсномісткий шлях розвитку сільського господарства. Найбільш капіталомісткими є гідротехнічна меліорація (осушення і зрошення) та комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів. Меліоровані площі при інтенсивному веденні сільського господарства можуть зазнавати

перезволоження і, як наслідок, втрати природних властивостей. Нерідко розвиваються процеси засолення ґрунтів. Частина зрошуваних площ сільськогосподарських угідь у деяких країнах Європи є значною (Греція, Франція, Італія, Нідерланди), що потенційно переносить їх у групу ризику щодо розвитку вторинних процесів ґрунтоутворення (рис. 2.7). В Україні зареєстровано близько 4 % сільськогосподарських земель як зрошуваних (див. підрозділ 1.4), із яких фактично зрошується 1,3 %.

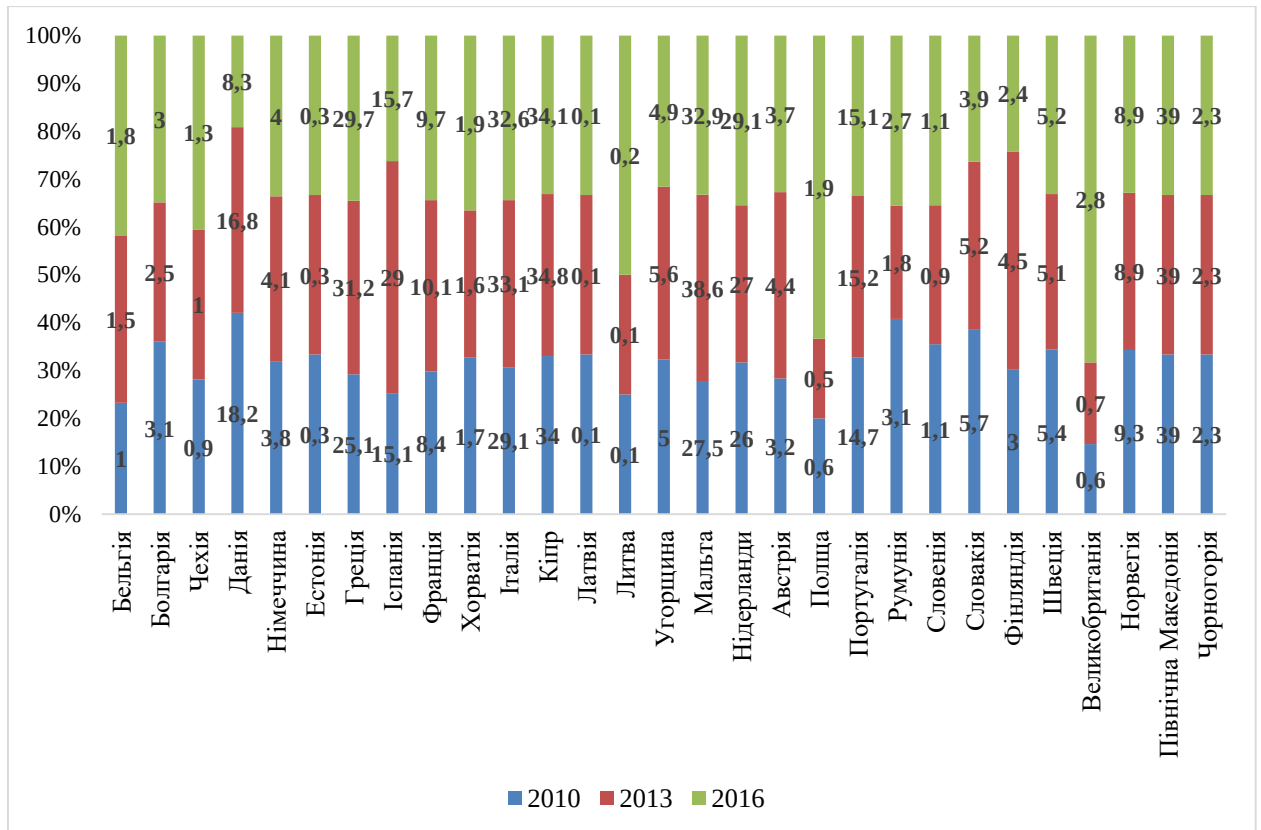

Рис. 2.7. Частка зрошуваних сільськогосподарських угідь у країнах Європи, %*

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty

Важливим фактором впливу на навколишнє середовище є викид парникових газів за інтенсивного ведення господарства. Особливо шкідливо на атмосферу діють відходи тваринництва й активний обробіток сільськогосподарських угідь, що спричиняє пилові бурі. Викиди парникових газів у сільському господарстві країн ЄС досягли 436 млн тонн еквіваленту вуглекислого газу (carbon dioxide equivalent tonnes – MtCO₂eq), що становить

понад 10 % від загального обсягу викидів у ЄС [1]. У складі газів містяться: метан (CH_4) – 55 % сільськогосподарських викидів в еквіваленті CO_2 , походять від перетравлення сільськогосподарських тварин (кишкова ферментація) та поведження з гноєм; закис азоту (N_2O) – 43 %, походять переважно від внесення азотних добрив; вуглекислий газ (CO_2) – 2 % викидів, походять від використання палива, вапнування та внесення добрив.

Сільськогосподарські викиди парникових газів у ЄС скоротилися на 24 % із 1990 до 2013 року та зросли на 4 % із 2013 і до 2017 року і знову знизилися на 1,3 % із 2017 до 2018 року [80]. Враховуючи зростаючу кількість населення та інтенсифікацію сільського господарства, останнє не зробить істотного внеску в досягнення суттєвого скорочення сільськогосподарських викидів парникових газів ЄС до 2030 року без істотних змін в аграрних практиках виробництва та аграрній політиці. Частка викидів парникових газів сільського господарства в ЄС зросла на 1,5 % за останнє десятиліття (рис. 2.8).

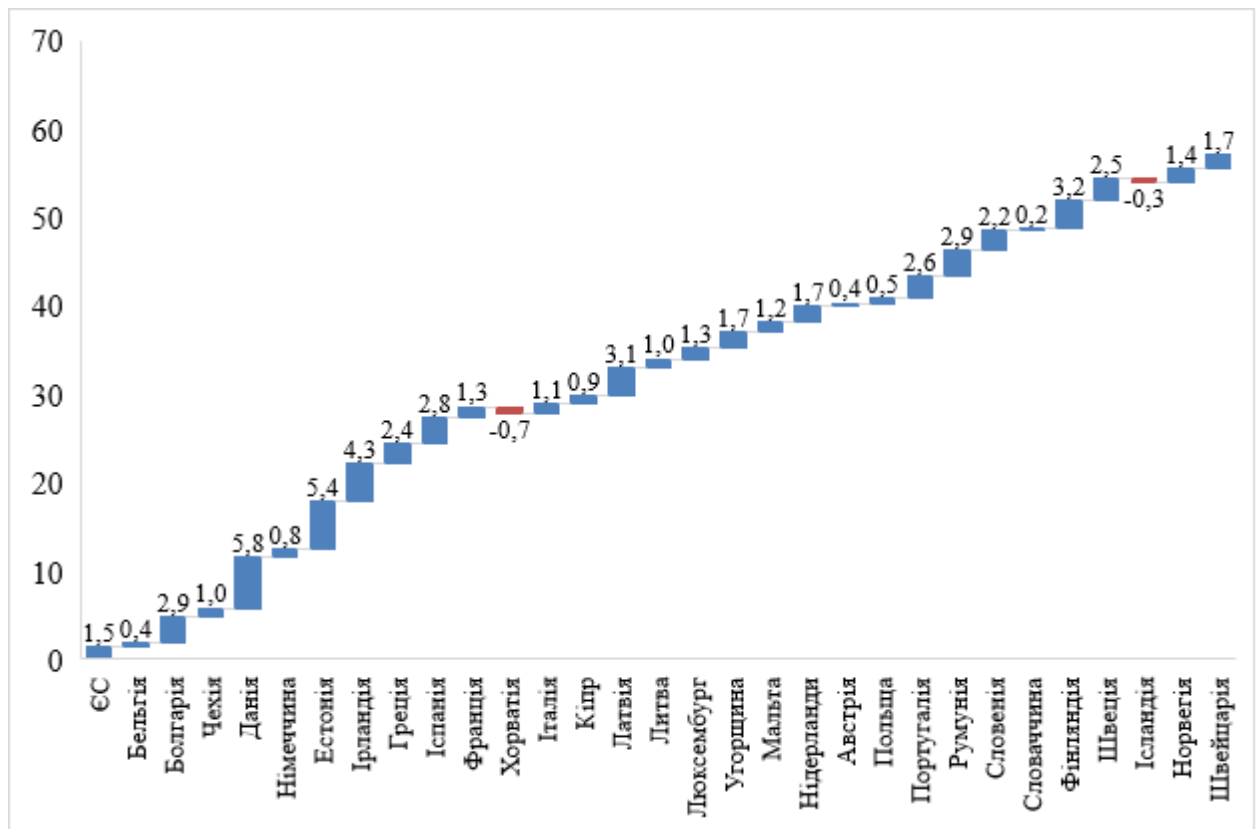

Рис. 2.8. Динаміка викидів парникових газів до атмосфери сільського господарства європейських країн у 2012–2020 рр., %*

Примітка. *Згідно з даними Eurostat

Країни із високим рівнем розвитку тваринництва – Ірландія, Данія, а також Франція, Румунія та прибалтійські країни – мають найбільші частки шкідливих атмосферних викидів у структурі загальних викидів парникових газів. Частка викидів парникових газів в ЄС становить 10,7 % (рис. 2.9) [39].

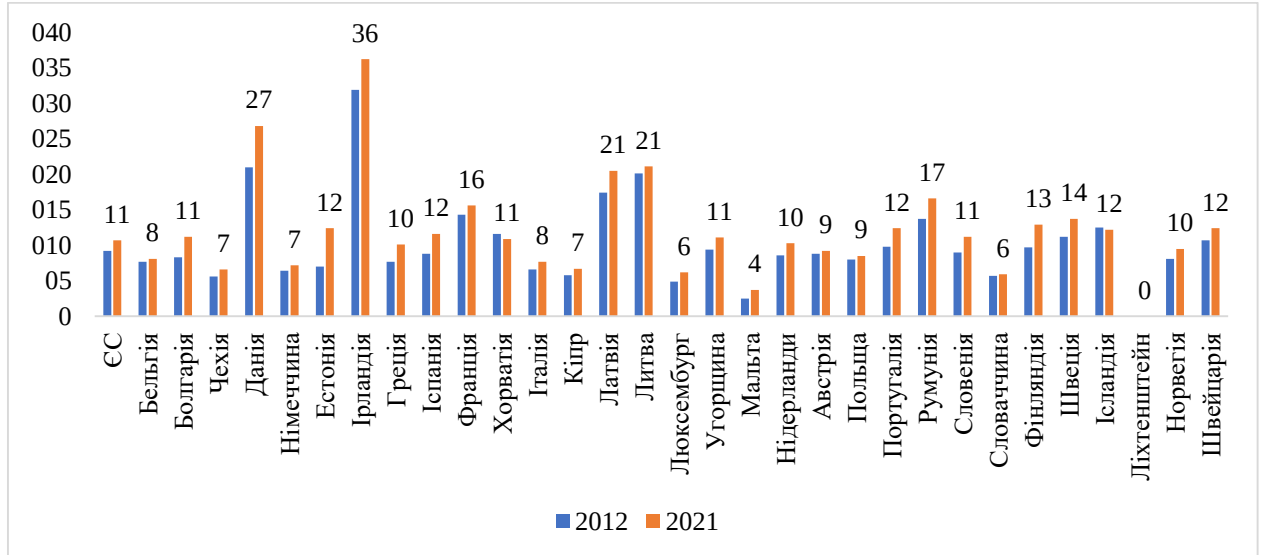

Рис. 2.9. Частка викидів парникових газів до атмосфери сільського господарства європейських країн у 2012 і 2021 рр., %*

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty

В Україні кількість парникових газів, що потрапляють до атмосфери від сільського господарства, становить близько 3 % від загальних [215], на що впливає низький рівень розвитку тваринництва (рис. 2.10).

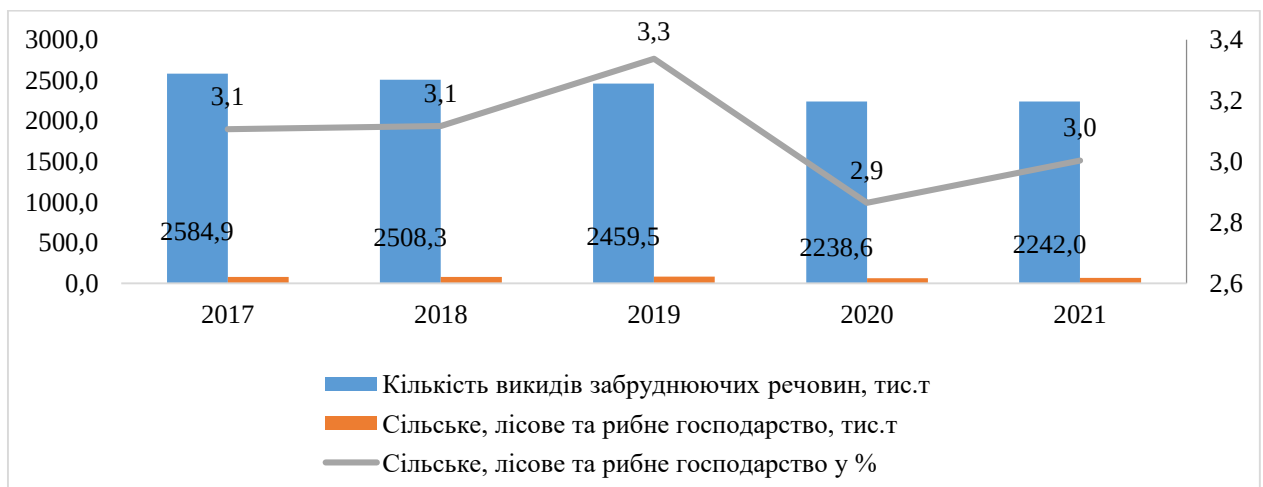

Рис. 2.10. Викиди парникових газів в атмосферу від сільського господарства, %*

Примітка. *Згідно з даними [215]

В умовах інтенсивного ведення господарства кількість викидів щороку збільшується. Забруднення атмосферного повітря твердими частками різних фракцій (пилове забруднення) досить активно протікає у країнах із інтенсивним і технологічним сільськогосподарським виробництвом: Литва (14,3 %), Ірландія (12,8 %), Іспанія (12 %), Данія (10,9 %), Нідерланди (9,3 %), Франція (8,5 %), Німеччина (6,6 %), які найбільше впливають на екологічний стан довкілля (рис 2.11). Узагальнені дані приведено в додатку Ж.

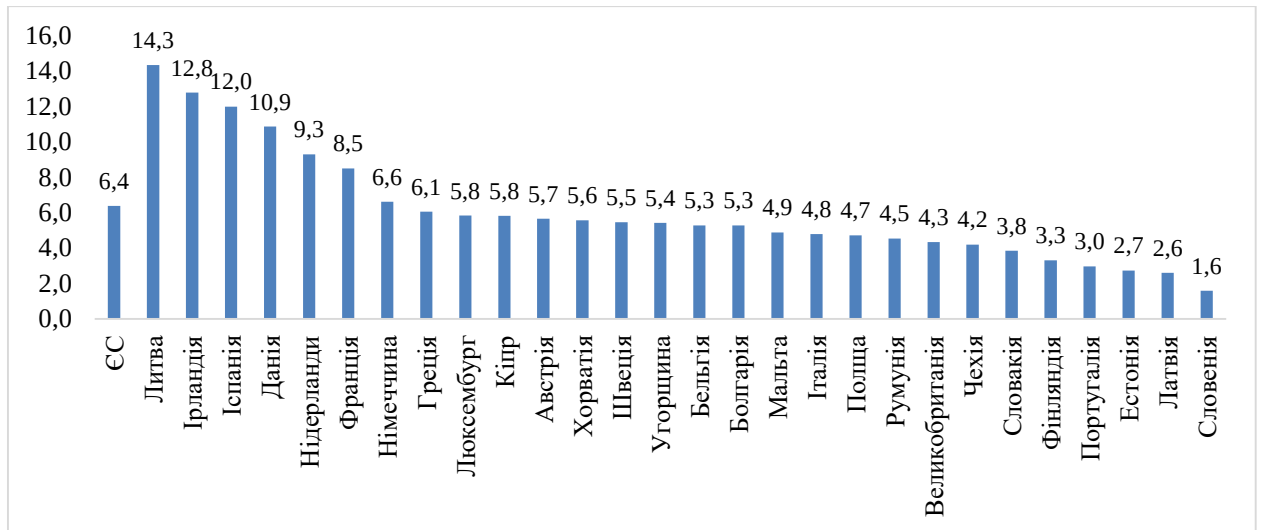

Рис. 2.11. Частка сумарних викидів твердих часток сільського господарства в атмосферу від загальних у 2018 р., %*

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty

У період 2020–2021 років частка парникових газів від сільського господарства ЄС мала тенденцію до зниження (рис. 2.12) і становила 0,7 % річних, що свідчить про дієвість політики САП та Зеленої угоди в межах європейського земельно-ресурсного простору.

Сучасне ведення сільського господарства важко уявити без використання мінеральних добрив. Нітрати накопичуються вище допустимих норм не тільки у воді, а і в урожаї. Меншу загрозу становлять фосфорні добрива. Фосфат – іон мало рухомий і сильно закріплюється в ґрунті, а ортофосфат ($\text{Ca}_3(\text{PO}_4)_2$) практично не токсичний для людей і тварин. Особливо серйозним джерелом забруднення цим елементом стали останнім часом мийні засоби із вмістом поліфосфатів. Третій основний елемент

мінеральних добрив – калій. Він не чинить суттєвої шкідливої дії на навколишнє середовище. Однак, разом з калійними добривами вноситься багато хлору. Останній, проникаючи в ґрунтові води, може викликати ряд небажаних явищ.

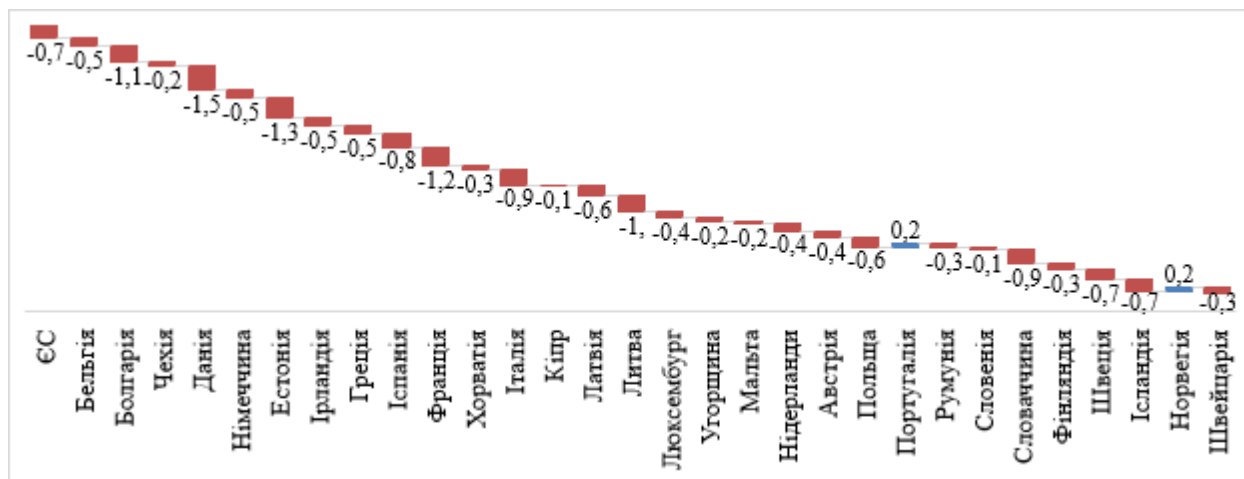

Рис. 2.12. Тенденції зміни обсягів викидів парникових газів від сільського господарства європейських країн у 2020–2021 рр., %*

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty

Найбільшими нормами внесення мінеральних азотних добрив на один гектар сільськогосподарських угідь виділяються агропромислові комплекси Нідерландів (104,4 кг/га), Бельгії (97,6 кг/га), Ірландії (91,6 кг/га). Концентрація фосфоровмісних добрив найвища в Ірландії (10,6 кг/га), Польщі (10,0 кг/га), Хорватії (9,6 кг/га). За останнє десятиліття внесення азотних і фосфорних добрив в Європі зросло відповідно на 1,4 кг/га (2 %) та 0,7 кг/га, що вказує на значний негативний вплив інтенсифікації сільського господарства на екологію (табл. 2.4). Проте варто відмітити, що в ряді країн відбулося зниження норм внесення мінеральних добрив. Так, у: Німеччині (N – 21 %, P – 22 %); Чехії (N – 11 %, P – 16 %); Франції (N – 10 %, P – 5 %). В Україні норми внесення азотних добрив нижче за середньоєвропейське значення в 1,3 раза, фосфорних більше в 1,7 раза. Водночас у процесі дослідження було встановлено, що за останнє десятиріччя відбулося нарощування внесення азотних і фосфорних добрив на 112 % і 127 %. У 2022

році спостерігалось зниження обсягів використання азотних добрив на 28 %, фосфорних на 24 %, порівнюючи із 2021 роком [39; 215].

Таблиця 2.4

Використання азотних і фосфорних добрив у країнах Європи, тис. тонн

Країна	Внесення добрив									
	Азот, кг/га					Фосфор, кг/га				
	2012 р.	2016 р.	2021 р.	2021 р. – 2012 р., кг/га	2021 р. / 2012 р., %	2012 р.	2016 р.	2021 р.	2021 р. – 2012 р., кг/га	2021 р. / 2012 р., %
ЄС	59,1	63,7	60,5	1,4	2	6,4	6,8	7,0	0,7	11
Бельгія	91,5	103,0	97,6	6,1	7	3,6	3,6	3,6	0,0	1
Болгарія	49,6	77,1	72,2	22,6	46	4,4	7,6	6,7	2,3	53
Чехія	90,1	105,1	79,9	-10,2	-11	4,8	5,3	4,1	-0,8	-16
Данія	68,3	88,0	73,9	5,5	8	4,7	5,0	5,5	0,8	18
Німеччина	91,3	95,2	70,4	-20,9	-23	6,0	7,0	4,7	-1,3	-22
Естонія	29,7	32,8	42,1	12,4	42	2,7	3,1	4,5	1,8	68
Ірландія	68,1	77,8	91,6	23,6	35	6,3	8,5	10,6	4,3	68
Греція	36,2	38,1	41,8	5,7	16	4,5	4,6	5,8	1,4	30
Іспанія	40,2	46,8	49,0	8,9	22	7,8	8,6	8,2	0,4	5
Франція	75,9	77,2	68,2	-7,7	-10	6,9	6,6	6,6	-0,3	-5
Хорватія	68,6	46,4	65,6	-3,0	-4	9,2	3,7	9,6	0,4	5
Італія	45,4	45,0	44,5	-0,9	-2	7,8	7,8	7,8	0,0	0
Кіпр	24,7	24,0	23,3	-1,5	-6	6,4	7,0	6,7	0,4	6
Латвія	33,5	40,2	43,5	10,0	30	4,4	5,7	7,4	2,9	65
Литва	45,8	48,9	57,2	11,4	25	5,2	6,8	7,4	2,2	42
Люксембург	102,0	102,4	103,9	1,9	2	3,9	3,7	3,1	-0,8	-20
Угорщина	55,3	71,4	79,6	24,3	44	4,5	7,3	8,7	4,1	90
Мальта	41,2	42,7	44,1	2,9	7	2,1	4,2	3,0	0,9	43
Нідерланди	97,9	112,8	104,4	6,4	7	2,3	2,9	2,5	0,3	11
Австрія	39,3	48,1	34,4	-4,9	-13	4,5	5,6	3,6	-0,9	-21
Польща	69,6	66,3	65,7	-3,9	-6	10,3	9,0	10,0	-0,3	-3
Португалія	38,9	38,8	32,7	-6,1	-16	5,2	6,8	6,1	0,9	18
Румунія	22,1	26,3	39,0	16,8	76	3,8	4,2	7,9	4,1	110

Словенія	47,4	48,8	52,5	5,1	11	7,0	7,2	5,7	-1,3	-18
Словаччина	50,6	63,3	63,9	13,3	26	4,2	5,3	6,5	2,3	56
Фінляндія	54,6	54,2	57,3	2,7	5	4,2	3,9	5,0	0,8	20
Швеція	44,7	56,1	58,8	14,2	32	3,1	4,0	5,4	2,2	71
Україна	22,4	28,9	47,5	25,1	112	5,3	6,9	12,1	6,8	127

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty і Держкомстату

Зростаюча кількість населення планети потребує все більше продуктів харчування. Вирішення проблеми продовольчої безпеки вбачається в інтенсифікації сільського господарства. Провідні країни світу (США, Канада, Австралія та інші) в основу власної продовольчої безпеки поклали технології гібридизації рослинництва. В арсеналі країн є сорти і гібриди, а також сучасні технології, здатні забезпечити одержання стабільно високих врожаїв високоякісної продукції у рослинництві. Проте одночасно із виробництвом продуктів харчування так званого органічного виробництва постає проблема використання генетично модифікованих організмів (ГМО) і їхнього впливу на безпеку розвитку сільськогосподарських культур і бур'янів, комах, а також на здоров'я тварин і безпечність споживання продукції тваринництва для людей.

За даними Міжнародного інституту агробіотехнологій (International Service for the Acquisition of Agri-biotech Applications (ISAAA)), станом на 2016 рік, у світі близько 18 млн фермерів у 26 країнах світу висіяли 1850000 км² ГМО-рослин. На сьогодні лєвова частка світових площ під ГМО-рослинами в США, Бразилії, Канаді, Індії, ПАР, Австралії, Болівії, Філіппінах, Іспанії, В'єтнамі, Бангладеш, Колумбії, Гондурасі, Чилі, Судані, Словаччині, Аргентині, Парагваї, Уругваї, Мексиці, Португалії, Чехії, Пакистані та М'янмі [161]. Левову частку всіх ГМО-посівів становить соя (47 %). Ряд країн мають заборону на вирощування ГМО, серед них: Швейцарія, Австрія, Франція, Німеччина, Угорщина, Люксембург, Греція, Болгарія, Польща, Італія. Ряд країн Європи мають обмеження на вирощування ГМО, а саме такі

діють у Португалії та Іспанії, де дозволено вирощувати стійкий до комах гібрид кукурудзи MON810 [180].

Водночас Європа є світовим лідером зі споживання ГМО-продукції. Так, щороку імпортується близько 30 млн тонн генетично модифікованої фуражної кукурудзи та сої. На сьогодні альтернативою виступає органічне землеробство, яке досить активно розвивається в розвинених країнах, світове лідерство належить країнам Європи (рис. 2.13) [230].

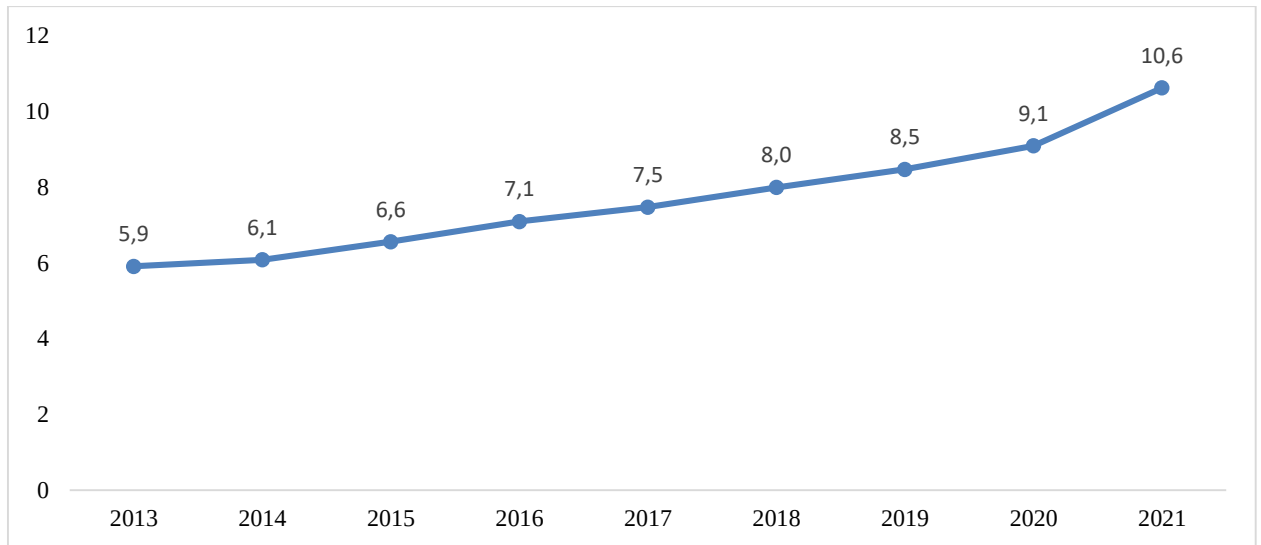

Рис. 2.13. Динаміка земель під органічним землеробством ЄС у 2013–2021 рр., % *

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty

Такий вид землеробства надзвичайно ресурсоємний. Технологічність та екологічність – головні характеристики сучасного органічного землеробства. Провідні країни Європи, як-от Франція, Італія, Німеччина, Іспанія, мають більше 20 % органічних площ у структурі сільськогосподарських угідь (рис. 2.14 і 2.15). В Україні площа органічних земель становила понад 462 тис. га (більше 1 % сільськогосподарських угідь станом на 2020 рік), що дозволяє українським виробникам сільськогосподарської продукції обирати нові вектори виробничої діяльності, розширювати асортимент продукції та закріплюватися на нових ринках сільськогосподарської продукції. На сьогодні близько 90 % органічної продукції експортується до Європи. Згідно з даними Organic Info, У зв'язку із повномасштабним вторгненням органічні площі

скоротилися в Херсонській і Запорізькій областях внаслідок окупації та становлять 263 тис. га (що менше на 38 % і складає 0,6 % від загальної кількості земель сільськогосподарського призначення в Україні) [477].

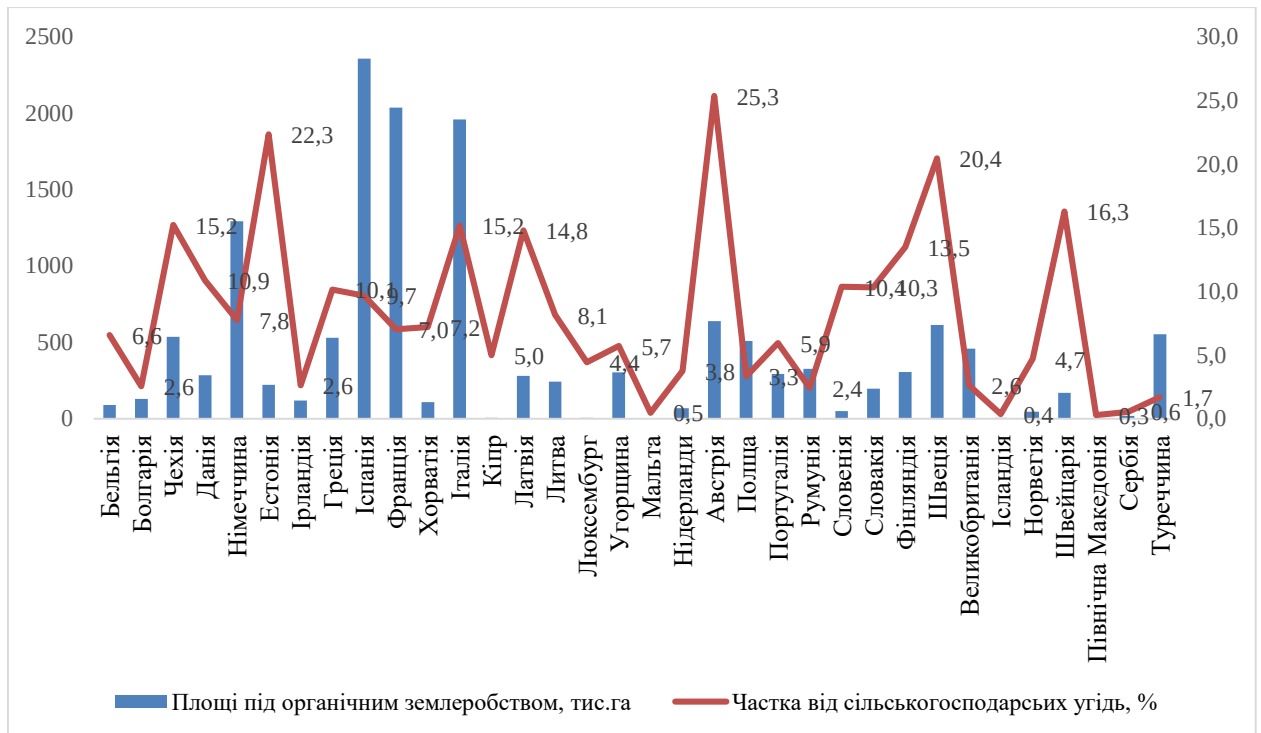

Рис. 2.14. Частка земель під органічним землеробством у Європі*

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty

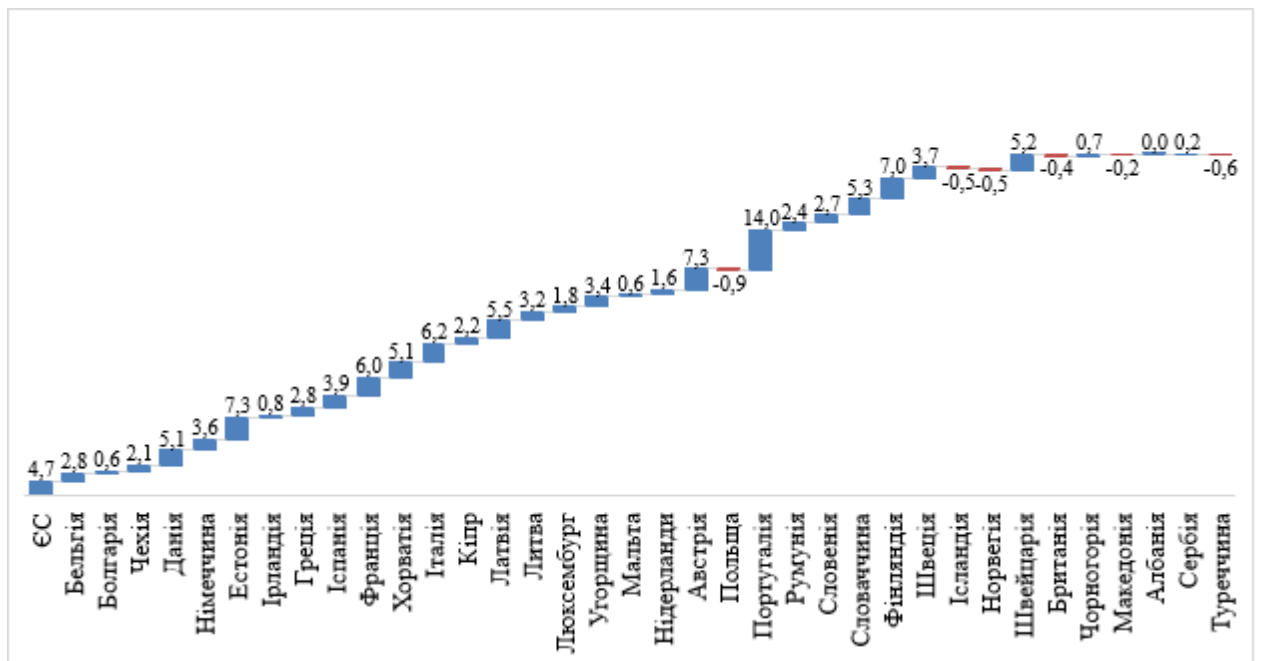

Рис. 2.15. Частка органічних земель від сільськогосподарських угідь у 2013–2021 рр., %*

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty

Сучасні підходи до вирішення природоохоронних завдань лягають в концепцію сталого розвитку територій, «sustainable development», що часто ототожнюється із «екорозвитком». Отже, інтенсифікація сільського господарства формує комплекс негативних впливів на навколишнє середовище (додаток II). Збільшення чисельності населення планети сприяє росту інтенсифікації сільськогосподарського виробництва у світі. Водночас впровадження технологій із від'ємною екологічністю, хоч і збільшить кількість продовольства, проте може стати екологічною уповільненою «вибухівкою» і мати тяжкі економічні наслідки в перспективі.

2.2.2 Деградація ґрунтів та опустелювання територій

Земля – незамінне і неоціненне багатство будь-якого суспільства [434]. Стан земельних ресурсів багатьох країн світу останнім часом дуже погіршився та характеризується критичним рівнем. Це насамперед стосується сільськогосподарських земель та їхнього ґрунтового покриву, який значною мірою втратив природні властивості саморегуляції [373; 475].

Причиною цього є процеси деградації земель та опустелювання, що останнім часом набули глобального виміру та є одними з найбільших викликів для сталого розвитку людства, спричиняючи проблеми як екологічного, так і соціально-економічного характеру, включно з голодом і вимушеною міграцією населення [469].

За даними Об'єднаного дослідницького центру Європейської комісії спільно з Конвенцією Організації Об'єднаних Націй по боротьбі з опустелюванням (КБОООН), в одній тільки Європі неефективне управління земельними ресурсами призводить до змиву близько 970 млн тонн ґрунту щорічно. Світовий рівень змиву ґрунту оцінюється в 24 млрд тонн щорічно, що значно знижує продуктивність земель (рис. 2.16).

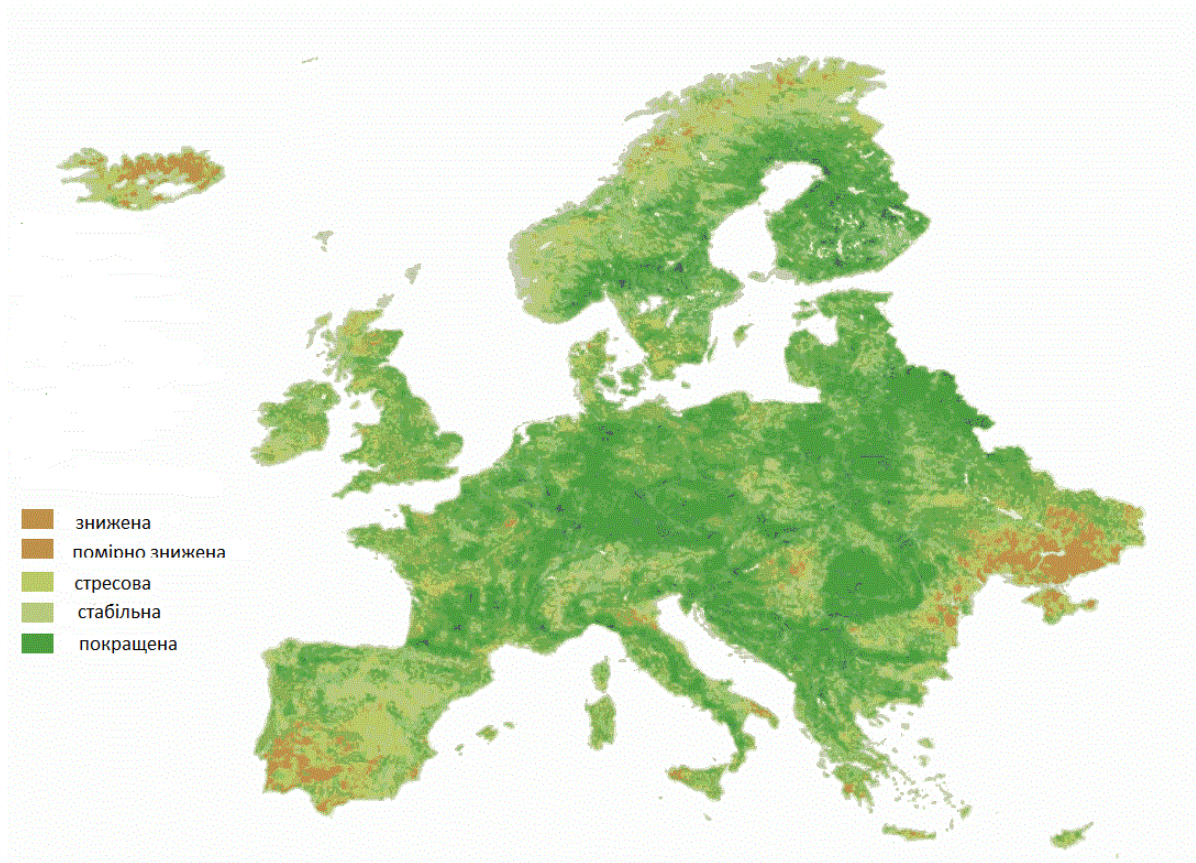

Рис. 2.16. Продуктивність земель Європи*

Примітка. *Згідно з джерелом [49]

Збитки, спричинені розвитком деградаційних процесів та опустелювання територій мають катастрофічний характер. На думку А. Г. Мартина: «Відновити нульовий рівень деградації земель нам уже не вдасться, адже для того, щоб утворився один см родючого ґрунту в природних умовах, має минути від 100 до 400 років. Тому навіть якщо ми зараз припинимо використовувати сільськогосподарські угіддя, лише через 300-400 років можна очікувати на перший результат. Тому має йтися не про відтворення, а про недопущення погіршення стану земельних ресурсів надалі» [324]. Небажаний руйнівний вплив людини на земельні ресурси країни можна назвати *деградацією земельних ресурсів держави*.

Так, у чинному законодавстві, а саме в Законі України «Про охорону земель», виділяється поняття «*деградація ґрунтів*», під яким розуміють погіршення корисних властивостей і родючості ґрунту внаслідок впливу природних чи антропогенних факторів [415]. Також розкривається зміст

поняття «*деградація земель*» як природного або антропогенного спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів [259].

Більш загально, з економічного погляду, при розумінні поняття «*деградація*», поєднуючи деградацію ґрунтів із деградацією земель, доцільно використовувати поняття «*деградація земельних ресурсів*», яке інтерпретується як втрата ними характерних властивостей основного засобу виробництва, а саме – здатності виступати засобом праці при виробництві сільськогосподарської продукції внаслідок погіршення якісного стану земель та зниження їхньої придатності до використання за призначенням [361].

На сьогодні основними джерелами деградації земель є ряд факторів, що мають суттєві відмінності [313]. Враховуючи дослідження, їх доцільно класифікувати на природні та антропогенні (промисловості, сільського господарства, іригаційно-меліоративних систем тощо).

Природними джерелами деградації земель є:

- різка континентальність клімату;
- природні запаси солей алювіальних рівнин;
- дефляція;
- ерозія ґрунтів і селеві потоки;
- міграція солепилових аерозолів.

Промислові джерела:

- рідкі та тверді викиди промислових підприємств і нафтогазового сектору;
- викиди транспорту і радіаційно-хімічних забруднень;
- відходи військово-космічного комплексу;
- викиди парникових і озоноруйнуючих газів;
- відходи в районах видобутку корисних копалин; нафти і газу;
- будівництво лінійних споруд (трубопроводів), що не супроводжуються рекультиваційних заходами.

Сільськогосподарськими джерелами деградації земель є:

- забруднення ґрунтів агрохімікатами;
- вторинне засолення;
- висів монокультур і переущільнення ґрунтів;
- дегуміфікація;
- відходи тваринництва;
- забруднення сільськогосподарських угідь промислово-побутовими відходами
- викиди неочищених стічних і колекторно-дренажних вод;
- перевипасання;
- вирубка лісів.

Іригаційно-меліоративні джерела:

- скиди в водні джерела неочищених стічних вод;
- зростання концентрації солей у річках і водосховищах, що використовуються для поливу сільськогосподарських культур.

За характером перетворення едафічного середовища можна виділити такі види деградації земель [41]: механічна, фізична, хімічна деградація, фізико-хімічна, біологічна, гідромеліоративна деградація та радіоактивне забруднення [221].

Для більш глибокого розуміння проблематичності питань щодо деградації земель варто виділити її типи: технологічна, ерозія ґрунту, засолення, заболочування, забруднення ґрунтів, опустелювання.

Під опустелюванням розуміємо процес перетворення (переходу) продуктивних родючих земель у безводні (сухі) пустелі, які втратили родючість ґрунтів і рослинність.

Підбиваючи проміжні підсумки, можемо виділити основні причини сучасного опустелювання територій (рис. 2.17).

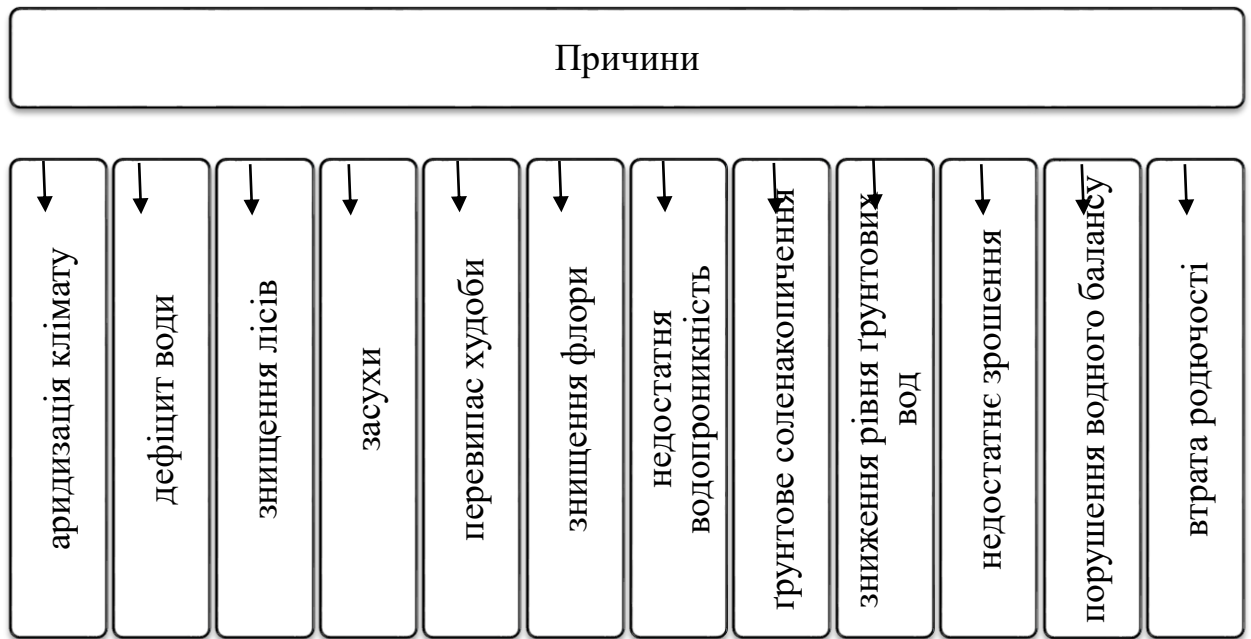

Рис. 2.17. Причини опустелювання*

Примітка. *Узагальнено автором

Згідно з дослідженням Європейського агентства з навколишнього середовища (European Environment Agency (EEA)) до ризику опустелювання схильні Південний, Центральний і Східний регіони Європи, площа яких становить 1,68 млн км². У зону ризику потрапляють землекористування Іспанії, півдня Італії, Португалії та районів південно-східної Європи, включно з Болгарією, Грецією, Кіпром і дельтою Дунаю в Румунії (див. рис. 2.18).

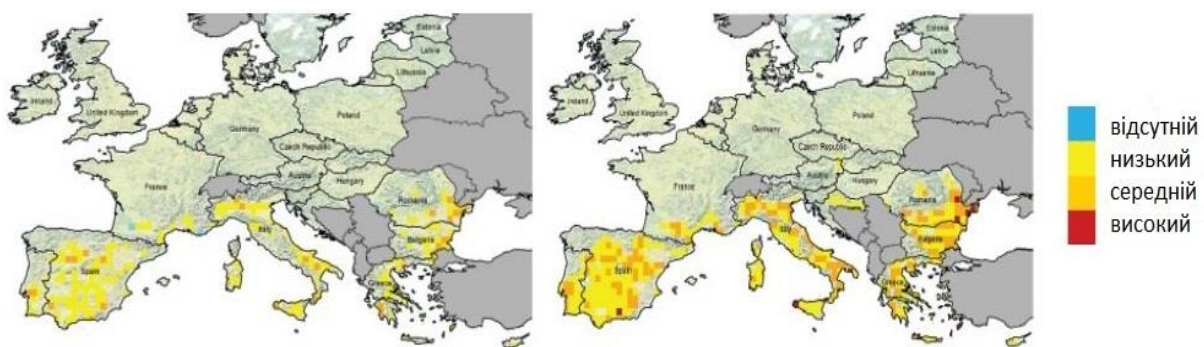

Рис. 2.18. Регіони Європи, схильні до ризику опустелювання*

Примітка. *Згідно з джерелом [126]

Одним із головних факторів тотальної деградації земель є ерозійні процеси. Так, ерозію ґрунтів можна розглядати як процес змиву, транспортування й акумуляції верхнього родючого шару ґрунту тимчасовими

поверхневими потоками талих і дощових вод [373]. Термін «ерозія» походить (від лат. *erosio*), що означає «роз'їдання». На думку багатьох дослідників, зокрема відомих ерозієзнавців, як-от М. М. Заславський та Г. І. Швебс [285; 473], термін «ерозія» необхідно використовувати тільки на позначення процесів руйнування ґрунтів і гірських порід водою. Руйнування ж ґрунтів і гірських порід вітром – іншим агентом денудації з власними закономірностями проявлення – доцільно позначати терміном «дефляція» (від лат. *deflatio* – видування). Деякі вітчизняні вчені-ґрунтознавці (Світличний О. О., Чорний С. Г., 2007) вважають недоцільним віднесення до ерозії процесів суфозії і карсту [415].

За темпами проявлення розрізняють ерозію нормальну і прискорену. Якщо інтенсивність ерозійного руйнування ґрунту не перевищує швидкості ґрунтоутворення і не призводить до деградації ґрунтового покриву, ерозію називають *нормальною*. В іншому випадку це *прискорена* ерозія. Так, інтенсивність ерозійних втрат ґрунту для сільськогосподарських земель в Україні в середньому становить понад 10 т/га на рік, досягаючи на окремих ділянках 50–100 т/га на рік і більше (Булигін, 2005; Чорний, 2003) [179]. На думку Кузнєцова [314], слід виділити три основних види поверхневого стоку: дощовий, поталий і стік поливної води та відповідні види ерозії [352]. Провідним фактором деградації земель є дефляція. Необхідною її умовою є вітер, швидкість якого достатня для переміщення часток ґрунту. За такими зовнішніми ознаками, як інтенсивність, тривалість і масштаби явища, а також за розміром збитку розрізняють повсякденну вітрову ерозію та курні бурі [415]. Проблема ерозії земельних ресурсів – одна з найактуальніших загалом у світі. Інтенсифікація ерозійних процесів та їх поширення на величезні території призводять до значної деградації ґрунтів, спричинюючи великі втрати в сільському господарстві. За звичайний рівень водної ерозії приймають 10–20 т/га на рік, [330]. Найбільшої шкоди ерозія завдає орним землям. Динаміку зміни площ земель країн Європи, ґрунтовий покрив яких зазнав впливу ерозійних процесів, показано на рис. 2.19.

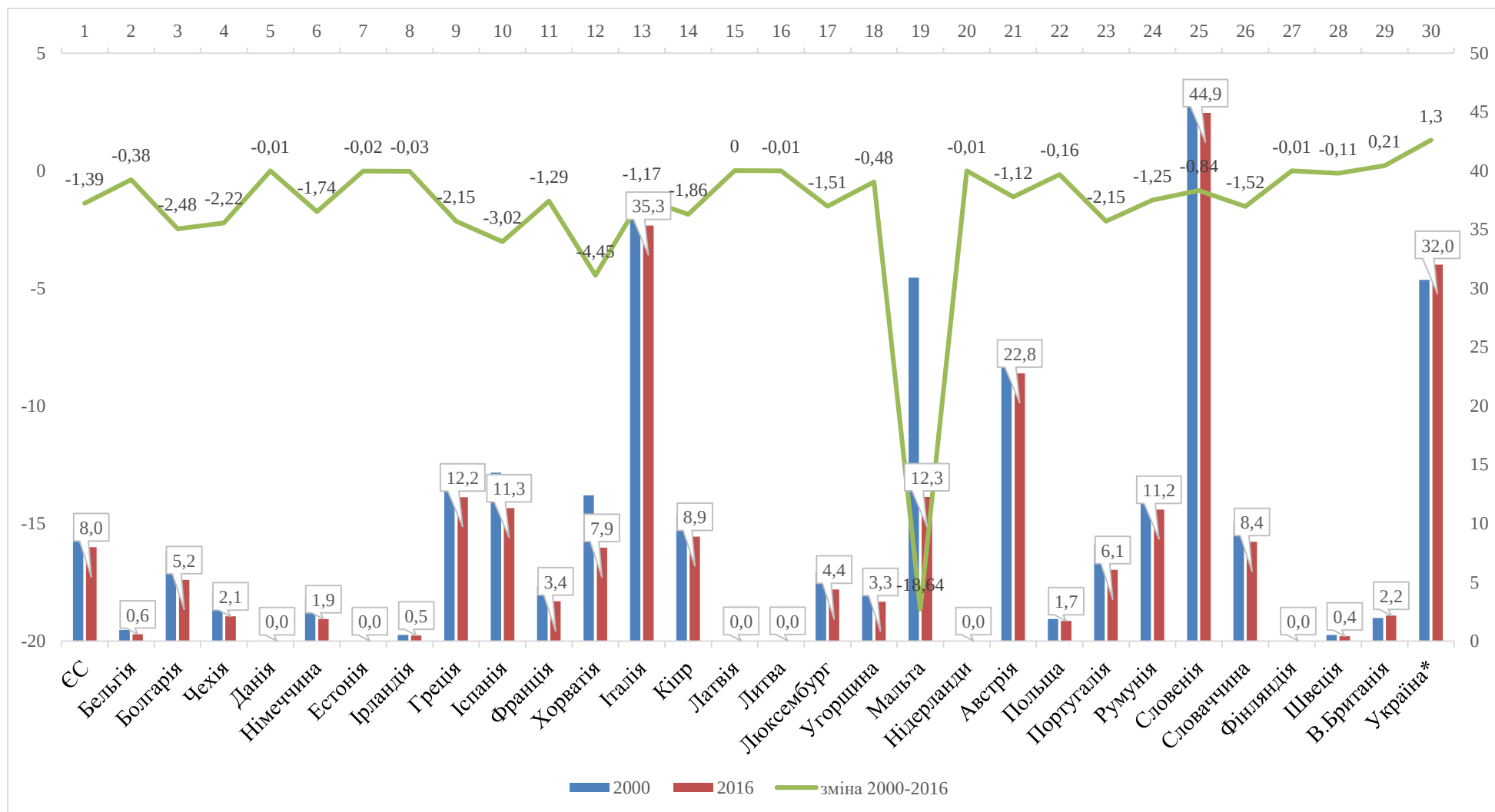

Рис. 2.19. Еродованість сільськогосподарських угідь у країнах Європи (2000–2016 рр.)*

Примітка. *Побудовано автором із використанням даних джерел [39; 179; 267]

Так, за останні 20 років загальноєвропейський тренд розвитку ерозійних процесів почав спадати (середній темп зниження площ еродованих угідь складає 1,4 %). Найбільші площі еродованих сільськогосподарських земель зафіксовано в Словенії (44,9 %), Італії (35,3 %), Греції (12,2 %), Іспанії (11,3 %), Австрії (22,8 %), Румунії (11,2 %).

За даними Інституту ґрунтознавства та агрохімії ім. О. Соколовського, в Україні частка еродованих сільськогосподарських угідь складає близько 32 % [238], за останні 20 років ерозія розширилася на 1,3 %, зокрема, приблизно 13 млн га орних земель; вітрова ерозія – 6,0 млн га, а в роки з катастрофічними пиловими бурями – 20 млн га. За оцінками, протягом останнього десятиліття площа ерозії збільшувалася на 70 000–100 000 га на рік [55] (рис. 2.20).

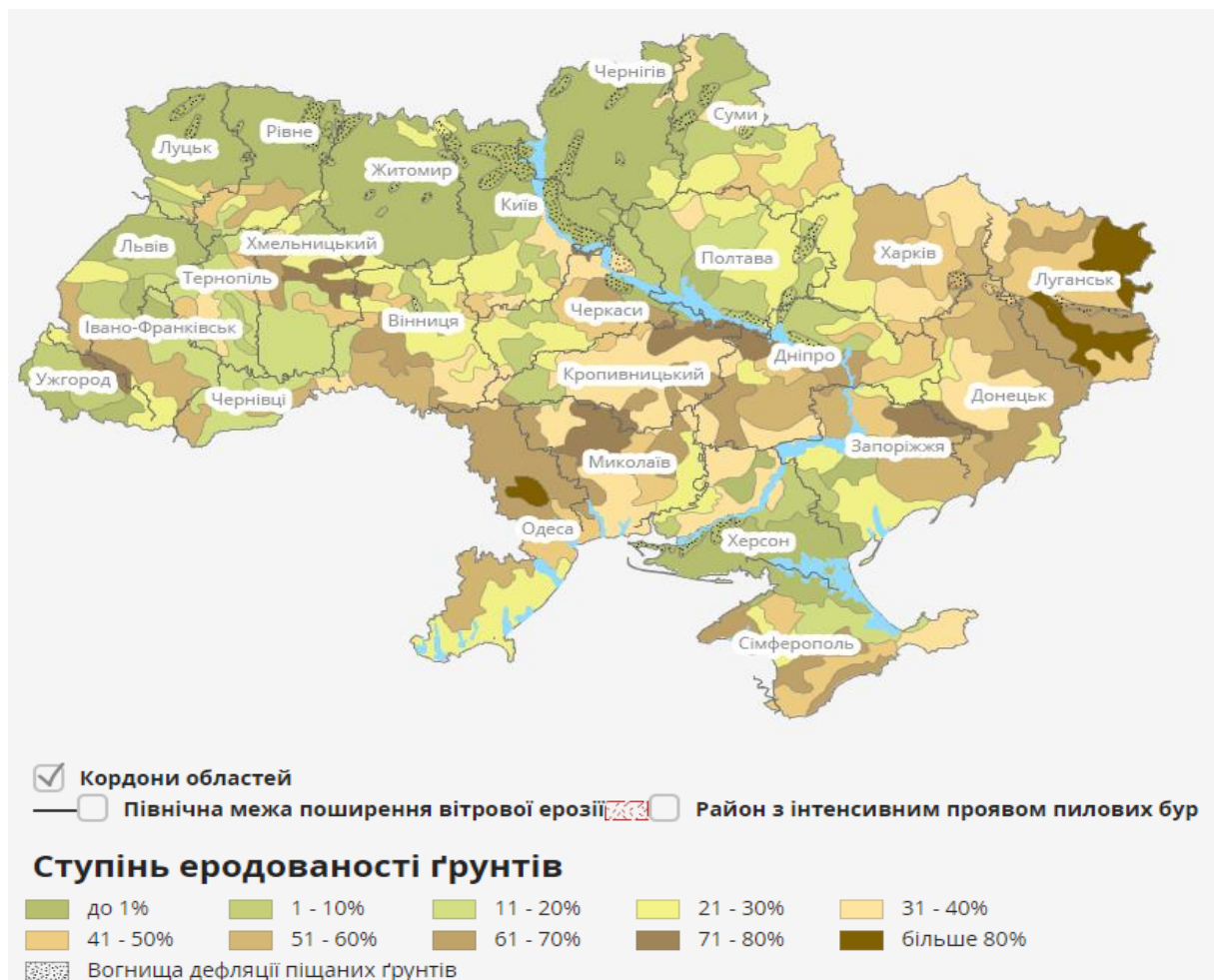

Рис. 2.20. Ступінь еродованості ґрунтів в Україні, %*

Примітка. *Згідно з джерелом [238]

У світі найбільше значення серед процесів деградації мають водна ерозія та дефляції – відповідно 56 % і 28 %. Це означає, що охорона ґрунтів від ерозії є найважливішою проблемою, без розв'язання якої досягти сталого землекористування неможливо. Згідно з дослідженнями фахівців [178] урожайність сільськогосподарських культур на еродованих ґрунтах на 20–60 % нижча, ніж на нееродованих.

Країни Європи страждають через небезпеку прискореної ерозії ґрунту. На рис. 2.21 показано масштабність ерозійних процесів, що відбуваються в державах – членах ЄС і в країнах – кандидатах на членство в ЄС [124]. Середній рівень втрат від ерозії ґрунту у 2016 році оцінюється в 3,4 т/га на рік, або як зниження на 0,5 %, порівнюючи із 2000 роком [467]. Попередження ерозії ґрунту потрібно здійснювати через реалізацію системи еколого-економічних заходів і регіональних програм із охорони земель.

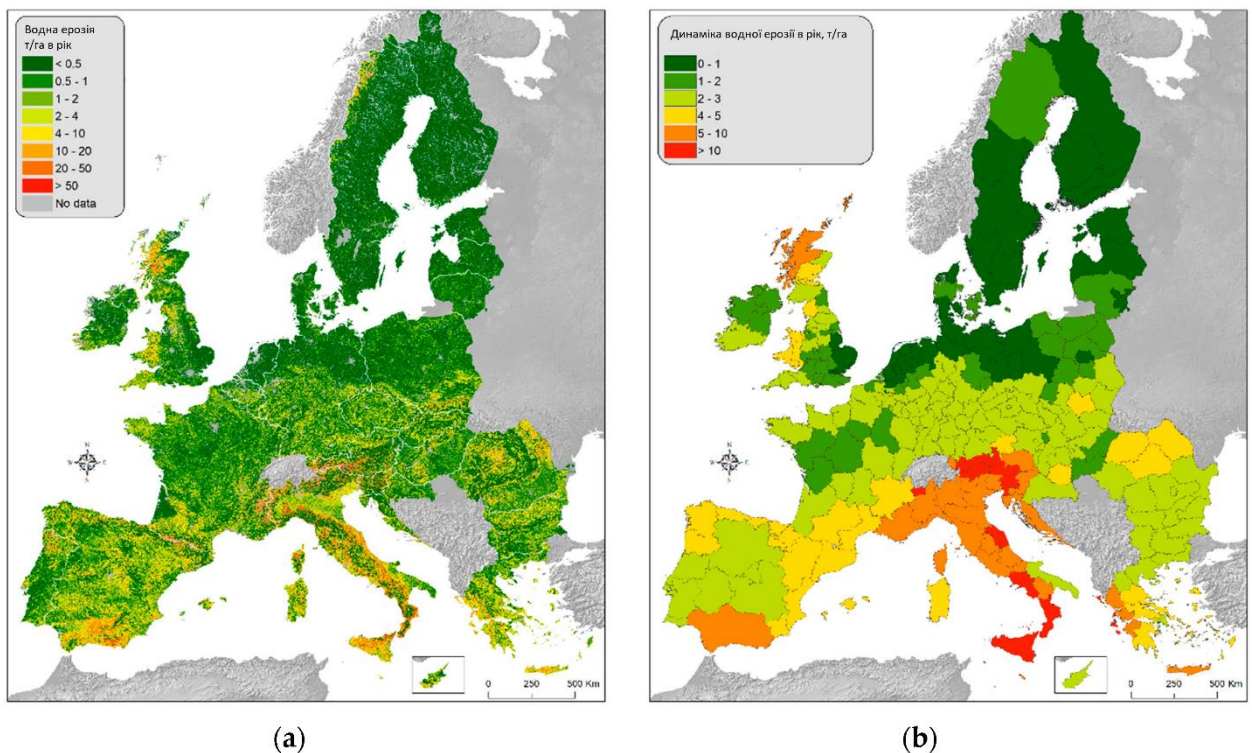

Рис. 2.21. Розвиток ерозії в Європі, т/га: а – втрати ґрунту внаслідок водної ерозії; б – середня швидкість еродування земель*

Примітка. *Згідно з джерелом [467]

Вітрова ерозія вважається серйозною проблемою в багатьох районах Східної Англії, північно-західній Франції, північній Німеччині, частинах Піренейського півострова та східних Нідерландах (рис. 2.22).

Найважливішими причинами, які зумовлюють сучасний стан ерозійної небезпеки ґрунтів є, насамперед, висока розораність сільськогосподарських угідь, стихійне формування нових типів землекористування, відсутність державних, регіональних і місцевих програм охорони ґрунтів та недостатнє фінансове забезпечення заходів щодо охорони ґрунтів від ерозії. Ерозія ґрунтового покриву посилюється також унаслідок організації території, занепаду лісомеліорації, погіршення стану полезахисних лісосмуг, нехтування основними правилами ерозійно безпечного землекористування та відсутності належного впровадження в систему землеробства ефективних протиерозійних заходів.

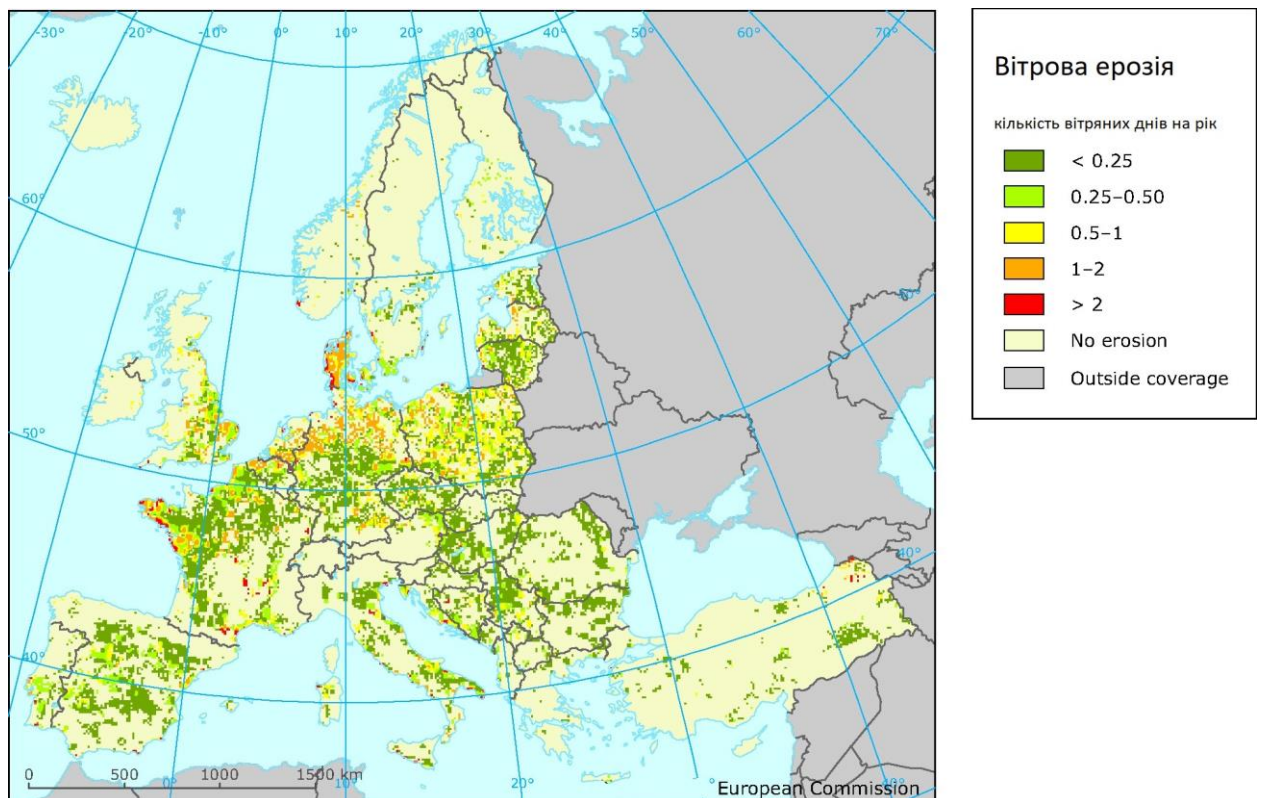

Рис. 2.22. Дефляція в Європі, днів на рік*

Примітка. *Згідно з джерелом [467]

Зважаючи на вищесказане, можна констатувати, що в нинішніх умовах розвитку сільського господарства ерозія ґрунтів є основним і найвагомим видом деградації земельних ресурсів, що може призвести до негативних екологічних наслідків та економічного занепаду держави.

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що інтенсифікація виробництва, яка відбувалася в усіх галузях економіки за останній період, призвела до інтенсивного використання земельних ресурсів. Унаслідок цього виникла реальна загроза подальшого збільшення втрат родючості ґрунтів, що призводить до деградації земельних ресурсів, яка може спричинити не лише значні економічні збитки, але й значною мірою погіршити екологічний стан довкілля.

2.3. Проблеми соціально-економічної та політичної безпеки європейських країн

2.3.1. Земельні ресурси та дефіцит продовольства

Земельні та водні ресурси відіграють ключову роль у формуванні та розвитку сільськогосподарського товаровиробництва. Окрім цього, вони тісно пов'язані з глобальними проблемами бідності та відсутності продовольчої безпеки, адаптації до зміни клімату, подолання їх наслідків, а також з проблемами деградації і виснаження природних ресурсів, які впливають на добробут мільйонів сільських жителів у всьому світі. Проблема дефіциту продовольства планети ще ніколи не була настільки масштабною. Населення планети продовжує збільшуватися. До того ж економічний прогрес, особливо в країнах, що розвиваються, сприяє зростанню попиту на продовольство та диверсифікації системи харчування. Однак і земельні, і водні ресурси, які є основою для виробництва продуктів харчування, не безмежні, і вже зараз відчувається їхнє перенавантаження. За таких сценаріїв майбутнє сільське

господарство має бути одночасно більш продуктивним і більш стійким до різних факторів впливу.

Очікується, що до 2050 р. нинішня чисельність населення (7 млрд осіб) збільшиться приблизно до 9 млрд осіб. До цього часу буде необхідно щорічно виробляти додатково 1 млрд тонн зернових і 200 млн тонн продукції тваринництва. Проблема збільшення сільськогосподарського виробництва найбільш гостро стоїть для країн, що розвиваються, в яких проблема полягає не тільки в тому, щоб виробляти продовольство, а й в тому, щоб забезпечити доступ до нього громадян. Подолання дефіциту продовольства можливе лише завдяки підвищенню продовольчої безпеки, щоб збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва випереджало зростання чисельності населення. Таких покращень можна досягти завдяки стійкій інтенсифікації, яка забезпечить ефективність та екологічність використання земельних і водних ресурсів. Конкуренції за земельні та водні ресурси сприяє постійно зростаючий попит на продукцію аквакультури: в період з 1970 по 2008 р. пропозиція рибних товарів на душу населення зростала в середньому на 6,6 %, що призвело до збільшення попиту на сировину, водні та земельні ресурси для облаштування штучних водойм [419].

Збільшення інвестицій у сільське господарство, що спрямовуються на механізацію та іригацію, сприяє швидкому підвищенню продуктивності. За останні десятиліття світове сільськогосподарське виробництво зросло в 2,5–3,0 рази, водночас посівні площі збільшилися лише на 12 %. Світове збільшення площ зрошуваних земель зросло вдвічі, що сприяло росту на 40 % виробництва продовольства. За цей же період площа оброблюваних земель на душу населення поступово знизилася – до менше 0,25 га, що є яскравим показником інтенсифікації сільського господарства (рис. 2.23).

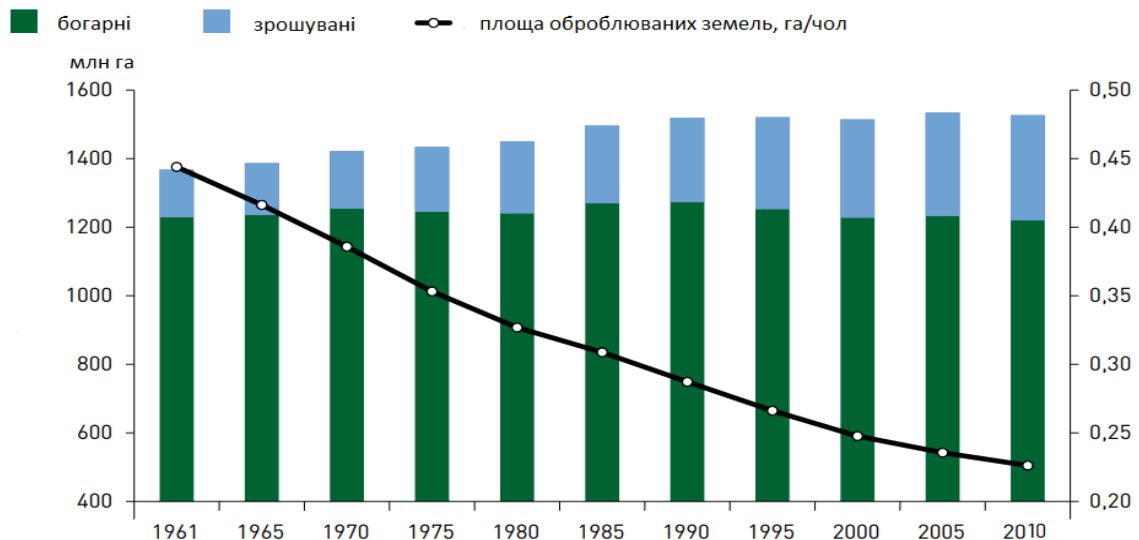

Рис. 2.23. Світові тренди стану зрошуваних земель у 1961–2010 рр.*

Примітка. *Згідно з даними ФАО

Зараз у сільському господарстві під рослинництвом задіяно близько 11 % світових земель і 70 % водних запасів. Загальносвітові тенденції вказують на стрімкий розвиток точного землеробства та комерціалізації всіх видів продовольчих і технічних культур. Незважаючи на те, що значна частина придатних для зрошення високопродуктивних сільськогосподарських угідь вже освоєна, потреба в зрошенні зростає, а площі зрошуваних земель збільшуються на 0,6 % в рік.

Збільшення обсягів виробництва відбудеться завдяки його інтенсифікації на існуючих оброблюваних землях. Екстенсивне розширення площі продуктивних угідь буде притаманне країнам Африки та Латинської Америки. Зміни клімату сприятимуть розширенню площ орних земель за рахунок збільшення площ регіонів із помірним кліматом. Землі, придатні для вирощування сільськогосподарських культур, розподілені нерівномірно, що найбільше позначиться на країнах із низьким рівнем доходів (таблиця 2.5). Площа оброблюваної землі на душу населення в країнах з низькими та середніми доходами на 1 мешканця створює додаткові можливості для нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Для нівелювання

проблеми нерівномірного розподілу ресурсів необхідно буде передбачити коректування світової структури сільськогосподарського виробництва.

Таблиця 2.5

**Частка оброблювальних земель, придатних для землеробства
за використання відповідної системи виробництва***

Поріг доходу	%	Площа земель в обробітку на 1 особу, га	Частка богарних земель, %		
			високої якості	середньої якості	низької якості
Низький	22,00	0,66	28	50	22
Середній	53,00	0,13	27	55	18
Високий	25,00	0,31	31	50	19
Всього	100,00	0,36	29	51	20

Примітка. *Сформовано автором із використанням [419]

Богарне землеробство є основою світового рослинництва, з огляду на те, що ця система використовується в гірських районах, посушливих і тропічних регіонах, де переважають малозабезпечені фермерські господарства із високим ризиком розвитку деградаційних процесів.

У зв'язку із кліматичними змінами та соціально-економічними негараздами деякі країни потребують зовнішньої продовольчої допомоги та фактично втратили продовольчий суверенітет. Нині маємо корпоративний продовольчий режим, за якого корпорації і ринкові інститути домінують у глобальній продовольчій системі. Продовольчий суверенітет – це право народів на здорову та прийнятну в культурному аспекті їжу, вироблену екологічно безпечними методами, а також їх право визначати свої власні продовольчі та сільськогосподарські системи. Глобальна корпоратизація сільськогосподарського виробництва сприяла позбавленню власності дрібних виробників і глобальній екологічній деградації.

Більшість країн, що розвиваються, протягом останніх десятиліть потерпають від проблеми перенаселення та перебувають в умовах постійної продовольчої незахищеності. Тобто ріст населення країни випереджає

сільськогосподарське виробництво, що призведе до виникнення проблеми голоду. В економічній науці такий процес дістав назву мальтузіанської пастки (на честь Томаса Мальтуса, економіста XVIII ст.)

Із результатів аналізу тенденцій зростання населення ряду країн Африки, Азії і Латинської Америки та відсталості сільськогосподарського виробництва і його кліматозалежності виникають підстави стверджувати, що ці країни перебувають на межі мальтузіанської катастрофи. Станом на 2020 рік у світі зовнішньої продовольчої допомоги потребують 46 країн [42], а саме: Афганістан, Бангладеш, Буркіна-Фасо, Бурунді, Замбія, Кабо-Верде, Камерун, Центральнаафриканська Республіка, Чад, Конго, Корейська Народно-Демократична Республіка, Демократична Республіка Конго, Джібуті, Еритрея, Есватіні, Ефіопія, Гвінея, Гаїті, Ірак, Кенія, Лесото, Ліберія, Лівія, Ліван, Мадагаскар, Малаві, Малі, Мавританія, Мозамбік, М'янма, Нігер, Нігерія, Намібія, Пакистан, Сенегал, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Південний Судан, Судан, Сирія, Сенегал, Танзанія, Уганда, Венесуела, Ємен і Зімбабве (рис. 2.24).

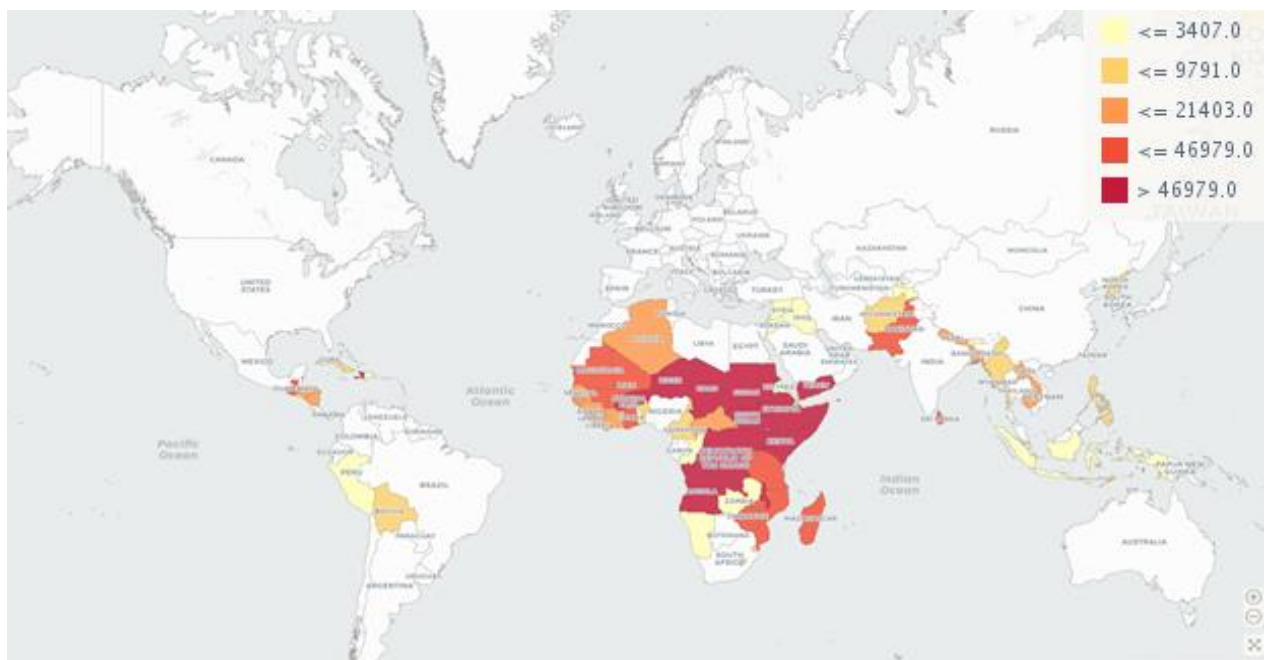

Рис. 2.24. Обсяги зовнішньої продовольчої допомоги, тис. тонн*

Примітка. *Згідно з джерелом [42]

Світові тренди надання продовольчої допомоги доводять, що країни Африки попри наявні землі для ведення сільськогосподарського товаровиробництва потребують значної продовольчої допомоги (76 % від загальносвітових) див рис. 2.25.

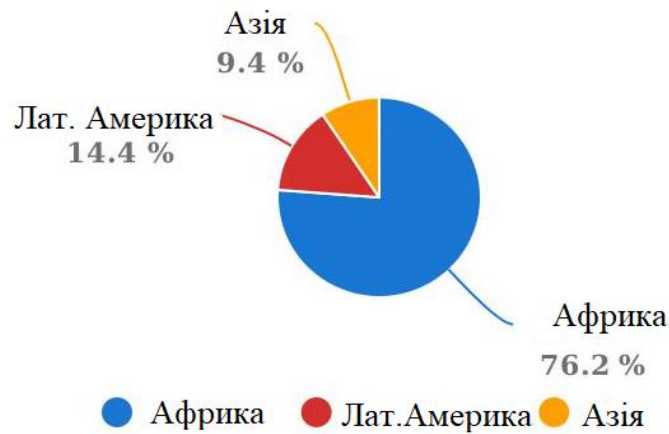

Рис. 2.25. Перерозподіл продовольчої допомоги, %*

Примітка. *Побудовано автором із використанням даних джерела [42]

Головними постачальниками продовольства виступають країни Європи, Північної Америки, Азії та Австралії. У цих умовах можливий розвиток такого явища, як продовольча спекуляція, що передбачає коливання цін на основні продукти харчування, які спричинені економічними махінаціями великих міжнародних банків, хедж-фондів і пенсійних фондів. Наслідком таких прогнозованих коливань цін є зростання бідності і навіть голоду, особливо у відсталих країнах. У період 2007–2012 років світові інвестиції в продовольчі товари виросли із 65 до 126 млрд дол. США.

За даними ФАО [271], виробництво зернових культур у період 2020–2021 рр. зросло, порівнюючи із 2020 роком, на 2,2 % і становить 2765 млн тонн (табл. 2.6). Виробництво у країнах ЄС та Україні має нижчі показники, ніж у попередні роки, через несприятливі виробничі умови. Детальний аналіз виробництва в межах Спільної аграрної політики проведено у підрозділі 4.6. Світове виробництво зернових знизилось на 1,5 млн тонн і становить 760,1 млн тонн, що нижче відповідного показника у 2020 році на 0,2 %.

Світове виробництво зернових культур, млн т*

Регіон	2019 р.	2020 р.	2021 р.	Приріст до 2020 р., %
Азія	1184,2	1196,0	1216,2	1,7
Африка	198,4	190,8	194,7	2,0
Центральна Америка	42,5	42,5	43,7	2,9
Південна Америка	197,4	228,3	232,9	2,0
Північна Америка	495,2	478,8	515,9	7,7
Європа	497,3	541,9	520,9	-3,9
ЄС	294,2	324,1	280,8	-13,4
Пострадянські країни	188,0	202,7	206,4	1,8
Океанія	30,9	27,9	40,7	45,6
Всього	2645,9	2706,3	2764,9	2,2
Країни, що розвиваються	1614,0	1648,8	1678,6	1,8
Розвинені країни	1032,0	1057,5	1086,3	2,7
пшениця	732,4	761,6	760,1	-0,2
крупя	1407,3	1443,8	1495,6	3,6
рис	506,3	500,8	509,2	1,7

Примітка. *Побудовано автором із використанням даних [26]

Проведений аналіз показує, що ряд країн (здебільшого економічно слаборозвинених) потерпають від дефіциту продовольства.

2.3.2. Концентрація та монополізація земель

Активна участь європейських країн у всесвітньому перерозподілі земельно-ресурсних активів вимагає від дослідження більш детальної уваги й аналізу особливостей формування європейського земельно-ресурсного простору та його використання. За даними Land Matrix, компанії, засновниками яких є країни – члени ЄС, уклали близько 909 земельних угод на площу близько 30 млн га, що становить приблизно 38 % від загальносвітових land grabs земель. Головними цілями угод є використання земель для ведення сільського господарства, тваринництва, виробництва біопалива, ведення лісового господарства. Суб'єктами укладання таких угод виступають:

- бізнес-менеджери аграрних проєктів;
- материнські компанії, які володіють бізнесом і керують дочірніми відділеннями;
- інвестори, які вкладають гроші в компанію в обмін на акції;
- кредитори, які надають позики проєкту або компанії (комерційні банки, інвестиційні банки, інвестиційні фонди (хедж-фонди, пенсійні фонди, фонди прямих інвестицій);
- уряди країн, що надають міжнародним компаніям політичну підтримку;
- брокери, як провідники ділових угод і взаємодії між організаціями та підрядниками реалізації проєкту;
- трейдери, які купують продукцію, вирощену або перероблену в межах проєкту (торгові компанії, переробні, виробники, роздрібні торгові агенти).

У таких умовах досить складно відслідкувати кінцеву країну-інвестора, адже суб'єкти не завжди базуються в якійсь одній країні, що робить такі земельні відносини занадто завуальованими. За допомогою досліджень «Концентрація і захоплення земель та боротьба людей в Європі», проведених Європейським координаційним центром захисту прав фермерів та організацією «Hands off the land», було виявлено, що рівень концентрації земель є вкрай високим і небезпечним. Найбільший інтерес транснаціональних компаній та іноземних фондів викликають землі Болгарії (0,8 %), Румунії (1,4 %), Сербії (1,2 %), Молдови (2,9 %) та України (5,5 %) (рис. 2.26), які стали об'єктом економічних і фінансових спекуляцій з боку агробізнесу. Водночас великі господарства володіють все більшою кількістю землі. Так, в Європі 50 % усіх сільськогосподарських угідь належать 3 % землевласників. Близько 20 % господарств ЄС отримують 80 % виплат, що робить спільну політику неефективною для дрібних фермерів і громадян загалом. Структуру європейських виробників сільськогосподарської продукції приведено в додатку К.

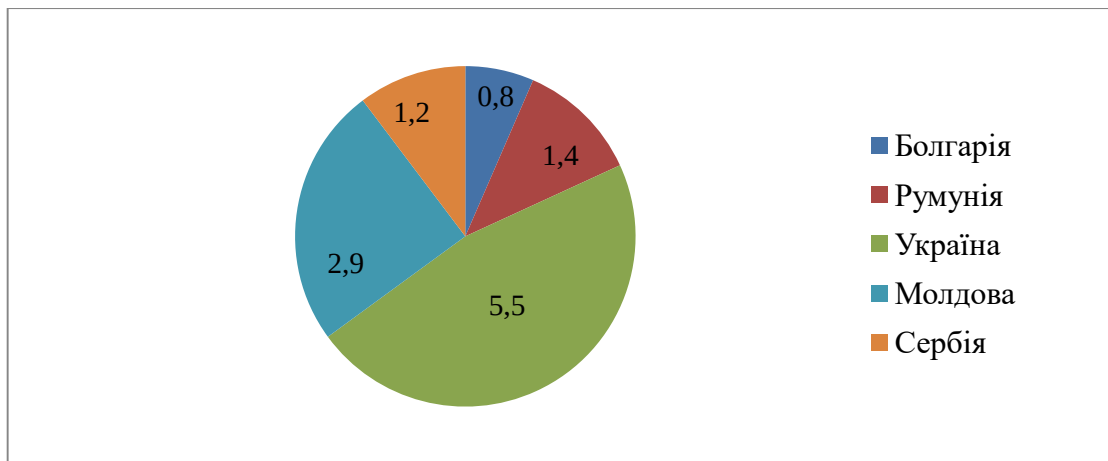

Рис. 2.26. Землі в користуванні європейських інвесторів у межах європейського земельно-ресурсного простору, % від площі країни*

Примітка. *Побудовано автором із використанням даних [74]

Проаналізувавши отримані показники, можна зробити висновок, що країни на відповідний відсоток втратили економічний суверенітет у питаннях виробництва продовольства і перерозподілу земельної ренти. У структурі землекористування України 5,5 % території – це землі, бенефіціарами доходів яких виступають іноземні інвестори.

Аналіз даних Land Matrix показує, що частка бенефіціарів, зацікавлених у використанні земель за межами власної країни, вкрай неоднорідна. У структурі європейських землекористувачів глобальними «гравцями» є: Велика Британія – 8,8 % загальносвітових і 20,4 % європейських угод на загальну площу майже 7 млн га, Нідерланди відповідно 3,1 % і 4,1 %, на площу 2,4 млн га, Кіпр – відповідно 2,8 % і 10,3 % на площу 2,2 млн га як офшорна зона [470] із низкою інвесторів тощо. Західна Європа використовує 30,7 млн га, або 38,6 %, land grabbing земель від світових, у межах європейського земельно-ресурсного простору – 20,9 млн га. Детальний аналіз (табл. 2.7) показує, що більшість розвинених країн намагається захопити економічні та фінансові важелі управління використанням земельно-ресурсного потенціалу країн, що розвиваються, фактично за межі власних географічних кордонів, і в такий спосіб збільшити економічну площу країни (рис. 2.27).

Структура європейського land grabbing землекористування*

Країна- інвестор	Площа країни, млн га	Площі за укладеними угодами, га		Land grabbing, %	
		Всього земель	у Європі	Всього земель	у Європі
Австрія	8,4	145224	125224	0,18	0,60
Бельгія	3,1	273028	2500	0,34	0,01
Болгарія	11,1	48871	48871	0,06	0,23
Велика Британія	24,5	6994210	4279162	8,79	20,41
Данія	4,3	109303	71660	0,14	0,34
Естонія	4,5	119905	119905	0,15	0,57
Ірландія	7,0	19043	5950	0,02	0,03
Іспанія	50,6	247339	7313	0,31	0,03
Італія	30,1	935760	47041	1,18	0,22
Кіпр	0,9	2251601	2172601	2,83	10,36
Латвія	6,5	34454	34454	0,04	0,16
Литва	6,5	40000	40000	0,05	0,19
Люксембург	0,3	846083	540883	1,06	2,58
Нідерланди	4,2	2441417	863445	3,07	4,12
Німеччина	35,7	620638	182584	0,78	0,87
Польща	31,3	5086	5086	0,01	0,02
Португалія	9,2	649903	16300	0,82	0,08
Румунія	23,8	196600	66600	0,25	0,32
Угорщина	9,3	11352	11352	0,01	0,05
Фінляндія	33,8	1023241	12000	1,29	0,06
Франція	55,2	741650	251364	0,93	1,20
Хорватія	5,7	3000	3000	0,00	0,01
Чехія	7,9	6100	6100	0,01	0,03
Швеція	45,0	410287	341093	0,52	1,63
Україна	60,4	307414	307414	0,39	1,47
Молдова	3,4	1400	1400	0,00	0,01
Норвегія	38,5	463964	18000	0,58	0,09
Швейцарія	4,1	4091398	3868871	5,14	18,46
Сербія	8,8	14568	14568	0,02	0,07
Ісландія	10,3	270	0	0,00	0,00
Ліхтенштейн	0,02	123635	1700	0,16	0,01
Зх Європа**	484,0	30723001	20960998	38,60	100

Примітки. *Побудовано автором із використанням даних [74]; **із врахуванням земель, що перебувають у користуванні російських компаній – 7,5 млн га, що становить 9,5 % land grabbing земель.

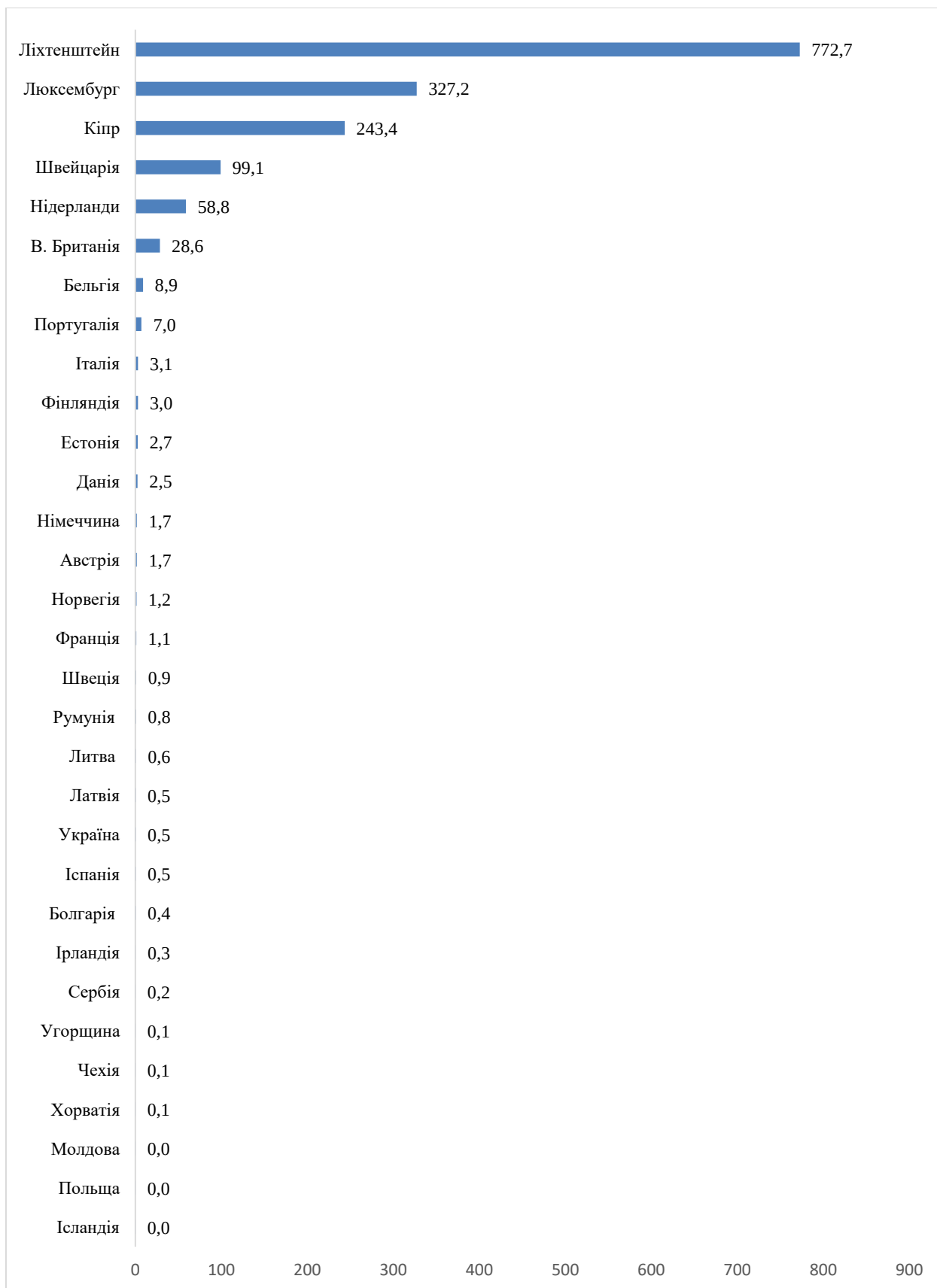

Рис. 2.27. Контрольовані land grabs землі, %*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором із використанням даних Land Matrix

Із рисунка 2.27 видно, що частка land grabs земель у Ліхтенштейні (772 %), Люксембурзі (327 %), на Кіпрі (243 %), у Швейцарії (99 %) і Нідерландах (59 %) суттєво перевищує площу країни, що дає підстави вважати такий спосіб використання земельних ресурсів інших держав як одну із форм концентрації земельних ресурсів чи «м'якого» неоколоніалізму.

З погляду інвестицій земельний потенціал України надзвичайно великий і привабливий. Станом на 2020 рік ініціатива Land Matrix зафіксувала в Україні 242 укладені угоди на загальну площу 3242438 гектари [74]. Більшість договорів оренди землі між компаніями та дрібними землевласниками або державою укладені на термін від 7 до 49 років. Загалом в Україні можна виділити три хвилі земельних інвестицій, коли укладалося найбільше угод. Перша хвиля у 2006–2008 роках, коли було укладено 56 великих угод, друга у 2012–2013 роках – 17 угод, і третя у 2017–2019 роках – 45 угод. Із 2017 до 2020 року всі придбання відбувались як злиття та поглинання сільськогосподарських підприємств разом з правами оренди землі. Середній розмір аграрних підприємств становить від 3000 до 5000 га. Ці агрокомпанії зазвичай формують більші бізнес-структури (агрохолдинги), типовий розмір яких зазвичай перевищує 10 тис. га. За даними Land Matrix, зафіксовано лише одну невдалу угоду. Китайський виробничо-будівельний корпус Сіньцзян (ХРСС) у 2013 році проявив інтерес взяти в оренду 3 мільйони га українських сільськогосподарських земель за 50-річною угодою на загальну суму 2,6 млрд дол. США на рік. Така угода могла зробити Україну найбільшим зарубіжним центром землеробства Китаю, тому цей випадок є вельми значущим. Угода оренди, що була нібито підписана 2013 року з українською сільськогосподарською компанією KSG Agro, передбачала спочатку оренду 100 000 га на сході Дніпропетровської області. З часом планувалося розширити угоду до 3 мільйонів га сільськогосподарських угідь, які були би використані для вирощування сільськогосподарських культур і тваринництва. Однак через величезний суспільний резонанс, тиск і зміни влади в Україні угоду не було підписано [327]. За даними регіонального координаційного центру Land Matrix у Східній Європі «Екодія», громадяни України є бенефіціарами в чотирьох із 5 найбільших агрохолдингів країни (рис. 2.28).

Крім того, українські інвестори були залучені до 23 угод на загальну площу 307998 га, або близько 10 % від усієї площі земель, орендованих іноземними компаніями в країні [327]. Більшість інвестицій в Україні (65 %) спрямована на продовольчі культури, причому увага зосереджується на вирощуванні озимої пшениці, кукурудзи, соняшнику, сої та ріпаку на експорт. Україна є найбільшим світовим виробником насіння соняшника та соняшникової олії, другим найбільшим експортером ріпаку, займає четверту позицію у світі серед найбільших експортерів кукурудзи, п'ятий найбільший експортер пшениці та сьомий найбільший експортер сої. До інших продовольчих культур, яких вирощується менше, але теж у значних кількостях, належать ячмінь, цукровий буряк, горох, кормові рослини, злаки, люцерна, овочі, гречка та гірчиця. Для розвитку тваринництва задіяно лише 13 %.

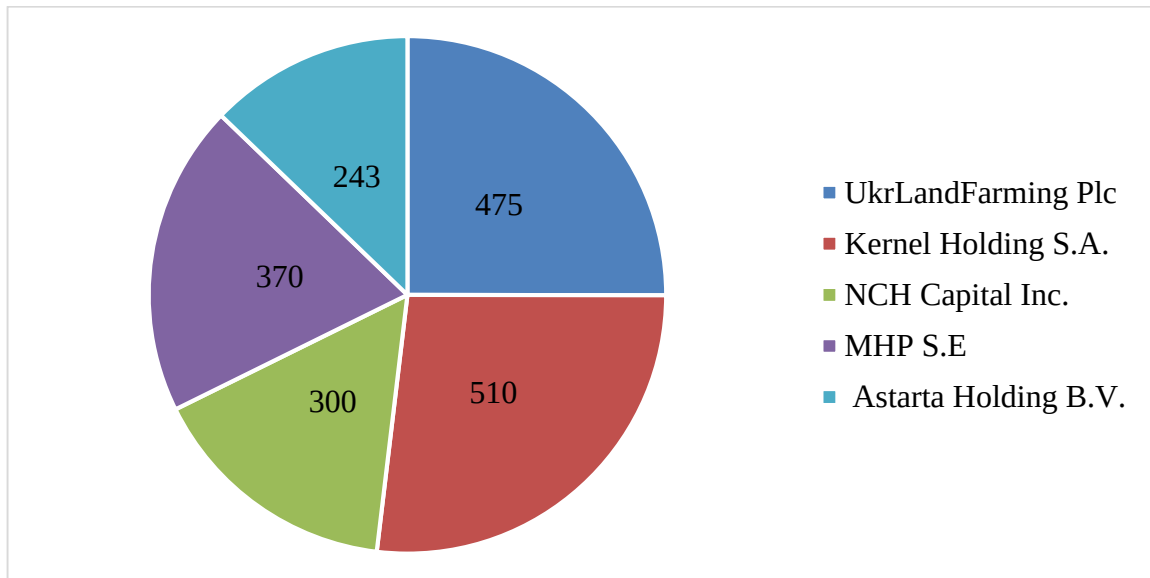

Рис. 2.28. Землекористування агрохолдингів України, тис. га*

Примітка. *Згідно з даними «Екодія» Land Matrix у Східній Європі [327]

Сформований останніми роками політико-економічний клімат цільових країн (країни Африки, Латинської Америки, Азії та Східної Європи) сприяє утворенню великих іноземних латифундій, діяльність яких спрямована на задоволення власних інтересів. Втрата державами сільськогосподарських угідь, а більшість land grabs земель задіяні в сільськогосподарському товаровиробництві, ставить під удар власного товаровиробника, особливо фермера та підриває національну продовольчу безпеку. В умовах глобалізації

економіки ризику в землекористуванні почали проявлятися у всіх регіонах світу з новою силою. Великі площі земель перебувають під загрозою суттєвого зниження виробничого потенціалу у зв'язку із впливом ряду негативних факторів. Глобалізація використання земельно-ресурсного потенціалу ряду країн призводить до формування нових зон економічного впливу світовими корпораціями. Набуття права власності чи оренди іноземними бенефіціарами формує нові економічні кордони між країнами та позбавляє останні економічного та продовольчо-ресурсного суверенітету.

2.3.3. Воєнні конфлікти й обмеження доступу до земельних ресурсів

Початком формування сучасної політичної карти Європи слід вважати часи пізнього Середньовіччя, коли з роздрібнених феодалських володінь почали формуватися держави-нації, що дали право на існування багатьом сучасним країнам. З тих часів центральні держави Європи пройшли довгий шлях «збирання земель», що супроводжувався династійними шлюбами, війнами та постійним переформуванням кордонів. Нерідко прагнення до об'єднання навколишніх територій переростало в претензії інших країн на лідерство у всьому регіоні, що сприяло виникненню імперії.

Крах біполярного протистояння між США та СРСР суттєво вплинув на подальше формування політичного та соціально-економічного життя світу. При виникненні регіональних конфліктів процес їхнього врегулювання перетворився на головну діяльність ряду міжнародних організацій (ОБСЄ). Це стало одним із найважливіших напрямів зовнішньої політики провідних світових держав, водночас значно зросли масштаби міжнародних операцій щодо підтримки миру. В умовах глобалізації воєнні конфлікти створюють серйозну загрозу світовій спільноті у зв'язку із загрозою розширення, небезпекою екологічних і воєнних катастроф, високою імовірністю масових міграцій населення, здатних дестабілізувати ситуацію в суміжних державах (міграція біженців із Сирії, України до Європи). Тому в межах нашого дослідження постає необхідність вивчення проблем природи сучасних

конфліктів, яких зазнав європейський земельно-ресурсний простір, особливостей перебігу таких конфліктів і спричинених ними негативних наслідків, із яких виділимо екологічні та соціально-економічні. Також варто акцентувати увагу на діях щодо відновлення права власності, втраченої у неправомірний спосіб під час військових протистоянь.

Екологічні наслідки військових протистоянь мають досить давню історію. Ще на початку минулого століття вплив воєн на навколишнє середовище вважався мінімальним, саме тому не притягував увагу наукового світу та не досліджувався, хоча «фрагментарні» екскурси в цю проблему спостерігалися, особливо у військових істориків. Наприклад, зафіксовано, що перший випадок нанесення серйозної шкоди природі стався під час війни між персами і скіфами в 512 р. до н. е. Скіфи вперше застосували тактику «випаленої землі», знищуючи при своєму відступі всю рослинність та свої житла [481].

У зв'язку із серйозними екологічними наслідками двох світових і сотень локальних і регіональних воєн ХХ ст. поряд з поняттям «геноцид» в наукову і громадську термінологію увійшло поняття «екоцид» як прямий та непрямий вплив військових операцій на геосистеми, включно як із організмами, так і з неживою матерією, однаково важливою для життя. Крім поняття «екоцид» для позначення негативного впливу воєн на навколишнє середовище в науковій літературі використовуються і такі терміни: «террацид», «біоцид», «екологічна війна», «геофізична війна», «метеорологічна війна».

Серед цих термінів «екологічна війна», мабуть, найбільш повно відображає суть процесу. Уперше масове застосування екологічної зброї здійснили американці в 60-х рр. ХХ ст. під час бойових дій у Південно-Східній Азії, зокрема у В'єтнамі, де було розпорошено понад 100 тис. тонн гербіцидів і дефоліантів, що впливають найперше на рослинність.

Європейський земельно-ресурсний простір за ХХ – початок ХХІ століть зазнав суттєвого впливу внаслідок воєн, і перші детально вивчені наслідки стосуються періоду до Першої світової війни. Так, щодо битв за Іпр (1914, 1915, 1917, 1918 роки, Бельгія), дослідженнями Мейрвена виявлено, що внаслідок високої концентрації боєприпасів рівень міді на деяких ділянках

перевищував 200 мг/кг за фонового порогового рівня 17 мг/кг [78]. Подібні землі, із надмірним хімічним забрудненням, виявлені в північно-західній Франції, були оголошені непридатними для приживання та передані під заліснення, адже вартість відновлювальних робіт перевищувала економічну вартість земель [129].

Після тривалих воєн Балканський регіон зіштовхнувся з новою проблемою – загибеллю мирного населення від мін і нерозірваних боєприпасів. Тому в регіоні розпочали гуманітарне розмінування, яке відрізняється від звичайної ліквідації мінно-вибухових пристроїв. Ключова відмінність полягає в тому, що звичайне розмінування проводять саперні підрозділи на конкретній місцевості чи об'єкті, де виявлені вибухові пристрої. Гуманітарне ж розмінування, як стверджують у Центрі розмінування Сербії, передбачає комплексний підхід до всієї території, на якій тривали бойові дії, та охоплює огляд усієї території, визначення сумнівних районів, виявлення ділянок із мінами й залишками вибухових пристроїв, їх очищення. Після гуманітарного розмінування місцевість стає повністю придатною для використання.

Переміщення величезних мас ґрунту викликає зміну біогеохімічного балансу території. Якщо під час Другої світової війни було переміщено 350 млн м³ ґрунту, то в період в'єтнамської війни – 2 млрд м³ ґрунту. Дослідження показують, що такі трансформації призводять до знищення екосистем [479].

До дуже масштабних негативних наслідків призводять бомбардування і руйнування гідротехнічних споруд. Так, внаслідок руйнування гітлерівцями під час відступу дамб у Нідерландах було затоплено приблизно 200 тис. га земельних угідь, що стало справжнім лихом для країни. Руйнування Каховської ГЕС спричинило затоплення території близько 600 км², площа водосховища до катастрофи становила 2155 км² [480], що унеможливило використання зрошуваних сільськогосподарських земель регіону і, як наслідок, зумовило зниження сільськогосподарського товарного виробництва, погіршення екологічної ситуації внаслідок виникнення пилових бур, призвело до знищення соціальної і виробничої інфраструктури, завдало значних

збитків природним ресурсам тощо. Згідно з даними Мінагрополітики станом на 2021 рік зрошувальні системи забезпечували зрошення площ у розмірі близько 584 тис. га, на яких вирощувалося приблизно 4 млн тонн зернових і олійних культур на суму близько 1,5 млрд дол. США. Підлив Каховської ГЕС залишив без джерела води 94 % зрошувальних систем у Херсонській, 74 % – в Запорізькій та 30 % – у Дніпропетровській областях [278]. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, орієнтовна сума збитків, нанесених довкіллю, складає понад 146,4 млрд грн [210], прямі ж збитки для житлово-комунального сектору, енергетики, сільського господарства, транспорту, екології та промисловості становлять понад 2 млрд дол. США. Збитки, завдані рибогосподарській галузі від загибелі лише дорослих особин, можуть досягти 95 тис. тонн, що становить понад 4 млрд грн. Збитки від загибелі всіх біоресурсів становитимуть до 10,5 млрд грн [289].

У 1914–1918 рр., під час Першої Світової війни, отруйні речовини, в основному іприт, викликали загибель 10 тис. осіб, а 1,2 млн осіб стали інвалідами [481]. Воєнні дії НАТО під час Югославського конфлікту (1999 р.) активно супроводжувалися випробуванням екологічної зброї: були апробовані варіанти розсіювання хмар для підвищення точності ураження замаскованих цілей. Під часі збройного конфлікту втрати Югославії, за оцінками різних експертів, склали 120 млрд дол. США. При цьому один день югославської війни коштував американському бюджету 70–100 млн дол. США, а загальні витрати США на проведення бойових дій під час військово-повітряної операції НАТО, названої «Союзна сила», оцінюються в 15 млрд дол. США [479].

Війська НАТО застосували проти громадян Югославії боєзаряди зі збідненим ураном. Натівські війська провели приблизно 100 бойових операцій і застосували близько 31 тис. снарядів, що містили 110 т збідненого урану. Внаслідок ведення локальних воєн багато природоохоронних територій стають частиною «театру» воєнних дій, внаслідок чого порушується їх функціонування і знищуються або пошкоджуються культурно-історичні пам'ятники, знижується біологічне й культурне розмаїття планети. Це стосується не тільки суші, але й океану. Наприклад, під час вибуху морської

міни масою 100 кг в радіусі 44 м гинуть усі представники фауни [303]. Тотальна екологічна деградація є одним із найскладніших наслідків локальних воєн через використання сучасних різновидів зброї.

Світові та локальні воєнні конфлікти мають суттєвий вплив на соціально-економічне становище населення та територій. У світовій практиці ранжування територій (країн) до схильності розв'язання збройних протистоянь оцінюють за глобальним індексом миру (Global Peace Index). Це комплексний показник, який характеризує миролюбність країн світу, вимірюючи рівень насильства всередині держави і рівень агресивності її зовнішньої політики. У рейтингу країн за GPI 172 незалежних держави і території (99,7 % населення світу) за рівнем миролюбності [50]. В останнє десятиліття GPI продемонстрував тенденції зростання глобального насильства і зменшення миролюбності. Розподіл країн за глобальним індексом миру (GPI) представлено на рис. 2.29.

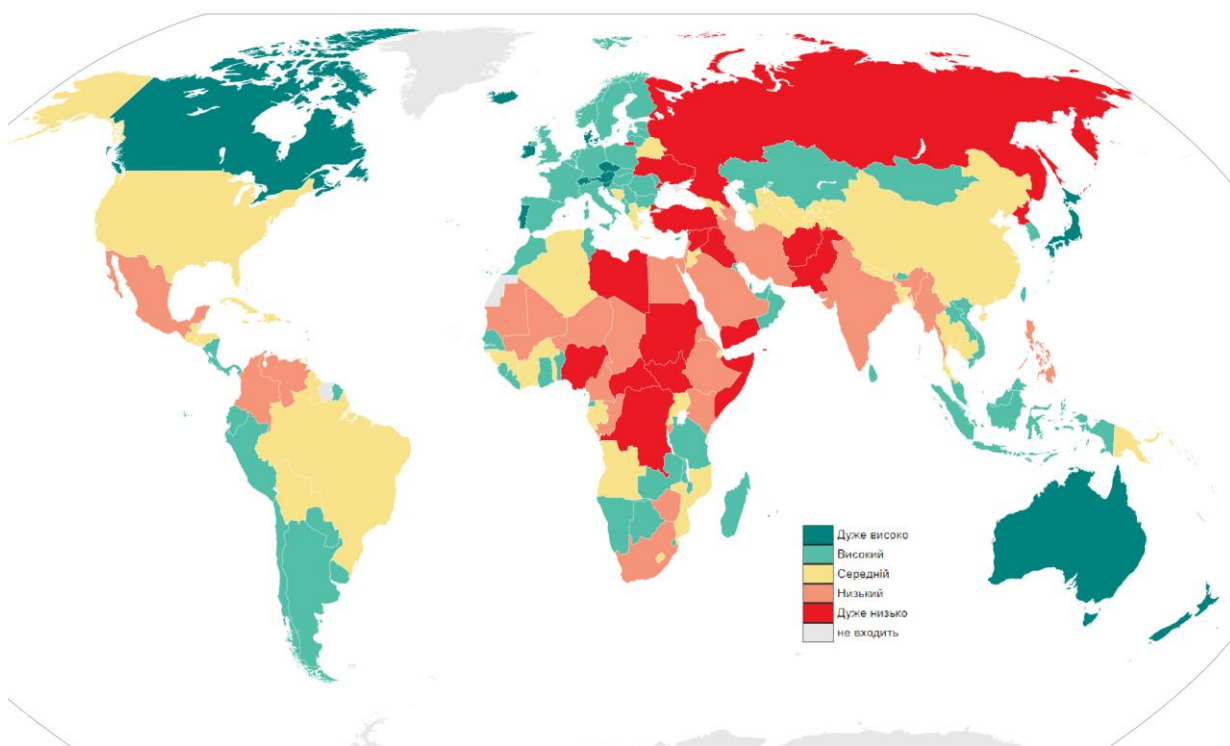

Рис. 2.29. Розподіл країн за глобальним індексом миру (GPI) у 2022 р.*

Примітка. *Згідно з даними [50]

Відповідно до наведеної класифікації найбільш «миролюбиві» країни та країни, небезпечні для життя, приведено у табл. 2.8.

Розподіл країн за глобальним індексом миру у 2022 р.

1	Ісландія	1,078	Афганістан	3,644
2	Нова Зеландія	1,198	Сірія	3,539
3	Португалія	1,247	Ірак	3,487
4	Австрія	1,275	Пд Судан	3,447
5	Данія	1,283	Ємен	3,411
6	Канада	1,298	Сомалі	3,302
7	Сінгапур	1,321	Лівія	3,258
8	Чехія	1,337	ДР Конго	3,243
9	Японія	1,360	ЦАР	3,237
10	Швейцарія	1,366	Росія	3,049

Примітка. *Згідно з даними [87]

Україна у списку посідає 153 місце із індексом 2,97.

Економічні наслідки воєн жахливі. Останні дослідження показують, що війна постійно «дорожчає». Якщо витрати на Першу світову війну становили 50 млрд дол. США, то Друга світова війна обійшлася в 10 разів дорожче. У кінці 80-х років витрати на озброєння у світі становили вже 1 трлн дол. США, а Міжнародний інститут стратегічних досліджень підрахував приблизну вартість такого роду локальних воєн і конфліктів кінця XX століття. Наприклад, конфлікт в Афганістані за період з 1992 по 2001 рік вартував економіці країни 2 млрд дол. США прямих збитків. Грузино-абхазський конфлікт коштував бюджету Грузії 800 млн дол. США (ВВП в 1999 році – 11,7 млрд дол. США). Упокорення бунтівного Придністров'я вартувало Молдові 210 млн дол. США (ВВП республіки в 1999 році становив 9,7 млрд дол. США). На Першу чеченську кампанію Росія витратила 3 млрд 800 млн дол. США, на Другу (станом на кінець 2000 року) – 1 млрд 300 млн дол. США [479]. Відтік іноземного капіталу з країни, на території якої ведуться бойові дії, спричиняється ростом інвестиційних ризиків, а також необхідністю позик, які спрямовуються на оборонні витрати,

відновлення інфраструктури після бойових дій. Воєнний конфлікт негативно впливає на інвестиційний клімат держави через ріст різноманітних ризиків.

У дисертації увагу було зосереджено на території країн, що зазнали впливу бойових дій (Західних Балкан). Землі в цих країнах повністю не очищені, хоча війна там закінчилася майже 30 років тому. За даними Хорватського центру розмінування, площа території, на якій можуть перебувати вибухові пристрої, на сьогодні становить близько 270 км², або 0,5 % території країни. У 1996 р. вона становила 13 тис. км², або 23 % території країни [462]. У період 2009–2019 рр. на розмінування території площею близько 954,5 км² (95450 га) було витрачено 599,91 млн дол. США [204; 187]. Так, затрати на розмінування у період 2009–2019 рр. 1 га території становили 6285,1 дол. США та були найбільшими. Враховуючи час від закінчення конфлікту і до майже повного очищення території від мінно-фугасної небезпеки, а це термін із 1996 року і до планового повного розмінування територій (2026 рік) [100], що становить 30 років, швидкість розмінування становить близько 43330 га на рік. Структуру витрат на роботи із розмінування приведено в табл. 2.9.

Таблиця 2.9

**Структура витрат на роботи із розмінування територій у Хорватії
в період 2016–2020 рр.***

Рік	Національні внески (дол. США)	Міжнародні внески (дол. США)	Загальні внески (дол. США)
2016	26351360	50686157	77037517
2017	21245880	12934227	34180107
2018	-	49985910	49985910
2019	39179000	2766717	66843717
2020	32381580	27384 000	5976558
Всього	119157820	168655011	287812831

Примітка. *Побудовано автором згідно з [84]

У період 2016–2020 років у рік на протимінну діяльність витрачалося 57,5 млн дол. США. Враховуючи середню річну швидкість розмінування, вартість очищення одного гектара території становить 1328,5 дол. США. Орієнтовні затрати на повне розмінування 23 % території Хорватії становлять близько 1,73 млрд дол. США. Сумарні річні економічні збитки, яких зазнає економіка держави внаслідок порушення землекористування через війни, становлять 47,3 млн дол. США. У структурі порушених і засмічених земель левову частку становлять лісові угіддя (98,6 %), сільськогосподарські угіддя (1,1 %) і решта угідь.

Після закінчення збройного конфлікту в 1995 році Боснія і Герцеговина (БіГ) залишається найбільш замінованою країною в Європі, де війною було охоплено 2/3 території держави (близько 32 тис. км²), а на площі 4,2 тис. км² (8,2 % території країни) було встановлено наявність мін і вибухових пристроїв [204]. Станом на 2022 рік БіГ має близько 1,9 % (95636 га) замінованих територій країни, у зв'язку із чим програма із розмінування була продовжена до 1 березня 2027 року [348].

У 2020 році уряд БіГ виділив близько 9,1 млн дол. США на протимінну діяльність [11]. Структуру витрат на роботи із розмінування БіГ наведено в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

**Структура витрат на роботи із розмінування земель
у Боснії і Герцеговині в період 2016–2020 рр.**

Рік	Національний внесок (дол. США)	Міжнародний внесок (дол. США)	Загальний внесок (дол. США)
2016	10732869	7379655	18112524
2017	10125924	7546896	17672820
2018	12300000	8 161885	20461885
2019	1889467	6 892948	25682415
2020	9117098	9559664	18676762
Всього	61065358	39541048	100606406

Примітка. *Побудовано автором згідно з [85]

Із 2016 року Боснія і Герцоговина витратила більше половини свого загального бюджету в протимінну діяльність (61 %). З 2016 року міжнародна допомога БіГ склала близько 39 млн дол. США, що становить у середньому 7,8 млн дол. США на рік. У період 2016–2020 рр. на кожен рік протимінна діяльність фінансувалася на рівні 20,1 млн дол. США. Враховуючи середню річну швидкість розмінування (14 тис. га/рік), вартість очищення 1 га території становить 1437,2 дол. США. Орієнтовні затрати на все розмінування – 8 % території БіГ – склали близько 603,6 млн дол. США. У структурі порушених і засмічених боєприпасами земель левову частку становлять лісові угіддя (70 %), сільськогосподарські землі (19 %), землі під інфраструктурними об'єктами (2 %), водними об'єктами (1 %) та іншими територіями (8 %) [32].

Втім, значна частина територій цих країн покрита горами і на 60–70 % лісами, особливо у БіГ, що істотно ускладнює роботи з перевірки та розмінування [204].

У Сербії небезпечними ще залишаються 19 км² території (без урахування Косова). У балканських війнах використовувалась авіація, що розширило забруднену територію й ускладнило роботи з її очищення, особливо від касетних бомб.

Через війну на сході України була порушена робота природоохоронних установ, що призвело до зростання браконьєрства, незаконної вирубки лісів і руйнування інфраструктури з поводження з відходами [241]. За даними ЮНЕП, внаслідок воєнних дій на Сході України були зруйновані або пошкоджені «екосистеми загальною площею 530 тисяч гектарів, зокрема 18 заповідників». Багато території та лісових масивів усіяні боєприпасами, усунення яких може зайняти багато років або десятиліття. Станом на червень 2023 року внаслідок воєнних дій в Україні потребують обстеження технічними й нетехнічними засобами та в разі потреби – гуманітарного розмінування близько 174000 км² земель, що складає близько 29 % території держави [339].

Посилаючись на дані офісу реформ Кабінету Міністрів України та Київської школи економіки, станом на 2022 рік місцеві бюджети вже не отримують земельного податку з площі земель сільськогосподарського призначення, які не можуть використовуватись, на загальну суму понад 8 млрд грн (зважаючи на положення пункту 69.14 статті 69 Податкового кодексу України: за 10 місяців 2022 року – понад 3,6 млрд грн, за 2023 рік – понад 4,4 млрд грн) [378]. За фаховими оцінками, ВВП України у 2022 році скоротиться на 35–50 % [446]. Загальна вартість на відновлення пошкоджених земель і розмінування, за розрахунками Світового банку, становить 37,4 млрд дол. США, витрати на 1 гектар для проведення таких робіт складають 2149 дол. США [339].

Враховуючи, що на момент проведення дослідження в Україні активно ведуться бойові дії, остаточно невідомо, які території заміновані (і розміновані відповідно) та який рівень забруднення боєприпасами земель. За основу розрахунку вартості відновлення одного гектара візьмемо результати Світового Банку. Враховуючи те, що станом на 2021 рік під тимчасовою російською окупацією перебувало 43,3 тис. км², або 7 % території, а після початку повномасштабного вторгнення у 2022 році ця площа зросла втричі [441].

Починаючи із 24 лютого 2022 року, площа земель, які потребують обстеження, зросла до 17,4 млн га, що своєю чергою вимагатиме фінансування робіт із відновлення земель у розмірі близько 37,4 млрд дол. США. Якщо врахувати досвід відновлення територій Хорватії та БіГ, а це близько 30 років на реалізацію повного комплексу робіт із розмінування та відновлення територій, щороку потрібно відновлювати приблизно 580 тис. га земель, на річну суму близько 1,24 млрд дол. США.

Із 2015 року міжнародні внески на протимінну діяльність в Україні склали приблизно 62 млн дол. США, що становить у середньому 12,4 млн дол. США на рік [86].

Динаміку витрат на роботи із розмінування приведено в таблиці 2.11.

Динаміка витрат на роботи із розмінування в Україні (2016–2020 рр.)

Рік	Загальний внесок (дол. США)
2015	8795914
2016	10560861
2017	8581898
2018	11867014
2019	22278654
Всього	6284341

Примітка. *Побудовано автором згідно з [86]

Якщо за основу взяти досвід розмінування Хорватії щодо швидкості обстежувальних і розмінувальних робіт (43,3 тис. га на рік), необхідний час для перевірки та відновлення, зокрема розмінування територій України, становитиме 401 рік, тобто понад 4 століття. Проте, за прогнозами Міністерства економіки України, план на 2023–2024 роки щодо пріоритетного розмінування та відновлення сільськогосподарських територій загальною площею становить 470 тис. га (до кінця 2023 року – 165 тис. га, до кінця 2024 року – 305 тис. га, що слугує територією для продовольчої безпеки для близько 81 млн людей у всьому світі [339]. За прогнозами Національного оператора протимінної діяльності «Вільний шлях», для повного обстеження та розмінування засміченої мінами та боєприпасами території України знадобиться від 30 до 70 років (див. рис. 2.30) [7].

Негативним результатом воєнних конфліктів є виникнення проблем щодо збереження та відновлення права власності на нерухоме майно. Через порушення державами-агресорами норм міжнародного права та спричинення матеріальних збитків населенню потерпілої країни гостро постає питання відновлення законних прав на майно, втрачене внаслідок ведення бойових дій. Найбільш типовими формами матеріального виду міжнародної правової відповідальності прийнято вважати: реституцію, репарацію і субституцію.

Рис. 2.30. Засмічення боєприпасами території України у 2023 р.*

Примітка. *Побудовано автором згідно з [7]

Виділені форми відшкодування збитків розподіляються на основі способів їх досягнення. Під реституцією розуміють повернення майна, незаконно захопленого та вивезеного однією із ворогуючих сторін на територію іншої [191]. Реституція являє собою одну з форм відшкодування матеріального збитку, оскільки вона спрямована на відновлення фактичного положення (*status quo*) – «яке існувало б, якби неправомірний акт не був здійснений». Заходами відновлення *status quo*, що передують правопорушенню, є заходи відшкодування завданої правопорушенням матеріальної шкоди у формі реституції та (або) репарацій [449]. Польський професор В. Ковальський виділяє поняття компенсаційної реституції, яка виникає у випадках неможливої класичної реституції через втрати унікальності майна чи інших цінностей, тобто цей спосіб передбачає відшкодування збитків особливого характеру шляхом надання відповідних еквівалентів [69]. Інший вид

реституції – субституція [329]. Завдання субституції полягає в заміні потерпілому суб'єкту об'єктів, неправомірно знищених або пошкоджених, аналогічних за кількістю, якістю та цінністю, замість втрачених [426].

Репарація(ї) – це відшкодування потерпілій від правопорушень державі матеріальних збитків державою-агресором шляхом виплати грошових сум, поставки товарів, надання послуг, еквівалентних сумі, що підлягає відшкодуванню [401]. До репарації вдаються поряд з реституцією, а також в тих випадках, коли матеріальне відшкодування в натурі не можливе. Враховуючи наслідки, спричинені військовими конфліктами (соціально-економічні, екологічні, правові тощо), було з'ясовано, що час відновлення (повернення територій до довоєнного стану) вимірюється десятиліттями. Яскравим прикладом цього є відновлення територій країн Балканського регіону в межах європейського земельно-ресурсного простору. Вважаємо за необхідне доповнити категорійно-понятійну складову економіки природокористування та запропонувати вперше використовувати термін *«постконфліктне землекористування» як систему землекористування, яка виникає після завершення бойових дій і має на меті подолання наслідків війни та відновлення зруйнованих територій*. Це комплексний процес, який охоплює відновлення земельних ресурсів, розмінування, відновлення інфраструктури, екологічну реабілітацію, соціальну реконструкцію та економічний розвиток після конфлікту. Цей термін є узагальнюючим і може стосуватися будь-яких наслідків, пов'язаних із конфліктами, включно з екологічними проблемами та відновленням. У науковій спільноті можуть виникати дискусії щодо вживання такого терміну, адже якщо йдеться саме про відновлення після війни, то можна вживати термін *«повоєнного землекористування»*. Отже, якщо контекст подій пов'язаний з війною, доцільно вживати *«повоєнне землекористування»*, якщо ж йдеться про ширший спектр конфліктів або про післяконфліктний період загалом, варто застосовувати категорію *«постконфліктне землекористування»*.

На нашу думку, головною метою постконфліктного землекористування має бути комплексне відновлення земельних ресурсів і створення умов для стабільного функціонування суспільства. Це охоплює відновлення земельних угідь, лісів, водних ресурсів, а також забезпечення безпеки і відновлення житлових районів. Крім того, постконфліктне землекористування спрямоване на відновлення екологічного балансу, охорону природних ресурсів і забезпечення стійкого розвитку. Цей процес також передбачає розмінування територій від нерозірваних боєприпасів і мін, що становлять небезпеку для місцевого населення та дозволяє забезпечити доступ до земель для сільського господарства, будівництва й інших видів діяльності. До того ж постконфліктне землекористування охоплює соціальну реконструкцію, що передбачає відновлення основних інфраструктурних об'єктів, як-от дороги, школи, лікарні, водопостачання і системи каналізації тощо. В цілому постконфліктне землекористування передбачає розвиток соціальних послуг і відновлення соціальної сфери.

Економічний розвиток також є важливою складовою постконфліктного землекористування та полягає в стимулюванні інвестицій, підтримці підприємництва, створенні робочих місць і відновленні економічної активності на зруйнованих територіях. Ефективне постконфліктне землекористування сприяє економічному відродженню і покращує якість життя місцевого населення. Таким чином, постконфліктне землекористування є комплексною системою заходів, спрямованих на подолання наслідків війни, відновлення зруйнованих територій і створення умов для стабільного розвитку суспільства. Це важлива складова процесу миру та відновлення після конфліктів. Проблеми успішного поствоєнного відновлення територій мають лежати в площині організації управління та міжнародної координації дій з формування напрямів щодо забезпечення відновлювальних і розмінувальних дій, формування сталого землекористування.

Вважаємо, що досягнення цілей сталого розвитку в системі постконфліктного землекористування не можливе без трансформації

національної земельної політики, основою якої має стати *Національна стратегія з протимінної діяльності*, реалізація якої має проходити у визначені строки, а саме:

- короткострокова перспектива, 1 рік: створення функціональної системи протимінної діяльності та стійкого національного потенціалу за урядової і міжнародної підтримки; мобілізація ресурсів; створення відкритого, прозорого та конкурентного ринку з розмінування;

- середньострокова перспектива, 5 років: скорочення наявної потенційно-небезпечної території (деокупованої станом на 1 серпня 2023 року) до 80 %. Звільнення (скасування, скорочення, розчищення) найбільш важливих територій (критичної інфраструктури, сільськогосподарських полів для виробництва продуктів харчування, територій промислового виробництва, інших, визначених державою пріоритетних територій).

- довгострокова перспектива, 15 років: зменшення соціально-економічного впливу мін до гранично доцільних показників.

У стратегії мають бути встановленими такі *цілі*:

- чітке географічне визначення забруднених / потенційно забруднених територій та їх картографування;

- повернення аграрних земель до продуктивного використання;

- покращення системи державного регулювання протимінної діяльності (ПМД):

- розбудова спроможності залучених державних органів;

- підвищення ефективності роботи операторів протимінної діяльності;

- зменшення економічного впливу забруднення на 80 %;

- захист постраждалого від внутрішнього переміщення населення;

- попередження нових інцидентів з внутрішньо переміщеними особами;

- ефективна співпраця з міжнародними неурядовими, урядовими, та міжурядовими організаціями.

На нашу думку, для досягнення поставлених цілей мають виконуватися основні завдання, що приведені в таблиці 2.12. (детально див. додаток Л). Фінансово-економічна підтримка має здійснюватися за рахунок Державного фінансування, місцевих бюджетів і міжнародних партнерів, благодійних та інших фондів.

Таблиця 2.12

Основні завдання Національної стратегії з протимінної діяльності*

1	Подальша розробка національних стандартів ПМД
2	Усталення термінології/перекладу термінів
3	Покращення процесу сертифікації протимінної діяльності
4	Розбудова ефективної системи управління інформацією
5	Створення єдиного зразка акта про передачу відповідальності щодо очищеної території, запровадження механізму його видачі та його реалізація
6	Спрощення процесу скасування потенційно забруднених земель і їх повернення до продуктивного використання у разі встановлення відсутності достатньої інформації для відведення їй статусу забрудненої/потенційно забрудненої
7	Визначення критеріїв пріоритетності та категоризації земель для цілей протимінної діяльності
8	Проведення системного нетехнічного обстеження земель для визначення та чіткого географічного окреслення забруднених/потенційно забруднених територій
9	Проведення оцінки соціально-економічного впливу мінного забруднення із врахуванням глобального соціального й економічного потенціалу забруднених і потенційно забруднених територій
10	Проведення, за доцільності, еколого-агрохімічного обстеження розмінованих площ сільськогосподарських земель
11	Розбудова спроможності державних суб'єктів у сфері управління протимінною діяльністю
12	Забезпечення спроможності державних суб'єктів у сфері безпосереднього здійснення протимінної діяльності
13	Нарощування підготовки спеціалістів у сфері розмінування
14	Запровадження практики закріплення за оператором ПМД представника центрального органу виконавчої влади задля надання оператору підтримки у здійсненні його роботи
15	Покращення ефективності координації операторів ПМД (зокрема постановки їм задач) на національному та місцевому рівнях
16	Ефективне залучення національних і міжнародних експертів у сфері ПМД до розробки та реалізації державної політики у сфері ПМД
17	Ефективна координація із міжнародним співтовариством
18	Забезпечення ефективної комунікації політики у сфері ПМД
19	Забезпечення ефективного навчання правилам поведінки з внутрішньо переміщеними особами
20	Забезпечення ефективного маркування забруднених територій та його підтримання
21	Допомога постраждалим особам та їх сім'ям (інциденти до 2022 р.)

22	Розробка і реалізація інноваційних економічних рішень для підтримки господарств, що зазнали шкоди від дійсного чи потенційного забруднення ВВП
23	Ведення систематичної і сталої діяльності із дослідження ефективності та особливостей використання технологій у сфері протимінної діяльності
24	Підтримка національного виробництва машин для розмінування та інших товарів протимінного призначення, запчастин/окремих компонентів до них
25	Створення кластера технологічного розвитку у сфері ПМД для сприяння розробці технологій, фахової комунікації та надання його учасникам підтримки юристів, бізнес-аналітиків, ІТ-спеціалістів, фахівців у сфері ПМД, державного сектору, інвесторів
26	Гендерний баланс у ПМД
27	Створення і підтримка ринку послуг з розмінування

Примітка. *Авторське узагальнення

Підсумовуючи, зазначимо, що війни гублять мільйони людських життів, поглинають величезні ресурси, які могли б сприяти подальшому поліпшенню життя малозабезпечених верств населення. Реалізація авторських підходів щодо оцінки впливу бойових дій на соціально-економічні й екологічні аспекти життя суспільства дозволяє більш широко оцінити всю небезпеку наслідків війни, виявити ризики і небезпеки при використанні земельних ресурсів та оцінити їх негативні наслідки.

Висновки до розділу 2

1. Визначено роль природокористування, зокрема землекористування, у забезпеченні продовольчої безпеки та встановлено, що на сьогодні середньостатистичний європеець має високий рівень доступності до екологічних продуктів, джерел питної води та збалансованого раціону харчування. Більшість регіонів Європи за базовим показником продовольчої безпеки – поширення недоїдання – не потрапляє в зону ризику, оскільки питома вага населення, що страждає від недоїдання, не перевищувала 2,5 %, окрім Болгарії (3 %), Словаччини (6,1 %), України (3,5 %), Албанії (3,6 %), Сербії (4,6 %), Македонії (3,1 %). Досліджено, що рівень середніх сімейних витрат на продовольство у Великій Британії складає близько 8 % бюджету,

натомість в Україні витрати становлять 42,2 %. Індекс глобальної продовольчої безпеки для українця у довоєнний період становив 57,1, що є одним із найнижчих у Європі.

2. Проаналізовано систему землекористування європейських країн та виявлено, що інтенсифікація сільськогосподарського товаровиробництва має досить неоднорідний характер у країнах, що розвиваються, та розвинених. Першій групі притаманне товарне традиційне та споживче традиційне ведення господарства. Друга група характеризується розвитком органічного землеробства і товарного спеціалізованого товаровиробництва.

3. Встановлено, що вагомими джерелами забруднення навколишнього середовища у процесі сільськогосподарського виробництва є відходи великих тваринницьких ферм, залишки пестицидів і мінеральні добрива. Важливим фактором впливу на навколишнє середовище є викид парникових газів за інтенсивного ведення господарства. Особливо шкідливо на атмосферу діють відходи тваринництва й активний обробіток сільськогосподарських угідь, що спричиняє пилові бурі. Країни із високим рівнем розвитку тваринництва – Ірландія (31,1 %), Данія (21,5 %), а також Франція (16,2 %) і Румунія (17,0 %) – та прибалтійські країни мають найбільшу частку шкідливих атмосферних викидів у структурі загальних викидів. Доведено, що в умовах інтенсивного ведення господарства кількість викидів щороку збільшується. Забруднення атмосферного повітря твердими частками різних фракцій досить інтенсивно відбувається у країнах із інтенсивним і технологічним сільськогосподарським виробництвом: Литві (14,3 %), Ірландії (12,8 %), Іспанії (12 %), Данії (10,9 %), Нідерландах (9,3 %), Франції (8,5 %), Німеччині (6,6 %) – які найбільше впливають на екологічний стан довкілля. В Україні кількість парникових газів, які потрапляють до атмосфери від сільського господарства, становить близько 3 % від загальнонаціональних, на що впливає низький рівень розвитку тваринництва.

4. Обґрунтовано, що значний вплив на екологічний стан територій за інтенсивного ведення сільськогосподарського товаровиробництва має внесення мінеральних добрив. За найбільшими нормами внесення

мінеральних азотних добрив на один гектар сільськогосподарських угідь виділяються серед інших агропромислові комплекси Нідерландів (104,4 кг/га), Бельгії (97,6 кг/га), Ірландії (91,6 кг/га), концентрація внесених фосфоровмісних добрив найвища в Ірландії (10,6 кг/га), Польщі (10,0 кг/га), Хорватії (9,6 кг/га), за останнє десятиліття обсяги внесення азотних і фосфорних добрив в Європі зросли відповідно на 1,4 кг/га (2 %) та 0,7 кг/га (11 %), що вказує на значний негативний вплив інтенсифікації сільського господарства на екологію. Проте варто відмітити, що в ряді країн відбулося зниження норм внесення мінеральних добрив: у Німеччині N – 23 %, P – 22 %; Чехії N – 11 %, P – 16 %; Франції N – 10 %, P – 5 %. В Україні норми внесення азотних добрив нижче за середньоєвропейське значення в 1,3 раза, фосфорних більше в 1,7 раза. За останнє десятиріччя відбулося нарощування обсягів внесення азотних і фосфорних добрив відповідно на 112 % і 127 %. У 2022 році спостерігається зниження обсягів використання азотних добрив на 28 %, фосфорних на 24 %, порівнюючи із 2021 роком, що сприяє екологізації сільськогосподарського землекористування.

5. Встановлено, що сільське господарство європейських країн характеризується високим рівнем розвитку органічного землеробства, землі під яким за останнє десятиріччя зросли із 5,8 % до 9,1 %. Органічні площі в Україні становлять близько 1 %. Сформульовано екологічні наслідки інтенсифікації сільського господарства.

6. Встановлено, що в Європі внаслідок ерозії змивається близько 970 млн тонн ґрунту щорічно. Це значно знижує продуктивність земель. З'ясовано, що ризик опустелювання існує для земель Південного, Центрального і Східного регіонів Європи, які сумарно становлять площу 1,68 млн км². У зону ризику потрапляють землекористування Іспанії, півдня Італії, Португалії та райони південно-східної Європи, включно із Болгарією, Грецією, Кіпром і дельтою Дунаю в Румунії.

7. Встановлено, що ерозія ґрунтів є одним із головних факторів зниження продуктивності земель Європи. Так, за останні 20 років загальноєвропейський тренд розвитку ерозійних процесів почав спадати

(середній темп зниження площ еродованих угідь складає 1,4 %). Найбільші площі еродованих сільськогосподарських земель зафіксовано в Словенії (44,9 %), Італії (35,3 %), Греції (12,2 %), Іспанії (11,3 %), Австрії (22,8 %), Румунії (11,2 %). В Україні частка еродованих земель складає близько 32 %, за останні 20 років ерозія розширилася на 1,3 %. Середній рівень втрат від ерозії ґрунту у 2016 році оцінюється в 3,4 т/га за рік (зниження на 0,5 %), порівнюючи із 2000 роком.

8. Визначено проблеми землекористування, що спричинені постійними кліматичними змінами, які лежать у площині зниження вологості в південних районах Європи до 5 % за кожні десять років і підвищення у північних на 10–40 %. Такий дисбаланс неминуче вплине на використання прибережних територій і рівень їх урбанізації. Досліджено проблеми (глобальні, регіональні та локальні) прибережних територій і виокремлено ряд негативних наслідків, спричинених останніми при недотриманні принципів сталого розвитку прибережних територій. Визначено, що майже 25 % усіх глобальних викидів парникових газів припадає на сектор землекористування.

9. Досліджено проблему прибережних територій і виявлено проблеми глобального, регіонального та місцевого рівнів, зокрема і Європейської частини континенту. Європейські прибережні зони характеризуються високою щільністю населення і значною соціально-економічною активністю. Вони становлять основу для існування різних екосистем, які, своєю чергою, є важливою ланкою формування харчового ланцюжка. Частина освоєних прибережних зон у країнах, як Нідерланди, Англія, Данія, Німеччина, Польща, вже зараз знаходяться нижче середнього рівня вод світового океану і потерпає від штормів.

10. Обґрунтовано, що землі, придатні для вирощування сільськогосподарських культур, розподілені нерівномірно. Це найбільше позначиться на країнах із низьким рівнем доходів. Частка, яка припадає на особу, становить понад 0,66 га. У країнах із високим і середнім рівнями доходу, до яких належать країни Європи, показник становить відповідно 0,31 га та 0,13 га. Площа оброблюваної землі на душу населення в країнах з

низькими і середніми доходами на 1 мешканця створює додаткові можливості для нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Встановлено, що понад 45 країн перебувають в умовах мальтузіанської пастки. Головними виробниками продовольства виступають країни Європи, Північної Америки, Азії та Австралії. У таких умовах можливий розвиток продовольчої спекуляції, що передбачає коливання цін на основні продукти харчування, спричинені економічними махінаціями крупних міжнародних банків, хедж-фондів і пенсійних фондів.

11. Встановлено, що європейський неоколоніалізм охоплює близько 30 млн га земель. Головними цілями угод є використання земель для ведення сільського господарства, тваринництва, виробництва біопалива, ведення лісового господарства. Виявлено що рівень концентрації земель є вкрай високим і небезпечним. Найбільший інтерес транснаціональних компаній та іноземних фондів викликають землі Болгарії (0,8 %), Румунії (1,4 %), Сербії (1,2 %), Молдови (2,9 %), України (5,5 %), які стали об'єктом економічних і фінансових спекуляцій з боку агробізнесу. Частка захоплених земель Ліхтенштейні (772 %), Люксембурзі (327 %), на Кіпрі (243 %), у Швейцарії (99 %) і Нідерландах (59 %) суттєво перевищує площу країни, що дає підстави вважати такий спосіб використання земельних ресурсів інших держав як одну із форм концентрації земельних ресурсів чи «м'якого» неоколоніалізму.

12. Обґрунтовано особливості землекористування в умовах ведення бойових дій, визначено негативні наслідки, спричинені збройними протистояннями. Обґрунтовано особливості постконфліктного землекористування, що формується внаслідок збройних протистоянь, на основі аналізу систем землекористування країн Південно-Східної Європи.

13. Встановлено, що у Хорватії за останні 30 років у період 2016–2020 років у рік на протимінну діяльність витрачалося 57,5 млн дол. США. Враховуючи, що небезпечні площі становили 13 тис. км², або 23 % території країни, а середня річна швидкість розмінування – 43,3 тис. га/рік, визначено, що вартість очищення одного гектара території становить 1328,5 дол. США. Орієнтовні затрати на все розмінування становлять близько

1,73 млрд дол. США. Сумарні річні економічні збитки, яких зазнає економіка держави через втрати господарських властивостей землекористування внаслідок війни, становлять 47,3 млн дол. США. У структурі порушених і засмічених земель левову частку становлять лісові угіддя (98,6 %) сільськогосподарські угіддя (1,1 %) та решта угідь. У період 2016–2020 рр. у рік на протимінну діяльність у Боснії і Герцеговині витрачалося 20,1 млн дол. США. Враховуючи, що заміновані території складали 4,2 тис. км², або 8 % території країни, та середню річну швидкість розмінування – 14 тис. га/рік, вартість очищення одного гектара території становить 1437,2 дол. США. Орієнтовні затрати на все розмінування – 8 % території БіГ – склали близько 603,6 млн дол. США. У структурі порушених і засмічених боєприпасами земель левову частку становлять лісові угіддя – 70 %, на сільськогосподарські землі припадає 19 %, землі під інфраструктурними об'єктами – 2 %, водними об'єктами – 1 % та іншими територіями – 8 %.

14. У процесі дослідження виявлено, що в Україні, на момент проведення дослідження, остаточно невідомо, які території заміновані (і розміновані відповідно) та який рівень забруднення боєприпасами земель. Починаючи із 24 лютого 2022 року, площа земель, що потребують обстеження, зросла до 17,4 млн га, що своєю чергою вимагатиме фінансування робіт із відновлення земель у розмірі близько 37,4 млрд дол. США, витрати на 1 га для проведення таких робіт складають 2149 дол. США. Якщо врахувати досвід відновлення територій Хорватії та БіГ, а це близько 30 років на реалізацію повного комплексу робіт із розмінування та відновлення територій, щороку потрібно відновлювати приблизно 580 тис. га земель, витративши близько 1,24 млрд дол. США. Якщо за основу взяти показники Хорватії щодо розмінування (43,3 тис. га/рік), необхідний час для відновлення, зокрема розмінування територій України, становитиме 401 рік. Станом на 2024 рік експертні прогнози щодо розмінування територій України коливаються в межах 30–70 років.

15. Запропоновано й обґрунтовано термін «постконфліктне землекористування» як систему землекористування, яка виникає після завершення бойових дій і має на меті подолання наслідків війни та відновлення зруйнованих територій і передбачає комплексний процес, який охоплює відновлення земельних ресурсів, розмінування, відновлення інфраструктури, екологічну реабілітацію, соціальну реконструкцію та економічний розвиток після конфлікту. У зв'язку з цим запропоновано терміни, цілі та завдання в межах концепції Національної стратегії з протимінної діяльності як системного інструменту щодо відновлення постконфліктних землекористувань України в межах європейського земельного-ресурсного простору.

РОЗДІЛ 3

**МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПОРІВНЯЛЬНОГО
ОЦІНЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН****3.1. Взаємозв'язок людського та земельного капіталу**

На думку деяких українських вчених, а саме за словами О. Коваліва: «Земля та її природні ресурси – головний капітал української нації» [292]. Значення і цінність земельних ресурсів можуть змінюватися, якщо добробут підвищується, а безпосереднє виживання перестає прямо залежати від земельних ресурсів. Більше того, ставлення до землі часто пов'язано з відчуттям суверенності, а також з юрисдикцією та залежить від різних форм власності та прав користування, що впливає на економічні й соціально-політичні зв'язки, а також потенційні конфлікти. На сьогодні земельні ресурси виступають одним із основних факторів виробництва, створюючи умови для праці, реалізації підприємницьких здібностей, та формують платформу для капіталу (рис. 3.1).

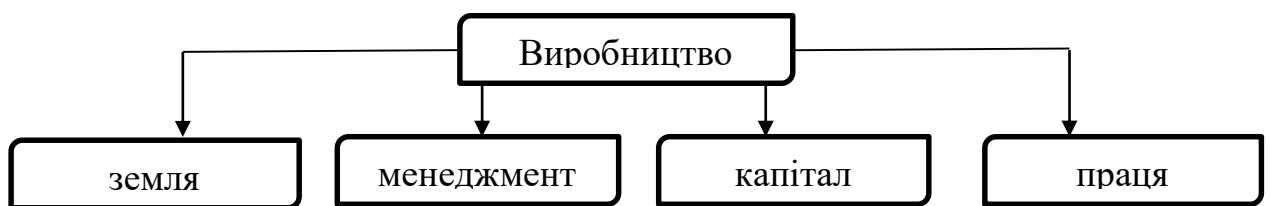

Рис. 3.1. Забезпеченість виробництва*

Примітка. *Узагальнено автором

Для виробництва необхідні природні ресурси (орні землі, корисні копалини, водні ресурси). У такому розумінні земля являє собою загальну назву всіх ресурсів, даних природою. Це специфічний ресурс, який вирізняється своєю постійністю, але досить сильно потерпає від деградації та

антропогенезу. Працюючи, людина отримує дохід, який загалом можна віднести до поняття ренти. Під працею (людським ресурсом) варто розуміти фізичні та розумові здібності людини, які витрачаються при виробництві товарів і послуг. Головним показником «праці» є продуктивність. Вона вимірюється кількістю продукції, виробленої за одиницю часу, або кількістю часу, затраченого на виробництво одиниці продукції.

Невід'ємним фактором виробництва є капітал (у перекладі із лат. *capitallis* – головний, основний) – засоби виробництва, які приносять дохід (обладнання, знаряддя праці, машини, сировину) та використовуються для виробництва товарів і послуг, побічно задовольняючи потреби людей. Одним із перших економістів-дослідників, які вперше обґрунтували поняття «капітал», був Ф. Кене. Він вважав, що гроші становлять безплідне багатство, яке самостійно нічого не виробляє. Учений ввів поняття «початкових авансів», під якими розумів засоби землеробства (знаряддя праці, споруди та інше), які використовувались протягом декількох циклів виробництва. У сучасній економіці такі засоби становлять «основний капітал». Виробничі затрати (посівний матеріал, розхідні матеріали, оплата праці), що припадали на один цикл виробництва, становили «щорічні аванси» або оборотний капітал. Проведений Кене розподіл капіталу на основний і оборотний поклав основу для сучасного розуміння поняття капіталу [482]. На думку А. Сміта, під капіталом варто розуміти частину призначених для подальшого виробництва запасів, від яких буде отримано дохід. На думку економіста: «Жоден основний капітал не спроможний приносити дохід без залучення оборотного капіталу. При використанні земель обов'язковою умовою є наявність основного й оборотного капіталів. Отриманий продукт повертає з прибутком як ці капітали, так і загальносуспільний капітал» [417]. Із праць відомого економіста Д. Рікардо стає зрозумілим, що «капітал – це частина багатства держави, яка задіяна у виробництві (інструменти, їжа, одяг, сировина, машини й інші засоби, необхідні для суспільної праці» [482]. Варто наголосити, що погляди Д. Рікардо та А. Сміта розглядали землю як важливий фактор при

формуванні доходів. На думку британського економіста Дж. Мілля, під капіталом варто розуміти попередньо нагромаджений запас продуктів попередньої праці, призначених для виробництва [338].

Так, на думку французького економіста Ф. Бастіа, капітал, незалежно від складових, характеризується корисністю і цінністю. Поклавши в основу кругообігу капіталу принцип «послуга за послугу», він доводить, що «завдяки механізму обміну будь-яка послуга являє собою капітал або може ним стати» [168]. Середина XIX ст. відзначилася активним розвитком економічного вчення, друкуються перші праці К. Маркса, який у капіталі вбачав самозростаючу вартість, виробничі відносини капіталістичного способу виробництва, що засновані на експлуатації та монопольному привласненні неоплаченої праці найманих робітників [322]. Отже, К. Маркс не вважав капітал одним із видів майна, а виділяв значення суспільних відносин, які на його думку, були необхідні для «самозростання» вартості. Засоби праці могли бути капіталом лише за умов коли власники вступають в економічні відносини з власниками робочої сили.

Згідно з дослідженнями А. Маршалла капітал людства визначається: «...як та частина його багатства, яку він виділяє на отримання доходу у формі грошей або, ще більш ширше, на придбання в процесі торгово-промислової діяльності». Тобто поняття капіталу трактується як сукупність речей, які формують передумови виробництва. Головною його властивістю є здатність забезпечувати дохід, який залежить від продуктивності факторів виробництва та відносної рідкості. Дослідник вводить категорію «торгово-промисловий капітал», у склад якого входять зовнішні блага, що задіяні в підприємницькій діяльності. Головною метою збереження благ є їхній продаж або ж використання для виробництва майна, що буде продано за гроші [326]. За дослідженнями Маршалла, «земля» і «капітал» є основними факторами виробництва та у сукупності із «працею» забезпечують створення національного доходу. Капітал, говорив Й. Шумпетер, – це «фонд купівельної сили», який служить для придбання засобів виробництва, здатних забезпечити

науково-технічний прогрес суспільства [478]. Вчений вбачає, що сутність явища капіталу лежить у площині його функцій. За Й. Шумпетером, під капіталом варто розуміти деяку кількість грошей чи інших форм оплати, що надається у розпорядження підприємця [478].

З огляду на свою багатогранність поняття «капітал» характеризується рядом властивостей (рис. 3.2). Таким чином, можна стверджувати, що капітал являє собою динамічну систему, що здатна набирати різних форм. Отже, зміст поняття постійно змінюється, порівнюючи із первинним.

Рис. 3.2. Властивості капіталу*

Примітка. *Узагальнено автором за [433]

У структурі комплексного поняття капіталу робоча сила, інтелект (освіта, творчі якості, професіоналізм), яким володіє людина, становлять людський капітал. Природні ресурси, зокрема енергоресурси, землі, води, повітряні маси, формують основу природного капіталу. Сформовані внаслідок суспільної діяльності ресурси, що використовуються для виробництва товарів і послуг, інвестиційні товари і послуги та засоби виробництва являють собою майновий капітал. Поняття виробничого капіталу охоплює сукупний продукт трудової діяльності, а саме, знаряддя та засоби виробництва, виробничу

інфраструктуру, акумуляцію інформації, суспільні інститути, що значно підвищують ефективність трудового ресурсу. Наприкінці минулого століття вченими-економістами Р. Костанцою, Г. Дейлі, та Дж. Бартоломью було запропоновано розглядати категорію «земля» як «природний капітал». На відміну від класичних поглядів, які землю вважають одним із факторів виробництва, дослідники розглядають земельний капітал як частину природного капіталу. Зміст поняття «природний капітал» Костанца тлумачить як: «запас природного середовища відновлюваного (екосистемні функції та асиміляційний потенціал) та невідновлюваного (корисні копалини) характеру, що створює потік природних товарів і послуг незалежно від часу» [24]. Згідно з Дейлі природний капітал – це запас, який виступає джерелом природних послуг і фактичних природних ресурсів [24]. На думку Дж. Аронсона, під поняттям природного капіталу слід розуміти деякий запас екосистем, включно з біорізноманіттям, які забезпечують потік товарів і послуг, необхідних для забезпечення економіки і добробуту людей [72].

Резюмуючи, можна сказати, що продуктивні землі являються головним елементом екосистеми і мають вирішальний вплив на формування величини природного капіталу. За таких умов земельні ресурси забезпечують формування окремого виду капіталу – земельного капіталу.

Капіталізація земельних ресурсів стала передумовою для введення в науково-практичний обіг поняття земельного капіталу як економічної категорії в 90-ті рр. XX ст. для характеристики функції життєзабезпечення в концепції сталого розвитку, зважаючи на потреби та корисність земельних благ. Проблемам вивчення формування земельного капіталу присвячені роботи українських вчених-економістів: І. Бистрякова [207] А. Третяка [433], Й. Дороша [228], Ш. Ібатулліна [279], С. Остапчука [369], О. Шкуратова [476], М. Хвесика [458] та інших українських дослідників.

Земельний капітал у лісовому та сільському господарствах значною мірою залежить від продуктивності верхнього родючого шару ґрунту. На думку Ш. Ібатулліна, капіталізація стосується земельного масиву чи регіону, тому що відображає сукупність соціально-економічних, організаційних, інституціональних, адміністративно-політичних та інших процесів держави [280]. На думку Н. Третьак, нарощування вартості земельного капіталу здійснюється відповідними інструментами за територіальною ознакою (національний, регіональний і місцевий рівні) та категоріями земель (галузь діяльності, цільове призначення) [440], що підтверджує вибраний вектор у дослідженні управління земельними ресурсами. Третьак А. розуміє земельний капітал як сукупність благ (земельних), якими розпоряджається людина (або які вона може використовувати) [433]. З погляду А. Закірова, земельний капітал – це сукупність економічних зисків, пов'язаних із природним об'єктом [247].

Таким чином людина, використовуючи власні нематеріальні активи в процесі виробництва та в системі соціально-економічної взаємодії, формує додаткову цінність і перспективне благо та наділяє об'єкт новими якісними властивостями. За таких обставин в ринкових умовах виникає додаткова цінність об'єкта правовідносин. У процесі активного землекористування та в умовах обмеженості, а отже, дефіцитності земельних ресурсів, виникає додаткова цінність земель, що загалом збільшує земельний капітал.

3.2. Просторова неоднорідність географічного середовища як головний фактор цінності земель

У ранні періоди історії життя окремої людини і людських колективів залежало від особливостей природного середовища більшою мірою, ніж сьогодні. Однак навіть сучасне суспільство, вирішивши багато важливих

проблем, не тільки не змогло уникнути впливу природи, але несподівано зіткнулося з глобальними і дуже складними екологічними проблемами. Життя сучасної людини, незважаючи на високу технологічність і розвиток науково-технічного прогресу, як і раніше тісно пов'язане із природою (через продукти харчування, воду, повітря, мікросвіт та ін.) та залежить від неї. Тому дослідження взаємовпливу природи і суспільства в минулому та сьогоденні є однією з найважливіших задач сучасної науки. Наукова думка щодо впливу географічного середовища і природно-кліматичних умов на становлення та розвиток соціально-економічного та політичного устроїв народів є неоднозначною. Згідно з однією думкою немає ніякого впливу географічного середовища на суспільство, згідно з іншою – географічне середовище є головною причиною, яка визначає хід розвитку історичного процесу. Прихильники другої думки створили науковий напрям географічного детермінізму. Починаючи із глибокої античності, деякі мислителі знаходили взаємозв'язок між географічними факторами і характером соціальних взаємовідносин, прийнятих у суспільстві. Ідеї про вплив географічного середовища на історію та людину зустрічаються у творах Арістотеля, Геродота, Гіппократа, Фукідіда, Протагора, Полібія та інших античних мислителів. Аналізуючи середовище проживання та народності, Гіппократ неодноразово підкреслював, що від природних умов залежить не тільки фізичний вигляд людей, але й їх звичаї і тим самим громадські порядки. Загальний його висновок полягає в тому, що «здебільшого форми людей і звичаї відображають природу країни» [198]. Ця ідея була підхоплена Арістотелем, який писав у «Політиці»: «Племена, які живуть в країнах з холодним кліматом, до того ж в Європі, сповнені мужності, але недостатньо наділені розумом і здібностями до ремесел. Тому вони довше зберігають свою свободу, але не здатні до державного життя і не можуть панувати над своїми сусідами. Населяють же Азію духовно розвинені люди, які володіють розумом і відрізняються здібностями до ремесел, але їм не вистачає мужності; тому вони живуть в підпорядкуванні і рабському стані». [163]. Світоглядна

концепція, в основі якої лежить припущення, що соціально-економічний розвиток суспільства тієї чи іншої країни безпосередньо залежить від кліматичних і географічних чинників, традиційно називалася географічним детермінізмом. Ключовим тут є те, що саме природа і клімат країни задають певний вектор розвитку регіону. Як цілісна система поглядів цей напрям було започатковано в XVI столітті Ж. Боденом. На його думку, головну роль серед природних чинників відіграє клімат тієї чи іншої країни. Дослідник виділяв три основні кліматичні зони: південну, помірну і північну. Крім клімату, впливають також і такі природні фактори, як характер місцевості: вона може бути гірською, болотистою або пустельною, вітряною і безвітряною – і, нарешті, якість ґрунту – його родючість. Але головним є, звичайно, клімат [171]. Ідеями географічного детермінізму захоплювалися такі мислителі: Ф. Бекон (1561–1626), що видно з його роботи «Досліди або повчання моральні і політичні»; В. Темпл у роботі «Нариси походження і природи влади» (1672), Б. Фонтанельо в роботі «Відступ щодо давніх і нових» (1688), в якій йдеться про вплив клімату на склад розуму людей і тим самим на їх ідеї; Ж. Дюбо в книгах «Критична історія становлення французької монархії в Галлії» та «Критичні роздуми про поезію і живопис» (1734) [234].

Найвідоміша в епоху Просвітництва концепція географічного детермінізму викладена в знаменитій праці Ш. Секонд, Б. Монтеск'є (1689–1755) «Про дух законів». Монтеск'є, до числа найважливіших сил, що визначають характер суспільного ладу, відносить насамперед клімат. «Є країни, – писав він, – жаркий клімат яких настільки виснажує тіло і до того знесилює дух, що люди виконують там всякий важкий обов'язок тільки зі страху покарання. У таких країнах рабство менш огидне розуму; і оскільки в них пан такий стосовно свого державця, як його раб стосовно нього самого, то громадянське рабство супроводжується в цих країнах політичним рабством» [350].

Інший важливий фактор – рельєф місцевості. «В Азії, – читаємо ми у Монтеск'є, – завжди були великі імперії; в Європі ж вони ніколи не могли

втриматися. Справа в тому, що у відомій нам Азії рівнини набагато ширші, і вона «розрізана» горами і морями на більші області; а оскільки розташована південніше, то її джерела швидше вичерпуються, гори менш покриті снігом, а не дуже багатоводні річки становлять більш легкі перешкоди. Тому влада в Азії повинна бути завжди деспотичною. І якби там не було такої крайньої форми рабства, то в ній дуже скоро стався б поділ на більш дрібні держави, що несумісне, однак, з природним поділом країни» [350].

У Німеччині ідеї впливу географічного середовища на історію та суспільство так само набули широкого поширення. Основоположник німецької класичної філософії І. Кант (1724–1804) розглядав сили природи як визначальні для розвитку людського суспільства. Німецький філософ Й. Гердер вважав, що на розвиток суспільства впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До зовнішніх факторів він відносив клімат і географічне середовище [197]. На думку німецького географа К. Ріттера: «Кожна людина є представником рідної природи, яка народила її і виховала. У народах відбивається їхня батьківщина. Місцеві впливи ландшафту на характерні риси жителів, включно з їх статуєю, формою черепа, темпераментом, мовою і духовним розвитком, безсумнівні... Існування людини цілком пов'язано з землею тисячами коренів, які неможливо вирвати» [114]. На думку географа К. Бера (1792–1876) доля народів визначається «наперед і неминуче пов'язана із природою займаної ним місцевості». Філософська думка Л. Мечнікова (1838–1888) вказує, що визначальним фактором у розвитку суспільства завжди була вода, водні простори. Особливості розвитку стародавнього Китаю, Єгипту, Месопотамії визначалися освоєнням великих річок, що протікають на їх території. Це була «річкова» цивілізація. Потім виникає середземноморська цивілізація, особливості якої пов'язані з використанням морів. З відкриттям Америки виникає глобальна «океанічна» цивілізація [337]. Викладена В. Докучаєвим у книзі «Вчення про зони природи. Горизонтальні і вертикальні ґрунтові зони» думка про географічну зональність вказує на очевидність

залежності характеру будівель, одягу, звичок, звичаїв населення від клімату, тваринного світу, рослинності, ґрунту, властивих конкретній місцевості [225].

Важливою роботою з оцінки впливу місця розташування земель на їх цінність є монографія під назвою «Ізольована держава» (Der Isolierte Staat) [442], написана Й. Тюненом, німецьким земельним бароном-економістом, який класифікував землекористування за розташуванням ділянки щодо центру міста, враховуючи транспортні витрати і ціни кожної культури або продукту, одержуваного від експлуатації землі. Дослідник дійшов таких висновків:

- в «ізолюваній державі» домінуюча роль належить єдиному центру міста;
- воно відрізане від решти світу і з усіх боків оточене пустелею;
- місто розташоване на голій рівнині, де родючість землі і під'їзди звідусіль однакові;
- фермери постачають у місто свою продукцію в обмін на промислові вироби;
- транспортні витрати строго пропорційні відстані;
- усі фермери прагнуть отримати максимальний прибуток, регулюючи кількість зібраного врожаю таким чином, щоб задовольнити потреби центрального ринку.

Припущення Тюнена виходять з сільськогосподарської спрямованості землекористування, яку можна представити у вигляді концентричних кіл, що розходяться від центру міста, причому інтенсивність землекористування убуває з віддаленням від центру. Таке припущення можна віднести до ідеалістичних у сучасному світі, але вони певною мірою описують модель сільськогосподарського землекористування навколо міських поселень.

Модель зростання міст Е. Берджесса (рис. 3.3) розроблена на основі спостережень, зроблених у Чикаго. Дослідник висунув теорію постійної зміни характеру землекористування та вартості земель. На його думку, концентричні кола землекористування існувати будуть, але з ростом міста вони будуть

«виштовхувати назовні». Зона ділового життя міста буде розширюватися, що відсуватиме зону житлової забудови, де проживає більшість людей, які будуть змушені добиратися до роботи, що обумовлює додаткові затрати [16].

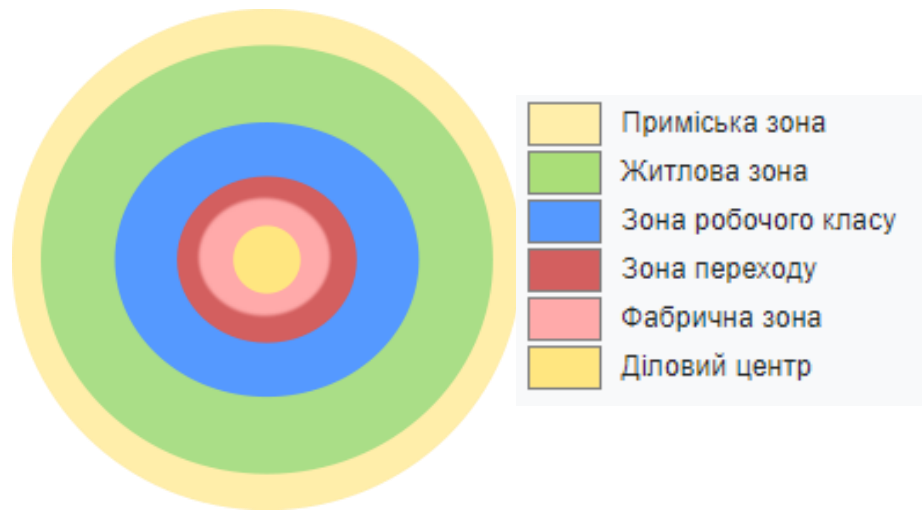

Рис. 3.3. Модель концентричних кіл Берджесса*

Примітка. *Згідно з джерелом [16]

Для моделювання впливу локальних центрів можна використати універсальну експоненціальну залежність:

$$Y = W \times \exp(- (R/R_0)^n), \quad (3.1)$$

де Y – вплив центру (залежна змінна); W – вага центру; R – відстань від об'єкта до центру (незалежна змінна); R_0 – умовний радіус впливу (на цій відстані вплив становить 37 % від максимуму); n – крутизна кривої (при збільшенні n крутизна збільшується) [16].

Географічний детермінізм трансформувався в географічний посибілізм, коли географічне середовище надає людині деякий набір можливостей для розвитку. Такі ідеї висловлювали М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель [172].

Сучасні геополітичні версії прагнуть відокремити геополітику від географічного детермінізму, розглядають геополітичний потенціал країни як один з важливих факторів міжнародних відносин.

На сьогодні геополітика здійснює особливий вплив на використання земельно-ресурсного потенціалу різних територій. У попередніх розділах (розділи 1 і 2) ми розглядали особливості використання земель в умовах неокolonіалізму. Так, землі країн Африки, Азії, Латинської Америки та Східної Європи активно використовуються транснаціональними компаніями, урядами економічно розвинених країн для цілей продовольчого забезпечення, використання природних ресурсів, складування відходів тощо. Отже, ми бачимо, що землі як просторовий базис розміщення продуктивних сил і головний незамінний засіб виробництва є об'єктом глобальних інтересів. Тому варто розглянути, які з властивостей є об'єктом підвищених інтересів та які фактори роблять земельно-ресурсний потенціал території більш цінним.

Фактори, що впливають на цінність землі, можна розділити на дві групи. У першій групі можна об'єднати фактори, безпосередньо пов'язані з земельними ділянками, їх якісні та фізичні характеристики. Друга група об'єднуватиме фактори навколишнього середовища навколо ділянки.

До першої групи варто віднести такі фактори:

- місце розташування земель, а саме доступність транспортних магістралей, об'єктів інфраструктури району (лікарні, магазини, ринки, школи), віддаленість від міст, близькість до промислових зон, інших непривабливих об'єктів;
- цільове використання земель;
- якісні та кількісні характеристики (розмір ділянки та рельєф, розташування щодо сусідніх ділянок, інженерна підготовка ділянки, якісна характеристика ґрунту і наявність води, наявність корисної забудови).

До групи факторів навколишнього середовища можна віднести такі умови:

- природні умови;
- соціальні;
- економічні;
- політичні умови.

У структурі груп доцільно виокремити такі категорії: економічні, соціальні, юридичні, адміністративні, політичні, фізичні та природні, що пов'язані з навколишнім середовищем і місцем розташування (рис. 3.4).

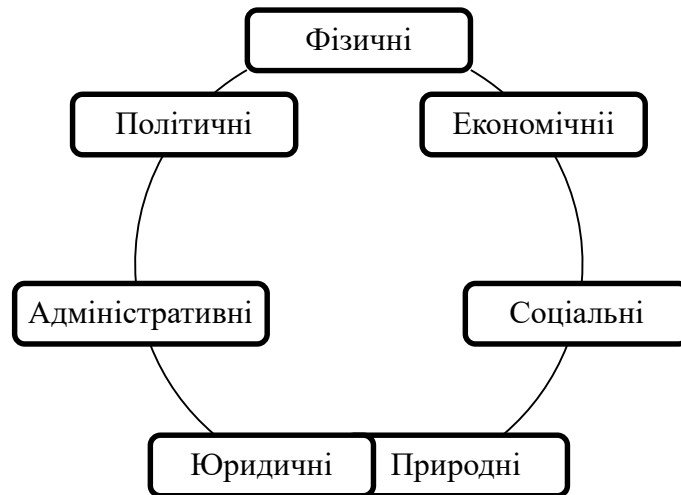

Рис. 3.4. Фактори впливу на цінність земель*

Примітка. *Узагальнено автором

Економічні фактори, що безпосередньо впливають на цінність земель, залежать від загального стану світової економіки, економічної ситуації країни чи регіону. При визначенні цінності земель соціальні чинники дозволяють пояснити характер землекористування, попит на землю та її ціну. Сукупність юридичних, адміністративних і політичних чинників може впливати на цінність як позитивно, так і негативно. Політика надання різного роду пільг сприяє ефективному землекористуванню та стимулює освоєння земельних ділянок. Ефективним важелем при формуванні моделі цінності земель виступає політичний фактор. Потенційний дохід залежить від фіскальної політики, дорожнього будівництва, комунальних послуг, різного роду регуляторів землекористування. До природних чинників слід віднести клімат, гідрологічні та геологічні умови, стан довкілля та впливи негативних екологічних чинників на ділянці чи прилеглих територіях.

Вплив фактора місця розташування досить тривалий час розглядається дослідниками-економістами (Е. Берджесс, Й. Тюнен). Сучасні економічні

виклики дещо перетворили (адаптували до вимог сьогодення) вищезгадані моделі. Так, новітні концепції враховують соціальні умови, існуючу транспортну систему, комерційні структури, регіональні торгові центри, проте інші досягнення сучасності відсутні в моделі концентричних кіл.

На нашу думку, місцезнаходження відіграє першорядну роль у визначенні вартості земель. Цінність і, як наслідок, вартість дуже схожих за фізичними параметрами земельних ділянок можуть суттєво відрізнятись, навіть коли ці ділянки розташовані неподалік одна від одної. У більшості випадків на вартість земельних ділянок впливає ряд чинників, і їхній вплив нелінійний, що лягає в основу оцінки земель.

3.3. Вартість та оцінка земельних ресурсів

Особливістю земельних ресурсів є те, що вони не створені людиною. Ціна земель здебільшого не має раціонального підґрунтя, тому виникає поняття вартості, що впливає із трудових затрат на виробництво. Поняття цінності землі є ірраціональною величиною, тобто виникає як результат конкретної зацікавленості сторін чи як результат оцінки доходу із земельної ділянки.

Поняття вартості та ціни земельних ділянок потребує деякого пояснення їхнього змісту. В економічній теорії виокремлюються різні форми визначення цінності товару: собівартість, вартість і ціна. Для глибшого розуміння відмінності між цими поняттями необхідно розглянути кожне з них. Під собівартістю варто розуміти сумарні, виражені в грошовій формі поточні витрати на підготовку виробництва продукції, її виготовлення і збут [397]. Згідно з Європейськими стандартами оцінки собівартість трактується як ціна, сплачена за товар чи послугу, чи сума грошей, необхідна для створення або виробництва товару чи послуги [37]. Отже, собівартість робіт, послуг, продукції формується як сума витрат організації на виробництво протягом визначеного звітного періоду.

Враховуючи самодостатність та невідтворюваність земельних ресурсів, поняття собівартості не може лежати в основі вартісних показників земель. Виняток можуть становити штучно створенні ділянки суші, на створення яких були понесені певні затрати сировини, будівельних матеріалів, праці й інших ресурсів. Прикладом можуть бути штучно створенні острови Японії (Одайба, Теннозу, Юменосіма та Огісіма), ОАЕ (Вітрило та інші), Канади (Норт Дам), Нідерландів (Флевопольдер), Данії (Пеберхольм), Бахрейна (Дуррат-Аль-Бахрейн). У широкому розумінні під вартістю розуміють втілену й уречевлену в товарі (послугі) абстрактну працю, яка відображає суспільно-виробничі відносини товаровиробників, пов'язаних суспільним поділом праці й розподілом товарів. Також під вартістю розуміють виражену в грошах цінність речей (товарів, послуг) або величину суспільних витрат на виробництво товару чи послуги [202]. Є і інше тлумачення, відповідно до якого вартість – це собівартість товару, збільшена на витрати виробника (податки, відрахування) і відсоток прибутку, достатній для успішного ведення діяльності [347]. Отже, бачимо, що вартість дещо подібна до собівартості, становить ті сумарні витрати на виготовлення продукції, що поніс товаровиробник. На думку А. Третяка, вартість земельної ділянки та прав на неї слід розглядати як капіталізацію рентного доходу, тобто акумулювання ренти за період окупності вкладеного капіталу та визначеного банківського відсотка. Збільшення вартості земельної ділянки відбувається внаслідок покращення кон'юнктури, росту ділової активності, додаткових капіталовкладень. Розширене відтворення земельного капіталу відбувається завдяки капіталізації, тобто перетворення доданої вартості, отриманої у процесі землекористування, використання енергії та інтелекту [433]. Керуючись Європейським стандартом оцінки [37], поняття «вартості» доречно трактувати із урахуванням прав власності. Так, під вартістю розуміють ціну, яку право на землю чи іншу нерухомість (майно) може мати при поточному продажу з визначеною метою та за певних обставин [276]. Згідно із Законом України «Про оцінку земель» під вартістю земельної ділянки розуміють еквівалент цінності земельної

ділянки, виражений у ймовірній сумі грошей, яку може отримати продавець [262]. Із цього випливає поняття ринкової вартості земель як розрахункової величини (ціни), за якою ділянка та права на неї можуть бути продані на відкритому конкурентному ринку за правилами земельних торгів [433]. Визначення кадастрової вартості об'єкта оцінки може проводитися методами масової оцінки ринкової вартості. Кадастрова вартість визначається для подальшого оподаткування нерухомого майна. Кадастрова вартість не завжди відображає фактичну ринкову вартість об'єкта оцінки, проте забезпечує справедливий розподіл податкового тягара і надає наближені показники ринкові вартості оцінюваного майна.

В економічній теорії поняття оцінки тісно пов'язане із категорією ціни майна, товару, послуги тощо. У найбільш широкому розумінні під ціною розуміють суму (кількість грошей), за яку продавець готовий продати товар, а покупець готовий його купити. Ціна характеризується надзвичайною динамічністю, тобто своєю мінливістю, має властивість залежати від властивостей об'єкта оцінки, попиту та пропозиції на нього, ліквідності тощо.

В економіці природокористування при здійсненні оцінки земельних ресурсів та земельних ділянок і прав на них мають місце обмеження фізичного, економічного, екологічного й соціального змісту. Оцінка земель здебільшого зумовлена необхідністю визначення податку, інвестиційної привабливості, відновлення властивостей територій. На результат оцінки впливають функції земель, а саме: виробнича, екологічна, кліматорегулююча, гідрологічна, акумулююча, природоохоронна, асимілююча та просторова, спадкоємна [433]. Головною рушійною силою, що ініціює процес оцінки земельних ресурсів, виступають потреби суспільства, які переплітаючись із факторами вартості земель, формують рівень цінності земель. Під поняттям цінності варто розуміти властивість того чи іншого предмета, явища задовольняти потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, групи людей, суспільства) [317]. Цінність є величиною суб'єктивною, адже своєю критичну масу вона набирає за певних обставин розвитку суспільства та зумовлена релевантністю

корисних властивостей природного об'єкта. На думку А. Третяка, просторова обмеженість земельних ресурсів та практично безмежні потреби суспільства визначають зміст суб'єктивної економічної цінності земель [433].

Отже, в економіці природокористування не слід ототожнювати поняття вартості, оцінки та цінності земельних ресурсів, адже етимологія їх походження суттєво різниться. На практиці ж ототожнення визначень, на нашу думку, є помилковим.

Водночас сформований ринок земель передбачає різні методи грошової оцінки земель, а саме нормативну та ринкову оцінки земель. Остання своєю чергою розподіляється на індивідуальну та масову.

У сучасній економічній теорії під оцінкою нерухомості розуміють визначення вартості нерухомості відповідно до поставленої мети, процедури оцінки та вимог етики оцінювача [37]. Посилаючись на Закон України «Про оцінку земель», варто зазначити, що на сьогодні в Україні залежно від призначення одночасно існує дві оцінки земельних ділянок: нормативна й експертна. Натомість у світовій практиці при оцінюванні нерухомості використовують ринкову оцінку: *індивідуальну* (у випадку одиночних об'єктів) і *масову* (для груп об'єктів). Повна відсутність ринкової складової в основі нормативної грошової оцінки земель ставить під сумнів ефективність функціонування сучасної системи земельного оподаткування. У таких умовах А. Кошель, пропонує використовувати метод масової оцінки земель [305]. На думку фахівців із оцінки земель [372], негативне ставлення до нормативної грошової оцінки, що сформувалося в українському суспільстві, насамперед викликане складністю, малозрозумілістю та утаємниченістю процесу оцінки земельної ділянки як наслідок глибокої корумпованості та політичної зарегульованості цієї процедури. На думку Ю. Палехи [372], така ситуація повністю дискредитує національний інститут оцінювання. Дослідник акцентує увагу на основних проблемах, а саме:

- застарілість і складність методики оцінки 1 м² земельної ділянки;

- збільшення втричі (із 2008 року) орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності;
- недостатня кваліфікація виконавців, замовників та управлінців із питань оцінки земель, що призвело до суттєвих кількісних та якісних відмінностей між оцінкою земельних ділянок зі схожими характеристиками.

Вирішення проблем дослідник вбачає в докорінному реформуванні НГО та впровадженні рентного підходу до встановлення основного показника – середньої базової вартості 1 м² території населеного пункту [372].

На основі проведених досліджень показників оцінки земель А. Кошель виділяє відмінності при проведенні оцінки нерухомості, що наведені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

**Відмінність у вимогах до процедур нормативної
та масової (ринкової) оцінки об'єктів нерухомості***

Показник	Нормативна оцінка земель	Ринкова оцінка земель	
		Індивідуальна	Масова
Вид вартості	Нормативна	Ринкова	Ринкова
Методи оцінки	Проводиться відповідно до державних стандартів, норм, правил, а також інших нормативно-правових актів	Оцінювач має право застосовувати самостійно методи оцінки об'єкта оцінки відповідно до стандартів оцінки	Основний метод — метод масової оцінки — процес визначення вартості при групуванні об'єктів оцінки, що мають схожі характеристики, в рамках якого використовуються математичні та інші методи моделювання вартості на основі підходів до оцінки
Методичні підходи до оцінки	Визначається відповідно до нормативу капіталізованого рентного доходу земель відповідної категорії	Можливе застосування дохідного, витратного та порівняльного підходів до оцінки	Побудова моделі оцінки ринкової вартості із застосуванням дохідного, витратного і порівняльного підходів
Інформаційна база	Відомості Державного земельного кадастру, документація із землеустрою	Дані щодо ринку об'єктів нерухомості, їх обігу	Весь масив інформації, необхідний для проведення оцінки
Наявність похибки	Наявність значних похибок через невідповідність реальній ринковій ситуації	Похибка може бути, але вона не суттєва	Менша похибка, ніж при застосуванні методів масової оцінки

Примітка. *Згідно з [305]

Перехід на ринкову базу грошової оцінки земель забезпечить вирішення проблем, пов'язаних з об'єктивністю оподаткування, та дасть змогу підвищити якість оцінювання земель. Досліджуючи базу вартості для розрахунку земельного податку деяких країн ЄС, видно, що ринкова вартість формує таку основу для більшості країн (Данія, Латвія, Литва, Фінляндія, Швеція) [305].

Нормативну вартість як основу для оподаткування використовують у Німеччині та Польщі. Стає очевидним те, що використання нормативної вартості буде ефективним тільки за досконалих алгоритмів її проведення. Європейська ж практика показує, що ринкова вартість має формувати основу бази оподаткування земель і нерухомого майна.

Розглянемо особливості формування показників ринкової вартості нерухомого майна, зокрема земельних ділянок, у контексті масової та індивідуальної оцінок. Згідно з Міжнародними Стандартами Оцінки під індивідуальною оцінкою нерухомості розуміють оцінку конкретного об'єкта на певну дату. Індивідуальна оцінка – це метод отримання оцінки ринкових вартісних показників одного або декількох об'єктів нерухомості, при якому аналізується вся можлива сукупність ринкових факторів. При індивідуальній оцінці для виведення підсумкової величини проводиться узгодження результатів трьох підходів і приймається остаточне рішення. Така оцінка проводиться виключно за бажанням власника або іншої зацікавленої особи, без будь-якої періодичності. Основу цієї методики становить використання:

- систематичних методів збору, аналізу й обробки інформації;
- єдиної інформаційної бази – даних ринку нерухомості;
- трьох основних підходів – *затратного, доходного та порівняльного*;
- даних аналізу найефективнішого використання.

Визначаючи ринкову вартість земельної ділянки за допомогою індивідуальної оцінки, застосовують декілька методів (рис. 3.5).

Рис. 3.5. Методи визначення ринкової вартості земельної ділянки при індивідуальній оцінці земельних ділянок *

Примітка. *Сформовано автором згідно з [305]

Метод порівняння продажів. Цей метод застосовується для оцінки забудованих і незабудованих земельних ділянок. Наявність ринкової інформації про ціни на схожі із оцінюваною земельною ділянкою ділянки є головною умовою його застосування.

Метод виділення застосовується для оцінки забудованих земельних ділянок. Особливість методу полягає у використанні даних про єдині об'єкти нерухомості (земельні ділянки та поліпшення – будівлями, спорудами, мережами тощо).

Особливістю використання методу розподілу є оцінка ринкової вартості забудованих земельних ділянок, порівнюючи з єдиними об'єктами нерухомості.

Метод капіталізації земельної ренти використовується для оцінки забудованих і незабудованих земельних ділянок. Головною умовою його застосування є можливість отримання земельної ренти від оцінюваної земельної ділянки.

Метод залишку застосовується для оцінки забудованих і незабудованих земельних ділянок.

Метод очікуваного використання використовують для оцінки як забудованих, так і незабудованих земельних ділянок.

На сьогодні нормативна оцінка земель (НГО) є базою для оподаткування, орендних платежів. Статтею 18 Закону України «Про оцінку земель» встановлюються терміни поновлення нормативної грошової оцінки земельних ділянок, що розташовані [262]: у межах населених пунктів незалежно від їх цільового призначення – не рідше ніж один раз на 5–7 років; за межами населених пунктів земельних ділянок сільськогосподарського призначення – не рідше ніж один раз на 5–7 років, а несільськогосподарського призначення – не рідше ніж один раз на 7–10 років. Згідно з постановою КМУ «Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок» об'єктом нормативної грошової оцінки мають бути земельні ділянки та землі усіх категорій і форм власності в межах юрисдикції сільської, селищної, міської ради або території об'єднаної територіальної громади (або їх частини). У документі пропонується величину грошової оцінки земельних ділянок ($Ц_n$) розраховувати за формулою:

$$Ц_n = П_d \times Н_{рд} \times К_{м1} \times К_{м2} \times К_{м3} \times К_{м4} \times К_{цп} \times К_{мц} \times К_{ні}, \quad (3.2)$$

де $П_d$ – площа земельної ділянки, квадратних метрів;

$Н_{рд}$ – норматив капіталізованого рентного доходу за одиницю площі згідно з додатком 1 до цієї методики;

$К_{м1}$ – коефіцієнт, який враховує розташування громади в межах зони впливу великих міст;

$К_{м2}$ – коефіцієнт, який враховує курортно-рекреаційне значення населених пунктів;

$К_{м3}$ – коефіцієнт, який враховує розташування громади в межах зон радіаційного забруднення;

$К_{м4}$ – коефіцієнт, який характеризує зональні фактори місцеположення земельної ділянки;

$K_{цп}$ – коефіцієнт, який враховує цільове призначення земельної ділянки відповідно до даних Державного земельного кадастру;

$K_{мц}$ – коефіцієнт, який враховує особливості використання земельної ділянки в межах категорії земель за основним цільовим призначенням;

$K_{ні}$ – добуток коефіцієнтів індексації нормативної грошової оцінки земель за період від затвердження нормативу капіталізованого рентного доходу до дати проведення оцінки.

Закон України «Про оцінку земель» пояснює зміст експертної грошової оцінки земельних ділянок як результату визначення вартості земельної ділянки та пов'язаних з нею прав оцінювачем (експертом з питань оцінки земельної ділянки) із застосуванням сукупності підходів, методів і процедур оцінювання, що забезпечують збір та аналіз даних, проведення розрахунків і оформлення результатів у вигляді звіту. Експертна грошова оцінка земельних ділянок та прав на них проводиться для визначення вартості об'єкта оцінки. Цей вид грошової оцінки використовується при здійсненні цивільно-правових угод щодо земельних ділянок і прав на них [262]. Статтею 19 Закону України «Про оцінку земель» визначається порядок проведення експертної грошової оцінки земельних ділянок і вказуються основні методичні підходи:

- капіталізація чистого операційного або рентного доходу від використання земельних ділянок;
- зіставлення цін продажу подібних земельних ділянок;
- врахування витрат на земельні поліпшення.

Експертна грошова оцінка вільних від будівель і споруд земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, що проводиться у зв'язку з викупом цих земельних ділянок для суспільних потреб чи їх примусовим відчуженням з мотивів суспільної необхідності, проводиться на основі методичного підходу капіталізації чистого операційного або рентного доходу від використання земельних ділянок з урахуванням їх використання за цільовим призначенням

(використанням), встановленим на день прийняття рішення про викуп таких земельних ділянок для суспільних потреб [262].

У підсумку зазначимо, що процес оцінювання земельних ділянок (землекористування) та прав на них базується на рентній основі із подальшою капіталізацією відпрацьованими способами. Так, під час визначення ринкової вартості фактично відбувається капіталізація земельної ренти. У процесі оцінювання доходу, створеного землекористувачами на земельній ділянці, відбувається оцінка земельної ділянки та прав на неї. Таким чином, оцінка земельних ділянок (земельних ресурсів) являється механізмом обґрунтування (визначення) вартісних показників щодо земельних ділянок і прав на них, що мають рентну природу.

Окремо варто розглянути особливості проведення масової оцінки земель, що передбачає необхідність проведення оцінки значної кількості однорідних об'єктів нерухомого майна (земельних ділянок). Застосування цього методу регламентується деякими оціночними організаціями: Радою з міжнародних стандартів оцінки (IVSC), Фондом оцінки США (USPAD), Європейською групою асоціацій оцінювачів (TEGOVA) [139], та Міжнародною асоціацією податкових оцінювачів (IAAO) [59]. Важливу роль у міжнародній практиці оцінки земельних ресурсів відіграють Європейські стандарти оцінки (European Valuation Standards) [331]. Досліджуючи історичний розвиток методики масової оцінки земель та іншого нерухомого майна, було проаналізовано світовий досвід деяких країн (див. табл. 3.2).

Так, під масовою оцінкою розуміють метод отримання оцінки вартості показників групи однорідних об'єктів із використанням статистичної обробки ринкової інформації. Відповідно до стандартів IAAO («Standard on Mass Appraisal of Real Property» [59] масова оцінка (Mass Appraisal) – це процес одночасної оцінки групи об'єктів нерухомого майна з використанням баз даних моніторингу ринку нерухомості, стандартів представлення даних, статистичних процедур обробки даних. При масовій оцінці проводять оцінку великої кількості об'єктів, які, природно, різняться між собою, тому

вимушеним інструментом її є застосування стандартних методів до груп і класів об'єктів, що вимагає додаткових зусиль із класифікації об'єктів.

Таблиця 3.2

Світовий досвід проведення масової оцінки нерухомості (земель)*

Країна	Відповідальний орган	Період проведення, один раз на	Об'єкт оцінки
Австрія	Регіональні податкові інспекції	20 років та при виникненні будь-яких змін	Земельні ділянки, будинки та споруди (розділяють забудовані і незабудовані землі), сільськогосподарські землі та ліси оцінюють методом капіталізації доходу
Бельгія	Органи управління земельними ресурсами	10 років	Земельні ділянки, будинки та споруди
Данія	Податкові органи	4 роки	Єдиний об'єкт нерухомості (Земельна ділянка із об'єктом капітального будівництва)
Іспанія	Органи управління земельними ресурсами	8–20 років	Земельні ділянки, об'єкти капітального будівництва
Італія	Органи управління земельними ресурсами	10 років	Земельні ділянки, будинки та споруди – тільки для земель населених пунктів, земельні ділянки – тільки для сільської місцевості
Китай	Податкові органи	Немає даних	Єдиний об'єкт нерухомості (Земельна ділянка із об'єктом капітального будівництва)
Латвія	Органи управління земельними ресурсами	5 років	Земельні ділянки, об'єкти капітального будівництва
Нідерланди	Муніципалітет	4 роки	Єдиний об'єкт нерухомості (Земельна ділянка із об'єктом капітального будівництва)
Німеччина	Податкові органи	8–20 років	Земельні ділянки, об'єкти капітального будівництва
Франція	Органи управління земельними ресурсами	6 років, актуалізація 1 раз на 3 роки	Земельні ділянки, будинки та споруди
Швеція	Органи управління земельними ресурсами	5–6 років	Єдиний об'єкт нерухомості (Земельна ділянка із об'єктом капітального будівництва)

Примітка. *Сформовано автором із використанням [330, 305]

На думку А. Кошеля, математична основа масової оцінки лежить у площині прикладного економічного аналізу, що базується на зборі, аналізі й обробці масивів інформації щодо нерухомості [304].

Побудова моделі базується на проведеному аналізі зібраної інформації. Кінцевий результат подається у вигляді формули, ліва частина якої відображає ринкову поточну вартість об'єкта оцінки, права частина містить значення вартісних факторів. Після формування моделі оцінки важливим етапом є калібрування моделі й уточнення отриманих результатів.

На нашу думку, оціночні роботи масової оцінки варто проводити у визначеній послідовності та в декілька етапів. Концептуальну схему комплексу оціночних робіт масової оцінки представлено на рис. 3.6.

Об'єктом масової оцінки є не окремий об'єкт нерухомості (будівля, будова, земельна ділянка тощо), а сукупність таких об'єктів, які попередньо групуються за деяким критерієм однорідності (найчастіше до однієї групи належать об'єкти з однаковим функціональним призначенням). Моделі масової оцінки орієнтовані на відтворення ринку одного або декількох варіантів землекористування на значних територіях. На відміну від індивідуальної оцінки, масова оцінка проводиться регулярно (періодично) здебільшого для цілей оподаткування.

Показники масової оцінки можуть розраховуватись на основі трьох основних підходів оцінки вартості – *порівняльного, доходного та витратного*. Вибір конкретних методів (капіталізації; дисконтування грошових потоків, порівняння продажів; валового рентного мультиплікатора, порівняння продажів; розподілу; виділення; розбивки на ділянки; капіталізації чистої земельної ренти) визначається видом нерухомості, станом ринку та доступністю необхідної інформації [306].

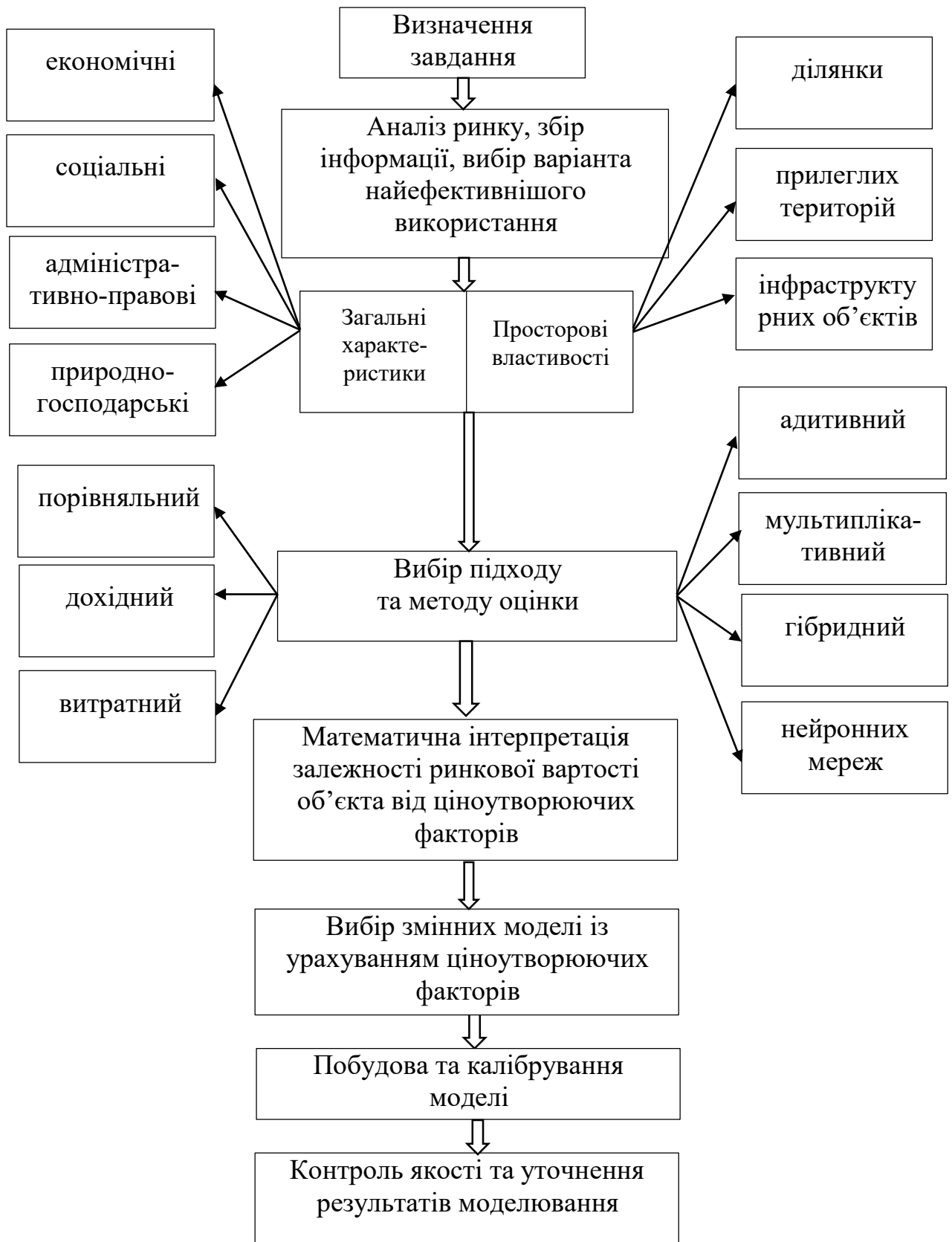

Рис. 3.6. Етапи масової оцінки нерухомого майна (земель)*

Примітка. *Розроблено автором з урахуванням [304]

Як зазначає А. Кошель, традиційні моделі мають такий вигляд:

$$V = S_c + ADJ_c, \quad (3.3)$$

де V – оцінка ринкової вартості; S_c – ціна продажу об'єкта порівняння (земельної ділянки); ADJ_c – загальна величина поправки до ціни продажу об'єкта порівняння (земельної ділянки) за кількісними та якісними відмінностями між характеристиками об'єкта порівняння та розглянутого об'єкта. Згідно з дослідженнями А. Кошеля алгоритм визначення вартості сільськогосподарських земель може охоплювати етапи, наведені на рис. 3.7).

Результатами масової оцінки, крім визначення вартості об'єктів оцінки, також є:

- визначення факторів вартості, ступеня їх впливу на вартість, а також взаємозв'язків між ними;
- створення моделі формування вартості, яка в межах сукупності об'єктів і прийнятих припущень, універсальна, тому може бути використана для розрахунку вартості повторно сформованих об'єктів;
- зонування територій, із врахуванням питомої ваги показників ринкової вартості земельних ділянок.

Як показує світовий досвід, поряд із досягненням фіскальних цілей, масова оцінка може вирішувати такі завдання:

- забезпечення даними оцінки для управління земельними ресурсами;
- визначення стартової ціни на аукціонах;
- визначення викупної ціни землі, що знаходиться в державній або муніципальній власності;
- розрахунок ставок орендної плати за об'єкти нерухомості;
- економічне обґрунтування вартості вилучення земельних ділянок для державних потреб і планування кошторису проєктів, пов'язаних з таким вилученням;
- підвищення ефективності управління об'єктами нерухомості.

Рис. 3.7. Алгоритм визначення вартісних показників земель сільськогосподарського призначення при масовій оцінці земель

Примітка. *Згідно з джерелом [306]

Підсумовуючи, можемо сказати, що безапеляційною перевагою масової оцінки над індивідуальною є повна відсутність суб'єктивного фактора у зв'язку із використанням формальних процедур і статистичних критеріїв.

Необхідно підкреслити, що індивідуальна і масова оцінки не є взаємозамінними. Кожна з них має своє застосування. Масова проводиться для одночасної оцінки великої однорідної групи об'єктів для оподаткування, а індивідуальна – для оцінки окремих об'єктів для здійснення різних угод. Обидві оцінки можуть лише доповнити одна одну. Масова оцінка проводиться

в інтересах всього суспільства: держава повинна отримувати податки від нерухомості, а платники податків повинні бути впевнені в їх обґрунтованості. З огляду на це можна зробити висновок, що вона повинна здійснюватися в межах сформованої та контрольованої державою системи масової оцінки. Як масова, так і індивідуальна оцінка є систематизованим видом оцінки, призначеним для моделювання ринків, зокрема земельних ділянок.

Вагомий вплив на формування вартісних показників земельних ресурсів чинять екологічні аспекти системи землекористування. Вперше, на початку ХХ ст., А. Пігу звернув увагу на те, що забруднення навколишнього середовища впливає на суспільство, яке намагається відновити стан навколишнього середовища, власного здоров'я, спинити зниження продуктивності праці [97]. Тобто виробництво як головне джерело забруднення мало нести додаткові витрати. Пігу запропонував інтерналізувати (ввести в собівартість продукції) витрати через введення податку на забруднення. Такий податок підвищував вартість продукції на величину податку, так що гранична вартість виробленої продукції для виробника дорівнювала її граничній вартості для суспільства.

У середині ХХ ст. забруднення навколишнього середовища, окрім негативних наслідків для здоров'я людей, почало спричиняти значні матеріальні втрати через зниження вартості нерухомості, затрати на ліквідацію наслідків завданої шкоди, втрату прибутків від зниження якості та прибутковості земель і природних об'єктів. Уперше офіційне обговорення екологічних проблем на міжнародному рівні було проведено на Стокгольмській конференції щодо навколишнього середовища в 1972 році, продовження відбулося в 1992 році в Ріо-де-Жанейро на конференції ООН щодо навколишнього середовища та розвитку, де була запропонована концепція сталого розвитку у вигляді «Повістки дня на ХХІ століття» [436]. Яскравим прикладом впровадження жорстких екологічних правових норм у сфері охорони навколишнього середовища став Закон «Про дії стосовно навколишнього середовища, компенсації та відповідальності», прийнятий

Конгресом США в 1980 році (Суперфонд – 14 % з бюджетів федерального уряду та урядів штатів, а решта суми (86 %) у вигляді спеціального податку, який сплачувався підприємствами хімічної та нафтохімічної промисловості). Мета закону полягає у виявленні та очищенні територій, де були нелегально розміщені або поховані небезпечні промислові відходи. Кошти на проведення очисних заходів стягуються з винуватця забруднення, якщо вдається його визначити [396]. Такий підхід ліг в основу Європейського екологічного законодавства. Західноєвропейські екологічні норми є одними із найжорсткіших, ігнорування яких може призвести до тяжких економічних наслідків власників нерухомості, земель чи виробництва.

В європейських стандартах оцінки (ЕСО) Європейською групою асоціацій оцінювачів (TEGoVA) питанню навколишнього середовища також приділяється значна увага [139]. Стандарт передбачає проведення робіт щодо оцінки впливу негативних чинників на оцінку ринкової вартості нерухомого майна в розділах: «Особливі фактори, що впливають на вартість», «Фактори навколишнього середовища: вплив отруйних і небезпечних речовин», «Пошкоджена нерухомість», «Спеціальні фактори, що впливають на вартість» [139]. Для об'єктивної оцінки стану земель (нерухомості) та негативних наслідків природокористування варто сформулювати систему екологічних факторів (факторів навколишнього середовища), що враховують щодо використання земель і споруд, режиму землекористування тощо. У теорії нерухомості під екологічним фактором (фактором навколишнього середовища) слід розуміти природне явище (температура, вологість світло гравітація субстрат, живі організми тощо) чи стан навколишнього середовища (його окремих компонентів), а також стан самих елементів нерухомості, що впливає на ринкову вартість нерухомості.

У міжнародній оціночній практиці виділяють такі чинники [332], які необхідно враховувати при оцінці (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Класифікація екологічних факторів при оцінці земель і нерухомого майна*

Примітка. *Узагальнено автором із використанням [332]

Змістовне наповнення фактора екологічності нерухомості забезпечують кількісні і якісні параметри та природні умови.

Для визначення вартості об'єкта нерухомості з урахуванням екологічних факторів необхідне проведення обстеження, що дозволяє конкретизувати основні параметри якісного стану навколишнього природно-антропогенного середовища об'єкта. Сукупність екологічних факторів, що впливають на вартість об'єкта нерухомості, аналізується з позиції як негативного, так і позитивного впливу. З позиції негативного впливу експертиза проводиться на основі аналізу навколишнього середовища за основними видами забруднення.

До природних умов навколишнього середовища належать умови місцевості:

- кліматичні особливості території проживання (сприятливий чи несприятливий клімат), наприклад тривалість холодного періоду, кількість сонячних днів, періоди посух тощо;
- гідрологічні умови – забезпеченість джерелами питного промислового і сільськогосподарського водопостачання, рівень стояння

грунтових вод, підтоплення, тривалість паводкового періоду та ймовірність повеней;

- гідрогеологічні умови – наявність підземних вод, їх розташування, запаси, можливість господарського використання;

- гірничо-геологічні – наявність карстових утворень, зсуви, підвищена сейсмічність, вічна мерзлота, небезпека сходження лавин, нерівності рельєфу, будівельні характеристики ґрунтів і підстилаючих порід, гідрогеологічні умови тощо.

Узагальнюючи, можемо сказати, що при оцінці негативного впливу якісних екологічних характеристик земель варто враховувати основні види забруднень (додаток Х). У процесі оцінки ділянок сільськогосподарських угідь поряд з показниками забруднення необхідно враховувати прояв процесів, що ведуть до зниження родючості ґрунтів: ерозії, підтоплення, вторинного засолення і осолонцювання, переущільнення орного шару та руйнування структури, дегуміфікації тощо [192].

Наявність обмеження у використанні нерухомого майна переважно пов'язана із встановленням різних обмежувальних режимів у використанні земель та проведенні функціонального чи іншого зонування, що фіксує режими.

До зон із особливими умовами використання земель належать:

- території природоохоронного, заповідного, рекреаційного, історико-культурного призначення;

- зони санітарної охорони курортів;

- водоохоронні зони водозаборів, гідротехнічних, водоохоронних споруд;

- водоохоронні та прибережні смуги вздовж річок;

- санітарно-захисні смуги вздовж залізничних і автомобільних доріг, магістральних трубопроводів, ліній електропередач, телефонного зв'язку;

- охоронні зони навколо радіоактивно та хімічно забруднених земель;
- санітарно-захисні зони навколо промислових об'єктів;
- території традиційної господарської діяльності та природокористування населення;
- функціональні зони міст;
- території лісового фонду з різними категоріями лісів.

Так, особливий режим використання земель в зонах передбачає:

- заборону продажу земельних ділянок у приватну власність;
- обмеження в лісокористуванні;
- обмеження або заборону будівництва;
- обмеження або заборону видів діяльності, які суперечать цільовому використанню земель.

Тому при визначенні ринкової вартості важливо виявити зони з особливими умовами використання. Ця процедура необхідна для визначення елементів порівняння, підбору аналогів та аналізу найбільш ефективного використання. Встановлення охоронних зон та обмежень у використанні земельних ділянок регламентується природоохоронним, земельним, лісовим, водним і містобудівним законодавством [260]. Межі та площі таких зон, а також режими використання земель у них встановлюються спеціальними нормативно-правовими актами.

Юридичні зобов'язання здебільшого пов'язані із виявленням боргів щодо здійснення екологічних платежів і виплат коштів за заподіяну шкоду (збитки). У сучасному законодавстві України відповідальність за заподіяну в минулому шкоду (збитки) відсутня, стягується лише плата за забруднення середовища [316] у вигляді екологічного податку [378]. Згідно зі статтею 240 Податкового кодексу України платниками податку є суб'єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи й організації, постійні представництва нерезидентів,

включно з тими, які виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони здійснюються:

- викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення;
- скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти;
- розміщення відходів (крім розміщення окремих видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання);
- утворення радіоактивних відходів (разом із уже накопиченими);
- тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк.

Розробка належного забезпечення встановлення ставок подібних платежів може стати ефективним інструментом виконання екологічних фінансових зобов'язань. Високі ставки та борги за екологічними платежами можуть не тільки знизити інвестиційну привабливість нерухомого майна чи виробництва, а й поставити його на межу банкрутства [455].

В економіці природокористування збитки розглядаються як категорія, що характеризує проблеми економіки навколишнього середовища. Розділяючи поняття збиток, втрати та шкода, варто зауважити, що довікілью завдається шкода, а економіці – збиток. Поняття «шкода» є більш широким і охоплює «збитки» [377]. Формування економічного збитку відбувається декількома етапами, див. рис. 3.9.

При визначенні збитків із використанням цього методу використовують гедоністичну функцію цін, яка описує рівновагу між ціною нерухомості p і її складовими:

$$p = f(ah, A2, a3 \dots a), \quad (3.4)$$

де f – деяка функціональна залежність.

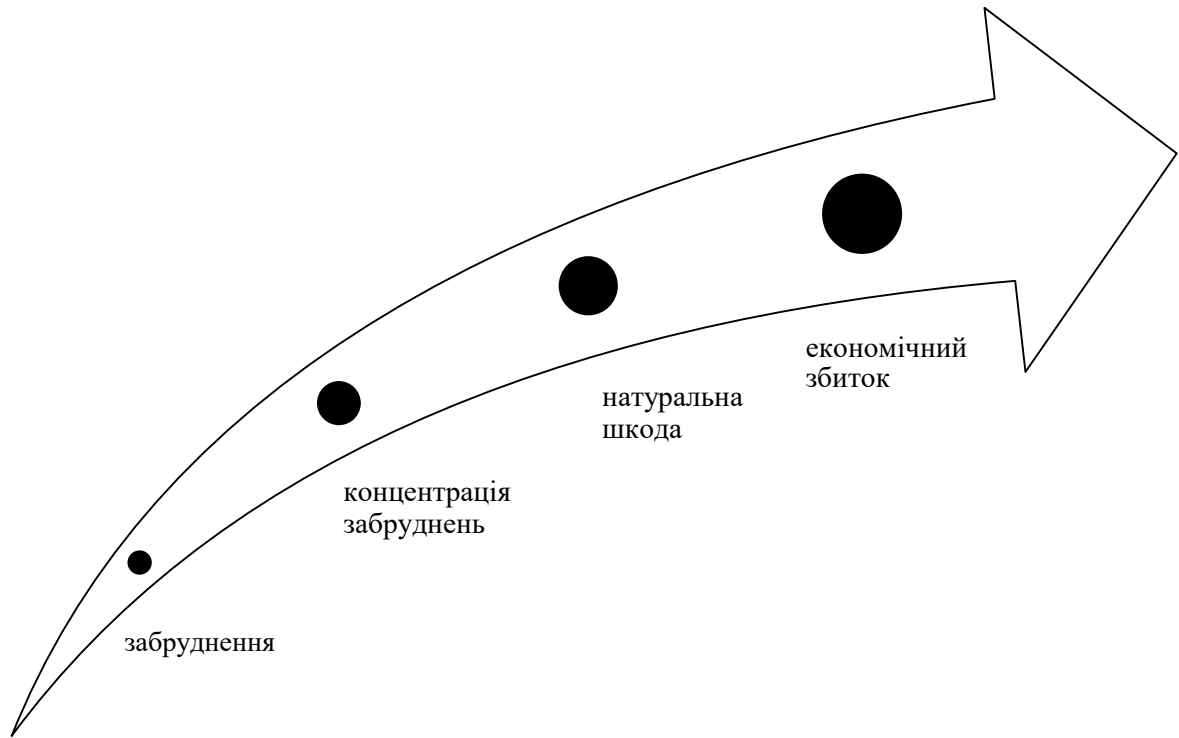

Рис. 3.9. Етапи формування економічних збитків*

Примітка. *Сформовано автором за [468]

На рис. 3.10 показано передбачуваний вид типової залежності між забрудненням і вартістю нерухомості. Графік показує існування двох зон нечутливості. Перша зона (до першої стрілки) характеризується високим рівнем екологічних порушень, поліпшення яких до певного рівня не достатні для виникнення в населення відчуття екологічного оздоровлення території. Тому ціна нерухомості в цій зоні не змінюється. Друга зона нечутливості (після другої стрілки), навпаки, пов'язана з повним екологічним благополуччям, яке, має потенціал до зростання, вже не відображається у цінах нерухомості.

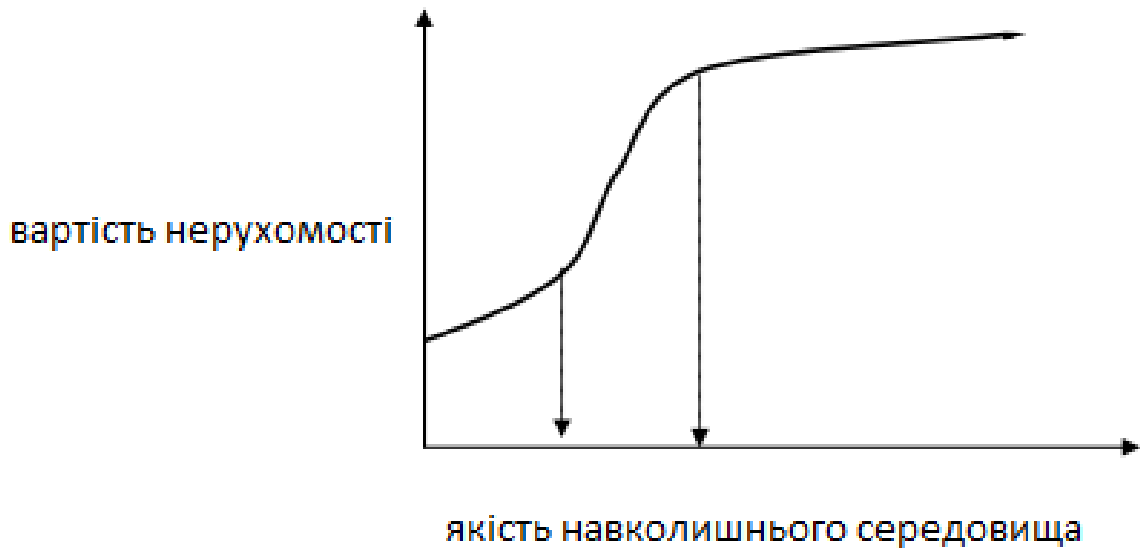

Рис. 3.10. Залежності між забрудненням і вартістю нерухомості*

Примітка. *Авторське тлумачення із використанням [455]

Так, набуваючи права на нерухомість в екологічно чистому районі, бенефіціар здійснює додаткові витрати на цю покупку (в порівнянні з покупкою більш дешевого житла в забрудненому районі), завдяки яким запобігає вплив на своє здоров'я забрудненого середовища. І навпаки, економія коштів при купівлі нерухомості в екологічно небезпечному місці спричинить додаткові витрати на поліпшення та відновлення ділянки і будівель. Таким чином, економія витрат на купівлю житла є компенсацією збитку, який йому буде завдано надалі при проживанні в забрудненому районі. За однакових параметрів ділянки різниця в остаточній ціні між аналогічними об'єктами буде відображати змінні, які стосуються якості навколишнього середовища. Такий метод потребує збору великої кількості інформації, а також врахування багатьох фізичних параметрів. Метод гедоністичних цін доцільно застосовувати лише для урбанізованих районів. Метод вважається неефективним, якщо інформація про ринкові ціни на об'єкти нерухомості недоступна чи неточна.

3.4. Особливості формування та регулювання національного і європейського ринків земель

Історично питання, пов'язані із перерозподілом та подальшим використанням земель, гостро поставало в житті різних народів, етносів і суспільних груп. Властивості, якими протягом свого історичного розвитку людство наповнювало зміст природних, а особливо земельних ресурсів, грають особливо визначальну роль у його подальшому житті та розвитку. Починаючи із античності і до наших часів, усі воєнні конфлікти, як локального так і глобального масштабу, мали територіальну основу. Проводячи військову інтервенцію, країна-агресор, намагається повністю знищити державність, історично-культурні цінності, політичний і соціально-економічний устрій на загарбаних територіях. Єдине, що залишається платформою для розбудови, – це земельні ресурси, як основа нових розбудов.

Події, що відбувалися в Україні у 1991 році, стали логічним продовженням акту про Незалежність УНР. Протягом XX століття різні сили в Україні проголошували незалежність 5 разів. Лише п'ята спроба 1991 року виявилася вдалою, що поклало основу для розбудови державності України [377]. Одночасно із політичними та суспільно-економічними потрясіннями кардинально змінювався і земельний лад.

Особливе ставлення українського суспільства до землі формувалося століттями. Суттєвий вплив мала комуністична «лихоманка» початку минулого століття, яка фактично знищила цвіт тогочасного українського села – приватного господаря на землі. Внаслідок діяльності за принципом «вигадаймо – узаконимо – знищимо» було сформовано негативний антипролетарський образ «куркуля». Розпочалася класова боротьба із «приватною власністю», яка зіштовхнулася із неймовірним опором за життя селян, ген стійкості яких було підірвано Голодомором 1932–33 років. Цей історичний феномен боротьби «за своє», який ще жеврів до другої половини

40-х років минуло сторіччя, дає зрозуміти значущість і фатальність земельних ресурсів у житті суспільства.

Перегортаючи історичну сторінку твору під назвою «СРСР», опиняємося на порозі сучасного українського державотворення. Проведена 24 серпня 1991 року позачергова сесія Верховної Ради України ухвалила Постанову та Акт проголошення незалежності України. Україна здобула таку бажану незалежність як держава з неподільною та недоторканною територією. У цей період сформувалися передумови для подальшого роздержавлення колишнього «спільного майна братніх народів». Під каток приватизації потрапив увесь АПК України. Концепція роздержавлення в незалежній Україні з'явилася у вигляді затвердженого в жовтні 1991 року ВР України Постанови «Про концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду» [384]. Так, роздержавлення та приватизація земель сільськогосподарських підприємств та організацій стало першим етапом земельної реформи. Законності проєктам надали рекомендації щодо роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств та організацій, затверджені Держкомземом України та погоджені Міністерством сільського господарства і продовольства України та Міністерством у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва України 15 травня 1992 р. [400], відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» від 13 березня 1992 р. [385].

Так, в Україні стартував важливий етап реформування земельних відносин протяжністю в 30 років. Під роздержавлення та приватизацію потрапило більше двох третин площі сільськогосподарських угідь, одночасно проводилися роботи із грошової оцінки. До 1 грудня 1999 року понад 6 мільйонів сільських жителів одержали сертифікати, що підтверджували їхнє право на виділення земельних часток (паїв) у приватну власність [164]. У недалекому минулому працівники колективних господарств, а за нових умов – повноправні власники земельних і майнових паїв, почали формувати образ

українського неоселянина – господарника. Отримані безоплатним способом матеріальні активи стали основою формування земельно-майнових відносин на десятиліття вперед. За таких умов гостро постала проблема ефективності сільськогосподарського землекористування, адже нові землевласники не мали фінансових і кредитних можливостей, відповідних управлінських та виробничо-технологічних знань і внутрішньої мотивації, тобто стали заручниками новоствореного земельного ладу. Як наслідок, лише декілька десятків тисяч землевласників стали реальними фермерами. Значна частина – 1,4 млн пайовиків – так і не встигли скористатися привілеями власності на землю [272]. Роблячи проміжний висновок, можемо зауважити, що результатом земельної реформи стали відмова держави від монопольного права власності на землю і передача земельних ділянок у приватну власність. При цьому варто звернути увагу на те, що у приватну власність передаються переважно землі сільськогосподарського призначення (рис. 3.11).

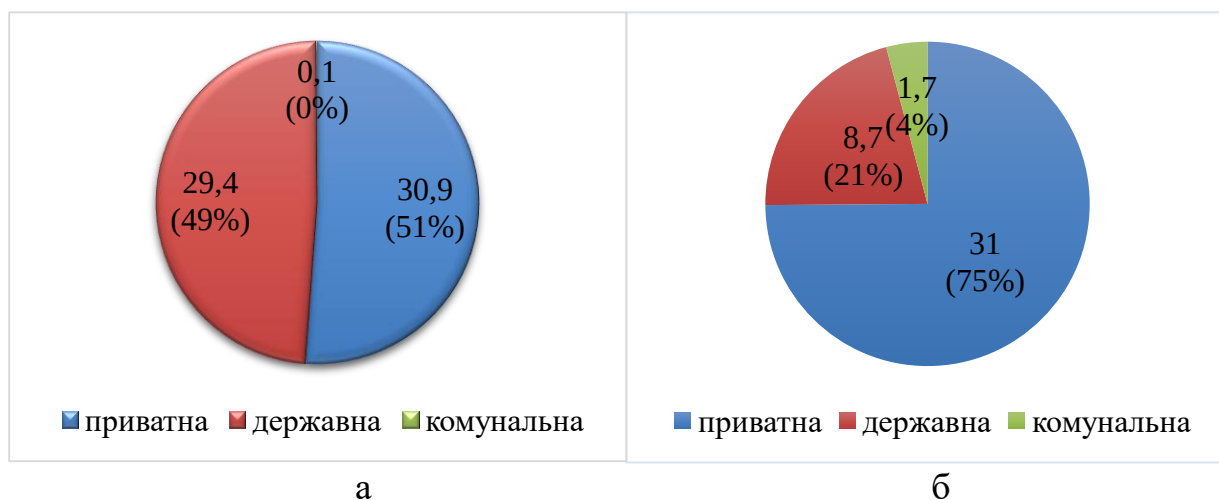

Рис. 3.11. Розподіл земельного фонду: а – сільськогосподарських угідь, б – за формами власності – станом на 1 липня 2020 р., млн га та відсотків*

Примітка. *Згідно з даними Держгеокадастру

Наступний етап земельної реформи було визначено Указом Президента України від 3 грудня 1999 року № 1529/99 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Відповідно до указу передбачалося провести реорганізацію колективних

сільськогосподарських підприємств у нові господарські структури на принципах приватної власності. Підприємства, що використовують землю для сільськогосподарських потреб, зобов'язані були укласти договори про оренду [257] з власниками землі (земельних часток (паїв)) [164]. Із цього часу оренда земель сільськогосподарського призначення стає єдиною законною формою зміни права їх користування. Документ передбачав, що протягом 2000–2002 років буде видано державні акти на право власності на землю усім власникам сертифікатів на право на земельну частку (пай) з виділенням земельних ділянок у натурі. Станом на 2020 рік право приватної власності на земельні частки (паї) у земельному кадастрі реалізувало близько 6,9 млн власників, із яких близько 5 млн паїв передано в оренду, що становить 17 млн га сільськогосподарських угідь. Орендні правовідносини розповсюджуються на 64 % сільськогосподарських угідь, 56 % знаходяться у приватній власності та 8 % – у державній [272]. І лише 29 % угідь обробляється її власниками. Розмір земельної частки (паю), яку отримували селяни, залежав від наявності земельних ресурсів у сільськогосподарських підприємствах (регіоні) та кількості осіб, які набули таке право. Так, наприклад, в Івано-Франківській області розмір земельної частки (паю) становить лише 1,07 га проти 8,71 га в Луганській області (рис. 3.12). Середній розмір земельної частки (паю) по Україні становить близько 4 га [363].

Рис. 3.12. Розмір середньої частки (паю) по Україні за регіонами*

Примітка. *Згідно з даними Держгеокадастру

Аналізуючи регіональний перерозподіл орендованих паїв, видно, що найбільші площі орендуються в центральних областях України: Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Полтавській. Найбільші площі орендованих земель у Запорізькій і Дніпропетровській областях (рис. 3.13).

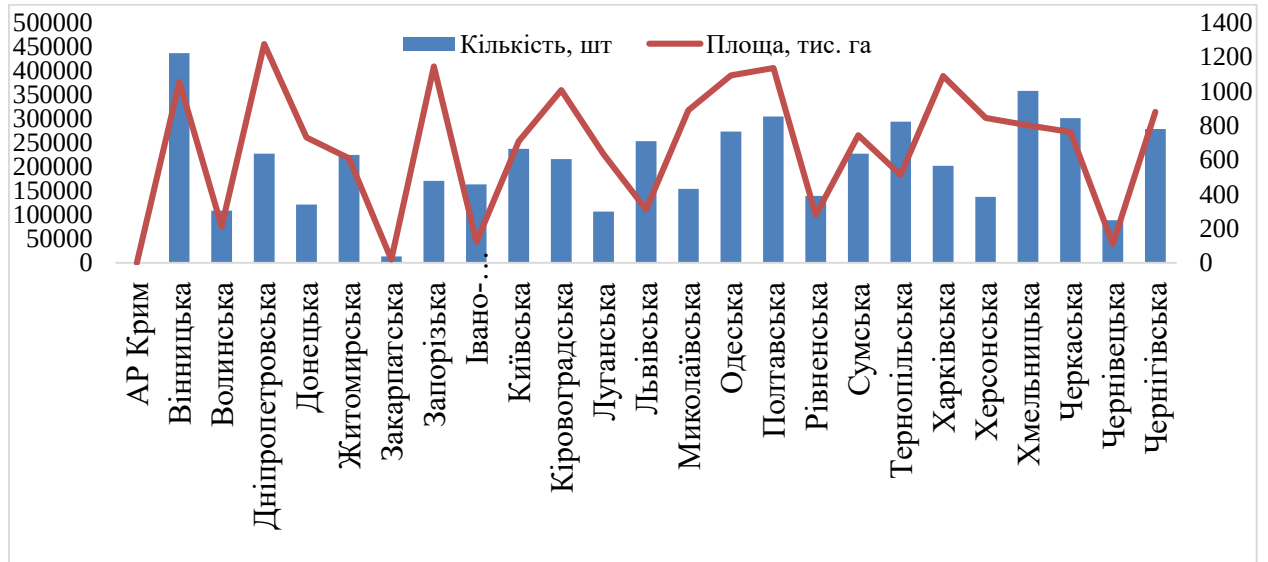

Рис. 3.13. Регіональний перерозподіл земельних часток (паїв), переданих в оренду*

Примітка. *Побудовано автором за [272]

Із загальної площі угідь, а це близько 41,4 млн га, підмораторні землі становлять близько 39,7 млн га, або 96 %, сільськогосподарських земель країни. Продажу підлягають лише 4 % земель: для ведення особистого селянського господарства, для ведення підсобного сільського господарства, для індивідуального садівництва [272]. Попри належне оформлення права власності чи успадкування прав земельних часток (паїв), заборона (мораторій) їх вільного продажу позбавила власників можливості вільно розпоряджатися власним майном. Ця норма набрала юридичної сили 18 січня 2001 року Законом України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)» № 2242-III, щодо врегулювання порядку реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку (пай) Земельним кодексом України власники земельних часток (паїв) тимчасово не можуть укласти угоди щодо купівлі-продажу, дарування земельної частки (паю) або іншим способом відчужувати

ці частки (паї), окрім передачі їх у спадщину та при викупі земельних ділянок для державних і громадських потреб. Але ухвалений 25 жовтня того ж 2001 року Земельний кодекс не лише визначив термін такої заборони відчуження до 1 січня 2005 року, але й поширив її як на земельні частки (паї), так і на земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства та іншого товарного сільськогосподарського виробництва незалежно від форми власності. Це й стало основою «мораторію на купівлю та продаж земель сільськогосподарського призначення» [356]. Оприлюднений 18 січня 2001 року «порядок, щодо реалізації прав громадян і юридичних осіб на земельну частку пай» буде реалізовано. Мораторій скасовано за законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, що вступив в дію 1 липня 2021 року [248]. Згідно із Законом [248] в Україні ще будуть діяти обмеження щодо обігу земель сільськогосподарського призначення. Так, цей закон передбачає, що в перші два з половиною роки буде діяти обмеження на купівлю землі – не більше 100 га в одні руки. З 2024 року обмеження становитиме до 10 тис. га в одні руки. Із 1 липня 2021 до 2024 року право на покупку землі буде тільки у фізичних осіб. Юридичним особам забороняється купувати землю сільськогосподарського призначення. Буде діяти заборона на продаж державних і комунальних земель. Питання щодо придбання земель іноземцями буде розглядатися на референдумі. Нерезидентам заборонено купувати землю, що розташована ближче 50 км від державного кордону України. Діятиме переважне право орендаря на купівлю угідь. Орендар має можливість передати переважне право на придбання ділянки іншій особі, але про це повинен бути письмово повідомлений власник. До 2030 року, ціна за 1 га угідь не може бути меншою від нормативної грошової оцінки [248]. На сьогодні показники нормативної грошової оцінки (НГО) сільськогосподарських угідь в Україні пораховані і наведені в таблиці 3.3. Середні значення оцінки за видам угідь такі: рілля – 28,9 тис. грн/га, багаторічні насадження – 53,1 тис. грн/га, сіножаті – 7 тис. грн/га, пасовища – 5,2 тис. грн/га.

**Значення нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь
в Україні станом на 2024 рік*, тис. грн/га**

№ з/П	Регіон	Рілля, перелоги	Багаторічні насадження	Сіножаті	Пасовища
1	АР Крим	27331,26	61 441,44	10 663,29	4 503,23
2	Вінницька область	28570,38	49 452,87	3 300,54	1 637,54
3	Волинська область	22918,11	43 458,58	6 347,19	4 707,92
4	Дніпропетровська область	31793,80	58 444,30	8 378,30	6 550,16
5	Донецька область	32697,66	61 441,44	7 616,63	6 345,47
6	Житомирська область	22502,96	37 464,29	5 331,64	4 298,54
7	Закарпатська область	28658,67	38 962,86	6 854,97	5 526,69
8	Запорізька область	26258,18	43 458,58	6 347,19	5 117,31
9	Івано-Франківська область	27417,44	38 962,86	5 077,76	4 707,92
10	Київська область	27884,08	44 957,16	6 601,08	4 707,92
11	Кіровоградська область	33514,29	70 432,87	9 139,96	6 345,47
12	Луганська область	28508,38	49 452,87	8 632,18	6 140,77
13	Львівська область	22588,09	28 472,86	6 093,31	4 298,54
14	Миколаївська область	28416,94	49 452,87	8 632,18	6 140,77
15	Одеська область	32598,87	65 937,15	9 393,85	7 368,93
16	Полтавська область	31939,89	67 435,73	5 839,42	4 503,23
17	Рівненська область	23056,84	38 962,86	5 331,64	3 889,15
18	Сумська область	28159,44	52 450,01	6 854,97	4 912,62
19	Тернопільська область	30515,79	59 942,87	6 601,08	5 936,08
20	Харківська область	33881,09	70 432,87	6 601,08	6 754,85
21	Херсонська область	25696,95	38 962,86	5 585,53	4 503,23
22	Хмельницька область	32031,33	55 447,16	7 108,86	5 526,69
23	Черкаська область	35361,95	77 925,73	8 886,07	5 936,08
24	Чернівецька область	34960,46	65 937,15	5 839,42	5 322,00
25	Чернігівська область	25292,32	58 444,30	9 139,96	5 322,00

Примітка. *Згідно з даними [223]

Показники нормативної грошової оцінки є основою для розрахунку оренди земель. За даними Держгеокадастру, вартість оренди державних і приватних земель суттєво відрізняється, що безумовно, відображається на конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників [425]. Згідно з Податковим кодексом України розмір орендної плати встановлюється в договорі оренди, але річна сума платежу:

- не може бути меншою за розмір земельного податку:
 - для земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких проведено, – у розмірі не більше 3 % їх нормативної грошової оцінки, для земель загального користування – не більше 1 % їх нормативної грошової оцінки, для сільськогосподарських угідь – не менше 0,3 % та не більше 1 % їх нормативної грошової оцінки;
 - для земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено, у розмірі не більше 5 % нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області, для сільськогосподарських угідь – не менше 0,3 % та не більше 5 % нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області;
- не може перевищувати 12 % нормативної грошової оцінки;
- може перевищувати граничний розмір орендної плати у разі визначення орендаря на конкурентних засадах;
- для пасовищ у населених пунктах, яким надано статус гірських, не може перевищувати розміру земельного податку;
- для баз олімпійської, паралімпійської та дефлімпійської підготовки, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України, не може перевищувати 0,1 % нормативної грошової оцінки [324].

У середньому вартість оренди державних земель в Україні становить 3431 грн/га. Оренда приватних земель майже на половину дешевша і становить 1613 грн/га [272]. Показники вартості оренди державних і приватних земель приведено на рис. 3.14.

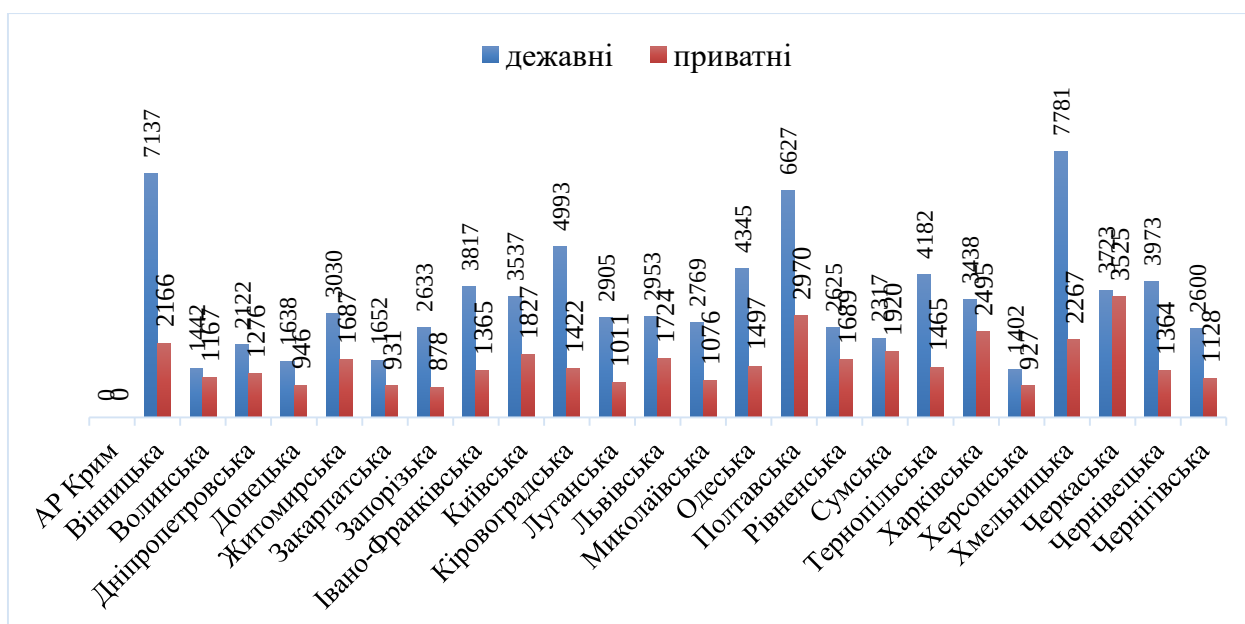

Рис. 3.14. Показники вартості оренди державних і приватних земель в Україні, грн*

Примітка. *Побудовано автором за [272]

Слід зазначити, що річний дохід селян від здачі земельної ділянки або земельної частки (паю) в оренду, який значною мірою залежить від її розміру та нормативної грошової оцінки сільськогосподарських земель, для деяких регіонів України може суттєво відрізнятися: від 1030 грн/рік в Івано-Франківській області до 13440 грн/рік у Харківській області (рис. 3.15).

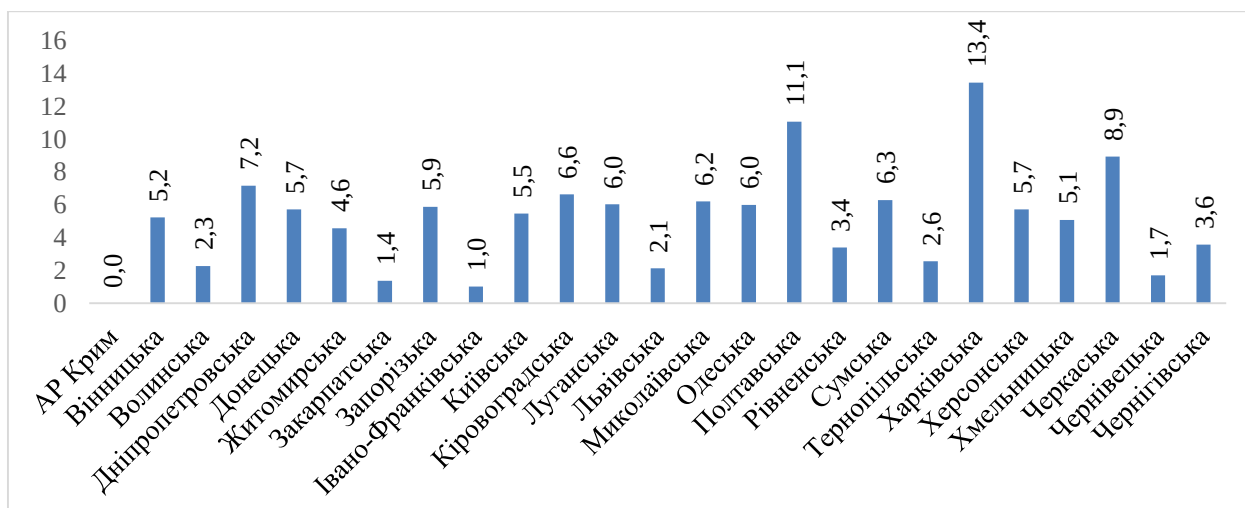

Рис. 3.15. Річний дохід селян від здачі земельної частки (паю) в оренду, тис. грн*

Примітка. *Побудовано автором за [272]

Як показує аналіз, економічна ефективність використання в такий спосіб досить низька, адже орендна плата, порівнюючи із країнами ЄС значно нижча (рис. 3.16).

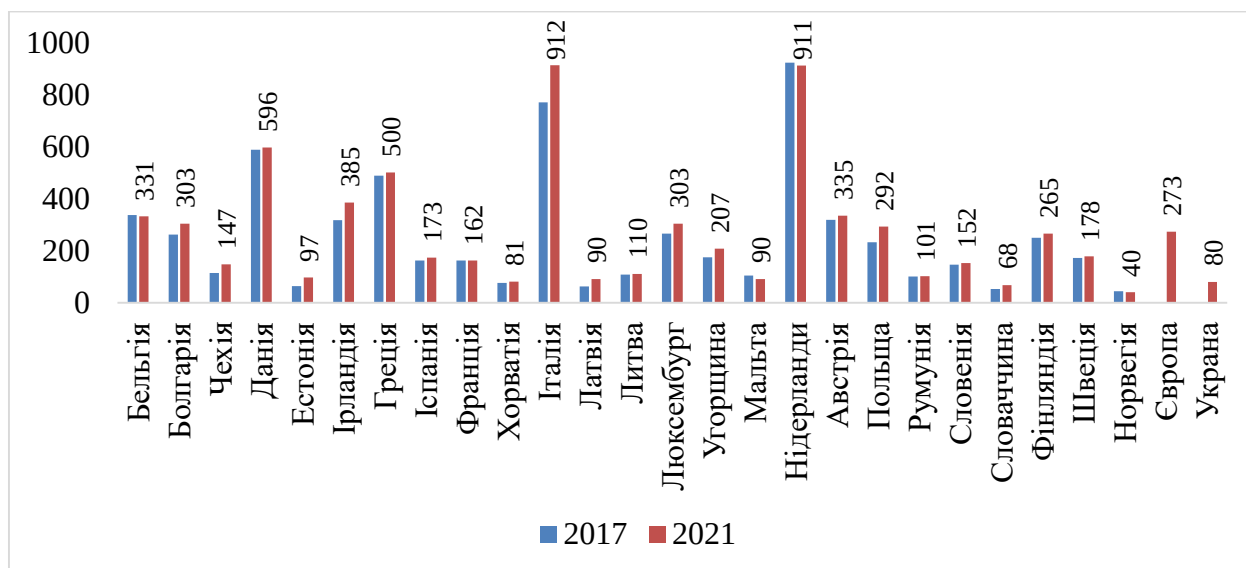

Рис. 3.16. Вартість оренди ріллі в європейських країнах, дол. США/га*

Примітка. *Побудовано автором за [39] із врахуванням курсу НБУ станом на 12.07.2023 р.

Проведений аналіз показує, що вартість оренди у більшості європейських країн значно вища, ніж в Україні, особливо щодо земель приватної власності. Так, найвищий показник орендної плати в Черкаській області – 3525 грн/га (90 дол. США за курсу НБУ 39 грн за дол. США), найнижчий у Запорізькій області – 878 грн/га (22 дол. США). Середній показник оренди 1 га ріллі становить 80 дол. США, що є одним із найнижчих показників у Європі (273 дол/га). Показники оренди земель в Україні досить суттєво відрізняються у регіонах, зокрема при оренді державних земель, що безумовно, впливає на рентабельність товарного сільськогосподарського виробництва.

Грошова оцінка орних земель країн Європи, порівнюючи з українськими, у більшості випадків має значно вищі показники (рис. 3.17). Проведений аналіз показує, що значення середніх показників оцінки земель у ряді країн, не повною мірою відображають цінність земель. Так, у Греції при

середній ціні 13,8 тис. дол. США землі Атіки коштують 91,6 тис. дол. США, найдешевше коштують землі Анатоліки – 9,5 тис. дол. США. Досить цікавим є перерозподіл вартості в Іспанії. При середній ціні в 14,1 тис. дол. США землі автономного співтовариства Канарських островів оцінюються в 159,2 тис. дол. США. Деякі регіони Франції мають суттєво відмінні ціни на землі. Так, за середньої ціни 6,5 тис. дол. США найціннішими вважаються угіддя в Нор-Па-де-Кале близько 15 тис. дол. США, найдешевші у Бургундії – близько 3,6 тис. дол. США. Землі італійського регіону Венето коштують близько 70,0 тис. дол. США, найдешевші у Сардинії – 18,4 тис. дол. США. У Нідерландах за середньої ціни 84,6 тис. дол. США найдешевшими є землі Фрісландії, на півночі країни, – 64,5 тис. дол. США, найдорожчі у провінції Флеволанд – 124,0 тис. дол. США. У Польщі найдешевшими є землі Західно-Поморського воєводства – 8,0 тис. дол. США, найдорожчими у Великопольському воєводстві – 17,3 тис. дол. США. Цінність земель Швеції має одну із найбільш виражених диференціацій від найдорожчих у South Sweden (Sydsverige) – 24,0 тис. дол. США до Övre Norrland на півночі вартістю 1,9 тис. дол. США [39].

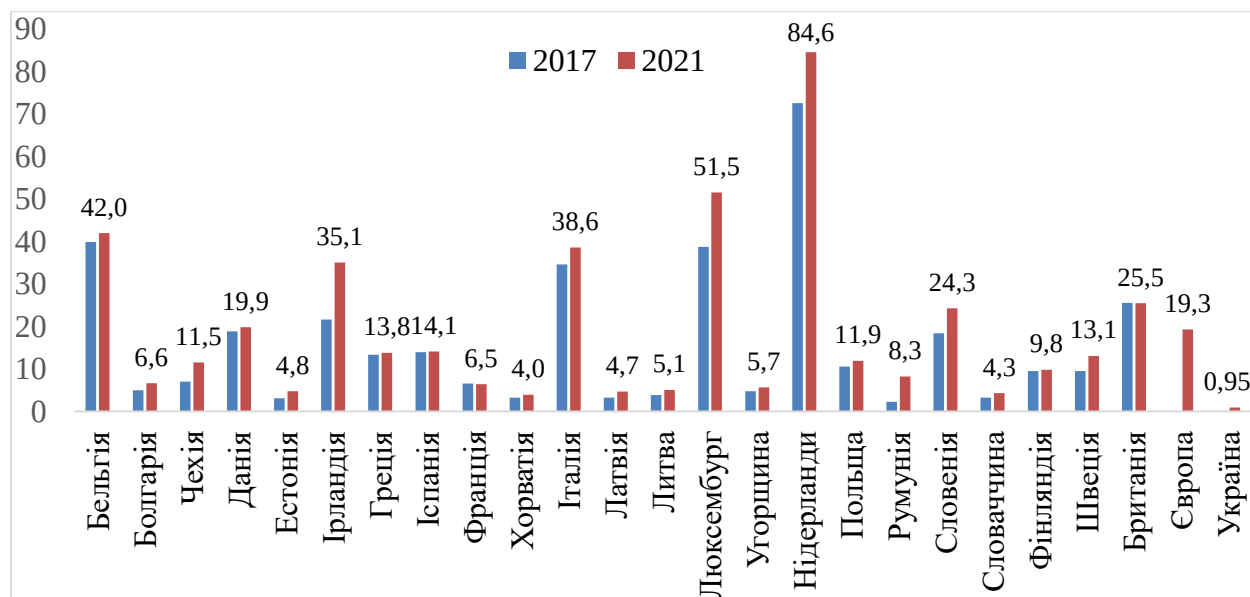

Рис. 3.17. Середні показники грошової оцінки сільськогосподарських земель (ріллі) в країнах Європи, тис. дол. США/га*

Примітка. *Побудовано автором за [39]

За даними проведеного аналізу показників середньої вартості орних земель країн Європи бачимо, що вони ростуть відповідно до економіки країни загалом. Згідно з чинним українським законодавством: «вартість не може бути менша від нормативної грошової оцінки» (табл. 3.1), найцінніші землі Черкаської області становлять 35361,00 грн (близько 1223 дол. США за курсу 27,3 грн за дол. США) та близько 900 дол. США у 2024 році, що суттєво нижче європейських, середня грошова оцінка 1 га орних земель становить 28,9 тис. грн, або 741 дол. США. Безумовно, в ринкових умовах буде встановлено об'єктивну кінцеву ринкову ціну продажу земель. Але на сьогодні такі прогнози викликають високий рівень недовіри у громадян України щодо ринкового обігу сільськогосподарських земель, що підтверджують соціопитування [463].

У межах дослідження було проведено аналіз показників оцінки сільськогосподарських земель за останні два десятиріччя (дані Євростату за 2000–2020 рр. приведені в додатках М і Н), що дало змогу визначити середні показники зміни вартості ріллі (рис. 3.18).

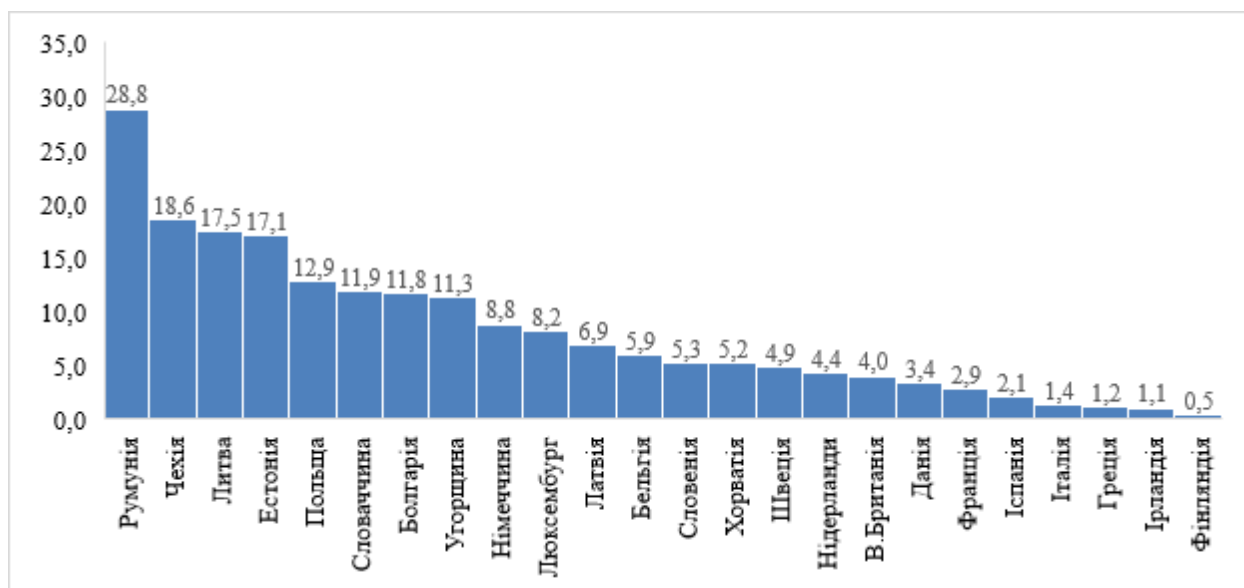

Рис. 3.18. Середній приріст вартості ріллі в період 2000–2020 рр., %*

Примітка. *Побудовано автором із використанням даних [39; 450]

Обґрунтовано динаміку зміни ціни одного гектара орних земель і встановлено, що в Європі цей показник досить неоднорідний. Так, середній

показник росту вартості ріллі для Фінляндії становить 0–1 %; Ірландії, Греції, Італії, Іспанії, Франції, Данії, В. Британії, Нідерландів, Швеції – 1,01–5 %; Хорватії, Словенії, Бельгії, Латвії, Німеччини та Люксембургу – 5,01–10 %; Угорщини, Словаччини, Болгарії, Чехії, Польщі, Естонії, Литви, Румунії лежить у межах понад 10,1 %.

Із використанням відкритих даних грошової оцінки орних земель [39] і врахуванням попередніх розрахунків нами було створено економіко-математичну модель, що дала змогу змодельовати показники вартості орних земель європейських країн до 2050 року для визначення оціночного потенціалу сільськогосподарських земель. Для моделювання показників було обрано функцію лінійного тренду:

$$y(x)=a+bx, \quad (3.2)$$

де: y – послідовність значень, що аналізуються (у нашому випадку це показники оцінки ріллі у період 2000–2020 років); x – номер періоду (кратний одному рокові, у період до 2050 року). Показник довіри було встановлено на рівні 95 % (рис. 3.19). Результати подано в додатку П.

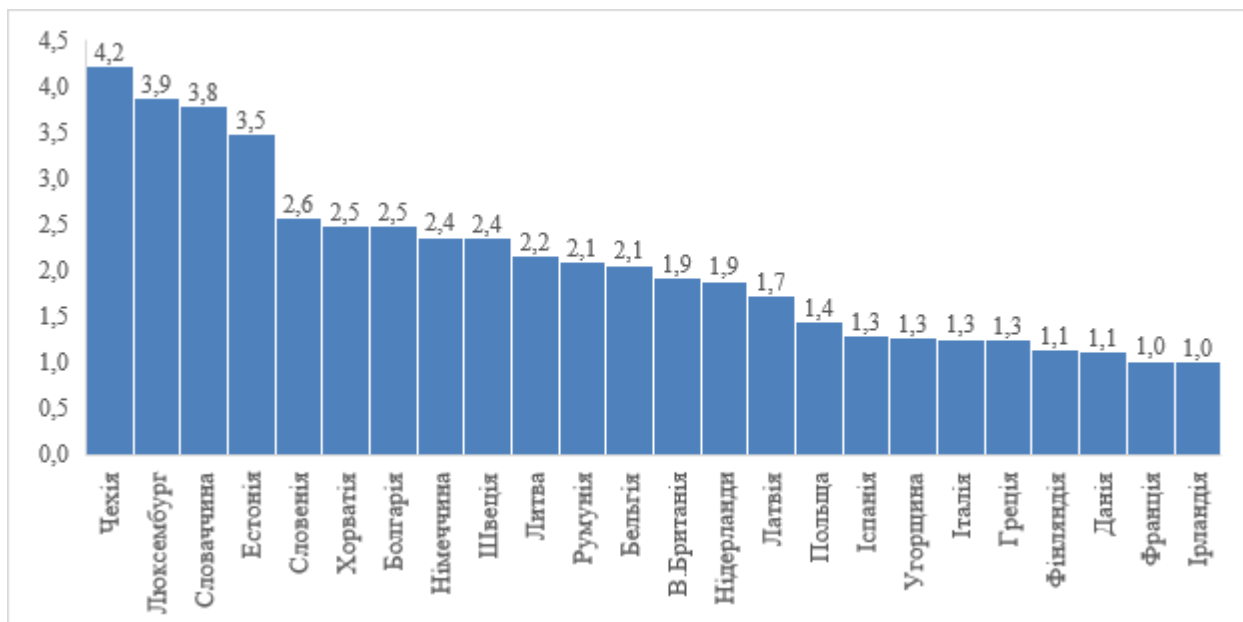

Рис. 3.19. Прогноз приросту оціночних показників орних земель у період 2020–2050 рр.*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

В умовах постійної продовольчої загрози в період із 2020 до 2050 рр., ціна продуктивних земель буде зростати, за нашими прогнозами, у Чехії в 4,2 раза, Словаччині – 3,8 раза, Естонії – 3,5 раза, Ірландії – 1,01 раза, Франції – 1,02 раза, Данії – 1,12 раза. Це дає підстави стверджувати, що країни, які доєдналися до ЄС після 2004 року, демонструють вищу здатність до економічного росту та розвитку, на противагу країнам – засновникам ЄС. Якщо Україна найближчим часом стане повноправним членом ЄС, можемо припустити, що оцінка орних земель України має зрости щонайменше в 3,5–4 рази (рис. 3.20). Середній прогнозований нормативний оціночний показник становитиме 3437 дол./га.

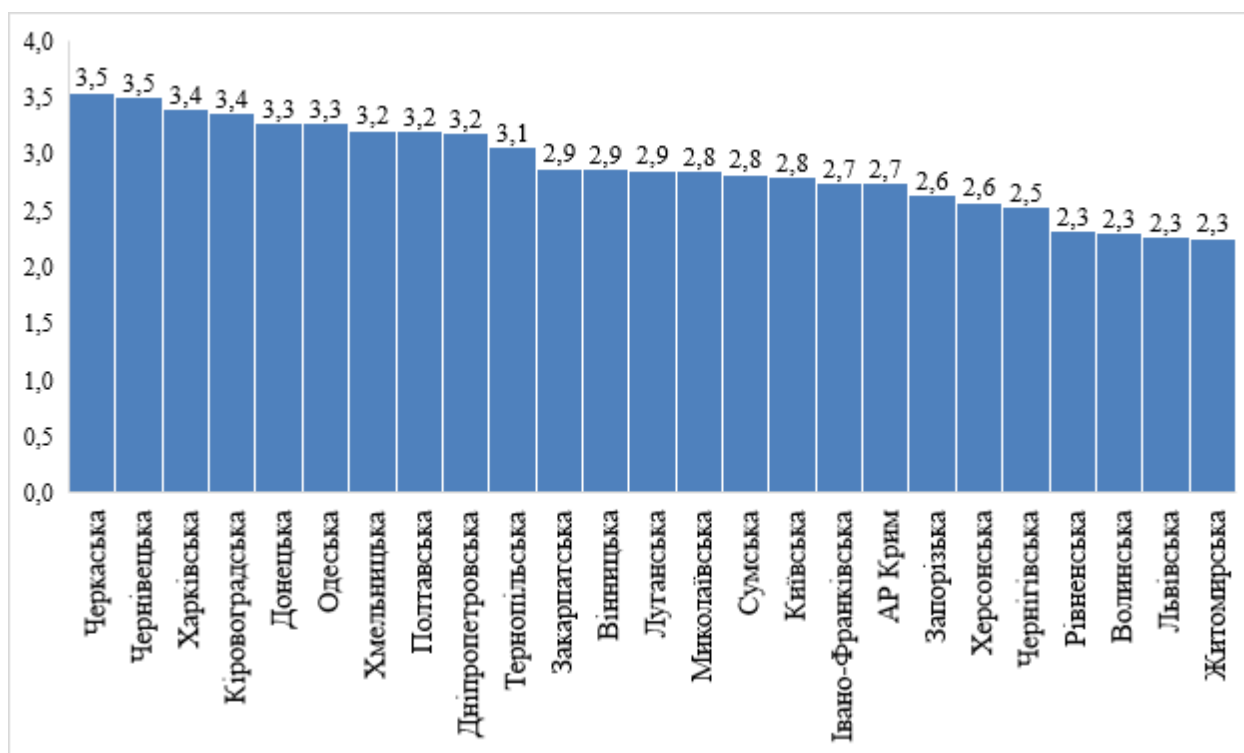

Рис. 3.20. Прогнозовані оціночні показники ріллі в розрізі областей України із врахуванням європейських трендів, тис. дол. США/га*

Примітка. *Розроблено автором із використанням даних Держгеокадастру [218]

У межах дослідження було розглянуто альтернативні шляхи розвитку земельних відносин на прикладі країн Європи. Ключові питання, на які ми

спробуємо дати відповідь, пов'язані із тим, які існують подібні обмеження на право володіти, користуватись і розпоряджатись землею сільськогосподарського призначення в країнах Європи?

Аналіз різних систем формування національних ринків земель сільськогосподарського призначення показує, що реформування є необхідною умовою для росту цінності земель та загалом економіки. Проведене нами дослідження (додаток Р) системи європейських земельно-майнових правовідносин показує, що країни із найбільш відкритими ринками земель мають високий рівень розвитку економіки. Відкритий конкурентний земельний ринок без державного втручання в ціноутворення земель сприяє росту цінності останніх, забезпечує привабливий інвестиційний клімат, характеризується екологічністю землекористувань і загальним рівнем добробуту населення. Основним принципом політики ринку аграрних земель є забезпечення вільного руху капіталів, ведення приватного бізнесу. Кожна з країн цієї групи пройшла свій шлях розвитку та формування ринку сільськогосподарських земель. Реформи проводилися в різні періоди і за різних умов. Більшість країн стикалися з проблемами неефективного виробництва, обмеженістю ресурсів, високою інтенсивністю використання земель та значною фрагментацією ділянок. Основною метою реформи ринку землі в цьому регіоні було підвищення продуктивності в секторі, розвиток сільської місцевості, стабілізація доходів фермерів і підвищення рентабельності агросектору [422]. Також саме в країнах цієї групи особлива увага приділяється екологічним стандартам, управлінню і модернізації природного середовища (у Швейцарії, Швеції, Данії, Нідерландах, Франції та Фінляндії встановлено ряд суворих екологічних вимог та принципів ведення господарства). У країнах Західної Європи (Австрія, Бельгія, Нідерланди, Німеччина, Франція, Швейцарія) ринок землі є лібералізованим і відкритим, відсутні повні абсолютні обмеження щодо іноземного капіталу. Проте у Франції, Бельгії та Австрії більшість угод купівлі-продажу розглядаються та стверджуються локальними державними органами, на кшталт SAFER у

Франції. Це значно ускладнює та «затягує» процес купівлі та продажу, що негативно позначається на привабливості й динаміці ринку. Для країн Скандинавії (Данія, Фінляндія, Швеція) характерними є значні екологічні податки та масштабна державна підтримка сільськогосподарських виробників. Земельна політика базується на припущенні, що фермер має жити на своїй землі та самостійно управляти господарством. Попри відсутність абсолютних обмежень на придбання землі як для іноземців, так і для громадян цих країн, на практиці отримати право власності досить важко через ряд вимог щодо освіти фермера, місця проживання та дуже високих екологічних стандартів.

Великобританія та Ірландія відрізняються найбільш відкритою політикою регулювання відносин на ринку землі сільськогосподарського призначення, що призвело до високого рівня ефективності та продуктивності сектору. Проте середня вартість сільськогосподарських земель в Ірландії та Великобританії є в рази вищою, ніж у більшості країн ЄС, що часто виступає перешкодою для розвитку та динаміки ринку, адже далеко не кожен охочий може собі дозволити придбати землю та зайнятися фермерською справою.

У країнах Півдня (Італія, Іспанія, Португалія та Греція) ринок сільськогосподарських земель є розвиненим, відкритим і досить ліберальним [422]. Винятком є Греція, де формально існує ринок з можливістю купівлі-продажу, але фактично він дуже нерозвинений через відсутність розробленого кадастру, прогалини в законодавстві, значну бюрократію та корупцію. Греція є наочним прикладом того, що стан ринку землі є індикатором загальної політики економічного розвитку країни. А от в Італії, для прикладу, встановлено найвищий податок за реєстрацію угоди – 18 % від ціни угоди, що значно підвищує загальні витрати на придбання ділянки. Ринки таких країн відкриті, але зустрічаються деякі обмеження (Франція, Австрія, Бельгія), які обумовлені втручанням в ринок земель регулюючих організацій (SAFER), які дещо гальмують розвиток ринкових відносин. Водночас у Нідерландах відсутність обмежень дозволяє сформувати досить високі ціни на землі – 82,3 тис. дол. США [39].

Нові країни – члени ЄС (додаток Р), країни Центральної та Східної Європи, приєдналися до Європейського Союзу у 2004, 2007 та 2013 роках. Це країни з середнім рівнем економічного розвитку, вони належать до країн, що розвиваються. За темпами зростання економіки країни даної групи значно випереджають «старих» країн – членів ЄС. Після зняття залізної завіси у 1989 році всі ці країни пройшли власний шлях трансформації від централізованої планової економіки до ринкової. Процес реформування ринку сільськогосподарських земель у нових країнах – членах ЄС почався після здобуття ними незалежності (у Польщі та Угорщині в 1989 році, в Естонії, Латвії та Литві – в 1991 році, в Чехії та Словаччині – в 1993 році). Зазначимо, що в період реформи економіки країн цієї групи значно залежали від сільськогосподарського виробництва. Частка сільськогосподарського сектору у ВВП в деяких країнах сягала до 25 %, і в переважній кількості країн третина населення була зайнята в агровиробництві. У більшості з цих країн реформа ринку землі була спрямована на повернення землі колишнім власникам і перерозподіл земель, які перебували у власності колгоспів і радгоспів, серед селян. Після 25 років перехідного періоду деякі країни вже завершили земельну реформу, інші все ще перебувають у процесі. Політика відновлення прав власності на землю та консолідація земель стала важливим фактором формування політики сільськогосподарського виробництва після вступу країн до ЄС [422].

Після довгих років реформ і змін сьогодні на ринках майже відсутні абсолютні обмеження, які встановлювалися в перші роки реформ. Так, у жодній з країн цієї групи немає цінової регуляції, обмеження щодо максимальної площі землі у власності встановлено лише в трьох країнах (Польщі, Угорщині та Румунії). Характеризуються низьким рівнем податкового навантаження при придбанні сільськогосподарських угідь. При цьому в деяких країнах (Болгарія, Польща, Чехія) сільськогосподарські землі взагалі звільняються від оподаткування, що робить сектор привабливим для заняття фермерською справою.

Хоча зараз абсолютна більшість нових країн – членів ЄС вже відкрила ринки для іноземців (в основному для резидентів ЄС), однак здебільшого на певний період для іноземців там вводилися обмеження на володіння сільськогосподарськими землями. Ці обмеження діяли в середньому протягом 7 років після вступу країни до ЄС і були спрямовані на запобігання спекуляції.

Деякі країни швидше пройшли перехідний період лібералізації ринку землі (Естонія, Литва, Румунія, Угорщина), в деяких країнах процес затягнувся і триває досі (Болгарія, Польща, Хорватія) [328]. Також після вступу країн до Європейського Союзу та відповідно до лібералізації ринків в усіх країнах цієї групи спостерігається активізація ринку. Наприклад, в Болгарії щорічний продаж сільськогосподарських земель до вступу в ЄС був менше 2,5 % від загальної площі земель, а в період з 2006 до 2008 року цей показник зріс до 45 %. У Чехії річний оборот придбаної землі був менше 0,5 % від загальної площі сільськогосподарських земель у період 1993–2001 років, у період 2002–2004 років він зріс до 1,5 %, а саме у 2005 році досяг 3,3 %. У Румунії річний оборот ринку сільськогосподарських земель перед вступом у ЄС був менше 1,5 %; і в період 2005–2009 років зріс більше, ніж у три рази [422].

Абсолютно в усіх нових країнах – членах ЄС після реформи ринку спостерігалось зростання цін на сільськогосподарську землю, а в Румунії, яка є одним із найбільш лібералізованих і відкритих ринків серед країн цієї групи, відбулося найбільше зростання цін в перехідний період. За період 2002–2012 років CAGR ціни на сільськогосподарську землю в Румунії становив 37,5 %, а у 2005 році, перед вступом країни до ЄС, ціна на землю зросла майже в три рази, порівнюючи з попереднім роком. Ринки вищезгаданих країн здебільшого є відкритими та лібералізованими [54]. Незважаючи на те, що частка сільськогосподарського виробництва у ВВП та зайнятості постійно зменшується, продуктивність і рентабельність виробництва зростає.

Після проведення реформи та перерозподілу сільськогосподарських земель серед колишніх власників та селян країни цієї групи зіштовхнулися з проблемою фрагментації земель, яка негативно впливає на ефективність

виробництва. У цих країнах розпочато консолідацію земель для підвищення продуктивності в галузі.

Загалом досвід нових країн – членів ЄС є дуже корисним і релевантним для України, адже в 1990-х роках вони опинилися в подібних з українськими умовах, але вибрали більш швидкий і радикальний метод розвитку ринку земель, що своєю чергою і призвело до різниці в сьогоdnішніх показниках соціально-економічного розвитку України та нових країн – членів ЄС. Зазначимо, що швидкість проведення реформи та лібералізації ринку сільськогосподарських земель прямо пропорційна росту економіки та добробуту населення в нових країнах – членах ЄС.

Реформа ринку землі в пострадянських країнах розпочалася після розпаду Радянського Союзу в 1991 році. Основними спільними передумовами в усіх країнах цієї групи були тяжка економічна криза через розрив внутрішньогалузевих зв'язків з іншими країнами – колишніми республіками, стрімке падіння сільськогосподарського виробництва, яке відігравало важливу роль в економіці цих країн, та низький рівень життя населення. В основному реформа ринку сільськогосподарських земель в країнах цієї групи проводилася для створення ринкової економіки та підприємницької ініціативи, створення нових відносин власності на землю на основі принципів економічної самостійності та соціальної рівності, подолання економічної кризи та зростання доходів і рівня життя населення [213].

Середня ціна землі сільськогосподарського призначення в пострадянських країнах за хорошої якості та родючості ґрунту є досить низькою і в середньому становить 1400 дол. США. У деяких країнах (Казахстані, Киргизстані, Молдові) все ще існує регулювання цінової політики на ринку. Через високий рівень корупції в цих країнах на практиці землю часто продають або частіше здають в оренду за безцінь, і державний бюджет недоотримує значні кошти. Сам же процес передачі та розподілу прав власності на землю тут також проходить непрозоро. При слабкому функціонуванні обігу землі в пострадянських країнах більшого поширення

набирає ринок оренди землі. Але за відсутності екологічних стандартів, вимог щодо культивування та збагачення ґрунтів поряд з дуже низькою вартістю оренди така ситуація сприяє погіршенню якості ґрунтів [422].

Закритість ринків для іноземного капіталу, цінове регулювання поряд з поширеною корупцією стримують притік інвестицій і негативно впливають на ціну землі в країнах цієї групи. Хоча деякі з пострадянських країн, які мали подібні передумови до реформ, уже повністю відкрили та лібералізували ринки і стали членами ЄС, країни, що увійшли до цієї групи, досягли значно менших успіхів, що було пов'язано не лише з реформою ринку землі, а й із загальним шляхом переходу економіки до ринкових умов.

Зняття мораторію сприятиме формуванню іпотечного кредитування, що надасть додаткові можливості дрібним товаровиробникам. Адже на сьогодні пай не може бути заставним майном, а отже, позбавляє власника на отримання кредиту під заставу земель. Як показує світова практика, зняття мораторію на продаж аграрних земель є рушійною силою для притоку інвестицій. Обраний Україною Європейський вектор розвитку передбачає низку докорінних змін у політичному та соціально-економічному житті суспільства. Як бачимо, право власності на землі, зокрема сільськогосподарського призначення, є, було і завжди буде найбільш дискусійним у суспільно-політичному житті країни.

3.5. Формування та перерозподіл земельної ренти в умовах постіндустріальної економіки

Історично поняття ренти почало формуватися задовго до активного його обговорення в економіці. Так, земельна рента, стала першою з відомих економічних рент, із вивчення якої почалося осмислення проблем рентоутворення. Земельна рента виникла одночасно з приватною власністю на землю. Вивченням суті явища ренти та виділенням її видів займалися відомі економісти-класики: У. Петті, А. Сміт, Дж. Андерсен, Д. Рікардо, К. Маркс, А. Маршалл, Дж. Кейнс, Дж.-С. Мілль. Формуванню та перерозподілу

рентних платежів природокористування присвячені роботи В. Голяна. [200], А. Мартина [79], І. Новаковської [360], О. Сакаль, М. Хвесика [65] та інших дослідників.

Одним з найбільш ранніх економістів-класиків, які почали, вивчення феномена ренти, став У. Петті (1623–1687 рр.). У своїй роботі «Трактат про податки і збори» він писав: «Перш ніж розповідати про ренти, ми повинні пояснити таємничу природу як грошової ренти, званої відсотком (*usury*), так і ренти із земель і будинків». Тобто, як видно з цієї цитати, Петті вважав рентним доходом плату за землекористування, оренду за користування будівлями та банківський відсоток за отриманий кредит. Тобто рента за своєю суттю являється доходом, що отримують від оренди землі, машин чи будинків. У дослідженнях Петті відзначав вплив віддаленості земельної ділянки від населених пунктів на земельну ренту: «Землі поблизу населених місць, для прожитку яких потрібні великі райони, не тільки приносять більш високу ренту, але й коштують більшої суми річних рент, ніж землі абсолютно такої ж якості, розміщені в більш віддалених районах» [374]. Цитата вказує на диференціацію автором рентного доходу.

Одним із найвідоміших представників класичної школи економіки є А. Сміт, який розглядав земельну ренту як продукт власності на землю. У фундаментальній роботі, яка побачила світ у 1776 р. «Дослідження про природу і причини багатства народів», згадував: «Рента, розглянута як плата за користування землею, природно, становить найвищу суму, яку в змозі сплачувати орендар за таку якість землі...» [417]. Таким чином, на думку А. Сміта, земельна рента – це, по суті, перевищення вартості, що залишилася, за мінусом частки виробленої продукції, «... яка достатня для відшкодування капіталу, що витрачається на насіння, оплату праці, купівлю та утримання худоби, а також решти сільськогосподарського інвентарю, і для отримання звичайного в певній місцевості прибутку на вкладений у сільське господарство капітал» [417]. Таким чином, у цьому питанні думка А. Сміта загалом збігалася з позицією У. Петті, який вказував, що якщо аграрій з

«... урожаю вирахує зерно, взяте для посіву, і все те, що він спожив і віддав іншим в обмін на плаття і для задоволення своїх природних та інших потреб, то залишок хліба становить природну, істинну земельну ренту цього року» [374]. Вагомий внесок у формування сучасних уявлень про ренту зробив видатний економіст Д. Рікардо (1772–1823 рр.).

У своїх працях Рікардо виділяє дві основні причини виникнення земельної ренти: перша – перехід сільськогосподарських угідь у власність, друга – подальше використання земельних ділянок для виробництва. Як вважав Д. Рікардо: «в сільськогосподарське виробництво доводиться залучати землі гіршої якості, що неминуче позначається на зростанні витрат на виробництво, у зв'язку з чим суспільству доводиться доплачувати за хліб, без якого йому не обійтися». На кращих землях сільськогосподарські товаровиробники, крім нормального прибутку, отримують додатковий прибуток, який забирає землевласник, вважаючи, що виробникові досить тільки середнього прибутку [404]. Таким чином, Д. Рікардо вважав, що земельна рента не входить до складу ціни продукту, а ціна, своєю чергою, визначає розміри ренти.

Про цю проблему писав Й. Шумпетер. На його думку: «Земельна рента є доповненням до середнього прибутку, виникає внаслідок економії на витратах через високу продуктивності сільськогосподарської праці на кращих землях або більш зручного розташування земельних ділянок» [478].

Обґрунтувавши поняття ренти, Д. Рікардо, поклав початок поняттю «рентних доходів», під яким розуміли не тільки доходи від володіння землею, а й інші види доходів і навіть заробітну плату, якщо їх розмір перевищував середню в цій сфері величину. Сеніор Н. вважав рентою «винагороду» за володіння «надзвичайними силами тіла і духу». Мілль Дж. додаткові доходи, які виробник отримує за допомогою «вищих комерційних талантів» і «кращої організації підприємства» розумів як рентні, обумовлені «відмінністю здібностей» [338].

Основоположником теорії рентоутворення справедливо можна вважати Дж. Андерсона, який в XIX ст. спробував виявити причини її виникнення. Згодом його ідеї доповнювали і розвивали Д. Рікардо, Дж. Мілль, А. Маршалл, К. Маркс тощо. Так, К. Маркс писав про нього: «Джеймс Андерсон – справжній творець сучасної теорії ренти та водночас фермер-практик і видатний для своєї епохи агроном» [322]. Проведений наліз статистичної інформації за ціле століття (1700–1800 рр.) дав змогу Андерсону зробити ряд оригінальних висновків, головним з яких є те, що немає абсолютного закону зниження родючості ґрунту» [6]. Основною працею Дж. Андерсона є «Дослідження природи хлібних законів», опубліковане в 1777 році. У роботі автор зазначав дві причини утворення ренти. Перша причина полягає в тому, що різні ґрунти характеризуються різним рівнем родючості й у зв'язку з цим вони залучаються в сільськогосподарський оборот в порядку його зменшення (пізніше такий підхід отримає назву «диференціальна рента І»). Друга причина пов'язана з розширенням виробництва на ділянці за допомогою послідовного прикладання праці та капіталу. Цей вид ренти надалі отримає назву диференціальної ренти ІІ. Андерсон вперше в економічній науці звернув увагу на відмінності в родючості ґрунтів, що призводять до утворення диференціальної ренти І [6].

Головна робота Дж. Мілля (1806–1873 рр.) «Принципи політичної економії і деякі їх застосування в соціальній філософії» була опублікована в 1848 р. [338]. Мілль Дж., розглядаючи різні аспекти монополії на землю, зумів визначити умови виникнення різних видів земельної ренти (диференціальна рента І і ІІ). Величезним досягненням Дж. Мілля стало осмислення сутності абсолютної ренти. Першим із економістів увів поняття ренти машин (виробничого капіталу), яку згодом А. Маршалл визначив як квазіренту [326]. Поняттю «економічна теорія» суспільство завдячує А. Маршаллу (1842–1924 рр.), який основні положення свого вчення виклав у праці «Принципи економічної науки», розглядав збільшення інвестицій у виробництво. Маршалл А. вказував: «... все, що він отримує як надлишок, утворює

надлишковий продукт землі. Цей надлишок дістається хліборобові, якщо він сам є власником землі» [326]. Таким чином, такий надлишковий (або чистий) продукт землі, на думку економіста, і є земельною рентою. Маршалл А. поряд із земельною виділяв і інші види ренти – природну, нафтову, капітальну, трудову, політичну, майже до нескінченності [326].

Земельну ренту розглядав К. Маркс у праці «Капітал», де виділив диференціальну ренту I і II й абсолютну ренту. При цьому додав, що «ціна виробництва на найгірших землях, що не приносять ренти, завжди є регулюючою ринковою ціною» [322]. На думку К. Маркса, абсолютна рента утворюється через відсталість у сільськогосподарському виробництві, де частка змінного капіталу, як наслідок зазначеної відсталості, вища, ніж у промисловості, тому в сільськогосподарському виробництві створюється додаткова вартість.

Таким чином, у сільськогосподарському виробництві абсолютна рента утворюється завдяки незамінності органічної складової капіталу і, як наслідок, створює більший обсяг додаткової вартості.

У радянські часи новий виток розвитку суспільства подарував науковій спільноті дослідження щодо рентоутворення, проведені Л. Канторовичем, С. Струмліною тощо, які відзначили, що погляд на природні ресурси, як на об'єкти, що не мають вартості, призводить до значних втрат у масштабах всього народного господарства [286]. На думку академіка Канторовича, включення ренти в господарський розрахунок і систему економічних показників буде забезпечувати найправильніше та ефективне вирішення економічних завдань, що забезпечують ефективне застосування природних ресурсів [286].

У новій пострадянській економіці податок з обороту був замінений податком на додану вартість, як обслуговуючий ресурс споживчих потреб бюрократичної олігархії. Саме цей податок став формою існування і виявлення земельної ренти (див. табл. 3.4).

Радянський та пострадянський перерозподіл земельної ренти*

Критерій	Радянський період	Пострадянський період
що є об'єктом земельних відносин?	земельна ділянка, передана підприємству на довічне користування	земельна ділянка, орендована на визначений термін, куплена ділянка
хто фактичний землевласник?	радянська бюрократія	суб'єкти земельних відносин
хто орендар?	державні підприємства	фермер, агрохолдинги тощо
рентоутворення	природна й економічна рента	природна й економічна рента
хто привласнює земельну ренту?	для цілей промисловості (індустріалізація) та для власного збагачення радянськими бюрократами	керівництвом для власного збагачення та підтримки виробництва на підприємстві
форма розподілення земельної ренти	податок із обороту	земельний податок, орендна плата

Примітка. *Побудовано автором за [35]

За часів незалежності та з розвитком наукових шкіл питання ренти вивчалось багатьма економістами-аграрниками, а саме І. Бистряковим, Б. Данилишиним, Д. Добряком, Ш. Ібатуліним, В. Зайцем, М. Лихогрудом, П. Лойком, Ю. Манцевичем, А. Мартином, Ю. Палехою, А. Третяком, М. Хвесиком та іншими відомими сучасниками [433; 280; 459].

Розуміння поняття ренти дозволяє розкрити економічну сутність доходу, отриманого від використання земель і формування ринкової ціни на земельні ділянки. Таким доходом у сфері земельних відносин виступає земельна рента. Під рентою (від франц. Rente – повернута назад) слід розуміти регулярний отримуваний дохід від землі (та інших природних багатств), майна чи капіталу, який не потребує від отримувача підприємницьких зусиль. Є інше трактування ренти як економічного явища: дохід, який отримує власник майна, не здійснюючи комерційної діяльності. Починаючи із античності і до сучасних часів питання дохідності земель гостро обговорювалися в науковому світі. Унаслідок цього виник ряд тлумачень поняття «рента», а також завдяки

цьому стало можливим проведення класифікації ренти із врахуванням особливостей формування останньої (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Класифікація ренти*

Тип	Клас	Вид
Природна	Земельна	сільськогосподарська
		транспортна
		територіальна
	Гірнична	гірнична
	Водна	гідроенергетична
		гідротранспортна
		водоспоживча
	Лісова	лісова
	Промислова	промислова
	Аеропортна	аеропортна
	Екологічна	екологічна
	Туристична	туристична
Економічна	Монопольна	монополія держави
		приватно-монопольна
	Фінансова	фінансова
	Майнова	орендно-лізингова
	Дарствена	спадково-дарствена
	Спекулятивна	торгівельно-посередницька
	Експортно-імпортна	експортно-імпортна
	Інтелектуальна	інтелектуальна
	Технологічна	технологічна (інноваційна)
	Інформаційна	інформаційна
	Історико-культурна	екологічна
	Управлінська	управлінська
	Лідерська	лідерська
Соціальна	-	-

Примітка. *Узагальнено автором із використанням джерела [203]

В економіці природокористування головним завданням є обґрунтоване використання природних ресурсів на користь суспільству. Здійснюючи господарську діяльність для отримання прибутку землевласники та землекористувачі стикаються із поняттям рентного доходу.

Згідно із Законом України «Про оцінку земель» [262] під поняттям «рентний дохід» (земельна рента) розуміють дохід, який можна отримати із землі як фактора виробництва залежно від якості та місця розташування земельної ділянки. Є і інші визначення поняття «земельна рента». Залежно від способу формування доходу диференціальна рента може бути першого та другого порядку. Диференціальна рента I, своєю чергою, поділяється на: диференціальну ренту за родючістю (I_p) та диференціальну ренту за місцезнаходженням (I_m).

Диференціальна рента за родючістю виникає внаслідок різної природної родючості окремих ділянок землі. Вона дорівнює різниці між суспільною вартістю сільськогосподарської продукції та її індивідуальною вартістю на більш родючих земельних ділянках. Диференціальна рента за місцезнаходженням виникає тому, що земельні ділянки розташовані на різній відстані від ринків збуту [308].

Особливості формування диференціальної ренти II принципово відрізняються від таких для першої. Диференціальна рента II є однією з форм надлишкового додаткового продукту, який одержують через різну продуктивність витрат, що послідовно здійснюються на одній і тій самій ділянці землі, тобто внаслідок інтенсифікації землеробства. Остання є додатковим чистим доходом, який виникає внаслідок додаткових вкладень у таку ділянку землі.

Механізм утворення ренти передбачає, що на гірших за якістю і розташуванням землях рента не виникає. Але насправді землевласник ніколи не надасть землекористувачу безоплатно навіть ці землі, оскільки існує монополія на землю як об'єкт власності. Такий вид монополії породжує абсолютну ренту, що сплачується з усіх видів землі, незалежно від її якості.

Так, джерелом абсолютної ренти є додатковий продукт, який створюється не лише в сільському господарстві, а і в інших галузях виробництва – промисловості, торгівлі, будівництві [308].

Досить часто у дослідженнях зустрічається поняття «від’ємної земельної ренти» [294], або ж недостатньої норми прибутку від земель, що етимологічно є похідною категорією від норми прибутку (англ. rate of return; rate of profit) – процентним відношенням прибутку за певний період до авансованого перед початком цього періоду капіталу [362].

Будзяк В. пропонує розглянути рентний дохід як частину земельної ренти. Рентний дохід з’являється тоді, коли на земельній ділянці вирощують сільськогосподарську продукцію, тобто земля виступає засобом виробництва. На думку дослідника, більш точним визначенням рентного доходу буде таке: «Це додатковий дохід, який не пов’язаний із підприємницькою діяльністю». Тобто можна виділити два основні види доходу: «рентний дохід» і «підприємницький дохід». Останній ґрунтується на підприємницькій діяльності».

Одним із способів перерозподілу земельної ренти є сплачувана орендарями (землекористувачами) орендна плата за використання земельних ділянок. Законом України «Про оренду землі» визначено поняття оренди землі як заснованого на договорі строкового платного володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності [257].

З огляду на вищеприведене можна сказати, що і земельна рента, яку отримує землекористувач, здійснюючи господарську діяльність на земельній ділянці, буде перерозподілятися у вигляді податку до місцевих бюджетів та орендної плати, виплаченої землевласникам.

Види земельної ренти та форми перерозподілу рентного доходу наведено на рис. 3.21.

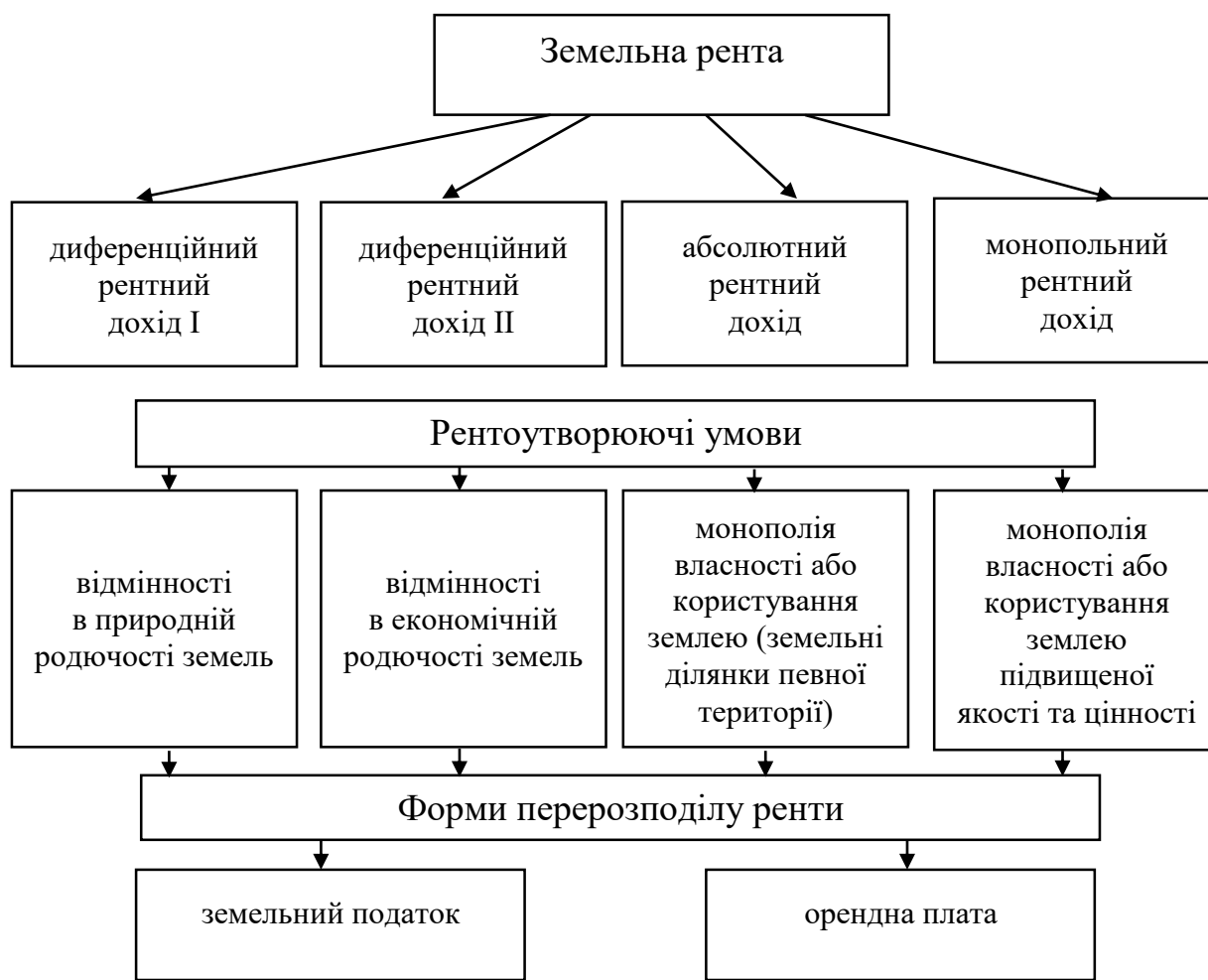

Рис. 3.21. Види земельної ренти та її перерозподіл*

Примітка. *Авторське тлумачення із використанням [176]

Динамічне зростання плати за землю вказує на позитивні динамічні зміни рентоутворюючих факторів сільськогосподарського виробництва. За таких умов постають питання: яка частина земельної ренти буде належати виробнику продукції і що матиме власник земельної ділянки та посередник і продавець кінцевої продукції? На думку В. Будзяка, в системі, де є держава, землевласник і орендар, розподіл рентних доходів має бути таким: держава одержує диференційну ренту I у вигляді земельного податку, землевласник – диференційну ренту II у вигляді орендної плати, а орендар – підприємницький дохід [176]. На сьогодні в системі землекористування виникло ще декілька суб'єктів, що претендують на свою частку земельної ренти, а саме агрохолдинги, які часто об'єднують орендаря земель, посередника та продавця сільськогосподарської продукції. Часто вони прагнуть привласнити

повноваження власника землі та повноваження об'єднаної територіальної громади, монополізувати всю отриману земель ренту. Нині об'єднані територіальні громади повною мірою розпоряджаються фіскальними надходженнями від земель (див. рис. 3.22).

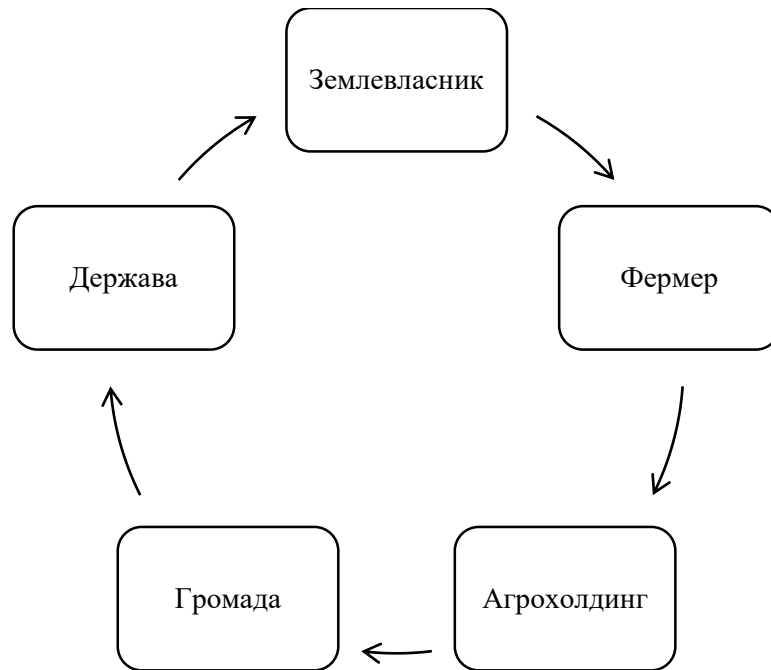

Рис. 3.22. Суб'єкти переходу земельної ренти*

Примітка. *Авторське тлумачення із використанням джерела [176]

Оптимальні співвідношення при такому перерозподілі, на нашу думку, вдало обґрунтовано дослідниками В. Будзяком, О. Будзяк [176]. Науковці вважають, що такий перерозподіл має здійснюватися на рентоутворюючих землях не лише з економічного погляду, а й із соціального та екологічного. Будзяк В. у своїй праці стверджує, що: «...з економічного погляду величина сукупного рентного доходу мала б бути розподілена таким чином: 25 % – землевласнику; 25% – землекористувачеві; 25 % – державі; 25 % – об'єднаній територіальній громаді; а з екологічного погляду: 15 % – землевласнику; 15 % – землекористувачеві; 50 % – державі; 20 % – громаді; із соціальної: 20 % – землевласнику; 10 % – землекористувачеві, 35 % – державі; 35 % – громаді». Вважаємо такий перерозподіл обґрунтованим, адже те, як

розподіляється земельна рента сьогодні не дає високого соціально-економічного та екологічного ефекту землевласникам і місцевим жителям, а сприяє отриманню землекористувачами, а особливо агрохолдингами, аграрних надприбутків.

3.6. Особливості отримання земельної ренти через оподаткування землі та нерухомості

Рента як економічна категорія характеризує будь-який дохід, що регулярно отримується з ресурсу і безпосередньо не залежить від підприємницької діяльності [428]. В умовах глобалізації, для визначення рівня розвитку держави, досить часто використовують показник природної ренти у співвідношенні із іншими соціально-економічними маркерами.

Подальше дослідження механізмів рентоутворення та їхнього впливу на стан економіки країни лежить у площині системи оподаткування, зокрема нерухомого майна. Відповідно до п. 1 ст. 181 ЦК України до нерухомого майна (нерухомі речі, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення [464]. У структуру об'єктів нерухомого майна входять земельні ресурси (земельні ділянки), які становлять основу подальшої господарської діяльності. Власники чи користувачі природних ресурсів при веденні господарської діяльності отримують ренту або ж дохід від використання об'єкта нерухомості. У першому розділі дисертації ми досить детально розглядали питання ренти та рентоутворення. У цьому підрозділі спробуємо дослідити особливості перерозподілу ренти насамперед від нерухомого майна, зокрема оподаткуванням. Рентні платежі від використання природних ресурсів впливають на наповнюваність бюджетів багатьох країн через систему оподаткування фізичних та юридичних суб'єктів господарювання (природокористування) [459]. У такий спосіб відбувається формування як місцевих бюджетів, державної казни, стабілізаційних фондів

(«Фондів майбутніх поколінь»), так і фінансування заходів із охорони довкілля та відтворення природних ресурсів. Отримані рентні платежі переважно мають конкретну форму перерозподілу, а саме через:

- систему оподаткування;
- безпосередню господарську діяльність держави в природоресурсній галузі;
- засоби ціноутворення.

Розподіл ренти через систему оподаткування здебільшого здійснюватися через:

- встановлення підвищених ставок податку на дохід/прибуток фізичних та юридичних осіб, що здійснюють спеціальне природокористування;
- встановлення акцизів на реалізацію природної сировини або митних платежів (у разі експорту добутих природних ресурсів);
- встановлення спеціальних прямих загальнообов’язкових платежів для кожного виду природокористування – природоресурсних рентних зборів.

Законодавством України в економіці передбачено систему рентних природоресурсних платежів, які є важливим елементом економічного механізму природокористування. В Україні виділяють такі природоресурсні платежі:

- плата за землю (земельний податок [378], орендна плата [257; 273];
- збір за використання водних ресурсів [189];
- збір за спеціальне використання лісових ресурсів [318];
- плата за надрокористування [378];
- рентна плата за користування надрами для видобування корисних копалин [392];
- збір за користування радіочастотним ресурсом України [265].

Світова практика вилучення природної ренти досить розвинена, має тривалу історію і не викликає надмірного соціального спротиву. Так, економічно розвинені країни віддають перевагу податковим методам

вилучення, країнами, що розвиваються, та країнами із закритою економікою використовуються і неподаткові методи, як-от угоди про розподіл продукції [457]. В економіці природокористування досить активно застосовується відношення природної ренти до ВВП. Згідно з даними Світового Банку в економіках країн, що розвиваються, частка рентних платежів від використання природних ресурсів (нафти, газу, лісу, землі) досить значна, що вказує на природоорієнтовану економіку; в економічно розвинених країнах ця частка незначна (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Частка рентних платежів від природних ресурсів у світі, % ВВП*

Розвиток	Плата за природні ресурси, % від ВВП
Високий	1,6
Середній	4,2
Низький	10,8

Примітка. *Згідно з класифікацією The World Bank [144]

Так, у країнах Європи цей показник незначний, винятком хіба що є Норвегія – 8,0 % (за рахунок продажу вуглеводнів було сформовано державний нафтовий фонд (The Government Pension Fund Global) у розмірі понад 800 млрд дол. США, який формує інвестиційну політику держави) (табл. 3.7). За даними Світового Банку, Україна має 3,7 % – відносно незначну частку природної ренти ВВП.

Аналіз даних свідчить про те, що країни, економіки яких «переобтяжені» природними ресурсами, перебувають під впливом феномену «ресурсного прокляття» [128; 199; 211].

Дослідження Дж. Сакса, А. Уорнера показують, що надлишок природних ресурсів і, як наслідок, ренти від них, для країн-рантьє (країни-експортери нафти: Саудівська Аравія, ОАЕ, Ірак, Іран, Кувейт, Катар, Лівія, Алжир, Венесуела тощо) виступає причиною економічного відставання [117].

Частка природної ренти від ВВП у Європі, %*

Країна	Плата за природні ресурси, % від ВВП
Австрія, Швейцарія, Бельгія, Франція, Німеччина, Іспанія, Італія, Ірландія	0–0,1
Греція, Чехія, Португалія, Словенія, Словаччина, Литва, Молдова	0,2–0,3
Угорщина, Нідерланди, Швеція,	0,4–0,5
Данія, Фінляндія, Хорватія, Латвія,	0,6–0,8
Болгарія, Польща, Румунія, Естонія, Сербія, БіГ	0,9–1,2
Чорногорія	1,3–1,9
Україна, Норвегія	2–20

Примітка. *Сформовано згідно з класифікацією The World Bank [144]

На думку Х. Баблауї та Дж. Лучіані країни-рантьє характеризуються: більшою вагою природної ренти над іншими доходами; залежністю економіки від світових цін продажу, гальмуванням розвитку виробничого сектору національної економіки та зниженням його конкурентоспроможності; мінімальною зайнятістю населення у формуванні ренти; концентрацією зовнішньої ренти правлячими колами країни внаслідок корупції. На думку Д. Ейтса, економічна політика таких країн демотивує населення щодо праці. Дохід і багатство формуються завдяки сприятливому збігу обставин, а не внаслідок виконання роботи [112].

У формуванні державних і місцевих бюджетів вагому роль відіграють платежі за користування земельними ресурсами та іншим нерухомим майном. Частка податку на нерухоме майно в структурі внутрішнього валового доходу та інших фіскальних платежів приведена на рис. 3.23. Із графіка видно, що в структурі загальних фіскальних надходжень частка податку із нерухомості, у більшості економік країн Європи незначна. У Великобританії (12,4 %), Франції (8,9 %) левову частку цього податку становить земельний податок, що пов'язано із національними особливостями оподаткування. Вплив на

структуру загальнонаціональних доходів та оподаткування нерухомого майна неоднорідний. Понад 2 % від ВВП становить у Бельгії, Англії, Греції, Іспанії, Італії, Франції. Системи землеобігу цих країн мають відкритий ринковий характер, що своєю чергою сприяє бюджетним надходженням.

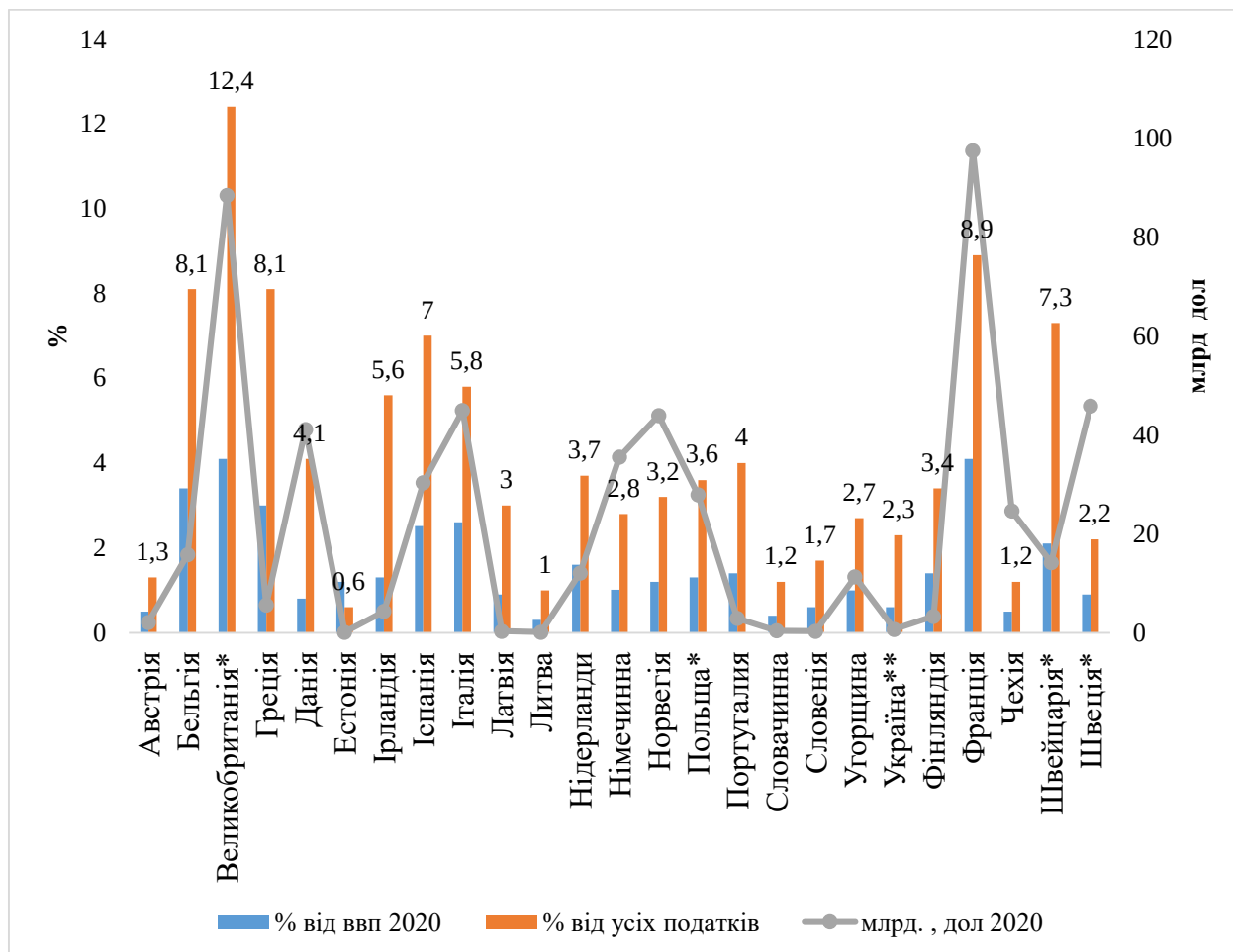

Рис. 3.23. Перерозподіл податку на нерухоме майно в деяких країнах Європи, %*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором із використанням даних Eurostaty

Дослідження потребує європейська практика перерозподілу податку на нерухоме майно, зокрема на землі. Такий вид платежів може зосереджуватися в державному та місцевому бюджетах (табл. 3.8). Окремо розглядаються стягнення на соціальний захист. Так, у Бельгії до фонду соціального захисту спрямовується 0,3 млрд дол. США (0,1 % ВВП) саме від податку на майно [113].

Перерозподіл податку на нерухоме майно країн Європи, %*

Країна	Державний	Місцевий	Державний	Місцевий
	млрд дол. США		% ВВП	
Австрія	1,3	0,8	0,3	0,2
Бельгія	2,3	5,3	0,5	1,2
Великобританія	52,7	35,7	2,4	1,7
Греція	4	1,6	2,1	0,9
Данія	11,5	29,6	0,5	1,3
Естонія	0	0,1	0	0,2
Ірландія	2,9	1,4	0,9	0,4
Іспанія	0,4	17,2	0,01	1,4
Італія	25,7	19,2	1,5	1,1
Латвія	0,1	0,2	0,1	0,8
Литва	0	0,1	0	0,3
Нідерланди	6,7	5,4	0,9	0,7
Німеччина	0,4	14,2	0,01	0,4
Норвегія	16,7	27,2	0,5	0,7
Польща	0	27,9	0	1,3
Португалія	0,4	2,5	0,2	1,2
Словаччина	0	0,4	0	0,4
Словенія	0	0,3	0	0,6
Угорщина	6,9	4,4	0,6	0,4
Україна	0	0,7	0	0,6
Фінляндія	1,5	1,8	0,7	0,8
Франція	22,7	74,7	1,0	3,1
Хорватія	0	0,7	0	0,6
Чехія	13,8	10,8	0,3	0,2
Швейцарія	1,4	4,8	0,2	0,7
Швеція	27,8	18,1	0,6	0,4

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

При вилученні та перерозподілі земельної ренти, земельний податок виступає важливим джерелом отримання бюджетних коштів. Під земельним податком розуміють обов'язковий платіж, що стягуються з власників земельних ділянок і земельних часток (паїв), а також постійних землекористувачів [378].

Згідно з офіційною звітністю Державної казначейської служби України щодо плати за землю в першій половині 2022 року, то місцеві бюджети отримали плати за землю (земельного податку й орендної плати) 7,2 млрд грн, що на 4,8 % (на 0,36 млрд грн) менше, ніж у 2021 році за аналогічний період. У структурі доходів загального фонду бюджетів плата за землю становить 10,7 % (рис. 3.24). Динаміка виплат від використання земель приведена на рисунку 3.25.

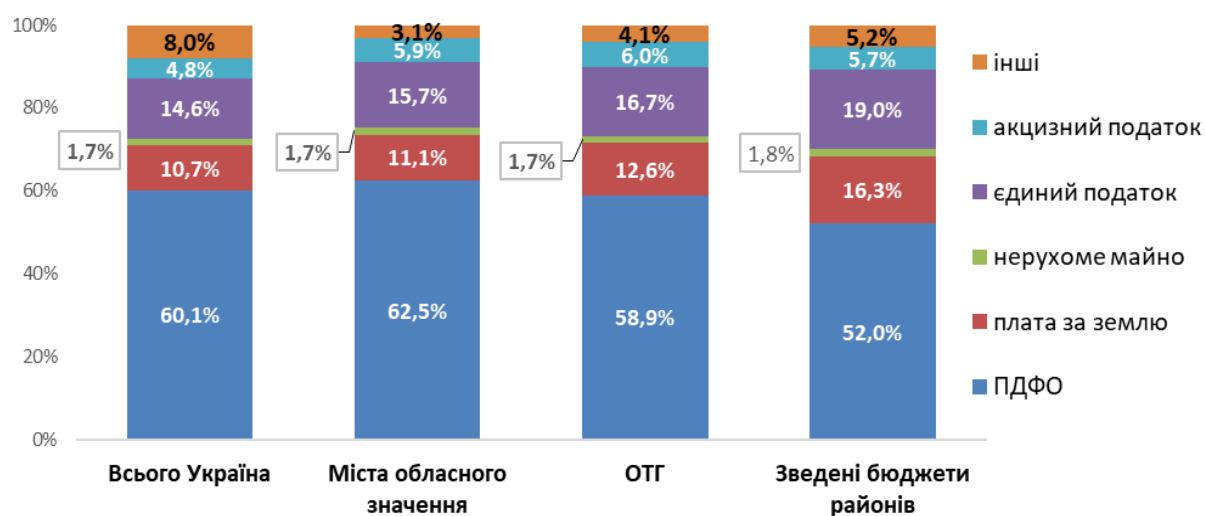

Рис. 3.24. Структура доходів бюджетів різних рівнів у 2022 році*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором із використанням даних [342]

У світовій практиці фіскальні земельні платежі поділяють на три категорії:

- *платіж з продажу землі* (податок на прибуток із капіталу);
- *платіж на придбання* (реєстрацію);
- *податок на володіння* (нерухомість).

Величина кожного із зазначених видів земельних фіскальних платежів визначається урядами країн і може бути як із фіксованою, так і з плаваючою ставкою. Так, фіскальні системи європейських країн мають суттєві відмінності щодо встановлення граничних розмірів земельних платежів (додаток С).

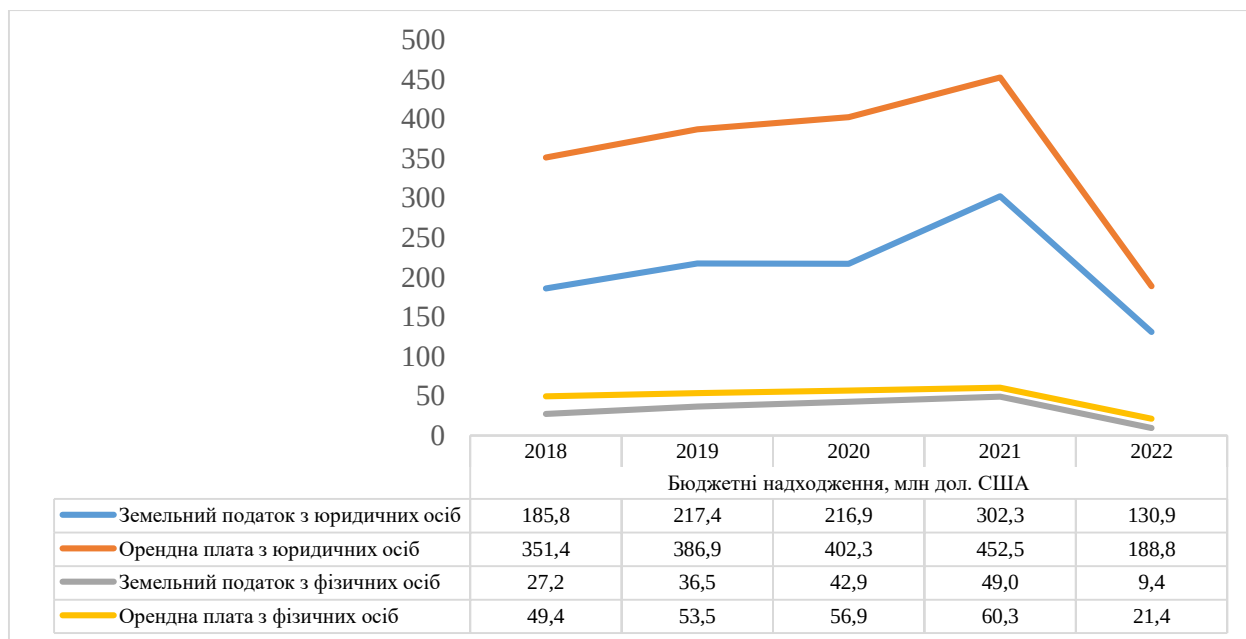

Рис. 3.25. Виплати від використання земель, млн дол. США*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором із використанням даних [214]

Аналіз досвіду європейських країн доводить, що фіскальні платежі можуть виступати гнучким інструментом державних, регіональних і місцевих систем управління та перерозподілу природної ренти. Величина податкових надходжень до бюджетів безпосередньо залежить від типу ринку земель. Так, для відкритого ринку загальний податковий ефект може охоплювати: податок з продажу – до 25 % від ціни угоди (Норвегія, Австрія), земельний податок – 1 % від вартості земель, що характерно для країн з відкритим ринком (Бельгія, Іспанія, Португалія), реєстраційний збір – 5 % від вартості угоди (в країнах з відкритим типом ринку встановлюється найвища ставка реєстраційного збору, вона коливається у межах від 0 % до 12,5 %, але у більшості розвинених країн, які мають лібералізовані ринки, ставка встановлюється на рівні 8–12,5 %. Для ринків із деякими обмеженнями земельний податок із сільськогосподарських угідь не сплачується взагалі (Польща, Болгарія, Чехія); сплачується податок на нерухомість, зокрема на земельні ділянки. Величина реєстраційного збору може коливатися від 0,5 % до 5 % вартості угоди (Данія, Польща, Франція, Угорщина). В умовах закритого для іноземців ринку земельний податок

становить близько 0,5 % від кадастрової вартості (в країнах із закритим ринком, Молдова). Ставка земельного податку може коливатися від 0,2 % до 1,5 % вартості 1 га землі. Реєстраційний збір – від 0,5 % вартості угоди (Молдова). Для країн, в яких діє мораторій на продаж земель, земельний податок встановлюється як відсоток від нормативної грошової оцінки, показники якої мають неринкову природу й ототожнюються із базовою вартістю земель. В Україні, відповідно до Податкового кодексу України, ставка податку за земельні ділянки, для яких проведено нормативну грошову (НГО) оцінку, встановлюється в розмірі не більше 3 % від їх НГО. Ставка податку для сільськогосподарських угідь може встановлюватися на рівні 0,3–1 % нормативної грошової оцінки [378], для земель загального користування – не більше 1 %, лісгосподарських земель – не більше 0,1 % НГО. Для земельних ділянок, нормативна грошова оцінка яких не проводилася, ставка податку встановлюється у розмірі:

- не більше 5 % від нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області;
- для сільськогосподарських угідь – не менше 0,3 % та не більше 5 % від нормативної грошової оцінки одиниці площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області;
- для лісових земель – не більше 0,1 % від нормативної грошової оцінки площі ріллі по Автономній Республіці Крим або по області [378].

Одним із завдань дослідження є обґрунтування економічних вигод від перерозподілу земель у процесі територіального планування урбанізованих і сільськогосподарських територій. Досліджуючи особливості використання земельних ресурсів ряду європейських країн, нами було виявлено необхідність у дослідженні фінансово-економічного ефекту в умовах посиленого зростання міських агломерацій і зростаючої урбанізації, яка станом на 2023 рік в Європі становить 75 % та продовжує зростати. Динаміка за роками приведена в таблиці 3.9.

Ріст міського населення ЄС, осіб*

Рік	Міське населення ЄС, осіб	Ріст до попереднього року, %
2018	333091521	0,46
2019	334356258	0,38
2020	335592576	0,37
2021	336283387	0,21

Примітка. * Розраховано автором із використанням даних [343]

За прогнозами, частка міського населення до 2050 року становитиме близько 83,7 % (рис. 3.26) [448].

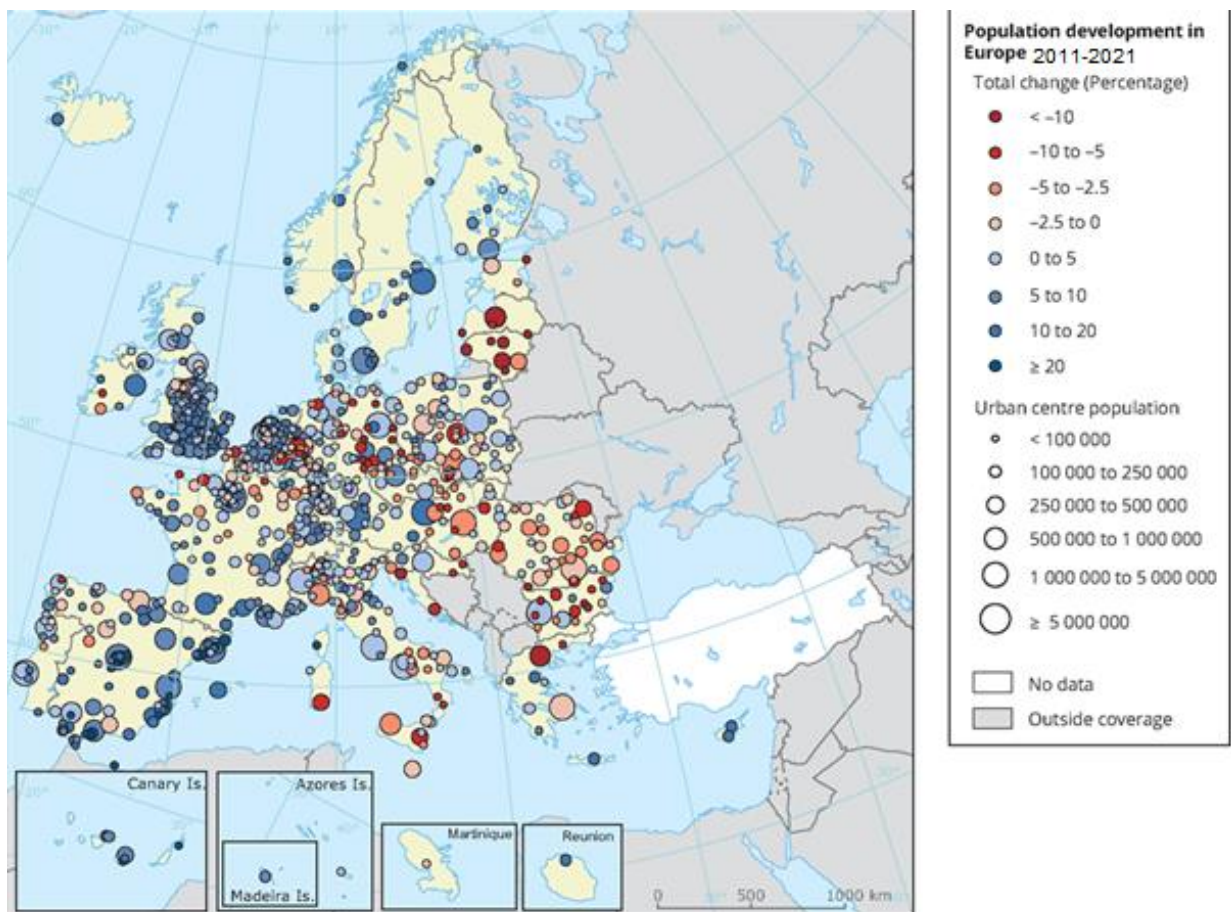

Рис. 3.26. Урбанізація ЄС*

Примітка. *Згідно з даними [448]

Відповідно до даних Центру компетенцій з Форсайту (СС on Foresight) [448] міграція населення до міст є одним із чинників занедбаності сільськогосподарських угідь і може досягти 5,6 млн га до 2030 р., що еквівалентно 3 % від усіх сільськогосподарських угідь Європи. Центр прогнозує, що забудовані території збільшаться більш ніж на 3 %, досягнувши 7 % території ЄС до 2030 року [348]. На сьогодні абсолютні площі урбанізованих територій найбільші у Франції (понад 5,6 млн га) та Німеччині (5,1 млн га). Найменше урбанізованих територій у країнах – членах ЄС, як-от Болгарія (0,42 млн га) і Румунія (1,02 млн га). В Україні цей показник становить 2,51 млн га (4,2 % території держави). Найвищу частку в структурі землекористування займають урбанізовані території в Нідерландах (30,6 %) і Бельгії (21,2 %) (див. рис. 3.27).

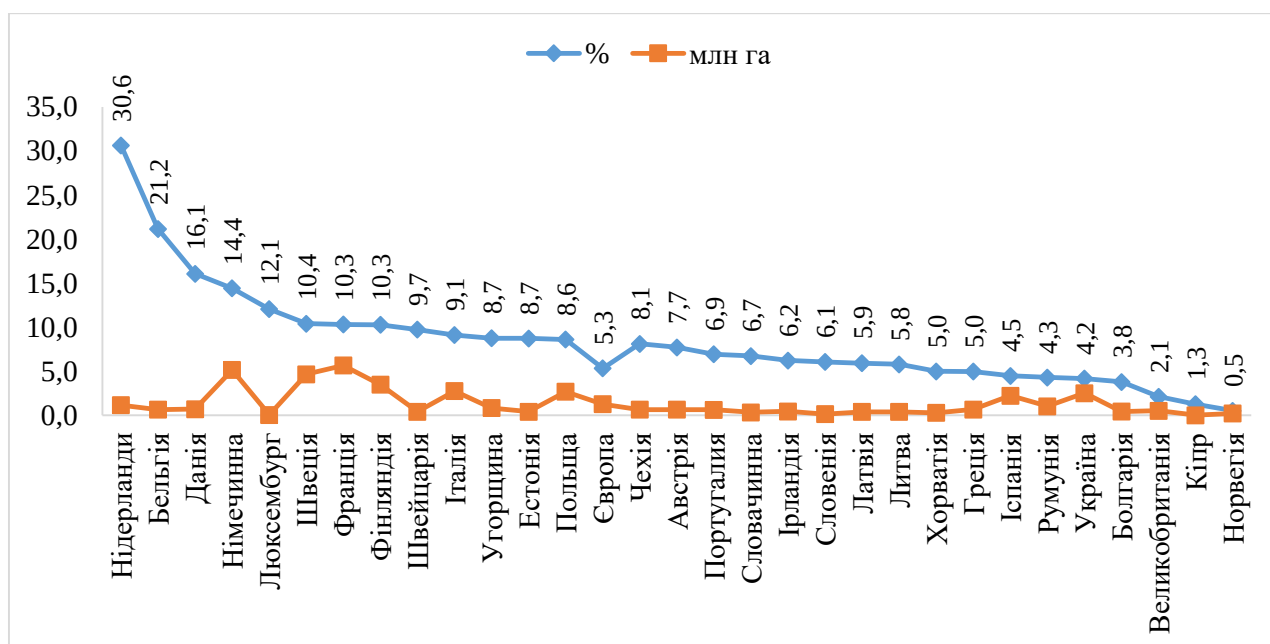

Рис. 3.27. Урбанізовані території в країнах Європи у 2022 р., %*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором із використанням даних [39]

Враховуючи те, що за останнє десятиріччя в Європі спостерігається тенденція до розширення міст (рис. 3.28), що вимагає додаткових територій. «Територіальними донорами» виступають переважно землі сільськогосподарського призначення, в окремих випадках лісові чи інші землі.

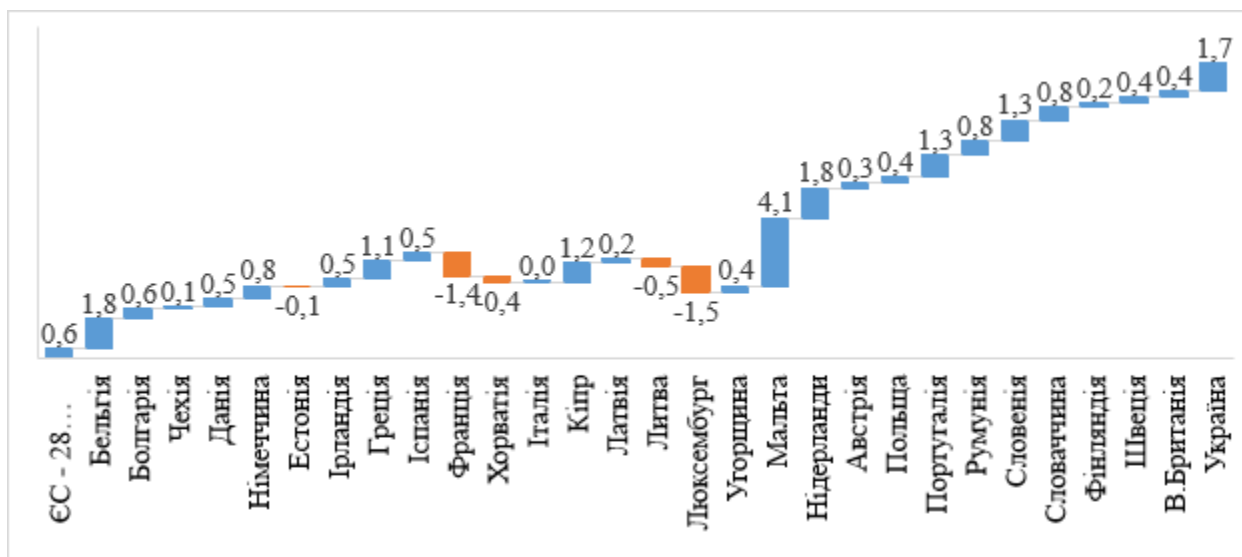

Рис. 3.28. Темпи урбанізації в Європі за період 2010–2020 рр., % від площі держави*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором із використанням даних [39]

У процесі дослідження було визначено вартісні показники земельних ділянок, що потенційно зазнають трансформації в урбанізовані землі, а саме під житлову та громадську забудову, інфраструктурні об'єкти, виробничі комплекси, об'єкти рекреації тощо. Для цього використовувалися відкриті дані ріелторських компаній [106; 102; 34; 47; 107], що дозволило на основі вибірки (додаток Т) визначити середні ринкові показники вартості одного гектара урбанізованих земель країн Європи (рис. 3.29).

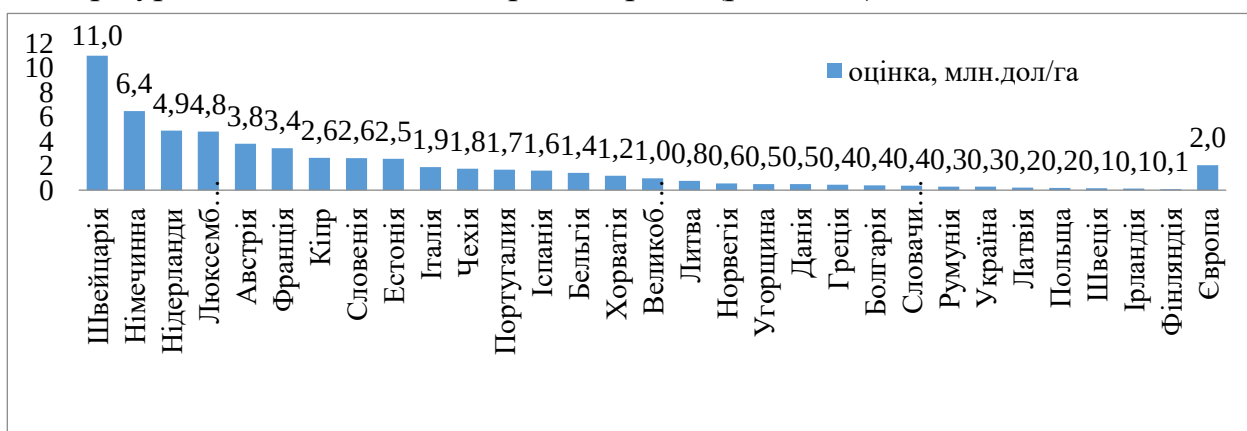

Рис. 3.29. Вартість урбанізованих земель у 2023 р., млн дол. США /га*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором із використанням даних [350, 351, 352, 353]

Було виявлено, що вартість гектара урбанізованих територій в Європі досить неоднорідна. Так, найдорожчі ці території у Швейцарії – 10977 тис. дол. США/га. У межах Європейської співдружності найвищі відповідні показники в Німеччині (6,4 млн дол. США/га), Нідерландах (4,9 млн дол. США/га), Люксембурзі (4,8 млн дол. США/га), Австрії (3,8 млн дол. США/га). Найнижчі показники зафіксовані у Фінляндії (71,3 тис. дол. США/га), Ірландії (129,1 тис. дол. США/га), Швеції (145,2 тис. дол. США/га). Середній показник для країн ЄС становить 2048 тис. дол. США/га.

Вартісний показник урбанізованих земель для України становить 282,5 тис. дол. США/га, що відповідає аналогічним показникам молодих держав – членів ЄС – Румунії (282,7 тис. дол. США/га) і Латвії (201,1 тис. дол. США/га). Враховуючи, що превалюючими в структурі землекористування є землі сільськогосподарського призначення (див. рис. 1.12. в підрозділі 1.3 розділу 1) в умовах динамічної урбанізації та зростання технологічності агросфери, можемо припустити, що після проведення трансформації сільськогосподарських угідь в урбанізовані території вартісні показники земель зростуть.

Враховуючи середні показники вартості сільськогосподарських земель та урбанізованих територій, збільшення вартості одиниці площі за зміни цільового використання, згідно з дослідженням, суттєво зростає (рис. 3.30).

Встановлено, що в діапазоні 301–500 разів вартість гектара зростає у Франції та Естонії; показники в діапазоні 201–300 властиві для Німеччини, України, Португалії, Хорватії; 101–200 – Іспанії, Литві, Чехії, Швейцарії; 0–100 – для інших країн, що вказує на суттєву розбіжність між ціною сільськогосподарських та урбанізованих земель. Такий підхід дає змогу оцінити потенціал територій в умовах активної урбанізації.

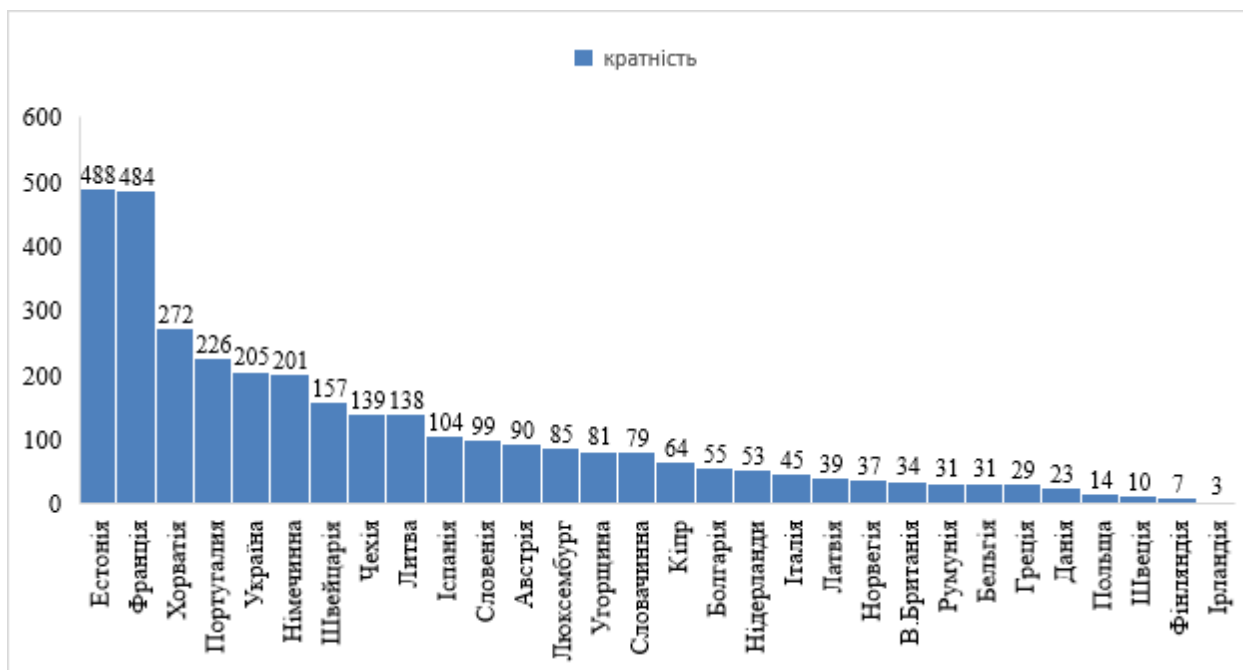

Рис. 3.30. Збільшення вартості земель за зміни цільового призначення*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором із використанням даних

Швидкі темпи урбанізації суттєво збільшують «міський тиск» на землекористування і фактично виступають рушійними силами ціноутворення на землі в ринкових умовах. Враховуючи прогнозовані темпи урбанізації в Європі, можемо припустити, що у період 2023–2030 років щорічний приріст буде становити 1 % урбанізованих земель на рік. Побудуємо модель прогнозу зміни урбанізованих територій у межах Європейського земельного простору та проведемо оцінку земельно-ресурсного потенціалу досліджуваних територій. Враховуючи те, що первинних трансформаційних змін можуть зазнати 7 % земель агросектору, показники вартості яких приведені на рис. 3.31, структура землекористування зміниться, а саме збільшиться площа урбанізованих земель, відповідно на 7 %, що вивільнить додаткові фінансові активи країн Європи. Враховуючи суттєву відмінність вартості урбанізованих земель, порівнюючи із сільськогосподарськими угіддями, нами були змодельовані показники приросту капіталу від урбанізації, що приведено на рис. 3.32 та в додатку У. Із розрахунків випливає, що приріст капіталу від зміни структури землекористування значний, особливо в Німеччині

(7443 млрд дол. США), Франції (6542 млрд дол. США), найнижчий приріст спостерігаємо в структурі землекористування північноєвропейських країн (Фінляндія – 10 млрд дол. США, Ірландія – 31 млрд дол. США, Швеція – 28 млрд дол. США, Норвегія – 38 млрд дол. США), що свідчить про значно суворіші умови проживання та нижчу ефективність урбанізації. Використовуючи такий підхід, можемо припустити, що в наступні 7 років в умовах прогнозованої урбанізації (7 % територій до 2030 року) ВВП країн Європи потенційно може зрости в середньому в 1,3 раза за рахунок змін у структурі землекористування.

Згідно з проведеними дослідженнями (із врахуванням показників ВВП із табл. 5.2. та трансформаційних вигод із додатка У) найвищі показники приросту характерні для Естонії (6,3), України (5,2), Литви (3,1), Франції (3,0), що обумовлено високим потенціалом урбанізації, відносно низькою вартістю сільськогосподарських земель, порівнюючи з урбанізованими територіями. Тобто в цих країнах зміна структури системи землекористування буде мати найбільший вплив на приріст ВВП країни (рис. 3.33). Запропонований підхід дозволяє розкрити економічний потенціал територій і може бути основою для визначення фіскальних платежів від землекористування. Подальшим кроком дослідження буде встановлення фіскальних земельних платежів.

Враховуючи те, що зростання абсолютних показників вартості земель за зміни цільового призначення не завжди може відображати реальне зростання економічних показників у державі, адже купівля-продаж земель відбувається нерівномірно і залежить від багатьох факторів. Виникає необхідність у розрахунку величини фіскальних надходжень до бюджетів різних рівнів від використання земель. Враховуючи те, що до 2030 року частка урбанізованих земель має зрости на 7 %, проведемо оцінку фіскальних надходжень від використання земель (табл. 3.10). Прогнозування показників земельного податку дасть змогу забезпечити бюджети гарантованим джерелом грошових надходжень.

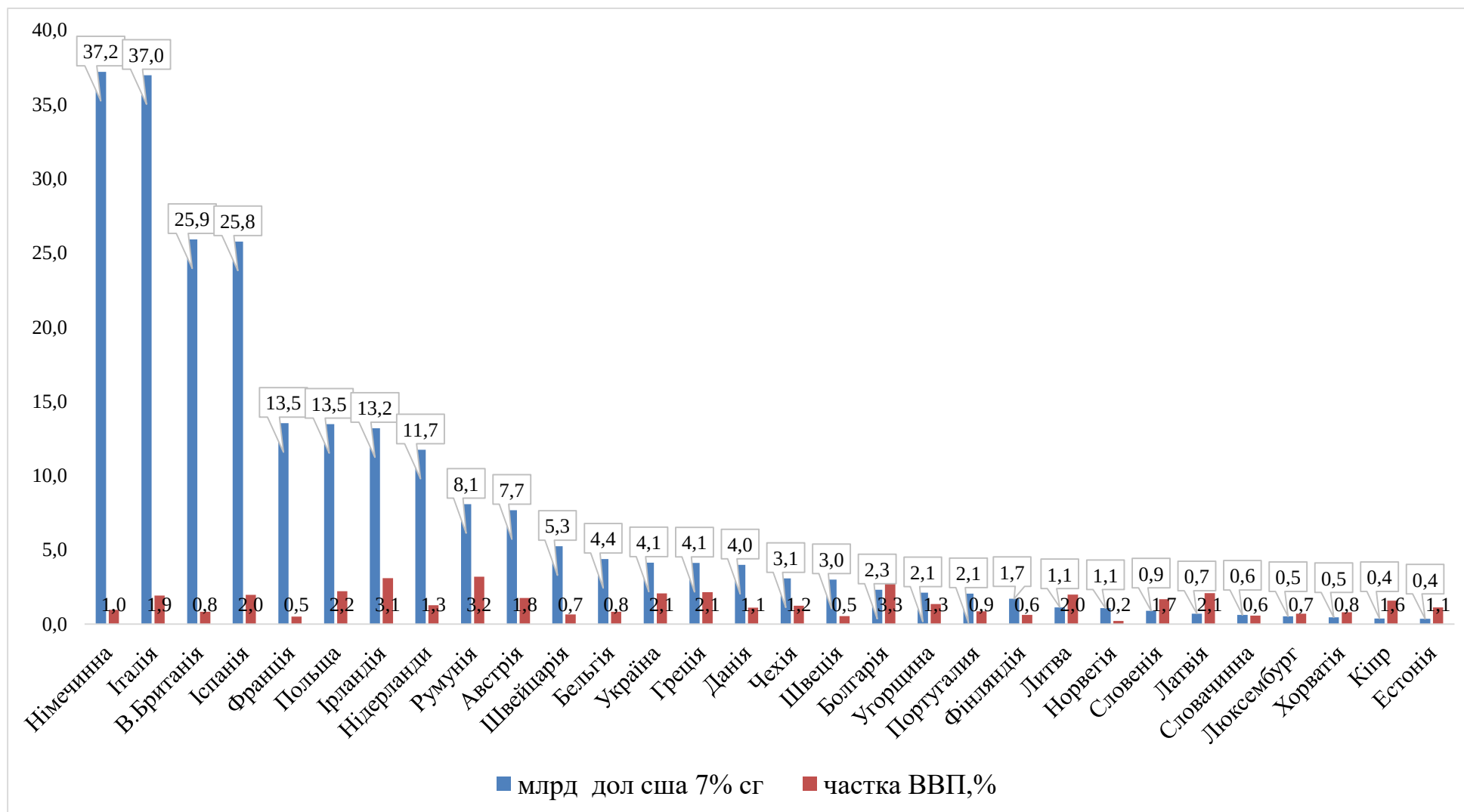

Рис. 3.31. Оцінка 7 % трансформованих сільськогосподарських земель європейських країн, млрд дол. США*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

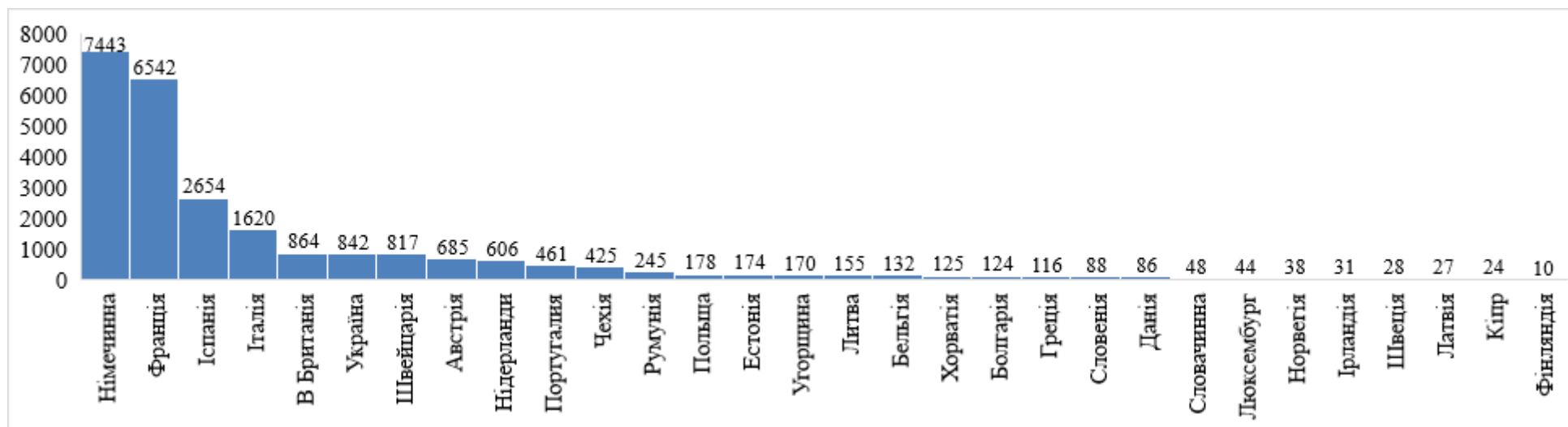

Рис. 3.32. Приріст капіталу від урбанізації територій, млрд дол. США*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

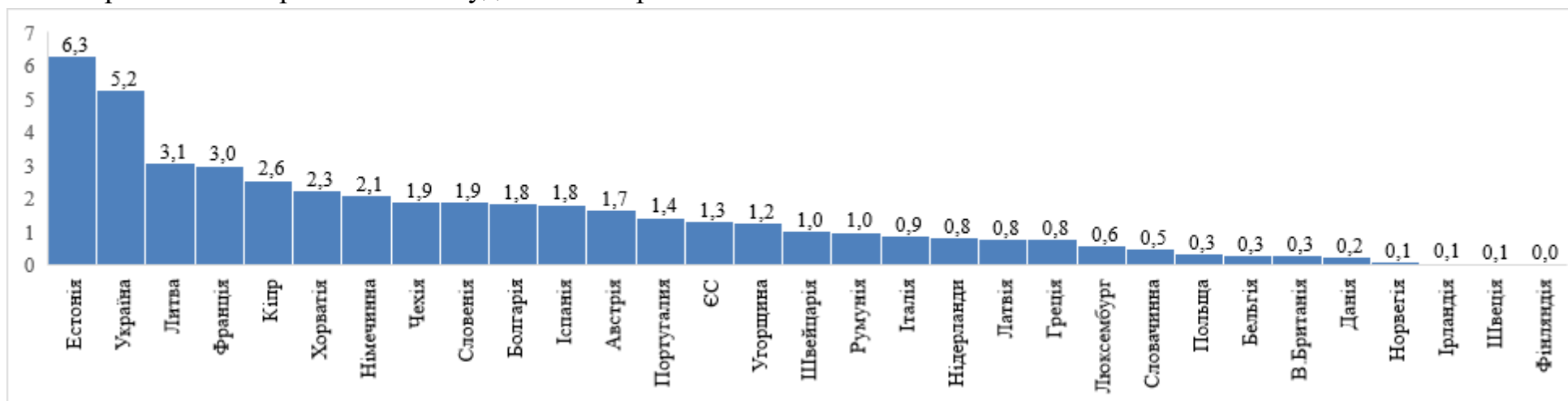

Рис. 3.33. Приріст вартості урбанізованих територій до ВВП країн Європи, разів*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

Фіскальна ефективність трансформації земельних ресурсів в Європі*

Країна	Податок, дол. США/га		Приріст податку, млн дол. США	Частка ВВП, %
	сільсько-господарські землі	урбанізовані землі		
Австрія	84,2	7599,5	1369,2	0,31
Бельгія	1145,3	35583,1	3298,1	0,63
Болгарія	32,6	1781,6	558,8	0,79
В. Британія	1950,2	66945,7	60465,3	1,93
Греція	150,6	4374,8	1158,1	0,60
Данія	433,5	9793,2	1723,1	0,48
Естонія	130,4	63680,3	4338,7	13,77
Ірландія	76,6	258,2	62,5	0,01
Іспанія	200,2	20813,4	34505,7	2,65
Італія	320,6	14367,5	12314,2	0,64
Латвія	77,3	3016,2	405,1	1,19
Литва	111,1	15312,0	3101,3	5,46
Люксембург	562,8	47723,5	436,2	0,59
Нідерланди	277,0	14552,0	1816,5	0,20
Німеччина	320,2	64396,7	74434,5	1,93
Норвегія	105,0	3850,7	267,4	0,06
Кіпр	410,0	26433,4	244,4	1,01
Польща	195,2	1481,6	1331,2	0,22
Португалія	59,2	3338,1	909,8	0,39
Румунія	18,1	565,5	489,0	0,19
Словаччина	11,8	939,9	121,0	0,11
Словенія	265,5	26197,8	877,6	1,63
Угорщина	185,2	14971,1	5094,1	3,23
Україна	13,8	2825,2	8421,4	5,25
Фінляндія	643,2	4278,7	580,7	0,21
Франція	70,7	34222,5	65418,6	2,47
Хорватія	217,8	59305,5	6226,7	10,89
Чехія	302,5	42064,7	10210,0	4,12
Швейцарія	210,3	32932,5	2450,9	0,31
Швеція	314,3	3193,6	605,8	0,11

Примітка. *Розраховано автором

Дослідження показує, що частка земельного податку (максимальні національні ставки земельного податку згідно з нормами, визначеними національними земельними політиками, приведені в додатку Ф) може бути гарантованим джерелом бюджетних надходжень, адже в структурі внутрішнього валового продукту ЄС вона становить 2,3 %. Найвища частка в Естонії (13,8 %) і Хорватії (10,9 %), що свідчить про досить високу фіскальну ефективність від землеустрою на розрахунковий період (детально див. рис. 3.34). Загальний тренд показує, що перспективне наповнення бюджетів фіскальними платежами від землекористування в молодих країнах – членах ЄС має вищу частку в структурі ВВП країн, що досліджувалися.

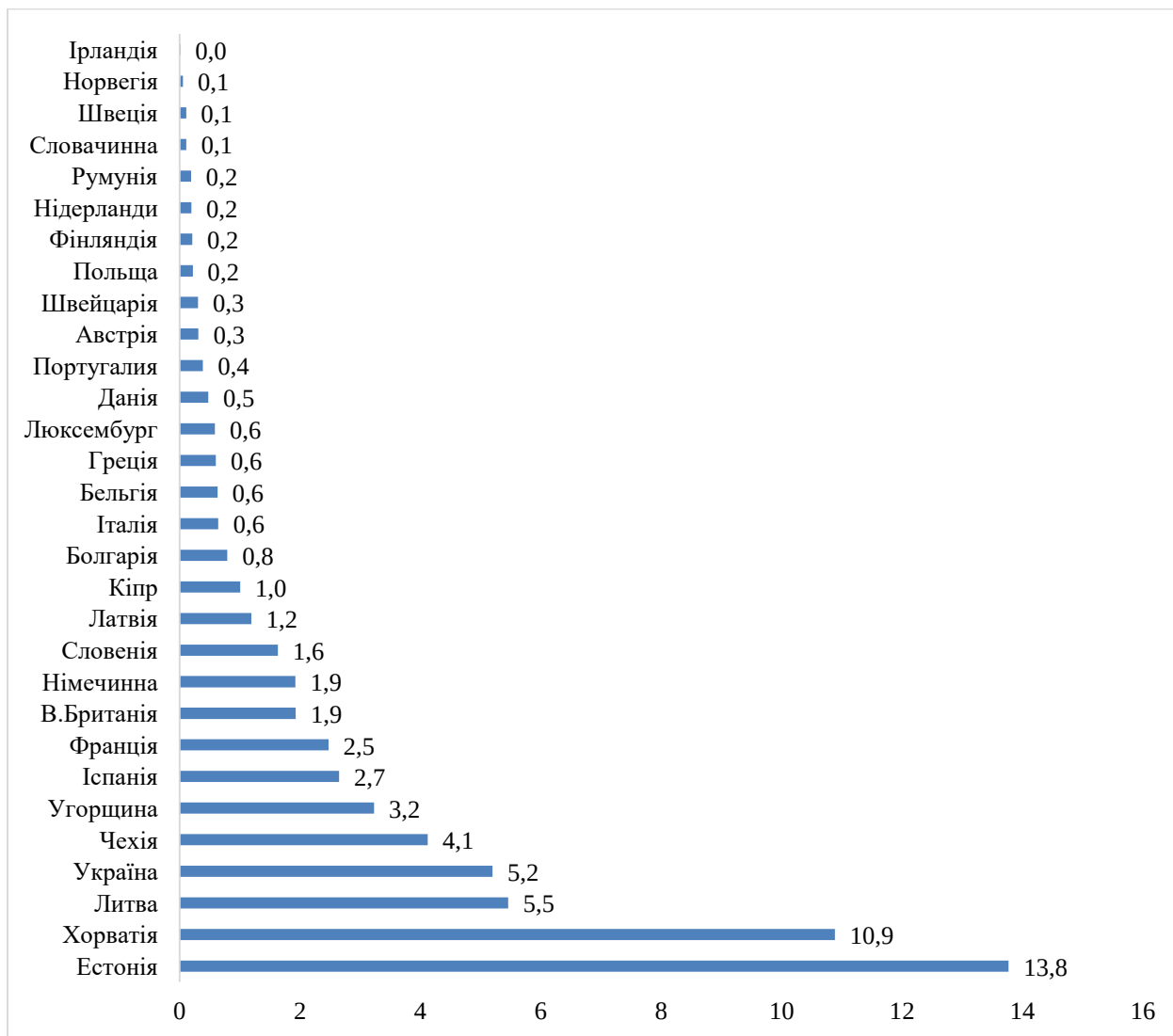

Рис. 3.34. Прогнозована частка земельного податку у ВВП країн Європи, %*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

Враховуючи особливості європейської системи землекористування, яка має загальний вектор розвитку на збільшення урбанізованих територій, що сприяє зростанню землеоціночних показників, виділимо основні фактори зростання цін (див. табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Фактори впливу на оціночні показники земель*

Урбаністичні	Сільськогосподарські
щільність заселення	ціни на товари
зростання чисельності населення	продуктивність землі (включно з поліпшенням: теплиці, зрошення)
економічне зростання	рівень і характер сільськогосподарських виплат
вплив ринків капіталу	позначення районів виробництва (наприклад, виноробних регіонів)
зростання житлового фонду	
рівень зайнятості	
соціальні фактори (наприклад, рівень соціального житла та безробіття)	
близькість до узбережжя	
туристичний тиск (наприклад, гірськолижні курорти, міста з високим рівнем туризму)	
наявність забруднюючої промисловості	
інфраструктура, наприклад, нові автостради	
близькість до міських центрів (логістика)	
податки на землю та інші податки	
планування території та обмеження (наприклад, за типом будівництва, дозволеним використанням)	
інфляція	

Примітка. *Узагальнено автором

Узагальнюючи, можемо сказати, що найвагомішими факторами, що впливають на ціни урбанізованих земель, є: податки, податкові пільги та

міський тиск. Факторами, що мають дещо менший вплив на ціноутворення міських земель, є: субсидії, інфляція, ціни на товари, продуктивність землі та благоустрій. Окрім інфляції, усі ці чинники більше стосуються сільськогосподарських земель.

Підсумовуючи, варто зазначити, що для ефективної роботи державної фіскальної політики щодо оподаткування нерухомого майна, потрібно визначити ряд концептуальних умов, що забезпечать ефективність її функціонування. Податкова політика повинна визначати:

- предмет оподаткування (землі та нерухоме майно). Земельний податок стягується із ділянок, зокрема включно з поліпшенням (будівлі);

- методи, оцінки нерухомості й розрахунку бази оподаткування. Річне оподаткування нерухомості здебільшого засноване на узагальненій ринкової вартості нерухомості на початок року визначення розміру податку. Вартість встановлюється методами масової (витратним, порівняльним або методом капіталізації доходу) чи індивідуальної оцінки (об'єкти історичного або особливого соціального значення). Сільськогосподарські та лісогосподарські землі повинні обкладатися податком відповідно до їх продуктивності;

- час переоцінки майна. Доцільність та наявність ресурсів є визначальними щодо періодичності циклу переоцінки, бажано це робити кожні п'ять років. Часова зміна вартості об'єктів нерухомості вимагає корегування ставки податку, що дасть платнику відчуття об'єктивності та справедливості щодо такого платежу;

- виконавчий орган. У більшості країн функціонування системи оподаткування нерухомості забезпечує міністерство фінансів або міністерство з податків і зборів. В Україні такими повноваженнями наділена Державна фіскальна служба України [216];

- перерозподіл повноважень між органами, що відповідають за оцінку та оподаткування. Оподаткування – це політичний процес, а оцінка – технічне питання. Поєднання цих функцій в одній особі сприятиме

виникненню конфлікту інтересів. Органи управління земельними ресурсами мають відповідати за оцінку земель;

- одержувач податку на землю і нерухомість. Річні податки на землю та нерухомість переважно формують місцеві бюджети.

- ставка податку. Органи місцевого самоврядування через встановлення законом ставок оподаткування регулюють фіскальні платежі. Залежно від законодавства країни ставки податку бувають фіксованими або плаваючими. Розмір одноразових податків (гербовий збір) за передачу прав на землю вважається частиною державного бюджету;

- порядок збору податків. Функції зі збору податку покладено на центральні чи місцеві органи влади. Одноразові податки (гербовий збір), можуть збиратися органами управління земельними ресурсами в складі частини плати за передачу прав на землю;

- порядок оскарження. Надання можливості щодо захисту власних інтересів, у разі незгоди із встановленою величиною податку. Забезпечення досудової інформаційної прозорості процесу нарахування фіскальних обтяжень на майно;

- податкові пільги. Розробка державних і місцевих програм дисконтування (чи позбавлення) фіскальних платежів на нерухомість стосовно як окремих соціальних груп (малозабезпечені, соціально незахищені, пільгові групи населення, пенсіонери), так і деяких видів нерухомості (школи, лікарні, державні приміщення, законсервовані будівлі, історичні місця, культові будівлі, нерухомість благодійних установ, національні парки і заповідники, посольства і консульства);

- створення фіскального кадастру як інструменту управління політикою оподаткування земель. Це створить основу для визначення інших видів податків, як-от податки на особисте майно або на дохід від нерухомого майна, зокрема податки на спадщину (спадкове мито).

Наведені фактори, що визначають ефективність функціонування податкової системи, по-різному реалізуються в політичному та соціально-економічному просторі країн світу.

Висновки до розділу 3

1. Проаналізовано сутність поняття «капітал» і встановлено, що земельний капітал має певну просторову обмеженість щодо володіння, розпорядження та користування. Також він є універсальним багатомірним, багатофункціональним, соціальним об'єктом земельних правовідносин. Суспільство, використовуючи земельно-ресурсний потенціал, прагне до постійної капіталізації та уречевлення праці. У процесі виробництва, з огляду на пасивну роль знарядь і грошей, виникало усвідомлення ролі людської праці у виробництві та формуванні капіталу.

2. Встановлено, що землі як просторовий базис розміщення продуктивних сил і головний незамінний засіб виробництва є об'єктом глобальних інтересів. Розглянуто, які із властивостей земель мають вищу цінність і, відповідно, викликають підвищений інтерес та які фактори роблять земельно-ресурсний потенціал території більш цінним. У зв'язку з цим визначено фактори впливу на цінність земель і доведено, що просторова неоднорідність географічного середовища є провідним фактором цінності земель.

3. Обґрунтовано, що в економіці природокористування не варто ототожнювати поняття вартості, оцінки та цінності земельних ресурсів, адже етимологія їх походження суттєво різниться. На практиці ж існує ототожнення визначень, що на нашу думку, є помилковим.

4. Встановлено, що вартість оренди в більшості європейських країн значно вища, ніж в Україні, особливо щодо земель приватної власності. Так, у перерахунку на дол. США найвищий показник орендної плати в Черкаській області – 3525 грн/га (90 дол. США), найнижчий у Запорізькій області –

878 грн/га (22 дол. США). Середній показник оренди 1 га ріллі по Україні становить 80 дол. США, що є одним із найнижчих показників у Європі (середнє значення цього показника – 273 дол. США/га).

5. Проведений аналіз показників оцінки земель показує, що їх середні значення в ряді країн не в повною мірою відображають цінність земель. Найцінніші землі Черкаської області становлять 35,3 тис. грн (905 дол. США), тобто суттєво дешевші за європейські. Середня нормативна грошова оцінка 1 га орних земель становить 28,9 тис. грн, або 741 дол. США. Безумовно, в ринкових умовах буде встановлено об'єктивну кінцеву ринкову ціну продажу земель.

6. Обґрунтовано динаміку зміни ціни одного гектара орних земель і встановлено, що в Європі цей показник досить неоднорідний. Так, середній показник росту вартості ріллі для Греції, Фінляндії, Іспанії та Бельгії становить 0–1 %; Ірландії, Італії, Франції, Латвії, Великої Британії, Нідерландів, Данії, Швеції, Хорватії, Словенії – 1,01–5 %; Німеччини та Люксембургу – 5,01–10 % та для Угорщини, Словаччини, Болгарії, Чехії, Польщі, Естонії, Литви, Румунії коливається в межах 10,1–25 %.

7. Створено економіко-математичну модель, що дала змогу на основі відкритих даних змодельовати показники оцінки орних земель європейських країн до 2050 року для розроблення прогнозу фіскальних платежів та наповнення місцевих і державних бюджетів. В умовах постійної продовольчої загрози в період із 2020 до 2050 рр. ціна орних земель буде зростати, за нашими прогнозами, у Чехії в 4,2 раза, Словаччині – 3,8, Естонії – 3,5, Ірландії – 1,01, Франції – 1,02, Данії – 1,12 раза. Це дає підстави стверджувати, що країни – члени ЄС, які вступили до ЄС після 2004 року, демонструють вищу здатність до економічного росту та розвитку, якщо порівняти з країнами – засновникам ЄС. Якщо припустити, що Україна найближчим часом стане повноправним членом ЄС, то можемо припустити, що оцінка орних земель України має зрости щонайменше в 3,5–4 рази. Середній прогнозований нормативний оціночний показник становитиме 3437 дол. США/га.

8. Досліджено шляхи розвитку земельних відносин на прикладі країн Європи. Аналіз різних систем формування національних ринків земель сільськогосподарського призначення показав, що реформування є необхідною умовою для росту цінності земель та економіки загалом. Проведене нами дослідження системи європейських земельно-майнових правовідносин показує, що країни із найбільш лібералізованими та відкритими ринками земель мають високий рівень розвитку економіки. Доведено, що закритість ринків для іноземного капіталу (Україна, Молдова) та цінове регулювання поряд з поширеною корупцією стримують притік інвестицій і негативно впливають на ціну землі в країнах цієї групи. Доведено, що відсутність відкритого ринку сільськогосподарських земель є тим гальмом, яке стримує розвиток виробничих галузей і лишає перспектив щодо довготривалих інвестицій у землі з боку іноземних та українських інвесторів.

9. Проаналізовано історичні аспекти процесу рентоутворення та виявлено, що в новій пострадянській економіці ряду європейських країн податок з обороту (форма земельної ренти) був замінений податком на додану вартість, як обслуговуючий ресурс споживчих потреб бюрократичної олігархії. Саме цей податок став формою існування і виявлення земельної ренти. Встановлено, що земельна рента, яку отримує землекористувач, здійснюючи господарську діяльність на земельній ділянці, буде розподілятися у вигляді податку до місцевих бюджетів та орендної плати, виплаченої землевласникам. З'ясовано, що суб'єктами переходу земельної ренти є держава, громади, землевласники, фермери, агрохолдинги.

10. Під час дослідження особливостей формування та перерозподілу рентних платежів через систему оподаткування нерухомого майна, зокрема земельних ділянок, виявлено, що країни, економіки яких «переобтяжені» природними ресурсами, перебувають під впливом феномена «ресурсного прокляття» та «голландської хвороби». Виявлено, що частка природної ренти від ВВП у Європі незначна (виняток становить Норвегія – 8,0 %). Для України

цей показник складає 3,7 %, що є досить високим показником і вказує на природоорієнтовану економіку держави.

11. Встановлено, що в структурі загальних фіскальних надходжень частка земельних платежів у більшості економік країн Європи незначна. У Великобританії (12,4 %) і Франції (8,9 %) левову частку цього податку становить земельний податок, що пов'язано із національними особливостями оподаткування. Вплив на структуру загальнонаціональних доходів та оподаткування нерухомого майна неоднорідний. Понад 2 % від ВВП становить у Бельгії, Англії, Греції, Іспанії, Італії, Франції. Системи землеобігу цих країн мають ринковий характер, не мають значних обмежень щодо купівлі-продажу земельних ділянок, що своєю чергою, сприяє бюджетним надходженням.

12. Доведено, що остаточна величина податкових надходжень до бюджетів безпосередньо залежить від типу ринку земель. Так, для відкритого ринку загальний податковий ефект може охоплювати: податок з продажу – до 25 % від ціни угоди (Норвегія, Австрія), земельний податок – 1 % від вартості земель, що характерно для країн з відкритим ринком (Бельгія, Іспанія, Португалія), реєстраційний збір – 5 % від вартості угоди (у країнах з відкритим типом ринку встановлюється найвища ставка реєстраційного збору, вона коливається у межах від 0 % до 12,5 %, але у більшості розвинених країн, які мають лібералізовані ринки, ставка коливається в діапазоні 8–12,5 %). Для ринків із деякими обмеженнями земельний податок із сільськогосподарських угідь не сплачується взагалі (Польща, Болгарія, Чехія). Величина реєстраційного збору може варіювати в межах від 0,5 % до 5 % від вартості угоди (Данія, Польща, Франція, Угорщина). В умовах закритого для іноземців ринку земельний податок становить близько 0,5 % від кадастрової вартості (в країнах із закритим ринком (Молдова). Ставка земельного податку може коливатися від 0,2 % до 1,5 % вартості 1 га землі, реєстраційний збір – від 0,5 % від вартості угоди (Молдова). Для країн, в яких діє мораторій на продаж земель, земельний податок встановлюється як відсоток від нормативної

грошової оцінки, показники якої мають неринкову природу й ототожнюються із базовою вартістю земель. В Україні ставка податку для сільськогосподарських угідь може встановлюватися на рівні не більше 1 % від нормативної грошової оцінки.

13. У процесі дослідження було встановлено, що внаслідок інтенсивної урбанізації в Європі за останні 10 років збільшилася площа земель під міськими агломераціями в середньому на 0,6 %. Прогнозована урбанізація до 2030 року складає близько 7 %. Ґрунтуючись на приведених в дисертації показниках, запропоновано підходи щодо оцінки вигод від сільськогосподарського, природоохоронного й урбанізаційного використання територій країн Європи, що базується на вартісних показниках земель, системі оподаткування майна. Було встановлено вартість урбанізованих земель, середній показник для країн ЄС становить 2048 тис. дол. США/га. Вартісний показник урбанізованих земель для України становить 282,5 тис. дол. США/га, що відповідає аналогічним показникам для молодих держав – членів ЄС – Румунії (282,7 тис. дол. США/га) і Латвії (201,1 тис. дол. США/га). Враховуючи, що в територіальному аспекті превалюючим є агросектор, встановлено, що «територіальним донором» можуть виступати сільськогосподарські угіддя із значно нижчою оподатковуваною вартістю (в середньому для країн ЄС 16383,7 дол. США/га). Проведений аналіз показує, що швидкі темпи урбанізації суттєво збільшують «міський тиск» на землекористування і виступають рушійними силами ціноутворення земель у ринкових умовах.

14. Встановлено, що збільшення вартості одиниці площі в разі зміни цільового використання, згідно з дослідженням, суттєво зростає. Результати дослідження показують, що розрахований показник в діапазоні 301–500 разів вказує на суттєве зростання вартості 1 гектара земель, як у Франції та Естонії; значення показника в діапазоні 201–300 разів властиві для Німеччини, України, Португалії, Хорватії; 101–200 – для Іспанії, Литви, Чехії, Швейцарії; 0–100 – для інших країн, що вказує на суттєву розбіжність між ціною

сільськогосподарських та урбанізованих земель. Такий підхід дає змогу оцінити потенціал територій в умовах активної урбанізації.

15. Встановлено, що прогнозовані темпи урбанізації в Європі в період 2023–2030 років сприятимуть щорічному приросту урбанізованих земель у розмірі 1 % на рік. Враховуючи те, що первинних трансформаційних змін зазнають землі агросектору, структура землекористування зміниться, а саме збільшиться площа урбанізованих земель, що вивільнить додаткові фінансові активи в економіки країн Європи. Враховуючи суттєву відмінність вартості урбанізованих земель, порівнюючи із сільськогосподарськими угіддями, нами було змодельовано показники приросту земельного капіталу від урбанізації. Приріст від зміни структури землекористування особливо значний в Німеччині (7443 млрд дол. США) і Франції (6542 млрд дол. США), найнижчий приріст спостерігаємо в структурі землекористування північноєвропейських країн (Фінляндії – 10 млрд дол. США, Ірландії – 31 млрд дол. США, Швеції – 28 млрд дол. США, Норвегії – 38 млрд дол. США), що свідчить про значно суворіші умови проживання та низьку цінність урбанізації. Використовуючи такий підхід, можемо стверджувати, що в наступні 7 років в умовах прогнозованої урбанізації (7 % територій до 2030 року) ВВП країн Західної Європи має потенціал для нарощування в середньому в 1,3 раза за рахунок змін у структурі землекористування. Згідно з дослідженням найвищі показники приросту характерні для Естонії (6,3), України (5,2), Литви (3,1), Франції (3,0), що обумовлено високим потенціалом урбанізації, відносно низькою вартістю сільськогосподарських земель, порівнюючи з урбанізованими територіями. Тобто в цих країнах зміна структури системи землекористування має найвищий потенціал капіталізації урбанізації.

16. Доведено, що зростання показників вартості земель у разі зміни цільового призначення не завжди може відображати реальне зростання економічних показників у державі, адже купівля-продаж земель відбувається нерівномірно і залежить від багатьох факторів. У зв'язку із цим було визначено

величини потенційних фіскальних надходжень до бюджетів різних рівнів від використання земель. Враховуючи те, що до 2030 року частка урбанізованих земель має зрости на 7 %, проведено оцінку фіскальних надходжень від використання земель і встановлено, що частка земельного податку може бути гарантованим джерелом бюджетних надходжень, адже в структурі внутрішнього валового продукту ЄС вона становить 2,3 %. Найвища частка в Естонії (13,7 %) і Хорватії (10,9 %), що свідчить про досить високу фіскальну ефективність від землеустрою на розрахунковий період. Загальний тренд показує, що перспективне наповнення бюджетів фіскальними платежами від землекористування в молодих країнах – членах ЄС становить вищу частку в структурі ВВП країн, що досліджувалися.

17. Доведено, що оцінка земельних ресурсів є механізмом обґрунтування (визначення) вартісних показників щодо земельних ділянок і прав на них, що мають рентну природу. Визначено екологічні фактори впливу на оціночні показники земель. Виділено екологічні фактори впливу на вартість земельних ресурсів і доведено, що визначальний вплив на вартісні показники земель матиме комплекс із позитивних і негативних екологічних факторів, які лежать в основі підходів щодо оцінки вартості земель.

РОЗДІЛ 4**ІНСТИТУЦІЙНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ
УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ****4.1. Система землеволодіння та правовий статус землі і нерухомості**

Природним багатством і спадком кожної країни є її земельні ресурси. Статтею 2 Земельного кодексу України визначено поняття земельних відносин як суспільних відносин щодо володіння, користування і розпорядження землею. Вся сукупність земельних відносин виникає між суб'єктами земельних відносин, якими виступають громадяни та юридичні особи, органи місцевого самоврядування і органи державної влади. Чинним законодавством визначено об'єкти земельних відносин, якими виступають землі в межах території України, земельні ділянки та права на них, зокрема на земельні частки (паї) [273]. Землі як об'єкт нерухомого майна створюють основу для подальшого розвитку інституту власності. Крім цього, земля виступає як об'єкт права сільськогосподарських, лісгосподарських, природоохоронних, містобудівних та інших відносин. Нинішня правова система передбачає існування декількох юридичних форм права на землі – землеволодіння та землекористування. Під землеволодінням варто розуміти фактичне володіння землею на певних юридичних засадах, що зумовлюють відповідні права та обов'язки землевласників [351]. У найбільш вживаному варіанті під землекористуванням розуміють право використовувати земельну ділянку для конкретних цілей (наприклад, для сільського господарства, лісового господарства, будівництва тощо) [274; 435]. Поняття землеволодіння (землекористування) наділене якостями як фізичного об'єкта, так і об'єкта соціальних, економіко-правових відносин, що формує порядок володіння, користування та розпорядження останнім.

Землеволодінням (землекористуванням) як об'єктам правових відносин властиві:

- право власності;
- речові права:
- право користування, оренди;
- право успадкування;
- право постійного користування;
- право застави, забудови;
- право на сервітут, емфітевзис, суперфіцій;
- право на локалізовану нерухомість.

У сучасній світовій практиці використання ефективних правил регулювання земельних відносин значною мірою залежить від повноважень регулюючих органів влади, формування яких залежить від правової системи країни. Земельне законодавство кожної із європейських країн формувалося за власними історичними традиціями і може суттєво відрізнятися. Гарантія прав на землі є суттєвим компонентом економічного розвитку.

Правові норми більшості країн Європи мають значний ліберальний відтінок, що сприяє існуванню та розвитку приватної власності і використання її за власним бажанням. Приватна власність гарантується на конституційному рівні, експропріація земель можлива лише для суспільних потреб та із відповідною матеріальною компенсацією землевласнику. Європейський інститут форм власності на землі та іншу нерухомість має давню історію. У його структурі співіснують дві основні системи земельного права – цивільного (римського) та загального (англійського). Більшість європейських правових систем передбачає поняття приватної власності на нерухомість, у яких таке право є повним майновим правом, тобто унітарне. Інша система майнових правовідносин передбачає існування загального права. Земельна ділянка в таких умовах використовується на умовах займу чи утримання. Такі права на землі мають назву маєтків. Найрозповсюдженішою формою є фріхолд (freehold) – право «повного володіння», яке не має часових обмежень і є еквівалентом власності цивільного права. Лізхолд (Leasehold) – право оренди, що наділяє власника правом користуватися ділянкою протягом встановленого

строку. Така система передбачає існування трьохсторонніх угод, за якими власник передає майно довірчій особі, яка своєю чергою на правах власника передає права на нерухомість вигодонабувачеві.

Законодавства всіх країн світу передбачають право власності на землю. У законодавстві України, статтею 316 Цивільного кодексу України, право власності визначено як право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб [464]. Право на земельну ділянку передбачає всю сукупність прав на землю відповідно до Конституції України, Земельного кодексу України та інших законів і законодавчих актів, включно з обтяженням [429].

Земельне право визначає форми власності, які відмінні за суттю та змістом і забезпечують всю повноту земельних правовідносин (рис. 4.1).

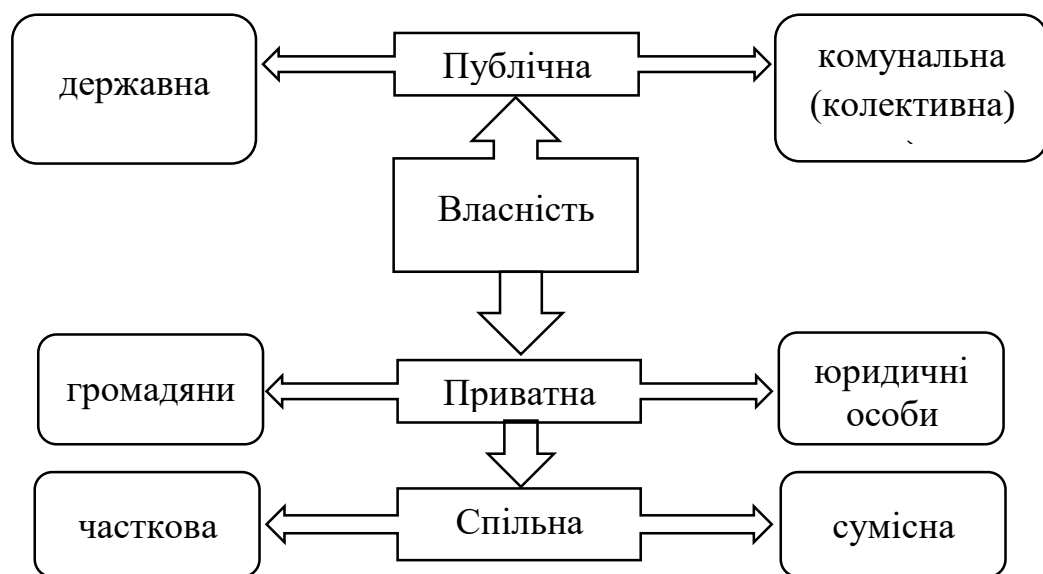

Рис. 4.1. Форми власності на землю*

Примітка. *Авторське тлумачення

Безумовно, в правовій системі кожної без винятку держави існують три форми власності на землю, але співвідношення їх нерівномірне.

Розглянемо особливості формування приватної власності на земельні ресурси. Приватна власність зазвичай домінує в країнах із розвиненою економікою. Це країни Західної Європи, Північної Америки, Японія,

Австралія, Нова Зеландія тощо. Поєднання приватної власності та широких індивідуальних повноважень історично вибудувало вектор розвитку взаємовідносин. Ще на початку минулого століття використання земельних ділянок відбувалось практично без обмежень, навіть якщо це спричиняло збитки сусідам і суспільству. Із розвитком великих міських центрів та усвідомленням екологічних і соціально-економічних наслідків від приватних землеволодінь почали обмежувати абсолютні права приватних власників для досягнення балансу між свавіллям приватної власності та потребами суспільства [314]. На сьогодні держави здійснюють обмеження та регулювання приватного сектору через систему управління земельними відносинами, лімітуючи розмір власності й оренди земель, надаючи державі перевагу при відчуженні земель для суспільних потреб, змінюючи величину земельного податку, здійснюючи примус викупу тощо. Приватна власність на землі, крім переваг, має ряд суттєвих негативних ефектів, серед яких:

- концентрація земель у невеликої групи власників;
- обмежений або зовсім відсутній доступ до земельних ресурсів населення із низькими доходами;
- розбіжність між доходами приватних осіб і суспільними вигодами і втратами.

Тобто висока концентрація земельних ресурсів у приватній власності може привести до земельних реформ перерозподільного характеру та переходу господарств на державну форму власності в контексті революційних перетворень. Перерозподіл земельного фонду в деяких країнах Європи приведено на рис 4.2.

Особливе ставлення до забезпечення власної продовольчої безпеки та зниження концентрації земель виражається в наявності державних обмежень щодо площ сільськогосподарських землеволодінь і землекористувань (див. табл. 4.1). Тобто країни законодавчо обмежують концентрацію площ «в одних руках», що унеможливорює виникнення великих монополістичних латифундій (на кшталт агрохолдингів у деяких країнах пострадянського простору).

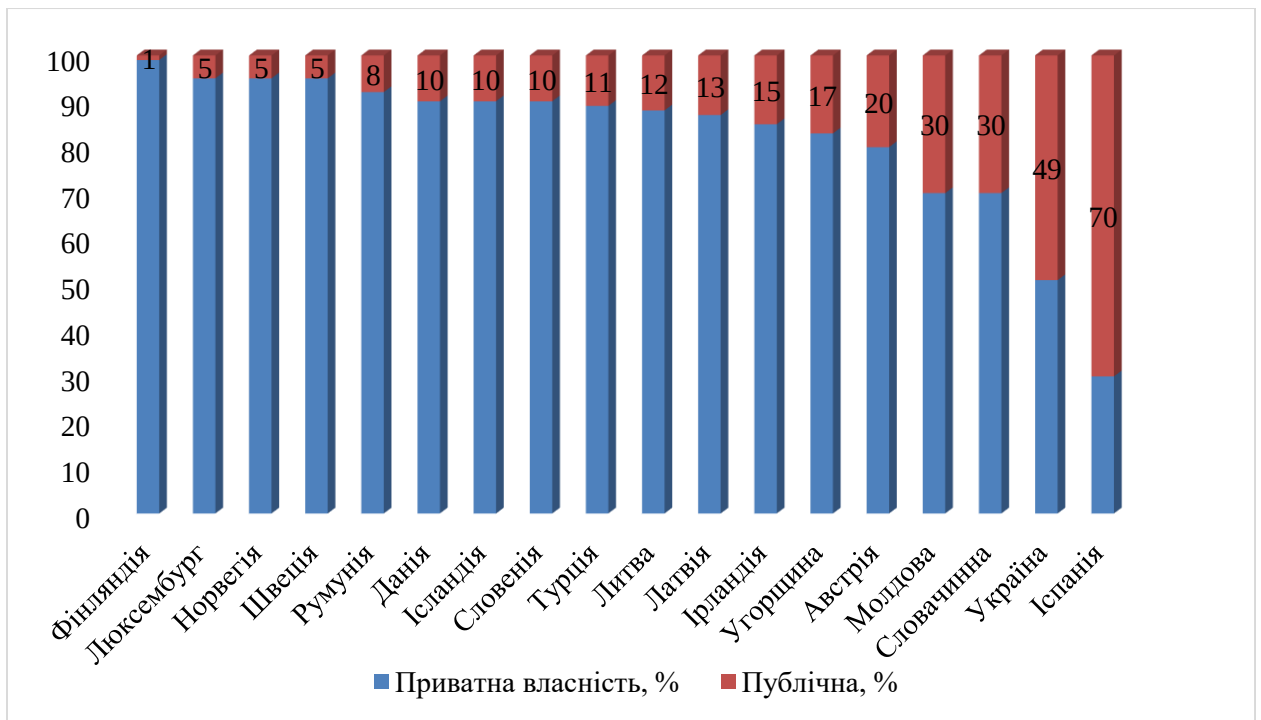

Рис. 4.2. Частка приватної власності на землі в деяких країнах Європи, %*

Примітка. *Розроблено автором із використанням джерела [61]

Таблиця. 4.1

Норми площ земель приватної власності в деяких країнах Європи*

Країна	Мінімально, га	Максимально, га
Англія	не існує	не існує
Болгарія	не існує	30 га
Данія	не існує	150 га
Іспанія	не існує	250 га, для зрошуваних земель – 50 га, для пасовищ – 1000 га
Німеччина	1 га	400–500 га
Польща	1 га	до 300 га, а із спадком – до 500 га
Румунія	не існує	200 га
Угорщина	не існує	300 га
Україна	не існує	1 липня 2021 р. фіз. особи – до 100 га; 1 липня 2024 р. юр. особи – до 10000 га
Франція	не існує	для орендарів – 200 га

Примітка. *Розроблено автором із використанням джерела [412]

Загальну структуру права власності на землі сільськогосподарського призначення приведено на рис. 4.3. Як видно із графіка, в більшості європейських країн переважаючою формою власності на землі сільськогосподарського призначення є приватна власність.

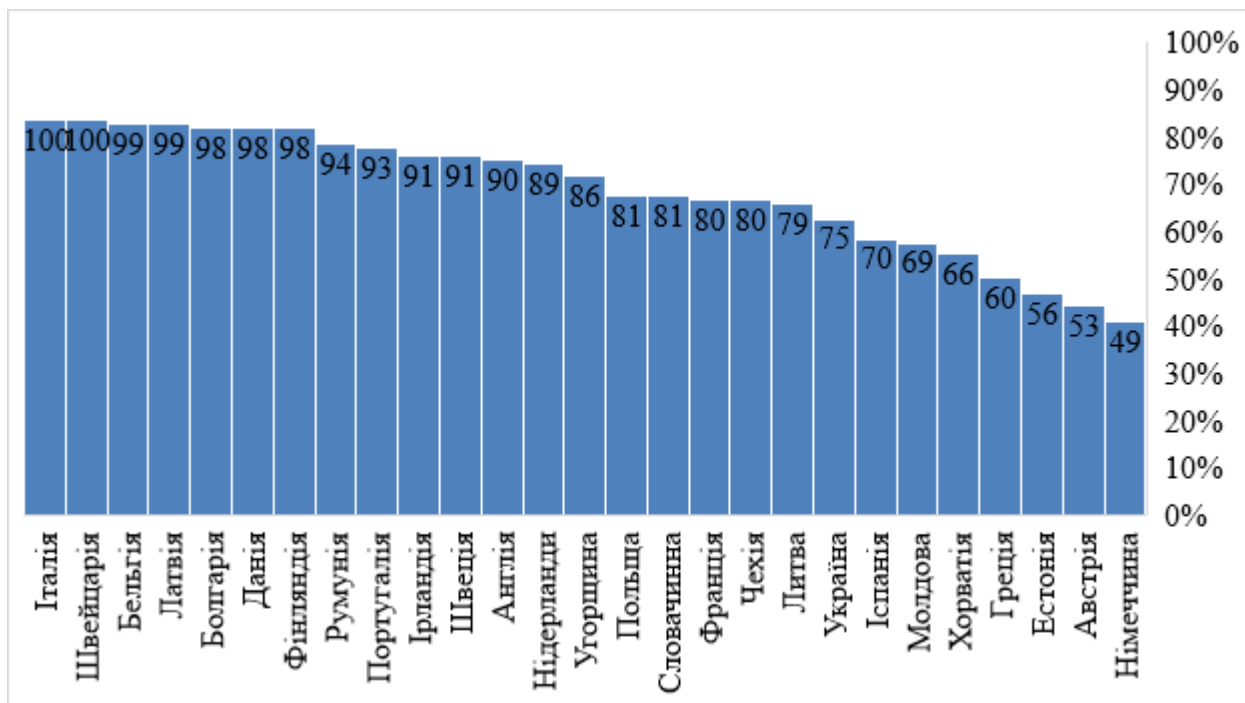

Рис. 4.3. Частка приватної власності сільськогосподарських землеволодінь у країнах Європи, %*

Примітка. *Розроблено автором із використанням джерела [412]

У приватних системах землеволодіння досить часто можуть виникати розбіжності між доходами власника та суспільними вигодами і втратами, що становить ризики землекористування для останніх. Такий конфлікт інтересів обумовлений певними причинами, а саме: діями власника земель, що спричиняють збитки, які завдаються для суспільства (негативні зовнішні наслідки) та діями власника у власних, а не суспільних інтересах (прагне мінімізувати втрати власної вигоди).

Враховуючи основи реалізації права, приватній власності притаманні унікальні права (рис. 4.4). Приведені переваги є основними характеристиками приватної власності на землю.

Рис. 4.4. Права та вигоди приватної власності на землю*

Примітка. *Авторське узагальнення

У процесі дослідження було проаналізовано особливості формування та перерозподілу державної власності на земельні ресурси. В усіх країнах світу використовують концепцію державної власності на землю. У її крайній формі держава в особі органів державної влади може володіти всім земельним фондом, розподіляти права доступу, користування, покращення та передачі земель. У деяких випадках держава надає право оренди окремим суб'єктам. Так, в Ізраїлі 93 % земельного фонду належить державі, Адміністрації з розвитку та Єврейському національному фонду (Jewish National Fund), створеному в 1901 році для збору коштів на викуп земель Палестини за дорученням сіоністських організацій, щоб у подальшому створити єврейську державу. Прийнятий у 1960 році Основний земельний закон Ізраїлю закріплює всі землі як державні «Ізраїльські землі», позбавлені права продажу.

Сільськогосподарські землі використовуються на правах довготривалої оренди. Інші 7 % земель перебувають у приватній власності. Усі землі перебувають в управлінні Земельної адміністрації Ізраїлю (Israel Land Authority, ILA). Земля не може відчужуватися в приватну власність, дозволено орендувати землі строком до 196 років [62].

Починаючи із XX ст., все ширше впроваджувалась концепція державної власності на землі. Обумовлювалось це негативними наслідками необмеженої приватної власності. У такому підході вбачалося, що державний контроль щодо використання та перерозподілу земель знівелює соціальну несправедливість у землекористуванні. Одночасно із покращеннями такий підхід має і суттєві недоліки. В умовах превалювання державної власності на землю висувуються досить високі вимоги до компетенції та чесності управлінців, їхня здатність ефективно реагувати на соціально-економічні виклики. У країнах зі слабкою судовою системою, а це більшість країн пострадянського простору, реформи яких базуються на радянській вертикалі управління, це сприяє процвітанню корупційних схем щодо реалізації прав на землі та їх перерозподілу. Високий рівень заполітизованості, бюрократії та небажання чиновників «без винагороди» сприяти розвитку й інвестиційній привабливості суттєво знижують ефективність державного регулювання земельних відносин. Дієвим виходом із такої ситуації може бути модифікація правової системи, яка стимулюватиме розвиток управлінської складової виробництва та інвестиційну привабливість системи землекористування.

Особливості формування власності на земельні ресурси громад, суспільних груп, колективів передбачає, що системи колективної власності охоплюють комунальну, колективну, спільну й інші форми власності, які історично сформувалися в системах землекористування (землеволодіння) різних суспільних групах. Такий тип власності формувався переважно під впливом реформ (на початку XX ст. у країнах Латинської Америки, в Китаї був сформований внаслідок проведення земельних реформ). У країнах Африки й Тихоокеанічного регіону цей тип власності еволюціонував із родоплемінної

власності на землі. Більшість таких систем землеволодіння виникли у зв'язку із недостатнім (повністю відсутнім) розвитком ринкових відносин, високим рівнем внутрішньообщинної згуртованості, слабкістю економічної та технічної складових виробництва. У таких умовах земельні ресурси набували рис культурно-ідеологічного об'єкта, і вже на другий план виходили функції земель як фактора виробництва. У сучасній інтерпретації, на нашу думку, основні риси цього типу власності лягли в основу комунальної (муніципальної) форми власності. Тобто як така, що має особливості публічної форми власності та по суті є колективною.

Земельне право в різних регіонах по-різному забезпечує гарантії права комунальної власності, адже більшість правових систем надає перевагу приватним чи державним формам власності. Хоча ряд країн мають високі гарантії існування такого права власності (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Країни, де законодавством визначено майно громади*

Регіон	Законодавче забезпечення земельних ділянок громади є найґрунтовнішим	Законодавче забезпечення земельних ділянок у громадах особливо слабе	Немає помітного положення щодо землеволодіння в громадах
Європа	Австрія, Німеччина, Італія, Норвегія, Ірландія, Швеція, Португалія, Румунія, Іспанія, Україна	Болгарія, Туреччина	Чехія, Ісландія, Угорщина, Латвія

Примітка. *Складено автором із використанням [5]

Важливим кроком при формуванні високорентабельних конкурентоспроможних землекористувань виступає оренда земель. В умовах постійних економічних і кліматичних викликів урядами європейських країн на законодавчому рівні визначаються терміни їхньої оренди (див. табл. 4.3). Законодавства деяких країн передбачають мінімальні терміни оренди (Греція, Португалія, Нідерланди тощо). Інші визначають мінімальні та максимальні терміни оренди (більшість країн), як-от стратегія використання земельних

ресурсів та їхньої охорони. У Німеччині та Швейцарії термін оренди земель може змінюватись залежно від додаткових умов (будівель, комунікації, найманої праці тощо).

Таблиця 4.3

**Європейські норми щодо оренди сільськогосподарських земель
деяких країн Європи***

Країна	Термін оренди земель, років
Бельгія	Мінімальний – 12, максимальний – 99
Греція	Мінімальний – 3
Ірландія	Мінімальний – 4
Данія	Мінімальний – 30
Іспанія	Мінімальний – 6, максимальний – 15
Італія	Мінімальний – 15, для гірських регіонів – 6
Нідерланди	Мінімальний – 6
Німеччина	Максимальний до 12 років для окремих ділянок, 18 – для господарств
Норвегія	Понад 10 років тільки із дозволу влади
Португалія	Мінімальний – 7
Україна	Для сільськогосподарських земель мінімальний – 7, для багаторічних насаджень – щонайменше 25 років, максимально – 50
Франція	Мінімальний – 12, максимальний – 25
Швейцарія	Мінімальний – 6, для ділянок із будівлями – 9
Швеція	Мінімальний – 10

Примітка. *Сформовано автором згідно з джерелами [257; 412]

Отже, досліджуючи питання формування земельної власності в ряді країн, ми дійшли висновків, що більшість розвинених країн мають ліберальні ринки земель і переважаючою формою власності на землі є приватна. Яскравим представником особливої земельної політики є Ізраїль, у межах якого фактично відсутнє поняття приватної земельної власності. Також Великобританія, де всі землі перебувають у довічному володінні Королівської сім'ї, відчуженню підлягають лише права користування землями, що ніяким чином не знижує ефективність використання останньої. До того ж більшість країн Європи мають досить суттєві законодавчі обмеження на зміну цільового призначення земельних ділянок та чітко визначені норми землеволодіння і землекористувань.

4.2. Роль державного і приватного сектору в управлінні земельно-ресурсним потенціалом

Однією із головних проблем держави, що потребує вирішення, є необхідність створення ефективної системи управління суспільними процесами, здатної дати відповіді на ряд проблем: економічну глобалізацію, формування фінансових та інформаційних систем світового масштабу. На рубежі 70–80-х років минулого століття більшість західних країн провела корінну модернізацію державної служби та було сформовано концепцію «нового державного менеджменту». Відповідно до концепції головними принципами новітнього державного управління стали:

- демократизація – відкритість влади, комунікабельність;
- інформованість і залежність держави від інтересів суспільства;
- перерозподіл повноважень по вертикалі;
- орієнтація на клієнта та на кінцевий результат;
- рентабельність;
- спрощення системи управління.

Важливим нововведенням державного менеджменту є активне використання методів управління, запозичених у великих приватних компаніях. Загалом модель державного управління набирає рис традиційної раціональної моделі М. Вебера, яка містить особливості біхевіористської моделі, орієнтованої на творчість, новаторство й емоційну атмосферу [185]. Відмінністю державного управління від інших видів управління є те, що воно здійснюється за сприяння державної влади й державними органами. Визначальну роль тут відіграють політичне керівництво та політика, що є концентрованим уособленням суспільних інтересів.

Тому сутність поняття «ефективність державного управління» являє собою елемент управлінської діяльності політичного суб'єкта, якому притаманні деякі оціночні аспекти.

Для українських реалій застосування до державного управління поняття «ефективність» та «якість» наділені характером нового і не апробованого. Відповідно, багато теоретичних питань такого підходу не до кінця усвідомлені суспільством і, як наслідок, не мають практичної реалізації. Використання традиційних європейських підходів за принципом «копі-пасте», без попередньої адаптації до вітчизняних реалій, тільки утруднює та спотворює систему державного управління, гальмує її подальшу модернізацію. Загалом системам державного управління західноєвропейських країн притаманні лібералізація, прозорість і підтримка приватного сектору економіки, що в кінцевому підсумку спрямовано на ріст добробуту населення країни. Як показують економічні дослідження, показники благополуччя населення країни повністю залежать від продуктивності праці та продуктивності капіталу. На думку Р. Лукаса [77] та Р. Солоу [125], головним фактором впливу на економічний ріст і збільшення доходів громадян є зростання продуктивності. Підвищення продуктивності праці можливе за умови розвитку конкурентного середовища, тобто конкуренція є необхідною умовою для збільшення продуктивності. Іншими словами, чим вищий рівень конкуренції, тим багатша країна. Тому монополії та низька конкуренція сприяють зниженню нагромадження суспільного багатства. Такі умови притаманні економікам із суттєвою часткою державного сектору, тому управлінська політика має сприяти розвитку приватної власності.

На нашу думку, варто виділити *проблеми державного управління та власності*:

- відмінні кінцеві цілі, окрім збільшення прибутків: більшість державних установ володіють непрофільними активами, що суттєво знижує ефективність управління;
- внутрішні стимули та мотиви. Управлінець, який приймає рішення, має нести повну відповідальність як у разі успіху, так і в разі провалу. Приватний сектор має вищі стимули, ніж державний чиновник, для збільшення продуктивності й оптимізації витрат. Так, у разі понесення

виробничих збитків приватним сектором через некомпетентність він буде змушений скорочувати витрати чи підвищувати продуктивність. Державний управлінець менш ефективний, оскільки може звільнитися до моменту отримання всіх вигод від успішного інвестування. Рівнозначно, в разі особистої некомпетентності менеджер держкомпанії майже ніколи не бере на себе відповідальність: адже він ризикує не власними коштами. Тому державний сектор буде потребувати державних дотацій для запобігання банкрутству. Таким чином, підтримуючи неефективно працюючі організації, держава стримує економічну неефективність;

- державне втручання в ринкові процеси та ціноутворення. Велика частка державних підприємств сприяє зарегульованості ринків. Регуляторні бар'єри ставляться здебільшого на користь і для підтримки конкурентоспроможності існуючих державних підприємств, що фактично завдає втрат ефективнішим учасникам ринку;

- низький рівень інноваційної діяльності, рентабельності та продуктивності. Основою росту прибутковості приватного сектору являються нові методи розвитку та технології, що формують його ефективність і конкурентоспроможність. За державного управління досить часто відсутні стимули до конкретності, що знижує економічну ефективність та ініціює державні дотаційні механізми. Відповідальність за втрати прибутку та пов'язані з ними ризики в умовах приватного управління несуть безпосередньо суб'єкти. У разі низької якості державних управлінських рішень чиновник не несе фінансової відповідальності, всі збитки та ризики фінансуються коштами платників податків. Прикладом низького рівня державного управління у сфері нафтовидобування є Мексика, де на конституційному рівні видобуток дозволено виключно держкомпаніям. В умовах конкуренції та низької технологічності процесу видобування у 2017 році уряд Мексики дозволив закордонну присутність у видобувній галузі;

- наявність управлінської вертикалі. Фактично виникає управлінська проблема принципала-агента (principal-agent problem).

Виникнення конфлікту інтересів між акціонерами та управлінцями, що обумовлено різним ступенем доступу до управлінської інформації і можливостями в управлінні. Така ситуація призводить до неефективності управління і здебільшого до корупції, що практично не притаманне приватному сектору.

Роблячи проміжні висновки, варто зазначити, що проблеми державного управління можуть зустрічатися і в приватних компаніях (підприємствах), але вони мають несистемний характер, і є більше винятками, на відміну від держуправління.

Досліджуючи систему управління земельно-ресурсним потенціалом, варто зазначити, їй властиві як позитивні сторони, так і недоліки системи управління державним і приватним секторами. Сучасна система управління земельними ресурсами передбачає встановлення різних способів організації правового статусу суб'єктів, відповідальних за впровадження та ведення ефективної системи керування галуззю. Структура більшості урядів складається з кабінету (або головного органу, який приймає рішення) та ряду міністерств. Хоча загалом земельну політику країни формує найвищий державний орган влади в країні. Оскільки земельна політика пов'язана із соціальною, економічною та правовою сферами, зацікавленість у формуванні та реалізації земельної політики можуть мати кілька міністерств. У жодній країні немає міністерства, яке повністю відповідало б за земельні ресурси: правові, фінансові, екологічні та інші питання, що обумовлює неефективний процес розрізненого прийняття рішень. Міністерства фінансів, юстиції, сільського господарства, міського розвитку, навколишнього середовища та інші своїми діями проводять земельну політику, вирішуючи власні завдання, які часто суперечать одне одному. Небезпеку викликають питання, які вирішуються відомствами без погодження із іншими органами влади, що призводить до неузгодженості законодавства та виникнення суперечливих норм права. Проблеми ускладнюються на місцевому рівні, де безпосередньо встановлюється право на землі.

Права власності, права користування та обмеження, податкові зобов'язання, екологічні фактори (як-от площа можливого забруднення ґрунтів, загроза затоплення тощо) є факторами, що впливають на вартість і придатність об'єкта нерухомості для конкретних потреб. Очевидним є той факт, що існування єдиної загальнодоступної бази даних щодо земельних ресурсів підвищить ефективність прийняття рішень на всіх рівнях і покращить управління земельними ресурсами. У ряді країн Європи кадастрові системи мають досить довгу історію. Наприклад, у Швеції інформаційна кадастрова система забезпечує надання повних даних про земельні ділянки в режимі «24/7». Ефективність відомчої роботи має реалізуватися в контексті чітко оформлюваних цілей і завдань, які підлягають періодичному аудиту (Британська практика передбачає проведення таких робіт кожні 5 років). Контроль передбачає еталонне порівняння, яке згідно з джерелом [105] передбачає «Безперервний систематичний процес пошуку і впровадження оптимальних практичних рішень на основі міжнародного досвіду в вашу власну організацію, здійснюваний таким чином, щоб усі підрозділи вашої організації розуміли його і досягали свого повного потенціалу. Пошук може бути спрямований на продукцію, послуги або практику ділових відносин і на процеси конкурентів або ті організації, які визнані лідерами в галузі або в конкретних бізнес-процесах, які ви вибрали».

Вагому роль у процесі еталонного порівняння відіграє досвід міжнародного співробітництва, що дозволяє співставляти дії та оцінювати результати при управлінні земельними ресурсами на європейських і глобальних земельних ринках [125].

Державні служби управління земельними ресурсами тісно пов'язані зі сферами відповідальності багатьох міністерств і державних організацій із оподаткування нерухомості, захисту навколишнього середовища, сільського господарства, лісового господарства, містобудування та інших. Скоординована робота усіх відомств можлива лише за наявної згрупованої інформації із різних джерел, спільне використання якої забезпечить розробку

політик відшкодування витрат на ринку просторової інформації, дасть змогу удосконалювати співпрацю з потенційними користувачами і приватним сектором, сприятиме розвитку «електронного ринку» та пов'язаних із ним платних послуг. На практиці такий підхід складно втілити через слабку координацію між державними органами та розшарування вертикального і горизонтального потоку інформації.

Головними причинами відсутності тісної співпраці та координації виступають:

- існування короткострокових пріоритетів у кожному міністерстві чи відомстві;
- проблеми, пов'язані з культурою та традиційним менталітетом;
- проблема авторського права та фінансування;
- відсутність інформаційних технологій і недоліки національної інфраструктури просторових даних;
- слабка координація та перерозподіл функцій;
- брак спеціальних знань і досвіду;
- суперництво і конкуренція між різними міністерствами та організаціями, що знижує ефективність системи управління земельними ресурсами.

Згадані причини призводять до неефективного управління загалом та спричиняють додаткові витрати і затримки у процесі реалізації проєктів, несприятливо впливаючи на ринок земель, створюючи небезпеки для землевласників і землекористувачів. Управління земельними ресурсами має перебувати під керівництвом одного відомства, яке виступає головним органом і гарантом. Такий порядок гарантуватиме найкращу можливу координацію між різними частинами всього процесу та забезпечить необхідну основу для створення єдиної земельної інформаційної системи і послуг (такий принцип дотриманий у Румунії) [105].

Європейська практика передбачає систему управління земельними ресурсами, що знаходяться під контролем центральних чи федеральних

органів влади. Досить часто реєстраційну функцію виконують підрозділи регіональних чи місцевих судів. У разі перерозподілу функцій земельного кадастру та інших реєстраційних служб органи державного земельного кадастру входять до структури державного управління геодезії і картографії, або організовані як окреме агентство. Урядова підтримка мережі земельно-кадастрових і реєстраційних агентств забезпечує розвиток сфери платних послуг, що надають останні. Активну конкуренцію державним агентствам та управлінням земельними ресурсами досить часто створюють приватні підприємства. У таких умовах визначальною функцією державної регуляторної політики має стати політика та правила взаємодії державних органів влади, органів місцевого самоврядування та приватного сектору.

Причому визначальною має бути урядова відповідальність за функціонування та регулювання земельно-майнових відносин. Приватний сектор у таких умовах має доповнювати та розширювати функціональність державної земельної політики.

Світові практики управління земельними ресурсами можуть розвиватися за декількома основними напрямками. Перший передбачає розвиток державного управління, за якого держслужбовці надають повинний комплекс земельно-кадастрових, правових, технічних та інших видів робіт [73]. Протилежну ідеологію має напрям розвитку земельної політики, за якого забезпечуються розвиток та активна участь приватного сектору в управлінні земельними ресурсами. За таких умов технічна робота (складання картографічної основи, проведення знімачів, встановлення меж земельних ділянок та інших об'єктів нерухомості) може виконуватися за допомогою субпідряду на договірній основі. Надання дозволів на виконання геодезичних робіт (об'єднання, поділ земельних ділянок, відновлення меж (кордонів), кадастрові зйомки, топографо-геодезичні вишукування), надання юридичних послуг під час купівлі чи продажу земельних ділянок, передача ділянок у користування та інші види робіт є прерогативою приватних суб'єктів

землеустрою. Така політика передбачає виконання робіт із перевірки якості виконаних робіт, здійснення яких лягає на галузеві органи державної влади.

Офіційне співробітництво між державним і приватним секторами дозволяє кожній із сторін сконцентруватися на виконанні власної частини спільної роботи. Держава переважно здійснює управління та контроль за діяльністю державної адміністрації і приватного сектора, виконує виробничі роботи. Цей підхід нівелює негативні ризики конкуренції між державним і приватним виконавцями, посилює бізнес-процеси та інвестиційні проекти.

На нашу думку така співпраця забезпечить швидкість, якість і достовірність послуг та інформації для суспільних потреб. У сучасній системі управління земельними ресурсами співпраця між державним і приватним секторами може існувати в декількох формах. Одна із них передбачає, що уряд на договірній основі передає роботу підрядним організаціям, які стають суб'єктами договірного права. За такої форми співробітництва суспільні ризики все ще залишаються у влади, відповідальність підрядника обмежується власним діловим ризиком. Такий підхід налагодження ділових стосунків характерний для надання геодезичних, картографічних та ІТ послуг.

Так, при виконанні земельно-кадастрових робіт сертифікований інженер-землевпорядник несе частину виробничих ризиків, що залежать від встановленого владою рівня контролю якості виконаних робіт. Порядок отримання дозволів на виконання робіт і критерії роботи ліцензованого працівника встановлюються законом. Державна регуляторна політика має слідкувати за дотриманням стандартів якості виконаних робіт і забезпечення страхуванням від збитків під час професійної діяльності, що в разі помилки компенсує збитки постраждалій стороні. Державні гарантії виконаних приватним сектором робіт можуть надаватися тільки після проведення ретельної експертизи останніх, що різко збільшить вартість надання землевпорядних послуг. Усуненню цього недоліку може посприяти проведення вибірових перевірок і врахування досвіду управлінських ризиків. Інша форма співпраці державних і приватних організацій може існувати на

умовах партнерства, за якого ресурси, ризики й дохід перерозподіляються пропорційною до виконаної роботи. Така форма державно-приватного партнерства побудована на співпраці обох секторів у проєктах, що приносять соціальну і економічну користь населенню. Частки прибутку мають залежати як від кількості затрачених сторонами ресурсів, так і ступеня ризику проєкту.

Дослідження державно-приватного партнерства ЄЕК ООН [73] засвідчують, що держуправлінню необхідно:

- укладання договору на виконання робіт із фізичними та юридичними особами, що переважно обумовлює зниження ціни (за умови наявної конкуренції);
- розширення меж повноважень виконавців робіт, яке сприятиме ефективності виконуваних завдань і мінімізації витрат;
- зменшення ризиків перевитрати коштів і заморожування проєктів;
- збільшення ефективності управління земельними ресурсами органів влади, що необхідно для досягнення поставлених завдань;
- зниження вартості робіт із надання земельно-оціночних послуг в умовах конкуренції;
- ріст якості надання послуг та усвідомлення органами влади особливостей процесу управління і їх виробничого продукту;
- ефективність використання бюджетних коштів, інформації та інтелектуальної власності;
- скорочення проблем, спричинених наймом державних чиновників;
- «ін'єкція завзяття» та підприємництва приватного сектору.

До вигод від співпраці з державним сектором для фізичних та юридичних осіб належать гарантії отримання прибутку від інвестицій у технології та засоби виробництва завдяки використанню набутого досвіду й обладнання. Це своєю чергою дає нові стимули для технологічних нововведень та економії ресурсів. Останніми роками управління земельними ресурсами зосередилось на обслуговуванні суспільства, дослідженні потреб та очікувань клієнтів.

Отже, партнерство між державним і приватним секторами допомагає досягти нових цілей управління земельними ресурсами, що забезпечить ефективніше використання земельних ресурсів. Спільна мета державно-приватного партнерства полягає не тільки в пришвидшенні, поліпшенні якості й ефективності процесу управління, а й у широкому обслуговуванні клієнтів та розвитку сервісів надання всебічної клієнтської підтримки. Розподіл відповідальності між державним і приватним секторами в кінцевому підсумку залежить від: політичних цілей країни у зв'язку з приватизацією, відмінністю між юридичною і технічною роботою, характером і традиціями конкретної країни, вимогами щодо обмеженого доступу до певних типів даних та захистом права на недоторканність приватного життя. На нашу думку, чітке визначення основних завдань держави і приватних організацій має лежати в основі системи управління її земельними ресурсами.

4.3. Земельні реформи, приватизація та землеустрій

Земельні ресурси в сучасному світі є основою для процвітання народів. Їх раціональне використання сприяє соціально-економічному розвитку держави й екологізації навколишнього природного середовища, що в кінцевому підсумку забезпечує зростання рівня добробуту населення. У більшості країн головним інструментом досягнення поставлених цілей виступає земельна реформа. Цей термін має різні значення і може вживатися стосовно різноманітних суспільно-політичних перетворень, що визначають земельну політику держави, а саме щодо відновлення втрачених прав на землі (реституція), перерозподілу прав на землі за зміни устрою країни (колективізація, роздержавлення), об'єднання земельних ділянок у більш великі масиви (консолідація, комасація), поділу великих латифундій на дрібніші (парцеляція) та інших земельно-майнових перетворень. Земельна реформа передбачає проведення комплексу правових, економічних, технічних і організаційних заходів, що спрямовані на забезпечення удосконалення

земельних відносин, перехід до нового земельного ладу, який відповідає характеру регульованої соціально-орієнтованої ринкової економіки країни [345]. Сутність земельних реформ полягає у створенні умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землях за рахунок їхнього перерозподілу та формування нових землеволодінь і землекористувань, зокрема зі зміною форм власності. Такі перетворення мають розвивати багатокладність економіки країни, забезпечувати раціональне використання та охорону земель. Історично державні перетворення щодо земель можуть здійснюватися за двома векторами:

- еволюційним, за якого перетворення в структурі земельних відносин відбуваються без суттєвих суспільно-політичних та економічних потрясінь у державі, без зміни державного ладу, реформи розтягнуті в часі. Прикладом трансформації земельних відносин можуть бути земельні перетворення, що розпочалися в Україні після ухвали 24 серпня 1991 року Акту проголошення незалежності України;

- революційним, за якого земельні відносини трансформуються внаслідок державних переворотів, бунтів, революцій та інших військово-політичних процесів, які змінюють державний устрій. Докорінних трансформацій земельний устрій на території сучасної України зазнав через проведення буржуазно-демократичної Лютневої революції (лютий-березень 1917 року) та Великої Жовтневої соціалістичної революції (25 жовтня (7 листопада) 1917 року). Результатом перевороту стали проголошення соціалістичної революції, ліквідація капіталізму та початок «побудови соціалізму» на довгі роки вперед.

Одним із найскладніших питань, що можуть виноситися в площину земельної реформи, є проблеми власності на землі. Досить часто права, засновані на традиції і звичаї, можуть бути скасовані, а натомість започатковані нові правовідносини, впроваджені на основі сучасних механізмів передачі прав на землю.

Першочерговим завданням програми земельних реформ є вибір території, що найперше підлягатиме реформуванню. Це можуть бути сільські, міські території чи вся держава. Сучасні програми щодо реорганізації та розвитку сільських регіонів мають сприяти змінам технології ведення сільського господарства, землеробства, фінансовій підтримці та реалізації продукції. Головні вектори міської земельної політики мають охоплювати масштабний розвиток інфраструктури, оптимізацію фіскальної системи щодо земель і нерухомості, зміни виду та способу використання земель і об'єктів нерухомості в ринкових умовах. Тобто земельна реформа має сприяти зміцненню сільсько-міських взаємовідносин, які на сьогодні є визначальними у розбудові державності. Отже, можемо зробити такий проміжний висновок: глибоке розуміння важливих аспектів землеустрою та земельної реформи створить основу для ефективного управління земельними ресурсами, але не формує його суті.

Наступний етап дослідження буде присвячено особливостям проведення земельних реформ на пострадянському просторі та в країнах Європи, а також аналізу досягнутих результатів. Світова практика проведення земельних реформ має багатий досвід і глибоку історію. Одними із перших задокументованих земельних перетворень були виступи селянства та земельної аристократії Данії проти монархії, які датуються кінцем XVIII ст., французькі реформи постреволюційного періоду (1789 р.), селянські виступи початку XIX ст. проти монархії в Пруссії та багато інших. Новітня історія закарбувала земельні перетворення в країнах із пострадянським минулим і країнах Азії, Африки та Латинської Америки, де реформування сприяло ліквідації общинного землекористування та наслідків колоніальної політики. Усім сучасним реформам, які стосуються землі, притаманна одна спільна риса – необхідність проведення перерозподілу земель. Дослідження Т. Коваленка та А. Мірошниченка [291] вказують на те, що в основі земельних реформ пострадянського простору лежали: реституція – повернення прав на земельні ділянки колишнім власникам (Албанія, Румунія, Словаччина, країни

Прибалтики та інші); приватизація земельних ділянок (Україна, Білорусь) та компенсація – відшкодування в грошовому еквіваленті втраченого нерухомого майна.

Сформована в другій половині ХХ ст. європейська система землекористування у своїй основі має непорушність і гарантії права власності чи користування землями. Такий підхід можливий у правовому, демократичному суспільстві, в основу земельних відносин якого покладені ринкові відносини. Тобто можна сказати, що в Європі після Другої світової війни сформувалися два фундаментально різні підходи щодо набуття земельних ділянок сільськогосподарського та лісгосподарського призначення у власність: повернення прав на землю колишнім власникам і розподіл прав на землю серед сільського населення. Для країн Центрально-Східної Європи в пострадянський період (на початку 90-х років) реформування земельних відносин мало компенсаційно-реституційний характер.

Колишні соціалістичні країни Східної та Центральної Європи розпочали перехід до ринкової економіки наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. Спільною рисою всіх земельних реформ цих країн був перехід від державної до приватної власності на землі насамперед сільськогосподарського призначення із подальшим розвитком передумов для ринку земель. Враховуючи особливості розвитку в дорадянський період і соціально-економічні, політичні й етнічні особливості, постсоціалістичні країни можна поділити на групи:

- нові країни – члени ЄС (Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія);
- країни Балканського півострова (Албанія, Боснія і Герцеговина);
- Македонія, Сербія, Хорватія, Чорногорія;
- східноєвропейські (Молдова, Україна).

Хоча східноєвропейські країни і мають багато спільних історичних етапів розвитку, пов'язаних із соціалістичним минулим, однак мають істотні

соціальні, економічні та філософські відмінності. На сьогодні можна виділити 3 основні напрями реформування земельних відносин, сформовані на постсоціалістичному просторі. Перший притаманний новим країнам – членам ЄС, спільними рисами для яких є наявність ринку земель, зокрема і для іноземців (Естонія). У деяких країнах є обмеження щодо іноземних капіталів та монополізації права на землекористування. Системам землекористування притаманний високий рівень гарантій права власності на землі, підтримка фермерства. Виняток становлять Румунія та Болгарія, у структурі землекористування яких наявні великі іноземні компанії. Для країн характерна лібералізація земельних ринків, що сприяє росту цін на земельні ділянки. Більшість країн пройшли процес реституції прав на землі, які були націоналізовані за часів комуністичного уряду.

До другої групи віднесемо країни Балканського півострова. На фундаменті соціалістичної Югославії. Землекористуванню цієї групи країн притаманна невисока ефективність, корумпованість земельних та інших правовідносин, досить обмежені умови щодо ринку земель, суттєво обмежений доступ іноземних інвестицій до земельних ресурсів.

Третя група країн, до якої належать Молдова та Україна, на нашу думку, найбільше зазнали негативного впливу соціалістичної вертикалі управління. У жодній із країн не було проведено реституцію, ринки земель залишаються закритими (в Білорусії закритий повністю, в Україні частково запрацює із 2021 року), що стримує розвиток сільськогосподарської галузі та притік іноземних інвестицій. Переважна кількість господарств базується на оренді земель, що не сприяє довгостроковим інвестиціям і збереженню земель, незважаючи навіть на законодавчі стимули. Вартість земель, порівнюючи з іншими країнами Європи, суттєво нижча, навіть за умови вищої природної продуктивності, що обумовлено низькою інвестиційною привабливістю, технологічною відсталістю та відсутністю належної економічної підтримки агросектору.

Окремого дослідження вимагають реформи Старого світу (більшість країн Західної Європи), в яких земельне реформування має вікову історію і на сьогодні є орієнтиром для країн, що розвиваються.

Особливістю земельних реформ у нових країнах – членах ЄС було те, що під час їх проведення реалізувалося право реституції стосовно колишніх власників земельних ділянок. Умови повернення прав власності на землі суттєво відрізнялися за своєю суттю і розвивалися за трьома сценаріями:

- відновлення прав власності особам, чий землі не були експропрійовані. Повернуті були значно менші площі, що перебували в державній власності;
- компенсація колишнім власникам втрат, понесених при вилученні чи продажу земель працівникам сільськогосподарських підприємств;
- повернення земель виключно колишнім власникам.

Уряди Естонії, Латвії, Литви, Румунії та Болгарії сприяли поверненню земель колишнім власникам. У середині 1990-х років ці присадибні ділянки підлягали приватизації на користь нинішніх користувачів, яким було дозволено викупити землю в держави готівкою або компенсаційними чеками в процесі реституції. Основний процес земельної реформи розпочався в Литві, Латвії та Естонії в 1991 році. Політична мета земельної реформи в цих країнах полягала у відновленні сільськогосподарських структур до Другої світової війни, заснованих на приватній власності на землю та сильних сімейних фермах. Таким чином, реституція прав власності, яка відбулася в 1940 році, була обрана як основний підхід земельної реформи в трьох країнах Балтії. В усіх трьох країнах системи управління земельними ресурсами були відновлені одночасно з процесом земельної реформи після більш ніж 40 років державної власності [81]. Незважаючи на запуснені процеси приватизації, домінуючою формою ведення сільськогосподарського виробництва є фермерські господарства.

Хоча реституція і була головним завданням земельної реформи, це не вплинуло на ефективність і земельний банк фермерських господарств. Адже

більшість нових власників передали землі в оренду. У Чеській Республіці та Словаччині, відновлені права на землю визнавались щодо площі, без визначення місця розташування, залишаючись «часткою» загального землеволодіння, що продовжують використовуватися господарствами. У таких умовах акціонери, маючи права на землю, досить рідко трансформуються в одноосібні господарства [365]. Під час радянського поневолення на території Чехії, Словаччини, Польщі та Словенії не всі землі були експропрійовані в державну власність. У структурі землекористувань цих країн продовжували існувати невеликі приватні фермерські господарства навіть в умовах комунізму. У Польщі земельна реформа відрізнялася від ситуації в більшості інших досліджуваних країн, а саме тим, що протягом соціалістичної епохи майже 75 % сільськогосподарських земель залишалися в приватній власності, а також у приватному користуванні у формі індивідуальних сімейних господарств [3].

Головною метою реформи у *Чехії* стали проблеми узгодження процесів реституції та перерозподілу земель і підвищення ефективності використання сільськогосподарських земель. Правове регулювання земельної реформи забезпечило прийняття Закону «Про землю» (1991) та Закону «Про реорганізацію колективних фермерських господарств» (1992). Для проведення земельної реформи було обрано метод реституції власності, яка існувала із 1948 року. Починаючи із 1991 року, в колишніх землевласників з'явилася можливість повернути власну землю через вилучення земель з сільськогосподарських кооперативів, в обхід формальних та юридичних процедур. Землі радгоспів, де земля була експропрійована в колишніх землевласників, відбулася формальна процедура реституції. У 1992 році землі радгоспів були зібрані у земельний фонд, який в подальшому став гарантією повернення земель законним власникам із умовою постійного проживання в країні (із 1995 року таке обмеження постійного проживання було знято). Ми бачимо, що процедура повернення земель мала суто адміністративний характер, внаслідок чого власники отримали право на реєстрацію нерухомого

майна. Також здійснювалися транзакції щодо повернення грошових компенсацій за неможливості виділити земельну ділянку. За час реформи було зареєстровано близько 231 тис. запитів щодо повернення земель, які на 98 % були задоволені (станом на 2003 р.), це близько 1,8 млн га, або 25 % загальної площі країни.

Результатом земельної реформи стало формування великих корпоративних сільськогосподарських ферм. Фактично землекористування колгоспів і радгоспів трансформувалися в менші кооперативи, які продовжують орендувати землі в землевласників. Відновлення прав власності до стану 1948 року та подрібнення землекористувань призвело до сильної фрагментації угідь. За часів реформи було створено основні типи сільськогосподарських підприємств:

- трансформовані кооперативи, засновані на оренді земель і приватній власності (задіяно 43 % сільськогосподарських угідь та середні володіння 1450 га);
- приватні фермерські господарства, засновані на оренді державних земель (32 % сільськогосподарських угідь, із середнім розміром 690 га);
- індивідуальні приватні господарства, що використовують орендовану землю (25 % сільськогосподарських угідь; 25 000 приватних фермерів, що обробляють більше 3 га; середній розмір ферми становить трохи більше 30 га).

Починаючи із 2011 року, були зняті будь-які обмеження щодо купівлі сільськогосподарських земель, зокрема і для іноземців (до 2011 року іноземці могли купити сільськогосподарські землі за умови одруження з громадянином/громадянкою Чехії чи якщо займалися аграрною діяльністю в країні понад 3 роки). Ринок земель сільськогосподарського призначення максимально лібералізований і відкритий. Частка земель у приватній власності становить близько 80 %. Частка населення країни, зайнятого в агросекторі, становить близько 2,6 % [93].

Метою сучасної земельної реформи *Словаччини* було удосконалення умов праці в агросекторі, розбудова сільських територій і зростання ефективності сільського господарства. Передумовами проведення були:

- нові вимоги до ведення сільськогосподарського товаровиробництва в умовах ринку;
- зміна адміністративно-командної системи управління на ринкову.

Правове регулювання та перебіг земельних перетворень за своєю суттю досить близькі до таких у Чехії. Прийняття закону про землю (1991 р.) стало початком новітньої земельної реформи в країні. Вдалим продовженням стало прийняття закону щодо трансформації колективних фермерських господарств (1992 р.). Реформа передбачала реституцію прав власності на землю колишнім власникам (спадкоємцям) внаслідок приходу до влади компартії та силового вилучення земель у 1948 році. Були встановлені терміни повернення земель (січень 1993 р.) громадянам. Далі в 60-денний термін розглядалася заява та формувалися правовстановлюючі документи. У такий спосіб було задоволено близько 124 тис. власників, які виявили бажання повернути понад 180 тис. га відібраних земель. У такий спосіб повернені ділянки спричинили надмірну фрагментацію землекористувань, що була до 1948 року. Причому середній розмір ділянки становив 0,45 га та перебував у співвласності 12–15 співвласників. Середній розмір нових корпоративних господарств становить 1191 га, що є досить високим показником. Такий перебіг реформи значно ускладнив розвиток ринку земель, адже для відчуження ділянки потрібна згода всіх співвласників. Було створено Управління земельним фондом, у власності якого перебувають землі державної власності. Результатами земельної реформи можна вважати дотримання прав власності та формування нової структури землеволодінь, що забезпечують сталість сільських територій. Негативним наслідком реформування є значна фрагментація земельних ділянок і прав на них, що значно ускладнює розвиток ринкових відносин. Така ситуація сприяє розвитку орендних відносин, а це дозволяє частково консолідувати землі та підвищити ефективність сільськогосподарського

товарного виробництва. Значна частка сільськогосподарських земель державної власності (близько 20 %), парцеляція землекористувань і зарегульованість купівлі-продажу земель гальмують розвиток ринку земель сільськогосподарського призначення та знижують ціну земель до найнижчих показників у Європі – на рівні 1750 дол. США (середньорічні темпи росту ціни на угіддя становлять 4 %). Законом щодо набуття і відчуження прав власності на землі сільськогосподарського призначення іноземцям формально дозволено набувати права власності на такі землі. Результатом реформування стало створення дворівневої системи ціноутворення: перший рівень – адміністративний (рекомендовані ціни призначаються місцевою владою); другий – ринковий (остаточна ціна формується між покупцем і продавцем). Частка земель приватної власності становить близько 70 %. Зайнятість громадян в агропромисловому секторі в середньому складає 3,5 % [54].

Метою проведення земельної реформи в *Угорщині* стала суцільна приватизація земель, плановий перехід до фермерства як основної моделі сільськогосподарського товаровиробництва та підвищення продуктивності. Передумовами проведення земельної реформи були необхідність виведення економіки країни із стагнації, впровадження ринкових підходів замість командно-наказових.

Правове регулювання та перебіг земельної реформи в Угорщині було розпочато із надання компенсаційних виплат колишнім землевласникам замість класичної реституції. Процес земельної реформи в Угорщині є унікальним серед країн Центральної та Східної Європи. Він розпочався з прийняттям закону про компенсацію в 1991 році. Згідно із законом громадяни Угорщини, чия власність була експропрійована після червня 1949 року, мають право на компенсацію [399]. Закон про компенсацію охоплював не лише сільськогосподарські землі, але й усі активи, націоналізовані в громадян у період з 1949 року до початку перехідного періоду в 1990 році. Таким чином, Угорщина вирішила отримати компенсацію замість фізичної реституції. Близько 30 % земель спільної власності підлягли викупу через аукціони.

Наступна третина земель відводилась у власність колишнім членам кооперативів, решта була перерозподілена серед безземельних працівників. У процесі реформи право реституції не дотримувалось, натомість широко впроваджувалась практика компенсаційних виплат. Так, близько 20 % колишніх власників сільськогосподарських земель отримали компенсаційні ваучери залежно від вартості земель (в еквіваленті 1 золота крона – 10 дол. США). Ваучери активно використовувались на земельних аукціонах.

Внаслідок земельної реформи в країні було створено умови для захисту прав малих і середніх землевласників. Так, за результатами реформи сільськогосподарські землі було розподілено рівними частинами між колишніми власниками, членами колгоспів і робітниками, які не мали раніше землі у власності. Приватизація стимулювала ефективність використання земель: землі державної власності підлягають довгостроковій оренді (до 20 років) для юридичних осіб. Своєю чергою, заборона права власності на землю для юридичних осіб негативно впливає на ринок і гальмує ріст цін на землю. В Угорщині близько 50 % сільськогосподарських земель перебувають в оренді. Державна політика у сфері земельних відносин орієнтована на підтримку приватного сектору. Активно працює державне та з боку уряду ЄС субсидіювання малих фермерських господарств (до 1 га). Такі заходи сприяли розвитку основних типів землекористувань Угорщини, як-от:

- великі приватні фермерські господарства на орендній основі;
- кооперативи, засновані на приватній власності на землі;
- індивідуальні приватні господарства (50 000–60 000 сімейних господарств площею більше п'яти гектарів та 1,2 млн працівників, які працюють за сумісництвом);
- господарські садиби, в яких задіяно близько 1 млн працівників [93].

Загалом реформа ринку землі є успішним прикладом ефективного розподілу земель серед населення. Існують деякі обмеження щодо іноземного капіталу: тільки громадяни країн ЄС мають право власності та придбання

землі. Діє обмеження щодо набуття права власності на землю для юридичних осіб. Юридичним особам дозволено орендувати земельні ділянки площею до 486 га. Для фізичних осіб необхідною умовою є галузева освіта та досвід у фермерстві на менше 3 років. Купівля-продаж землі забезпечується за рахунок проведення публічних торгів. Близько 83 % земель перебувають у приватній власності. Приватизації земель підлягло 4,8 млн га земель, було створено 2,1 млн нових ділянок та виникло 2,4 млн нових власників. Частка задіяних в АПК громадян становить 5,2 %.

Метою проведення земельної реформи у *Польщі* була необхідність переходу від соціалістичного до ринкового типу економіки, розвиток соціально-економічного рівня сільської місцевості та збільшення продуктивності агровиробництва [54].

Передумовами проведення земельної реформи були необхідність гармонізації та приведення національного ринку земель до європейських стандартів.

Правове регулювання та перебіг земельної реформи забезпечувались прийняттям Закону «Про управління державними сільськогосподарськими землями» (1991). По закінченню Другої світової війни основу товарного сільськогосподарського виробництва становили дрібні сімейні ферми. У Польщі проєкт колективізації не був до кінця реалізований. Тому за політичним рішенням у країні права, втрачені у ході війни, не відновлювалися в межах програми реституції. Також реалізація права реституції змусила б віддавати землі нерезидентам, більшість із яких мігрували до Німеччини.

Щодо результатів земельної реформи. Особливістю землекористування в Польщі було те, що близько 80 % сільськогосподарських земель перебували у приватній власності за соціалізму. Починаючи з 1982 року, Польща застосовувала консолідацію земель як інструмент для вирішення структурних проблем, пов'язаних із фрагментацією землі та невеликими розмірами господарств, переважно в південних і східних регіонах країни, які мають найсерйозніші проблеми фрагментації [156]. Лібералізація ринку земель у

Польщі стосовно іноземних громадян тривала найдовше – 12 років, що стримувало ринок, ріст цін на землі та надходження інвестицій. На сьогодні іноземці можуть володіти землями, якщо вони одружені з громадянином/громадянкою Польщі та мешкали в Польщі останні 2 роки або якщо вони мешкали в Польщі 5 років, після отримання статусу постійного резидента. Обмеження на продаж сільськогосподарських земель громадянам ЄС були скасовані в травні 2016 року. Фізичні особи повинні мати сільськогосподарську освіту (вторинного або третинного рівня) або досвід роботи в цій сфері. Встановлена максимальна площа ділянки у власності – 500 га. Ціноутворюючим фактором виступає відкритий ринок. Переважною формою господарювання в Польщі є сімейні ферми, яким належить 80 % орних земель. Більшість сільськогосподарських угідь перебуває в користуванні 3 млн приватних селянських господарств, середня площа яких становить приблизно 7 га [457]. У приватній власності перебуває близько 81 % земель. Зайнятість у сфері АПК становить 17 %.

Метою проведення земельної реформи в *Естонії* були проведення реституції і справедливого перерозподілу земель, створення ефективного механізму та гарантій права власності на землі. На кінець 2008 року майже 90 відсотків землі, що підлягала реституції та приватизації були зареєстровані в державному кадастрі [401].

Передумовами проведення земельної реформи стала системна криза пострадянського періоду та занепад сільськогосподарського товаровиробництва.

Щодо правового регулювання та перебігу земельної реформи. В *Естонії* процес земельної реформи розпочався в 1989 році [48]. Головним викликом було знаходження балансу між реституцією земель спадкоємцям роздержавленням земель на користь працівників колгоспів і радгоспів. Так, завдяки реституції в *Естонії* було повернуто лише 25 % сільськогосподарських угідь власникам [82], водночас 75 % земель стали державними та підпали під інші форми перерозподілу [64]. Враховуючи конфліктність такого процесу,

протягом перших років було подано тисячі судових позовів щодо відновлення права на землі. Значна частина земель залишалась державною та була продана на аукціонах. Відправною точкою було прийняття закону про державний кадастр (1992), що стимулювало роботи із приватизації. Пік приватизації припав на 1995–2003 роки. Набрав чинності закон, який дозволив іноземцям брати участь у земельних операціях (1995), визначав умови використання таких земель і встановлював обов'язковість цільового використання земель протягом 5 років [54]. Повне право використовувати нерухоме майно та рівні із естонцями, нерезиденти здобули тільки після вступу Естонії до ЄС.

Щодо результатів земельної реформи, то головним досягненням стало відкриття вільного та розвиненого земельного ринку. У зв'язку із незавершеним процесом приватизації земель, оренда є досить популярною: понад 60 % земель орендуються агробізнесом. Приватний сектор право оренди передає на основі нотаріально посвідченого договору, натомість державні землі в оренду передаються на основі кадастрової вартості земель, що гальмує розвиток іпотечного кредитування. З боку держави здійснюється посилений контроль за природоохоронними заходами та дотриманням підходів раціонального використання останніх. Іноземцям належить 5 % ділянок, що дає перспективи для розвитку інвестиційного клімату. Ринок земель повністю відкритий для іноземців, ціноутворення цілком регулюється ринком. Після вступу Естонії до ЄС виплати перерозподілялися відповідно до розміру ділянки, що позитивно відобразилося на сільськогосподарському виробництві. Уряд країни сприяє прозорості, відкритості та лібералізованості системи землекористування Естонії. У приватній власності перебуває близько 56 % земель. Зайнятість населення в АПК становить близько 4,2 %.

Метою проведення земельної реформи в *Латвії* було повернення колишнім власникам ділянок, які були в користуванні до колективізації. Забезпечення можливості громадян купувати земельні ділянки та за потреби змінювати умови її використання.

Передумовами проведення земельної реформи були загальнодержавна криза внаслідок розпаду СРСР, необхідність відновлення сільського господарства та визначальна його роль у забезпеченні продовольчої безпеки.

Правове регулювання та перебіг земельної реформи. Перший етап реформи було розпочато із прийняттям Закону «Про земельну реформу в містах Латвійської Республіки» (1991), зокрема розпочато передачу земель громадянам у постійне користування, що продовжувалося аж до 1996 року. У 1994 році іноземці отримали дозвіл на купівлю земель сільськогосподарського призначення за умови, що більша частина компанії належала громадянам Латвії. Другий етап (1993–2008) визнавав право власності громадян на передану їм землю. Цьому сприяло прийняття у 2001 році Закону «Про сільське господарство, у 2004 році – Закону «Про розвиток сільського господарства і сільських районів» [130]. Право власності на земельні ділянки надавалося колишнім власникам землі та спадкоємцям на безоплатній основі та іншим громадянам, які мали оплатити ваучери. Ваучери були введені на компенсаційній основі і надавалися всім громадянам Латвії залежно від тривалості проживання в країні [157]. У Латвії право власності на землю було повернене на основі кадастрових карт і записів земельної книги періоду 1924–1940 років [48]. Колишні власники могли повернутися на свою землю, якщо це було можливо або отримати еквівалентну ділянку в іншому місці чи грошову компенсацію за втрачене майно. Кінцевим терміном подання вимог про реституцію було встановлено листопад 1996 р. Колишнім власникам поверталася земля тієї ж площі, якою вони володіли, але не більше 100 га. У Латвії запити на реституцію перевищили розміри доступної землі більше ніж на 25 % [151].

Результати земельної реформи, проведеної в Латвії, виявилися успішними. Було відновлено історичну справедливість. У Латвії досить успішно була проведена реституція. Було відкрито загальнонаціональний доступ до земельних ресурсів для всіх охочих. За результатами земельної реформи сформовано понад 90000 приватних сімейних ферм і 130000

підсобних господарств [365]. Сформовано ліберальний ринок земель (без обмежень за площею та ринковим ціноутворенням), на якому немає жодних обмежень, окрім деяких для іноземних фізичних та юридичних осіб. Іноземним фізичним особам надається право придбання земельної ділянки лише після 3 років оренди та ведення фермерської діяльності на цій ділянці. Іноземним юридичним особам надається право придбання земельної ділянки лише за умови, що менша частина акцій компанії належить іноземцям. Така політика сприяла зростанню обсягів і продуктивності сільськогосподарського виробництва, підвищенню цін на землю та покращення рівня життя сільського населення. У Латвії приблизно 87 % земельного фонду перебуває в приватній власності, сільськогосподарських земель, що перебувають у приватній власності, – 99 %. Зайнятість населення в сільському господарстві становить 7,3 %.

Метою проведення земельної реформи в *Литві* було повернення системи сільськогосподарського виробництва до воєнного періоду, в основі якого лежала приватна власність на землі й активно розвивалась фермерська модель землекористування. Земельна реформа також передбачала повернення права власності колишнім власникам на земельні ділянки, що постраждали від колективізації. Усього було зареєстровано близько 560 тисяч заяв на відновлення втраченого права власності. Проекти реституції були здійснені Національною службою із землеустрою при Міністерстві сільського господарства. До процедур належали: зйомка, картографування та реєстрацію права власності в земельному кадастрі.

Передумовами проведення земельної реформи були затяжна загальнодержавна економічна криза, досвід і бажання селян працювати на власній землі та невисока продуктивність агросектору.

Правове регулювання та перебіг земельної реформи були аналогічними, як сусідніх країнах. Колишні власники чи їх спадкоємці на праві реституції (Закон «Про земельну реформу» від 1991 р.) могли набути права на втрачене майно, що декларувалося в деокупаційний період, або вимагати матеріально-

грошової компенсації [103]. Також «закон про порядок і умови відновлення прав власності на існуюче нерухоме майно» [30]. Було використано право реституції (тобто повернути стару родинну землю); в еквіваленті (тобто отримати іншу землю) чи виплата компенсацій (тобто грошима). На сьогодні у Литві фізичні особи (фермери) та юридичні особи (виробники сільськогосподарської продукції) можуть вільно купувати/продавати землю (закон «Про придбання земельних ділянок сільськогосподарського призначення» від 2003р.) [82]. У країні започатковано роботу ДП «Центр реєстрів», функціями якого є проведення оцінки, реєстрація земель і виготовлення кадастрових карт. Установою, що регулює право власності на землю, є Національна земельна служба, яка підпорядковується Міністерству сільського господарства та вирішує питання щодо прав власності на землі. Починаючи із 2013 року, державні землі сільськогосподарського призначення більше не продаються (за винятком 2–3 га для присадибного господарства).

Вагомим досягненням реформи є лібералізація ринку земель. Процес укладання угод та операцій щодо купівлі, продажу чи оренди земель став формалізований. Винятком є хіба що обмеження щодо освіти (кваліфікації) фермерів і максимальних площ земель у власності (500 га та 2,000 га). Розробка концепції консолідації земель, у зв'язку із надмірною фрагментацією сільськогосподарських земель (близько 60 % землекористувань організовані на площі до 10 га), що знижує загальну продуктивність галузі. Формування відкритого та лібералізованого ринку земель стало запорукою стрімкого зростання цін на землю (від 340 дол. США за 1 га в 1991 році до 1,100 дол. США за 1 га у 2012 році). У приватній власності перебуває понад 88 % земель. Загальна зайнятість громадян в АПК становить 17 %.

Метою проведення земельної реформи в *Румунії* стали перехід економіки та сільськогосподарського товаровиробництва на ринкові умови, підвищення продуктивності й обсягів виробництва сільського господарства, а також розвиток сільських територій та покращення рівня життя і доходів сільського населення.

Передумовами проведення земельної реформи були падіння рівня доходів населення у зв'язку із економічною кризою, слабкість і відсталість сільськогосподарського виробництва.

Правове регулювання та сама земельна реформа розпочалися із прийняттям закону про реституцію в лютому 1991 року [152], згідно з яким власникам було повернуто право на майно. Було розпайовано близько 3700 колгоспів і повернуто колишнім землевласникам землі, відібрані в них під час колективізації [103]. Після набрання чинності закону про реституцію (1996) частка приватного землекористування зросла до 73 % у 1997 році та 93 % у 2014 році. Частина експропрійованих сільськогосподарських земель відійшли до державної власності. Основу ринковим земельним відносинам було закладено із підписанням Закону «Про земельні ресурси» (1991). Закон «Про правовий обіг земель» від 1998 року забезпечив регулювання ринкових операцій щодо земель сільськогосподарського призначення [133]. Починаючи із 2007 року, вступає у дію мораторій на продаж землі нерезидентам (до 7 років). Із вступом Румунії до ЄС та адаптацією земельного законодавства, починаючи із 2014 року, ринок сільськогосподарських земель відкривається для громадян ЄС за умови використання за призначенням. Цінова політика диктується ринком, висувуються вимоги (досвід роботи) до покупців земель.

Успішність земельної реформи, проведеної в Румунії, визначається лібералізацією ринку земель та її швидкістю. На сьогодні скасовано будь-які обмеження щодо ринку земель, він відкритий для громадян ЄС. Іноземні компанії володіють приблизно 900 тис. га сільськогосподарських земель, що становить 11 % від загальної площі орних земель (найвищий показник у Європі). У структурі сільського господарства великі та середні фермерські господарства (7 %) використовують близько 70 % сільськогосподарських угідь. 93 % домогосподарств мають площі менше 5 га. Лібералізація ринку спричинила ріст цін на сільськогосподарські землі від 360 дол. США у 2004 р. до 1,145 дол. США у 2005 р. Так, у приватній власності перебуває 92 % земель. Зайнятість населення в АПК становить неймовірно для Європи 29 %.

Метою проведення земельної реформи в *Болгарії* стала необхідність переорієнтації сільськогосподарського виробництва й економіки загалом із соціалістичних на ринкові умови, підвищення продуктивності й обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, ріст добробуту сільського населення.

Передумовами проведення земельної реформи став перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки, гармонізація ринків *Болгарії* з ринком ЄС та поява значного попиту з боку іноземних інвесторів на сільськогосподарські землі.

Реформування розпочалося із прийняття Закону «Про право власності та користування сільськогосподарською землею» (1991), а саме було розпочато процес деколективізації. У *Болгарії* було реалізовано право реституції, виконання процедур передачі було покладено на муніципальні земельні комісії [145]. Земельні трансформації тривали досить довгий час – 9 років. Так, основний закон про земельну реформу був змінений 35 разів (2004). Після завершення розподілу земель власникам заборонявся їх продаж протягом 3 років (цей мораторій було відмінено). Зі вступом *Болгарії* до ЄС (2007) та адаптацією її законодавства і стандартів, починаючи із 2014 року, доступ до земель іноземців частково відкрився.

Незважаючи на ряд позитивних змін внаслідок проведення реформи земельного ринку, в *Болгарії* все ще існують проблеми, пов'язані з відсутністю єдиної стратегії планування землекористування та популізмом політичної еліти. Дрібне землекористування разом із слаборозвиненою сільською інфраструктурою створюють бар'єр для тривалих інвестицій і гальмують розвиток ринку земель. Процес реституції землі було завершено у 2000 році, але не всі позови задоволені щодо права власності на землю. У зв'язку із частими змінами земельного законодавства земельні відносини не мають стійкий характер (прикладом неузгодженості та нестабільності політики розвитку земельного ринку в країні було продовження мораторію на право власності на землю для іноземців до 2020 року, ініційоване парламентом).

Президент наклав вето на цей мораторій, але парламент таки ухвалив його повторно. Після визнання Конституційним судом продовження мораторію неконституційним ринок земель для іноземців було відкрито із обмеженнями. Зняття мораторію на продаж землі громадянам ЄС позитивно вплинув на інвестиційну привабливість агросектору, внаслідок чого ціни на землю значно зросли. Частка приватних земель становить 98 %. Рівень зайнятості населення в АПК – 3,9 %.

Метою проведення земельної реформи в *Словенії* було відновлення ефективності сільськогосподарського товаровиробництва, зростання рівня добробуту на селі та відновлення історичної справедливості.

Передумовами проведення стали нові виклики щодо розбудови ринкової економіки та подолання наслідків командної системи управління.

Незважаючи на труднощі ведення господарювання та конституційні обмеження щодо максимальної площі землекористувань за часів комунізму, частина невеликих фермерських господарств продовжила своє функціонування [134]. Сільське господарство Словенії не було повністю колективізовано, радгоспи мали невелику частку сільськогосподарських земель [122]. Починаючи із 1991 року було розпочато процес реституції земель та компенсації власникам земель, майно яких було експропрійовано урядом Югославії після Другої світової війни. Відповідно до Закону про денаціоналізацію (1991) колишні державні землі, що використовувались сільськогосподарськими компаніями, перейшли в державну власність і знаходились під управлінням Фонду сільськогосподарських земель та лісів. Позови, подані згідно із Законом про денаціоналізацію, охопили відносно невелику частку державних земель сільськогосподарського використання. Однак лише 40 % цієї землі було перерозподілено через юридичні ускладнення [134].

Унаслідок земельної реформи в сільському господарстві Словенії сформувалися переважно дрібні й середні фермерські господарства із середньою площею землеволодіння 4,8 га. У їх використанні перебуває 90 %

сільськогосподарських угідь, що дає три чверті загальної сільськогосподарської продукції. Решта земель перебуває у володінні кооперативів, процес приватизації яких було розпочато в 1998 році.

Результатом земельних реформ Ннових країн – членів ЄС стали:

- стійкі та прогнозовані показники щодо забезпечення продовольчої безпеки;
- розвиток відкритих ринків земель сільськогосподарського призначення;
- збільшення ціни сільськогосподарських земель і ріст економіки;
- конкуренція та ріст продуктивності сільського господарства;
- розвиток системи підтримки аграріїв;
- диверсифікація сільськогосподарського товаровиробництва;
- стійкість агровиробника до зовнішніх і внутрішніх соціально-економічних та екологічних викликів;
- реституція прав власності та їх гарантія, що позитивно впливає на інвестиційну привабливість аграрного сектору.

Отже, можемо констатувати, що країни – члени ЄС досить успішно подолали наслідки соціалістичного минулого. Створені ринки земель навіть із деякими обмеженнями виводять економіки країн на вищий рівень розвитку, порівнюючи з країнами із закритим типом ринкових відносин. Результатами проведення земельних реформ є зростання загальної ефективності АПК, зменшення його ролі в продовольчій безпеці країни, збільшення інвестиційної привабливості земель і зростання цінності земель. Наступним кроком є повна лібералізація ринку земель за прикладом розвинених країн Європи (Британія, Нідерланди, Ірландія, Італія, Іспанія, Бельгія та інші), особливості становлення ринку земель яких розглянуто вище.

На земельні відносини країн Балканського півострова впливають не тільки характерні проблеми перехідного періоду від централізованої соціалістичної економіки до ринкової, а й етнічні міжусобиці та військово-політична нестабільність, що вилилися в політичні зміни та збройні конфлікти.

Жодна із країн колишньої Югославії не уникла суспільно-економічних і військово-політичних потрясінь та значною мірою уповільнила розвиток земельних реформ.

Метою проведення земельної реформи в *Албанії* було подолання продовольчої кризи, підвищення рівня життя сільського населення, відхід від соціалістичних принципів управління в країні до ринкової економіки.

Передумовами проведення земельної реформи були посилення політичної та соціальної напруженості в країні, постійне погіршення рівня життя населення, економічна та продовольча криза в країні, падіння виробництва, низька продуктивність праці в агросекторі та малоефективне виробництво, нераціональне використання ресурсів.

Реформа розподілу земель колгоспів проводилася дуже швидко, але процес передачі прав на землю йшов набагато повільніше, ніж фактичний розподіл землі. При цьому повноцінний ринок землі одразу після розподілу земель не існував. Укладання угод купівлі-продажу або оренди землі було заборонено. Функціонування ринку землі сповільнювалося через законодавчу невизначеність прав власності, повільну реєстрацію землі та протести колишніх землевласників (держава не надавала жодної компенсації для цих осіб). Реформа зі створенням повноцінного ринку землі закінчилася в 1998 році, коли було прийнято нову Конституцію, яка гарантувала право громадян на приватну власність. Іноземцям заборонено купувати сільськогосподарські землі, але вони можуть взяти землю в оренду терміном до 99 років. 1991–1993 роки – прийнято Закон «Про землю» та Закон «Про реституцію та компенсацію колишнім землевласникам». 1994 рік – Цивільний кодекс, який став основним законодавчим актом, що регулює право власності на землю і право володіння і користування землею. 1998 рік – Конституція, яка гарантує право на приватну власність і передбачає непорушність права власності [48].

Результатами земельної реформи в *Албанії* став розподіл всіх колгоспних земель серед сільського населення (більшість країн ЦСЄ, країни Балтії, які входили до складу колишнього Радянського Союзу, повернули

землі колишнім власникам). У країні спостерігався найвищий рівень деколективізації – 95 % (у 1998 році). Внаслідок реформи ринку землі в Албанії виробнича структура в сільському господарстві стала майже повністю приватною, повністю було ліквідовано колгоспи та державні ферми, проведено фрагментацію права власності та використання землі, що призвело до стабільного зростання виробництва сільськогосподарської продукції з 1992 року. Випуск сільськогосподарської продукції в середньому зростав на 10 % щороку. Це було найбільше зростання агросектору в країнах ЦСЄ. Такі швидкі та радикальні методи реформи призвели до швидкого росту виробництва протягом декількох років після її початку. До кінця 1996 року Албанія мала найвищі офіційні темпи зростання економіки в Східній Європа і відносно низький рівень інфляції. Навіть політична криза 1997 року не зруйнувала позитивні результати реформи: обсяг сільськогосподарського виробництва збільшився майже на 2 % за падіння ВВП на 7 %. Проте в країні був високий рівень корупції та тіньова економіка, що значно підривало успіхи реформи. Зараз понад 95 % землі знаходиться у власності 490 тис. приватних господарств. Середній розмір ферми становить 1,0 га, в діапазоні від 1,3 га в долинах і передгірних районах до 0,8 га в горах. Хоча значна фрагментація земель дозволяє фермерам вирощувати різноманітні культури та розподіляє ризик екологічних потрясінь, однак це сприяє неефективності виробництва та стримує інвестиції. У приватній власності перебуває 95 % сільськогосподарських земель. Зайнятість сільського населення в АПК становить 44,1 %.

Метою проведення земельної реформи в *Боснії і Герцеговині* було забезпечення повернення прав власності на сільськогосподарську землю колишнім землевласникам та ефективної приватизації державних земель.

Передумовами проведення земельної реформи була тяжка економічна криза в країні та низький рівень життя населення. Падіння сільськогосподарського виробництва.

Після здобуття незалежності та закінчення війни в країні питанню реституції і приватизації землі не було приділено належної уваги, адже і так більша частина земель – 94 % – вже перебувала в приватній власності. Незважаючи на це, було здійснено кілька спроб проведення реституції та приватизації, які виявилися невдалими. Республіка Сербська у 2000 році прийняла Закон «Про реституцію і компенсацію», але дію цього закону невдовзі було припинено. У 2002 році було розглянуто проєкт Закону «Про реституцію» в парламенті Федерації Боснії і Герцеговини. Проте цей законопроект було відправлено на доопрацювання та не було прийнято. Таким чином, після здобуття незалежності уряд країни так і не провів ніякої реформи. Сьогодні сільськогосподарська земля в країні є значно фрагментованою, при цьому постійно збільшується частка покинутих і необроблюваних земель. Здебільшого це пов'язано з переїздом власників до міст. Для сприяння розвитку фермерської справи та зменшення кількості необроблюваних земель в Боснії і Герцеговині земля сільськогосподарського призначення звільняється від оподаткування, натомість встановлюється спеціальний податок на покинуті та необроблювані землі. Еволюція ринку землі: 2000 рік – Закон «Про реституцію та компенсацію», визначено процес повернення землі колишнім землевласникам; 2002 рік – проєкт Закону «Про реституцію», який було розглянуто в парламенті, але так і не було прийнято, 2013 рік – Закон «Про сільське господарство» [54].

Результати земельної реформи. Після здобуття незалежності в 1995 році Боснія і Герцеговина не зазнала серйозних реформ і не провела необхідну земельну реформу для підвищення продуктивності в сільському господарстві. Хоча сільськогосподарський сектор був маргіналізований протягом декількох десятиліть задля розвитку індустріалізації, зараз в країні більший фокус робиться на сільському господарстві. Взагалі сільськогосподарський сектор Боснії і Герцеговини має ряд великих проблем: переважно гірська місцевість, знищення майна внаслідок війни і залишення великої кількості земель селянами. Наразі головними завданнями уряду Боснії і Герцеговини є такі: має

бути створений коректний процес реєстрації землі для забезпечення безпеки на земельному ринку, оскільки існуюча система не працює; занедбані землі, особливо на родючій землі, потрібно активніше використовувати; багато питань, пов'язаних з правом власності на землю, як і раніше є невирішеними, і неминуча фрагментація призведе лише до подальшої залежності від застарілого натурального господарства; 85 % земель перебувають у приватній власності; зайнятість населення в АПК становить 2,5 %.

Метою проведення земельної реформи в *Хорватії* було повернення прав власності колишнім землевласникам. Підвищення рівня життя сільського населення, перехід від соціалістичних принципів управління до ринкової економіки.

Передумовами проведення земельної реформи стали низька продуктивність сільського господарства, нераціональне використання земельних ресурсів, системна криза в країні та загальне падіння виробництва.

Хорватський процес реституції державних земель почався в 1996 році, після прийняття закону «Про власність, що була конфіскована в часи комуністичного режиму в Югославії». Згідно з цим законом тільки громадяни Хорватії могли отримати землю за допомогою процесу реституції. У 1999 році Конституційний суд Хорватії втрутився в процес і зобов'язав Хорватський парламент дозволити іноземним громадянам теж повертати свою власність, що була експропрійована в часи комуністичного режиму. Це доповнення вступило в силу у 2002 році, але фактично отримати свою землю іноземні громадяни змогли лише в 2010 році, після видання указу Верховного суду Хорватії. У 2009 році було прийнято Закон «Про заснування Хорватського консультативного центру з питань сільського господарства і сільських справ» Відповідно до «Закону про сільськогосподарську землю» (2001), розроблено програму щодо приватизації сільськогосподарських земель державної власності. Землі державної власності відчужуються за результатами проведених аукціонів [48].

Результатом земельної реформи став перехідний період лібералізації ринку сільськогосподарських земель і формування закритого типу ринку земель для іноземців. Неналагоджена судова система та система реєстрації землі стримують розвиток ринку земель. Третина сільськогосподарських земель не обробляється. Переважаючою системою землекористування є дрібне сімейне фермерство та декілька великих колективних господарств. У 2009 р. середній розмір великих комерційних ферм був 8,5 га, водночас середній розмір усіх ферм становив близько 2,9 га. Сільськогосподарському землекористуванню властива дрібноконтурність і подрібненість. Частка земель у приватній власності становить 66 %, зайнятість населення в АПК – 2,7 %.

Метою проведення земельної реформи в *Сербії* стало проведення справедливого розподілу прав власності та повернення земель колишнім землевласникам; підвищення рівня життя сільського населення, формування та розвиток ринкових принципів розвитку агросектору.

Передумовами проведення земельної реформи було зниження сільськогосподарського виробництва, низька продуктивність в агросекторі та неефективне використання земельних ресурсів [54].

Правову основу проведення реформи ринку сільськогосподарської землі було закладено в 1992 році після прийняття Закону «Про реституцію землі». У 1992 році 74 % сільськогосподарських земель належали приватним власникам. Відповідно до Закону близько 150 тис. га сільськогосподарських земель, експропрійованих після 1953 р. було повернуто колишнім власникам. У випадках, коли фізичне повернення ділянок не було можливим, колишнім власникам було запропоновано аналогічні земельні ділянки з державної власності. У 2006 році вступив в силу Закон «Про повернення майна церкві». Сербська православна церква була одним із найбільших землевласників у Сербії. Близько 9 тис. га сільськогосподарських угідь і 22 тис. га лісових земель було повернуто церкві в процесі проведення реформи. У 2011 році було прийнято новий Закон «Про реституцію власності та компенсацію». Згідно з

цим законом націоналізована земля має бути повернута або має бути видана відповідна компенсація колишнім власникам чи їхнім спадкоємцям. Але очікується, що процес реституції в Сербії не буде завершено протягом кількох десятків років, адже орендарі державних земель, які підлягають реституції, мають право на продовження терміну оренди протягом трьох років, а щодо виноградників – 30 років. Одночасно з реституцією в Сербії проводилася приватизація державної землі через проведення торгів і аукціонів. У період з 2002 по 2008 роки 9 великих державних сільськогосподарських госпідприємств було приватизовано на конкурсній основі. У цей же період через аукціони було приватизовано 125 радгоспів. Реформа ринку землі ще не завершена. Проведена реституція сприяла поширенню процесу фрагментації земель, що негативно впливало на ефективність і продуктивність у секторі. Середній розмір сільськогосподарських земельних ділянок, що перебувають у власності сімейних ферм, становить 0,34 га, а середній розмір колективних господарств складає 175 га. Фрагментація сільськогосподарських земель, що тривала в межах приватизації через продаж земель, не змінила структуру власності. Сьогодні великі корпоративні ферми володіють 15 % орних земель, а решта 85 % належать сімейним фермерським господарствам. Ринок є нестабільним і неефективним. Недосконалість законодавчої бази, корупція і нестійкі соціальні та політичні умови значно стримують процес розвитку ринку землі. Фрагментація земель також негативно впливає на ефективне використання землі та продуктивність виробництва. Частка земель у приватній власності становить 92 %, частка зайнятого в сільськогосподарському виробництві населення – 21,3 %.

Мета проведення земельної реформи в *Македонії* полягала в реанімації сільськогосподарського виробництва та продуктивності в агросекторі; підвищення добробуту сільського населення та перехід на ринковий тип економіки.

Передумовами проведення земельної реформи були низька продуктивність праці в сільському господарстві та малоефективне виробництво, економічна та продовольча криза в країні, падіння виробництва.

У Македонії держава неохоче здійснювала приватизацію сільськогосподарських земель через побоювання зниження продуктивності, хоча продуктивність та ефективність державних ферм були досить сумнівними. Але незважаючи на не досить активну політику держави, від 70 % до 85 % сільськогосподарських земель у Македонії таки було приватизовано. Близько 463 тис. га орних земель зараз знаходяться у приватній власності. Решта земель залишилася державною власністю і задіяна в господарстві великих агрокомбінатів або в малих фермах. Державна земля не продається, вона може бути лише орендована. До 1988 року максимальна площа землі, якою міг володіти сільський житель, становила 10 га. Сьогодні немає обмежень щодо максимального розміру землі у власності [54].

Середні розміри ферм складають від 2,5 до 2,8 га, і це переважно сімейні ферми, розділені на кілька несуміжних ділянок. 80 % орних земель використовуються приватними сімейними фермами, яких у країні налічується понад 180 тисяч. Еволюція ринку землі: 1986 рік – Закон «Про оцінку землі, кадастр та реєстрацію прав на нерухоме майно»; 1991 рік – Конституція, яка гарантує право на володіння і успадкування землі, а також, право на вільний ринок землі; 2007 рік – Закон «Про сільськогосподарську землю», в якому продовжувалася концепція того, що землі сільськогосподарського призначення можуть бути тільки в приватній власності та власності держави.

Після розпаду Югославії Македонія не провела радикальної реформи земельного ринку. Ринок землі в Македонії, як і в інших балканських країнах, є нестабільним, невизначеним, неефективним, і досить ризикованим. Ринок землі є активним, але нестійким і в останні роки сповільнюється. Невирішені земельні спори, відсутність кредитів, невизначеність щодо більш широких ринкових умов і нестійкі соціальні та політичні умови значно стримують процес розвитку ринку землі. Чинне законодавство і правові аспекти, пов'язані

з купівлею-продажем землі, досить складні та потребують значних операційних витрат. Значна фрагментація земель, яка є наслідком попередніх обмежень щодо використання і права власності на землю, а також значною практикою існування неформальних земель, значно стримує та негативно впливає на ефективне використання землі. 80 % земель перебувають у приватній власності. Частка населення, зайнятого в АПК, становить 18 %.

Можемо підсумувати, що в процесі земельної реформи країн Балканського півострова більшість поставлених цілей не були досягнуті у зв'язку із розвитком корупції, етнічними міжусобицями та економічною відсталістю регіону. Хоча й були зроблені деякі кроки в напрямі лібералізації ринку земель і забезпечення гарантій права власності, проте регіон перебуває у фазі реформування. Винятком, хіба що, є Хорватія, яка є членом ЄС і перебуває в процесі лібералізації ринку земель.

У країнах – колишніх республіках Радянського Союзу, а це насамперед Україна, Білорусь та Молдова, земельна реформа пішла своїм особливим еволюційним шляхом. Спільними рисами стали суцільне роздержавлення земель, окрім Білорусії, де було збережено (на конституційному рівні) державну форму власності на сільськогосподарські землі та сільськогосподарські підприємства. У приватній формі власності громадяни можуть мати до 1 га сільськогосподарських угідь для ведення особистого господарства та до 0,25 га для будівництва й обслуговування будинку. Земельна ділянка, що знаходиться в приватній власності, може бути продана, передана в іпотеку, здана в оренду та заповідана спадкоємцям [8]. В інших країнах (Молдова, Україна) значна частина сільськогосподарських угідь була приватизована за системою «земельного паю», за якої більшість приватних власників (колишніх членів державної та колгоспної системи) отримала право на свою частку.

Процес приватизації в колишніх республіках затягнувся на десятиліття. У жодній із країн не було реалізовано право реституції, право на землі колишніх радгоспів і колгоспів було передано виключно працівникам цих

господарств, що на нашу думку, спричинило порушення прав інших громадян республік. Адже відібрані права на землі, що мали місце в процесі колективізації на початку ХХ ст., жодним чином не враховувались при новітньому перерозподілі. Значна частина селян, починаючи із реформи 1861 року формувала клас «селян-власників». У власність землі набувалися внаслідок викупу ділянок, чому сприяли новостворені земельні банки та система кредитування [315]. Тобто всі нагромадження земель, капіталу та засобів праці селян були *націоналізовані*, що висвітлював «Декрет про землю» [461]. Після доповіді С. Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі» (1929) [323] масово розпочалася *колективізація*, яка протікала в примусовому, «силовому» режимі. Так, в УРСР було розкуркулено 70 тисяч 407 господарств [312]. Внаслідок зрівняльного поділу сільськогосподарських земель 1923 року «в руках» українського селянства було зосереджено понад 31 млн десятин земель (близько 33,8 млн га), що на той час складало 92 % території республіки. Враховуючи вищеприведені архівні дані, можемо зробити проміжний висновок, що після завершення в 30-ті роки ХХ століття масового створення колгоспів способом колективізації було націоналізовано значну частину сільськогосподарських земель приватної власності. Рештою (8 % території) розпоряджалася держава, головним призначенням був розвиток промисловості, радгоспного господарства, переселення селян тощо [311]. Земельні реформи, що розпочалися із набуттям незалежності колишніх республік, зокрема й в Україні, фактично, не розглядали питання повернення прав на землі колишнім власникам, які їх набули до комуністичного терору. У жодній із країн повернення земельних ділянок їм законним власникам через механізм реституції не було реалізовано, на відміну від країн Центральної та Південної Європи, що суттєво вплинуло на подальший перебіг земельних реформ і на формування національних особливостей земельних відносин, які розпочалися після розпаду СРСР. Спільною рисою земельних відносин країн, що розглядаються, є відсутність ефективного ринку сільськогосподарського призначення (винятком є Україна

із 2021 року), що суттєво гальмує економічний розвиток держави (див. розділи вище) та обмежує права власників земель.

Далі проаналізуємо особливості перебігу земельних реформ колишніх республік.

Метою проведення земельної реформи в *Молдові* стала зміна соціалістично-наказових принципів управління на новітні ринкові; зростання як сільськогосподарського товаровиробництва, так і економіки; підняття загального рівня життя населення.

Передумовами проведення земельної реформи були недоліки аграрної спрямованості економіки та значний відсоток зайнятості населення в сільському господарстві. Значне посилення соціально-політичної напруженості, економічна криза, слабка конкурентоспроможність аграрного сектору.

Земельна реформа розпочалася на початку 1990-х років після прийняття Земельного кодексу (1991) та Закону «Про селянські господарства». Новостворені земельні комісії відповідали за визначення «еквівалентних» земельних паїв для громадян, які мали право на отримання землі (члени колгоспів і радгоспів, зокрема пенсіонери, а також адміністративно-управлінський та обслуговуючий персонал господарств). На наступному етапі було розпочато виділення земельних ділянок у натурі. На початку реформи близько 10 % членів колгоспів заснували фермерські господарства. Остання хвиля реформування проходила за фінансування USAID, була запущена в 1997 році. Станом на 2001 рік Національну земельну програму (1998) було закінчено, як наслідок, було приватизовано понад 98 % з фонду приватизації. У 2001 р. відбулося скасування мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських земель. Відкритий ринок земель у зв'язку обмеженнями і втручанням з боку держави досить спотворений, що обумовлено також нормативним ціноутворенням. Навіть ринкове ціноутворення не гарантує високої ціни на ділянки, на що впливає низька

продуктивність агросектору, складні умови кредитування тощо. Існують обмеження щодо купівлі іноземцями земельних ділянок.

Проведена реформа мала ряд позитивних наслідків. Відновлення економічного росту в країні почалося саме після завершення реформи ринку землі. Так, після десяти років падіння економіки у 2000 році спостерігалось зростання ВВП на 2,1 %, у 2001 році – на 6,1 %, у 2002 році – на 7,8 %. Більшість земель сільськогосподарського призначення в Молдові перебуває в приватній власності – з 1,7 млн га лише 40 тис. га належить державі (переважно державним науково-дослідницьким господарствам). Частка земель у приватній власності становить 69 %. Зайнятість населення в сільському господарстві становить неймовірно 28,8 % [48].

Метою проведення земельної реформи в *Україні* стало подолання економічної кризи, необхідність реорганізації старих форм землекористування (колгоспів і радгоспів) у нові ринкового типу, роздержавлення земель, зокрема сільськогосподарського призначення [83].

Передумовами проведення земельної реформи були неспроможність соціалістичної планової економіки ефективно розвиватися в умовах ринку, відсталість і низька технологічність сільськогосподарського товаровиробництва, низький рівень розвитку сільських регіонів і недостатня їх інвестиційна привабливість, високий аграрний потенціал країни.

Фактично початок земельної реформи було розпочато із Постанови «Про земельну реформу» (Верховна Рада УССР) [383] від 18.12.1990 р. та Земельного кодексу (1991) [273], який визначав правовий режим передачі земель громадянам і сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям. 30 січня 1992 року було прийнято Закон України «Про форми власності на землю» [235], яким було визначено три рівноправні форми власності: державну, колективну (комунальну в 1996 р.) та приватну. Подальшим кроком стало підписання Декрету КМУ «Про приватизацію земельних ділянок» [212], яким передбачалася безоплатна передача в приватну власність земельних ділянок громадянам України. Починаючи із 1995 року,

були розроблені методи оцінки земель сільськогосподарського призначення (за угіддями). У період із 1996 по 2009 роки було передано в приватну власність понад 2/3 сільськогосподарських угідь. Близько 6,9 млн громадян отримали сертифікати на право на земельну частку (пай), 94 % селян замінили сертифікати на державні акти на землю. Із прийняттям земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. було встановлено мораторій (заборону) на купівлю-продаж чи іншим чином відчуження земельних ділянок до 2020 року [273]. У липні 2011 року було прийнято Закон України «Про державний земельний кадастр», який вступив у дію 1 січня 2013 року та забезпечує регулювання обліку земель, формує основу для подальшого розвитку ринку земель [250]. Одним із головних чинників становлення ринку земель є прийняття в березні 2020 законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», за яким обіг сільськогосподарських земель пропонується розпочати з 1 липня 2021 року [249]. Обіг земель буде запущено декількома етапами: перший етап буде запроваджено з 1 липня 2021 року (набуття прав на ділянки приватної власності до 100 га фізичними особами), другий – з 2024 року (юридичні особи (знову ж таки, тільки українські) зможуть купувати землю з 2024 року. Іноземні громадяни чи компанії – тільки якщо на це буде надана згода після проведення референдуму).

Після завершення першого етапу земельної реформи близько 73 % земель сільськогосподарського призначення перебуває в приватній власності. Для ріллі цей показник становить близько 83 %. У структурі сільськогосподарського землекористування (всього 41,4 млн га) 31 млн га перебуває у приватній власності, 8,7 млн га – в державній і 1,7 млн га – в комунальній власності. Близько 6,5 млн га ріллі перебуває в користуванні агрохолдингів. Близько 5 млн паїв площею 17 млн га передано в оренду. Площі деградованих земель становлять близько 15 млн га. Становлення ринку земель продовжується, для іноземних інвестицій він поки що закритий. Кількість населення, зайнятого в АПК, складає близько 7 % населення.

На нашу думку, в системі формування земельних відносин недостатньо присвячено уваги проблемі втрати права власності (користування) земельними ділянками внаслідок примусової етнічної дискримінації, силового способу зміни форми власності тощо. Комплекс цих питань варто розглядати в контексті реституції [402], під якою варто розуміти «поновлення порушених майнових прав, приведення їх до стану, що існував на момент вчинення дії, якою заподіяно шкоди, тобто повернення або відновлення матеріальних цінностей у натурі – тих же самих чи подібних або речей такої самої вартості. Якщо їх неможливо повернути в натурі, то відшкодовується їхня вартість у грошах. Інститут реституції застосовується в цивільному праві щодо недійсних угод» [101]. Система землекористування Східноєвропейських пострадянських країн в системі земельних реформ, розпочатих у 1991 році, не передбачала відновлення прав власності на нерухоме майно для власників чи їх нащадків під час колективізації, розпочатої більшовицьким урядом, в контексті колективізації земель і майна громадян. Адже в процесі колективізації насамперед постраждали заможні селяни (радянське – куркулі) як антирадянський, ворожий клас суспільства. У зв'язку із відсутністю ефективної кадастрово-облікової системи в Російській імперії та «ефективною» роботою більшовицьких загонів практично повністю втрачено дані про земельні ділянки та правовстановлюючі документи на них, які як відомо, почали «накопичуватися в руках» селян після реформи 1861 року та створення першого Поземельного банку в м. Херсон (1871 р.) [307]. У більшості країн Центральної та Південно-Східної Європи право реституції після повалення комуністичних тоталітарних режимів було витримано (див. табл. 4.4).

Із початком земельної реформи в 90-ті роки минулого століття в більшості країн на законодавчому рівні («Закон про реституцію» чи «Закон про землю») було прийнято курс на відшкодування чи повернення власникам або їх спадкоємцям втраченого незаконним способом майна. Враховуючи воєнні дії та суспільно-економічні виклики, що виникли в Україні, починаючи

із 2014 року, на нашу думку, необхідно було б передбачити механізми повернення та відшкодування українцям втраченого незаконним способом під час війни майна. Адже на окупованих територіях загарбники масово проводять (проводили) виселення корінного населення та захоплюють об'єкти нерухомого майна.

Таблиця 4.4

Земельні реформи в країнах соціалістичного табору Європи*

Країна	Реституція			Розподіл земельних паїв	Без земельної реформи
	Повернення колишнім власникам	Компенсація	Приватизація із державних земель		
Албанія	-	-		+	
Боснія і Герцеговина					+
Болгарія	+	-	-		
Естонія	+	-	+		
Косово			+		
Латвія	+	-	-		
Литва	+	-	-		
Македонія	+				
Молдова				+	
Польща			+		
Румунія	+	-			
Сербія	+		+		
Словаччина	+	-	-		
Словенія	+				
Угорщина		+	-	+	
Україна				+	
Хорватія	+	-	+		
Чехія	+	-	-		
Чорногорія	+		+		

Примітка. *Авторське узагальнення на основі проведеного аналізу результатів реформ

Алгоритм відновлення прав через реституцію розкрито в структурі логічно-сислової моделі реституції пострадянського європейського земельно-ресурсного простору на рисунку 4.5.

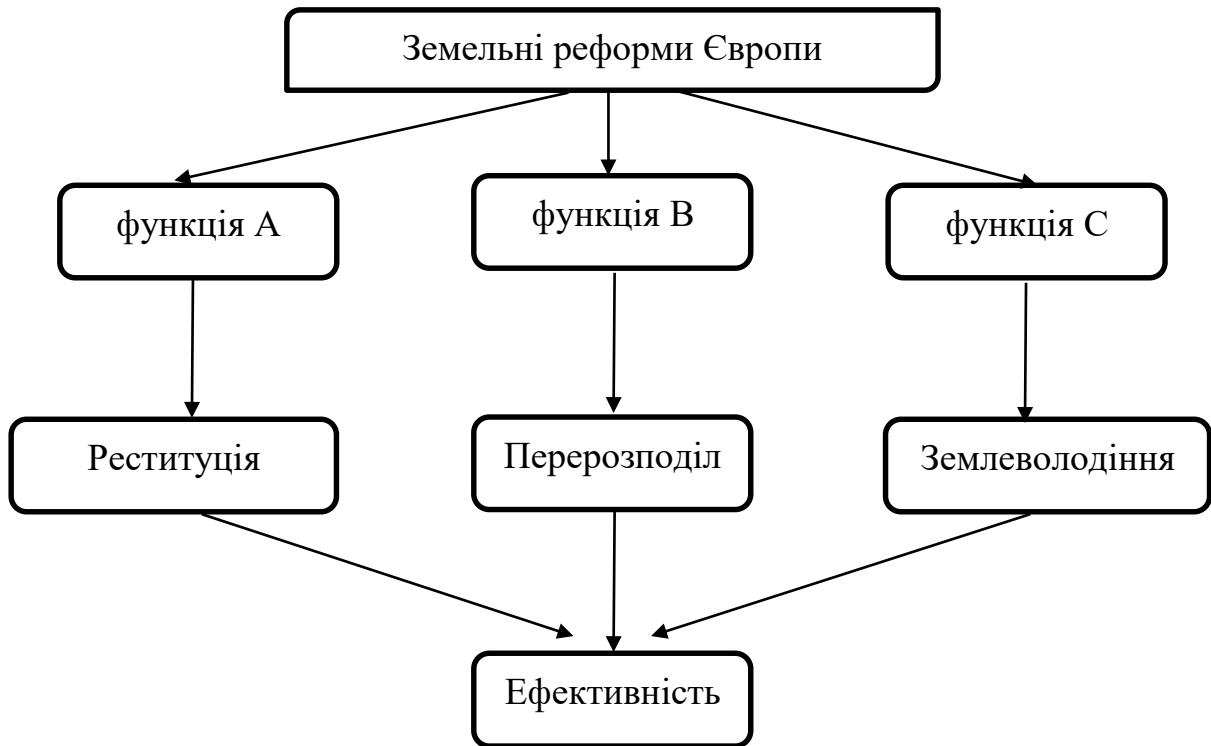

Рис. 4.5. Логічно-смысловая модель реституції європейського земельно-ресурсного простору*

Примітка. *Узагальнено автором

Підсумовуючи, можемо сказати, що країни із радянським минулим, пішли шляхом приватизації земель (окрім Р. Білорусь). Розпочаті земельні перетворення в кожній із цих країн відбувалися по-різному. У Молдові та Україні громадяни отримали частки (паї), але їх права суттєво обмежує земельне законодавство, адже в жодній із країн не запущений відкритий ринок сільськогосподарських земель, що унеможливорює притік іноземного капіталу та гальмує розвиток галузі. Процедури приватизації землі відрізняються в країнах Центрально-Східної Європи і залежать від багатьох обставин, але існують спільні потреби й елементи, яких необхідно дотримуватися в кожній країні:

- комплексна земельна політика, що має відповідати вимогам суспільства;
- створення законодавчої та інституційної бази, необхідної для успішного проведення реформування;

- створення сектору управління земельними ресурсами, земельного реєстру і кадастру, що створить передумови для приватизації землі та гарантії прав власності;

- необхідність достатнього кадрового забезпечення земельної реформи;

- державна підтримка земельної реформи, зокрема і приватизації земель.

Проаналізувавши земельні реформи Центрально-Східної Європи, стає очевидним, що земельні відносини почали розвиватися за двома фундаментально різними підходами: повернення (реституція) прав на землю колишнім власникам та розподіл (фрагментація) прав на землю серед сільського населення.

4.4. Вигоди від ефективної системи управління земельними ресурсами

У сучасному розумінні державних процесів управління земельними ресурсами – це частина інфраструктури, яка підтримує ефективність землеустрою. Тому управління земельними ресурсами слід розглядати як засіб для досягнення мети, а не як самоціль. Землеустрій передбачає реалізацію основних політичних рішень, що стосуються характеру та розмірів земельних інвестицій. З інституційного погляду землеустрій залежить від земельної політики, законодавчої бази, проблем раціонального використання земельних ресурсів, угод, пов'язаних з управлінням земельними ресурсами, веденням кадастру. На ефективність сучасного землеустрою сильний вплив чинять державні та приватні ініціативи. Створення ефективних і довговічних систем управління земельними ресурсами вимагає довгострокових інвестицій і постійної підтримки. Вигоди від виконання земельно-кадастрових та інших робіт очевидні. Захищеність правових титулів і розвиток земельних ринків сприяють кредитуванню та інвестиційній привабливості, що веде до росту продуктивності виробництва й економіки, забезпечує ріст доходів і зниження бідності [73].

Сучасному кадастру притаманні особливості просторової прив'язки інформації на рівні окремої земельної ділянки. Вигоди реалізуються при застосуванні в управлінні активами, проведенні землеустрою, забезпеченні кредитів, демографічному моніторингу, регулюванні будівництва, управлінні земельними ресурсами, оцінці впливу на навколишнє середовище, проведенні аудиту угод з житлом і ринку земель, прав власності на землю і нерухомості, оподаткуванні земель, проведенні земельної реформи, зі статистичними даними для цілей моніторингу, територіальному плануванні, контролі та регулюванні інвестицій у нерухомість, об'єктах зв'язку, виборі місць під різні об'єкти, благоустрою та охороні територій.

Так, варто зосередитися на вигодах, які отримує суспільство від ефективної системи управління земельною політикою. На нашу думку, вони полягають у такому:

– *гарантії права власності та їх захисті*. Збір даних про земельні ділянки і права на них, процедури встановлення прав власності та їх реєстрація повинні забезпечувати формальну індивідуалізацію. Державні реєстри мають містити всю правову інформацію, що дозволяє реалізувати максимальну прозорість кадастрової системи та вільний доступ до землеоціночної інформації (рис. 4.6);

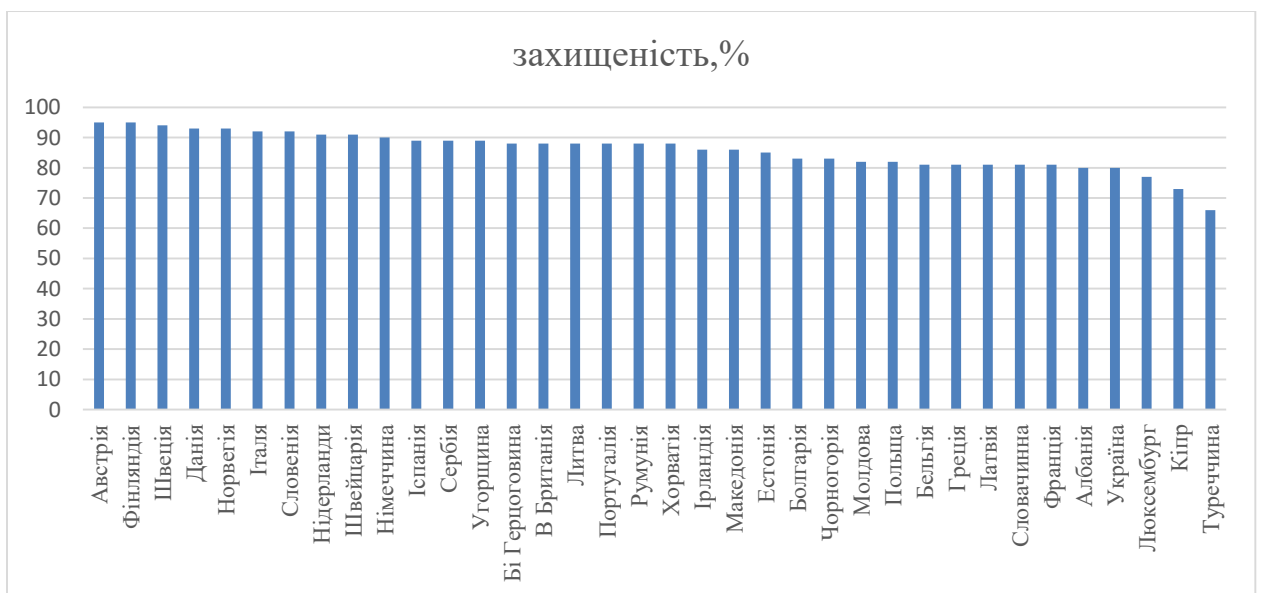

Рис. 4.6. Гарантії прав власності на землі та іншу нерухомість у Європі, %*

Примітка. *Сформовано автором згідно з [2]

– *підтримці оподаткування земель і нерухомості.* Податки на землю та нерухомість є потенційним джерелом державних доходів і доходів місцевих громад та використовуються для їх фінансової підтримки. Запровадження масової оцінки земель дасть змогу оптимізувати роботи із обрахунку податкових надходжень, інформаційною базою для розробки таких моделей можуть бути дані кадастрів і реєстрів. Особлива роль має відводитися земельному кадастру, який має гарантувати якість і достовірність наданої інформації;

– *забезпеченні гарантій кредитування.* Визначеність права власності та обмежень щодо земельної ділянки сприяють розвитку банківського сектору й інших фінансових установ при кредитуванні нових інвестиційних проєктів. До того ж іпотечна застава земельної власності є одним із гарантованих способів отримання коштів. Освоєння землевласниками кредитних коштів здійснюється через будівництво або поліпшення будівель та інфраструктури, поліпшення земель, оптимізацію управління чи створення нових виробничих (комерційних) підприємств. Тому гарантії надання позик іпотечними установами залежать від актуальної інформації про землі та нерухомість;

– *розвитку земельних ринків та їх моніторингу.* Формування відкритого ринку земель забезпечить швидку та надійну процедуру набуття прав на землі. Водночас належне державне управління має забезпечити недоторканність і гарантії права власності бенефіціара при укладанні земельних угод. У разі небажання власника відчужувати ділянку дає відчуття правової захищеності власного права власності (майна) – Global levels of perceived tenure insecurity – Глобальний індекс прав власності. Так, найвищий рівень захищеності прав власності на землі та інше нерухоме майно серед європейських країн мають: Австрія (95 %), Фінляндія (95 %), Швеція (94 %); відносно низькими, за європейськими стандартами, показниками характеризуються Туреччина (66 %) і Кіпр (77 %). Цей показник для України становить 80 %, що є нижчим середньоєвропейського на 4 % (див. рис. 4.8).

Світове ж дослідження показує, що в Європі рівень захищеності прав власності на землі є досить високий. Так, найнижчі світові показники в Кувейті (48 %), Філіппінах (52 %), Ліберії (53 %) що говорить про низький рівень гарантій збереження права власності на землі та нерухомість [2];

– *охороні земельних ресурсів та підтримці моніторингу навколишнього середовища.* Зростаючий інтерес до збереження і захисту навколишнього середовища, забезпечення його стійкості повинно визначатися та контролюватися екологічними нормами. Державна політика має сприяти підтримці екологізації та збереженню навколишнього середовища для майбутніх поколінь. Дані кадастру можуть використовуватися для обліку природоохоронних територій, об'єктів, відомостей про археологічних пам'ятки та інші території наукового або культурного значення, що мають особливий статус і повинні перебувати під особливою охороною держави. Земельно-кадастрова інформація має активно використовуватися під час робіт з оцінювання впливу на навколишнє середовище;

– *сприянні землеустрою.* У ряді країн на землі державної власності, що використовується для суспільних потреб, відсутній якісний земельний аудит. Виникає необхідність підвищення рівня ефективності управління земельними ресурсами до рівня приватних землеволодінь і землекористувань. Одним із стимулів до забезпечення ефективності може бути розвиток системи реєстрації правового титулу;

– *скороченні кількості земельних спорів.* Земельні спори щодо власності та встановлення меж земельних ділянок являються невід'ємною складовою земельних відносин. Врегулювання конфліктних ситуацій органами місцевого самоврядування чи в суді дає підстави для оцінки ефективності системи управління земельними ресурсами та подальшого корегування її роботи.

– *сприянні розвитку земельної реформи сільських територій.* Передача земель у власність, а також консолідація та перерозподіл земель для більш ефективного використання вимагає ведення обліку існуючих прав

власності та прав користування на землі. Виплата компенсацій за понесені збитки чи втрати при використанні земель. Складання нових схем просторового розподілу земельної власності для збільшення продуктивності;

– *удосконаленні міського планування та розвитку інфраструктури.*

Міські агломерації потребують постійної реконструкції, планування ефективного землекористування та контролю за використанням земель. Ефективна система управління земельними ресурсами сприятиме ефективнішому використанню облікових даних про право власності на землю, її вартісності та використання сукупно із соціологічними, економічними й екологічними даними для забезпечення ефективного планування міських територій. Основою для розробки, оцінювання та реалізації сучасних схем розвитку міст мають стати оновленні великомасштабні кадастрові плани;

– *прозорій і відкритій системі надання інформації.* Відкритість даних про земельні ділянки й обмеження щодо них знижує ризики, пов'язані із корупційними махінаціями, та сприяє контролю з боку суспільства. Так, кадастрові системи деяких країн можна охарактеризувати як прозорі, інші мають суттєві обмеження в доступі до земельно-кадастрової інформації (рис. 4.7).

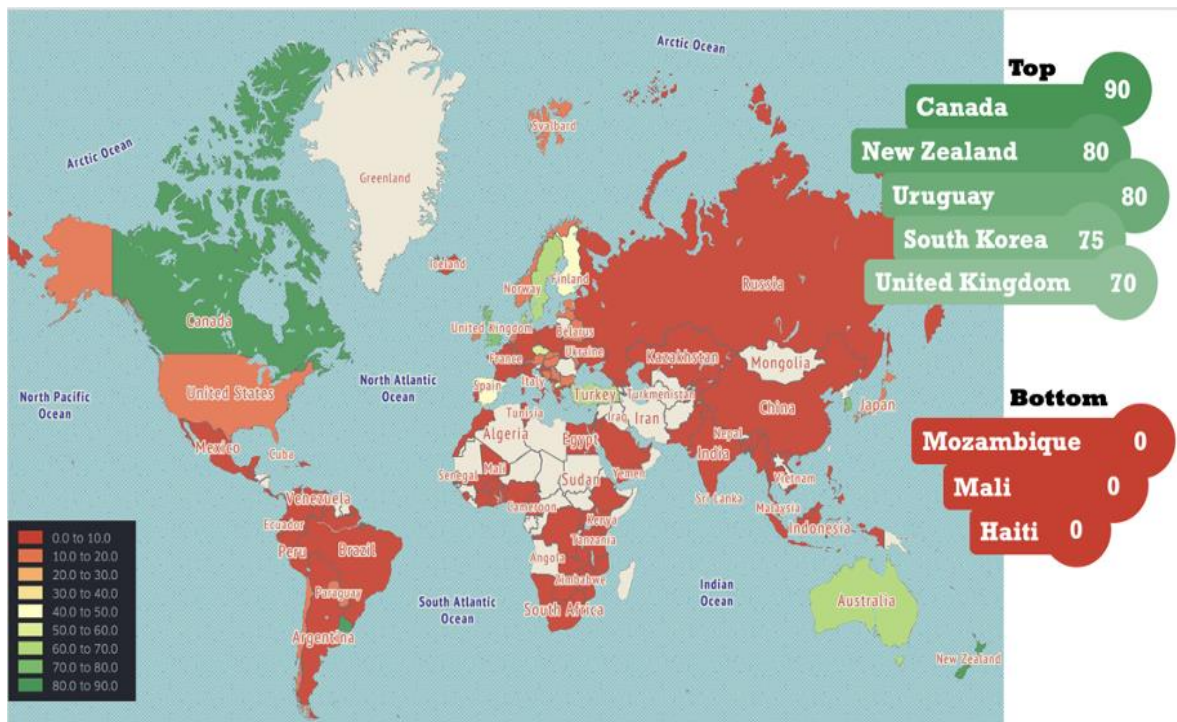

Рис. 4.7. Відкритість даних про право власності на земельні ділянки*

Примітка. Сформовано автором згідно з [2]

Саме відсутність вільного доступу до такої інформації може створювати передумови для розвитку корупції у сфері землеустрою. Дані, отримані під час моніторингу прав власності на землю, її вартості та використання, забезпечать ефективний розподіл і використання ресурсів для запланованих програм розвитку. Довгострокове стратегічне планування і короткострокове оперативне управління потребують даних для підтримки процесу прийняття рішень. Так, у Великобританії та інших європейських країнах досить розвиненою є система надання технічної та інформаційної підтримки громадян щодо динаміки цін на землі та нерухомість; активності земельного ринку й аналізу інвестицій тощо.

Підсумовуючи, варто зазначити, що ефективність управління земельними ресурсами має пролонговану дію і не завжди очікувані результати можливо реалізувати в короткостроковій очікуваній перспективі, адже ефективність від впроваджених заходів у контексті земельної реформи здебільшого має середньо- чи довгострокові очікування. Тобто прогнозовані в процесі реформи результати стають помітними для суспільства не одразу, що може спричинити соціальне обурення. Тому відсутність на початковому етапі реформ можливості кількісної оцінки суспільно-економічних вигод від управління земельно-ресурсним потенціалом зобов'язує профільні установи проводити комплекс роз'яснювальних робіт серед громадян.

4.5. Регулювання земельних відносин у країнах – членах Європейського Союзу та Спільна аграрна політика

Система земельно-правових відносин, що сформувалася в Європі у другій половині XX ст. вирізняється високим рівнем гарантій права власності (користування) на нерухоме майно, зокрема на землі. Високі гарантії права на землі, найперше з боку держати, забезпечуються низкою законодавчих ініціатив і нормативно-правових напрацювань, що сприяють розвитку АПК та інвестиціям. У країнах Європи, право власності на землі визначається та

гарантується низкою нормативно-правових актів: конституціями, кодексами, законами. Основу аграрних відносин складають приватна власність на землі та господарські зв'язки між незалежними господарями. З огляду на це, правове регулювання земельних відносин займає ключову роль у розбудові соціально-економічних зав'язків між країнами.

Аграрним земельним відносинам країн ЄС характерні особливості розвинених правових відносин. Головними ознаками є: стабільність, розробка ринкових інститутів, гарантії права власності та стійкого розвитку, фінансова підтримка товаровиробників [328]. Сучасна аграрна політика пов'язана із вирішенням ряду стратегічних завдань [380, 383] щодо використання земель, а саме:

- екологічних проблем збереження та покращення якості земель;
- збереження та розвитку природних ландшафтів;
- надання гарантій права власності фермерів;
- сприянням робіт із консолідації земель;
- росту інвестиційної привабливості проєктів із екологізації землекористування агровиробників.

Отже, бачимо, що в зарубіжній практиці сформувався комплекс заходів, який становить механізми державного регулювання земельних відносин в інтересах національної економіки для охорони земель, екологічної безпеки та економічної ефективності використання, що своєю чергою вимагає суттєвих бюджетних витрат.

Варто зазначити, що світові тенденції щодо регулювання використання та ринкового обороту земель сільськогосподарського призначення зазнають з боку державних органів поступового зміщення акцентів із приватних (індивідуальних) пріоритетів у бік публічних. Посилення правової регламентації процесів використання земель сільськогосподарського призначення обумовлено тим, що в провідних європейських економіках сільськогосподарські угіддя більшою мірою розглядаються як господарський об'єкт, а не об'єкт власності. Беручи до уваги обмеженість земельних ресурсів

та незамінність сільськогосподарських угідь, актуальними залишаються проблеми щодо збереження їх площ і родючості, залучення продуктивних сільськогосподарських земель у використання. Вирішення таких завдань можливе лише за умови наявного державного регулювання питань щодо охорони та раціонального використання земель сільськогосподарського призначення. Європейська практика регулювання сільськогосподарського землекористування передбачає низку адміністративних та економічних заходів, які визначаються із врахуванням державних особливостей і підтримують вектор Спільної аграрної політики (САП). Ефективність сільськогосподарського товаровиробництва буде залежати насамперед від земельної політики, яка може зазнати суттєвих змін у зв'язку із соціально-економічними та політичними перетвореннями в державі та може проводитися на трьох рівнях:

- на державному рівні формується земельна політика щодо збереження земельного фонду, причому не тільки сільськогосподарських земель, а й сільських районів, розробляються ініціативи, що забороняють (обмежують) проникнення міської забудови та промисловості, розробляються програми щодо збереження природи та охорони навколишнього середовища;
- на регіональному рівні проводяться перерозподіл земель і трансформація угідь та реалізується державна земельна політика з урахуванням регіональних умов;
- на місцевому рівні (на рівні громад) передбачається реалізація підходів земельної політики вищих рівнів, а також виконання землепорядних робіт щодо відведення земельних ділянок, визначенню та реалізації землеохоронних заходів консолідації земельних ділянок тощо [381, 382].

Законодавства більшості країн ЄС передбачають продаж земель сільськогосподарського призначення (див. підрозділ 3.4). Завдяки запровадженню відкритого ринку земель сільськогосподарського призначення в економіці держави відбувається стимулювання росту сільськогосподарського виробництва, підвищення інвестиційної

привабливості сільського господарства. Для найбільш ефективного використання, перерозподілу та концентрації земельних ресурсів держава через норми закону здійснює контроль за використанням земель, запроваджуючи обмеження на право володіння землями [447]. До таких обмежень переважно належать:

- максимальні та мінімальні розміри земельних ділянок, що перебувають у власності, для унеможливлення фрагментації сільськогосподарських угідь, зобов'язання щодо збереження біорізноманіття та екосистемних функцій територій;
- утворення латифундій (крупних землевласників);
- обмеження чи заборона прав іноземців щодо придбання у власність угідь;
- надання переваг фізичним особам перед юридичними при купівлі земель;
- додаткові вимоги до фізичних осіб при купівлі (використанні) земель (профільна освіта, наявна матеріальна база, проживання у сільській місцевості, досвід роботи, безпосередня участь у сільськогосподарському товаровиробництві тощо).

Встановлюючи такі принципи набуття права власності на сільськогосподарські землі та їх об'єднання, законодавець передає їх, потенційно, найефективнішому землевласнику (землекористувачу) [99, 379]. Такий підхід у формуванні європейського земельно-ресурсного простору сприяв розвитку однієї із найбільш успішних моделей сільськогосподарського товаровиробництва та закріпленню фермера як основного виробника сільськогосподарської продукції і гаранта продовольчої безпеки.

Одним із найбільш успішних і збалансованих підходів щодо розвитку аграрного сектору світового масштабу є Спільна аграрна політика (САП) країн Європейського Союзу (Common Agricultural Policy, CAP), яка передбачає комплекс норм і правил, що регулюють сферу виробництва й торгівлі сільськогосподарською продукцією. Основні цілі САП були сформовані в

1956 році статтею 39 Римського договору про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і мають такий зміст:

- підвищення продуктивності виробництва сільськогосподарської продукції через сприяння технічному прогресу, забезпечення раціонального розвитку аграрного виробництва й оптимального використання факторів виробництва, а саме праці;
- забезпечення прийнятних стандартів життя сільського населення, зокрема за рахунок збільшення доходів осіб, зайнятих у сільському господарстві;
- стабілізація ринків сільськогосподарської продукції;
- забезпечення населення ЄС достатньою кількістю продовольчих товарів за рахунок власного виробництва сільськогосподарської продукції;
- забезпечення населення продовольчою продукцією за доступними цінами [94].

Нове законодавство набрало чинності в січні 2023 року. Воно вимагає, щоб країни ЄС представили Національний стратегічний план і бюджет на період з 2023 по 2027 роки. Національні плани можуть охоплювати національне співфінансування конкретних заходів, що становлять національний інтерес. Комісія коментує та затверджує національні плани й оцінює ефективність відповідно до узгоджених критеріїв моніторингу.

Нова САП допомагає сільському господарству робити набагато вагоміший внесок у досягнення цілей Європейського зеленого курсу щодо досягнення кліматичної нейтральності до 2050 року, а саме:

- плани в межах САП мають відповідати кліматичному й екологічному законодавству;
- мати прямий зв'язок з цілями «Зеленого курсу»;
- виплати бенефіціарам пов'язані з більш жорстким переліком умов замість колишніх більш м'яких заходів щодо дотримання системи норм для отримання фінансування ЄС;

- більша частка екологічних програм, орієнтованих на органічне землеробство, захист тварин тощо (не менше 25 % від прямих платежів);
- заходи щодо розвитку сільських територій повинні охоплювати цілі щодо клімату, біорізноманіття, тварин і навколишнього середовища (принаймні 35 % коштів на розвиток сільських територій);
- збільшення частки охорони навколишнього середовища в програмах з вирощування фруктів і овочів (не менше 15 % коштів);
- 40 % бюджету мають бути спрямовані на зміну клімату та підтримку біорізноманіття;
- скорочення на 50 % загального використання хімічних пестицидів і спричиненого ними ризику та скорочення на 50 % або більше використання небезпечних пестицидів до 2030 року;
- досягнення показника, щонайменше 25 % сільськогосподарських угідь ЄС в органічному землеробстві та зростання обсягів органічної аквакультури до 2030 року;
- скорочення антибіотиків у тваринництві й аквакультурі на 50 % до 2030 року;
- зменшення втрат поживних речовин у ґрунтах до 50 %, із забезпеченням збереження родючості ґрунту, що сприятиме зменшенню використання добрив щонайменше на 20 % до 2030 року;
- до 2030 року повернути принаймні 10 % сільськогосподарських угідь у структуру природних ландшафтів із високою біорізноманітністю.

САП отримає підтримку Європейського гарантійного фонду сільськогосподарства (EAGF) і Європейського сільськогосподарського фонду розвитку сільських територій (EAFRD), які є двома традиційними засобами підтримки САП. На період із 2023 по 2027 рр. САП набула нового змісту та вибудувала 10 основних цілей, які орієнтовані на соціальні, екологічні й економічні напрями, що ляже в основу національних програм розвитку агросектору. Так, відбувся перехід від підтримки виробництва окремих видів продукції до безпосередньої підтримки аграріїв [17].

Стратегічні цілі спільної аграрної політики ЄС повинні сприяти розвитку таких напрямів [94]:

- забезпечення справедливого доходу фермерам (у 2017 році фермери в ЄС заробляли в середньому лише половину того, що можна було б отримати на інших роботах);
- підвищення конкурентоспроможності (покращена орієнтація на ринок, технології, торгівлю, діджиталізацію);
- поліпшення становища фермерів у харчовому ланцюгу (поліпшення співпраці, підвищення прозорості ринку, збільшення доданої вартості, диверсифікація продукції);
- заходи щодо зміни клімату (пом'якшення та адаптація до них, біоенергетика, покращення управління ґрунтом та органічними добривами, органічне землеробство);
- турбота про навколишнє середовище (захист води, ґрунту і повітря, зниження залежності від хімікатів);
- збереження ландшафтів і біорізноманіття (зупинення втрати біорізноманіття та його відновлення, покращення екосистемних послуг, збереження середовища проживання та ландшафтів);
- підтримка оновлення поколінь (залучення та підтримка молодих фермерів і фермерів-початківців, сприяння сталому розвитку бізнесу в сільській місцевості);
- динамічний розвиток сільських територій (запобігання депопуляції, зайнятість, економічне зростання, гендерна рівність у сільській місцевості, циркулярна біоекономіка, стійке лісове господарство);
- захист якості продуктів харчування та здоров'я (покращення реагування на вимоги суспільства до продуктів харчування та здоров'я, включно із високоякісними, безпечними та поживними продуктами харчування, виробленими в стійкий спосіб, зменшення кількості харчових відходів, а також покращення добробуту тварин і боротьба з резистентністю до протимікробних препаратів);

– сприяння поширенню знань та інновацій (системи знань, інновації та цифровізація, а також стимулювання їх використання фермерами за допомогою покращення доступу до досліджень, інновацій, обміну знаннями та професійної підготовки) [376].

Нова САП пов'язана з європейським «Зеленим курсом» і стратегіями «Злану до столу», що визначають цілі, заходи та показники моніторингу розвитку сільського господарства та сільських територій. Такі цілі є обов'язковими для держав – членів ЄС. ЄС очікує, що країни-кандидати на вступ до ЄС погодять свої національні стратегії з вимогами цих стратегій. 11 грудня 2019 року Комісія запровадила Європейський зелений курс. Ця ініціатива спрямована на те, щоб ЄС став кліматично нейтральним до 2050 року і щоб Європа стала першим кліматично нейтральним континентом. «Зелений курс» передбачає включення сталого розвитку в усі напрями політики ЄС і відділення економічного зростання від використання ресурсів.

Досягнення поставлених цілей можливе лише за дотримання таких принципів САП:

– надання переваг країнам-резидентам перед імпортною продукцією для формування спільного ринку та захисту від дешевого імпорту і світових цінових потрясінь (Community preference);

– вільна торгівля сільськогосподарськими товарами між країнами-учасниками договору та єдині ціни для одних і тих самих товарів (Market unity);

– спільна фінансова відповідальність за ринкову та цінову політику (Financial solidarity) [143].

У структурі земельних відносин найбільш активними суб'єктами останніх виступають виробники сільськогосподарської продукції. Так, до існуючих форм сільськогосподарських організацій та їх об'єднань незалежно від форми власності належать: сільськогосподарські товариства, державні сільськогосподарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, селянські (фермерські) господарства, приватні підсобні господарства

громадян, садівників, городників, а також муніципальні підприємства. Земельне законодавство поділяє суб'єкти земельних відносин на власників земель, землевласників, землекористувачів, орендарів і власників сервітутів. Їхній правовий статус засвідчується такими документами: документами, що підтверджують їх право власності на землі; довічного успадкованого володіння; безстрокового або постійного користування, а також договорами на право оренди. Основні групи сільськогосподарських товаровиробників приведені в додатку Ц. Перших три види організаційних форм притаманні малому та середньому агровиробнику. Такі форми не надто часто залучають іноземні інвестиції. Найбільш поширеними є товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) та акціонерні товариства (АТ), які є більш привабливими для інвесторів. Серед найкрупніших сільськогосподарських товаровиробників підприємства, що мають холдингову структуру організації та розміщують свої акції на світових фондових біржах. У більшості країн ЄС основною формою сільськогосподарського товаровиробництва є фермерське господарство.

Сільське господарство країн ЄС задіює близько 43,5 % їх території. Європейський земельно-ресурсний простір характеризується неоднорідністю, про що свідчить структура сільськогосподарських товаровиробників (додаток Ш). За результатами проведеного аналізу структури агропідприємств було з'ясовано, що кількість агропідприємств із часом зменшується із 12060590 (2010 р.) до 10655170 (2013 р.) до 10282710 (станом на 2016 р.). Станом на 2020 рік загальна кількість агропідприємств складала 9067300, що на 24,8 % менше, у порівнюванні із 2010 роком. Площі сільськогосподарських угідь також мають тенденцію до зменшення і складають 155093000 га (2020 р.), що на 2,4 % менше, порівнюючи із 2010 роком. Відбулися кількісні перетворення середніх розмірів площ господарств. За досліджуваний період середній розмір ферм у межах європейського земельного-ресурсного простору зріс із 14,3 га (2010 р.) до 17,1 га (2020 р.), що становить +19,7 % за десятиріччя (рис. 4.8).

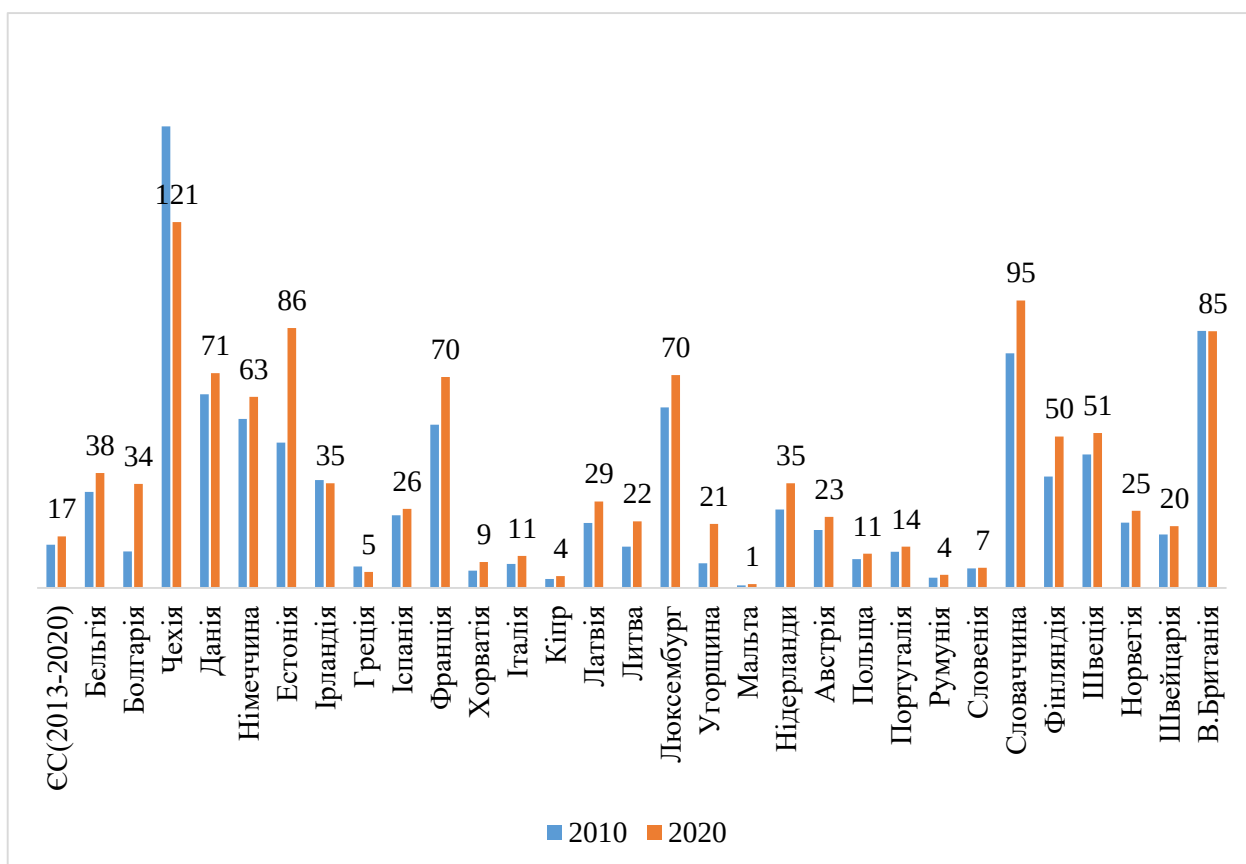

Рис. 4.8. Динаміка зміни розмірів сільськогосподарських підприємств у країнах Європи, га

Примітка. *Побудовано автором із використанням [39]

У структурі господарств найпоширенішими виявились малі господарства площею до 5 га (63,8 %). За середньою собівартістю із 1 га (52,7 %) господарств мають середній дохід близько 4 тис. євро. У структурі агропідприємств пріоритетним напрямом розвитку та підтримки є малі сільськогосподарські товаровиробники. Частка молодих фермерів (до 35 років) у формуванні доданої вартості агросектору в Європі незначна і становить 11,9 % від усіх агропідприємств, що вказує на низьку привабливість агросектору для молоді.

Основу земельних правовідносин ЄС становлять орендні відносини, їх середній розмір складає 56 % від задіяних у сільськогосподарському товаровиробництві земель. Найбільша частка орендованих земель у Фінляндії (90 %), Болгарії (86 %) і Франції (82 %) (див. рис. 4.9).

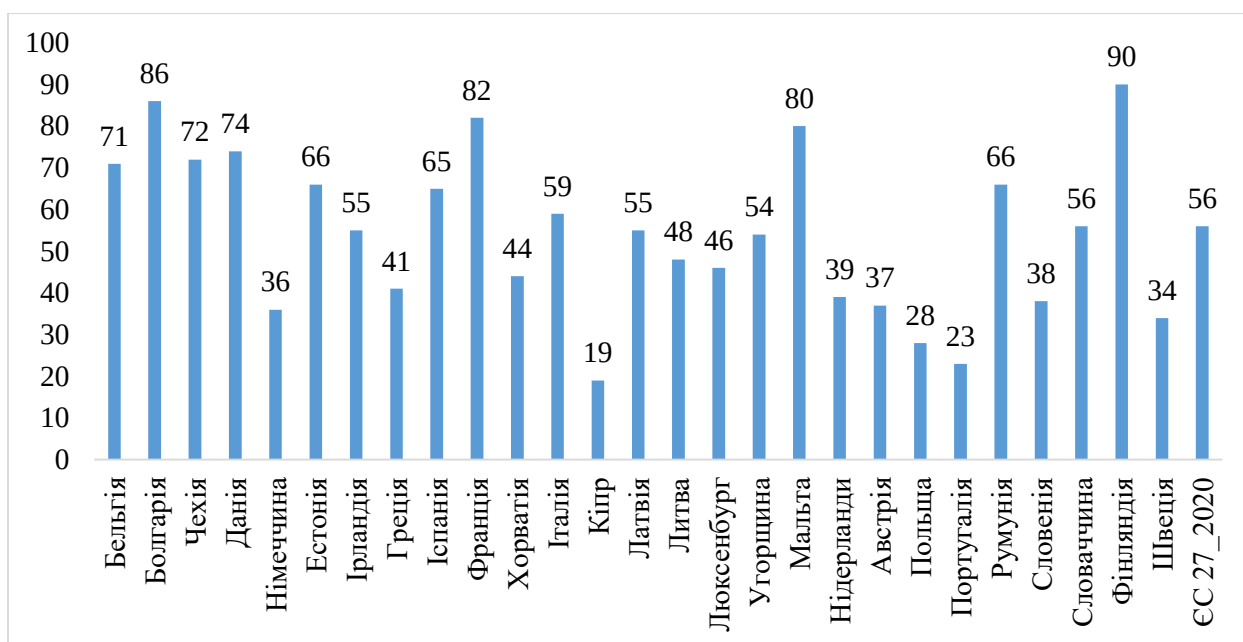

Рис. 4.9. Частка орендованих сільськогосподарських земель в ЄС у 2020 р., %*

Примітка. *Сформовано автором із використанням [39]

У процесі дослідження було встановлено, що в умовах збільшення площ господарств зменшуються показники зайнятості населення. Так, станом на 2016 рік [446] трудова зайнятість членів сімейних ферм знизилась із 19 млн 878 тис. працівників у 2013 році до 17 млн 087 тис. працівників у 2016 році (рис. 4.10, табл. 4.5), що на 9,5 % менше, ніж у 2013 році.

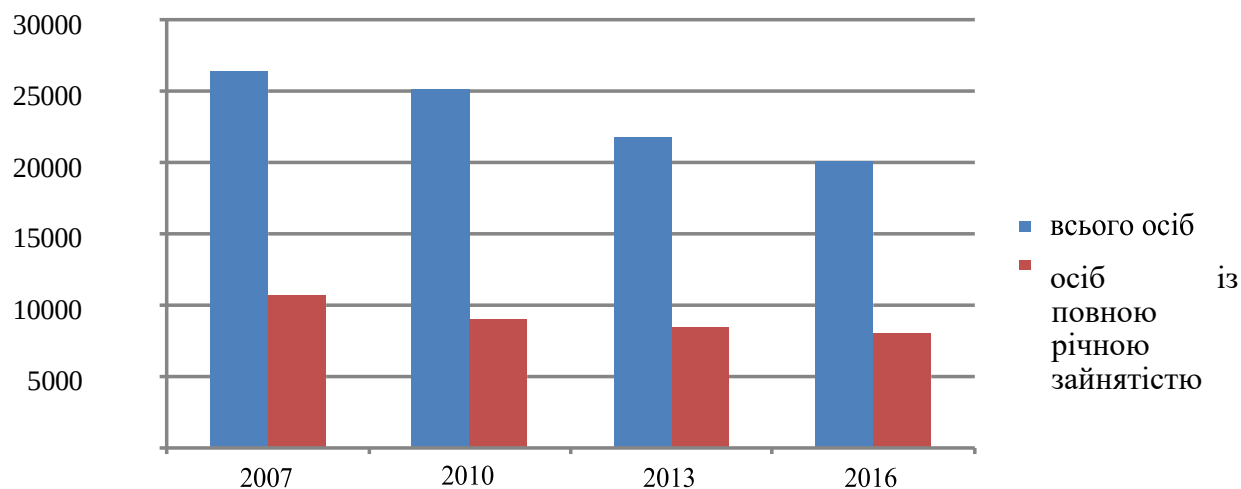

Рис. 4.10. Динаміка зайнятості в сільському господарстві ЄС, тис. осіб*

Примітка. *Сформовано автором із використанням [39]

Працевлаштування в межах Спільної аграрної політики, тис. осіб*

Категорія осіб	Власники	Члени сім'ї власника	Всього сімейні ферми	Постійні працівники	Сезонно наймані	Всього найманих працівників
2013 р.						
Всього осіб,	10224920	9653350	19878250	1895780	-	
з них жінки	30,2 %	57,7 %	43,6 %	35,4 %		
Із повною річною зайнятістю	4079610	3009490	7089110	1386640	756090	242730
2016 р.						
Всього осіб,	9860600	8126560	17987160	2040380	-	
з них жінки	30,7 %	55,0 %	41,7 %	26,5 %		
Із повною річною зайнятістю	4005020	2644290	6649310	1482070	778620	2260690

Примітка. *Сформовано автором із використанням [368]

Так, бачимо, що від обрання вдалої моделі розвитку аграрної сфери будуть залежати рівень соціально-економічного благополуччя населення, продовольча й екологічна безпека. Для досягнення поставлених цілей САП передбачає фінансову підтримку сільськогосподарських товаровиробників. Підтримка європейських товаровиробників, проводиться згідно з бюджетом сільського господарства та розвитку села [88] і в середньому становила на початку 1980-х років – 66 % бюджету ЄС, у період 2014–2020 років вона становила лише 37,8 % у період 2014–2020 років і 31 % у період 2021–2027 років. Таким чином, між 1990 та 2021–2027 роками бюджетні витрати на САП, якщо порівнювати їх із валовим національним доходом ЄС, знизяться з 0,54 % до прогнозованих 0,32 % [452]. Напрямок щодо організації спільних аграрних ринків і формування цінової політики було профінансовано на 277,85 млрд євро. Фінансова підтримка екологізації землекористування (збереження природних ландшафтів і навколишнього середовища) склала 84,94 млрд євро. Сумарні виплати сільського господарства становили 362,7 млрд євро за період 2014–2020 років [94]. Фінансова підтримка

аграрного сектору у 2020 році склала близько 54,7 млрд євро. Структуру фінансування приведено в таблиці 4.6.

Таблиця 4.6

Структура фінансової підтримки САП*

Заходи	Тис. євро	%
Всього прямих платежів, зокрема за напрямками	38234612	69,9
зернові	0	0
олійні (оливкові)	35136	0,1
фрукти, овочі	865703	1,6
виноробство	1056621	1,9
інша рослинна продукція	227749	0,4
молочна продукція	926	0
яловичина	49532	0,1
птаківництво, свинарство	49408	0,1
освітні та навчальні програми	159259	0,3
розвиток реклами та продажів	76105	0,1
Ринок і торгівля	2520441	4,6
Розвиток сільських територій	13919080	25,5
Всього	54674132	100

Примітка. *Сформовано автором згідно з [36]

Перерозподіл фінансової підтримки агросектору ЄС станом на 2020 рік був таким: прямі платежі становили 69,9 %, розвиток ринку – 4,6 %, інвестиції у розвиток сільських територій – 25,5 % від загальних асигнувань (рис. 4.11).

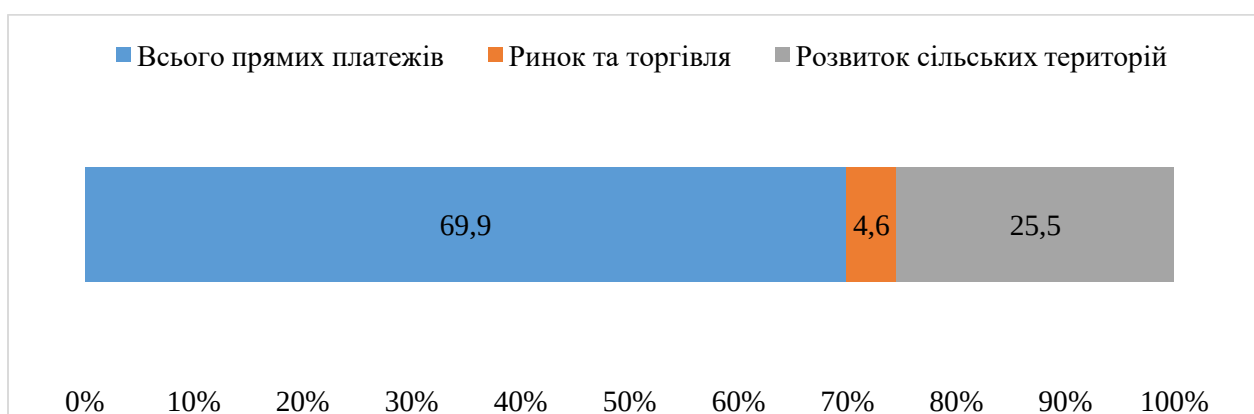

Рис. 4.11. Перерозподіл фінансової підтримки в межах САП*

Примітка. *Сформовано автором згідно з [36]

Схвалене в грудні 2020 року положення щодо багаторічної фінансової підтримки (Multiannual Financial Framework, MMF) САП на період 2021–2027

років передбачає виплати бенефіціарам САП, починаючи із 1 січня 2021 року, в розмірі 378532,3 млн євро, що становить 31 % загального бюджету ЄС. Заходи розвитку сільської місцевості в межах САП отримають додаткове фінансування в межах програми Next Generation EU (NGEU) для економічного та соціального відновлення після кризи COVID-19 у розмірі 8070,5 млн євро. Загальне прогнозоване фінансування САП на період 2021–2027 рр. складає 386602,8 млн євро [452]. Детально фінансову підтримку приведено в табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Бюджет САП у 2021–2027 роках, млн євро за поточними цінами*

Бюджет САП, ЄС-27, млн євро за поточними цінами	2021 р.	Фінансова програма на 2021–2027 рр.	%
Прямі виплати та заходи сільськогосподарського ринку	40368	290534	76,8
Заходи з розвитку сільської місцевості в межах загальної підтримки	15345	87998,3	23,2
Додаткові заходи з розвитку сільської місцевості в межах NGEU	2387,7	8070,5	-
Виплати у 2021–2027 рр.	55713	378532,3	100
% САП	33,1	31,0	-
Загальні виплати (MFF за 2021–2027 рр. + NGEU)	58100,7	386602,8	-

Примітка. *Сформовано автором із використанням [39]

Аналізуючи особливості фінансової підтримки САП, можемо констатувати, що за останні 30 років фінансова підтримка агросектору має тенденцію до зниження.

Основними джерелами фінансування САП виступають фонди в складі бюджету ЄС:

- Європейський сільськогосподарський гарантійний фонд (European agricultural guarantee fund (EAGF)), який передбачає прямі заходи підтримки і ринкові фонди і становить 291,1 млрд євро (2023 р.);
- Європейський сільськогосподарський фонд для розвитку сільських районів (European agricultural fund for rural development (EAFRD)),

який фінансує розвиток сільських районів і складає 95,5 млрд євро (2023 р.) [452].

На національному рівні платежі управляються кожною країною Європейського Союзу. Звітна інформація про бенефіціарів платежів САП публікується кожною країною відповідно до правил прозорості ЄС. Дещо неоднорідною є підтримка сільськогосподарських товаровиробників у країнах – членах ЄС. Для того щоб глибше вивчити особливості фінансової підтримки агросектору, розглянемо його в розрізі країн – членів ЄС (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

**Структура фінансової підтримки САП у розрізі країн – членів ЄС
у 2021 р.***

Країна	Прямі платежі	Ринок і торгівля	Розвиток сільських територій	Всього	Площа с.-г. земель
	тис. євро	тис. євро	тис. євро	тис. євро	тис. га
Бельгія	481836	60758	102723	645317	1368,12
Болгарія	781855	18386	338990	1139231	4564,15
Чехія	855832	16537	321615	1193984	3492,57
Данія	814070	12212	151589	977871	2629,93
Німеччина	4768123	117256	1394589	6279967	16595,02
Естонія	142536	1476	129177	273189	975,32
Ірландія	1201194	59338	312570	1573102	4920,27
Греція	1982609	59445	698261	2740315	3916,64
Іспанія	5125093	599856	1183394	6908343	23913,68
Франція	6909823	550551	1987740	9448114	27364,63
Хорватія	317338	13061	282343	612741	1505,43
Італія	3599133	677514	1501763	5778411	12523,54
Кіпр	48125	5922	18881	72929	134,14
Латвія	277306	3048	161492	441846	1968,96
Литва	480492	3344	264151	747987	2914,55
Люксембург	32841	556	14511	47909	132,14
Угорщина	1266719	40211	486663	1793593	4921,74
Мальта	5117	344	13859	19320	9,8
Нідерланди	666190	22583	147976	836749	1817,9
Австрія	691597	22298	567266	1281161	2602,67

Польща	3402201	25553	1187301	4615055	14784,12
Португалія	680228	107898	582456	1370581	3963,94
Румунія	1912461	65671	1139927	3118059	12762,83
Словенія	133869	7022	120721	261611	483,44
Словаччина	447758	11255	214525	673538	1862,65
Фінляндія	523450	6473	344777	874699	2281,71
Швеція	686818	11875	249819	948511	3005,81
ЄС	38234612	2520441	13919080	54674132	157415,7

Примітка. *Сформовано автором із використанням [36]

Маючи фінансову підтримку, європейські виробники сільськогосподарської продукції мають беззаперечні переваги на конкурентному ринку сільськогосподарської продукції і повністю формують основу продовольчої безпеки співдружності країн. Безумовно, на сьогодні САП та європейські підходи щодо регулювання земельних відносин досить часто вважаються взірцевими з погляду реалізації захисту як суспільних, так і національних інтересів країн – членів ЄС.

За результатами аналітичної оцінки перерозподілу обсягів фінансування сільськогосподарських товаровиробників у структурі задіяних при виробництві сільськогосподарських угідь було встановлено, що найбільшу частку фінансування отримують країни, які мають високий рівень сільськогосподарської освоєності території, на що вказує коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,9474$ (рис. 4.12).

Найбільша частка фінансування припадає на Францію (9,4 млрд євро), Іспанію (6,9 млрд євро), Німеччину (6,3 млрд євро), Італію (5,8 млрд євро) та Польщу (4,6 млрд євро). Найменшу фінансову підтримку агросектору отримують: Мальта (19 млн євро), Люксембург (48 млн євро), Кіпр (73 млн євро).

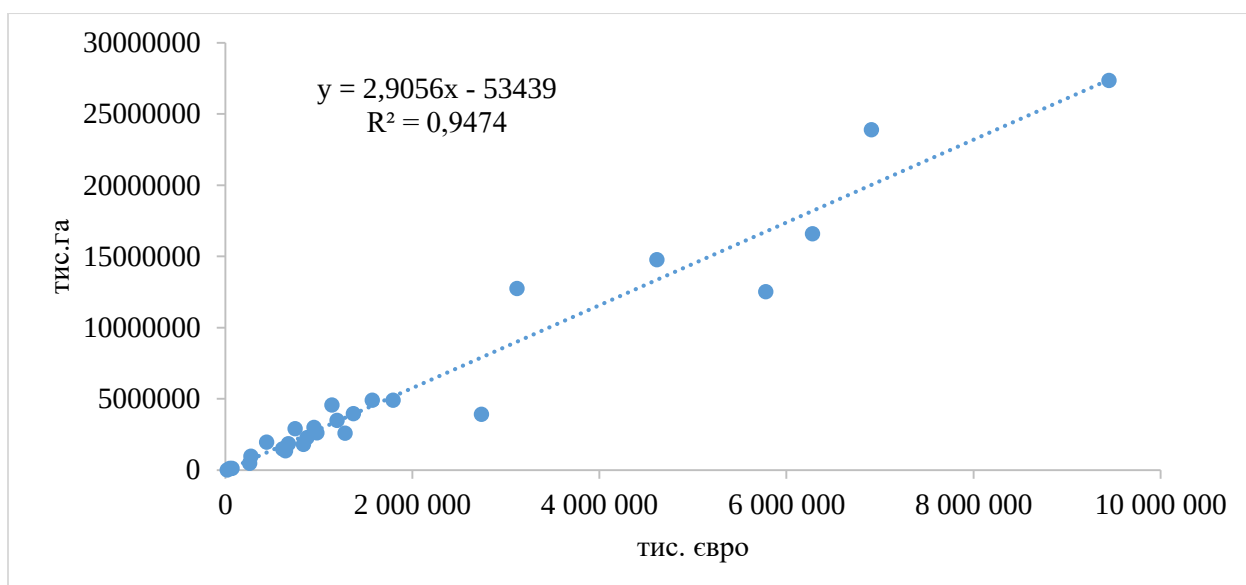

Рис. 4.12. Кореляційна залежність фінансової підтримки від площі сільськогосподарських угідь*

Примітка. *Розраховано автором із використанням [36]

Подальший розподіл фінансової підтримки САП для держав – членів ЄС на період 2021–2027 років приведено в таблиці 4.9.

Таблиця 4.9

**Фінансова підтримка країн – членів ЄС у межах САП
у 2021–2027 рр., млн євро**

Країна	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2023 р.	2024 р.	2025 р.	2026 р.	2027 р.
Бельгія	645,3	596,4	578,1	578,1	578,1	578,1	578,1	578,1
Болгарія	1139,2	1154,9	1101,2	1109,8	1118,4	1127,1	1135,7	1144,3
Чехія	1194,0	1178,5	1121,2	1121,2	1121,2	1121,2	1121,2	1121,2
Данія	977,9	955,4	938,6	938,6	938,6	938,6	938,6	938,6
Німеччина	6280,0	6396,7	6158,2	6172,3	6175,6	6178,3	6180,7	6183,4
Естонія	273,2	273,5	278,9	281,7	284,6	287,4	290,3	293,2
Ірландія	1573,1	1671,5	1605,6	1619,7	1623,0	1625,7	1628,1	1630,8
Греція	2740,3	2923,3	2804,1	2817,3	2820,6	2823,3	2825,7	2828,4
Іспанія	6908,3	6746,7	6528,5	6539,5	6550,1	6560,1	6569,8	6579,8
Франція	9448,1	9716,1	9407,1	9410,4	9413,7	9416,4	9418,8	9421,5
Хорватія	612,7	681,5	654,0	684,4	684,4	684,4	684,4	684,4
Італія	5778,4	5745,4	5449,8	5463,9	5467,2	5469,9	5472,3	5475,0
Кіпр	72,9	81,3	76,1	76,1	76,1	76,1	76,1	76,1
Латвія	441,8	440,4	456,9	462,0	467,1	472,1	477,2	482,3
Литва	748,0	745,7	766,1	774,6	783,2	791,7	800,3	808,8

Люксембург	47,9	45,1	45,1	45,1	45,1	45,1	45,1	45,1
Угорщина	1793,6	1889,1	1800,0	1814,1	1817,4	1820,1	1822,5	1825,2
Мальта	19,3	24,6	24,6	24,6	24,6	24,6	24,6	24,6
Нідерланди	836,7	807,2	791,0	791,0	791,0	791,0	791,0	791,0
Австрія	1281,2	1327,3	1212,2	1212,2	1212,2	1212,2	1212,2	1212,2
Польща	4615,1	4720,5	4462,8	4508,1	4542,5	4576,4	4610,0	4643,9
Португалія	1370,6	1518,9	1415,4	1443,0	1446,3	1457,8	1468,9	1480,4
Румунія	3118,1	3201,8	3018,4	3060,1	3090,9	3121,2	3151,2	3181,4
Словенія	261,6	271,2	247,2	247,2	247,2	247,2	247,2	247,2
Словаччина	673,5	708,6	656,2	661,0	665,9	670,7	675,6	680,5
Фінляндія	874,7	947,1	870,4	872,2	874,0	875,9	877,7	879,5
Швеція	948,5	944,8	898,2	898,4	898,6	898,8	899,1	899,3
ЄС 27	54674,1	55713,0	53365,9	53626,9	53757,9	53890,9	54021,9	54155,9

Примітка. *Складено автором із використанням [123]

Беручи до уваги те, що САП розвивається досить динамічно і постійно реформується, виникає необхідність у прогнозі фінансової підтримки на визначений період. Із рис. 4.13 видно, що фінансова підтримка в розмірі 378532,4 млн євро розподіляється пропорційно за роками.

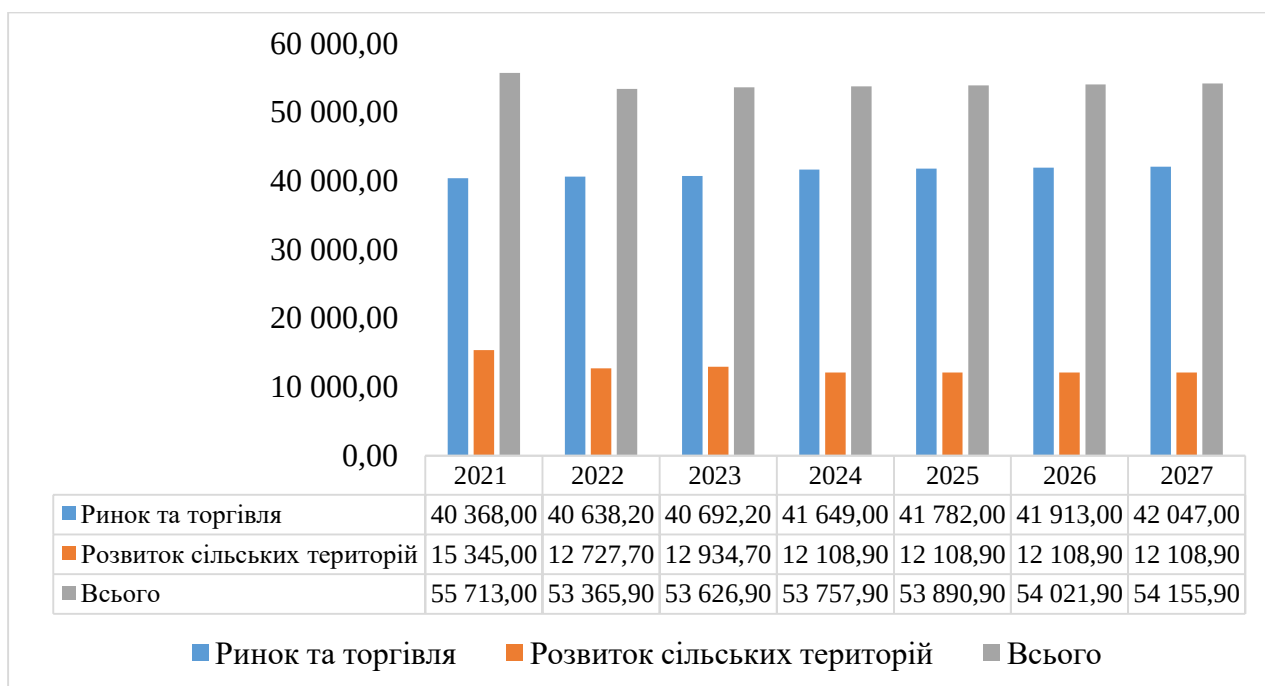

Рис. 4.13. Прогноз фінансової підтримки в межах САП до 2027 року, млн євро*

Примітка. *Складено автором із використанням [269]

Одним із головних завдань у дослідженні було проведення оцінки впливу Спільної аграрної політики ЄС на підтримку сталого розвитку сільськогосподарського землекористування та розвиток земельних відносин. Головною перевагою САП є потужна фінансова підтримка товаровиробників та інвестиції у розвиток сільської місцевості. Спробуємо встановити залежності та впливи такого підходу на формування вартості земель. Проведений у підрозділі 3.4 розрахунок показників зміни вартості ріллі та даний нами прогноз зміни оціночних показників орних земель до 2050 р. доводять, що в межах європейського земельно-ресурсного простору склалася стабільна тенденція до зростання, що може бути покладено в загальну стратегію розвитку земельних відносин для країн, які мають статус кандидатів на вступ до ЄС. З огляду на це залишається маловивченим питання впливу вступу до ЄС нових країн-членів, а як наслідок, їх інтеграція в САП, на систему сільськогосподарського землекористування, його оцінку та в подальшому реалізацію виробничого потенціалу.

Дослідження [132] показують, що ціни на сільськогосподарську продукцію мають значний вплив на цінову політику ринку сільськогосподарських земель і на вибір фермерами схеми виробництва. Високі ціни на вироблену (вирощену) продукцію сприяють збільшенню посівних площ фермерами, а отже, зростає попит на сільськогосподарські землі, що неминує створює умови для росту ринкових цін на землі. Альтернативним підходом може бути інтенсифікація виробництва або ж поєднання обох підходів. З іншого боку, низькі ціни на продукцію можуть не відразу вплинути на ціну земель, оскільки товаровиробники можуть залишити землю під паром чи перейти до виробництва альтернативної продукції.

На сьогодні існують різні погляди на роль сільськогосподарського виробництва у визначенні вартісних показників сільськогосподарської землі. Розглядаючи питання продуктивності земель, варто зазначити, що це не є визначальним фактором, що впливає на ціну земель, оскільки продуктивність сьогодні залежить не лише від якості ґрунту, але й від інших чинників та

інвестицій [132]. З іншого боку, найбільш продуктивні сільськогосподарські землі мають мінімальні ризики перетворення на інший вид землекористування, висока продуктивність свідчить про те, що їх вартість як сільськогосподарських земель вища, ніж для інших земель [98]. Яскравим прикладом інтенсифікації сільського господарства та здорожчання земель є тепличні господарства, зокрема для зрізаних квітів (Нідерланди) [131].

Оцінку впливу політики підтримки сільського господарства на земельну ренту та ціни на землю варто розглядати за двома напрямками: орендними виплатами землевласникам і вартістю земель. Детальний аналіз та авторське узагальнення світових досліджень [9; 15; 19; 20; 21; 45; 57; 66; 67; 68; 70; 76; 91; 92; 95; 96; 115; 150], приведені в додатку Щ, вказують на те, що цей показник має високу варіативність, на що впливає ряд факторів: прибутковість господарств, форма виплат, кредитування тощо. На основі аналізу останніх досліджень щодо впливу виплат орендодавцям було встановлено залежність: фінансова підтримка землекористувань підвищує орендну плату в молодих державах – членах ЄС в діапазоні *0,15–0,32 євро на кожен євро виплат*, середній показник становить *0,22*.

У процесі дослідження було встановлено, що середня норма капіталізації за оцінками та видами виплат становить 33 % орендної плати за землю. Показник 0,22 для Болгарії, Чехії, Естонії, Угорщини, Латвії, Литви, Румунії, Словаччини, Польщі нижчий за середній по ЄС (0,33) у зв'язку із відмінностями в орендованих площах, величині виплат, розмірах орендної плати, кількості дотаційних агропідприємств і їх розмірі, рівні інфляції, екологічних вимогах тощо. Приведена ставка капіталізації є узагальненим показником, тому його варто розглядати як середній для ЄС та прогнозовану ставку капіталізації для країн-кандидатів до вступу в ЄС (Україна, Республіка Молдова).

З огляду на стрімкий розвиток ринкових відносин пошук нових ринків збуту продукції та диверсифікації сільськогосподарського виробництва САП сприяє ефективному розкриттю земельно-ресурсного потенціалу

європейського земельно-ресурсного простору. Одним із головних важелів на сьогодні виступає фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників та її вплив на вартісні показники земель. Проведений аналіз досліджень [10; 20; 33; 51; 52; 63; 75; 149; 153] показує, що такий зв'язок існує (додаток Ю). За результатами досліджень впливу виплат у межах САП на вартість сільськогосподарських угідь було встановлено, що виплати сприяють підвищенню вартості сільськогосподарських угідь у широкому діапазоні *від 0,12 до 0,47 євро на кожен євро виплат*, середній показник по ЄС становить *0,19*. У процесі дослідження було встановлено, що середня норма капіталізації (вибірка США та ЄС) виплат становить 34 % вартості сільськогосподарських угідь.

Дослідження впливу сільськогосподарської політики ЄС свідчить про те, що зміни в САП справді впливають на ринки землі та ціноутворення в системі землекористування і суттєво сприяють реалізації потенціалу земель у перспективі. Водночас чинники, як-от: «міський тиск», розширення інфраструктури, ціни на сільськогосподарську продукцію та продуктивність ферм – є більш впливовими, ніж система фінансової підтримки у межах САП. Враховуючи результати досліджень [21], можемо стверджувати, що чим нижчі показники оцінки земель, тим вищий вплив політики САП на їх формування (наприклад, у Фінляндії та Швеції). Протилежна ситуація в Нідерландах, де ціни на землю дуже високі, політики САП мають мінімальний вплив, порівнюючи із іншими факторами ціноутворення.

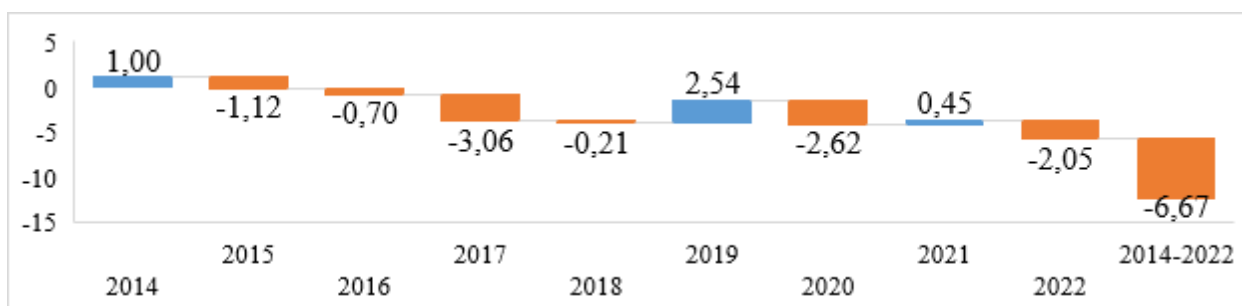
Система фінансової підтримки країн ЄС досить неоднорідна. Так, найвища питома вага величини виплат на гектар найвища на Мальті, в Греції, Кіпрі, Словенії, Австрії, а найнижча у Латвії, Румунії, Болгарії. У середньому на 1 га сільськогосподарських угідь виплачується *353,9 євро/рік* (табл. 4.10). Зауважимо, що в Україні розмір фінансової підтримки агровиробників на площах до 120 га становить 4 тис. грн/га, на деокупованих – 8 тис. грн [386].

**Фінансова підтримка в межах САП і вартість
сільськогосподарських угідь у країнах – членах ЄС***

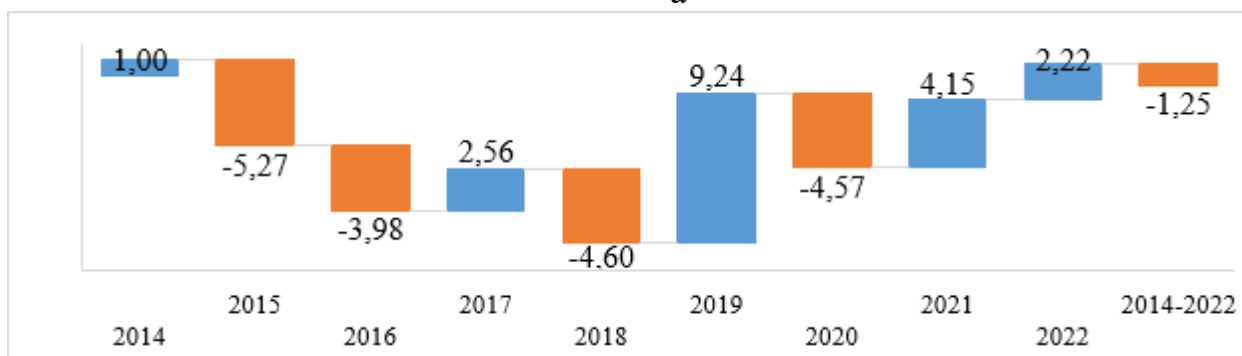
Країна	Виплати САП, млн євро		Орні землі			Виплати євро/га		Приріст виплат за рік, %
			Вартість, євро/га		Площа, га			
	2020 р.	2021 р.	2020 р.	2021 р.	2020 р.	2020 р.	2021 р.	
Австрія	1281	1327	33250	39034	2602670	492,2	510,0	3,6
Бельгія	645,3	596,4	38496	38496	1368120	471,7	435,9	-7,6
Болгарія	1139,2	1154,9	5328	6096	4564150	249,6	253,0	1,4
Чехія	1194,0	1178,5	9477	10592	3492570	341,9	337,4	-1,3
Данія	977,9	955,4	17491	18213	2629930	371,8	363,3	-2,3
Німеччина	6280,0	6396,7	26439	26777	16595020	378,4	385,5	1,9
Естонія	273,2	273,5	3772	4383	975320	280,1	280,4	0,1
Ірландія	1573,1	1671,5	25724	32201	4920270	319,7	339,7	6,3
Греція	2740,3	2923,3	12599	12657	3916640	699,7	746,4	6,7
Іспанія	6908,3	6746,7	12901	12938	23913680	288,9	282,1	-2,3
Франція	9448,1	9716,1	6080	5940	27364630	345,3	355,1	2,8
Хорватія	612,7	681,5	3440	3661	1505430	407,0	452,7	11,2
Італія	5778,4	5745,4	35447	35447	12523540	461,4	458,8	-0,6
Кіпр	72,9	81,3	-	-	134140	543,7	606,1	11,5
Латвія	441,8	440,4	4182	4331	1968960	224,4	223,7	-0,3
Литва	748,0	745,7	4127	4667	2914550	256,6	255,9	-0,3
Люксембург	47,9	45,1	46500	47290	132140	362,6	341,3	-5,9
Угорщина	1793,6	1889,1	4893	5187	4921740	364,4	383,8	5,3
Мальта	19,3	24,6	-	-	9800	1971,4	2510,2	27,3
Нідерланди	836,7	807,2	72702	77583	1817900	460,3	444,0	-3,5
Польща	4615,1	4720,5	10711	10937	14784120	312,2	319,3	2,3
Португалія	1370,6	1518,9	-	-	3963940	345,8	383,2	10,8
Румунія	3118,1	3201,8	7163	7601	12762830	244,3	250,9	2,7
Словенія	261,6	271,2	21451	22312	483440	541,1	561,0	3,7
Словаччина	673,5	708,6	3984	3977	1862650	361,6	380,4	5,2
Фінляндія	874,7	947,1	8524	9009	2281710	383,4	415,1	8,3
Швеція	948,5	944,8	10100	12004	3005810	315,6	314,3	-0,4
ЄС	54674,1	55713,0	-	-	157415700	347,3	353,9	1,9

Примітка. *Побудовано автором із використанням [4; 31]

Продовольча безпека в структурі європейського земельно-ресурсного простору залежить від посівних площ сільськогосподарських культур (зернові, технічні культури, площі під овочівництвом, садівництвом) (додаток Я). Проведений аналіз структури площ зернових культур показує, що за останнє десятиліття площі зернових зменшилися на 6,6 % (рис. 4.14 а), водночас валовий збір знизився на 1,25 % (рис. 4.14 б).

а

б

Рис. 4.14. Динаміка виробництва зернових культур до попереднього року в ЄС, %*

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

Середня за 2014–2022 рр. урожайність зернових у ЄС становить 5,5 т/га (рис. 4.15). За останнє десятиріччя показник урожайності зріс на 5,8 %, що свідчить про зростання продуктивності сільськогосподарських угідь.

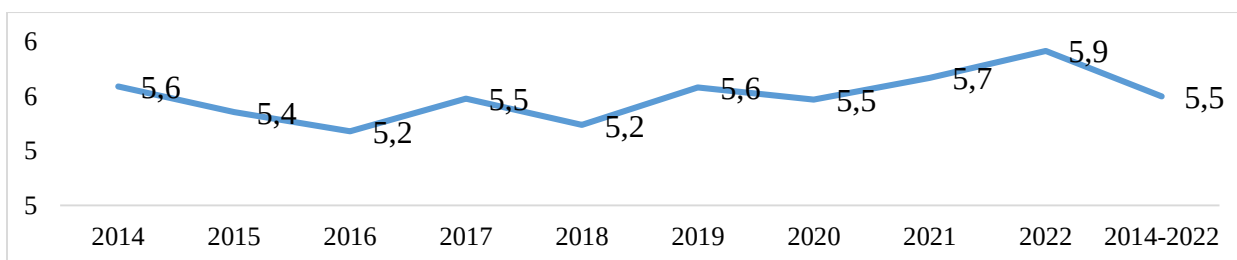
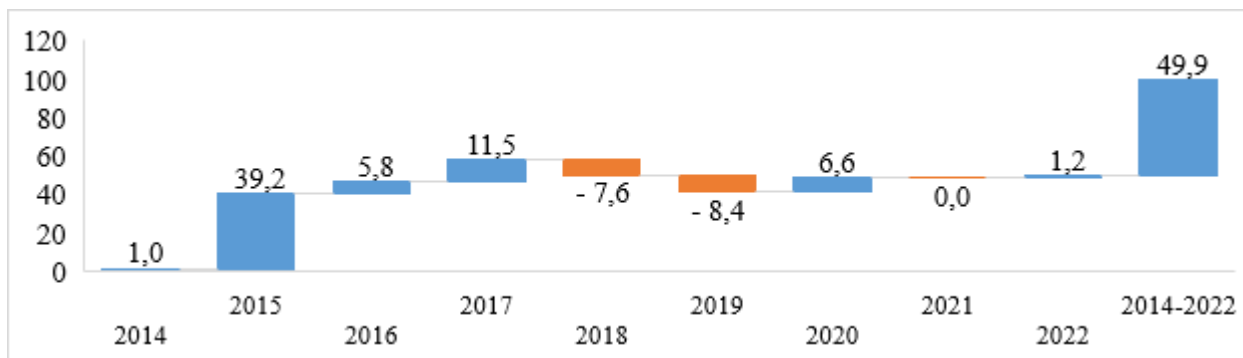

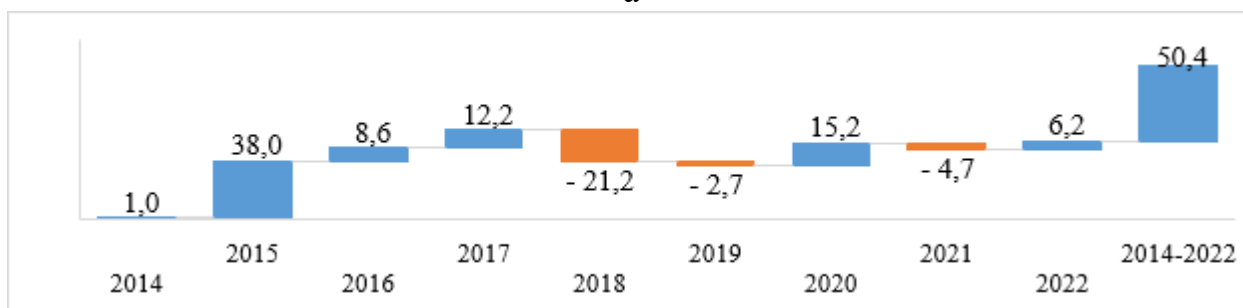
Рис. 4.15. Динаміка урожайності зернових у ЄС, т/га

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних Eurostaty

Аналіз структури посівів бобових, олійних та інших технічних культур показує, що за останнє десятиліття частка площ цих культур суттєво зросла (+49,9 %) (рис. 4.16 а). Відповідно, зріс і валовий збір (+50,4 %) (рис. 4.16 б).

а

б

Рис. 4.16. Динаміка вирощування бобових і технічних культур до попереднього року в ЄС, %*

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

Середня врожайність цих культур становить 2,1 т/га (+0,3 % за десятиліття) (рис. 4.17), що свідчить про нарощування обсягів виробництва джерел білка рослинного походження.

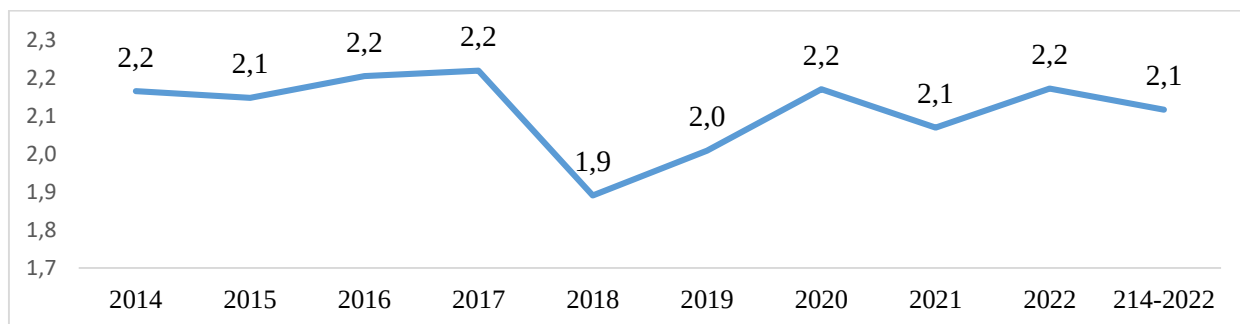
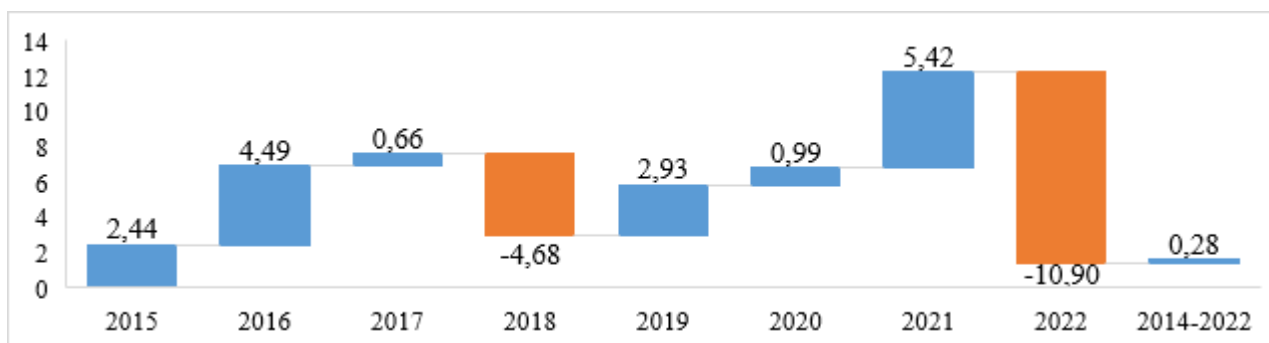

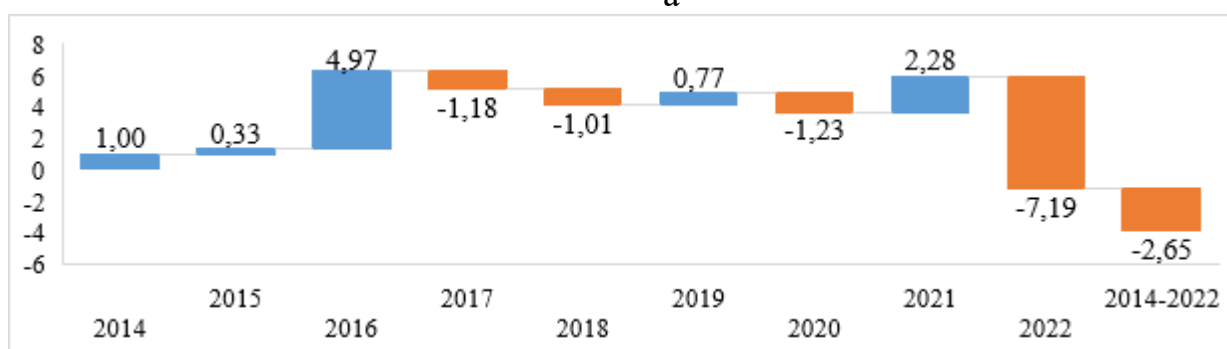
Рис. 4.17. Динаміка урожайності бобових та олійних культур в ЄС, т/га*

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

Обсяг валового виробництва овочевих культур в країнах ЄС за останнє десятиліття зріс на 0,28 % (рис. 4.18 а), причому площі виділені під овочі, скоротилися на 2,6 % (рис. 4.18 б).

а

б

Рис. 4.18. Динаміка виробництва овочевих культур в ЄС, %*

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

Середня врожайність овочевих культур склала 30,8 т/га (за десятиліття +3,0 %) (рис. 4.19), що вказує на підтримку овочівництва в ЄС.

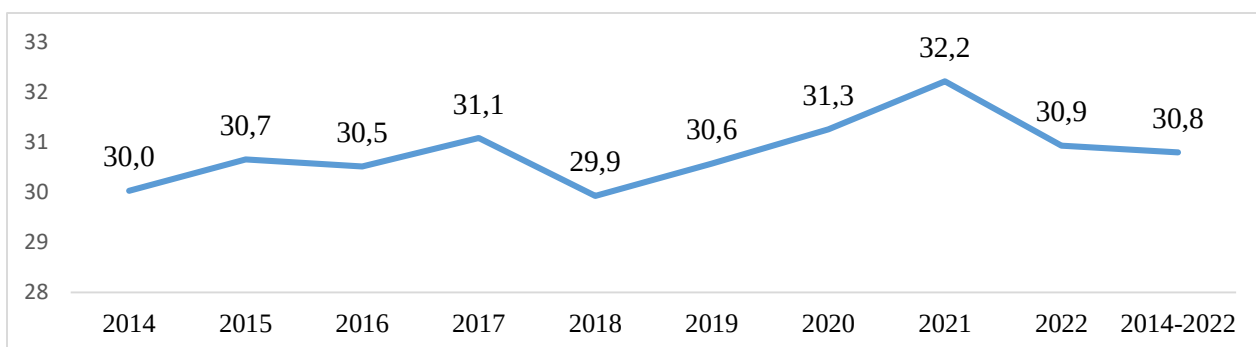
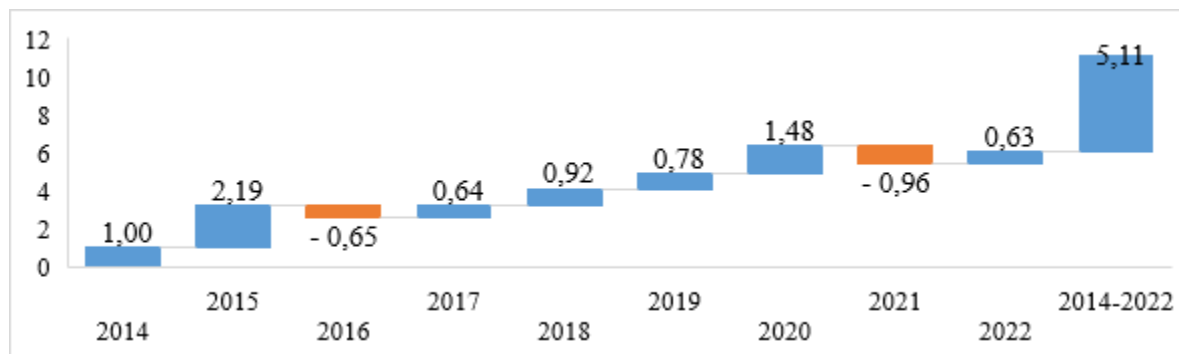

Рис. 4.19. Динаміка урожайності овочевих культур в ЄС, т/га*

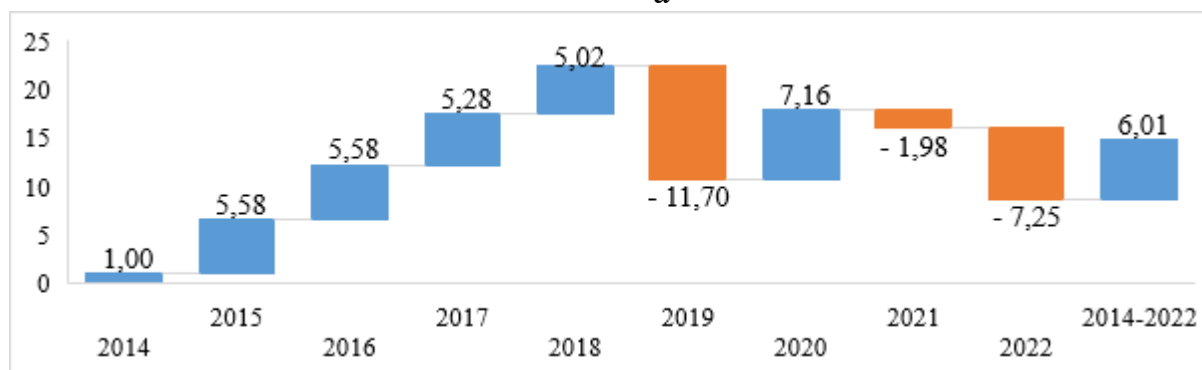
Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

Одним із важливих аспектів формування збалансованого продовольчого кошика є фруктово-ягідна продукція, виробництву якої сприяє розширення

площ багаторічних насаджень. За останнє десятиліття площа таких насаджень в ЄС зросла на 5,11 % (рис. 4.20 а), валовий збір збільшився на 6,01 % (рис. 4.20 б) (від'ємні показники у 2019 р. та 2021–2022 рр. обумовлені небезпекою високих температур і пожежною небезпекою).

а

б

Рис. 4.20. Динаміка площ (а) і валового збору (б) продукції багаторічних насаджень у ЄС, %*

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

Урожайність продукції багаторічних насаджень в ЄС у середньому становить 6,3 т/га та має тенденцію до зростання (рис. 4.21).

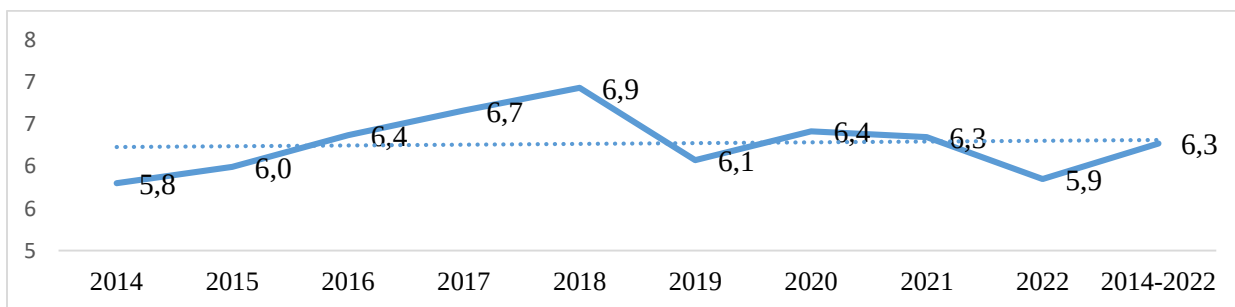

Рис. 4.21. Динаміка урожайності продукції багаторічних насаджень в ЄС, т/га*

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

Проаналізувавши структуру основних площ та їх продуктивність, можемо зробити висновок, що ефективне управління САП, з одного боку, впливає на скорочення посівних площ (питома вага площ, зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції, неоднорідна, найвища питома вага під зерновими становить 76,5 %, детально див. табл. 4.11), з іншого боку, сприяє зростанню врожайності основних сільськогосподарських культур і їх валового збору.

Таблиця 4.11

**Питома вага площ сільськогосподарських культур,
зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції в ЄС,%***

Культура/ Рік	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.	2022 р. до 2014 р.
Зернові	79,1	78,0	77,7	76,8	76,9	77,4	76,6	76,8	76,5	-2,6
Бобові, технічні	2,1	2,9	3,0	3,4	3,2	2,9	3,1	3,1	3,2	1,1
Овочеві	2,8	2,8	3,0	3,0	3,0	2,9	2,9	3,0	2,8	0,0
Багаторічні насадження	16,1	16,4	16,3	16,8	17,0	16,8	17,3	17,1	17,5	1,4
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	-

Примітка. *Узагальнено автором

Про результати вдалої сільськогосподарської політики свідчать зростаючі тренди виробничих та економічних показників (табл. 4.12, рис. 4.22, додатки АА та АБ). Так, за останнє десятиріччя економічна ефективність рослинництва зросла на 17,1 %, тваринництва – на 12,6 %, валова додана вартість агросектору збільшилася на 17,4 %. Загалом економічна ефективність сільського господарства зросла на 14,9 % за десятиріччя.

**Динаміка доходів у галузі сільського господарства від
проведення САП у розрізі країн Європи у 2013–2022, %***

Країна	Рослин- ництво	Тварин- ництво	С.-г. виробництво	АПК	Валова додана вартість
Бельгія	16,6	13,6	14,7	14,6	-5,8
Болгарія	18,1	-33,6	0,6	-3,7	16,0
Чехія	19,6	5,9	15,3	16,6	35,4
Данія	54,4	-1,8	16,5	15,8	27,8
Німеччина	1,0	1,5	1,7	1,6	15,8
Естонія	50,6	0,4	24,0	20,3	-6,0
Ірландія	-7,0	46,5	30,4	30,4	93,3
Греція	31,4	4,2	24,9	25,8	29,5
Іспанія	24,8	35,9	29,3	27,8	11,5
Франція	22,8	5,3	15,8	16,1	47,1
Хорватія	13,6	17,3	13,8	12,5	33,9
Італія	11,6	7,3	9,4	9,8	-0,3
Кіпр	-5,0	26,0	11,5	9,1	-4,9
Латвія	62,8	13,4	39,8	38,5	131,8
Литва	44,0	-1,6	26,0	29,6	11,7
Люксембург	-6,9	26,4	9,6	9,3	38,8
Угорщина	9,6	22,2	14,3	13,0	-6,5
Мальта	-25,2	-17,7	-20,8	-20,4	-31,1
Нідерланди	1,9	10,7	5,1	7,0	-0,1
Австрія	45,1	4,9	21,6	21,5	28,7
Польща	38,8	47,0	42,3	41,4	25,0
Португалія	41,3	16,5	31,4	31,7	3,0
Румунія	-9,4	-3,1	-6,8	-6,7	5,0
Словенія	23,3	16,1	20,5	20,5	12,0
Словаччина	24,3	-21,1	5,3	5,9	25,2
Фінляндія	21,3	-14,7	-0,4	1,2	10,5
Швеція	40,8	17,5	27,3	23,5	36,3
ЄС	17,1	12,6	14,9	14,8	17,4

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

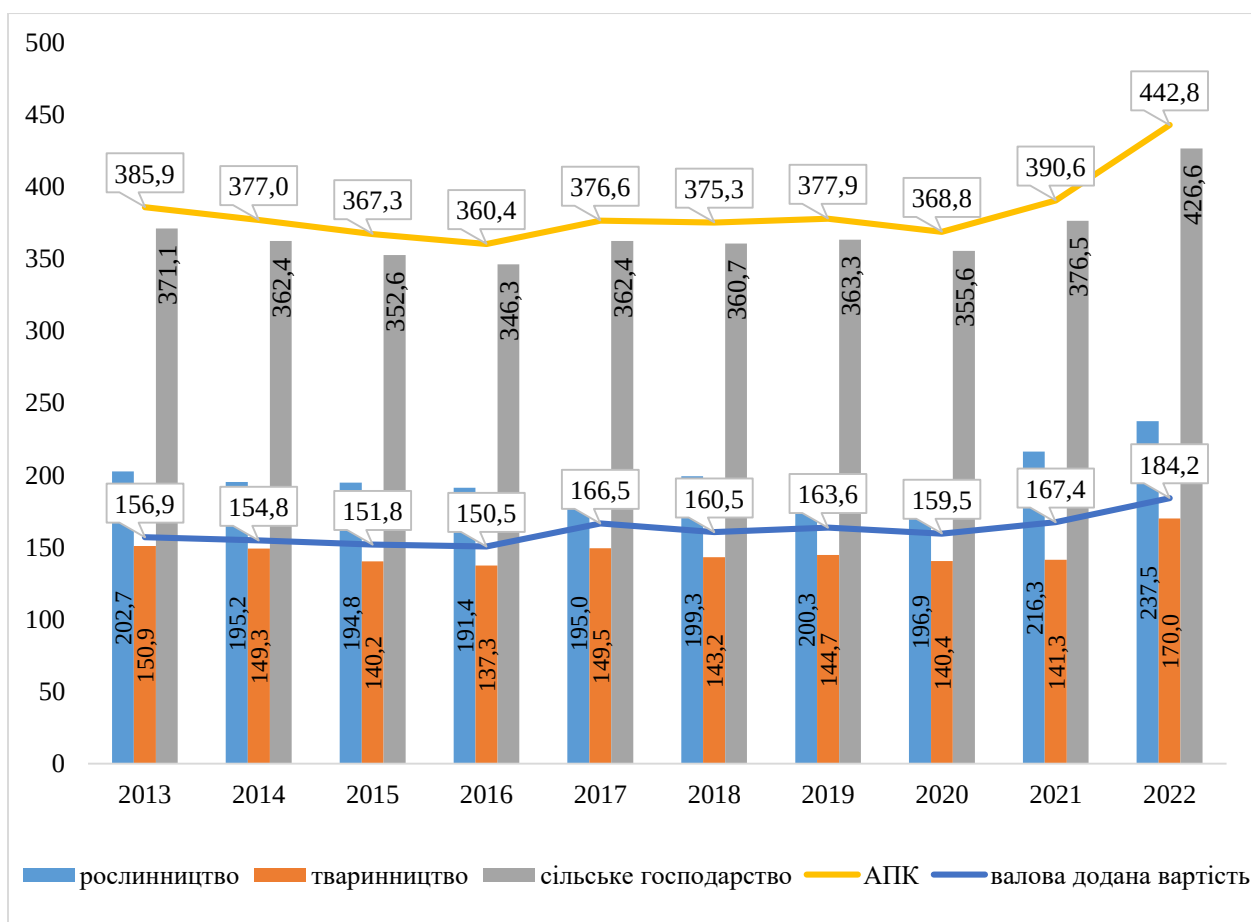

Рис. 4.22. Динаміка економічних показників САП, млрд євро*

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

У структурі національних економік ЄС економічну ефективність аграрних товаровиробників можна охарактеризувати як неоднорідну. У період 2013–2022 рр. найвище зростання ефективності рослинництва було в Латвії (62,8 %), Данії (54,4 %) та Естонії (50,6 %); тваринництва – в Польщі (47 %), Ірландії (46,5 %) та Іспанії (35,9 %); приріст сільськогосподарського виробництва за десятиліття відмічено в Польщі (42,3 %), Латвії (39,8 %) і Португалії (31,4 %); найвищий приріст валової доданої вартості сільськогосподарства був у Латвії (131,8 %), Ірландії (93,3 %), Франції (47,1 %) (див. табл. 4.15).

Проведений аналіз доводить те, що сільськогосподарське товаровиробництво в ЄС вийшло у світові лідери та вказує на високу ефективність підходів САП, щодо використання земельно-ресурсного простору країн – членів ЄС. Враховуючи величину річних виплат у межах

САП за 2020–2022 роки (див. табл. 4.10) та економічні показники (рис. 4.25), було встановлено, що на кожен вкладений євро фінансової підтримки в межах САП валова додана вартість сільського господарства ЄС зростає на 3,5 євро, найвища ефективність у Нідерландах (12,4 євро), Італії (5,9 євро), Франції (4,0 євро). Динаміку росту приведено на рис. 4.23.

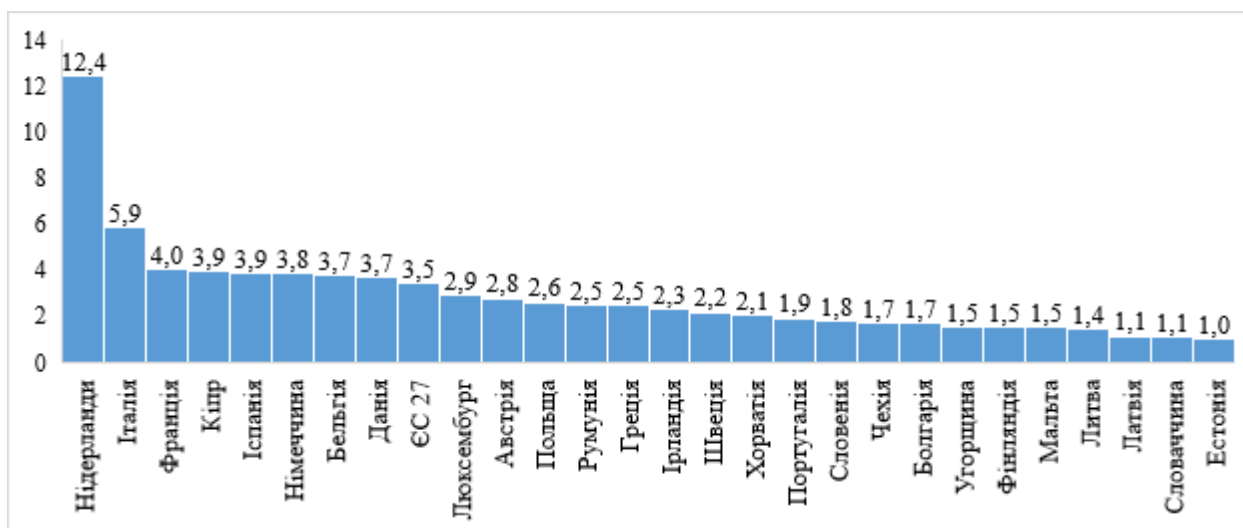

Рис. 4.23. Економічна ефективність виплат у межах САП у країнах ЄС у 2022 р., євро*

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

У процесі проведення дослідження було встановлено залежність зростання економічних показників товарного сільськогосподарського виробництва та рівня зайнятості працівників в агровиробництві (рис. 4.24).

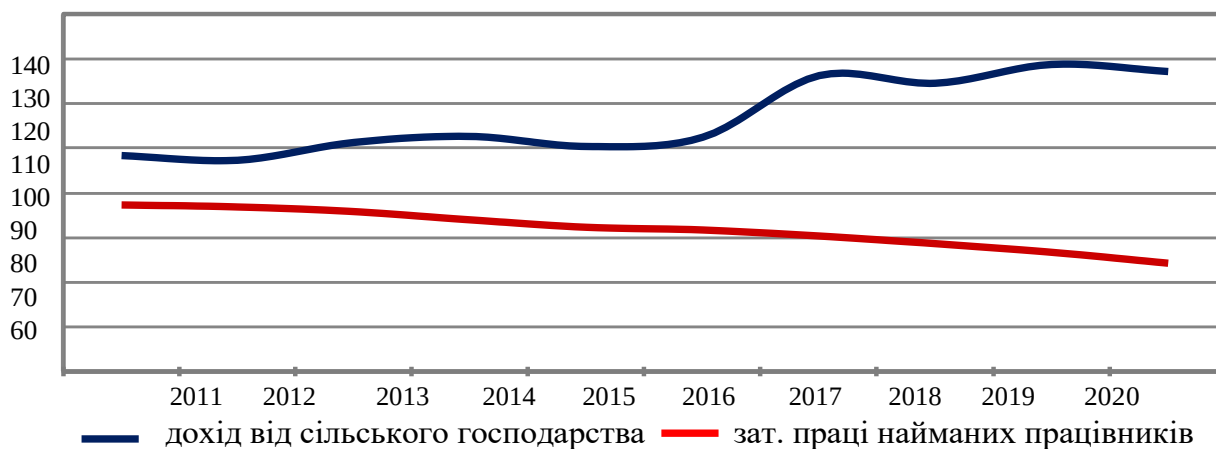

Рис. 4.24. Індекс доходів і зайнятості господарств у межах САП*

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [36]

За зниження показника зайнятості населення в сільськогосподарському виробництві спостерігається ріст показників доходу, що вказує на високу технологічність та ефективність управління САП.

Необхідність забезпечення продовольчої безпеки вимагає розробки системи нормативно-правової бази щодо регулювання виробничої діяльності усіх без винятку сільськогосподарських товаровиробників. З огляду на незамінність земельних ресурсів як основного засобу виробництва в сільському господарстві виникає необхідність в ефективному регулюванні земельних правовідносин. Ефективний і раціональний перерозподіл земельних ресурсів у ринкових умовах можливий за верховенства права та гарантій права на землю й нерухоме майно. Завдяки розвиненій системі нормативно-правового забезпечення земельно-майнових відносин в ЄС сформовано сприятливі умови для розвитку АПК, зростання еколого-економічних показників і забезпечення власної продовольчої безпеки. На сьогодні земельне законодавство більшості країн Європи сприяє розвитку та зміцненню земельних відносин, дає громадянам гарантії права власності чи користування землями, що неминуче відображається в конституціях країн.

Ефективне регулювання земельних відносин, зокрема в агросекторі, визначається системою законодавства, що в умовах Спільної аграрної політики формує продовольчу безпеку країн ЄС. Правову основу Спільної аграрної політики закладено в Договорі про функціонування Європейського Союзу [484]. Ефективна робота за ключовими напрямками розвитку САП формується основними положеннями, що визначають:

- правила прямих виплат фермерам (Регламент ЄС 1307/2013) [110];
- спільну організацію ринків сільськогосподарської продукції (Регламент ЄС 1308/2013) [111];
- підтримку розвитку сільських територій (Регламент ЄС 1305/2013) [108];
- фінансування, управління та моніторинг Спільної аграрної політики (Регламент ЄС 1306/2013) [109].

Управління Спільною аграрною політикою здійснює департамент Європейської Комісії з питань сільського господарства та розвитку сільських територій. В основі стрімкого розвитку економіки країни лежить сучасна аграрна політика, яка забезпечує продовольчу безпеку громадян і визначає стратегічні напрями розвитку та використання земельно-ресурсного потенціалу територій. Вдала аграрна політика сприяє якісним перетворенням в економіці, екології та соціальній сфері (рис. 4.25)

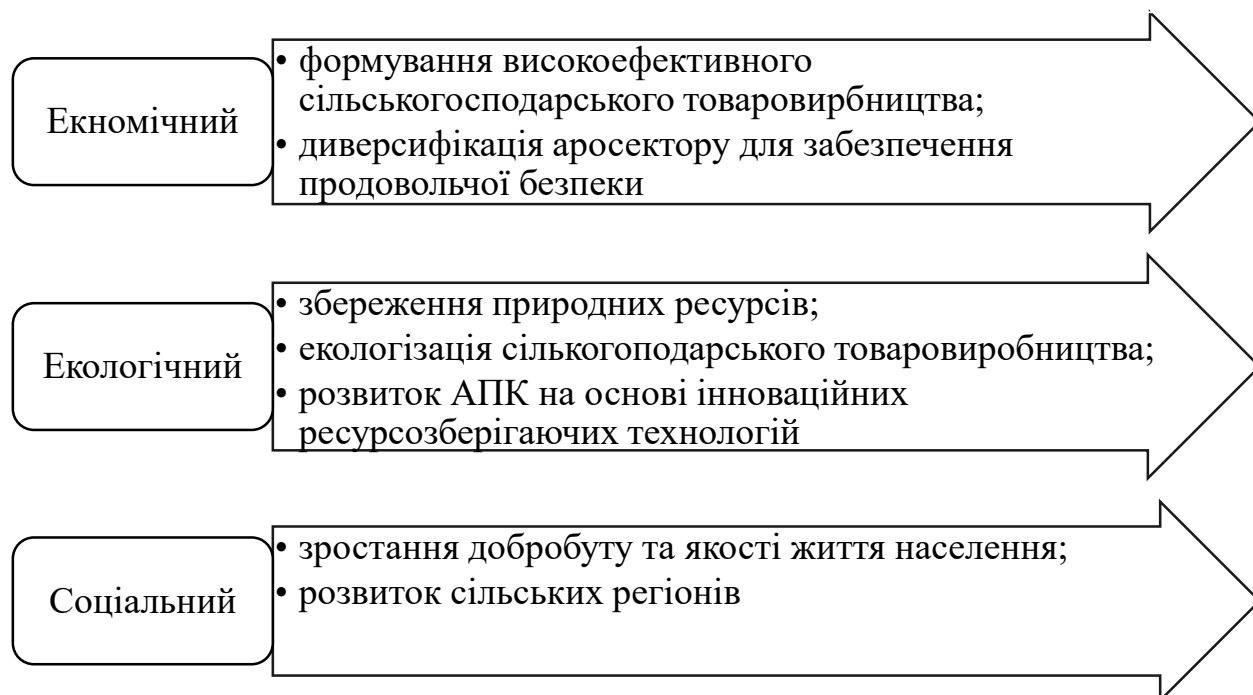

Рис. 4.25. Аграрна політика та напрями реалізації стратегічних завдань*

Примітка. *Авторське тлумачення

Отже, САП забезпечує підтримку та розвиток агровиробників, що сприяє:

економічному росту територій, забезпечуючи:

- продовольчу безпеку;
- робочі місця (сільськогосподарські господарства забезпечують близько 22 млн постійних робочих місць);
- зростаючий експорт агропродукції, що зумовлено її перевиробництвом;

розвитку екологічно стійкого землекористування через:

- забезпечення продовольчої безпеки із суворим дотриманням природозберігаючих, землеохоронних технологій, підтримку Зеленої угоди;
- ріст якості життя в умовах раціонального природокористування;
розбудові сільських територій через:
- формування додаткових робочих місць в агросекторі та розвиток програм субсидіювання фермерів;
- розвиток системи переробних, торгівельних, пакувальних, складських та інших допоміжних агросекторів, що сумарно дає близько 40 млн робочих місць;
- модернізацію та розбудову сільської інфраструктури (надання інтернет-послуг близько 18 млн мешканцям сіл, що еквівалентно 6,4 % сільського населення ЄС).

Спільна аграрна політика – це яскравий приклад того, як цілеспрямована політика, побудована на базі теорії та сприяння реальним інтересам її членів, перетворила країни ЄС із імпортерів агропродукції в експортерів, істотно змінила та покращила структуру й інфраструктуру сільського господарства та сприяє змінам у структурі європейського земельно-ресурсного простору. Однак такий інтенсивний розвиток можливий лише за високоефективного державного регулювання та фінансової підтримки сільськогосподарського господарства та продовольчих ринків.

Висновки до розділу 4

1. Проаналізовано правовий статус і виявлено особливості форм власності на землі країн Європи. Обґрунтовано, що незалежно від форми власності нормування обсягів власності є необхідним у регуляторній земельній політиці для унеможливлення формування концентрацій і монополізації земель.

2. З'ясовано, що розвиненим країнам характерні ліберальні та відкриті ринки земель, а переважаючою формою власності на землі є приватна.

У системі земельних правовідносин у Великобританії, де землі перебувають у довічному володінні монарха, відчуженню підлягають лише права користування землями, що жодним чином не знижує ефективність використання останніх. До того ж у більшості країн Європи існують досить суттєві законодавчі обмеження на зміну цільового призначення земельних ділянок, а також чітко визначено норми землеволодіння і землекористувань.

3. Обґрунтовано роль, особливості та проблеми державного і приватного сектору в управлінні земельними ресурсами. Партнерство між державним і приватним секторами допомагає досягти нових цілей управління земельними ресурсами, що сприятиме підвищенню ефективності використання земельних ресурсів. Розподіл відповідальності між державним і приватним секторами залежить від: політичних цілей країни щодо приватизації, відмінності між юридичною і технічною роботою, характеру і традицій країни, вимог щодо обмеженого доступу до певних типів даних і захисту права на недоторканність приватного життя. Визначено, що управління земельними ресурсами слід розглядати як засіб для досягнення мети, а не як самоціль, у зв'язку із чим запропоновано основні напрями та вигоди для суспільства від ефективної системи управління земельною політикою.

4. Досліджено особливості проведення земельних реформ у країнах колишнього соціалістичного табору та встановлено, що країни – члени ЄС досить успішно подолали наслідки «соціалістичного минулого» в системі землекористування. Створені національні ринки земель навіть із деякими обмеженнями виводять економіки країн на вищий рівень розвитку, порівнюючи з країнами із закритим типом ринкових відносин. Результатами проведення земельних реформ є зростання загальної ефективності АПК, зменшення його ролі у ВВП країни, збільшення інвестиційної привабливості земель і зростання їх цінності із подальшою лібералізацією ринку земель за прикладом розвинених країн Європи (Велика Британія, Нідерланди, Ірландія, Італія, Іспанія, Бельгія та інші). У процесі проведення земельної реформи в країнах Балканського півострова більшість поставлених цілей не були

досягнуті у зв'язку із розвитком корупції, етнічними міжусобицями та економічною відсталістю регіону. У країнах із радянським минулим проводилася приватизація земель, окрім Республіки Білорусь. Розпочаті земельні перетворення в кожній з таких країн різнилися, причому в Молдові та Україні громадяни отримали частки (паї), але їх права суттєво обмежує земельне законодавство, адже ринок сільськогосподарських земель має суттєві обмеження, що унеможливлює притік іноземного капіталу та гальмує розвиток галузі.

5. У процесі дослідження було виявлено, що під час земельних реформ у країнах Центрально-Східної Європи земельні відносини почали розвиватися за двома фундаментально різними підходами: через повернення (реституцію) прав на землю колишнім власникам і через розподіл (фрагментацію) прав на землю серед сільського населення.

6. Встановлено, що ефективність управління земельними ресурсами має пролонговану дію і не завжди можливо досягнути бажаних результатів у короткостроковій очікуваній перспективі, адже ефективність від впроваджених заходів у контексті земельної реформи має переважно середньо- чи довгострокові очікування. Тобто прогнозовані в процесі проведення реформи результати стають помітними для суспільства не одразу, що може спричинити соціальне обурення. Тому відсутність на початковому етапі реформ можливості кількісної оцінки суспільно-економічних вигод від управління земельно-ресурсним потенціалом зобов'язує профільні установи проводити комплекс роз'яснювальних робіт серед громадян.

7. Досліджуючи перерозподіл обсягів фінансування в межах САП у структурі сільськогосподарських угідь сільськогосподарських товаровиробників, зайнятих у виробництві, було доведено, що найбільшу частку фінансування отримують країни ЄС, які мають високий рівень сільськогосподарської освоєності території, на що вказує коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,94$. Фінансова підтримка агросектору ЄС передбачає: прямі платежі, які становили 69,9 % від загальних асигнувань

(42 млрд дол. США), інвестиції в розвиток ринку – 4,6 % (2,7 млрд дол. США), інвестиції в розвиток сільських територій – 25,5 % (15,3 млрд дол. США) від загальних асигнувань. Станом на 2024 рік загальна підтримка складає 53,7 млрд дол. США, що становить близько 40 % бюджету ЄС.

8. Встановлено, що продовольча безпека країн ЄС забезпечується малими фермерськими господарствами (площею землекористування до 5 га), частка яких у загальній структурі господарств становить 63,8 %. Господарства площею понад 100 га складають лише 3,6 %. Середній розмір агропідприємств ЄС зріс із 14,3 га до 17,1 га, тобто на 19,7 % за десятиріччя. Понад 80 % фермерів мають вік понад 45 років, що свідчить про низьку привабливість агросфери для молоді. Щодо кількості ферм, то склалися загальноєвропейські тенденції до її зменшення на 24,8 % за десятиріччя. Рівень зайнятості в агросфері знижується на 9,5 %. З'ясовано, що в основі аграрних земельних правовідносин ЄС лежить оренда земель, яка становить 56 % від усіх зайнятих у сільськогосподарському товаровиробництві земель.

9. Обґрунтовано, що в структурі європейського земельно-ресурсного простору продовольча безпека залежить від посівних площ сільськогосподарських культур (зернових, технічних культур, площі під овочівництвом, садівництвом). Було встановлено, що за останнє десятиліття площі зернових зменшилися на 6,6 %, причому валовий збір знизився на 1,25 %. Середня урожайність становить 5,5 т/га. До того ж за останнє десятиріччя показник урожайності зріс на 5,8 %, що вказує на зростання продуктивності сільськогосподарських угідь. Аналіз структури посівів бобових, олійних та інших технічних культур показує, що за останні десять років частка площ цих культур суттєво зросла (+49,9 %), відповідно, збільшився і валовий збір (+50,4 %), а середня врожайність становить 2,1 т/га (+0,3 % за десятиліття). Це свідчить про нарощування обсягів виробництва джерел білка рослинного походження. Обсяг валового виробництва овочевих культур у країнах ЄС за останнє десятиліття зріс на 0,28 %, причому площі,

виділенні під овочі, скоротилися на 2,65 %, середня врожайність склала 30,8 т/га (за десятиліття +3,0 %), що вказує на підтримку овочівництва в ЄС. Доведено, що для формування збалансованого продовольчого кошика необхідна фруктов-ягідна продукція, виробництву якої сприяє розширення площ багаторічних насаджень. За останнє десятиліття площа таких насаджень в ЄС зросла на 5,11 %, валовий збір збільшився на 6,01 %, урожайність у середньому становить 6,3 т/га та має тенденцію до зростання. За даними аналізу структури основних площ та їх продуктивності було встановлено, що ефективне управління САП, з одного боку, впливає на скорочення посівних площ, а з іншого боку, сприяє зростанню врожайності основних сільськогосподарських культур і збільшенню обсягів валового збору. Питома вага площ, зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції, неоднорідна, найвищою вона є для площ під зерновими і становить 76,5 %.

10. Доведено, що результатом вдалої сільськогосподарської політики є зростаючі тренди економічних показників. Так, за останнє десятиріччя економічна ефективність рослинництва зросла на 17,1 %, тваринництва – на 12,6 %, валова додана вартість агросектору збільшилася на 17,4 %. Загалом економічна ефективність сільського господарства зросла на 14,9 % за десятиріччя в межах Спільної аграрної політики. Доведено економічну ефективність виплат у межах Спільної аграрної політики. Визначено, що на кожне вкладене євро фінансової підтримки в межах САП валова додана вартість сільського господарства в ЄС зростає на 3,5 євро. Найвища ефективність у Нідерландах (12,4 євро), Італії (5,9 євро), Франції (4,0 євро). Встановлено, що фінансова підтримка в межах САП має тенденцію до зростання на рівні 1,9 % до попереднього року. З'ясовано, що питома вага фінансової підтримки агросектору становить 353,9 євро/га. Доведено, що сучасна аграрна політика забезпечує продовольчу безпеку громадян і визначає стратегічні напрями розвитку та використання земельно-ресурсного простору, а також сприятиме економічному росту територій, розвитку екологічно стійкого землекористування та розбудові сільських територій.

11. Доведено, що фінансова підтримка товаровиробників у межах Спільної аграрної політики ЄС є одним із чинників, який впливає на ринки землі, ціноутворення та виплати землевласникам у системі аграрного землекористування. Встановлено залежність величини оренди земель від виплат у Болгарії, Чехії, Естонії, Угорщині, Латвії, Литві, Румунії, Словаччині, Польщі, яка варіює в діапазоні 0,15–0,32 євро на кожне євро виплат, середній показник становить 0,22 євро на кожне євро виплат у рамках САП. У процесі дослідження було встановлено, що середня норма капіталізації за оцінками та видами субсидій по всій вибірці становить 33 % орендної плати. Досліджуючи вплив виплат у межах САП на вартість сільськогосподарських угідь, було встановлено, що виплати у рамках САП сприяють підвищенню вартості сільськогосподарських угідь у широкому діапазоні – від 0,12 до 0,47 євро на кожне євро таких виплат, середній показник по ЄС становить 0,19 євро на кожне виплачене євро. Також під час дослідження було встановлено, що середня норма капіталізації виплат САП складає 34 % вартості сільськогосподарських угідь.

РОЗДІЛ 5**ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ
УДОСКОНАЛЕННЯ ОЦІНКИ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН І РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ
УКРАЇНИ****5.1. Структура землекористування та ефективність її впливу на
формування валового внутрішнього продукту**

Зростаюча інтенсивність природокористування в умовах превалюючої економічної вигоди негативно впливає на стан біорізноманіття. Так, за останні 40 років глобальна популяція в дикій природі скоротилася на 60 %. Згідно з дослідженнями, представленими на Світовому економічному форумі [154], понад половину світового сукупного валового внутрішнього продукту залежить від природокористування.

Одним із способів розрахунку показників валового внутрішнього продукту (ВВП) є виробничий метод, в основу якого покладена валова додана вартість за видами економічної діяльності. На основі результатів досліджень динаміки цього показника визначають напрями державної економічної політики. Багатовекторність використання показників ВВП створює основу для фінансової підтримки Міжнародного валютного фонду (МВФ) [146], Маастрихтських критеріїв конвергенції (зближення) [301], прогнозу державних видатків на оборону тощо.

Для подальшого дослідження за основу будуть взяті показники валової доданої вартості (ВДВ) як основи розрахунку за методологією Державної служби статистики України валового внутрішнього продукту виробничим методом. Суть методу полягає у визначенні валової доданої вартості за видами економічної діяльності як різниці між вартістю виробленої продукції в основних цінах та вартістю матеріальних витрат і послуг, спожитих у процесі виробництва [336]. ВВП у ринкових цінах визначається як сума валової

доданої вартості всіх видів економічної діяльності за всіма інституційними секторами економіки в основних цінах і податків, за винятком субсидій на продукти [334]. Особливістю цього методу є те, що при дослідженні надається можливість *оцінити внесок кожного виду економічної діяльності та кожного інституційного сектору економіки у створення ВВП*.

За основу для подальшого дослідження буде взято виробничий метод, який використовується в сучасній методології Державної служби статистики України щодо розрахунку ВВП. Суть методу полягає у визначенні валової доданої вартості за видами економічної діяльності як різниці між вартістю виробленої продукції в основних цінах та вартістю матеріальних витрат і послуг, спожитих у процесі виробництва [335]. Сума ВДВ видів економічної діяльності дорівнює ВДВ економіки:

$$B.1g = \sum_{i=1}^{19} (P.1_i - P.2_i), \quad (5.1)$$

де $B.1g$ – ВДВ економіки загалом в основних цінах;

$P.1_i$ – випуск i -го виду економічної діяльності в основних цінах;

$P.2_i$ – проміжне споживання i -го виду економічної діяльності.

ВВП для економіки загалом у ринкових цінах визначається як сума валової доданої вартості всіх видів економічної діяльності за всіма інституційними секторами економіки в основних цінах і податків, за винятком субсидій на продукти [335]:

$$B.1 * g = B.1g + D.21 - D.31 \quad (5.2)$$

де $B.1 * g$ – ВВП у ринкових цінах;

$D.21$ – податки на продукти;

$D.31$ – субсидії на продукти.

Зазначений метод має важливе значення для аналізу результатів функціонування економіки. Він дозволяє охарактеризувати внесок кожного

виду економічної діяльності та кожного інституційного сектору економіки у створення ВВП. Відповідно до методики Державної служби статистики України валова додана вартість розраховується як різниця між випуском і проміжним споживанням. Вона містить у собі первинні доходи, що створюються учасниками виробництва [335].

Проблеми використання природних ресурсів і рівня залежності глобальної та національних економік від інтенсивності природокористування гостро постають в умовах кліматичних змін. Тенденції до втрат і незворотних трансформацій природно-ресурсного потенціалу найбільш яскраво проявляються в країнах, економіки яких активно розвиваються (рис. 5.1).

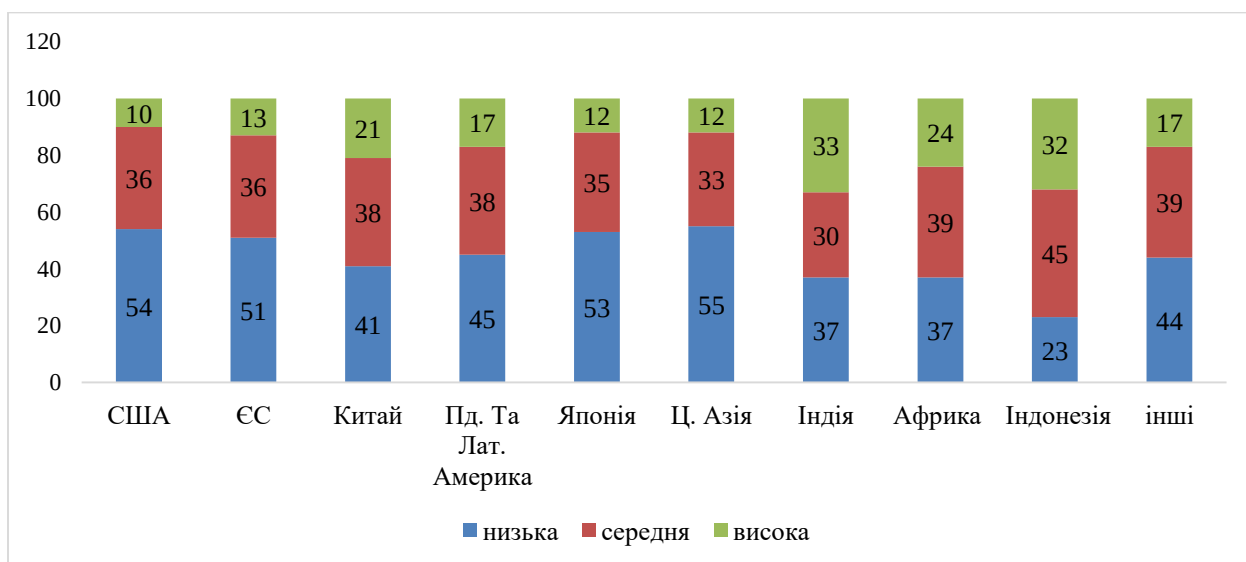

Рис. 5.1. Регіональна природозалежність ВВП, %*

Примітка. *Побудовано автором за [154]

Із діаграми видно, що близько однієї третини ВВП Індії (33 %), Індонезії (32 %) та Африканського регіону (24 %) утворюється в галузях, які активно використовують природні ресурси. Найбільші економіки світу характеризуються найвищими абсолютними сумами ВВП, що залежать від природного сектору, а саме: Китай (2,7 трлн дол. США), ЄС (2,4 трлн дол. США) та США (2,1 трлн дол. США). При формуванні сукупної доданої вартості у різних галузях спостерігається дисбаланс щодо інтенсивності та залежності від природокористування (рис. 5.2).

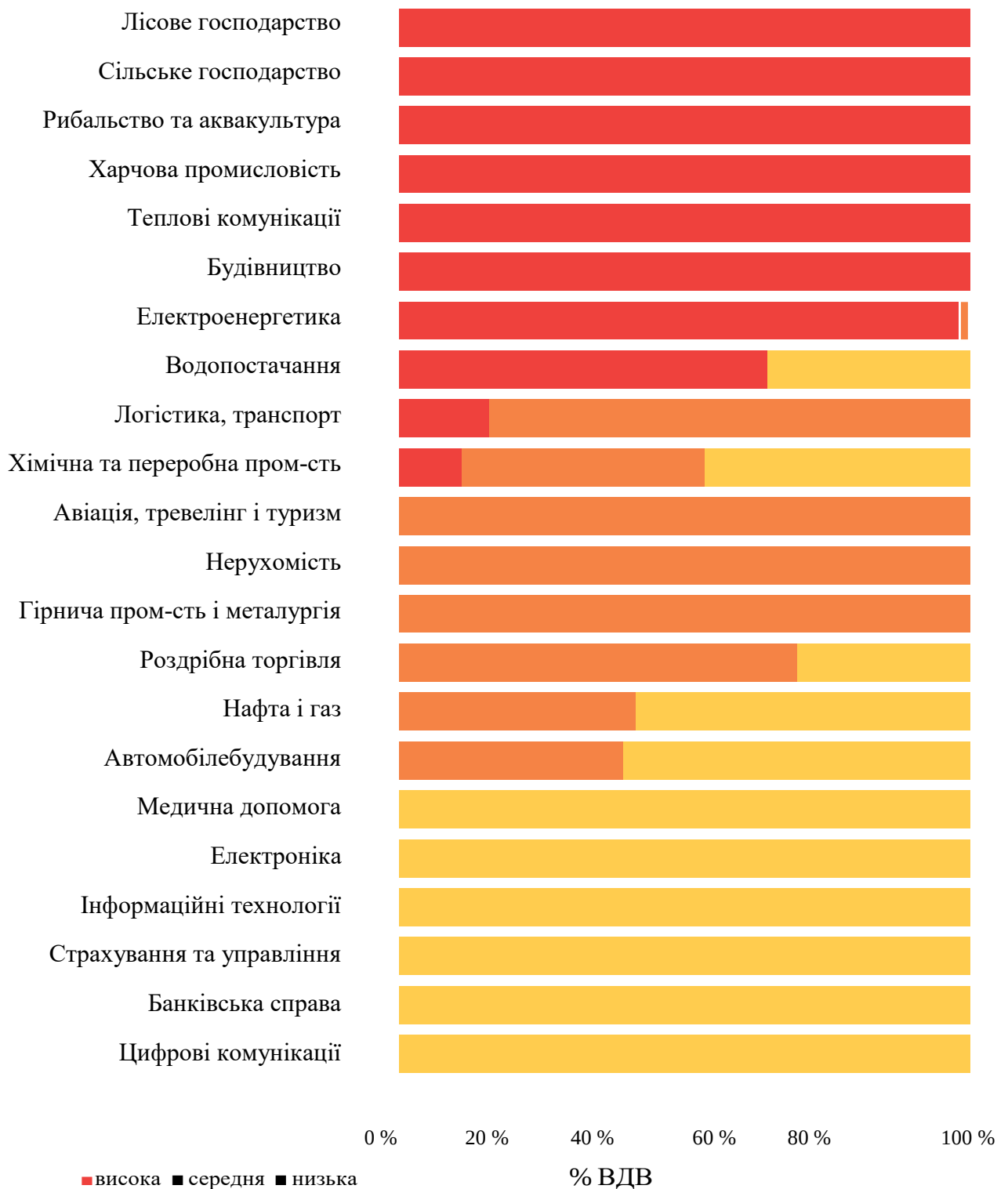

Рис. 5.2. Галузева природозалежність і додана вартість,%*

Примітка. *Побудовано автором із використанням [154]

Залежність валової доданої вартості в перших восьми галузях виробництва значна, наступні галузі вирізняються середнім рівнем залежності. Згідно з дослідженням, проведеним у межах World Economic Forum [154], близько 44 трлн дол. США в структурі світового ВВП залежать від природних капітальних активів, а отже, потенційно перебувають у зоні ризику. Загалом залежність глобальної економіки від природних ресурсів у розрізі галузей виробництва показує, що на ефективність виробництва в деяких галузях значною мірою впливає природозалежність, їх частка у структурі ВВП становить 15 % (13 трлн дол. США). Частково залежні галузі виробляють близько 37 % світового ВВП (31 трлн дол. США). Найбільш природоємні сектори виробництва формують близько 8 трлн дол. США валової доданої вартості: будівництво – 4 трлн дол. США, сільське господарство – 2,5 трлн дол. США та харчова промисловість – 1,4 трлн дол. США. Особливістю природокористування цих секторів виробництва є як пряме вилучення ресурсів із навколишнього середовища, так і надання екосистемних послуг (охорона ґрунтів, збереження водних ресурсів тощо). Особливостями природокористування природоємних секторів виробництва є те, що останні зазнають збитків у разі втрати функцій екосистемою та її здатності до відновлення.

Підсумовуючи, зазначимо, що в структурі виробництва абсолютні економічні показники (ВВП, ВДВ) характеризуються неоднорідністю. Галузева природозалежність є стримуючим фактором економічного зростання регіонів.

Наступним кроком дослідження буде обґрунтування залежності фінансово-економічних показників від ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу в структурі землекористувань. Варто зазначити, що земельні ресурси є невід'ємною частиною природних ресурсів та важливим чинником економічного зростання на рівні із капіталом, трудовими ресурсами, та науково-технічним прогресом.

На сьогодні мірилом високого рівня життя населення країни та індикатором економічного процвітання являється показник валового внутрішнього продукту. Похідні показники, як-от ВВП на жителя (на душу населення) у дол. США, широко використовуються для порівняння рівня життя та моніторингу економічної конвергенції чи розбіжності в межах Європейського Союзу та інших країн. Розробка окремих компонентів ВВП і пов'язаних з ними показників – економічного виробництва, імпорту, експорту, внутрішнього споживання, інвестицій, перерозподілу доходів і заощаджень – сприяє оцінці економічної діяльності та політики ЄС.

Світова економічна криза 2009 року призвела до рецесії в ЄС та інших країнах (США, Великій Британії, Японії), лише економіка Китаю невпинно нарощувала обсяги (рис. 5.3). Наступний спад ВВП у ЄС зафіксовано на рівні 6,1 %, що обумовлено наслідками впливу пандемії COVID-19.

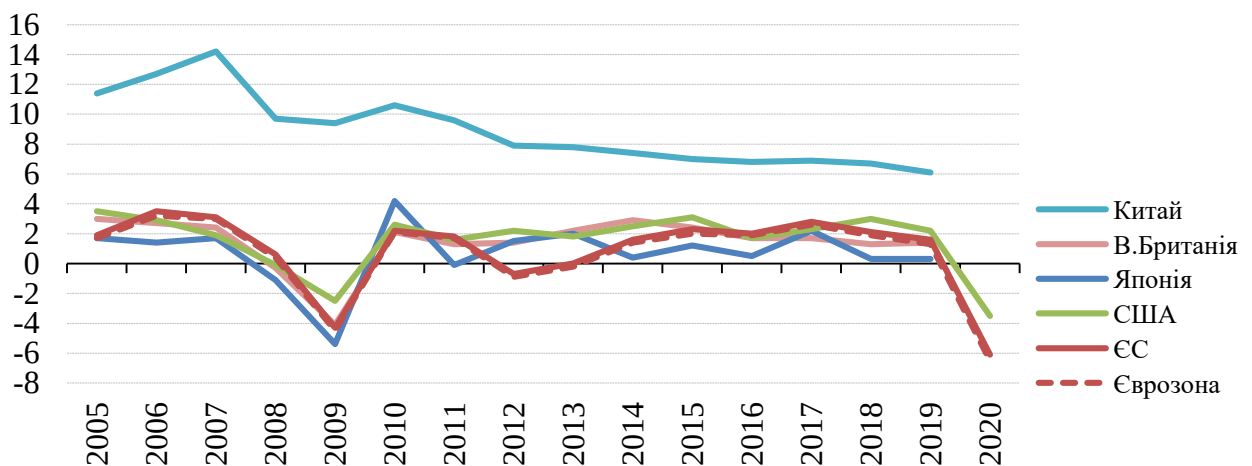

Рис. 5.3. Темпи зміни ВВП у 2005–2020 рр. (порівнюючи з попереднім роком), %*

Примітка. *Згідно з даними [39]

Економічний спад у Єврозоні фактично збігається із трендом в ЄС: скорочення, зафіксовані у 2009, 2012 та 2020 роках, становили відповідно 4,5 %, 0,9 % і 6,5 %. Таким чином, у період 2005–2020 рр. зростання реального ВВП у Єврозоні (загалом на 9,2 %) відбувалося дещо нижчими темпами, ніж у ЄС загалом (12,6 %).

У межах ЄС зростання ВВП можна охарактеризувати як неоднорідне (табл. 5.1). Після економічного спаду 2009 року, за винятком Польщі, у 2010–2011 роках зафіксоване зростання. Із початком пандемії COVID-19 у 2020 році зростаюча динаміка економік країн ЄС різко змінилася. Загалом середньорічне зростання ВВП ЄС за останні 15 років становить 0,8 %.

Таблиця 5.1

Динаміка ВВП, % до попереднього року*

Країна/Рік	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2010- 2020 рр.
Австрія	1,8	2,9	0,7	0,0	0,7	1,0	2,0	2,4	2,6	1,4	-6,3	0,9
Бельгія	2,9	1,7	0,7	0,5	1,6	2,0	1,3	1,6	1,8	1,8	-6,3	0,9
Болгарія	0,6	2,4	0,4	0,3	1,9	4,0	3,8	3,5	3,1	3,7	-4,2	2,3
Греція	-5,5	-10,1	-7,1	-2,7	0,7	-0,4	-0,5	1,3	1,6	1,9	-8,2	-1,8
Данія	1,9	1,3	0,2	0,9	1,6	2,3	3,2	2,8	2,2	2,8	-2,7	1,0
Естонія	2,7	7,4	3,1	1,3	3,0	1,8	3,2	5,5	4,4	5,0	-2,9	2,0
Ірландія	1,8	0,6	0,1	1,2	8,6	25,2	2,0	9,1	8,5	5,6	3,4	4,2
Іспанія	0,2	-0,8	-3,0	-1,4	1,4	3,8	3,0	3,0	2,4	2,0	-10,8	0,2
Італія	1,7	0,7	-3,0	-1,8	0,0	0,8	1,3	1,7	0,9	0,3	-8,9	-0,7
Кіпр	2,0	0,4	-3,4	-6,6	-1,8	3,2	6,4	5,2	5,2	3,1	-5,1	1,3
Латвія	-4,4	6,5	4,3	2,3	1,1	4,0	2,4	3,3	4,0	2,0	-3,6	1,6
Литва	1,7	6,0	3,8	3,6	3,5	2,0	2,5	4,3	3,9	4,3	-0,9	2,6
Люксембург	4,9	2,5	-0,4	3,7	4,3	4,3	4,6	1,8	3,1	2,3	-1,3	2,5
Мальта	5,5	0,5	4,1	5,5	7,6	9,6	3,8	8,6	5,2	5,5	-7,8	3,8
Нідерланди	1,3	1,6	-1,0	-0,1	1,4	2,0	2,2	2,9	2,4	1,7	-3,7	1,1
Німеччина	4,2	3,9	0,4	0,4	2,2	1,5	2,2	2,6	1,3	0,6	-4,8	1,1
Польща	3,7	4,8	1,3	1,1	3,4	4,2	3,1	4,8	5,4	4,7	-2,7	3,6
Португалія	1,7	-1,7	-4,1	-0,9	0,8	1,8	2,0	3,5	2,8	2,5	-7,6	0,1
Румунія	-3,9	1,9	2,0	3,8	3,6	3,0	4,7	7,3	4,5	4,1	-3,9	3,0
Словаччина	5,9	2,8	1,9	0,7	2,6	4,8	2,1	3,0	3,7	2,5	-4,8	2,9
Словенія	1,3	0,9	-2,6	-1,0	2,8	2,2	3,2	4,8	4,4	3,2	-5,5	1,4
Угорщина	1,1	1,9	-1,4	1,9	4,2	3,8	2,1	4,3	5,4	4,6	-5,0	1,4
Фінляндія	3,2	2,5	-1,4	-0,9	-0,4	0,5	2,8	3,2	1,3	1,3	-2,8	0,7
Франція	1,9	2,2	0,3	0,6	1,0	1,1	1,1	2,3	1,9	1,8	-7,9	0,5
Хорватія	-1,3	-0,2	-2,4	-0,4	-0,3	2,4	3,5	3,4	2,8	2,9	-8,0	0,4
Чехія	2,4	1,8	-0,8	0,0	2,3	5,4	2,5	5,2	3,2	2,3	-5,6	1,9
Швеція	6,0	3,2	-0,6	1,2	2,7	4,5	2,1	2,6	2,0	2,0	-2,8	1,7
ЄС 27 2020	2,2	1,8	-0,7	0,0	1,6	2,3	2,0	2,8	2,1	1,6	-6,1	0,8

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [39]

Найбільшого спаду зазнали економіки Португалії – до 7,6 %, Мальти – 7,8 %, Франції – 7,9 %, Хорватії – 8,0 %, Греції – 8,2 %, Італії – 8,9 % та Іспанії – 10,8 %. Аналіз показує, що економіка Польщі мала позитивну динаміку (до 2020 року середній показник росту складав 3,6 %), в Ірландії зберігся ріст економіки навіть у період кризи (середньорічне зростання на 4,2 % в період з 2005 по 2020 рік). Від’ємний темп у розвитку економіки у 2020 році зафіксовано вперше з 2009 року для Бельгії, Болгарії, Данії, Німеччини, Естонії, Франції, Литви, Мальти, Австрії та Словаччини.

Оцінюючи рівень добробуту населення країни чи регіону, досить часто використовують ВВП у розрахунку на одного жителя. Беручи до уваги, що населення ЄС станом на 2020 рік становило 447 млн осіб, середнє значення ВВП на одного жителя для ЄС (у поточних цінах) становило 29,7 тис. євро. Дані про ВВП на одного жителя в окремих країнах ЄС приведено на рис. 5.4.

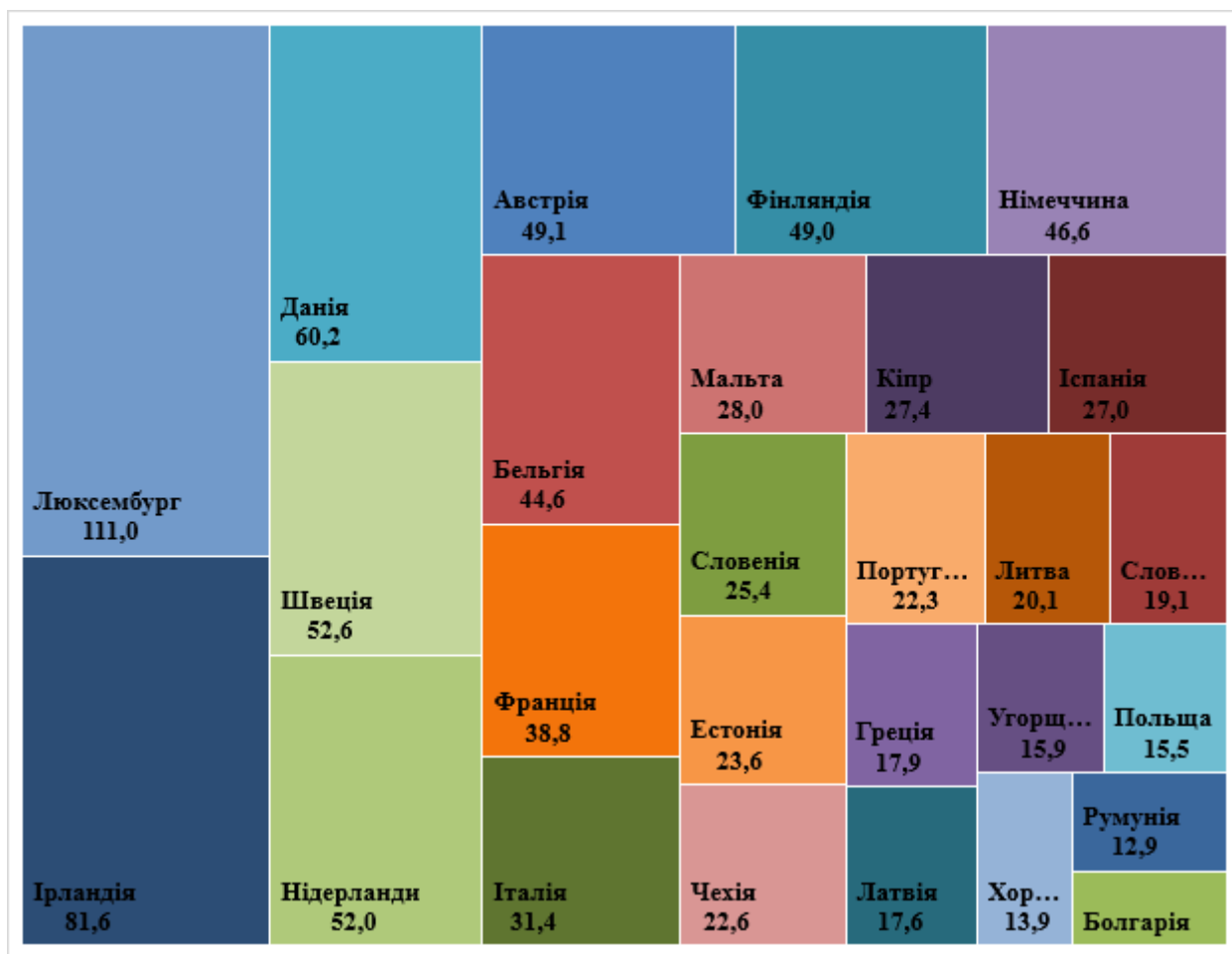

Рис. 5.4. ВВП на душу населення, тис. дол. США*

Примітка. *Побудовано автором за [39]

Найвище значення цього показника серед країн – членів ЄС було зафіксовано для Люксембургу, де ВВП на одного мешканця був приблизно в 3,7 раза вищим за середній по ЄС. Також високий рівень ВВП на особу в Ірландії (81,6 тис. дол. США), Данії (60,2 тис. дол. США), Швеції (52,6 тис. дол. США). Найнижчі значення цього показника в Болгарії (9,8 тис. дол. США) та Румунії (12,9 тис. дол. США).

Встановлено, що валовий внутрішній продукт як основний узагальнюючий показник економічного розвитку відображає сумарний обсяг виробництва товарів і послуг за певний період. Він характеризує економічну активність у країні та визначає її місце у світовому рейтингу. Станом на 2020 рік на Євросоюзу припадало 80,5 % ВВП ЄС (порівнюючи з 84,8 % у 2005 році). Так, частка чотирьох найбільших економік країн – членів ЄС – Німеччини, Франції, Італії та Іспанії – становили трохи менше трьох п'ятих (59,7 %) ВВП ЄС. Економіка Німеччини забезпечувала 25 % ВВП ЄС у 2020 році. Частки інших найбільших держав – членів ЄС суттєво нижчі за 25 %: Італії – 12,4 %, Іспанії – 8,4 % та Франції – 17,3 %. Більш детально показано на рис. 5.5.

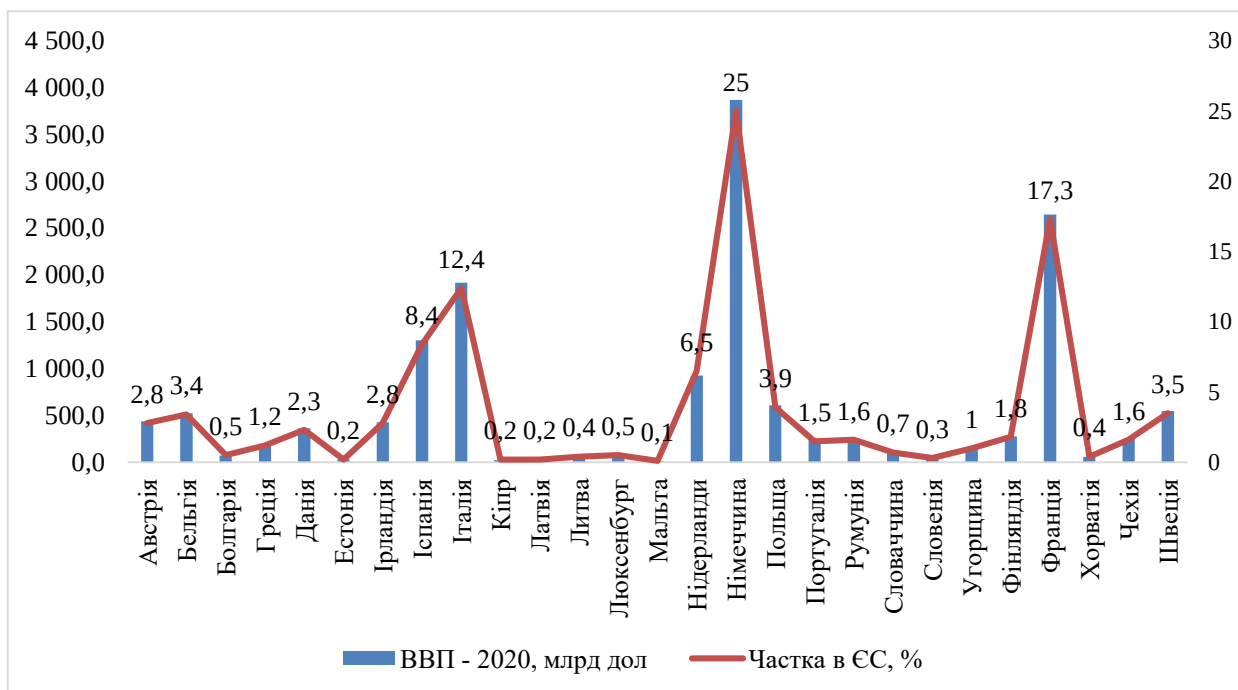

Рис. 5.5. Структура ВВП Європейського Союзу, млрд дол. США *

Примітка. *Побудовано автором за [39]

Наступний етап дослідження передбачає встановлення залежності показників ВВП, виявлення зав'язків і встановлення їхньої міцності з урахуванням секторів виробництва. У процесі дослідження нами було виділено (враховуючи групування видів економічної діяльності, приведені на офіційному сайті Державної служби статистики України та сайті Eurostaty для здійснення порівняльної характеристики впливу різних секторів на абсолютні показники ВВП) такі види економічної діяльності: *сільське господарство; лісове господарство; промисловість; будівництво; торгівля, транспорт; ІТ-сфера; фінансова та страхова діяльність; науково-технічна, адміністративна діяльність; державне управління, оборона, освіта, охорона здоров'я та соціальні служби; інші послуги (податки, мистецтво, розваги та відпочинок)*. Дані приведені в таблиці 5.2.

Одним із головних завдань дослідження є розроблення алгоритму оцінки залежності величини ВВП від складових економіки країн Європи. Так, нами було проведено кореляційно-регресійний аналіз даних за 2020 рік і встановлено відповідні кореляційні залежності (табл. 5.2).

У структурі ВВП країн ЄС частка сільського та водного господарства має коефіцієнт кореляції Пірсона, який становить $r = 0,79$ (відповідно коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,64$), що вказує на відносно слабкий прямий зв'язок між змінними Y та X_1 (див. табл. 5.2). Дослідження показує, що в більшості країн ЄС частка сільського та водного господарства у ВВП незначна (рис. 5.6).

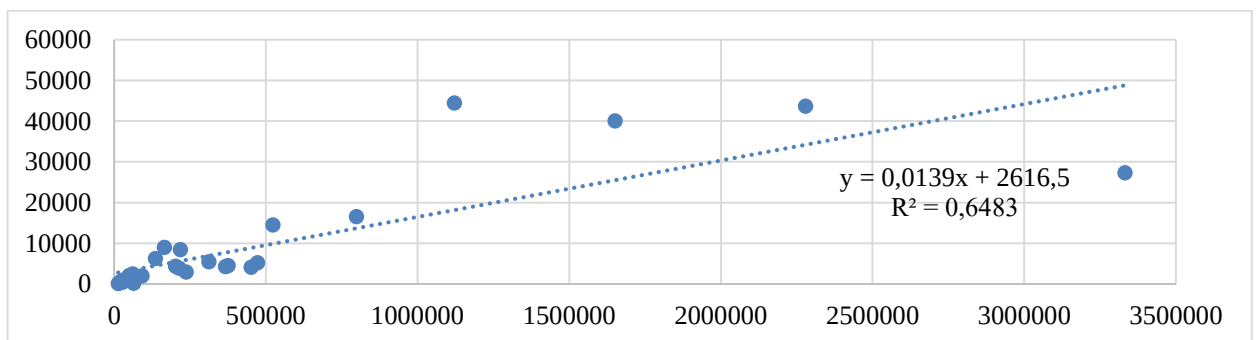

Рис. 5.6. Кореляційний аналіз показників сільського та водного господарства у ВВП ЄС*

Примітка. *Розраховано автором

Таблиця 5.2

ВВП країн ЄС та України за видами економічної діяльності, млн дол. США*

Країна	Всього	Сільське, водне госпо- дарство	Лісове госпо- дарство	Промисло- вість	Будівництво, житлова забудова	Торгівля, транспорт	Фінансова та страхова діяльність, ІТ	Науково- технічна, адміністра- тивна діяльність	Державне управління, оборона, освіта, охорона здоров'я та соціальні служби	Інші послуги (податки, мистецтво, розваги та відпочинок)
	у	Х ₁	Х ₂	Х ₃	Х ₄	Х ₅	Х ₆	Х ₇	Х ₈	Х ₉
Австрія	435651,9	4458,0	1205,4	92793,9	79724,3	88001,7	35723,5	40951,3	81031,3	11762,6
Бельгія	523365,3	4091,8	95,1	83738,5	81121,6	92635,7	58616,9	80074,9	114617,0	8373,8
Болгарія	70345,9	2413,7	329,7	15265,1	10622,2	13365,7	9989,1	4783,5	12029,1	1547,6
Греція	192362,8	8981,6	59,5	27315,5	36933,7	44435,8	16927,9	9233,4	42896,9	5578,5
Данія	361962,6	5368,4	417,2	64726,6	60387,4	68342,6	36883,3	38329,7	77382,6	10124,8
Естонія	31513,7	403,7	289,7	5861,6	4916,1	6523,3	4254,4	2993,8	5451,9	819,4
Ірландія	425147,0	4226,9	24,6	166657,6	38263,2	38688,4	93532,3	37838,1	43365,0	2550,9
Іспанія	1302470,8	44449,6	1091,3	212090,7	245921,1	257631,6	107997,1	114502,9	266739,8	52046,8
Італія	1915850,2	40016,2	2132,5	373590,8	356348,1	379338,3	172426,5	183921,6	337189,6	70886,5
Кіпр	24175,6	505,2	2,5	1909,9	4182,4	5415,3	3674,7	2611,0	4883,5	991,2
Латвія	34027,4	815,6	647,6	5138,1	6737,4	7894,4	2858,3	2858,3	6124,9	952,8
Литва	56815,6	1765,3	334,8	11522,0	7946,2	17141,2	3632,6	4086,6	9194,9	1191,9
Люксембург	74405,9	104,9	43,9	4166,7	10119,2	10863,3	25372,4	9300,7	13169,8	1264,9
Мальта	14875,8	74,4	1,0	1532,2	1621,5	2038,0	2856,2	2603,3	2722,3	1428,1
Нідерланди	926461,8	16487,2	189,1	136189,9	123219,4	185292,4	107469,6	138969,3	201042,2	17602,8
Німеччина	3869252,2	27303,2	3619,8	885173,6	664846,5	610731,1	347884,8	432923,3	757615,8	139153,9
Польща	606718,3	14479,0	1902,4	149252,7	81907,0	151072,9	50964,3	56424,8	92827,9	7887,3
Португалія	234860,6	4311,7	1090,1	40630,9	42744,6	52843,6	20902,6	18084,3	48146,4	6106,4
Румунія	253072,6	8426,3	2202,8	54916,7	40744,7	49855,3	25813,4	22523,5	41757,0	6833,0

Продовж. таблиці 5.2

Країна	Всього	Сільське, водне госпо- дарство	Лісове госпо- дарство	Промисло- вість	Будівництво, житлова забудова	Торгівля, транспорт	Фінансова та страхова діяльність, ІТ	Науково- технічна, адміністра- тивна діяльність	Державне управління, оборона, освіта, охорона здоров'я та соціальні служби	Інші послуги (податки, мистецтво, розваги та відпочинок)
Словаччина	106203,8	1962,9	586,0	24002,1	18479,5	22302,8	8071,5	9877,0	17736,0	3186,1
Словенія	53704,5	904,0	331,2	14339,1	7357,5	10311,3	4457,5	5155,6	9666,8	1181,5
Угорщина	157673,0	6158,0	306,6	38156,9	24439,3	27119,8	14505,9	15294,3	27435,1	4257,2
Фінляндія	275461,7	2866,6	4846,4	53164,1	58948,8	40217,4	25893,4	25067,0	56745,1	7712,9
Франція	2643578,5	43639,3	3945,1	348952,4	491705,6	433546,9	251140,0	375388,1	618597,4	76663,8
Хорватія	57168,3	1991,5	238,0	11090,6	9089,8	11433,7	6688,7	4630,6	10004,4	2000,9
Чехія	247845,6	3815,2	1389,5	71131,7	38663,9	43125,1	25528,1	17349,2	41638,1	5204,8
Швеція	547823,9	5169,5	3595,7	93677,9	87104,0	90938,8	70669,3	62451,9	118330,0	15886,9
Україна	160500,1	15171,1	1716,9	29075,3	15574,6	33420,4	8901,8	8436,3	23178,5	25025,1
ЄС	15442795,3	255189,7	30917,6	2986987,6	2634095,1	2761106,1	1534734,1	1718228,1	3058340,9	463197,2

Примітка. *Розроблено автором із використанням даних [39, 215, 218]

У процесі кореляційно-регресійного аналізу показників лісогосподарського та природоохоронного комплексу було виявлено, що залежність загальнодержавного ВВП від цієї галузі має коефіцієнт Пірсона $r = 0,58$ (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,34$), що доводить відсутність будь-яких суттєвих впливів галузі на ВВП у більшості країн Європи (рис. 5.7).

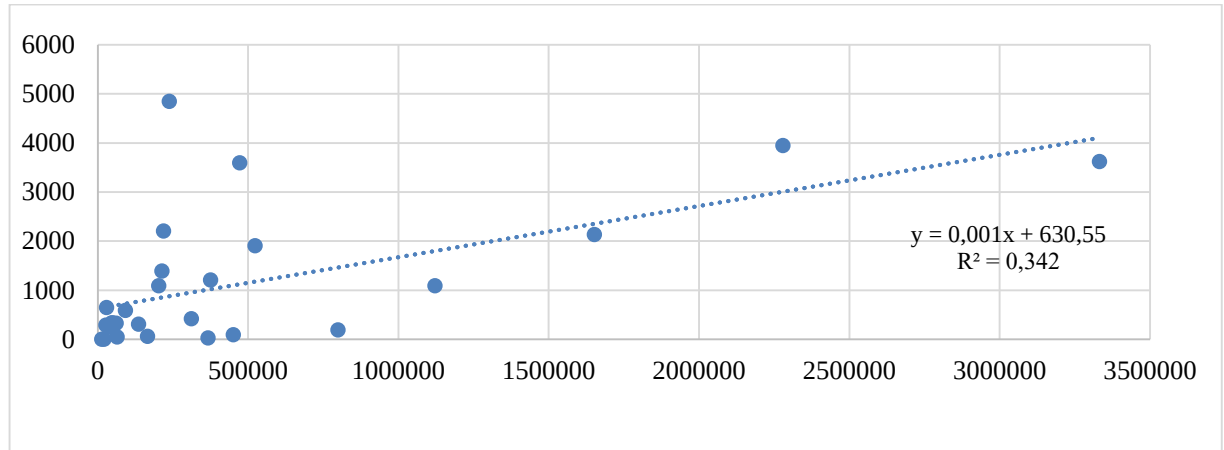

Рис. 5.7. Результати кореляційно-регресійного аналізу показників лісового господарства у ВВП ЄС*

Примітка. *Розраховано автором

За допомогою кореляційно-регресійного аналізу економічних показників для різних галузей визначено такі показники: для промисловості $r = 0,97$ (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,93$); для будівництва $r = 0,99$ (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,99$); для торгівлі, транспорту $r = 0,99$ (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,98$); для ІТ-сфери; для фінансової та страхової діяльності $r = 0,99$ (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,97$); для науково-технічної, адміністративної діяльності $r = 0,98$ (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,96$); для державного управління, оборони, освіти, охорони здоров'я, соціальних служб $r = 0,99$ (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,98$) і для фіскальної системи, культурно-розважальної галузі $r = 0,98$ (коефіцієнт детермінації $R^2 = 0,98$). Високий коефіцієнт кореляції вказує на тісний прямий зв'язок показників та їхню лінійну залежність (див. рис. 5.8–5.14).

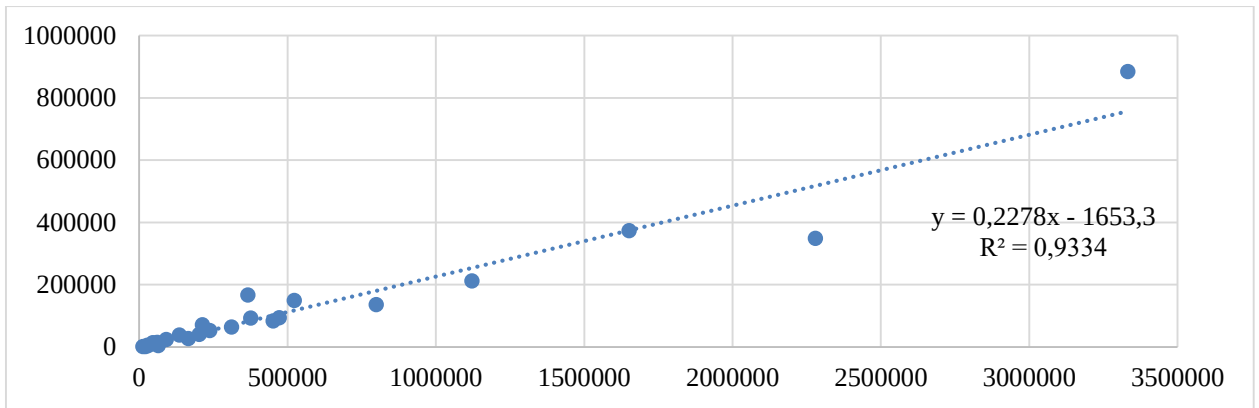

Рис. 5.8. Результати кореляційно-регресійного аналізу економічних показників промисловості у ВВП ЄС*

Примітка. *Розраховано автором

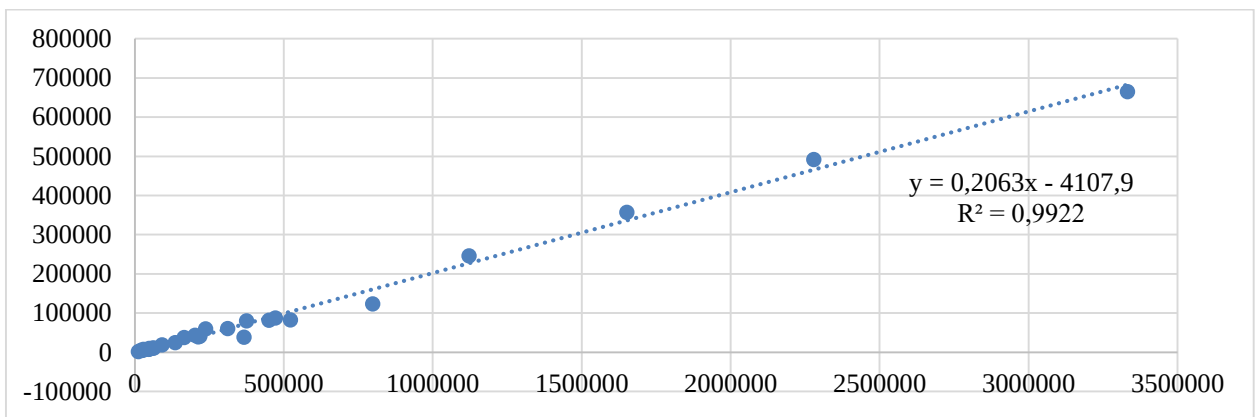

Рис. 5.9. Результати кореляційно-регресійного аналізу економічних показників будівництва у ВВП ЄС*

Примітка. *Розраховано автором

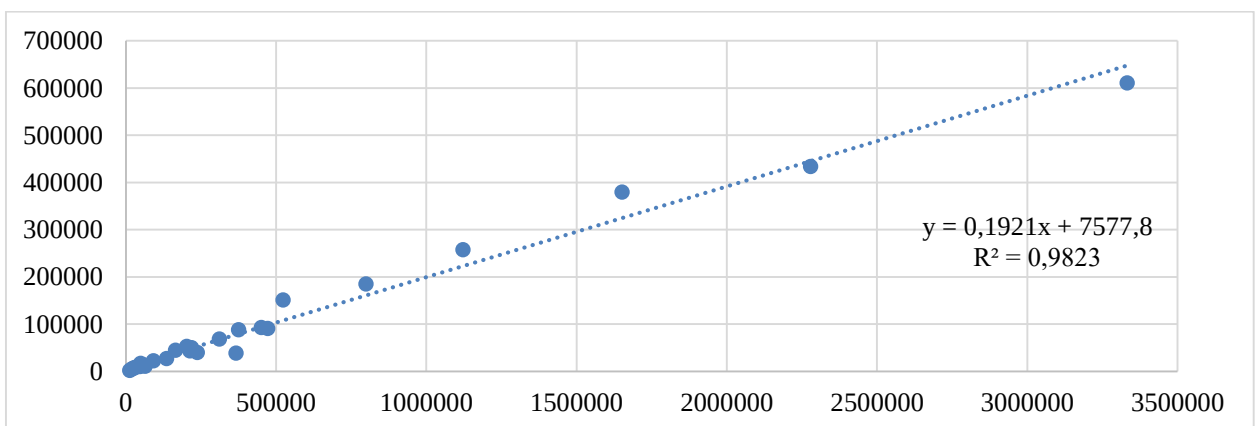

Рис. 5.10. Результати кореляційно-регресійного аналізу економічних показників торговельно-транспортної системи у ВВП ЄС*

Примітка. *Розраховано автором

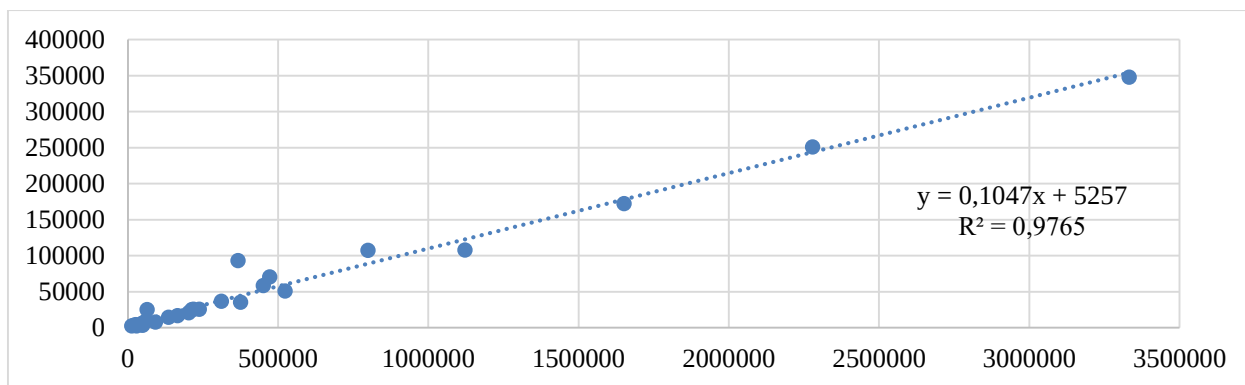

Рис. 5.11. Результати кореляційно-регресійного аналізу економічних показників фінансової, ІТ та страхової діяльності у ВВП ЄС*

Примітка. *Розраховано автором

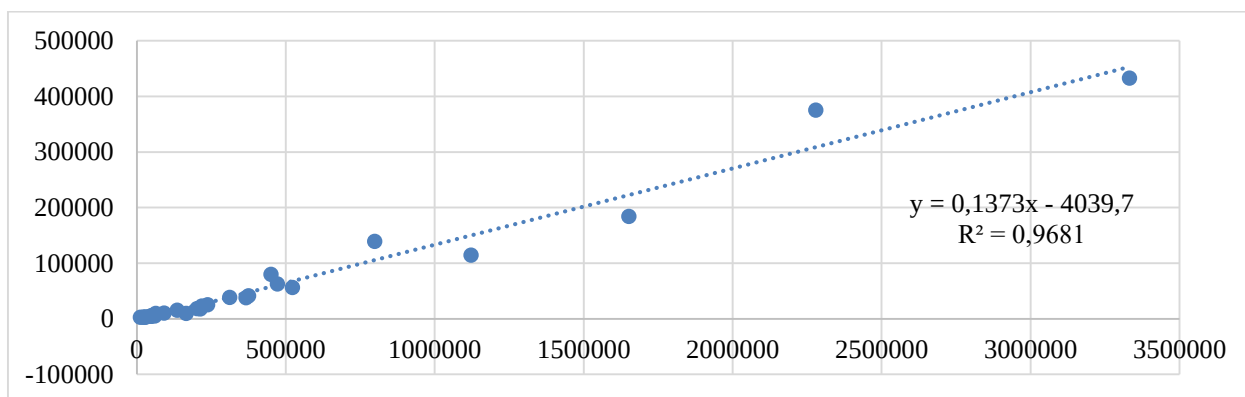

Рис. 5.12. Результати кореляційно-регресійного аналізу економічних показників науково-технічної та адміністративної діяльності у ВВП ЄС*

Примітка. *Розраховано автором

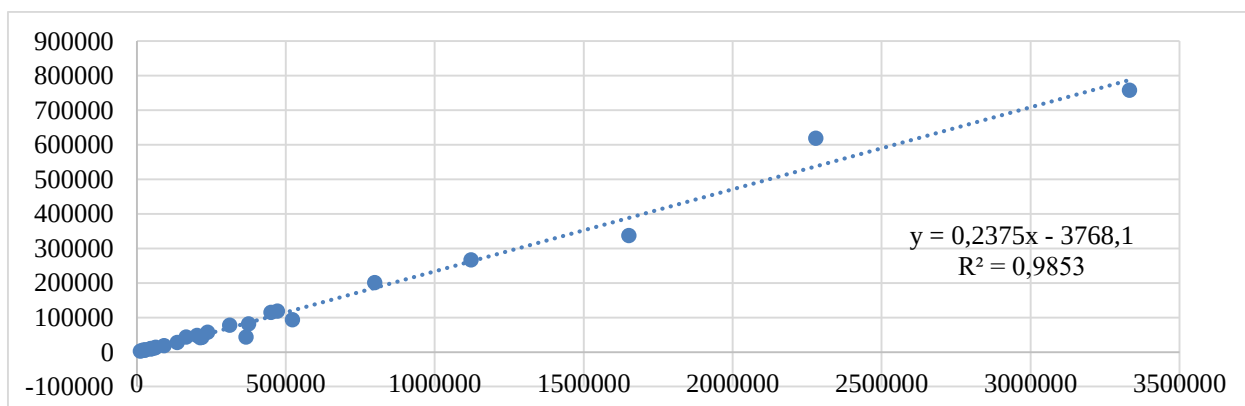

Рис. 13. Результати кореляційно-регресійного аналізу економічних показників діяльності державного управління, оборони, освіти, охорони здоров'я та соціальних служб у ВВП ЄС*

Примітка. *Розраховано автором

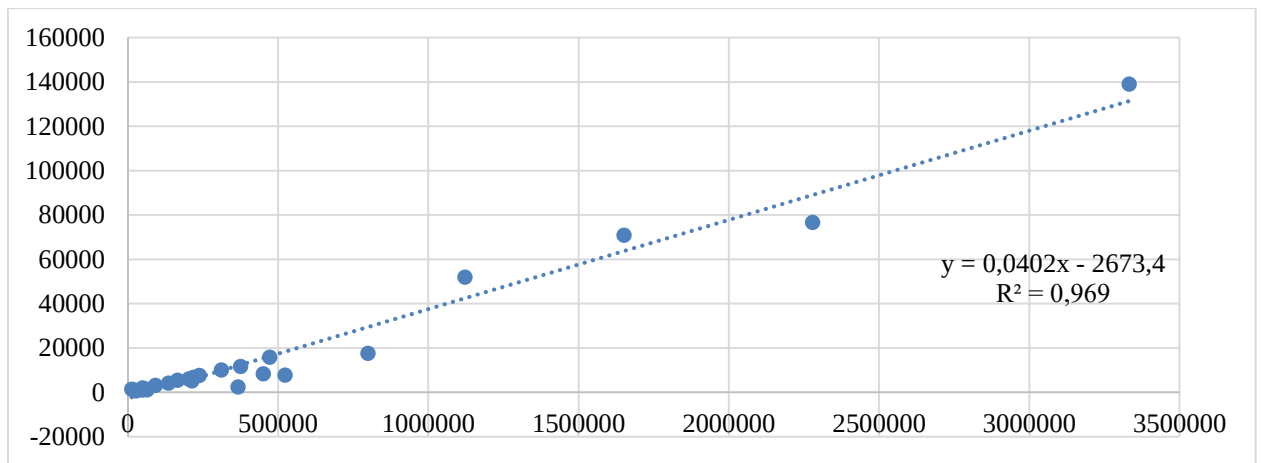

Рис. 5.14. Результати кореляційно-регресійного аналізу економічних показників діяльності фіскальної служби, культурно-розважальної діяльності у ВВП ЄС*

Примітка. *Розраховано автором

Оцінюючи результати проведеного аналізу, можемо зробити проміжний висновок, що ВВП країн ЄС не залежить від сільського, лісового та водного господарств, а економіку формують усі інші сектори економіки.

Подальше дослідження буде спрямоване на визначення впливу системи землекористування на секторальні складові економік країн ЄС. Для цього нами було проведено формування (групування) землекористувань із урахуванням видів економічної діяльності та інституційних секторів економіки. Джерелами даних щодо структури землекористування країн ЄС та України були офіційні джерела: Eurostat [39], Держгеокадастр [218] та Державна служба статистики України [215].

Враховуючи структуру землекористувань країн ЄС (додаток АВ) та України (додаток АГ), було проведено типізацію землекористувань із врахуванням видів економічної діяльності та інституційних секторів економіки країн і сформовано відповідні типи землекористувань (табл. 5.2). Зокрема, було виділено такі типи землекористування: аграрний (який є продовольство) – сільськогосподарські та водогосподарські землі; екологостабілізуючий – природно-заповідні, лісові, сухі, заболочені, занедбані та невикористовувані території; селітебний – охоплює житлову забудову,

громадські території, ділянки, відведені під забудову та операції із нерухомістю; індустріальний – території під промисловими об'єктами, складськими й очисними спорудами, об'єктами транспортно-логістичних і торговельних підприємств, фінансових, страхових, ІТ-установ, науково-технічними, адміністративними, управлінськими, оборонними, освітянськими, медичними та соціальними, податковими, культурно-мистецькими, розважальними, рекреаційними та іншими службами.

Типізація землекористувань європейських країн наведена із врахуванням інституційних секторів економіки країн у таблиці 5.3. Показники виділених типів землекористування ЄС та України приведені на рис. 5.15, із якого випливає, що частка земель ЄС, які формують продовольство, становить 39,6 % площі (Данія – 64,1 %, Ірландія – 62,3 %, Угорщина – 61,1 %, Румунія – 55,6 %) та найменші показники (Фінляндія – 7,6 %, Швеція – 9,5 %, Естонія – 24,7 %, Словенія – 27,6 %). В Україні цей показник становить 71,5 %.

Середній показник екологостабілізуючих територій ЄС становить 35,9 %. Найбільшими частками характеризуються землекористування Фінляндії (62,7 %), Словенії (59,8 %), Швеції (56,6 %), Естонії (55,8 %), Латвії (51,7 %), найменшими – Мальта (0,1 %), Кіпр (6 %), Нідерланди (8,4 %), Ірландія (9,1 %), Данія (13,8 %). Для України цей показник складає 16,5 %.

Частка селітебних земель ЄС становить 3,0 %. Найбільші площі земель житлової забудови, громадські території, ділянки відведені під забудову та операції із нерухомістю в структурі землекористування Мальти (19,3 %), Бельгії (12,3 %), Нідерландів (7,3 %), найменші в Іспанії (1,2 %), Болгарії (1,2 %), Фінляндії (1,3 %), Швеції (1,4 %). В Україні цей показник становить 8,0 %. Оскільки дані землі тісно пов'язані із процесами урбанізації, на нашу думку, вони досить чітко характеризують рівень урбанізації країни.

Комплекс індустріальних територій характеризується різноманітністю та складністю внутрішніх зв'язків і становить 21,5 % досліджуваних територій. Так, території, зайняті об'єктами промисловості й іншими супровідними територіями в ЄС, складають 0,8 % (Ірландія – 2,5 %, Німеччина – 1,2 %, Португалія, Естонія, Нідерланди – 1,1 % і Мальта – 0,1 %, Швеція, Хорватія – 0,3 %, Румунія, Данія – 0,4 %). В Україні частка таких земель становить 0,9 %, що вказує на відносно високий рівень промислового навантаження на територію. Середня по ЄС частка земель, задіяних у транспортно-логістичних і торговельних операціях, становить 3,0 %. Найвищі показники зафіксовані нами для Нідерландів (12,4 %), Бельгії (6,2 %), Люксембургу (5,5 %), Німеччини (5,3 %), Мальти (4,7 %), Данії (4,6 %), а найменші – для Естонії (1,1 %), Латвії (1,7 %), Литви, Болгарії (1,9 %). Україна має найнижчий показник – 1,1 %, що можна розцінювати як недостатній, порівнюючи із високорозвиненими країнами Європи. Найнижчу частку землезабезпеченості мають фінансова, страхова діяльність та ІТ-сфера – 0,21 % по країнах ЄС. Проте в Нідерландах (1,4 %), Данії (0,73 %), Бельгії (0,63 %), Німеччині (0,57 %) він відносно високий, а найнижчий у Люксембурзі (0,004 %), на Мальті, у Словаччині (0,03 %), Естонії (0,04 %), Литві (0,05 %).

В Україні, частка подібних землекористувань становить 0,74 %, що є досить високим показником серед країн Європи (більший лише у Нідерландах). Землекористування, що стосуються науково-технічної та адміністративної діяльності в ряді європейських країн, мають значну частку в системі землекористування, що може пояснюватися високим рівнем розвитку адміністрування територій і стимулюванням розвитку науково-технічного потенціалу територій країн. Так, найбільші показники виявлено для Кіпру (48,5 %), Хорватії (34,6 %), Мальти (29,8 %), Греції (28,02 %), Іспанії (25,5 %), Італії (24,5 %) і Швеції (23,2 %). Найменша частка досліджуваного типу землекористування в Україні (0,02 %), Люксембурзі (1,35 %), Німеччині (3,28 %) і Бельгії (4,14 %).

Організаціям державного управління, оборони, освіти, охорони здоров'я та соціальним службам передано в користування (власність) найбільше земель у Люксембурзі (1,89 %), Швеції (1,36 %), Німеччині та Чехії (1,18 %), найнижчі показники у Латвії (0,05 %), Ірландії (0,1 %), Естонії (0,13 %), показник в Україні становить 1,06 %, що майже вдвічі більше, ніж середній по ЄС (0,59 %).

За результатами проведених досліджень щодо використання земель у сфері розваг і відпочинку, культурно-масових заходів, фіскальних служб тощо було встановлено, що частка від загального землекористування становить: для Нідерландів (8,57 %), Фінляндії (6,59 %), Швеції (5,33 %), Естонії (4,87 %), Данії (3,49 %), найменше ж у Румунії (0,17 %), Болгарії (0,25 %) і Люксембурзі (0,27 %). В Україні цей показник становить 0,07 %, що на 2 порядки менше за середньоєвропейський (2,02 %). Показники використання земельно-ресурсного потенціалу територій країн визначеним сектором економіки, дають змогу проаналізувати, який внесок кожного із них у загальний ріст економічних показників країни. За основу нами було взято показник валового внутрішнього продукту.

У подальшому дослідження передбачає пошук залежностей між економічними показниками прибутковості (середнього показника ВВП із одиниці площі) та використанням земельно-ресурсного потенціалу із врахуванням інституційних секторів економіки країн. Дані приведено в таблиці 5.4.

Результатом кореляційного аналізу є матриця прибутковості секторів економіки від земельно-ресурсного потенціалу країн ЄС та України (рис. 5.16). Аналіз показує, наскільки величина доходу визначеного сектору економіки залежить від площі землекористувань задіяних у формуванні економічних вигод.

Таблиця 5.3

Землекористування за видами економічної діяльності та інституційними секторами економіки, км²*

Країна	Загальна площа	Сільське, водне господарство	Лісове господарство, ПЗФ, занедбані та невикористовувані території	Промисловість, очисні споруди та смітники	Будівництво, житлова забудова, житлова територія, нерухомість	Торгівля, транспорт	Фінансова та страхова діяльність, ІТ	Науково-технічна, адміністративна діяльність	Управління, оборона, освіта, охорона здоров'я та соціальні служби	Інші послуги: податки, мистецтво, розваги
Австрія	83878	26131	36326	567	2673	2601	133	12960	246	810
Бельгія	30666	13695	6974	298	3769	1891	194	1271	234	402
Болгарія	110996	46203	42716	669	1368	2144	88	15377	326	274
Греція	131694	39903	37721	1264	2326	3274	204	36906	268	464
Данія	42925	26437	5910	189	2708	1990	312	2426	390	1498
Естонія	45336	9856	25280	484	952	724	16	4416	59	2206
Ірландія	69947	49202	6381	1760	2287	1578	43	13897	67	371
Іспанія	498502	239308	133862	4843	6076	12917	352	127301	954	1997
Італія	302073	125503	68388	3255	12043	10640	1259	74128	916	2670
Кіпр	9253	1341	559	66	316	338	23	4490	48	49
Латвія	64586	20245	33373	437	1114	1108	55	6947	32	1513
Литва	65284	30066	24378	318	1460	1250	33	3119	104	931
Люксембург	2595	1321	889	17	113	144	0	35	49	7
Мальта	316	98	0	0	61	15	0	94	3	10
Нідерланди	37378	18201	3156	399	2661	4644	524	1976	417	3202
Німеччина	357569	166406	109761	4451	18270	18808	2023	11730	4231	8202
Польща	311928	148986	107486	1809	11120	8626	477	17416	2148	4448
Португалія	89103	39718	39347	998	1955	3529	169	14590	245	270
Румунія	238398	129149	80338	1042	4038	5122	206	14174	476	400
Словаччина	49035	18644	21454	474	1263	1124	17	3843	566	328
Словенія	20273	4890	12125	110	409	569	24	1206	49	176
Угорщина	93012	49493	21431	423	3066	3467	146	6156	394	1065
Фінляндія	338411	23143	212318	3202	4537	6805	245	62318	891	22306
Франція	549060	274770	152013	3038	27056	19418	1329	49303	3790	5011
Хорватія	56594	15404	18097	183	944	1271	95	19569	280	230
Чехія	78871	35456	28520	818	2821	1820	266	3870	928	557
Швеція	447424	39455	253166	1238	6304	9986	305	103962	6072	23850
Україна	603549	431514	99836	5398	48563	6855	4464	130	6370	419

Примітка. *Розроблено автором із використанням даних [39; 215; 218]

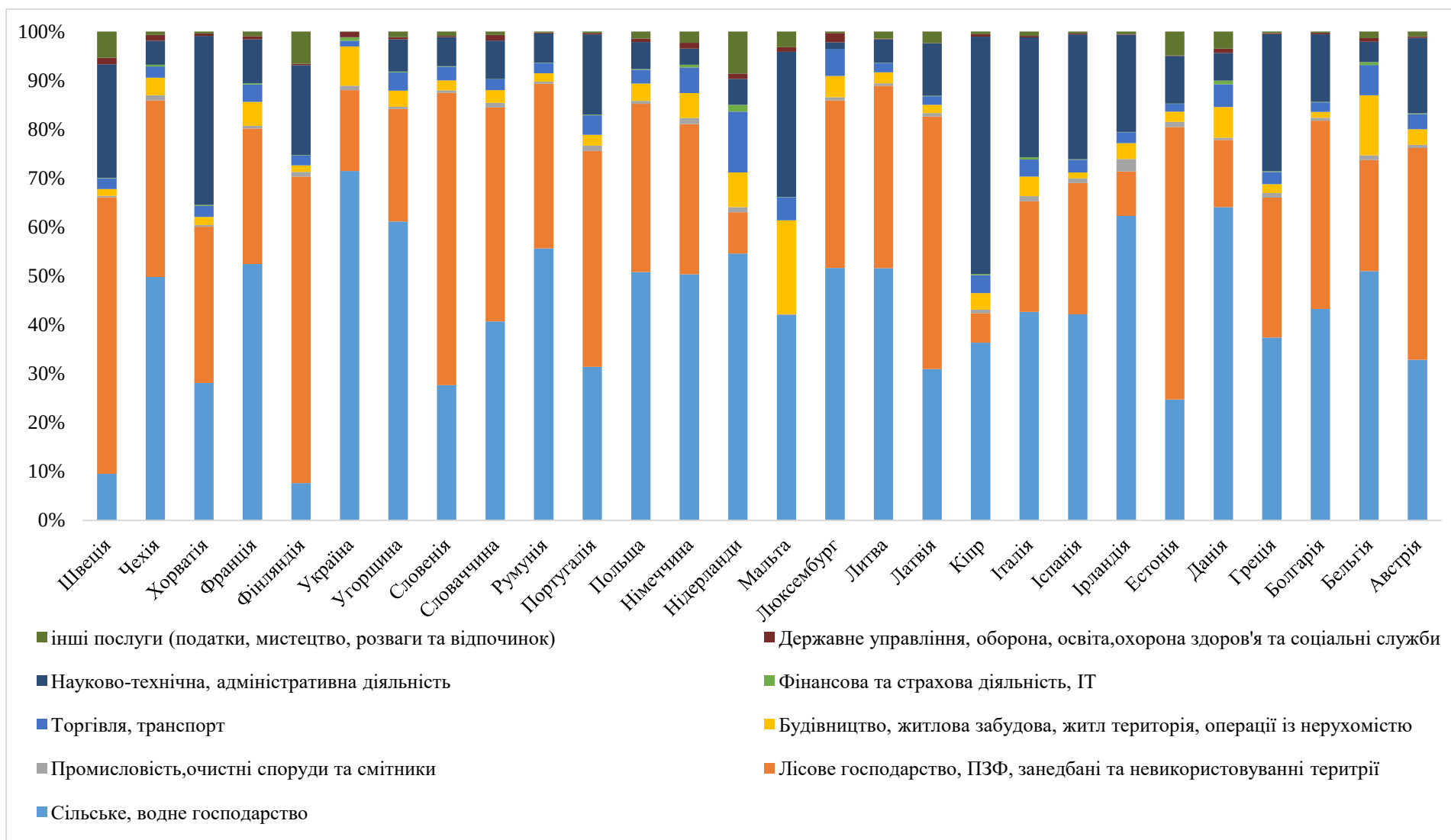

Рис. 5.15. Типізація землекористування із врахуванням інституційних секторів економіки країн, %*

Примітка. *Розроблено автором

Таблиця 5.4

Показники прибутковості земельно-ресурсного потенціалу секторів економіки, тис. дол. США/га*

Країна	Сільське, водне господарство	Лісове господарство	Промисловість	Будівництво, житлова забудова	Торгівля, транспорт	Фінансова та страхова діяльність, ІТ	Науково-технічна, адміністративна діяльність	Управління, оборона, освіта, охорона здоров'я та соціальні служби	Інші послуги: податки, мистецтво, розваги	Середня прибутковість, тис. дол. США/га
	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	Y
Австрія	1,6	0,3	1636,6	298,3	338,3	2686,0	31,6	3294,0	145,2	51,9
Бельгія	2,6	0,1	2810,0	215,2	489,9	3021,5	630,0	4898,2	208,3	170,7
Болгарія	0,5	0,1	228,2	77,6	62,3	1135,1	3,1	369,0	56,5	6,3
Греція	1,8	0,0	216,1	158,8	135,7	829,8	2,5	1600,6	120,2	14,6
Данія	2,0	0,7	3424,7	223,0	343,4	1182,2	158,0	1984,2	67,6	84,3
Естонія	0,4	0,1	121,1	51,6	90,1	2659,0	6,8	924,0	3,7	7,0
Ірландія	1,0	0,0	946,9	167,3	245,2	21751,7	27,2	6472,4	68,8	60,8
Іспанія	2,1	0,1	437,9	404,7	199,5	3068,1	9,0	2796,0	260,6	26,1
Італія	3,1	0,3	1147,7	295,9	356,5	1369,6	24,8	3681,1	265,5	63,4
Кіпр	1,5	0,0	289,4	132,4	160,2	1597,7	5,8	1017,4	202,3	26,1
Латвія	0,4	0,2	117,6	60,5	71,2	519,7	4,1	1914,0	6,3	5,3
Литва	0,5	0,1	362,3	54,4	137,1	1100,8	13,1	884,1	12,8	8,7
Люксембург	0,8	0,5	2422,5	896,3	754,4	2537240,5	2649,8	2687,7	1807,0	286,7
Мальта	5,6	100,0	51073,7	266,3	1358,7	285616,1	276,6	9074,3	1428,1	470,8
Нідерланди	8,1	0,6	3413,3	463,1	399,0	2050,9	703,3	4821,2	55,0	247,9
Німеччина	1,5	0,3	1988,7	363,9	324,7	1719,6	369,1	1790,6	169,7	108,2
Польща	0,9	0,2	825,1	73,7	175,1	1068,4	32,4	432,2	17,7	19,5
Португалія	1,5	0,3	407,1	218,6	149,7	1236,8	12,4	1965,2	226,2	26,4
Румунія	0,6	0,3	527,0	100,9	97,3	1253,1	15,9	877,2	170,8	10,6
Словаччина	1,0	0,3	506,4	146,3	198,4	4747,9	25,7	313,4	97,1	21,7
Словенія	1,6	0,3	1303,6	170,0	181,2	1832,3	42,7	1972,8	67,1	26,5
Угорщина	1,1	0,1	902,1	79,7	78,2	993,6	24,8	696,3	40,0	17,0
Фінляндія	1,1	0,2	166,0	129,9	59,1	1056,9	4,0	636,9	3,5	8,1
Франція	1,5	0,3	1148,6	181,7	223,3	1889,7	76,1	1632,2	153,0	48,1
Хорватія	1,3	0,1	606,0	96,3	90,0	704,1	2,4	357,3	87,0	10,1
Чехія	1,0	0,5	869,6	137,1	237,0	959,7	44,8	448,7	93,4	31,4
Швеція	1,2	0,1	756,7	138,2	91,1	2317,0	6,0	194,9	6,7	12,2
Україна	0,3	0,1	51,7	3,0	47,1	17,4	561,0	34,6	570,0	2,6
ЄС	1,7	3,9	2913,1	207,5	261,0	106874,4	192,7	2138,4	216,3	69,3

Примітка. *Розроблено автором

	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8	x_9	Y
x_1	1									
x_2	0,47	1								
x_3	0,52	1,00	1							
x_4	0,38	0,08	0,13	1						
x_5	0,58	0,81	0,85	0,56	1					
x_6	-0,05	0,08	0,10	0,78	0,46	1				
x_7	0,13	0,03	0,08	0,81	0,48	0,92	1			
x_8	0,67	0,65	0,69	0,40	0,79	0,13	0,20	1		
x_9	0,20	0,57	0,59	0,66	0,78	0,81	0,77	0,45	1	
Y	0,69	0,75	0,79	0,62	0,96	0,49	0,57	0,78	0,76	1

Рис. 5.16. Матриця залежності прибутковості секторів економіки від земельно-ресурсного потенціалу*

Примітка. *Розроблено автором

Можемо зробити висновок, що змінні, для яких $r = 0,7$ та більше, мають відносно міцну залежність кількості зайнятих у галузі земель і прибутковості галузі у формуванні загальних показників ВВП. Найвищий коефіцієнт кореляції має змінна x_5 , яка відповідає за транспортно-логістичну та торговельну складову ВВП ($r = 0,96$), що вказує на дуже сильний вплив землекористувань у галузі. Високим ступенем залежності характеризуються величини при змінній x_2 , яка відповідає лісогосподарському землекористуванню ($r = 0,75$), x_3 – землі промисловості ($r = 0,79$), x_8 – землі в державному управлінні, обороні, освіті, охороні здоров'я тощо ($r = 0,78$), x_9 – культурно-розважальне та рекреаційне землекористування ($r = 0,76$). Дещо слабший кореляційний зв'язок мають землекористування сільськогосподарського та водогосподарського сектору x_1 ($r = 0,69$), що вказує на дещо менший вплив землекористувань цього типу на економічні показники ВВП. При дослідженні виявлено, що землі у житловій (x_4 , $r = 0,62$), фінансовій, страховій, ІТ-сферах (x_6 , $r = 0,49$) та в науково-технічному й адміністративному секторах (x_7 , $r = 0,57$) мають слабкі

кореляційні зв'язки із результативною ознакою – прибутковістю сектору від використання земельно-ресурсного потенціалу, що можна розцінювати як слабку залежність доходу в складі загальнодержавного від площ, які зайняті у виробництві чи наданні послуг галуззю. Тобто чим менший показник «r», тим нижча залежність величини доходу від зайнятих чи використовуваних у виробництві землях (нижча ефективність реалізації земельно-ресурсного потенціалу країни).

Подальший аналіз показників (табл. 5.4) показує, що землі, задіяні у фінансовій, страховій та ІТ-сферах, мають найбільшу прибутковість у розрахунку на гектар. Лідерами за цим показником серед країн Європи є Люксембург – 2537240,51 тис. дол. США/га; Мальта – 285616,13 тис. дол. США/га, Ірландія – 21751,70 тис. дол. США/га. Найменша частка приведених видів діяльності в Греції – 829,80 тис. дол. США/га, Хорватії – 704,07 тис. дол. США/га та Латвії – 519,69 тис. дол. США/га. Середній показник по ЄС становить 106874,4 тис. дол. США/га. Цей показник в Україні становить 17,4 тис. дол. США/га.

Найнижчу вагу у формуванні ВВП мають землі, задіяні у сільському та водному господарстві. Проте найефективніше сільськогосподарські угіддя використовуються у: Нідерландах – 8,08 тис. дол. США/га, Італії – 3,11 тис. дол. США/га, Бельгії – 2,62 тис. дол. США/га та Іспанії – 2,11 тис. дол. США/га. Найнижчу частку в загальнодержавній структурі доходів має аграрна сфера в: Болгарії – 0,50 тис. дол. США/га, Латвія – 0,41 тис. дол. США/га та Естонія – 0,36 тис. дол. США/га. Аналогічний показник в Україні становить 0,33 тис. дол. США/га, що вказує на низьку економічну ефективність землекористування.

Порівняльну характеристику ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу України та ЄС приведено на рис. 5.17.

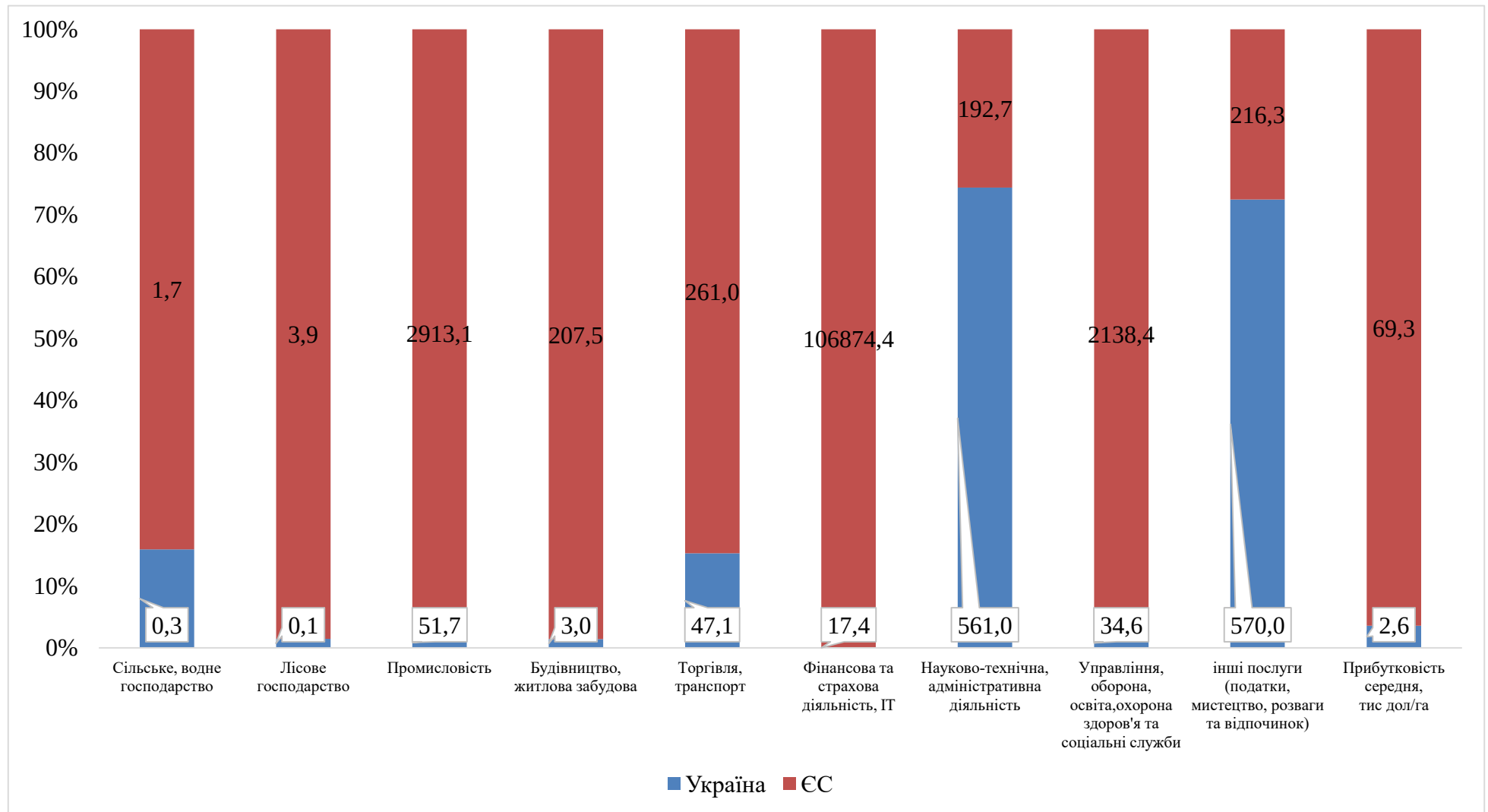

Рис. 5.17. Ефективність використання земельно-ресурсного потенціалу України та ЄС, тис. дол. США/га *

Примітка. *Розроблено автором

Економічно найефективніше використовуються земель під фінансовими, страховими та ІТ-установами (у середньому по ЄС 106874,36 грн/га). Високим економічним ефектом із одиниці площі характеризуються такі сектори: промисловість (у середньому по ЄС 2913,1 тис. дол. США/га), держуправління (у середньому по ЄС 2138,4 тис. дол. США/га). Низькоефективними можемо вважати: сільськогосподарські та водогосподарські землекористування (у середньому по ЄС – 1,71 тис. дол. США/га), лісові площі та заповідні території (у середньому по ЄС 3,94 тис. дол. США/га).

У підсумку можемо сказати, що для забезпечення високих економічних показників (показників ВВП) варто розвивати сектори економіки, які мають вагомий вплив (частку) на формування національного багатства (рис. 5.18).

Рис. 5.18. Логічно-сміслова модель еколого-економічного використання земельно-ресурсного потенціалу*

Примітка. *Узагальнено автором

Віддаючи перевагу економічному росту, потрібно забезпечувати підтримку та розвиток екологічної безпеки та відповідних території (лісового, природно-заповідного фонду та інших територій), продовольчу безпеку як основу добробуту та національного процвітання (сільськогосподарські і рибогосподарські території та угіддя), соціально-інфраструктурні об'єкти та території тощо. Під час дослідження було встановлено, що зростання

економічної ефективності від використання земельно-ресурсного потенціалу пропорційне віддаленню від центру моделі (первинної, продовольчої, безпеки) до вершини (секторів виробництва, які формують економіку).

5.2. Збереження біотичного різноманіття та екосистемних функцій території

Високий рівень життя та благополуччя суспільства суттєво залежить від екосистемних послуг, основою яких виступає біологічне різноманіття природи. Вперше термін «біорізноманіття» був введений у 1988 році американським біологом Е. Вільсоном [155]. Дослідженню проблем збереження біологічного різноманіття та його просторового забезпечення присвячено роботи відомих вчених у галузі економіки природокристування та охорони навколишнього середовища [99; 118; 231; 287; 296; 367; 460]. Проте деякі питання залишаються не до кінця вивченими й обґрунтованими та потребують подальших досліджень.

У найбільш широкому розумінні під терміном *«біологічне різноманіття»* вбачають «різноманітність живих організмів з усіх джерел, включно, серед іншого, з наземними, морськими й іншими водними екосистемами та екологічними комплексами, частиною яких вони є; це поняття охоплює різноманітність у межах виду, між видами і різноманітність екосистем» [299].

Всеєвропейська стратегія збереження біологічного та ландшафтного різноманіття була запропонована в Маастрихтській декларації «Про збереження природної спадщини Європи» (1993 р.). В її основу були покладені Бернська конвенція, Європейська стратегія охорони природи (1990 р.), підсумки Добржиської і Люцернської конференцій Міністрів охорони довкілля (1991 та 1993 рр.) та Конференції ООН з питань довкілля та розвитку (UNCED) (1992 р.), а також інші існуючі ініціативи та програми. Збереження біорізноманіття є важливою складовою екологічної політики України,

оскільки, займаючи менше 6 % площі Європи, Україна володіє 35 % її біорізноманіття [160]. Суспільні вигоди та корисні природні ресурси визначаються системою екосистемних послуг, від яких залежить задоволення фундаментальних потреб людини в середовищі існування й продуктах харчування, а отже, від них прямо залежить рівень нашого життя (рис. 5.19).

Весь перелік екосистемних послуг доступний для більшості членів суспільства, і являє собою невід'ємну складову природного навколишнього середовища. Лісові, водні, повітряні ресурси, корисні копалини, флора, фауна, ґрунтовий покрив тощо формуються під впливом екосистемних функцій територій. Просторовою ресурсотворною основою виступають природні територіальні формації (біотопи), які мають акумулятивну, зберігаючу та забезпечуючу властивості для потреб суспільства. Із посиленням на Національний класифікатор біотопів України у процесі дослідження було виділено такі типи біотопів: морські (М); приморські (П); водні (В); болотні (Б); трав'яні (Т); чагарникові (Ч); деревні (Д); кам'янистих відслонень (К); синантропні (С) [309]. Біорізноманіття та екосистемні послуги (BES) забезпечують суспільні потреби у продовольстві, безпечному доступі до води та в регулюванні якості повітря, які є життєво важливими для підтримки здоров'я та стабільності громад і економіки. Більше половини (55 %) світового ВВП, що дорівнює 41,7 трлн дол. США, залежить від високоефективного біорізноманіття та екосистемних послуг [12]. Дослідження Swiss Re Institute вказують на те, що п'ята частина країн у всьому світі (20 %) піддається ризику руйнування екосистем через зниження біорізноманіття та пов'язаних із цим корисних послуг. Індекс біорізноманіття екосистемних послуг (Biodiversity Ecosystem Services (BES) Index – узагальнюючий оціночний показник, що оцінює, які сектори економіки найбільше залежать від природи, а також вплив кожної країни на зниження BES). Наявність оцінки ризиків відкриє ринок екологічних страхових рішень, що дасть змогу використовувати механізми передачі ризиків для безпосереднього захисту екологічних ресурсів.

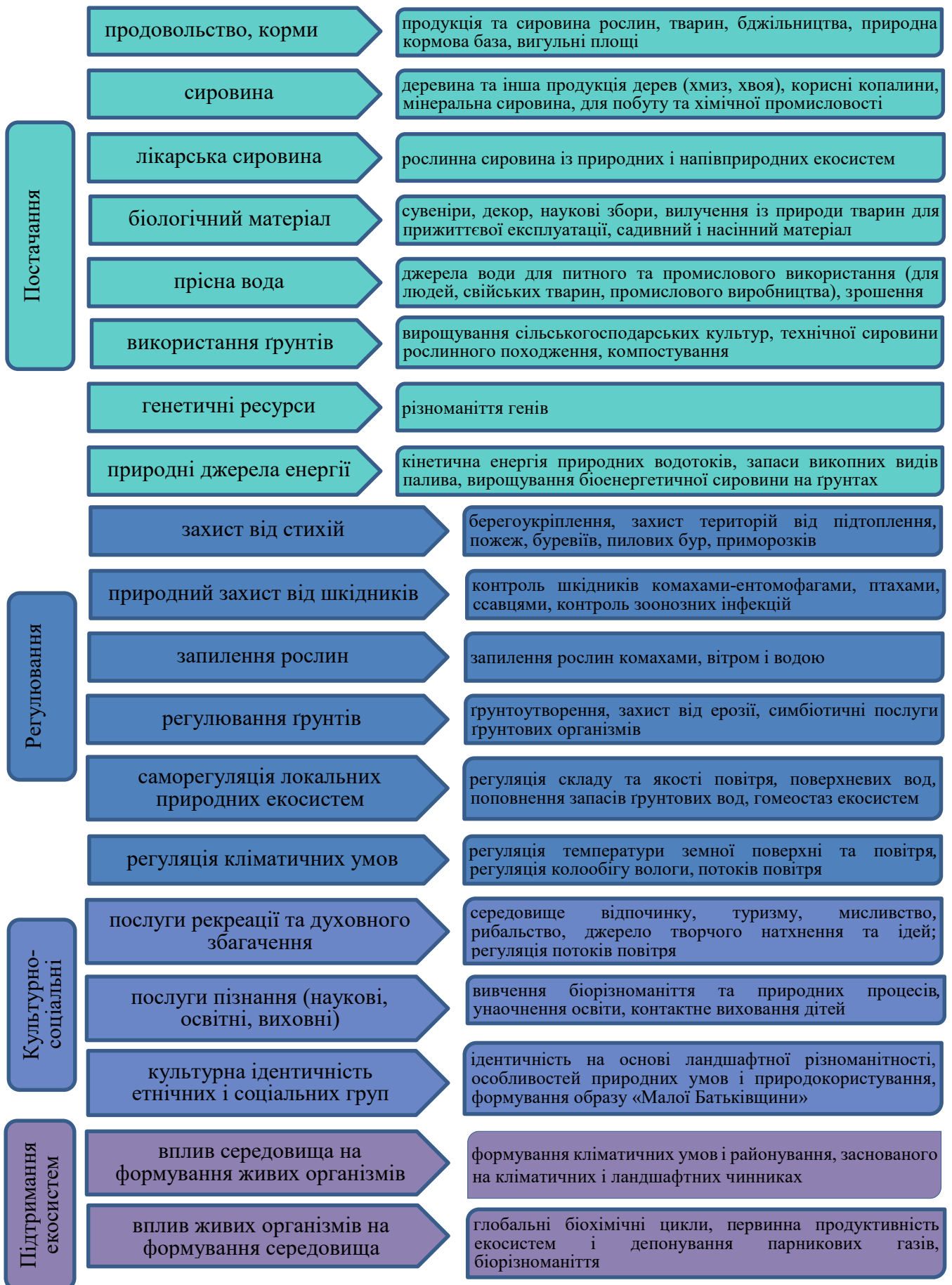

Рис. 5.19. Типізація основних екосистемних послуг (за функціями)*

Примітка. *Узагальнено автором із використанням [184]

На рис. 5.20. приведено показники індексу біорізноманіття екосистемних послуг (BES Index).

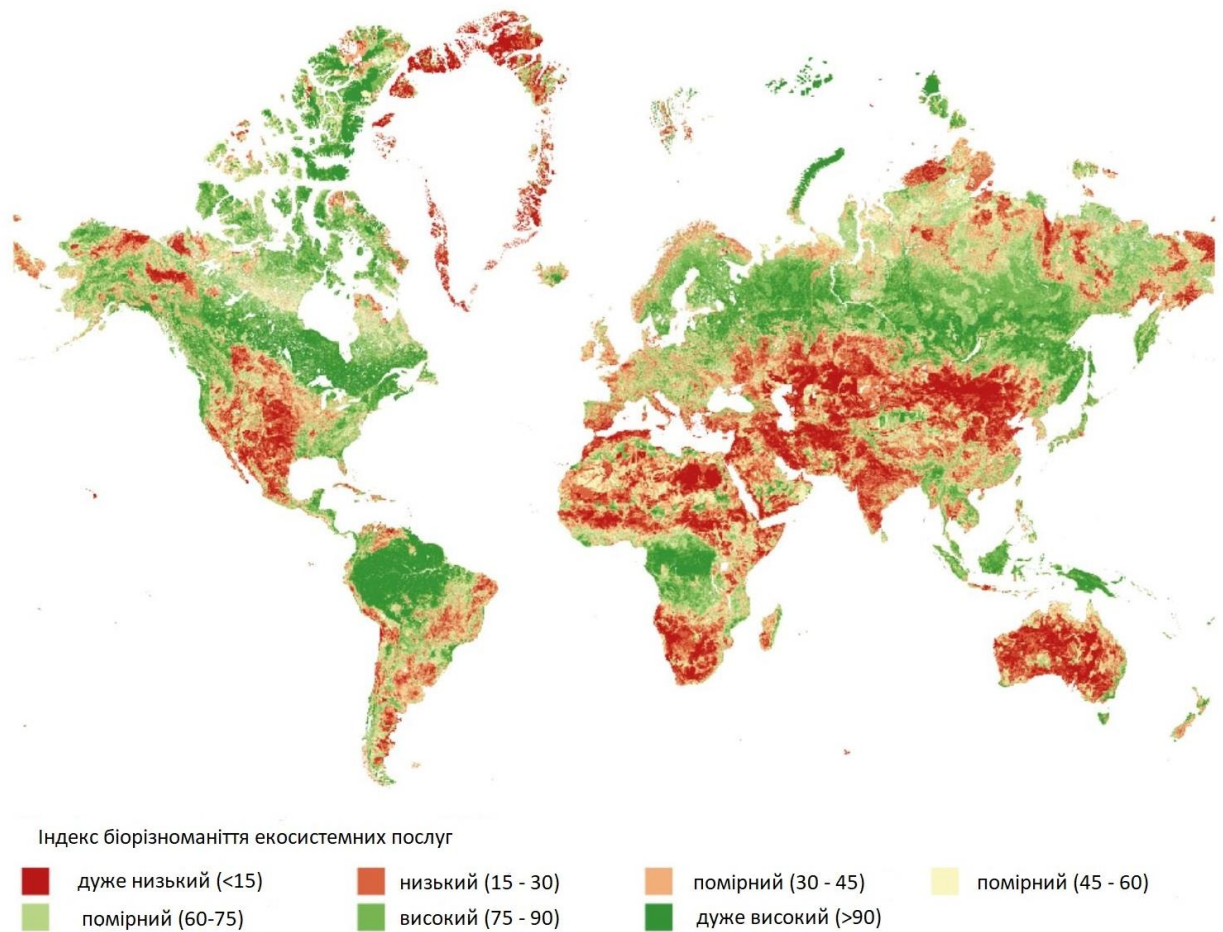

Рис. 5.20. Індекс біорізноманіття екосистемних послуг у світі, BES Index*

Примітка. *Згідно з джерелом [12]

Території із високими значеннями індексу SRI BES (Swiss Re Institute BES) визначаються як «неушкоджені» екосистеми зі значною цінністю для біорізноманіття та високою спроможністю надавати екосистемні послуги. Території з низькими значеннями BES переважно становлять «вразливі» екосистеми, які зазнали наслідків системної деградації. До цієї категорії належать густонаселені райони й економічно розвинені регіони, які є найбільш екологічно нестійкими та мають великий «потенціал» для екологічного колапсу. Проведений аналіз біорізноманіття ряду країн (додаток АД та АЕ) вказує, що його неушкодженість властива країнам із розвинутою економікою,

а це країни ЄС, США, Австралії та інші. Індекс залежності становить від 0,1 до 0,3. Вплив біорізноманіття та екосистемних послуг на ВВП незначний. Країни із економіками, що розвиваються, демонструють високий індекс залежності ВВП від біорізноманіття – від 0,7 до 1,0.

Європейська практика щодо забезпечення населення екосистемними послугами тісно пов'язана із розвитком програм зі збереження, охорони та розвитку природних територій, що визначено національним законодавством [261]. На думку Я. П. Дідуха, при формуванні заповідних територій варто дотримуватися еволюційного, історичного, зонально-географічного, екологічного, науково-пізнавального, господарського, соціального принципів. Проте, як зазначає дослідник, незважаючи на спільну мету збереження природних ресурсів, способи реалізації таких задумів можуть суттєво відрізнятися. Так, на пострадянському просторі основний акцент робився на формування заповідників. Західна природоохоронна система робить акцент на національні парки [220]. Важливим є той факт, що в першому випадку передбачалася охорона «від людей», а в другому – «для людей». Вважаємо, що Західна система створення природо-заповідних територій має стати основою для модернізації та подальшого розвитку як європейської, так і національної системи природокористування.

Так, прийнята Радою Європи Бернська конвенція (в 1979 р. було проголосовано, набрала чинності в 1982 р.) передбачає систему територій особливого природоохоронного значення [23] для сприяння міждержавній співпраці в збереженні дикої флори й фауни та їхнього природного місця існування. Перспективним стратегічним напрямом формування та розширення природних територій Європейського Союзу є мережа об'єктів (територій) Натура 2000 (*Natura 2000 Network*), сформованих для збереження цінних видів, їх виживання та збереження ареалів їх існування. Така екологічна мережа складається із ділянок, визначених відповідно до Директиви про птахів від 1979 року (*Special Protection Areas, SPAs*) [136] і Директиви про місця проживання від 1992 року (*Special Areas of Conservation, SACs*) [142]

Європейського Союзу, щодо яких визначені та виконуються менеджмент-плани охорони видів і оселищ, включених у додатки до цих директив. Мережа Natura 2000 є основним інструментом для збереження біорізноманіття в Європейському Союзі. Зберігаючи стійкість зеленої інфраструктури, країни ЄС гарантовано отримують стійкі екосистемні послуги. Також Бернською конвенцією було засновано й офіційно затверджено (1996) створення екологічної мережі під назвою «Смарагдова мережа» (*Emerald Network*), яка являє собою мережу територій, що охоплює території з особливим природоохоронним інтересом (Areas of Special Conservation Interest, ASCI) на загальноєвропейському рівні.

Натура 2000 та Смарагдова мережа повністю сумісні між собою, у комплексі вони забезпечують цілісний підхід до охорони природних середовищ існування на Європейському континенті. У межах розширення природоохоронних територій та інтеграції сусідніх територій в Європейське природне середовище Радою Європи та Європейським Союзом у 2008 році було запущено нову спільну програму Смарагдової мережі, спрямовану на розширення мережі в країнах східного партнерства Євросоюзу, а саме: Азербайджані, Вірменії, Грузії, Молдові та Україні [263]. Смарагдова мережа – це природоохоронні території, які створюють у всій Європі для збереження видів і оселищ, яким загрожує зникнення в масштабах усього континенту. Мережа створюється на виконання вимог Бернської конвенції. Планується, що після приєднання України до європейського союзу буде забезпечено суттєве фінансування заходів охорони відновлення видів і оселищ на територіях мережі Емеральд [443]. Підписавши Угоду, Україна зобов'язалась, серед іншого, до 1 вересня 2021 року завершити роботу з проєктування мережі Емеральд та впровадити заходи щодо захисту й управління територіями, які будуть включені до її складу [183]. Наразі мережа складається з 271 території, її площа становить 12 % площі України. Території, віднесенні до Смарагдової мережі Молдови, Норвегії, Швейцарії, України та інших країн Європи, наведені в міжнародному додатку «List of emerald network areas of special

conservation interest «ASCI List» [148]. Смарагдова мережа поширює природоохоронні стандарти ЄС за межі її кордонів та готує природоохоронне законодавство держав-партнерів до інтеграції в ЄС (див. рис. 5.21) [505].

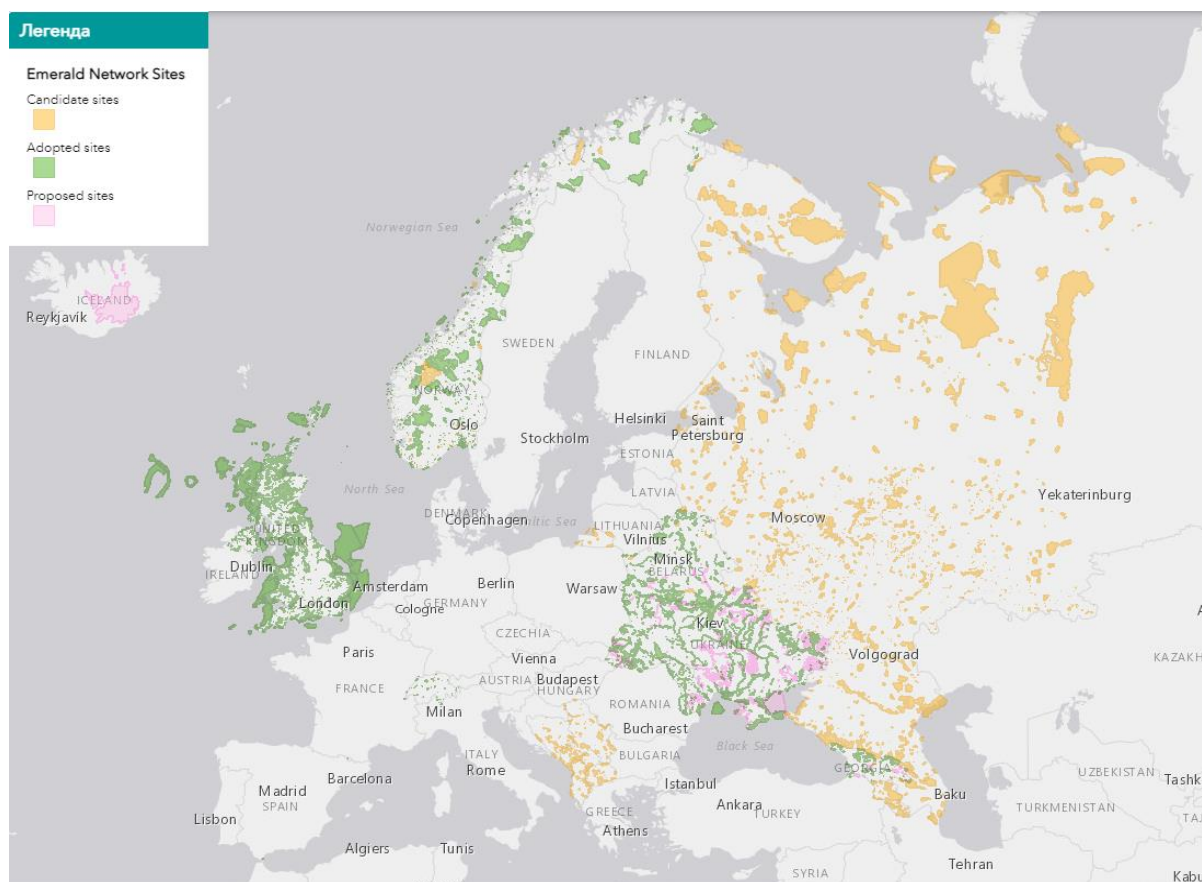

Рис. 5.21. Схема Смарагдової мережі в Європі*

Примітка. *Згідно з джерелом [281]

Загальна структура Смарагдової мережі приведена в таблиці 5.5.

Таблиця 5.5

Смарагдова мережа у 2022 р.*

Країна	Ділянка	Площа, га	%
Швейцарія	37	642,2	1,6
Чорногорія	32	2400,8	17,1
Україна	271	72425,76	12
Молдова	174	142,3	12,2

Примітка. *Згідно з джерелом [104]

Враховуючи те, що в Україні діють положення Бернської конвенції, наразі Смарагдова мережа активно розвивається (рис. 5.22) та охоплює близько **12 %** території країни, зокрема і лісових площ [28].

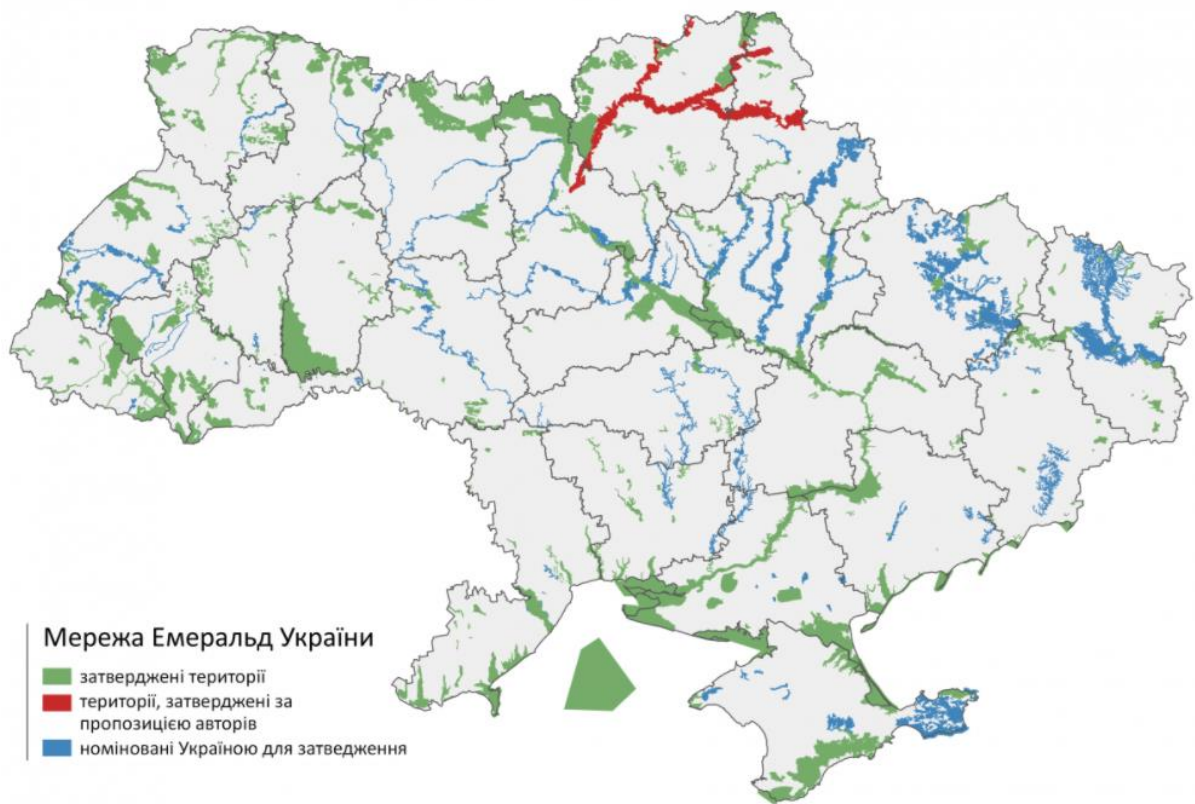

Рис. 5.22. Смарагдова мережа в Україні*

Примітка. *Згідно з джерелом [28]

Зазначимо, що країни ЄС активно розвивають систему екологічної мережі. Подальшим кроком у нашому дослідженні буде системне дослідження просторових характеристик *Натура 2000* як основи збереження природного різноманіття та екосистемних функцій території в країнах ЄС.

Враховуючи цілісність і безперервність природних систем екомережі окремих держав мають різний ступінь взаємозв'язку та проникності. Проблема безперервності екомережі особливо актуальна на адміністративних кордонах, які фактично є перепорою для міграції видів. Тому між державами – членами ЄС розробляються програми взаємної інтеграції (формування екокоридорів) природно-заповідних територій (рис. 5.23).

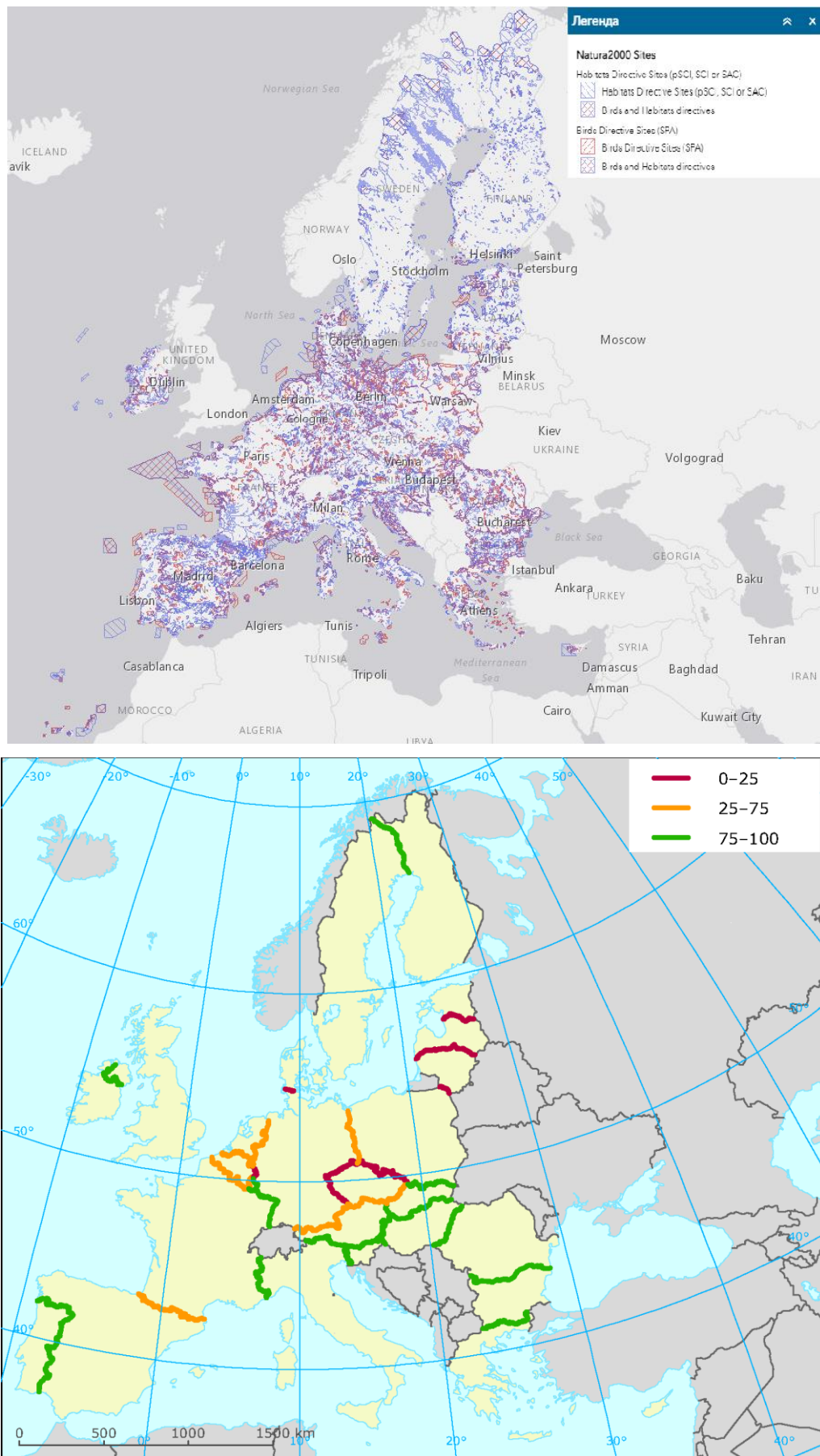

Рис. 5.23. Схема мережі Natura 2000 та її міждержавна інтеграція, %*
Примітка. *Згідно з джерелом [282]

Аналізуючи динаміку зміни площ екомережі ЄС, починаючи з 1993 року, спостерігаємо постійне зростання площ (рис. 5.24). Починаючи із 2010 року та до 2020 року включно, середній показник росту площ Natura 2000 становить 4,5 %. Зростання площ Natura 2000 до попереднього року приведено на рис. 5.25, що підтверджує позитивну динаміку щодо розширення екомережі (зниження показника за 2020 пов'язане із виходом Великої Британії із ЄС).

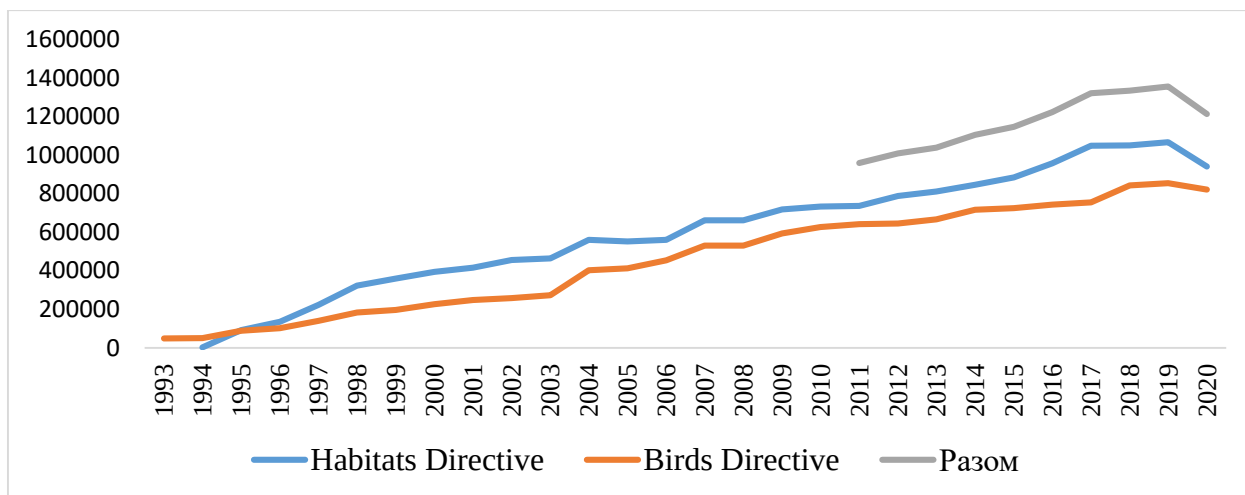

Рис. 5.24. Динаміка зміни площ Natura 2000 в ЄС, тис. га*

Примітка. *Згідно з джерелом [208]

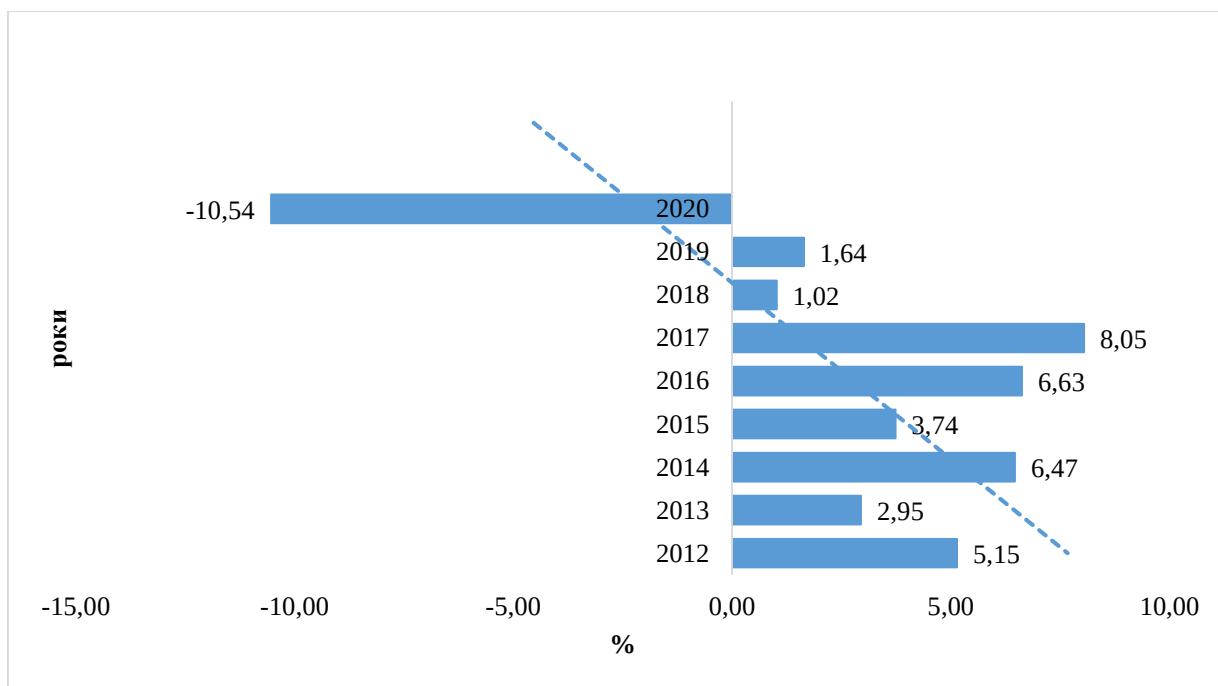

Рис. 5.25. Динаміка площ мережі Natura 2000 до попереднього року, %*

Примітка. *Згідно з джерелом [208]

Територія європейської екомережі Натура 2000 складається із морських (37,1 %) і сухопутних (62,9 %) територіальних комплексів, на які покладено основні функції збереження природного різноманіття в межах Пан'європейської смарагдової мережі, визначеної Бернською конвенцією (рис. 5.26).

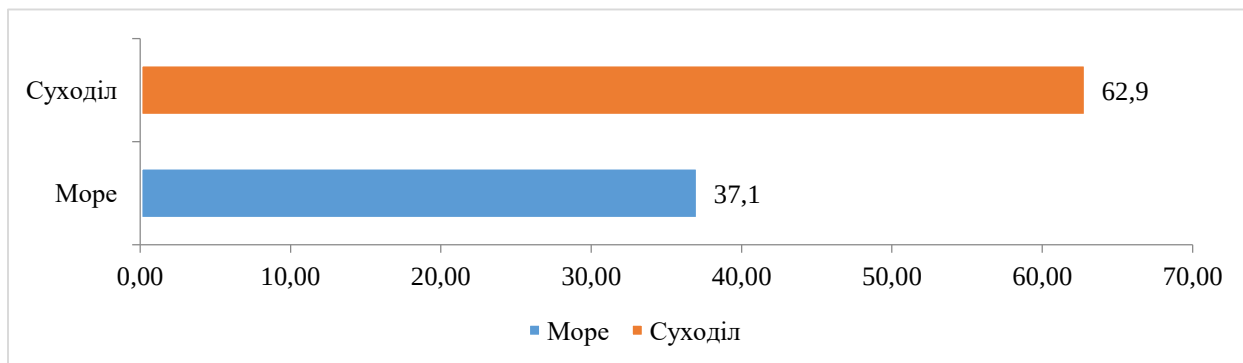

Рис. 5.26. Структура мережі Натура 2000, %*

Примітка. *Згідно з джерелом [89]

Натура 2000 займає понад 18 % суходольної території ЄС і понад 8 % морських територій і є найбільшою скоординованою мережею природоохоронних територій у світі [208]. Всього в країнах – членах ЄС успішно функціонує близько 27000 таких об'єктів (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Структура мережі Натура 2000, км²*

Таксон	SPA	SCIs	Natura 2000
Об'єкти Natura 2000, шт	5397	23 567	26935
Natura 2000, суходіл, км ²	527472	587 172	764222
Natura 2000, море, км ²	294801	354 971	450752
Natura 2000, загальна площа, км ²	822273	942 143	1214974
% територій ЄС	12,8%	14,2%	18,5%
Територія ЄС (км ²)	4131745	4131745	4131745

Примітка. *Згідно з джерелом [89]

У структурі землекористування частка територій, які належать до Натура 2000, досить сильно різняться. Структуру національних екомереж приведено на рис 5.27.

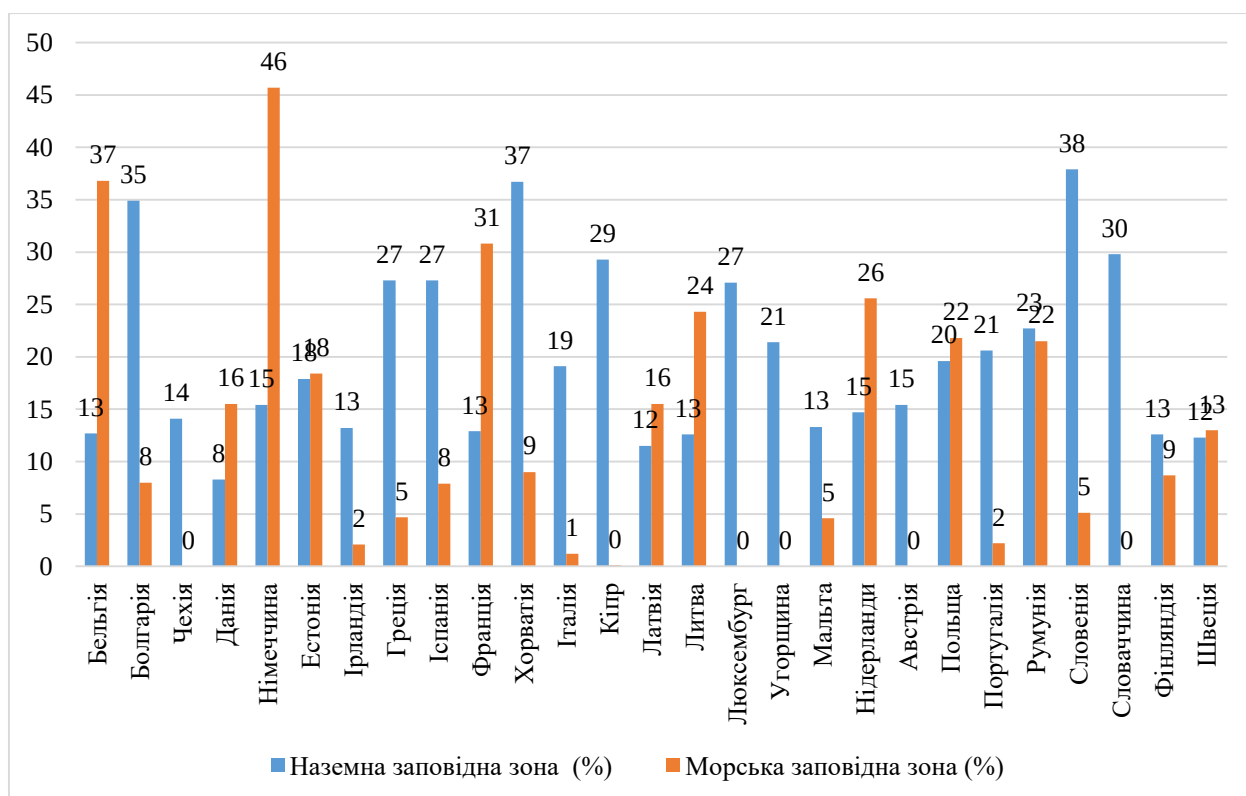

Рис. 5.27. Частка території (акваторії) мережі Натура 2000 країн ЄС, %*
Примітка. *Згідно з джерелом [39]

Як видно з рисунка, у Словенії (37,9 %), Хорватії (36,7 %), Болгарії (34,9 %), Словаччині (29,8 %) близько третини площі країни входить у структуру екомережі ЄС, що вказує на високий рівень підтримки екосистемних функцій території. У Данії (8,3 %), Латвії (11,3 %), Швеції (12,3 %) території мають статус екомережі та належать до Натура 2000. Частка морської заповідної зони найвища в Німеччині (45,7 %), Бельгії (36,8 %), Франції (30,8 %), найнижча в Італії (1,2 %) і Португалії (2,2 %). Така структура земель вказує на те, що станом на 2021 рік більшість країн ЄС (зокрема економічно розвинених) не досягли цілей сталого розвитку Стратегії збереження біорізноманіття до 2030 року (Biodiversity strategy for 2030) [13], що є основною частиною Європейської зеленої угоди (the European Green Deal), головні завдання та перспективи розвитку якої розглянуті в підрозділі 5.3. Нагадаємо, що згідно зі стратегією до 2030 року 30 % суші та 30 % морських територій мають увійти до Натура 2000 [13].

Загальноєвропейська екомережа являє собою досить складку територіальну структуру та характеризується неоднорідністю і нерівномірністю розташування природоохоронних об'єктів. Складність реалізації природоохоронної складової обумовлюється ще й тим, що до її складу входять сільськогосподарські угіддя. Частка агроєкосистем у межах національних екомереж Natura 2000 відрізняється своєю насиченістю. Розширену структуру приведено в додатку АЖ. Так, бачимо, що до екомережі входять території, які активно використовуються в господарстві. У межах ЄС в структурі екомережі задіяно 11 % сільськогосподарських угідь і 22,9 % лісогосподарських (рис. 5.28).

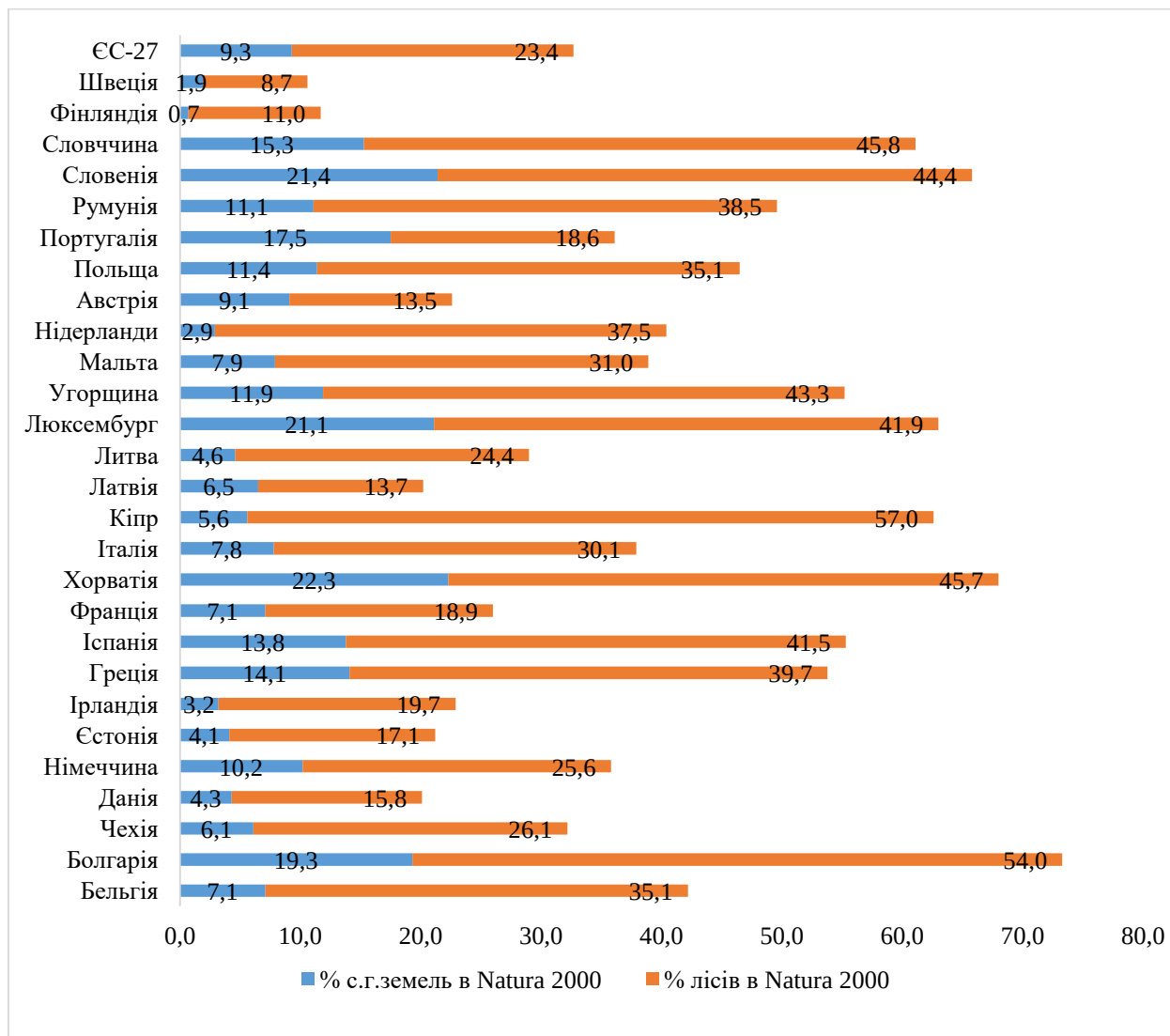

Рис. 5.28. Частка сільсько- та лісогосподарських земель у Натура 2000, %*

Примітка. *Згідно з джерелом [89]

Частка сільськогосподарських угідь під об'єктами Натура 2000 найвища в Хорватії (25,7 %), Болгарії (22,4 %) та Словенії (23,2 %), а найнижча – у Фінляндії (1,2 %). Розбіжності між державами – членами ЄС є ще більш значними за площею лісового господарства в межах Natura 2000, які коливаються від 7,6 % у Швеції до 53,2 % в Болгарії. Як видно із графіка, левову частку площ екомереж країн ЄС становлять лісовкриті території.

Враховуючи активну підтримку розширення екомереж Європи, для оцінки рівня забезпеченості європейських країн територіями екомережі Natura 2000 та Смарагдової мережі при проведенні дослідження було розраховано *індекс розвитку екомережі*.

$$I_n = \frac{\sum S_c + \sum S_m}{\sum S_s}, \quad (5.3)$$

де: $\sum S_c$ – сума площ ділянок суші під об'єктами екомережі;

$\sum S_m$ – сума площ морських ділянок під об'єктами екомережі;

$\sum S_s$ – загальна площа адміністративної одиниці.

За повного домінування на території природних комплексів $I_n = 100$. У процесі обчислень було отримані результати, представлені на рис. 5.29.

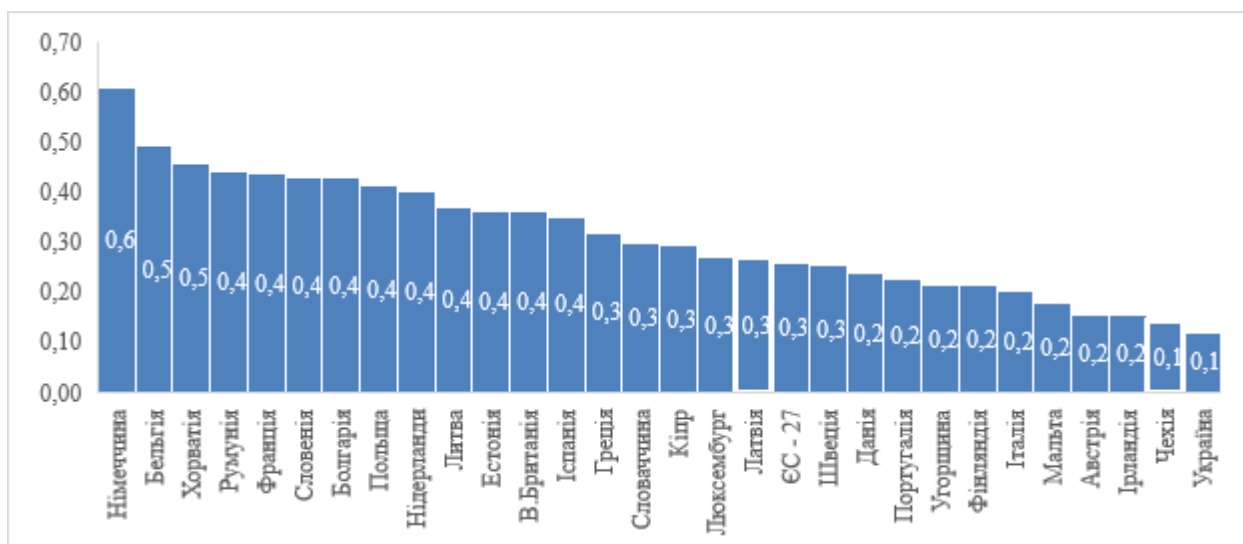

Рис. 5.29. Показник розвитку екомережі Натура 2000 та Смарагдової мережі в країнах Європи*

Примітка. *Розраховано та побудовано автором

За цим показником оцінюють комплексну просторову забезпеченість збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій території, у нашому випадку територій країн – членів ЄС та України. Найвищий рівень забезпеченості мають Німеччина (0,61) і Бельгія (0,50), найменші показники у Чехії (0,14) та Ірландії (0,15). Середній показник по ЄС складає 0,26. Для України Смарагдовий індекс становить 0,12.

Досліджуючи особливості впливу земельних ресурсів на збереження біорізноманіття та екосистемних послуг території, варто акцентувати увагу на об'єктах природно-заповідного фонду (ПЗФ). Під *природно-заповідним фондом* розуміють ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені для збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища [264]. Згаданий закон, стаття 7 [264], дає визначення земель природно-заповідного фонду як ділянок суші і водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, яким відповідно до закону надано статус територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Частиною другою статті 7 визначається, що землі територій та об'єктів, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську цінність та визначені об'єктами комплексної охорони, належать до земель природно-заповідного фонду та іншого природоохоронного або історико-культурного призначення.

Найбільше досягнення в охороні природи – це надання охоронного статусу цінній природній території. Для цього в Україні створюють об'єкти природно-заповідного фонду, до того ж в Україні уже існує понад 8633 таких об'єктів. Станом на 01.01.2021 р. відсоток заповідності в Україні становить 6,8 %. Територія ПЗФ займає площу 4,418 млн га в межах території України

(фактична площа 4,085 млн га) та 402500 га в межах акваторії Чорного моря [283].

Варто пам'ятати те, що території екомереж та об'єктів природно-заповідного фонду не тотожні поняття. Як уже було зазначено вище, Emerald та Natura – мережі, створені для збереження видів та оселищ, які охороняються Бернською конвенцією. Об'єкти ПЗФ [264] часто створюються з іншою метою. Відповідно, території екомереж [253] можуть як перекриватись з наявними об'єктами природоохоронними територіями, так і мати у своєму складі інші території. Структуру перекриття екомереж та об'єктів природоохоронних територій деяких країн Європи приведено на рисунку 5.30.

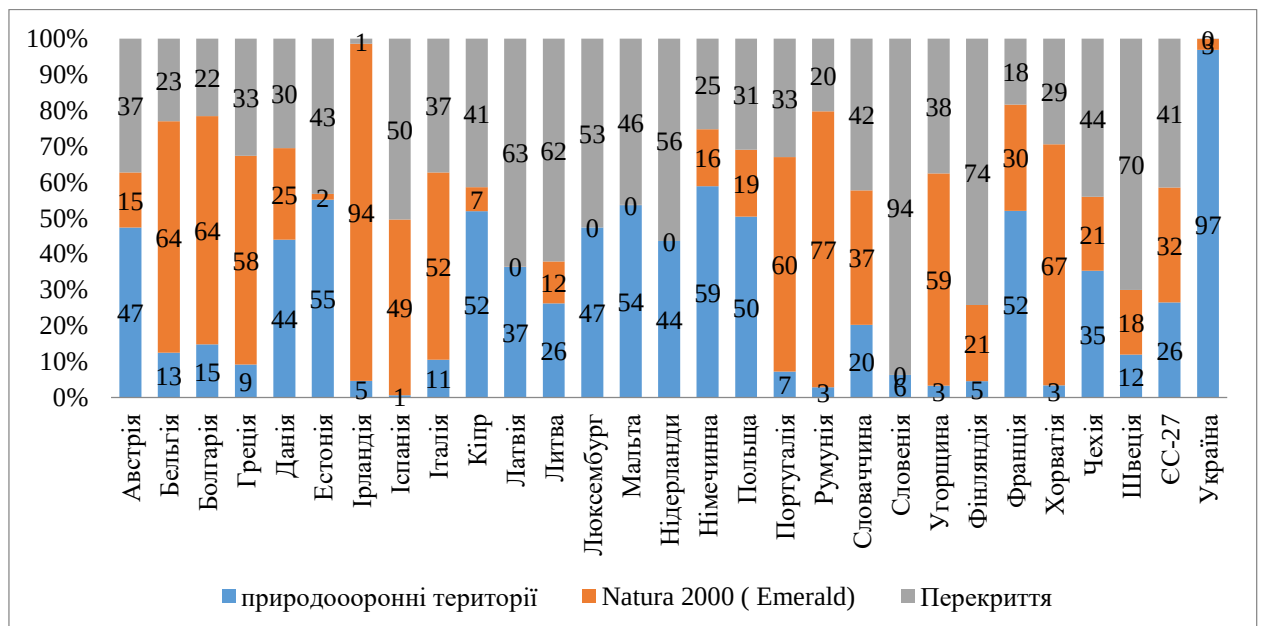

Рис. 5.30. Взаємне перекриття екомереж і природоохоронних територій у Європі, %*

Примітка. *Згідно з джерелом [209]

З рисунка можна зробити висновок, що перекриття природоохоронних територій та екомережі досить суттєві. Так, у Словенії – 37 %, Люксембурзі – 27 %, Словаччині – 15,8 %, Естонії – 17,8 %. Частка національних природоохоронних територій у структурі національного землекористування приведена на рис. 5.31.

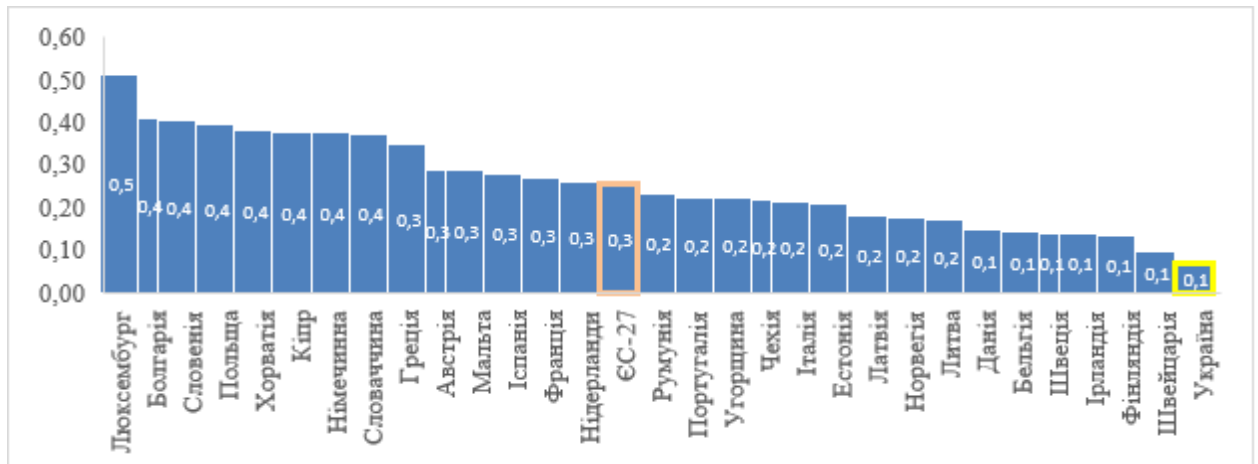

Рис. 5.31. Індеси заповідності країн Європи, %*

Примітка. *Розраховано та побудовано автором

Для оцінки рівня природозабезпеченості території нами було пораховано *коєфіцієнт заповідності* як частку прироохоронних територій ($S_{з.т.}$), тобто відношення площі природоохоронних територій певної території ($S_{нзф}$) до її загальної площі ($S_{заг.}$):

$$S_{з.т.} = S_{нзф} / S_{заг.} * 100\%. \quad (5.4)$$

Показник вказує на рівень природно-ресурсного потенціалу та екосистемних послуг території держави. Європейськими лідерами є: Люксембург (51 %), Болгарія (41 %), Словенія (40 %), найнижчим рівнем заповідності характеризуються землекористування Ірландії (14 %) і Фінляндія (13 %). В Україні цей показник становить 7 %, що є на порядок нижчим від середньоєвропейського – 26 %. Таке співвідношення вказує на недостатній рівень забезпеченості природоохоронними територіями, порівнюючи із країнами – членами ЄС.

Проаналізувавши розвиток Європейської системи екомереж, варто зазначити, що стрімке нарощування об'єктів збереження біорізноманіття та екосистемних функцій територій можливе лише за системної державної політики підтримки та наявних можливостей для розширення таких територій через землекористування інших типів і диверсифікацію виробництва.

Сукупна різноманітність екосистемних послуг можлива завдяки наявним природно-територіальним комплексам, основу яких становлять землі.

Так, у більшості розвинених країн основу таких територій становлять: ліси, природні пасовища, чагарники, водяні та водно-болотні угіддя, землі без рослинного покриву (рис. 5.32). Тобто перспективне включення чи надання статусу цим територіям ПЗФ або екомереж складає значний потенціал для збереження природи та покращення збереження біорізноманіття і надання екосистемних послуг. За даними аналізу структури природно-заповідних територій, в ЄС їх основу становлять землі під лісовими масивами (49,6 %), агросистеми (29,8 %), посушливі території із бідною рослинністю (9,2 %), водні об'єкти (5,4 %), водно-болотні угіддя (4,09 %), і найменша частка припадає на забудовані території (1,91 %). В Україні структура ПЗФ розподіляється інакше: ліси складають 55,9 %, водні об'єкти 19,7 %, водно-болотні угіддя 10,5 %, сухі землі та землі без рослинного покриву близько 9 %, агросистеми 4,5 % і забудовані території 0,3 %. Бачимо, що залучення земель сільськогосподарського призначення може суттєво розширити природно-заповідні комплекси України, адже та система землекористування, яка склалася за останні 30 років, не сприяла екологізації землекористування, що передбачено чинним земельним законодавством України. Державною стратегією регіонального розвитку, затвердженою постановою Кабінету Міністрів від 6.08.2014 р. № 385, передбачено розширення площі ПЗФ до 15 % від загальної території країни. Цей показник є дуже важливим екологічним і соціальним індикатором, підвищення якого сприяє підтриманню екологічного балансу екосистем та екологічній стабільності територій.

На нашу думку, варто оцінити структуру природних територіальних комплексів (ПТК), за допомогою *показника антропогенного насичення природних територіальних комплексів (ПТК)* – $I_{a..n.}$ (див. формулу 5.3), який дозволяє оцінити частку антропогенно навантажених територій (сільськогосподарські угіддя, урбанізація) – в загальній структурі природних територіальних комплексів ($\sum S_a$) та саме в лісових, водно-болотних, водних угіддях і сухих територіях, що мають особливий рослинний покрив ($\sum S_n$) (див. рис. 5.33 та додаток АІІ).

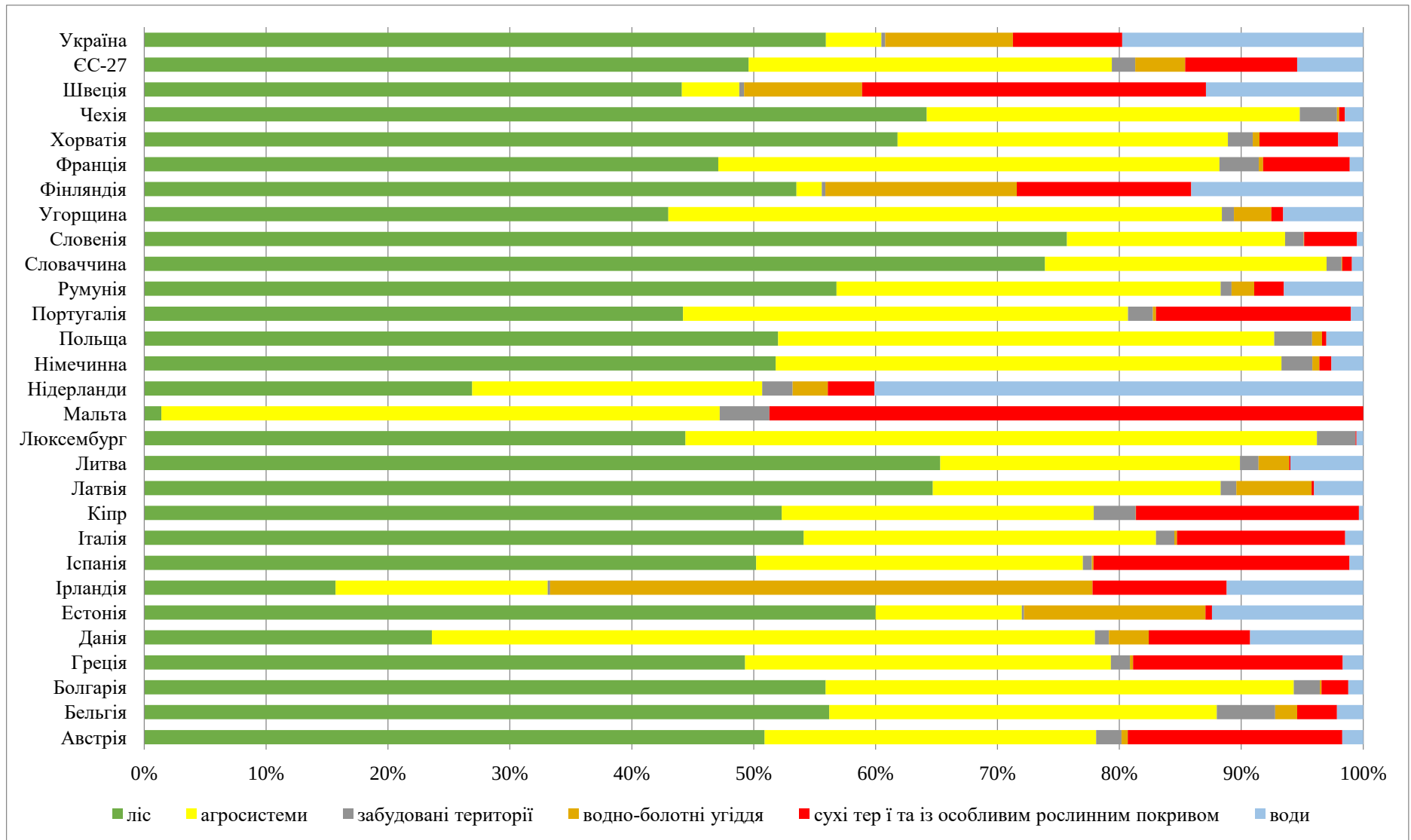

Рис. 5.32. Структура природоохоронних територій країн Європи, %*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором із використанням даних Eurostaty

$$I_{a.n.} = \frac{\sum S_a}{\sum S_n} . \quad (5.3)$$

Збільшення цього показника вказує на зростаючу функцію антропогенно навантажених територій у структурі природокористування та дозволяє стверджувати, що взаємопроникнення і, як наслідок, взаємовплив, територіальних складових прямує до свого максимуму. Так, найвищі показники виявлено в структурі землекористувань Данії (1,25), Люксембургу (1,22), Мальти (1,00), Угорщини (0,87), Франції (0,80), Німеччини (0,79), що свідчить про високий рівень інтеграції агросектору (адже частка сільськогосподарських угідь найбільша) в систему природокористування. Найнижчі показники виявлено в структурі землекористування Фінляндії (0,02), України та Швеції (0,05), Естонії (0,14), Ірландії (0,21), Словенії (0,24), що свідчить про дуже низьку та низьку інтеграцію агросистем у систему природних територіальних комплексів відповідних країн.

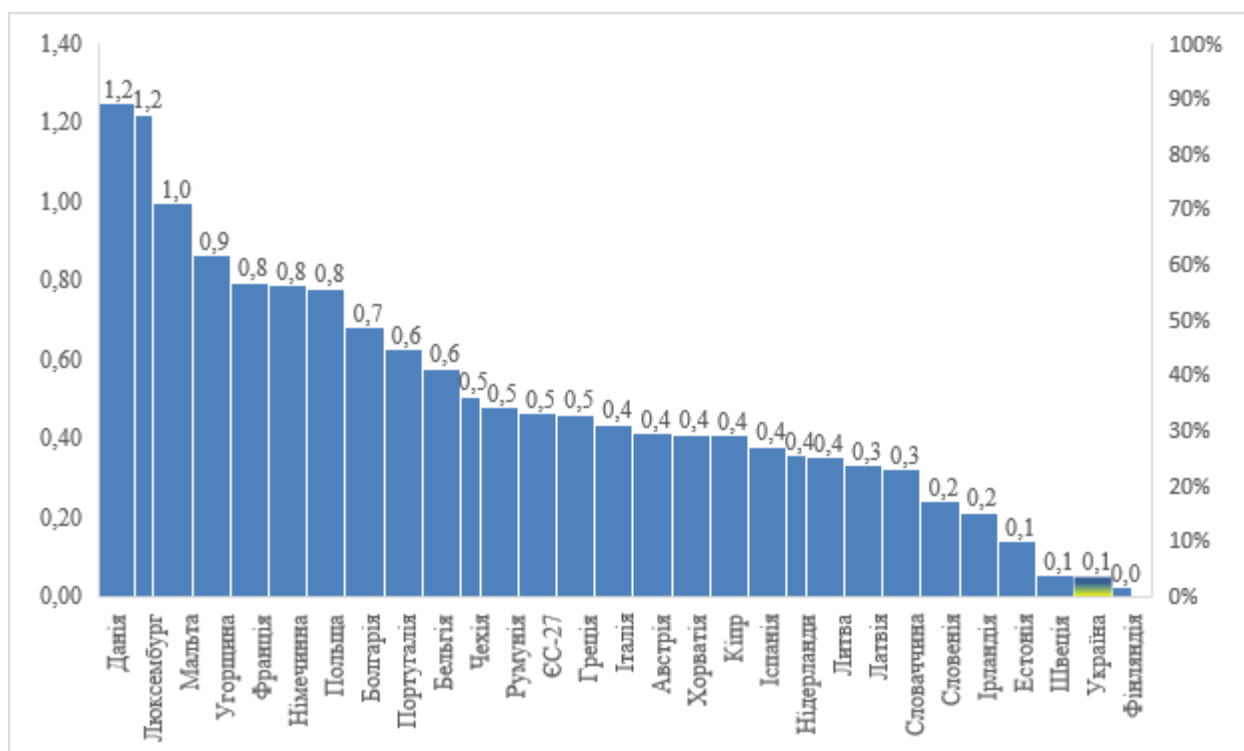

Рис. 5.33. Оцінка антропогенного насичення природних територіальних комплексів у європейських країнах*

Примітка. *Розраховано та побудовано автором

Одним із завдань нашого дослідження є проведення екологічної оцінки території ряду європейських країн. Так, за основу взято дані із офіційних джерел ЄС, Світового Банку та Держкомстату України. За методологічну основу *агроекологічної оцінки територій* взято розрахунок ступеня порушення екологічної рівноваги між орними землями як основного дестабілізуючого чинника агроландшафтів і сукупності природних компонентів ландшафту (лісів, лук, водних об'єктів, сіножатей, пасовищ тощо), що виконують екологостабілізуючу функцію [398]. Розрахунок здійснювався за формулами:

$$P = \frac{Sp}{Sp+Secy} 100, \quad (5.6)$$

де, P – питома вага ріллі у групі угідь;

S_p – площа ріллі, га;

S_{ecy} – сумарні природні території, га.

Питома вага екологостабілізуючих угідь (ЕСУ) в групі угідь розраховується за формулою:

$$ЕСУ = \frac{Secy}{Sp+Secy} 100, \quad (5.7)$$

де ЕСУ – питома вага екологостабілізуючих угідь у групі угідь $P+ЕСУ$, %.

Ступінь порушення екологічної рівноваги агроландшафтів було оцінено за п'ятибальною шкалою (див. додаток АК). Із рисунка 5.34 видно, що більшість країн Європи мають оптимальний за P від 0 до 20 (Мальта, Швеція, Ірландія, Фінляндія, Словенія, Португалія, Кіпр, Хорватія, Естонія, Австрія, Греція), добрий за P від 21 до 36 (Латвія, Італія, Іспанія, Люксембург, Франція, Словаччина, Нідерланди, Болгарія, Литва, Бельгія) чи задовільний за P від 37 до 55 (Німеччина, Польща, Румунія, Чехія, Угорщина) агроекологічний стан. Незадовільний агроекологічний стан за P від 56 до 70 в Україні (56 %) і Данії (60 %), що свідчить про надмірне навантаження на екосистему. Середні показники P – 24,9 та ЕСУ – 75,1 по ЄС вказують на хороший агроекологічний стан території.

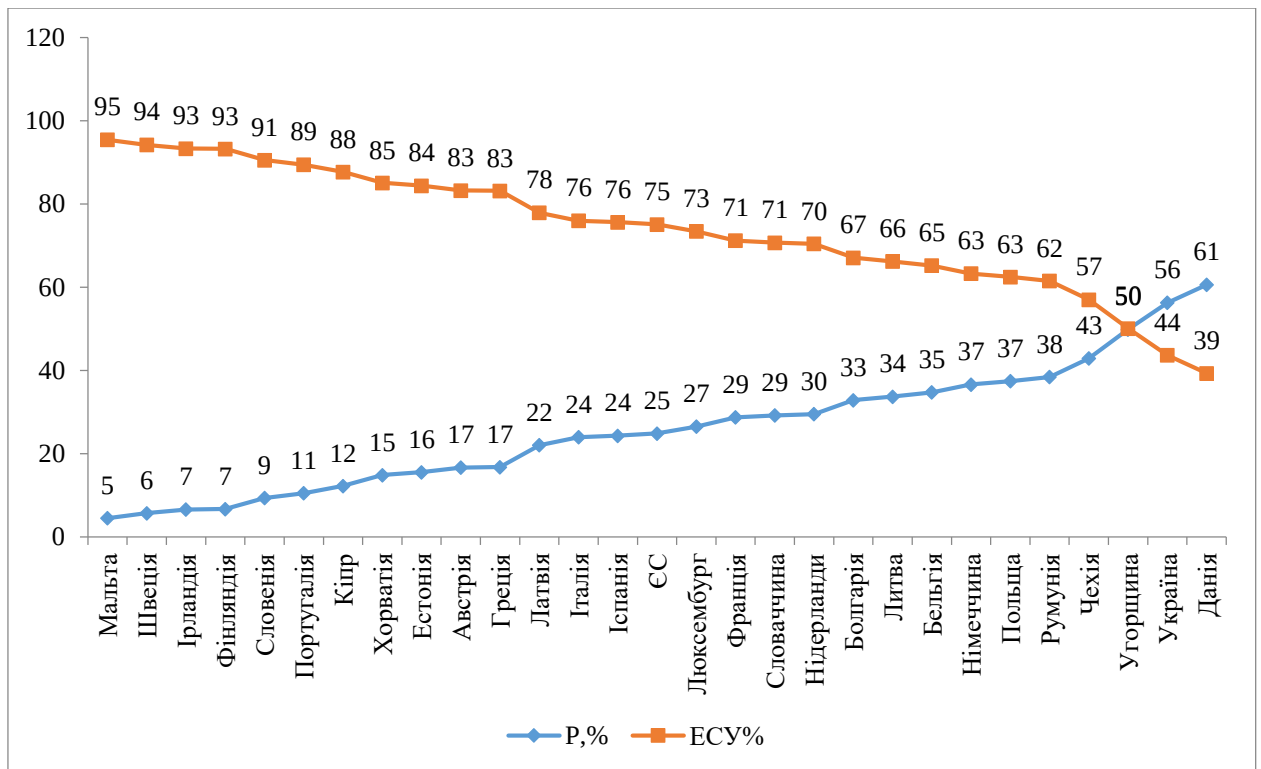

Рис. 5.34. Агроекологічна оцінка території країн Європи, %*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

Оцінку екологічної стабільності та антропогенного навантаження на території проведено за методичними рекомендаціями щодо оцінки екологічної стабільності агроландшафтів і сільськогосподарського землекористування А. М. Третьяка [439].

Оцінка впливу структури угідь на екологічну стабільність території характеризується *коефіцієнтом екологічної стабільності* – $K_{ек.ст.}$, який розраховували за формулою:

$$K_{ек. ст.} = \frac{\sum K_i \cdot P_i}{\sum P_i} \quad (5.8)$$

де, K_i – коефіцієнт екологічної стабільності угіддя i -го виду (додаток АК);

P_i – площа угідь i -го виду, тис. га.

Аналізуючи стан екологічної збалансованості ландшафтів і ступінь їх екологічного перетворення, у процесі дослідження було з'ясовано, що, ландшафти ряду європейській країн (Данії, Мальти, Нідерландів, Угорщини, Бельгії та України) мають слабо стабільний екологічний стан території.

Значення $K_{\text{ек.ст.}}$ лежать у межах 0,34–0,5 (рис. 5.35). Найвищі показники оцінки впливу структури угідь на екологічну стабільність у Фінляндії (0,88), Швеції (0,85), Словенії (0,78), Естонії (0,72). Середній показник по ЄС становить 0,6, що вказує на середньо стабільну екологічну ситуацію.

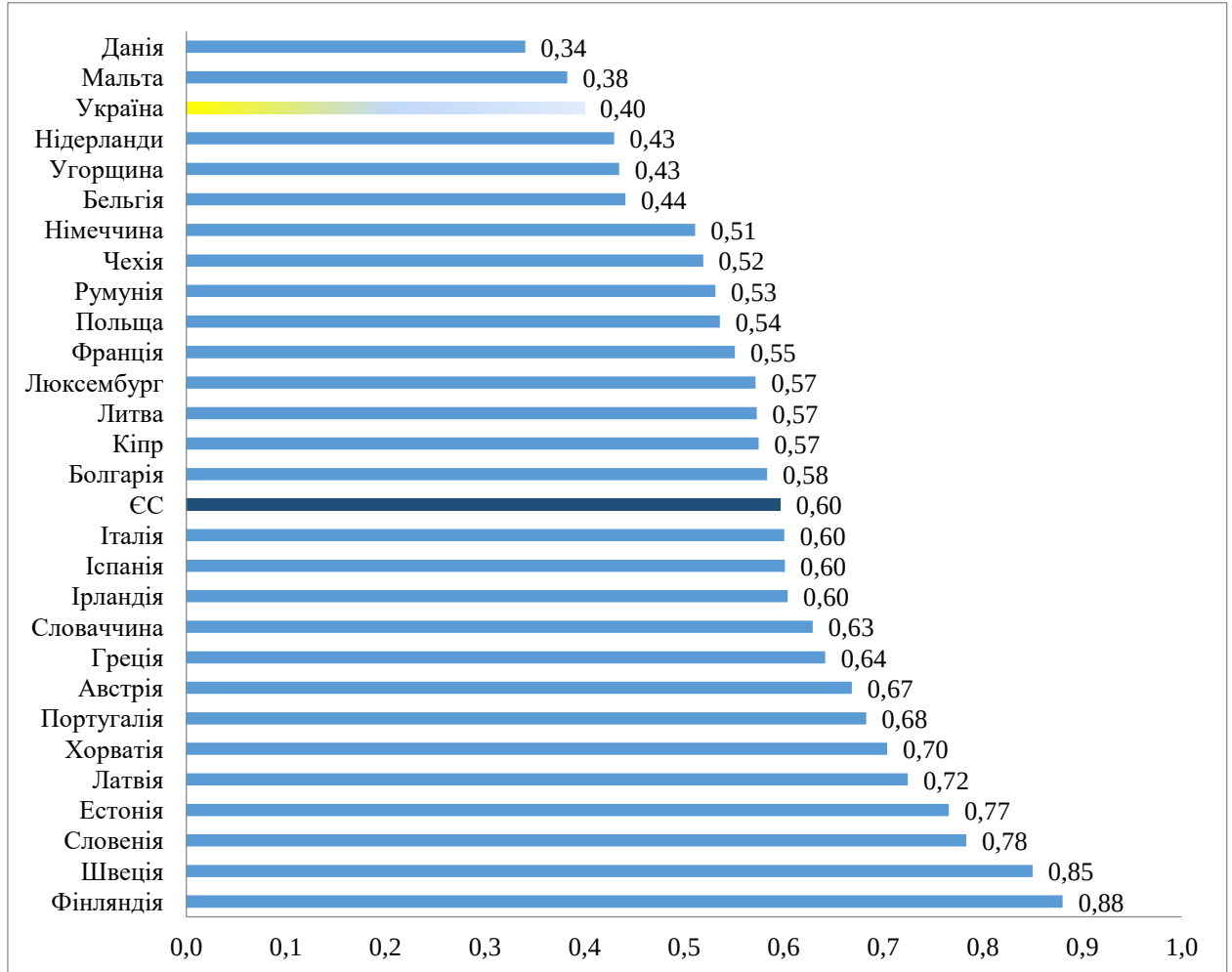

Рис. 5.35. Оцінка впливу структури угідь на екологічну стабільність території країн Європи ($K_{\text{ек.ст.}}$)*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

Екологічну збалансованість ландшафтів і вплив діяльності людини на стан довкілля, зокрема і на земельні ресурси, оцінюють за коефіцієнтом антропогенного навантаження [454] ($K_{\text{а.н.}}$) (рис. 5.36), який розраховували за формулою:

$$K_{\text{ан}} = \frac{\sum B_{yi} \cdot \Pi_i}{\sum \Pi_i}, \quad (5.9)$$

де, B_{yi} – бал за рівнем антропогенного навантаження на угіддя i -го виду;

P_i – площа угідь i -го виду, тис. га.

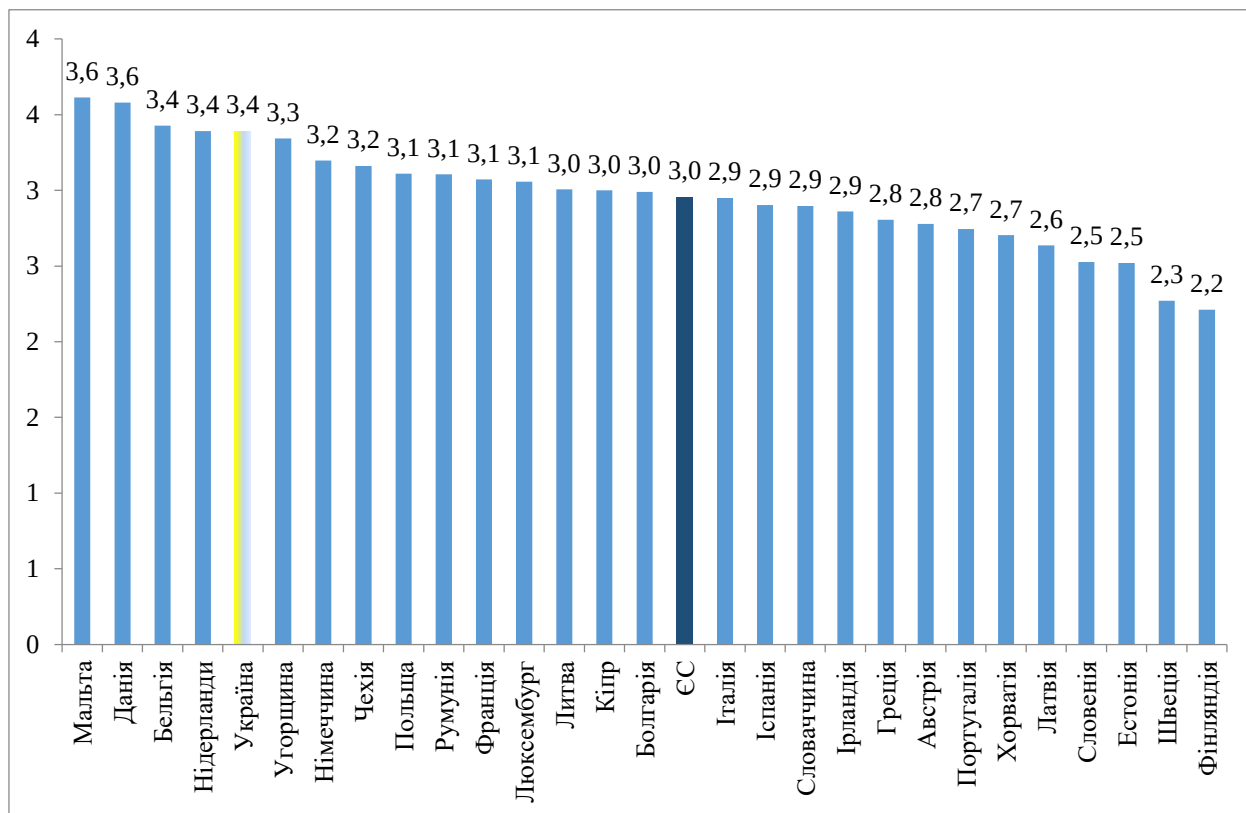

Рис. 5.36. Оцінка рівня антропогенного навантаження в межах європейських країн, ($K_{a,n}$)*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

Проводячи оцінку рівня впливу людської діяльності на стан і розвиток територій, було визначено коефіцієнт антропогенного навантаження в межах європейських країн та встановлено, що підвищений рівень антропогенного навантаження (3,1–4,0) характерний для Мальти, Данії, Бельгії, Нідерландів та України. Середній рівень антропогенного навантаження властивий територіям інших європейських країн (рис. 5.36). Середній показник для ЄС становить $K_{an} = 3,0$, що характеризується середнім рівнем антропогенного навантаження.

Одним із важливих критеріїв оцінки впливу територій природоохоронного призначення на стан та збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій території є встановлення рівномірності розташування (розміщення) таких об'єктів у структурі землекористування. Тобто від того, наскільки досліджувана територія насичена природоохоронними

територіями та яка рівномірність їхнього перерозподілу в межах адміністративно-територіальних одиниць, буде залежати ефективність природоохоронної діяльності та реальне збереження біологічного різноманіття. Сформована в Україні за довгі роки система природоохоронних територій, зокрема лісових масивів, природних і штучних сіножатей та пасовищ, територій під водно-болотними угіддями й інших територій, придатних для розмноження та процвітання видів флори та фауни, на нашу думку, не є достатньо розвиненою і структурованою, вимагає подальшого розвитку й удосконалення та має беззаперечно слідувати встановленим цілям як української, так і загальноєвропейської стратегії розвитку та збереження природних ландшафтів.

Наступне завдання нашого дослідження буде полягати у визначенні фрагментованості досліджуваних територій, які характеризуються великою різноманітністю як природних, так і антропогенних ландшафтів. Класичним прикладом такого оцінювання територій є *показник ландшафтного різноманіття*, який у європейській практиці виражається індексом рівності Шеннона та має таку математичну інтерпретацію [120]:

$$SEI = \sum_i^m (P_i * \ln(P_i)) / \ln(m), \quad (5.10)$$

де P_i – відносна кількість типів покриття, m – різні типи покриття [121].

Індекс рівності Шеннона (SEI) можна використовувати для оцінки різноманітності ландшафтів. Він враховує як кількість спостережуваних типів земного покриття, так і їх відносну кількість; індекс базується на значеннях у діапазоні 0–1, причому нуль представляє ландшафт без різноманітності (лише один тип покриття, наприклад ліс, луки тощо), значення одиниці представляє максимальну різноманітність (іншими словами, показує всі типи покриття в певному співвідношенні). Якщо ландшафт характеризується різними типами земельного покриття, то значення індексу рівності Шеннона буде мати

тенденцію до наближення до одиниці; і навпаки, якщо є лише один домінуючий тип покриву, то значення індексу буде наближатися до нуля.

Структура землекористування ряду європейських країн характеризується нерівномірністю та диференційованістю [471]. Так, землекористування у Великій Британії, Румунії, Болгарії відмітне великими безперервними площами одного і того ж угіддя, в інших країнах (Франція, Австрія тощо) характеризується мозаїкою невеликих територій різного покриву. Наявність трав'яних узбіч, кам'яних стін, канав та інших напівприродних лінійних елементів вважається надзвичайно важливою для підтримки біорізноманіття, надання екосистемних послуг, як-от запилення чи боротьба зі шкідниками. З іншого боку, поступове формування ландшафтів під дією людської діяльності, наприклад, через урбанізацію, зміни в сільськогосподарських методах або збільшення використання транспорту, змінило їх. Щільність створених лінійних елементів, які мають «розсікаючий» характер (наприклад, дороги, залізниці та повітряні лінії), тісно пов'язана з розвитком населення та інфраструктури. Безумовно, ці елементи можуть перешкоджати біорізноманіттю.

У сучасній практиці організацій із моніторингу стану навколишнього середовища напрацьовано комплекс оціночних показників, які можуть бути використані для оцінки зв'язків між моделями ландшафтів і біорізноманіттям. Територію ландшафтів умовно можна розділити на 250-метрові відрізки і кількісно оцінити об'єкти природного й антропогенного походження [371]. Структура ландшафтів ЄС аналізується з урахуванням таких елементів: кількості різних типів землекористувань, різноманітності та фрагментації. Наявність статистичної інформації про стан ландшафтів дозволяє розрахувати індекс різноманітності Шеннона. Для країн ЄС цей показник у середньому склав 0,71 [40]. Для більшості країн – членів ЄС відповідні показники коливаються в інтервалі 0,65–0,75.

Найвищий рівень ландшафтного різноманіття зафіксовано в країнах із неоднорідним рельєфом: у Португалії (0,81), Словенії (0,78), Австрії (0,78) та

Люксембурзі (0,77) – індекс Шеннона становив понад 0,75. Дещо нижчі показники має група країн, ландшафтна різноманітність яких була близькою до середнього показника ЄС (Німеччина, Франція та Польща). Остання група країн, за якими аналізували показники, в структурі землекористувань має лісовкриті території з відносно однорідними ландшафтами та низьким ступенем різноманітності (наприклад, Естонія та Фінляндія). Ця група країн відзначається низьким рівнем ландшафтного різноманіття, їх ландшафти характеризуються однорідністю (показники менше 0,65), здебільшого переважає один тип землекористувань, найчастіше це пасовища, покинуті сільськогосподарські угіддя. Така ситуація спостерігається в Ірландії, Угорщині, Румунії та Великобританії. На рисунку 5.37 приведено показники індексу Шеннона для країн ЄС. Оцінюючи стан територій ландшафтів LUCAS, було виділено 261 регіон. Водночас було виокремлено 12 регіонів, в яких індекс Шеннона становив понад 0,80. Найбільшою розчленованістю характеризуються території Португалії та Австрії, що свідчить про строкатість структури ландшафтів.

За даними аналізу структури землекористувань було виявлено регіони південної Італії, північної Іспанії, Франції, Бельгії, Нідерландів та Фінляндії, що мають індекс, вищий 0,8. Так, доцільно виділити регіони південної Італії; регіони з мозаїчними ландшафтами на півночі Іспанії (Галісія і Ла Ріоха); а також низини району Бретань (Франція); Ост-Влаандрен (Бельгія), Лімбург (Нідерланди) та острів Аланд (Фінляндія). Високі показники Шеннона пояснюються різноманітними типами землекористування, які представлені відносно невеликими ділянками, що призводить до фрагментації та мозаїчності території.

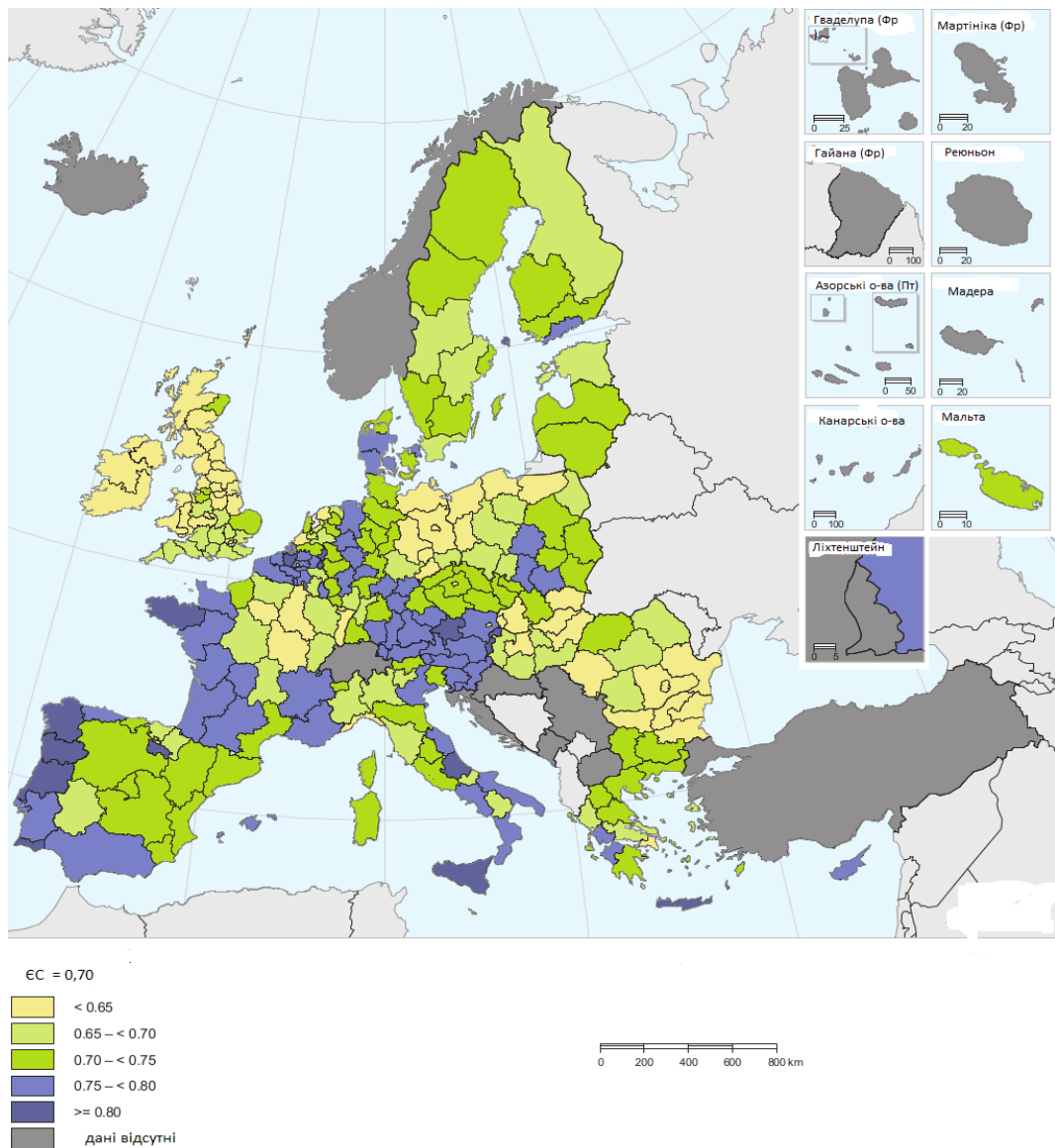

Рис. 5.37. Ландшафтне різноманіття ЄС*

Примітка. *Сформовано автором із використанням джерела [471]

При проведенні дослідження було виявлено, що ряд територій мають низький рівень ландшафтного різноманіття. Такий стан характерний для деяких регіонів Англії.

Також було виділено ряд територій із показником Шеннона, меншим за 0,65 (світлий відтінок на рис. 5.37). Понад третину таких регіонів розміщено в Англії, що обумовлено невеликими площами землекористувань держави, сім регіонів у Німеччині, по п'ять – у Франції та Угорщині, а також по чотири в Болгарії, Польщі та Румунії; інші регіони розділились між Словаччиною, Ірландією та Нідерландами, Бельгією, Чехією, Італією та Австрією.

Відносно низький рівень ландшафтної різноманітності в багатьох регіонах Англії пов'язаний з густонаселеністю та значною урбанізацією територій. Загалом у 23 з 37 регіонів в Англії зафіксовано індекс рівності Шеннона близький до 0,65. Значну частину в структурі землекористувань Ірландії займають пасовища (природні та штучні) 67,1 % від загальної площі, що впливає на зниження індексу до 0,65. Пасовища становлять 40,1 % від загальної площі Великобританії. У середньому по ЄС пасовища становлять 19,5 % площі. Деякі регіони Східної Європи також відзначаються однорідністю структури ландшафтів. Так, у п'яти з семи регіонів Угорщини індекс Шеннона становить менше 0,65. Ці регіони часто характеризувалися порівняно високим відсотком землекористувань різного типу, особливо сільськогосподарських земель, які складають 46,9 % від загальної площі Угорщини, що майже вдвічі перевищує середнє значення по ЄС (24,7 % території). У Болгарії чотири регіони мають індекси, нижчі від 0,65.

Із виикористанням статистичних даних щодо складу земель Держгеокадастру та методики розрахунку індексу рівності Шеннона (SEI) було проведено розрахунок для території України (станом на 20 січня 2022 року) та регіонів (рис. 5.38). Найнижчим рівнем ландшафтної різноманітності характеризуються території південних областей України (Миколаївська – 0,47, Кіровоградська – 0,5 Запорізька – 0,52), найвищий показник SEI в Криму (0,73), на Волині (0,68) і в Рівненській області (0,68).

Індекс рівності Шеннона (SEI) для території України становить 0,61, що вказує на відносно низьку загальну різноманітність ландшафтів. Така ситуація, на нашу думку, зумовлена досить високою питомою вагою в структурі землекористування земель сільськогосподарського призначення, які суттєво (завдяки площі, а це близько 70 % території України) впливають на цей показник. Нагадаємо, що величина показника, близька до 1, вказує на високу різноманітність ландшафтів.

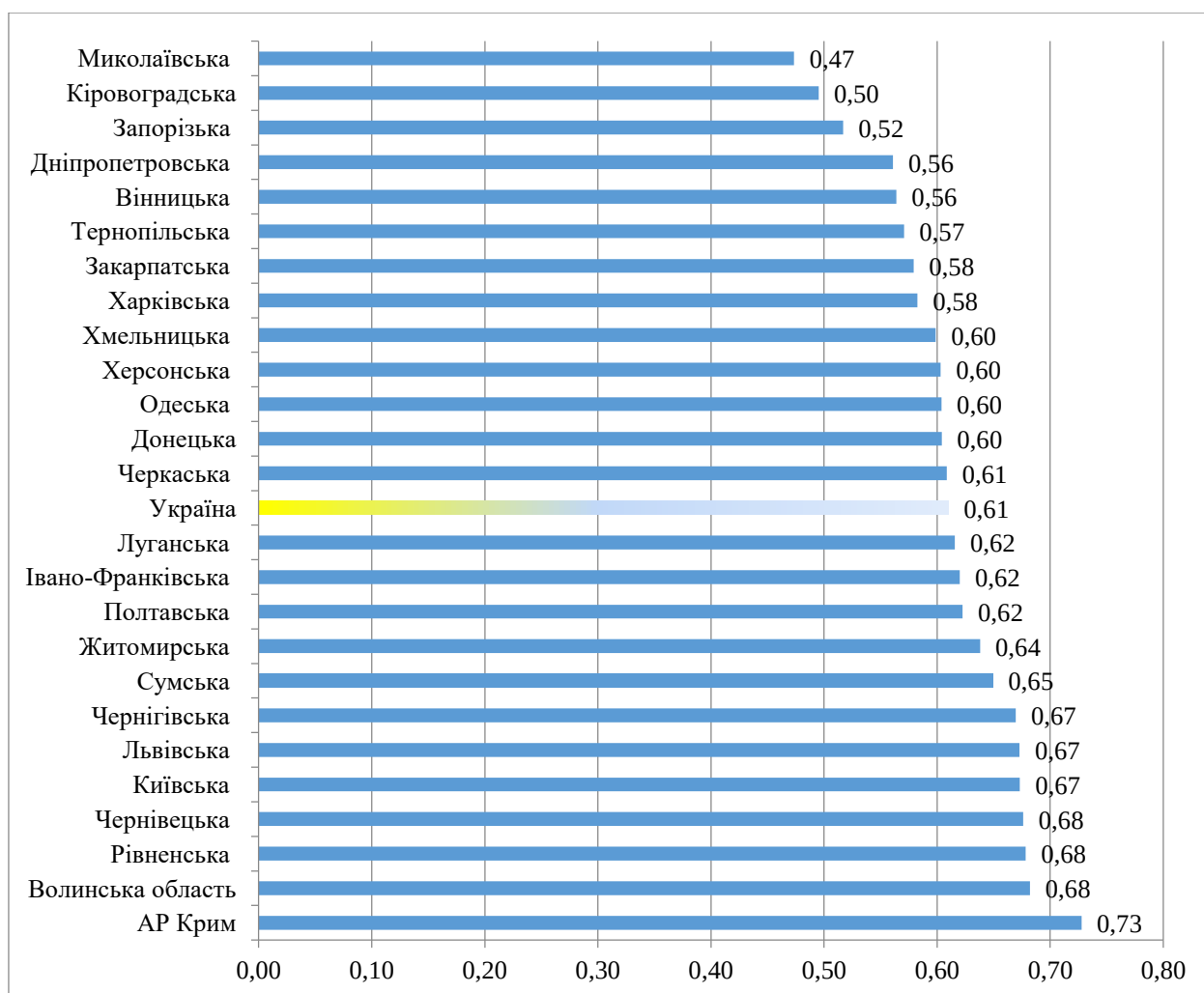

Рис. 5.38. Індекс рівності Шеннона (SEI)*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

У процесі аналізу структури територій ряду країн ЄС було виділено критерії оцінки: кількість типів землекористувань, різноманітність і фрагментацію. Такий поділ дозволяє сформувати мозаїчну структуру землекористувань та в подальшому провести порівняльну оцінку ландшафтної різноманітності.

Було виявлено, що деякі території характеризуються досить високими показниками різноманіття (окремі регіони Португалії, Австрії, Іспанії, Франції, Бельгії, Нідерландів і Фінляндії), що вказує на дрібноконтурність землекористувань і призводить до фрагментації та мозаїчності території. Наявна інформація про просторову організацію, розташування ландшафтів лежить в основі перспективного планування та використання територій.

Водночас землекористування ряду країн (Англії, Ірландії та інших) характеризується відносно великими площами й однотипністю, що впливає на зниження індексу Шеннона до 0,6.

У процесі дослідження було обґрунтовано фінансово-економічну складову заходів щодо охорони навколишнього природного середовища. Так, середні витрати на охорону навколишнього середовища в ЄС становлять 1,9–2,0 % ВВП за останні 10 років [39].

Національні витрати можна охарактеризувати як неоднорідні (рис. 5.39).

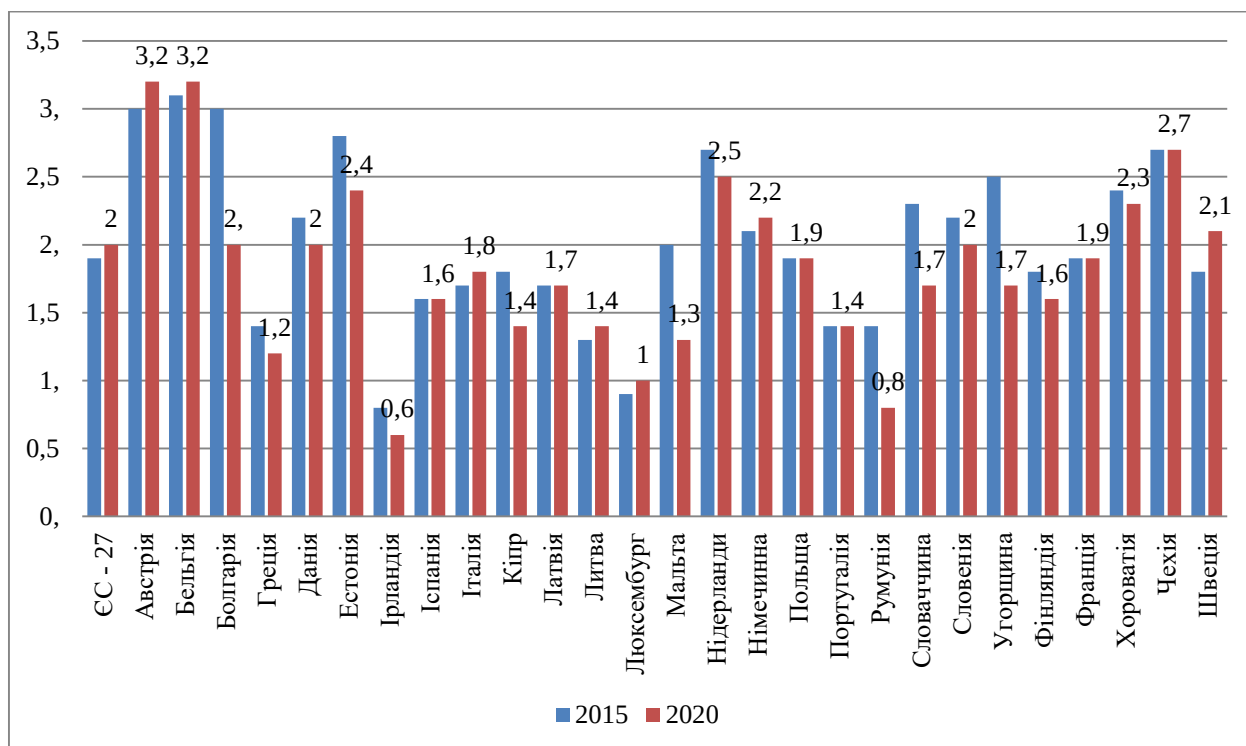

Рис. 5.39. Національні витрати на охорону навколишнього середовища в ЄС, % від ВВП*

Примітка. *Побудовано автором із використанням [444]

Найбільша частка витрат на охорону навколишнього середовища від валового внутрішнього продукту в Австрії, Бельгії (3,2 %), Чехії (2,7 %), Нідерландах (2,5 %), Естонії (2,4 %), Хорватії (2,3 %), Німеччині (2,2 %). Найнижчі показники мають Ірландія (0,6 %), Румунія (0,8 %) і Люксембург (1,0 %). За даними Держкомстату, в Україні аналогічні витрати, якщо порівняти із західними країнами, незначні та в середньому становлять 1,12 %

від ВВП країни (уродовж 2015–2020 рр.), що майже вдвічі менше, ніж в середньому по ЄС (рис. 5.40) [529].

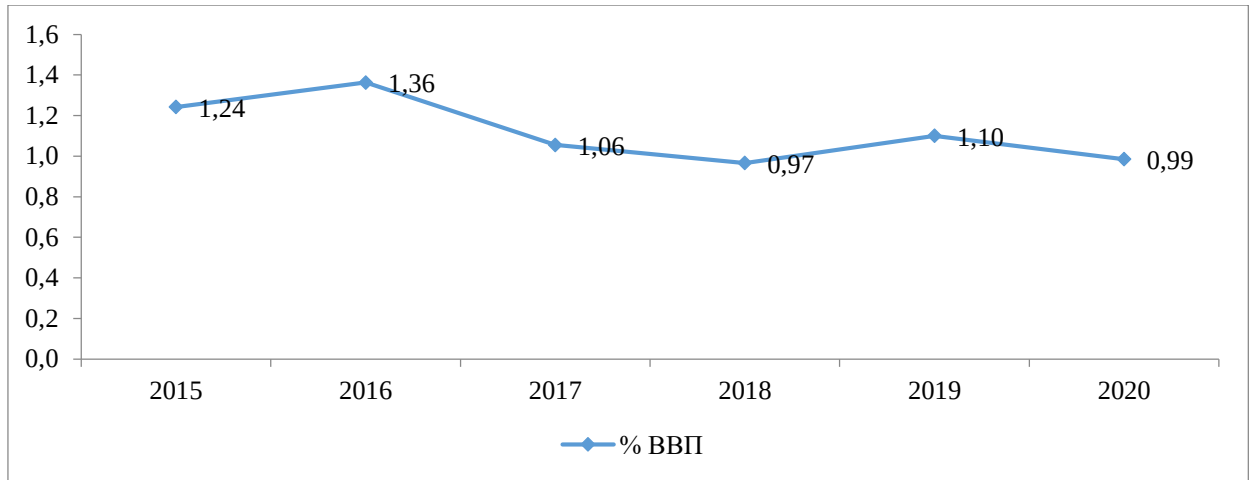

Рис. 5.40. Витрати на охорону навколишнього природного середовища в Україні, % ВВП*

Примітка. *Побудовано автором із використанням [215]

Екологічна стратегія ЄС передбачає державну підтримку охорони, збереження біорізноманіття та відтворення ландшафтів, що є невід’ємним інструментом для досягнення стратегічних цілей щодо збереження навколишнього середовища. У структурі загальнонаціональних програм з охорони навколишнього середовища окрему статтю витрат становлять заходи зі збереження біорізноманіття та екосистемних функцій територій. Європейська співдружність за останні десятиліття досить активно розширювала площі національних екомереж. Виконуючи стратегічні цілі щодо розширення природних територій, країни ЄС щороку розширювали фінансові державні витрати на охорону біорізноманіття та ландшафту. Починаючи із 2016 року, спостерігається позитивна динаміка щодо фінансування робіт з охорони біорізноманіття та відтворення ландшафтів ЄС. Найбільші темпи зростання відбулися у 2018 р. – 105 %, 2019 р. – 106 %, 2020 р. – 104 % відповідно попереднього року (див. рис. 5.41).

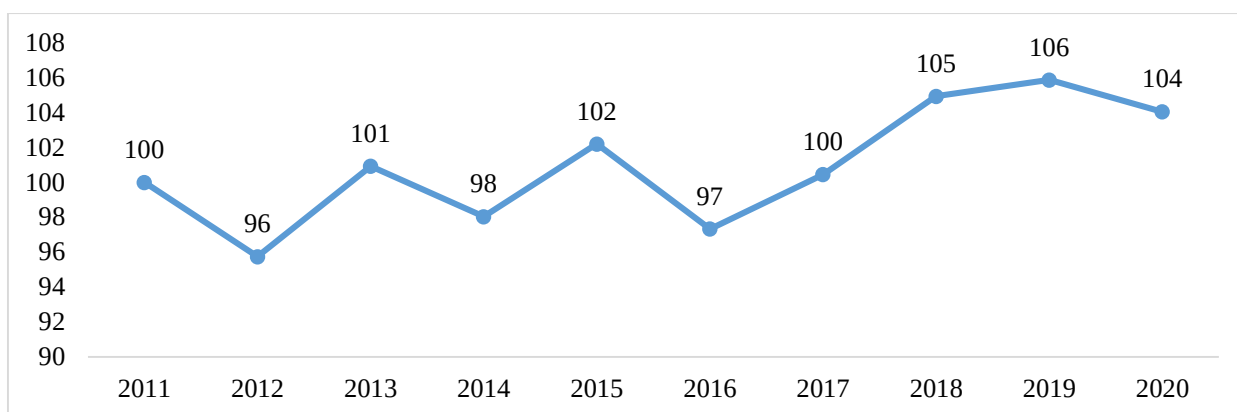

Рис. 5.41. Фінансування охорони біорізноманіття та відтворення ландшафтів ЄС, % до попереднього року*

Примітка. * Побудовано автором із використанням [215]

Під час дослідження особливостей формування територій європейських екомереж (Натура 2000 та Смарагдова мережа) нами були визначені економічні показники впровадження національних екомереж. У розрахунку не враховувались території морських акваторій, адже вони мають значні площі та практично не потребують витрат на організацію та утримання, окрім затрат на моніторинг. Найбільші середні витрати на створення одного гектара екомережі було проведено у 2020 році. Динаміку змін див. на рисунку 5.42.

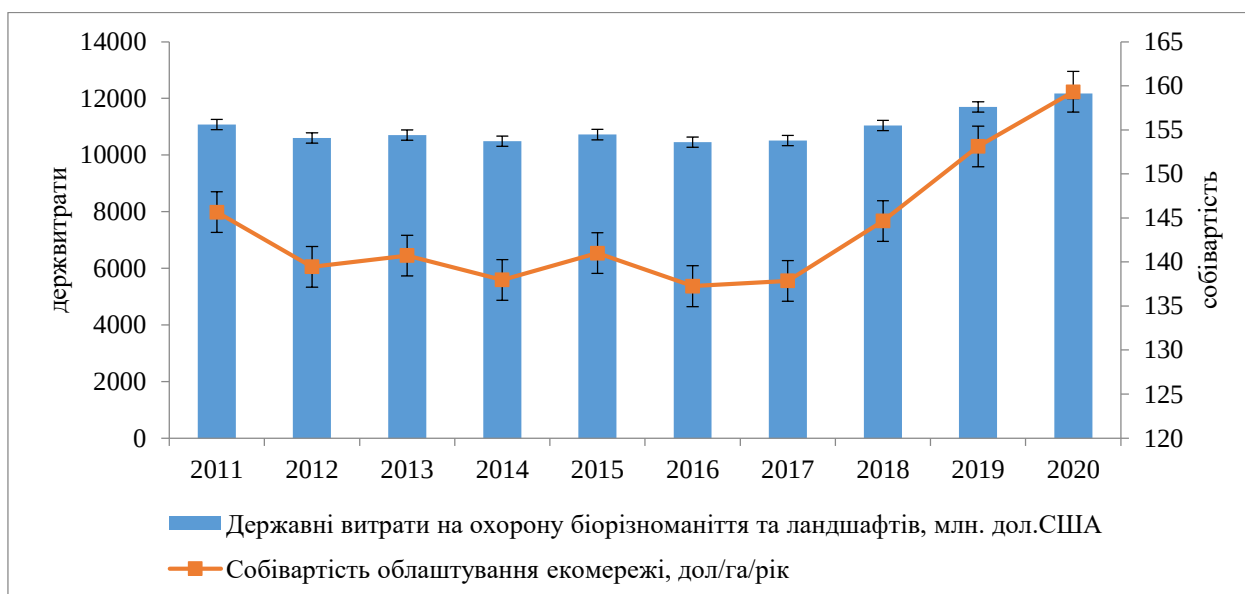

Рис. 5.42. Фінансування охорони біорізноманіття та відтворення ландшафтів ЄС у 2011–2020 рр., млн дол. США*

Примітка. *Побудовано автором із використанням [39]

Згідно з даними Державної служби статистики України витрати на охорону збереження біорізноманіття і середовища існування в Україні становлять 14,8 млн дол. США у 2015 році, 22,0 млн дол. США у 2016 році, 35,0 млн дол. США у 2017 році, 32,3 млн дол. США у 2018 році, 43,4 млн дол. США у 2019 році та 49,6 млн дол. США у 2020 році. Такі показники майже в 10 разів менші за середньоєвропейські. Детальніше див. на рис. 5.43 та в додатку АЛ.

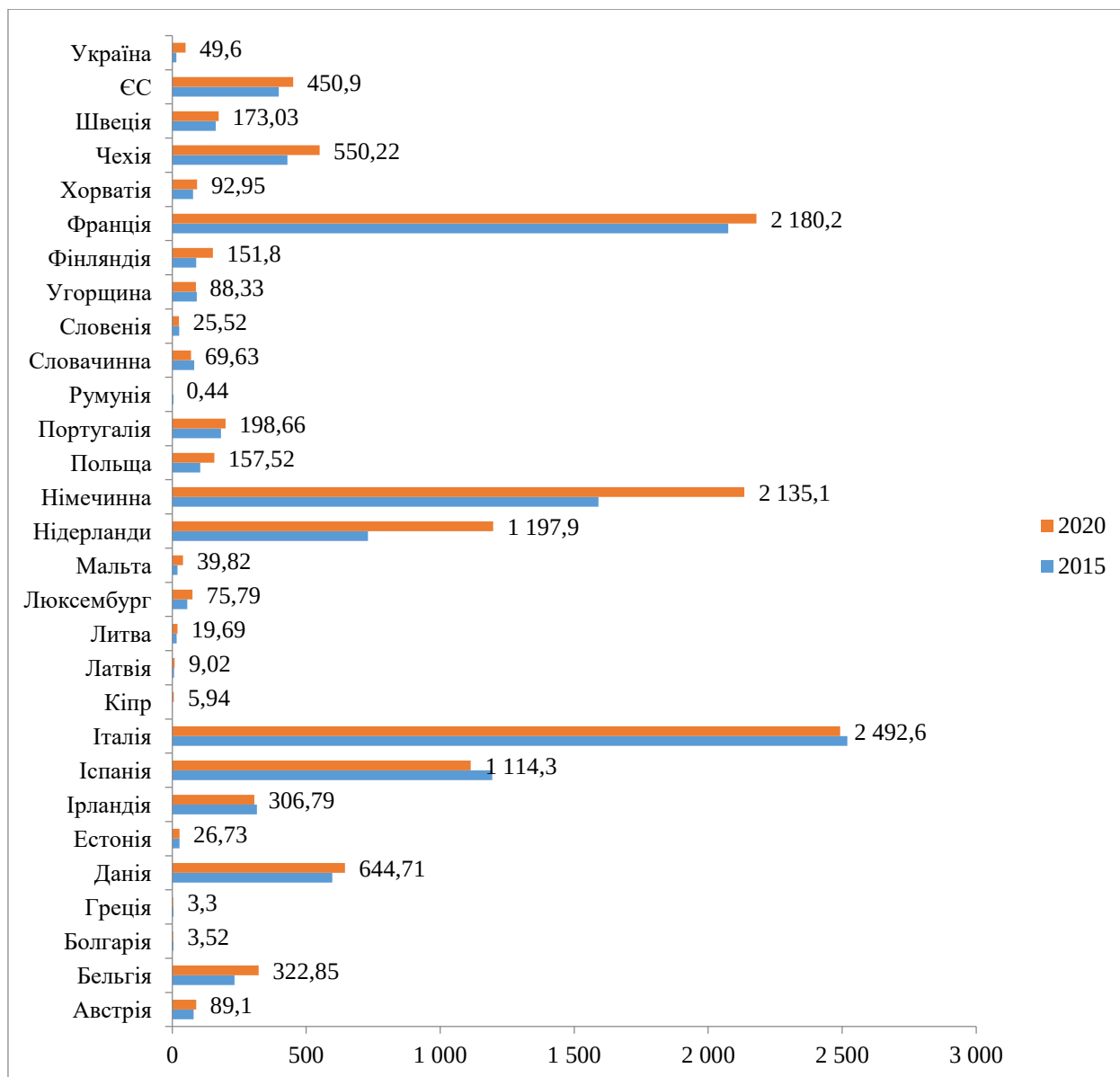

Рис. 5.43. Фінансування охорони біорізноманіття та відтворення ландшафтів у розрізі країн – членів ЄС та України (2015 і 2020 рр.), млн дол. США*

Примітка. *Побудовано автором із використанням [39; 52]

У структурі національних витрат, середня вартість створення (за останні 10 років) одного гектара екомережі досить неоднорідна (рис. 5.44). Аналіз показує, що найбільша питома вага в грошовому еквіваленті одного гектара екомережі Мальти (6298,6 дол. США/га), Нідерландів (1696,3 дол. США/га), Данії (1588,8 дол. США/га). Найнижчі показники затрат на створення гектара екомережі в Румунії (0,3 дол. США/га), Болгарії (1,2 дол. США/га), Греції (1,9 дол. США/га). Детальніше див. додаток АМ. В Україні аналогічні витрати становлять близько 6,3 дол. США/га.

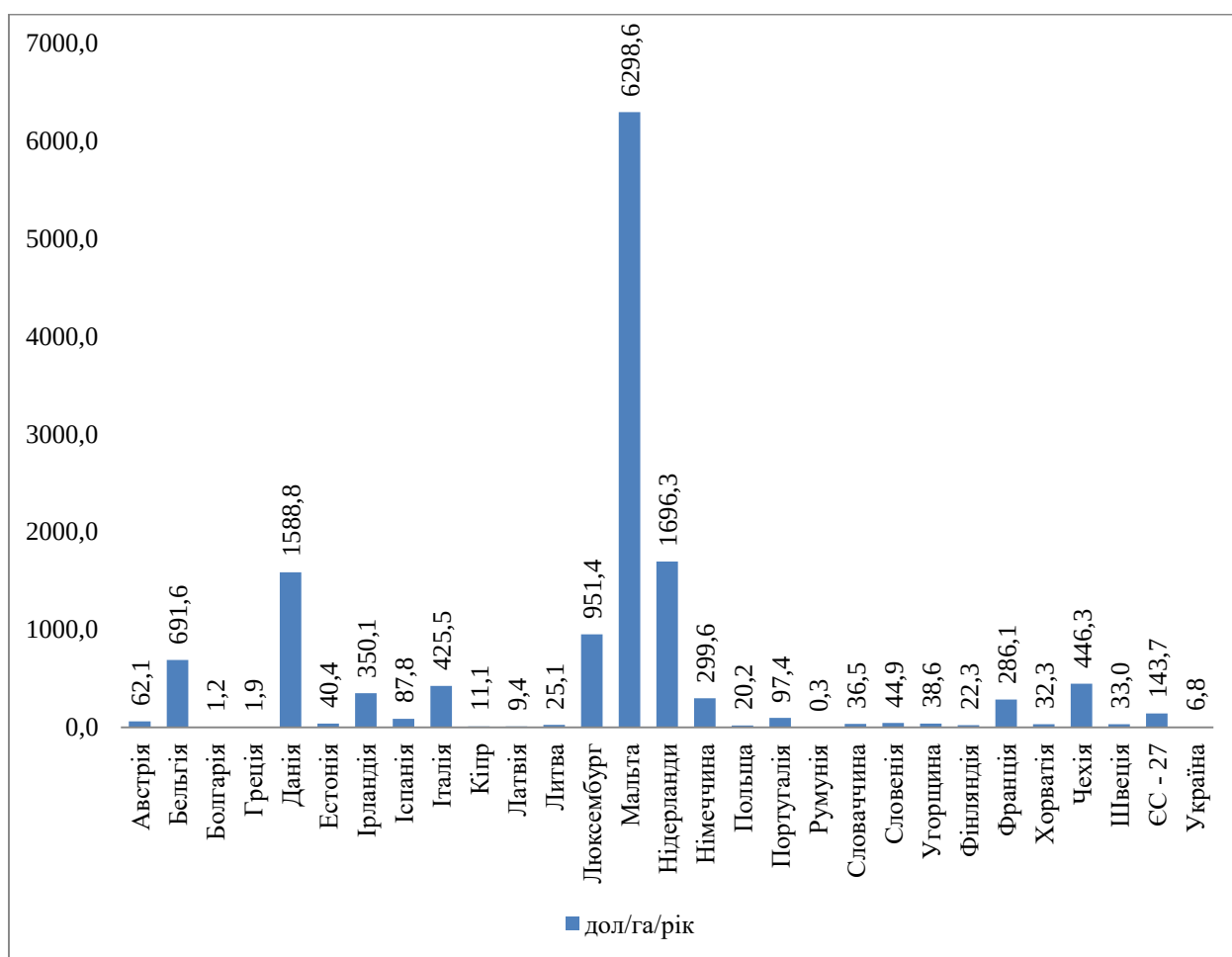

Рис. 5.44. Середні витрати на створення 1 га екомережі (2010–2020 рр.), дол. США/га*

Примітка. *Побудовано автором із використанням [215; 444]

Враховуючи завдання, визначені Європейським зеленим курсом, а саме: не менше 10 % сільськогосподарських угідь мають забезпечувати сталість і відтворюваність біорізноманіття ландшафтів та понад 30 % територій повинні

набути природоохоронного статусу – виникає необхідність в еколого-економічному обґрунтуванні трансформації землекористувань країн Європи.

За даними про структуру землекористувань країн Європи (рис. 5.45) було встановлено, що не всі країни забезпечені природоохоронними територіями на 30 %. Так, лише Словенія (37,9 %), Хорватія (36,7 %) і Болгарія (34,9 %) у структурі землекористування мають задовільні частки природоохоронних територій. Загалом у межах Європи спостерігаємо дефіцит природоохоронних територій (на 11,5 % нижче планових показників) (див. рис. 5.46). Найвищий дефіцит характерний для Данії (-21,7 %) і Латвії (-8,5 %). Для України цей показник становить 18 %, що вказує на низьку забезпеченість природоохоронними територіями і, безумовно, вимагає трансформації системи землекористування в контексті євроінтеграції.

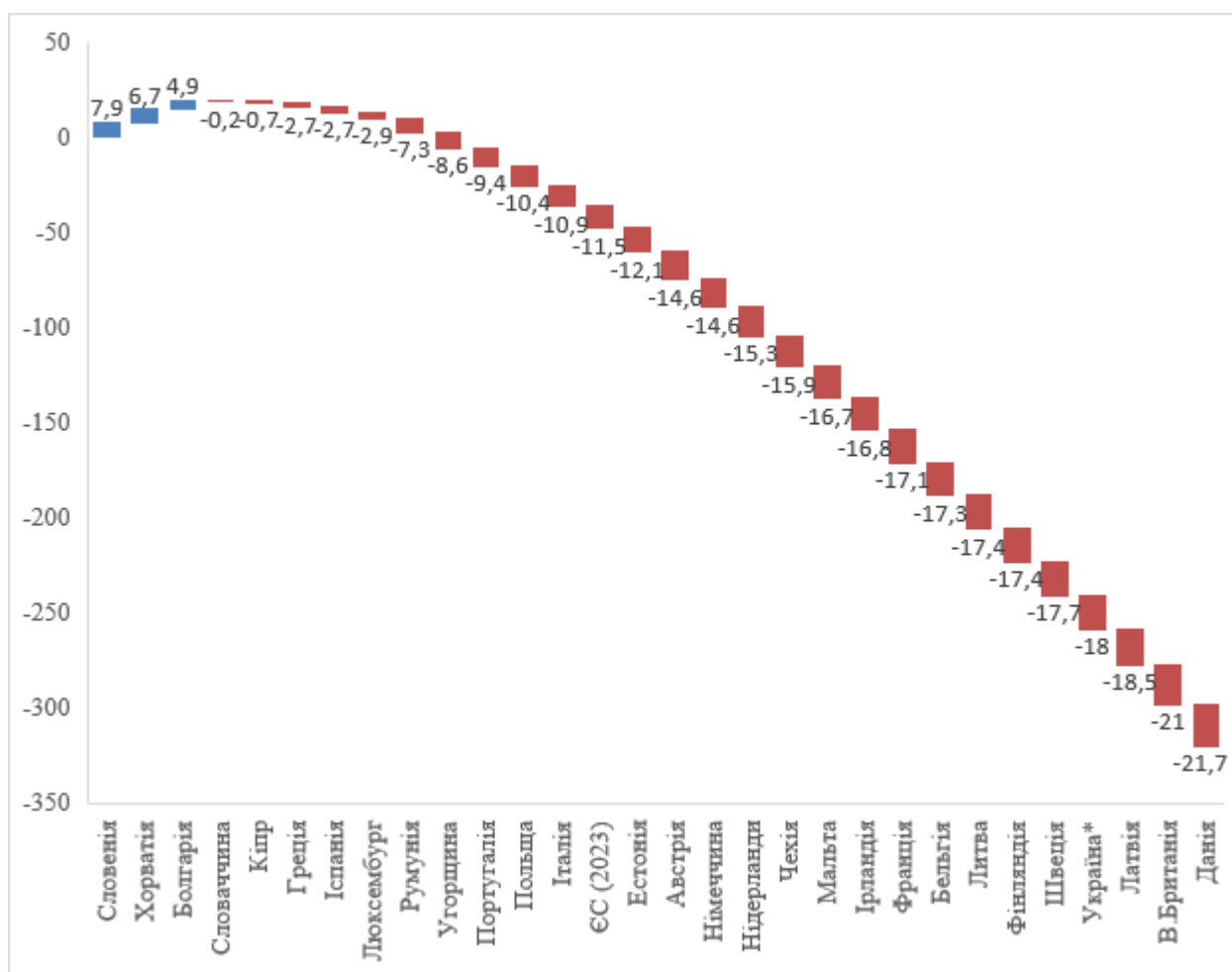

Рис. 5.45. Дефіцитність природоохоронних територій Європи за 30-відсоткового бар'єру, %*

Примітка. *Розраховано і побудовано автором

Отже, в процесі проведеного дослідження, ми дійшли висновків, що:

– екологічні мережі Натура 2000 та Смарагдова мережа являють собою територіальні системи, які створюються для покращення умов формування та відновлення навколишнього природного середовища, зростання природно-ресурсного потенціалу території України, збереження біорізноманіття та екосистемних функцій територій, територій існування флори і фауни, збереження генетичного фонду природи завдяки поєднанню об'єктів природно-заповідного фонду із іншими територіями, що мають особливу цінність для охорони навколишнього природного середовища;

– нормативно-правовими актами, що становлять нормативно-правову основу збереження біологічного різноманіття і екосистемних функцій територій та регулюють процес створення екомереж країн Європи є Бернська Конвенція, Директива про птахів та Директива про місця проживання, а також національні стратегії розвитку екомережі. Політика щодо збереження природного навколишнього середовища базується на принципах, зафіксованих у Конвенції про біологічне різноманіття;

– Українська національна екомережа, органічно інтегруючись у Пан'європейську екологічну мережу (Pan-European Ecological Network), забезпечить сталий розвиток територій і сприятиме досягненню стратегічних цілей Європейської Зеленої Угоди (European Green Deal);

– визначено, що впродовж досліджуваного періоду Україна володіє близько 35 % біорізноманіття Європи та, відповідно, має забезпечувати збереження основних екосистемних функцій території, що нерозривно пов'язано із екосистемними послугами, які лежать в основі добробуту та процвітання нації. Проведений системний аналіз стану природно-територіальних комплексів країн Європи чітко вказує на те, що Україна у сформованих за останніх 30 років умовах природокористування хоч і мала проєвропейський вектор розвитку, ще не досягн навіть середніх значень використання земельно-ресурсного потенціалу щодо збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій територій. Така ситуація, безумовно,

розкриває нові перспективи щодо розширення системи природокористування, впровадження нових програм із використання екоресурсів у межах проєвропейського вектору розвитку.

У процесі планування використання земель пріоритетним напрямом є формування природних територій, що дає змогу забезпечити екологічну стійкість територій. З іншого боку, антропогенний вплив формує системи агроландшафтів, що обумовлюється стрімкою урбанізацією, постійними змінами в сільськогосподарському виробництві.

5.3. Роль європейських інститутів і національних урядів у формуванні сталого землекористування

Використання земельних ресурсів є центральним у більшості екологічних і соціально-економічних викликів, які сьогодні виникають перед суспільством. У глобальному розумінні викиди парникових газів від сільськогосподарського та інших секторів з вагомими частками використання земель у виробничому процесі становлять 23 % антропогенних викидів, а втрата і деградація наземних екосистем загрожує зникненню 25 % видів тварин і рослин [182], деградації піддано близько 74 % земної поверхні світу [135]. Оскільки населення планети, за прогнозами ООН, зросте майже до 10 мільярдів людей до 2050 року, виробництво продуктів харчування потрібно буде значно збільшити [147]. Також глобальні дії щодо зміни клімату, ймовірно, спрямовуватимуться на значне збільшення виробництва енергії з біомаси, що ще більше посилить тиск на системи землекористування. Враховуючи взаємопов'язаний характер цих проблем, пов'язаних із біорізноманіттям, кліматом, землею та продовольством, координація та узгодженість між різними урядовими політиками, що впливають на взаємозв'язок землекористування, є важливим, необхідним та вирішальним кроком на шляху розвитку суспільства.

Справедливий і збалансований перерозподіл земель, вод, біорізноманіття та інших природних ресурсів між різними конкуруючими галузями для забезпечення поточних і майбутніх потреб суспільства можливий за умови розвитку та прогнозування сталого використання земель.

Зі збільшенням тиску на системи землекористування зростає потреба у трансформаційних змінах для подолання нестійких практик у землекористуванні. Усвідомлення важливості системи сталого землекористування в інституційній, стратегічній і політичній площинах необхідне для її створення на глобальному, національному та регіональному рівнях.

Протягом останніх десятиліть концепція сталого розвитку стала головною темою в політиці національних урядів і міжнародних організацій. Так, концептуальними подіями загальносвітового масштабу став ряд подій, що сприяли формуванню концепцій щодо сталого розвитку.

Для більш глибокого усвідомлення важливості міжнародної співпраці з питань сталого розвитку територій і ролі урядів у формуванні та реалізації поставлених задач розглянемо фундаментальні етапи таких концепцій.

– *Конференція ООН з навколишнього середовища* (Стокгольмська Конференція, 1972) була однією з перших ініціатив промислово розвинених країн щодо вирішення проблеми швидкого скорочення світової ресурсної бази, як якісно, так і кількісно, забруднення територій багатьох країнах світу, демографічного вибуху в країнах, що розвиваються. Результатом Стокгольмської конференції стало визначення екологічного підходу на шляху до сталого розвитку, причому потреби країн третього світу охоплювалися меншою мірою [270].

– *Всесвітня стратегія збереження природи* (Міжнародний союз охорони природи та природних ресурсів, МСОП, 1980), згідно з якою передбачалось стале використання видів та екосистем, із системною підтримкою основних екологічних процесів і систем життєзабезпечення,

зокрема збереження генетичного різноманіття. Розвиток суспільства має відбуватися за умови збереження природи [423].

– *Програма МСОП «Природа 2030»* визначає стратегію розвитку людства до 2030 року, встановлює вектори розвитку біорізноманіття після 2020 року, а саме запобігання втратам природи, відновлення природних екосистем задля досягнення принципу «життя у гармонії з природою до 2050 року» [90].

– *Матеріали доповіді ООН «Наше спільне майбутнє»* Всесвітньої комісії з навколишнього середовища та розвитку, 1987. Особлива увага була зосереджена на бідності та нестачі в країнах, що розвиваються, як пріоритетне питання для досягнення стійкості. Збереження та збільшення ресурсної бази є обов'язковою умовою для подолання бідності. Наголошується на необхідності взаємопов'язаного соціально-економічного й екологічного розвитку; при розгляді екологічної проблематики не можна обмежуватися тільки проблемами довкілля [354].

– *Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку* або *Саміт Землі* (UNCED, 1992 [147]). Результатом конференції було встановлення нового, справедливого глобального партнерства через створення нових рівнів співпраці між державами, ключовими секторами суспільства та людьми, докладаючи зусиль для укладання міжнародних угод, що забезпечують повагу інтересів усіх і захист цілісності глобальної системи довкілля та розвитку, визнаючи комплексний та взаємозалежний характер Землі [147]. Було акцентовано на значенні використання земель та інших природних ресурсів в економіці.

З постійним погіршенням стану земельних ресурсів стає очевидним те, що кінцевий їх розподіл і використання повинні бути спрямовані на задоволення потреб у найбільш справедливий і стійкий спосіб. Саміт заклав фундаментальні основи для прийняття низки доленосних міжнародних документів: Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, Декларації з навколишнього середовища та розвитку, Кіотського протоколу, Паризької

угоди, Конвенції про біологічну різноманітність, програму щодо реалізації глобального сталого розвитку «Порядок денний на XXI століття».

Починаючи із 70-х років минулого століття, прогресивний прошарок людства почав усвідомлювати всю небезпеку інтенсифікації природокористування та невідворотних наслідків, спричинених нею. Ситуація, що склалася, вимагала напрацювання принципово нових підходів та стратегій природокористування і розвитку людства. У таких умовах почали виникати ініціативи щодо раціонального та сталого природокористування, невід'ємну частину яких становлять земельні ресурси. Тобто поняття сталого землекористування широко інтегрувалося в концепцію сталого розвитку людства.

Земля слугує основою для виробництва, а також є важливою умовою для покращеного управління навколишнім середовищем, включно з функціями поглинання (джерела) парникових газів, перетворення хімічних речовин, фільтраційною функцією щодо забруднюючих речовин та очищення джерел прісної води. За таких умов *метою сталого управління земельними ресурсами* є гармонізація цілей щодо забезпечення екологічних, економічних і соціальних можливостей на благо нинішнього та майбутніх поколінь, підтримуючи та підвищуючи якість ресурсів землі (ґрунту, води та повітря). У найбільш широкому розумінні під сталим землекористуванням варто розуміти використання земель – ресурсного потенціалу для задоволення потреб людини (сільське, лісове господарство, охорона природи) зі збереженням довгострокових соціально-економічних та екологічних функцій землі. Відповідно до Закону України «Про землеустрій» *стале землекористування* – це використання земель, що визначається тривалим користуванням земельною ділянкою без зміни її цільового призначення, погіршення її якісних характеристик та забезпечує оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій [141]. В умовах постійних природних і суспільно-економічних викликів урядами багатьох розвинених країн Європи для вирішення комплексу взаємопов'язаних проблем розробляються

національні стратегії та плани, політики, що забезпечують узгодженість між покращенням засобів існування, боротьбою зі зміною клімату, зниженням втрат біорізноманіття та проблемами продовольчої безпеки. Тому саме системи землекористування та управління мають забезпечувати досягнення «глобальних Цілей» або ж цілей сталого розвитку (ЦСР), зокрема щодо припинення голоду (ЦСР 2), чистої води (ЦСР 6), чистої енергії (ЦСР 7), кліматичних заходів (ЦСР 13) і життя на землях (ЦСР 15) [420]. Ефективне управління земельними ресурсами стане основою для досягнення кліматичних цілей Паризької угоди та цілей щодо біорізноманіття і сталого розвитку та інших міжнародних угод.

Продуктивність і стійкість системи землекористування визначаються взаємодією між земельними ресурсами, кліматом і діяльністю людини (рис. 5.46). В умовах зміни клімату вибір правильного використання землі для заданих біофізичних і соціально-економічних умов та впровадження сучасних методів управління земельними ресурсами (УЗР) є особливо важливими для мінімізації деградації земель, реабілітації деградованих земель, забезпечення сталого використання земельних ресурсів (грунтів, вод і біорізноманіття) та максимальної стійкості.

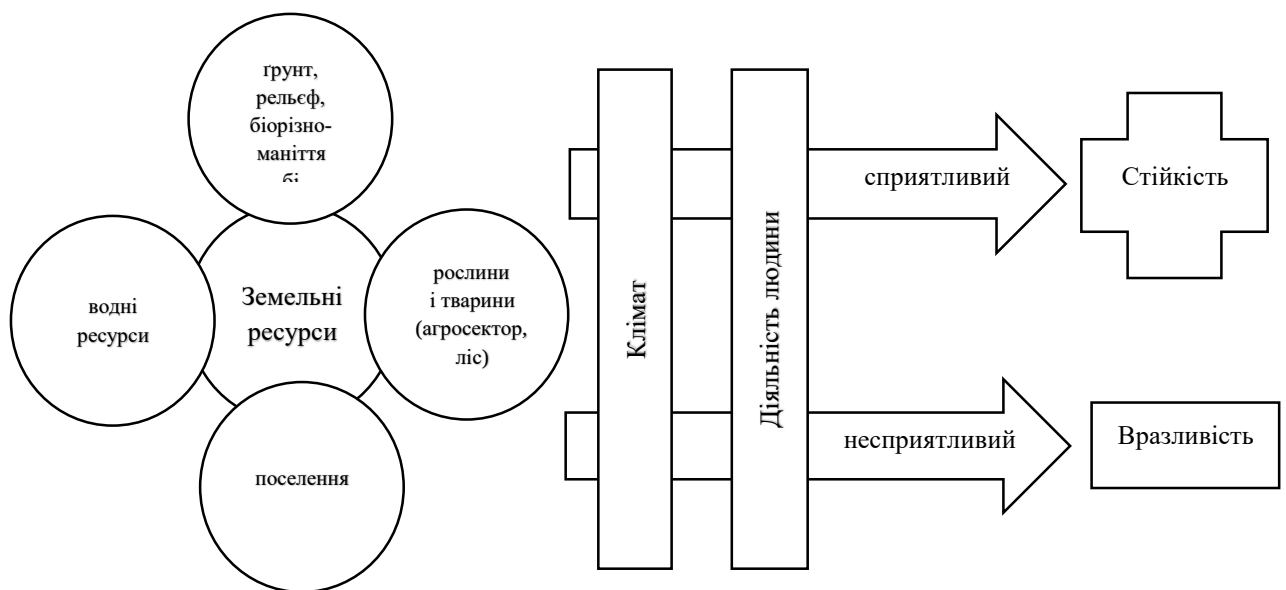

Рис. 5.46. Формування стійкості чи вразливості земельних ресурсів за умов сталого землекористування*

Примітка. *Сформовано автором згідно з джерелом [22]

Управління земельними ресурсами охоплює підходи щодо збереження ґрунтів і води, управління природними ресурсами та комплексне управління ландшафтом. Також передбачає цілісний підхід щодо досягнення продуктивних і стійких екосистем через інтеграцію соціальних, економічних, фізичних та біологічних потреб і цінностей, що, безумовно, сприятиме сталому розвитку регіонів. Тому в сучасних умовах, на нашу думку, УЗР має базуватися на принципах, як-от:

- цілеспрямована політика та інституційна підтримка, включно з розробкою механізмів стимулювання запровадження УЗР та отримання доходів на місцевому рівні;
- реалізація політик за участю землекористувачів;
- комплексне використання природних ресурсів на фермах і в масштабах екосистем;
- багаторівневе, багатостороннє залучення та партнерство на всіх рівнях – землекористувачі, технічні експерти та політики.

Саме такий підхід має стати підґрунтям для перспективного розвитку системи землекористування та лягти в основу сталого землекористування в Європі. Враховуючи всі напрацювання світових і національних інституцій за попередні десятиліття, у Європі склалося чітке усвідомлення необхідності сталого землекористування. Маючи значний соціально-економічний ресурс, правову основу та досвід прийняття колективних рішень, Європейська Комісія обрала політику ЄС щодо клімату, енергетики, транспорту й оподаткування. Основою для досягнення поставлених стратегічних цілей у Європі є *Європейський Зелений Курс (EU Green Deal)* (ЄЗК), що являє собою програму захисту клімату та навколишнього середовища, яка започаткована ЄС.

Фінансування заходів, передбачених програмою Green Deal, складає 1074,3 млрд євро на період 2021–2027 років та 750 млрд євро для реалізації плану відновлення The Next Generation EU [141].

Стратегія має перетворити ЄС на ресурсоефективну економіку, де у 2050 році не буде чистих викидів парникових газів і де економічне зростання не

пов'язане з використанням ресурсів. Причиною цього є швидкі зміни клімату через антропогенне збільшення викидів парникових газів у ХХ ст.

Ініціативи щодо клімату в межах Зеленої угоди охоплюють:

- Європейський кліматичний закон, що дасть змогу закріпити цілі кліматичної нейтральності до 2050 року в законодавстві ЄС;
- Європейський кліматичний пакт, для залучення суспільства до кліматичних дій;
- Кліматичний цільовий план на 2030 рік, для подальшого скорочення чистих викидів парникових газів щонайменше на 55 % до 2030 року;
- Нова стратегія ЄС з адаптації до клімату, для трансформування Європи в кліматично стійке суспільство до 2050 року, повністю адаптоване до неминучих наслідків зміни клімату.

Перетворення Європи на провідну кліматично нейтральну частину Світу вимагає від ЄС не тільки масштабної кліматично орієнтованої трансформації різних секторів своєї економіки, а й залучення через свій політичний вплив та ресурсну підтримку до подібних змін стратегічних партнерів і сусідів, а також світових партнерів. Для реалізації програми передбачено фінансування в обсязі третини інвестицій (600 млрд євро) з Плану відновлення ЄС Next Generation та семирічного бюджету ЄС на фінансування Європейської зеленої угоди [239]. Беручи до уваги той факт, що Європа станом на початок 2022 року залежала від енергоносіїв Росії, а це близько 40 % газу, 25 % нафти і 45 % вугілля, пришвидшення Зеленого курсу Європи є очевидним [38]. Війна в Україні не похитнула зелених переконань Європи, а лише зміцнила їх. Перші зміни на користь зеленої політики ЄС вже обговорювалися: питання довкілля та клімату, які раніше були лише частиною одного із пріоритетів ЄС – «Stronger Connectivity» (енергетика, транспорт, навколишнє середовище та клімат), зараз виділені у самостійний пріоритет – «Разом до стійкості навколишнього середовища та клімату» [226]. Незважаючи на задеклароване збільшення пріоритетності питань довкілля та змін клімату в політиці ЄС на

наступні десятиріччя, наразі немає істотних змін форматів співпраці. Близьчим часом слід очікувати системних і цілеспрямованих дій та домовленостей щодо співробітництва в екологічній, енергетичній та кліматичній сферах, з істотним збільшенням фінансової підтримки, а також інтеграцію проблем Європейського зеленого курсу (ЄЗК) до інших сфер співпраці: транскордонного та регіонального співробітництва, науково-освітньої сфери, пропаганди зеленої політики в суспільстві). Найбільший вплив ЄЗК матиме на національні політики у сфері зміни клімату, також на вирішення проблем у сфері охорони біорізноманіття, контролю над забрудненням і раціональним використанням природних ресурсів [185].

Вплив Європейського зеленого курсу на національні екологічні політики досить неоднорідний. Варто виділити зобов'язання країн щодо скорочення викидів парникових газів, наявності особливих двосторонніх форматів і пов'язаних з ними зобов'язань щодо впровадження екологічних вимог права ЄС, участі країн в Енергетичному Співтоваристві, дотримання обсягів цільової фінансової та технічної підтримки ЄС і підтримання торговельних відносин. Зелений курс впливатиме на торгівлю країн СП із ЄС, що викликано жорсткою політикою щодо дотримання екологічних вимог до продукції та впровадженням механізму вуглецевого коригування імпорту в ЄС. Детальні цілі та плани співпраці щодо ЄЗК сьогодні активно розробляються і є предметом переговорів між Європейською Комісією та урядами країн СП.

Курс, закріплений у Комюніке «Європейський зелений курс» 11 грудня 2019 року, базується, з одного боку на існуючих політичних ініціативах і законодавстві у сферах ЄЗК, з іншого боку, для імплементації будуть розроблені нові стратегії, плани, законодавство тощо. Основними сферами ЄЗК є клімат, енергетика, транспорт, промислова політика, мінімізоване забруднення, торгівля, біорізноманіття, сільське господарство, відходи.

Пандемія COVID-19 та реакції на неї у 2020 році внесли корективи лише у темпи впровадження ЄЗК, але не вплинули на його пріоритетність. На сьогодні Європейська комісія неодноразово наголошувала, що економічне

відновлення має бути спрямоване на більш стійку, зелену та цифрову Європу, рішення, корисні не тільки для економіки, але і для навколишнього середовища. За допомогою дипломатії Зеленого курсу ЄС впливає на формування нових пріоритетів у межах Східного партнерства. Очікується, що новий етап партнерства буде ширше відображати екологічні та кліматичні пріоритети, буде тісно пов'язаний з реалізацією завдань ЄЗК. Ключові напрями Європейського зеленого курсу приведено на рис. 5.47.

Рис. 5.47. Ключові напрями Європейського зеленого курсу*

Примітка. *Згідно з джерелом [239]

Кожен ключовий напрям Європейського зеленого курсу передбачає затверджені цілі ЄС до 2030 року, які важливо реалізувати для досягнення загальної мети. Тож розглянемо ці напрями більш детально

Чиста, безпечна і доступна енергія. Передбачає декарбонізацію енергетичної системи ЄС, що має вирішальне значення для досягнення кліматичної нейтральності в період 2030–2050 рр. Виробництво та використання енергії в різних секторах економіки генерує понад 75 % викидів

парникових газів ЄС, тому саме енергоефективність має бути в пріоритеті. Необхідно розвивати відновлювальні джерела енергії одночасно зі швидким припиненням використання вугілля та газу. Водночас процес переходу до чистої енергії має залучати споживачів і приносити користь. Ефективні програми, як-от фінансування домогосподарств для підвищення енергоефективності будинків, можуть сприяти зменшенню рахунків за електроенергію та допомогти довкіллю.

Перехід до циркулярної економіки. Програмою передбачено впровадження нової промислової політики ЄС, заснованої на циркулярній економіці. Близько половини загальних викидів парникових газів і більше 90 % втрати біорізноманіття відбуваються внаслідок видобутку ресурсів і виробництва матеріалів, палива та їжі. Промисловий сектор ЄС змінюється, але на нього все ще припадає 20 % викидів парникових газів ЄС. «Циркулярна» складова в ньому досить мала – лише 12 % матеріалів, які використовуються в промисловості, надходять із переробки. Пріоритетом має стати повторне використання матеріалів замість їх переробки. Перехід до циркулярної економіки буде зосереджений, зокрема, на ресурсомістких секторах, як, наприклад, текстиль, будівництво, електроніка та пластмаси. Єврокомісія розробила вимоги для забезпечення того, щоб до 2030 року вся упаковка на ринку ЄС була придатною для повторного використання або переробки економічно доцільним способом.

Енергоефективне будівництво та реконструкція. Будівництво, експлуатація та реконструкція будівель вимагають значної кількості енергії та мінеральних ресурсів (наприклад, піску, гравію, цементу). До того ж на будівлі припадає 40 % споживаної енергії. Рівень щорічного оновлення будівельного фонду в країнах – членах ЄС коливається від 0,4 до 1,2 %. Щоб досягти цілей ЄС щодо енергоефективності, цю швидкість планується збільшити щонайменше вдвічі. Задля цього потрібно запустити «хвилю оновлення» державних і приватних будівель. Незважаючи на те, що підвищення темпів оновлення є проблемою, енергоефективність сприяє зниженню рахунків за

електроенергію та може зменшити енергетичну бідність (відсутність доступу до сучасних джерел енергії). Це також може стимулювати будівельний сектор, появу нових робочих місць і підтримати місцеві малі та середні підприємства. Впровадження енергоефективних заходів для існуючих жилих будівель має охопити 50 млн споживачів. Слід також зосередитися на підвищенні енергоефективності шкіл і лікарень, оскільки заощаджені кошти будуть доступними для підтримки освіти та охорони здоров'я.

Сталий та «розумний» транспорт. На транспорт припадає близько 25 % викидів парникових газів в ЄС. Щоб досягти кліматичної нейтральності, необхідно до 2050 року скоротити викиди від транспорту на 90 %. Скорочення мають відбутись в автомобільному, залізничному, авіаційному і водному секторах транспорту. Побудова сталого та розумного транспорту означає надання пасажиром більш комфортних, доступних і «чистих» альтернатив їхнім поточним засобам пересування. Найперше значна частина з 75 % внутрішніх вантажів, що перевозяться автомобільним транспортом, має переміститися на залізницю та внутрішні водні шляхи. Це, своєю чергою, потребує кращого управління та збільшення пропускної здатності залізниць і внутрішніх водних шляхів. Ціна транспортних перевезень повинна відображати вплив, який вони здійснюють на довкілля та здоров'я. Субсидіювання викопного палива повинно припинитися. У контексті перегляду оподаткування енергетики Єврокомісія уважно розгляне поточні податкові пільги, включно з авіаційним і морським паливом, і повністю усуне будь-які прогалини. Планується паралельно нарощувати виробництво та розгортання стійких альтернативних видів транспортного палива. До 2025 року на європейських дорогах очікується поява 13 млн автомобілів з нульовим і низьким рівнем викидів. Для них загалом знадобиться близько 1 мільйона громадських станцій підзарядки та заправки. Забруднення від транспорту має значно зменшитися, особливо в містах. Комбінація заходів має зменшити викиди, подолати затори в містах і покращити громадський транспорт. Будуть

також запропоновані більш жорсткі стандарти викидів для автомобілів з двигунами внутрішнього згоряння.

Збереження та відновлення біорізноманіття. Екосистеми забезпечують людей необхідними речами, як-от їжа, прісна вода та чисте повітря. Вони також пом'якшують дію стихійних лих, шкідників і хвороб. Запропонована «Стратегія біорізноманіття ЄС» спрямована на те, щоб до 2030 року біорізноманіття Європи відновилося завдяки збільшенню площі природно-заповідного фонду до 30 %. Європейським містам також пропонується збільшити частку біорізноманіття в урбаністичному просторі. Дедалі більше визнається роль морів і океанів у пом'якшенні змін клімату й адаптації до них. Ми повинні ефективно використовувати ресурси моря, наприклад, водорості та інші рослинні морепродукти, – як джерело білка, що своєю чергою, може зменшити тиск на сільськогосподарські угіддя.

Перед європейськими інституціями та національними урядами визначаються основні цілі щодо реалізації ЄЗК, приведені на рисунку 5.48.

Рис. 5.48. Відновлення природи ЄС: основні цілі до 2030 року*

Примітка. *Згідно з джерелом [141]

«Від ферми до виделки»: справедлива, здорова та екологічна система продовольства. Продукти харчування мають залишатися безпечними, поживними та високоякісними, у кожного громадянина ЄС має бути до неї доступ. Виробництво їжі призводить до забруднення повітря, води та ґрунту, сприяє втраті біорізноманіття та зміні клімату. Для виробництва їжі споживається надмірна кількість природних ресурсів, до того ж значна частина їжі витрачається даремно. Щоб зменшити вплив цих процесів на довкілля, запропоновано Стратегію «Від ферми до виделки» (From Farm to Folk). Вона сприятиме досягненню цілей циркулярної економіки – від виробництва до споживання.

Європейські фермери та рибалки є ключовими дійовими особами у цій стратегії. Пропозиція Єврокомісії щодо Спільної аграрної політики (САП) на 2021–2027 роки передбачає, що щонайменше 40 % загального бюджету САП та щонайменше 30 % Фонду морського рибальства будуть спрямовані на кліматичні заходи. Пропонується покращити управління поживними речовинами для поліпшення якості води та зменшення викидів. Планується значне зменшення використання хімічних пестицидів, а також зменшення використання добрив і антибіотиків. Стратегія, окрім іншого, передбачає, що імпортовані продукти харчування з третіх країн світу мають відповідати екологічним вимогам ЄС. Нова стратегія допомагає боротися з шахрайством у продовольчій сфері через запобігання і виявлення підробок у координації з державами-членами та країнами, що не входять до ЄС.

Нульове забруднення довкілля. Щоб захистити громадян Європи та екосистеми, Комісія прийняла план дій щодо запобігання забрудненню повітря, води та ґрунту. Реалізація цього плану дій має забезпечити збереження біорізноманіття в озерах, річках і водно-болотних угіддях, зменшення особливо шкідливого забруднення мікропластиком і фармацевтичними препаратами. Планується зменшення забруднення від великих промислових підприємств і поліпшення профілактики аварій на виробництві. Нова хімічна стратегія сприятиме захисту громадян і довкілля від

небезпечних хімічних речовин і заохоченню інновації для розробки безпечних і стійких альтернатив. До того ж буде удосконалено правила оцінювання хімічних речовин, що надходять на ринок.

Посилення кліматичних амбіцій. ЄС уже давно почав модернізацію і трансформацію економіки для досягнення кліматичної нейтральності. У період з 1990 по 2018 рік викиди парникових газів скоротилися на 23 %, а економіка зросла на 61 %. Однак, минула політика дає змогу скоротити викиди парникових газів лише на 60 % до 2050 року. Цього замало для досягнення мети. Тому Єврокомісія представила план щодо збільшення цілі скорочення викидів ЄС до 2030 року до 55 %, порівнюючи з рівнями 1990 року, – це пакет ініціатив Fit to 55. Комісія ухвалить нову, більш амбітну стратегію ЄС щодо адаптації до змін клімату. Це важливо, оскільки зміни клімату продовжуватимуть призводити до виникнення значного стресу в Європі, незважаючи на зусилля щодо пом'якшення наслідків. Важливо також забезпечити відповідність оподаткування кліматичним цілям, тож Єврокомісія пропонує переглянути «Директиву про оподаткування енергетики». Втілюючи в життя Європейський зелений курс, ЄС прагне стати глобальним лідером у боротьбі зі зміною клімату, щоб заохотити інші держави світу скорочувати викиди. Євросоюз робить наголос на підтримці своїх безпосередніх сусідів. Екологічний перехід для Європи може бути повністю ефективним лише тоді, коли найближчі сусіди ЄС також вживатимуть ефективних заходів.

Окрім основних напрямів, Європейський зелений курс містить *додаткові ініціативи* [240]:

– *Інвестиційний план сталого розвитку Європи*, який передбачає необхідні джерела інвестицій для реалізації Курсу та інструменти фінансування. Так, представлено Інвестиційний план сталого розвитку Європи, який передбачає перехід до кліматично нейтральної, «зеленої» економіки, а саме: виділення 1 трлн євро інвестицій із бюджетів ЄС, формування сприятливих умов для приватних інвесторів і державного

сектору, надання фахової підтримки державному та приватному секторам у реалізації проєктів сталого розвитку.

– *Закон про клімат.* Єврокомісія запропонувала закон ЄС про клімат, який перетворює політичне зобов'язання ЄС бути кліматично нейтральним до 2050 року на юридичне. Він також зобов'язує скоротити до 2030 року викиди парникових газів щонайменше на 55 %, порівнюючи з 1990 роком. Законом встановлено максимальну межу викидів CO₂ – 225 млн тонн, що відповідає поставленій кліматичній меті до 2030 року. Новий закон передбачає створення Європейської наукової консультативної ради зі зміни клімату. Ця Рада надаватиме незалежну наукову експертизу та готуватиме доповіді щодо досягнення кліматичних цілей, необхідних дій для їх досягнення та відповідних бюджетних витрат. Реформування кліматичної політики ЄС націлено на вирішення таких проблем (рис. 5.49): скорочення викидів парникових газів як визначальної мети кліматичної політики ЄС; скорочення викидів метану як одного з напрямів досягнення кліматичних цілей ЄС щодо адаптації до змін клімату. Також передбачається проміжна мета – зниження викидів парникових газів з 40 % до 50–55 % до 2030 року (проти 1990 р.). Довгострокові кліматичні цілі вирізняються не тільки їх необхідністю, а і їх інтеграцією практично в усі сфери економіки та життєдіяльності країн-учасниць.

– *Механізм справедливого переходу.* Механізм справедливого переходу (Just Transition Mechanism, JTM) підтримуватиме регіони ЄС, де населення зайняте у видобувній галузі і яке найбільше постраждає через відмову від викопного палива та перехід до «зеленої економіки». Держави – члени ЄС отримають фінансування, підготувавши територіальні плани справедливого переходу до 2030 року. Країни повинні визначити найбільш постраждалі території, які отримають підтримку, і шляхи вирішення соціальних, економічних та екологічних проблем, що виникнуть внаслідок переходу. Для цього планується залучити щонайменше 100 млрд євро.

Рис. 5.49. Ініціативи ЄС та зміна клімату*

Примітка. *Згідно з джерелом [240]

– *Європейський кліматичний пакт.* Зелений Курс започатковує Європейський кліматичний пакт, щоб надати людям, громадам та організаціям можливість брати участь у кліматичних діях, обміні інформацією, започаткуванні масової діяльності, які можуть наслідувати інші по всій Європі. Це платформа для спільної роботи та навчання, розробки рішень і досягнення реальних змін заради побудови більш екологічної Європи. Люди, організації та підприємства можуть долучитися до Пакту, пообіцявши вживати реальних дій і надихаючи інших приєднатися. Будь-яка фізична особа може доєднатись, наприклад, пообіцявши менше літати або перевівши свої гроші в банк, який не інвестує у викопне паливо, і таким чином долучитися до Пакту. Для комунікації було створено платформу Count Us In. Будь-яка людина або організація може теж стати частиною змін, давши обіцянку сьогодні, тому що жодна дія не є занадто незначною.

– *Стратегія ЄС щодо ґрунтів.* Стратегія ЄС щодо ґрунтів до 2030 року встановлює межі та конкретні заходи для захисту, відновлення ґрунтів і

забезпечення їх раціонального використання [357]. Вона встановлює бачення та цілі щодо досягнення гарного стану ґрунтів до 2050 року з конкретними діями до 2030 року та оголошує прийняття нового закону про стан ґрунтів до 2023 року.

Стратегія має на меті забезпечити до 2050 року:

- охорону та відновлення усіх ґрунтових екосистем ЄС, які зможуть продовжити надання важливих послуг;
- сприяння циркулярній економіці, а саме впровадження «паспорта вийнятих ґрунтів», інтегрування «ієрархії вилучення земель»;
- зменшення забруднення ґрунту до рівнів, які не завдають шкоди здоров'ю людей або екосистемам;
- захист ґрунтів, раціональне управління ними та відновлення деградованих ґрунтів, що є загальними стандартами.

Ключовими діями та завданнями в межах Стратегії є:

- внесення спеціальної законодавчої пропозиції щодо здоров'я ґрунтів до 2023 року для забезпечення досягнення цілей Стратегії ЄС щодо ґрунтів та досягнення хорошого стану здоров'я ґрунтів до 2050 року;
- стале управління ґрунтами необхідно зробити звичайним явищем, запропонувати власникам землі схему безкоштовного тестування своїх ґрунтів, яка заохочує стале управління ґрунтами та обмін його найкращими практиками;
- внесення та розгляд пропозиції щодо прийняття юридично обов'язкових цілей з обмеження осушення водно-болотних угідь та органічних ґрунтів, а також відновлення осушених торфовищ для пом'якшення і адаптації до зміни клімату;
- забезпечення нагляду за потоками викопаних ґрунтів та оцінки потреби й потенціалу юридично обов'язкового «паспорту ґрунту» для розвитку циркулярної економіки і покращення повторного використання чистого ґрунту;

- відновлення деградованих ґрунтів і рекультивація забруднених ділянок;
- запобігання опустелюванню за допомогою розробки загальної методології оцінювання опустелювання та деградації земель;
- поглиблення досліджень щодо збирання ґрунтових даних і моніторингу ґрунтів;
- мобілізація участі суспільства та фінансових ресурсів для вирішення проблем сталого використання ґрунтів.

Із приведених вище аргументів випливає, що просторову функцію при реалізації планів та досягненні цілей Європейського зеленого курсу в концепції сталого розвитку відіграє *європейський земельно-ресурсний простір*. На сьогодні ЄЗК та кліматична нейтральність у Європі є амбітними цілями, які вимагають глибоких і системних змін у різних секторах економіки, включно із сільським господарством, лісівництвом, енергетикою, промисловістю та транспортом. У контексті земельних ресурсів такі цілі означають необхідність переходу до сталого й ефективного використання земель, а саме такого, що забезпечує підтримку розвитку біорізноманіття, збереження природних ресурсів, сприяє зменшенню викидів парникових газів та адаптації соціуму до змін клімату. Враховуючи важливість цих проблем і потребу в координованих діях на європейському континенті, створення окремої земельної політики стає важливим елементом цього переходу. З огляду на вищезазначене, на нашу думку, земельна політика має забезпечувати:

- розробку стандартів і принципів сталого землекористування на рівні ЄС, які можуть бути адаптовані на національному рівні, відповідно, із врахуванням місцевих особливостей;
- інтеграцію з існуючими політиками – сільськогосподарською політикою ЄС, політикою бережливого використання ресурсів, політикою зміни клімату тощо;

- стимулювання інновацій у сфері сталого землекористування, включно з новими технологіями, практиками та бізнес-моделями;
- сприяння участі зацікавлених сторін у формуванні та впровадженні земельної політики, зокрема місцевих громад, землевласників, підприємств, науковців і громадськості;
- моніторинг і оцінку ефективності земельної політики та її вплив на досягнення цілей ЄЗК та кліматичної нейтральності.

На нашу думку, ці компоненти забезпечують багаторівневий підхід до управління земельними ресурсами, який є важливим для досягнення цілей сталого розвитку.

Досягнення цілей ЄЗК та кліматичної нейтральності вимагає запровадження окремої *Спільної земельної політики ЄС*, орієнтованої на забезпечення сталого використання земель та управління земельними ресурсами. Вважаємо, що така земельна політика має охоплювати такі складові, як:

- регулювання питань власності та доступу до земельних ресурсів, що полягає у встановленні прозорих і справедливих правил перерозподілу власності на землі та формування нових землекористувань, захисті прав місцевих спільнот;
- розроблення із наступним впровадженням правил використання земель, яке має на меті встановлення стандартів і норм для формування сталого землекористування, враховуючи обмеження щодо забруднення, підходи до збереження та відновлення родючості ґрунтів, реструктуризацію землекористувань тощо;
- захист екологічно важливих територій та екосистем, що передбачає створення природоохоронних зон, заповідників, зелених коридорів та інших природоохоронних заходів що сприятимуть збереженню біологічного різноманіття, забезпечать надання екосистемних послуг та сприятимуть зменшенню негативного впливу господарської діяльності на навколишнє середовище;

- стимулювання інновацій та зелених практик, що сприятиме впровадженню нових технологій та інновацій у землекористуванні, зокрема для формування стійкого та екологічнобезпечного сільського господарства, відновлення деградованих земель;

- залучення громадян, громадських організацій, наукових установ, бізнесу та інших зацікавлених сторін до управління земельними ресурсами прийняття рішень щодо формування ефективних землекористувань.

Ці складові допоможуть створити ефективну Спільну земельну політику ЄС (рис. 5.50), спрямовану на забезпечення сталого землекористування, як такого, що експлуатує земельні ділянки без зміни їх цільового призначення і погіршення якісних характеристик, а також забезпечує оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій територій.

З огляду на те, що сучасний Європейський зелений курс є новою стратегією ЄС, що має на меті формування суспільства з сучасною, ресурсоефективною та конкурентоздатною економікою, в якій мінімізовані викиди парникових газів (нульові викиди до 2050 року) та економічне зростання не залежить від використання природних ресурсів. Курс є одним із шести пріоритетних напрямів Програми дій Європейської комісії, а також складовою Стратегії з реалізації Порядку денного ООН на період до 2030 року і цілей стійкого розвитку [61].

Нині ефективне управління земельними ресурсами має стати інструментом для досягнення національних і міжнародних цілей та зобов'язань при досягненні Цілей сталого розвитку, Паризької угоди тощо.

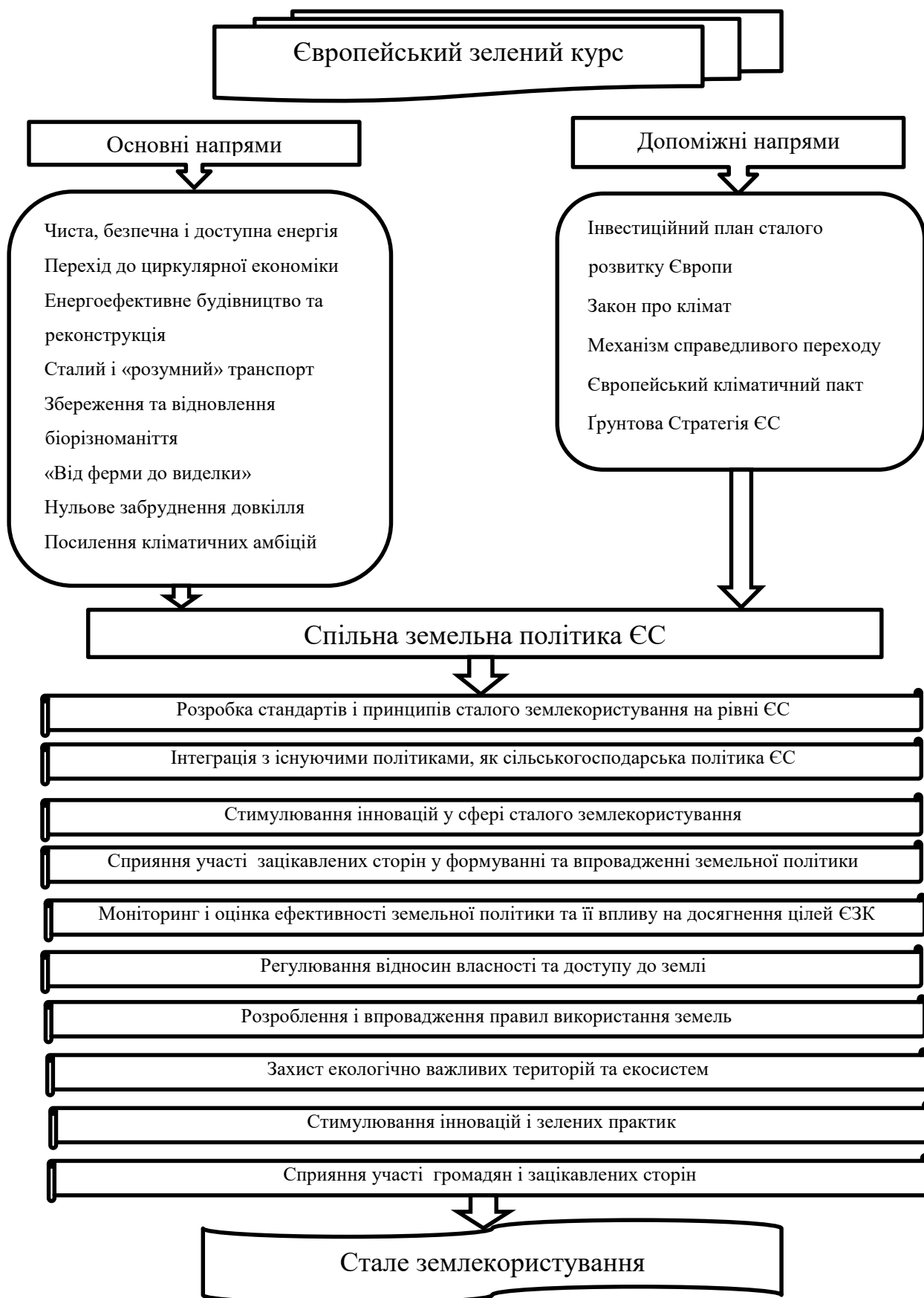

Рис. 5.50. Досягнення цілей сталого землекористування в контексті Європейського зеленого курсу *

Примітка. *Узагальнено автором

Щоб подолати ці виклики, ЄЗК має на меті перетворити ЄС на сучасну, ресурсоефективну і конкурентоспроможну економіку, яка базуватиметься на:

- повному скороченні викидів парникових газів до 2050 року
- економічному зростанні на природоохоронній і ресурсоефективній основі;
- суспільній всеосяжності природоохоронної концепції розбудови сталого розвитку.

Безумовно, Європейський зелений курс має стати визначальним у формуванні векторів земельної політики європейських країн. З моменту презентації ЄЗК Україна долучається до неї через здійснення таких кроків:

- У січні 2020 року було представлено проєкт Концепції «зеленого» енергетичного переходу України до 2050 року, який називали Українським зеленим курсом. Головною метою цієї Концепції є досягнення частки електроенергії, виробленої з ВДЕ, до 70 % через 30 років. Однак Україна проголосила про намір досягти кліматичної нейтральності у 2060 році, що змістило на 10 років досягнення цілі. У липні 2021 року Уряд затвердив нову ціль України – до 2030 року зменшити викиди парникових газів до 35 % від рівня 1990 року. Це не досить амбітна ціль і вона ставить під сумнів можливість досягнення кліматичної нейтральності до 2060 року [405; 424].

- 13 серпня 2020 року Україна передала Єврокомісії позиційний документ щодо участі України в Європейському зеленому курсі. У ньому пропонується встановити регулярний діалог з ЄС щодо залучення України до розробки та реалізації політик у межах ЄЗК і розробити спільну Дорожню карту участі України у Європейському Зеленому Курсі [227].

- 6 жовтня 2020 року на саміті Україна-ЄС було підписано угоду «Кліматичний пакет для стабільної економіки в Україні» на суму 10 млн євро, що мала сприяти фінансуванню проєктів з переходу до чистої і кліматично нейтральної економіки [445].

– У 2021 році РНБО України для протидії зміні клімату й адаптації до неї передбачила розробку проєкту Національного плану з енергетики та зміни клімату на період до 2030 року [444].

Отже, Україна перебуває на етапі наближення національного законодавства у сфері природокористування до законодавства ЄС згідно з зобов'язаннями за Угодою про асоціацію, але все це відбувалося досить повільно і не у всіх сферах. Впровадження Європейського зеленого курсу в Україні повинно мати наскрізний характер: екологічні та кліматичні питання мають розглядатись у сферах енергетики, промислової політики, сільського господарства, транспорту, фінансів тощо.

5.4. Перспективи удосконалення земельної політики України

Вільний доступ до земельних ресурсів громадян та юридичних осіб, гарантії прав на землю, ефективність землекористування, контроль над дотриманням чинних правових норм і формування системи земельного адміністрування не можливі без ефективної державної земельної політики [71]. На сьогодні земельна політика лежить в основі *економічного розвитку, соціального життя та екологічних питань у всіх країнах*.

Поняття *державної земельної політики* охоплює діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, спрямовану на раціональне використання та охорону землі, забезпечення продовольчої безпеки країни і створення екологічно безпечних умов для господарської діяльності та проживання громадян держави [355].

Ефективна державна земельна політика є невід'ємною складовою державного управління соціально-економічним розвитком, забезпечує важливі умови розвитку інфраструктури економіки та життєдіяльності суспільства, відіграє важливу роль у наповненні державного та місцевих бюджетів, може стати інструментом зміцнення адміністративного устрою держави [484]. На формування земельної політики держави в конкретний

історичний період розвитку впливає загальна соціально-економічна політика, що визначає перерозподіл і використання земельних ресурсів, формує систему обмежень і стимулів у землекористуванні. У рекомендаціях Європейської економічної комісії ООН щодо питань управління земельними ресурсами в європейському регіоні справедливо стверджується: *«створення системи управління земельними ресурсами є внутрішньою справою кожної країни, саме їй вирішувати, який шлях вона обере, але в будь-якому разі кожна країна повинна мати офіційну систему реєстрації земель і нерухомості для сприяння управлінню на державному рівні та забезпеченню гарантій прав власності на землю, інвестиції та інші приватні й публічні інтереси щодо нерухомості»*. Система управління земельними ресурсами має гарантувати право власності та її безпеку, що сприятиме високій економічній ефективності, яка залежатиме від управління земельними ресурсами як частини державної земельної політики.

В Україні часткове виконання деяких управлінських положень можна вважати як виконаним, хоча загалом для реорганізації системи управління повинні відбутися законодавчі й політичні трансформації, для чого потрібно виділити ряд проблем, а саме відсутність системи державного стратегічного менеджменту, що ускладнює технологію розробки, узгодження та реалізації системних концептуальних, стратегічних і програмних документів [370]. На думку А. Третяка [438], сучасна земельна політика не сприяє захисту земельних ресурсів, не повною мірою забезпечує захист права землевласників, капіталізацію, екологізацію та соціалізацію землекористування. Автор вбачає перспективи розвитку земельних відносин у новій парадигмі, що базується на сталому розвитку та збалансованому (сталому) землекористуванні згідно з принципами ООН. Система управління земельними ресурсами та землекористуванням має бути реформована в багатофункціональну (багатоцільову) систему управління з урахуванням принципів, рекомендованих ООН.

Враховуючи військово-політичну ситуацію в Україні, в контексті Стратегії національної безпеки України, яка на сьогодні стала основою для планування у всіх сферах розвитку держави, визначено шляхи та інструменти виконання поставлених перед державою і суспільством завдань, зокрема в земельній політиці. Ефективність державної земельної політики України варто розглядати у контексті реалізації концептуальних завдань (див. рис. 5.51).

Проведена у процесі дослідження порівняльна оцінка сучасного стану та перспектив використання земельно-ресурсного потенціалу європейських країн, результати якої приведені у попередніх розділах, доводить, що Україна володіє земельними ресурсами, що характеризуються значним потенціалом, та захищає їх. У зв'язку із цим виникає необхідність у розробленні пропозицій щодо удосконалення державної земельної політики, які сприятимуть забезпеченню соціально-економічному розвитку, екологічній та продовольчій безпеки, повоєнного відновлення територій і сталого розвитку.

Подальше проведення земельної реформи, наближення законодавства та стандартів України до ЄС, удосконалення систем контролю в ключових сферах і зміцнення відповідних інституцій може сприяти збільшенню експорту, зокрема для виробників у секторах з вищою доданою вартістю. Це підвищить довіру інвесторів, створить стійкий сільськогосподарський сектор і нові робочі місця та підтримає сільські громади. Стимулювання та підтримка сільськогосподарських і харчових технологій, а також автоматизації та діджиталізації загалом є унікальною можливістю у відновленні сектору, значному та стабільному підвищенні продуктивності та модернізації всього сектору. Вирішальне значення для збільшення доступності земель має розмінування, оскільки зараз великі ділянки сільськогосподарських територій під загрозою мінування. Поліпшення функціонування експортних шляхів, відновлення та збільшення пропускної здатності ключових транспортних

сполучень, а також реконструкція та диверсифікація логістики забезпечать пропозицію та конкурентоспроможність української сільськогосподарської продукції на місцевому та зовнішньому ринках. Відновлення зрошувальної інфраструктури та інвестиції в удосконалення зрошувальних і дренажних систем, заснованих на здорових екологічних принципах, є можливістю для ферм будь-якого розміру, але потребують значних інвестицій. Зміцнення інституційної спроможності всіх державних суб'єктів у секторі через своєчасне впровадження реформи державного управління є критично важливим для успіху реформи та подальшого просування євроінтеграційної політики в Україні.

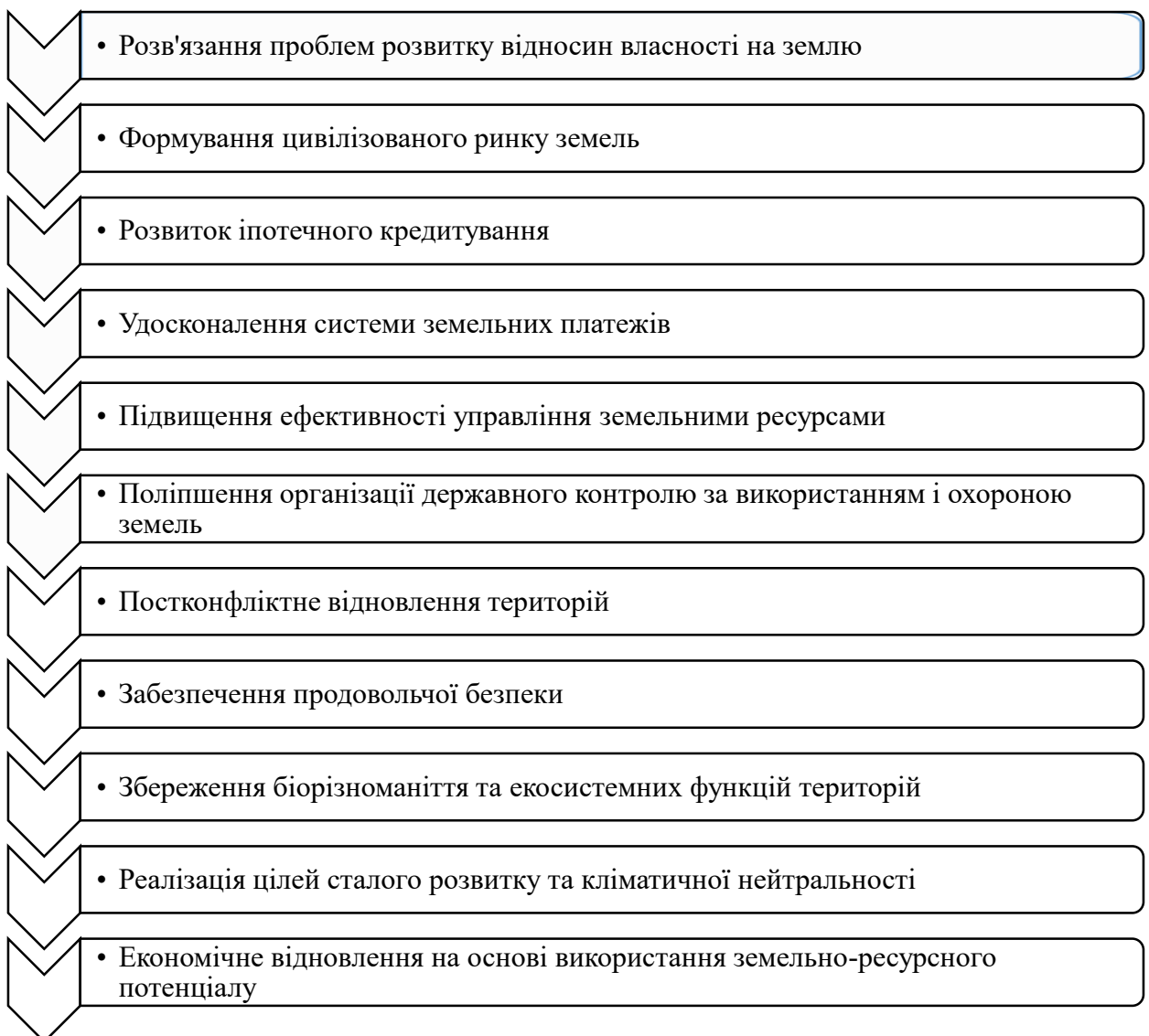

Рис. 5.51. Основні завдання земельної політики України*

Примітка. *Узагальнено автором

Так, на нашу думку, основними векторами реформування агросектору – основи продовольчої безпеки – мають бути напрями щодо зміцнення аграрних інститутів і нормативно-правової бази, а саме:

- продовження реформи державних інституцій у сільському господарстві із врахуванням підходів Спільної аграрної політики. Такі дії передбачають інституційні реформи та впровадження сертифікованих у ЄС платіжних та контрольних інструментів на основі вимог САП. Державна політика має сприяти реєстрації всіх виробників у Державному аграрному реєстрі (ДАР) із подальшим використанням реєстрів для формування програм фінансової підтримки аграрних товаровиробників. Завдяки створенню платіжної агенції та відповідного органу управління буде забезпечено справедливість, прозорість та ефективність програм підтримки відповідно до стандартів ЄС;

- завершення земельної реформи та інституційної реформи у земельній сфері. З метою удосконалення та реалізації стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2023–2030 роки в умовах децентралізації та подолання наслідків реформування, Держгеокадастр, як ключове відомство, сприятиме підвищенню функціонування та ефективності використання цифровізації, в тому числі, електронної інтеграції між кадастром і реєстром прав на землю;

- підтримка товаровиробників із високим потенціалом до нарощування доданої вартості та експортного потенціалу. Постійне оновлення, із врахуванням європейських вимог, законодавства та нормативно-правової бази щодо сільського господарства та розвитку сільських територій, сприятимуть зростанню експорту агропродукції та формуванню доданої вартості у таких перспективних галузях, як органічне сільське господарство, виноробство тощо;

- реформування гідротехнічної меліорації та створення державних операторів меліоративних систем, що забезпечить ефективне використання

водних ресурсів та сприятиме залученню фінансової підтримки міжнародних партнерів.

Невід'ємною умовою формування економічно ефективних землеволодінь і землекористувань є надання сільськогосподарським товаровиробникам фінансової підтримки та доступу до базової інфраструктури, для чого на нашу думку, необхідно забезпечити:

- підтримку відновлення сільськогосподарських підприємств на деокупованих територіях, а саме забезпечити невеликим фермерським господарствам доступ до сільськогосподарської та іншої техніки, зокрема за допомогою державної лізингової підтримки;

- доступні фінансування та новітні технології для малих і середніх підприємств (МСП) у пріоритетних секторах агросектору. Забезпечення доступу до фінансових та бізнес-консультацій для високорентабельних проєктів через державні програми грантів, а також у співпраці з фінансовими установами та партнерами, сприятиме розвитку експортно-орієнтованих секторів із високою доданою вартістю, а саме переробної промисловості, органічного землеробства, садівництво тощо;

- додаткове фінансування модернізації, реконструкції та відновлення зрошувальних систем. Формування інвестиційно привабливого клімату в секторі розбудови системи зрошувальних та осушувальних систем, сприятиме ефективній реалізації земельно-ресурсного потенціалу земель зі зниженою продуктивністю;

- впровадження та фінансову підтримку альтернативної енергетики, а саме виробництво біогазу з відходів сільського господарства. Розробка та впровадження відповідних проєктів із розвитку та впровадження газогенеруючих реакторів альтернативної енергетики із використанням потенціалу сільськогосподарських земель сприятиме підвищенню енергонезалежності на місцевому рівні.

Вирішення проблеми відновлення постконфліктного землекористування та повернення до використання сільськогосподарських угідь має

реалізовуватися у площині обґрунтування методології та технологічних процесів для проведення обстеження земель, які зазнали негативних впливів при веденні бойових дій, включаючи сертифікацію операторів із обстеження територій. Оскільки більша частина земель, зокрема і не замінованих, перебуває під загрозою обстрілів, такий підхід сприятиме швидкому звільненню території від мінно-вибухових пристроїв. Безумовно впровадження та підтримка використання інноваційних технологій автоматизації, що передбачає впровадження інформаційних технологій і штучного інтелекту, сприятиме зростанню ефективності виробництва та кращій реалізації потенціалу використовуваних територій.

Для досягнення соціально-економічних і природоохоронних цілей сільського господарства та сільських територій держави, узгодженості з завданнями ЄЗК, екологічних мереж, на нашу думку, варто «кристалізувати» стратегічні цілі та розробити плани дій, щодо їх досягнення. Запропоновані підходи забезпечать комплексне бачення розвитку територій і сприятимуть гармонізації української політики з політикою ЄС з урахуванням майбутнього членства України в ЄС. Стратегічні цілі національної політики, задокументовані в різних стратегіях, планах і правових актах, мають розвиватися в межах Спільної земельної політики ЄС. Для узгодження національної земельної політики із цілями сталого розвитку в контексті Європейської зеленої угоди та успішної співпраці в межах Угоди про асоціацію Україна – ЄС формуються такі цілі:

- обмеження викидів парникових газів в економіці та з цільовим співвідношенням викидів ПГ;
- встановлення та реалізація добровільної національної цілі щодо досягнення нейтрального рівня деградації земель у зоні діяльності;
- збільшення площ земель, які використовуються для органічного виробництва;
- зниження частка площі сільськогосподарських угідь екстенсивного користування (сіножаті, пасовища) в загальній площі країни.

Статтею 9 Національної економічної стратегії до 2030 року передбачено, що: «місія агропромислового сектору і харчової промисловості полягає в тому, щоб Україна стала одним із глобальних центрів продовольчої безпеки та світовим лідером у постачанні продуктів харчування з високою доданою вартістю і технологічно інтенсивних послуг для агропромислового сектору» [388]. Такий підхід передбачає досягнення цілей:

- забезпечення реалізації стимулюючої та дорадчої аграрної політики;
- забезпечення гравців ринку якісною інфраструктурою (земля, іригаційні системи, фінанси, освіта й наука, транспорт, складські потужності).
- створення умов для забезпечення товаровиробників наявними матеріально-технічними ресурсами;
- збалансування виробництва високо- та низькорентабельної продукції для підвищення рентабельності галузі;
- сприяння розвитку та повноцінному забезпеченню ринку функціонування переробки;
- оптимізація продажів на внутрішньому та зовнішньому ринках;
- забезпечення виробництва й експорту безпечної і здорової сільськогосподарської та харчової продукції.

Для досягнення поставлених цілей в межах ЄЗК в агропромисловому комплексі необхідно забезпечити стратегічні вектори щодо:

- наближення національного законодавства, стандартів і практик до загальноєвропейських принципів сталої аграрної політики та належної сільськогосподарської практики, поступова гармонізація державної аграрної політики із ЄЗК в сільському господарстві;
- розробки та моніторингу індикаторів впливу сільськогосподарської діяльності на стан екосистем;
- розробки, сприяння впровадженню та моніторингу дотримання мінімальних екологічних стандартів;

- запровадження національного звіту про рівень викидів парникових газів під час виробництва та обігу сільськогосподарських культур;
- запровадження економічних стимулів для використання та охорони земель і підвищення родючості ґрунтів, зменшення забруднення вод та інших компонентів навколишнього середовища із сільськогосподарських джерел, поліпшення структури земель і угідь країни, відновлення порушених екосистем, запровадження сталого землекористування та досягнення нейтрального рівня деградації земель.

При дослідженні нами *виділено комплекс заходів щодо імплементації стратегічних цілей, визначених ЄЗК на національному рівні*, що передбачає:

- підготовку планів та розробку цілей щодо скорочення використання хімічних пестицидів, поживних речовин, добрив і відходів тваринництва, включно з оцінкою ризиків і належним моніторингом. Необхідно розглянути можливість розробки плану дій щодо управління поживними речовинами для вирішення проблеми забруднення джерел води та розширення застосування точних методів удобрення та сталої сільськогосподарської практики, зокрема розгляд гарячих точок інтенсивного тваринництва та переробки органічних відходів у поновлювані добрива. Існує потреба в ефективніших управлінні та контролі за застосуванням азотних добрив та інших азотовмісних матеріалів, включно з гноєм худоби. Надлишок азоту та фосфору шкідливий не тільки для викидів парникових газів, але й для забруднення поверхневих і ґрунтових вод і моря. Необхідно реалізувати підходи Директиви ЄС про нітрати (91/676/ЄЕС) [25] щодо захисту вод від забруднення, спричиненого нітратами з сільськогосподарських джерел. В Україні скорочення застосування добрив і пестицидів, а також утилізації відходів тваринництва можна покращити за допомогою прийняття Директиви ЄС про нітрати та впровадження збалансованого удобрення та ефективним управлінням поживними речовинами. Для досягнення мети варто було б розробити, впровадити та контролювати Програму дій щодо нітратів (НПД) і визначити вразливі до нітратів зони;

– підтримку та розвиток органічного виробництва. Україна має величезний потенціал для розширення органічного виробництва та використання технологій мінімального порушення ґрунту в ширшому масштабі. Прийнято Закон України «Про засади та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» від 10 липня 2018 року № 2496-VIII [258] та триває процес затвердження підзаконних актів. Це має сприяти подальшому розширенню органічного землеробства, але впровадження цього типу сільського господарства вимагатиме значно більше зусиль і зобов'язань як від уряду, так і від приватного сектору, щоб стимулювати пропозицію та попит на органічну продукцію в Україні та використовувати експортні можливості. Це охоплюватиме підтримку інвестицій в органічне землеробство, інформаційні, рекламні та консультаційні послуги і державні закупівлі;

– удосконалення підходів щодо інтегрованої боротьби зі шкідниками та сприяння ширшому використанню безпечних альтернативних способів захисту врожаю від шкідників і хвороб. Інтегрована боротьба зі шкідниками поєднує використання біологічних, культурних і хімічних методів для контролю комах-шкідників у сільськогосподарському виробництві. Він спрямований на використання природних хижаків або паразитів для боротьби зі шкідниками, із застосуванням селективних пестицидів лише в тому разі, коли шкідників неможливо контролювати природними засобами. Поки що в Україні основний контроль полягав у збільшенні використання пестицидів і незначному застосуванні природних культурних або біологічних засобів контролю. Культурна боротьба передбачає нехімічну боротьбу зі шкідниками за допомогою ручних або механічних засобів для зміни ґрунту та навколишнього середовища посівів, щоб перешкодити розмноженню шкідників. Цього можна досягти запровадженням ефективної сівозміни та використанням відповідних технологій вирощування і використання, де це доцільно, стійких (толерантних) сортів і стандартного (сертифікованого) насіння та садивного матеріалу, використанням збалансованих методів

удобрення, вапнування та зрошення (дренажу), що запобігає поширенню шкідливих організмів за допомогою гігієнічних заходів, включно з екологічною інфраструктурою всередині та за межами виробничих місць. Біологічний контроль полягає в тому, що хижі або паразитичні комахи й кліщі допомагають контролювати жувальних і сисних комах, які впливають на якість та продуктивність посівів, вбиваючи їх або порушуючи цикл розмноження. Ефективність такого підходу можлива у разі, коли виробники будуть ознайомлені з життєвим циклом і пороговими значеннями шкідників для врожаю, а також діятимуть, коли чисельність шкідників починає впливати на зростання врожаю та завдає економічної шкоди;

– запровадження нових методів утримання тварин і управління тваринництвом, зменшення загального застосування антибіотиків для птахів і тварин. Станом на 1 січня 2020 року загальне поголів'я великої рогатої худоби в Україні становило близько 3,14 млн голів, 5,73 млн свиней та 1,21 млн овець і кіз [215]. Великі промислові виробники бройлерів домінують у зростаючому секторі виробництва курятини в Україні. Більшість великих і середніх виробників є вертикально інтегрованими компаніями, і в багатьох випадках вирощують власні кормові культури, керують власними комбікормовими заводами, інкубаторами, виробництвом бройлерів, забоєм тощо. Тваринницький сектор забезпечує 14,5 % глобальних викидів парникових газів (ПГ), що сприяє подальшій зміні клімату. Отже, тваринницький сектор стане ключовим гравцем у зменшенні викидів парникових газів і покращенні глобальної продовольчої безпеки. Однак, внесок худоби у викиди парникових газів в Україні значно зменшився за останні роки, оскільки зменшилася загальна чисельність худоби.

– сприяння ефективнішому використанню кормових добавок і Закону України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», що надає таку можливість [251]. Також слід заохочувати екологічні інновації, як біотехнології та розробка біопродуктів.

Посів зернобобових культур на ріллі покращує родючість агросистеми господарства. Для зернових культур це можна зробити через посів білкових культур самотійно або в сіті (у суміші з іншими видами). Слід також приділити увагу кращому управлінню пасовищами з використанням бобових культур і поліпшених насінневих сумішей для підвищення родючості ґрунту та здоров'я лугових пасовищ, особливо для цілеспрямованого посіву багаторічних трав у гірських районах та видалення густих чагарників і кореневищ;

– сприяння реєстрації сортів насіння та селекції в рослинництві. Глобальні насінневі компанії інвестують у програми селекції та нові технології, наприклад сорти, стійкі до спеки, повеней, солоності та посухи, але також можуть витримувати підвищені загрози від шкідників і хвороб, спричинених зміною погодних умов. В Україні існують можливості для розвитку програм екологізації разом із глобальними насінневими компаніями на державному, регіональному та фермерському рівнях на різноманітних культурах. Це може передбачати підтримку органічного землеробства, а також полегшити доступ на ринок для традиційних і адаптованих до місцевих умов сортів;

– підтримку та розвиток можливостей для виробництва відновлюваної енергії та біогазу. Основним джерелом утворення відходів сільського господарства є тваринництво та птахівництво, де основним видом відходів сільського господарства є гній. В Україні щорічно виробляється близько 500 тис. тонн пташиного посліду [215]. Інші сільськогосподарські відходи, зокрема соломі, лущиння насіння соняшнику, кукурудзу та стебла соняшнику, також можна використовувати для виробництва енергії;

– розвиток методів мінімального обробітку ґрунту та точного землеробства. За даними досліджень [465], технології мінімального обробітку ґрунту в Україні застосовувалися на площі 700 тис. га (близько 2 % від загальної площі сільськогосподарських угідь). Нульовий обробіток ґрунту передбачає вирощування одноразовим посівом. Ґрунт і рештки попередньої

культури (мульчу або стерню) порушують якомога менше (без оранки). Використовувані машини оснащені переважно сошниками, очисниками рядів, дисковими сошниками, долотами для внутрішнього ряду або роторними культиваторами, які проникають у мульчу, відкриваючи вузькі посівні лунки для насіння та добрив. Це призводить до зменшення споживання палива (і, отже, викидів CO₂). Мінімальний обробіток ґрунту зазвичай використовується в поєднанні з іншими агротехнічними методами, як-от покривні культури та довга сівозміна, щоб забезпечити кращий контроль бур'янів і зменшити використання пестицидів та підвищити вміст азоту й органічних речовин у ґрунті. Мінімальне порушення ґрунту допомагає зберегти його структуру, запобігає втраті гумусу та ерозії, стимулює природні механізми боротьби зі шкідниками і допомагає зменшити викиди парникових газів;

– розробку та впровадження обов'язкового чи добровільного кодексу належної сільськогосподарської практики. У межах реалізації Угоди про асоціацію український уряд зобов'язався вдосконалити законодавство, зокрема, щоб сприяти переходу до практик сталого ведення сільського господарства. Більшість держав – членів ЄС готують (разом з фермерами та незалежними органами сертифікації) кодекс належної сільськогосподарської практики, який містить практичні рекомендації, щоб допомогти фермерам, виробникам і землевпорядникам захистити навколишнє середовище, в якому вони працюють. Кодекс має описувати юридичні зобов'язання, добровільні дії, які можуть бути вжиті фермерами в конкретній ситуації;

– розробку ефективної системи знань та інновацій у сільському господарстві. Розуміння «Зеленої угоди», «від ферми до столу» та їх практичних наслідків та інноваційних дій вимагатиме від місцевих, регіональних і державних органів влади проведення роз'яснювальної, популяризаційної роботи серед працівників агросектору. Створення Системи консультування фермерських господарств, яка зможе консультувати фермерів щодо законодавчих та адаптаційних реформ, уже є вимогою для розробки в Україні та відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (стаття

404, розділ XVII і додаток XXXVIII «Сільське господарство та розвиток сільських територій») [443], але досі не введено в дію. Закон про сільськогосподарські дорадчі послуги був ухвалений Верховною Радою України ще у 2004 році та встановлював вимогу щодо фінансування таких служб у розмірі 5 % від загальних видатків на державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників. Наразі в Україні не існує національної чи обласної системи навчання сільському господарству чи технічної допомоги, за допомогою якої можна забезпечити якісне навчання чи консультації та навіть розробити прості бізнес-плани ферм. Незважаючи на це, деяких фермерів підтримали приватні постачальники послуг, покупці, постачальники ресурсів, неурядові організації та донорські проекти. Важливо забезпечити прийняття та підтримку Урядом національної системи сільськогосподарських знань та інновацій із залученням існуючих закладів надання освітніх послуг в агросекторі;

– проведення досліджень і впровадження інновацій у питаннях Farm to Fork/Green Deal. ЄС зосереджує значну частину свого міжнародного співробітництва на дослідженні харчових продуктів та інноваціях, особливо на адаптації до зміни клімату та пом'якшенні наслідків; агроекологія; стале управління ландшафтами та управління земельними ресурсами; збереження та стале використання біорізноманіття; інклюзивні та справедливі ланцюжки вартості; харчування і здорове харчування; запобігання продовольчим кризам та реагування на них, особливо в нестабільних умовах; стійкість і готовність до ризику; інтегрована боротьба зі шкідниками; здоров'я та благополуччя рослин і тварин, а також стандарти безпеки харчових продуктів, стійкість до антимікробних препаратів. Це має надати значні можливості для відповідних українських науково-дослідних інститутів щодо розробки програм співпраці з еквівалентними дослідницькими установами й органами підтримки, як Європейська мережа сільського розвитку чи Європейське інноваційне партнерство для сільського господарства в державах – членах ЄС, які

фінансуються в межах ЄС або двосторонніх програм, або через приватний сектор;

– розширення Державного аграрного реєстру (ДАР). Хоча Уряд України веде реєстр худоби, він не веде реєстру виробників сільськогосподарської продукції чи того, що вони виробляють. Ніхто насправді не знає, скільки таких ферм. Наразі лише 75032 виробники сільськогосподарської продукції офіційно зареєстровані в комерційній базі даних, якою керує Міністерство юстиції України. Більшість (49208 виробників) – це корпоративні агрохолдинги та фізичні особи-підприємці (25824 виробники) [341]. Цей реєстр використовується як основа для розробки політики розвитку сільського господарства та сільських територій, і лише фермерські господарства з цього реєстру можуть отримати підтримку через державні програми, хоча до 1,5 мільйона виробників, ймовірно, продають продукцію неофіційно та роблять значний внесок у розвиток сільського господарства, виробництво, засоби до існування в сільській місцевості та внутрішнє споживання їжі та харчування. Не знаючи, хто що виробляє, складно розробити та реалізувати національну стратегію розвитку сільського господарства. У січні 2020 року ЄС та Світовий банк розробили прототип програмного забезпечення та успішно провели його пілотне впровадження в Державному аграрному реєстрі [266];

– формування ефективної інформаційної бази. Існує потреба в покращенні регулярного моніторингу вхідних матеріалів, рівнів азоту та фосфору (зокрема в зонах, вразливих до нітратів) і викидів парникових газів у сільськогосподарській практиці. Існує також потреба в розумінні нових кліматичних інтелектуальних технологій та екологічно чистих методів сільського господарства і ефективно повідомляти про це фермерам. Систему сховища даних можна розробити як платформу, де користувачі з різними рівнями доступу можуть отримувати надійну та корисну кількісну і якісну інформацію ефективно, легко та вчасно, щоб використовувати її у формулюванні, реалізації та відстеженні результатів сільського господарства

й агробізнесу, політики підтримки розвитку. Таке сховище даних дало б змогу збирати й аналізувати національні і міжнародні дані та представляти їх користувачам і зацікавленим сторонам у формі графіків, діаграм, таблиць, звітів та інших аналітичних інструментів. Це сприяло б прийняттю обґрунтованих рішень і моніторингу прогресу виробників;

– розробку підходів щодо ефективного використання супутникових зображень для збору даних про сільськогосподарську продукцію, землю та навколишнє середовище. Співпраця між Національною академією наук України та іншими партнерами (зокрема, Спільним дослідницьким центром Європейського Союзу) забезпечить створення карт рослинного покриву України на національному рівні за допомогою супутникових зображень, з достатньою точністю для використання під час планування державними установами, прийняття рішень приватним сектором, а також ряду політичних програм, як-от виявлення незареєстрованих, але оброблених земель або порушення екологічних обмежень. На рівні ферм збільшення використання безпілотних літальних апаратів допомогло б контролювати стан сільськогосподарських угідь з повітря за допомогою фото- та відеофіксації, розробляти карти добрив/хімії, а також картки вегетаційного індексу, вологості й інших характеристик ґрунту. Система ідентифікації земельних ділянок є ключовим інструментом, який використовується в державах – членах ЄС, щоб запобігти виплаті субсидій фермерам за невідповідні площі та уникнути подвійних платежів на ті самі площі. Також це потужний інструмент для ефективного управління сільськогосподарськими площами, які використовуються багатьма різними користувачами. Необхідно розробити вдосконалену систему ідентифікації ділянок для підтримки збору даних щодо власності та використання землі;

– узгодженість системи маркування харчових продуктів. У 2018 році було прийнято Закон України «Про інформацію для споживачів про харчові продукти» [256], яким приведено українські вимоги до інформації про харчові продукти відповідно до Регламенту Європейського Парламенту та Ради (ЄС)

«Про надання споживачам інформації про харчові продукти» [399]. Цей закон містить перелік обов'язкової інформації, яка має міститися на споживчій етикетці, трирічний перехідний період для маркування переробників згідно з попереднім законом;

— інновації в системі зберігання продукції. Основна частина втрат продовольства в Україні пов'язана переважно з пошкодженням і втратами під час збирання та після збору врожаю (зберігання, транспортування та обробка). Переважна кількість складських приміщень по всій Україні без контролю температури та вентиляції. Це призводить до надмірних втрат фруктів та овочів. Обмежений доступ до холодильного зберігання та санітарії призводить до високих рівнів втрат у виробництві м'яса та молока, зокрема вироблених в особистих господарствах. Потенційні заходи щодо зменшення харчових відходів в Україні, таким чином, будуть зосереджені переважно на модернізації технологій у виробництві, обробці після збору врожаю, холодильному ланцюзі та покращенні об'єктів для роздрібної торгівлі в містах, сільськогосподарських ринках, а також кооперації фермерів для збору та транспортування продукції. У 2017 році Кабінет Міністрів України схвалив Національну стратегію поводження з відходами до 2030 року [409] та відзначив відсутність інфраструктури поводження з відходами. Стосовно сільського господарства основний намір зосереджується на перетворенні відходів в енергію, корми та інші ресурси через подальше впровадження технологічних інновацій;

— впровадження дієвих механізмів коригування рівня вуглецю. Наразі в Україні відсутні екологічні податки на сільськогосподарську продукцію. Намір Зеленої угоди значно скоротити використання добрив і агрохімікатів протягом наступних десяти років може призвести до запровадження в ЄС суворих фітосанітарних норм для відстеження максимальних залишкових рівнів пестицидів при імпорті сільськогосподарської продукції. Щоб досягти мети збалансування викидів і природного поглинання вуглецю, сільськогосподарський товаровиробник

може довести, що використання земель сприяло збільшенню поглинання вуглецю. Наприклад, провести контрольоване заліснення частини земель і вести облік таких насаджень з погляду поглинання вуглецю та сертифікувати свою продукцію на цій основі;

— оновлення програм державної підтримки для стимулювання поліпшення навколишнього середовища, належної практики сільського господарства та підтримки порушених територій. На сьогодні близько 9000 фермерських господарств отримують підтримку щороку, оскільки лише ферми, які перебувають у «комерційному» реєстрі та відповідають певним критеріям підтримки [389; 451], мають право на її отримання. Це означає, що понад 90 % сільськогосподарського виробництва наразі не охоплено жодною державною підтримкою. В Україні є перспективи створення Мережі бухгалтерських даних (аналогічно як у ЄС), що може використовуватися для розробки політики державної підтримки. Управлінці матимуть велику користь від отримання такого типу інформації – як про поточну практику ведення сільського господарства, так і про майбутні питання забруднення територій, пов'язані з викидами парникових газів від сільськогосподарського виробництва. Це дасть підстави розробити належну політику та програми моніторингу;

— оцінку наслідків децентралізації та прийняття рішень. Децентралізація та регіональна політика є пріоритетними в політичному порядку денному України та плануються і координуються насамперед через Міністерство розвитку громад та територій України. З травня 2014 року було ініційовано численні законодавчі пропозиції щодо створення правової бази для децентралізації прийняття рішень, планування, управління та моніторингу [403]. Метою є сприяння створенню багаторівневого управління, яке є прозорим, підзвітним і реагує на потреби населення. Державні установи на національному, регіональному та місцевому рівнях можуть ефективніше виконувати свої завдання завдяки процесу децентралізації в Україні. Програма діє в усіх областях України та спрямована на створення спроможної місцевої

адміністрації, здатної ефективно виконувати свої завдання та обов'язки в межах процесу децентралізації та виконання зобов'язань угоди про асоціацію з ЄС. З 2015 року Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» дав змогу розпочати формування спроможної базової ланки місцевого самоврядування [252]. Вперше місцеві громади мають юридичні повноваження та капітал для проєктування, будівництва, запуску і володіння малими та великими проєктами, а також для отримання грантів для їх фінансування. ОТГ також почали активно використовувати нові правові можливості для міжгромадської співпраці, які були запроваджені в межах децентралізації. Ці угоди дозволяють делегувати завдання та відповідні ресурси від однієї спільноти до іншої; консолідувати ресурси для реалізації спільних проєктів; забезпечити спільне фінансування спільної інфраструктури та створити спільні виконавчі органи для реалізації спільних завдань. Більшість ОТГ наразі готують комплексні плани розвитку територій, проте деякі мають сільськогосподарський досвід і розуміння екологізації землекористування, що вимагатиме програм навчання, інформації та технічної допомоги тощо;

— розвиток моніторингу та оцінки. Наразі лише великі агрохолдинги відстежують викиди парникових газів на одиницю продукції. Існує потреба у створенні значно ширшого потенціалу моніторингу й оцінки, пов'язаного з реалізацією затвердженого стратегічного плану екологізації сільського господарства. Ключові показники ефективності моніторингу можна узгодити зі встановленими стратегічними цілями та завданнями, а також для координації впровадження базових досліджень. Базові дослідження є важливою частиною будь-якого процесу моніторингу й оцінки та надають переважно кількісну інформацію про поточний стан конкретної ситуації. Закон України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» набув чинності 1 січня 2021 року, і викиди сільського господарства мають бути частиною цього Закону [254]. Налагоджена система моніторингу надасть необхідну інформацію для успішної оцінки ініціатив

«Зеленої угоди» в сільському господарстві, що сприяло б прийняттю рішень і розподілу ресурсів на основі достовірних даних про вплив політики та програм;

– визначення ролі лісового господарства у зменшенні викидів парникових газів. В Україні близько 9,6 млн га вкритих лісом земель, що становить близько 16,5 % від загальної площі суші. Лише 60 тис. га (0,6 %) складають первинні ліси, 4,7 млн га (49 %) – природно відновлені ліси, а 4,9 млн га (понад 50 %) – посаджені ліси. Це дуже низький рівень лісистості для розміру країни. Більшість площ лісів (близько 87 %) перебувають у державній власності. До комунальної власності віднесено 1,3 млн га (близько 13 %) земель лісогосподарського призначення. Частка лісів у приватній власності становить менше 0,1 % від загальної площі лісів [244]. Ліси можуть бути як джерелами, так і поглиначами кількох різних парникових газів, зокрема вуглекислого газу (CO_2), який обмінюється під час фотосинтезу, дихання та гниття, метану (CH_4), який виділяється під час анаеробних процесів розпаду, і закису азоту (N_2O), який може вивільнятися під час кругообігу мінерального азоту.

Підсумовуючи, можемо сказати, що в межах Спільної земельної політики ЄС [325] досягнення цілей сталого розвитку та збалансованого використання земельних ресурсів неможливе без обґрунтування напрямів удосконалення соціально-економічного, еколого-природоохоронного, військово-політичного, історико-культурного та управлінського напрямів реалізації земельної політики України в контексті євроінтеграційних процесів, акцентуючись на гармонійному поєднанні різних сфер суспільного життя (рис. 5.52).

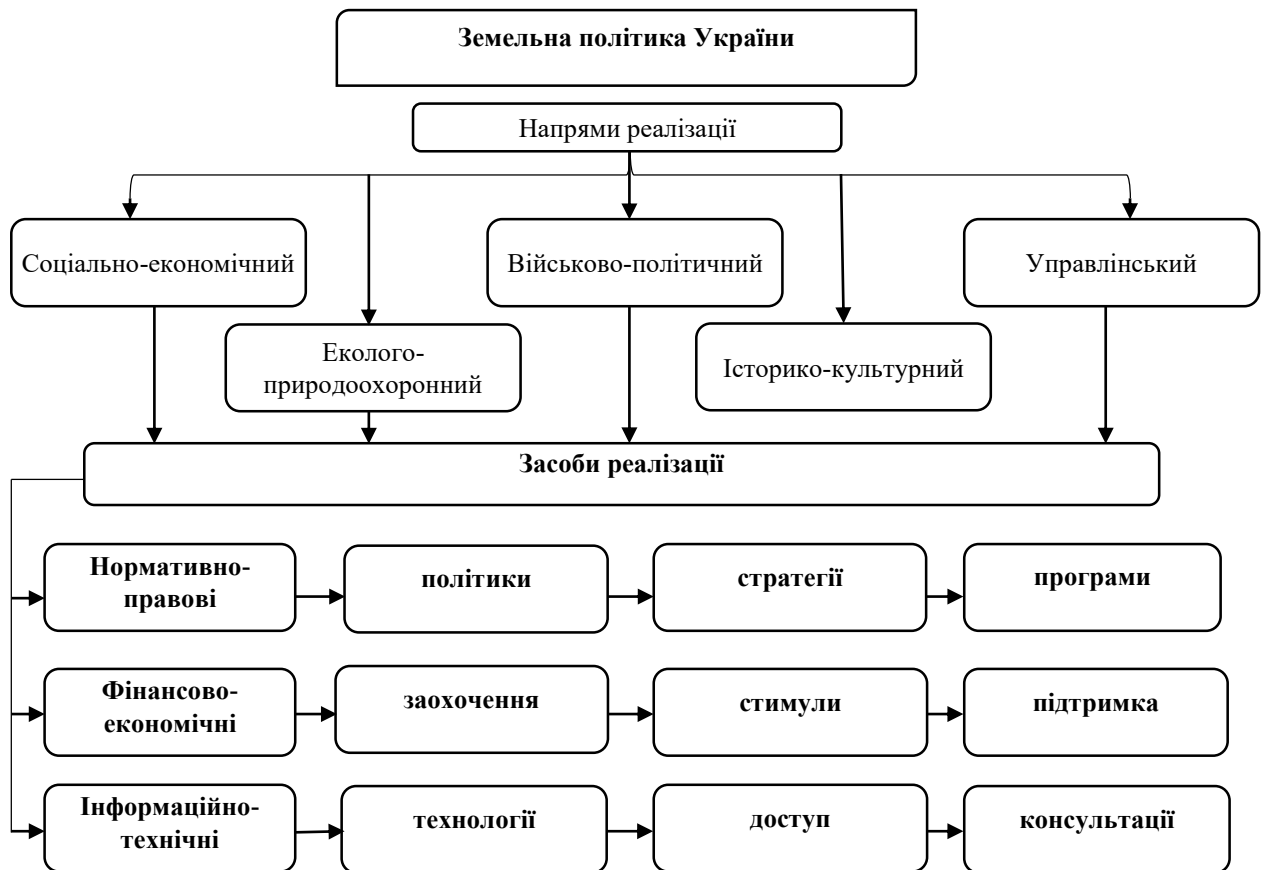

Рис. 5.52. Напрями та засоби реалізації євроінтеграційної земельної політики України*

Примітка. *Узагальнено автором

Для досягнення поставлених цілей і реалізації заходів щодо імплементації стратегічних цілей, визначених, зокрема, в Європейському зеленому курсі на національному рівні, на нашу думку, необхідне удосконалення таких напрямів державної земельної політики:

соціально-економічного напрямку, що забезпечить:

- розвиток і впровадження соціально-економічних програм, спрямованих на підвищення рівня життя населення, забезпечення доступу до житла, освіти, охорони здоров'я та соціального захисту;
- створення стимулів для розвитку підприємництва та привабливих умов для інвестицій в економіку земельного сектору, зокрема, через спрощення бізнес-процедур і зниження податкового тягаря;

- доступ до земельних ресурсів для малих і середніх підприємств, стартапів та соціально-економічних ініціатив, що сприятиме стимулюванню інновацій і підтримці підприємництва;
- підтримку розвитку малого та середнього підприємництва на земельних територіях через надання фінансових і консультаційних послуг, стимулювання підприємницької активності та розвитку місцевих ринків;
- доступ до земельних ресурсів для молоді та жінок, сприяння їхньому підприємницькому розвитку і стимулювання їх участі в суспільному й економічному житті;
- підтримку розвитку сільськогосподарських кооперативів та агротуризму для забезпечення сталого розвитку сільських територій і підвищення якості життя місцевого населення;
- запровадження механізмів громадської участі та консультацій з питань земельного планування та використання земельних ресурсів, що сприятиме залученню громадян до процесу прийняття рішень і забезпеченню їхнього довіри;

еколого-природоохоронного напрямку, що забезпечить:

- впровадження екологічної політики, спрямованої на збереження та відновлення природних ресурсів, раціональне використання земельних угідь, зменшення негативного впливу на довкілля та забезпечення екологічної безпеки;
- розробку та впровадження інноваційних технологій у сільському господарстві та розширення виробництва екологічно чистої продукції, забезпечення продовольчої безпеки та підвищення ефективності використання земельних ресурсів;
- систему заохочення раціонального використання земельних ресурсів за допомогою стимулювання зелених технологій, енергоефективних рішень і розвитку сталого сільського господарства;

- розвиток екологічної компоненти земельної політики через впровадження екологічних стандартів і заходів, спрямованих на збереження природних ресурсів, зменшення викидів та забруднення навколишнього середовища;

військово-політичного напрямку, що забезпечить:

- розробку та посилення військово-політичного аспекту земельної політики за допомогою розвитку військової інфраструктури, забезпечення безпеки й обороноздатності на земельному просторі, а також сприяння впровадженню європейських стандартів і підходів у військовій сфері;

- підвищення ефективностей земельного управління та розробку системи моніторингу і контролю за використанням земельних ресурсів для забезпечення прозорості, справедливості та уникнення корупції;

історико-культурного напрямку, що забезпечить:

- збереження та просування історично-культурної спадщини, її належний захист, реставрацію та привернення уваги туристів для розвитку туристичного потенціалу на земельних територіях;

системи управління земельними ресурсами, що забезпечить:

- запровадження механізмів співпраці та партнерства з міжнародними організаціями та країнами – членами Європейського Союзу для обміну досвідом і технологіями, сприянню інтеграційним процесам і досягненню сталого розвитку;

- розробку та впровадження комплексної стратегії земельного планування, що враховує потреби різних галузей економіки, соціальні потреби населення та збереження природних екосистем;

- посилення контролю за земельними транзакціями та заборону недобросовісних практик, що завдають шкоди інтересам держави та громадян;

- створення ефективної системи моніторингу й оцінки стану земельних ресурсів, що дозволяє своєчасно виявляти проблеми та реагувати на них;
- розвиток системи електронного земельного кадастру та впровадження технологій блокчейн для забезпечення прозорості, недоторканності прав власності та запобігання корупції;
- прозорість та участь в управлінні земельними ресурсами на рівні місцевої громади, включно зі створенням механізмів для залучення громадських організацій і жителів до прийняття рішень щодо використання земель та розвитку територій.

У підсумку варто підкреслити, що Україна веде війну за право на існування і захист держави. Безпека суспільства та збереження цінностей є першочерговою задачею, що безумовно, впливає на досягнення поставлених цілей. Наразі значні території досі окуповано і кожного дня йде боротьба за виживання. Водночас звільнені території відновлюються та відбудовуються, Україна отримує міжнародну підтримку, зокрема із ЄС. Післявоєнне відновлення держави в сталий і зелений спосіб потребуватиме реформування та адаптації до європейських норм національної земельної політики. Обрання проєвропейського вектору розвитку вимагає від претендентів на членство неухильного дотримання загальноєвропейський стратегічних векторів розвитку в екологічному та соціально-економічному напрямках. Україна як стратегічний партнер Європи активно прагне до членства в ЄС. Головні стратегічні напрями удосконалення національної земельної політики мають враховувати військово-політичні, суспільно-економічні, зокрема продовольчі й екологічні, виклики, що постали перед Україною, та розвиватися в контексті загальноєвропейського інтеграційного процесу і сталого розвитку.

Висновки до розділу 5

1. Розроблено алгоритм оцінки впливу структури землекористування на економічні показники, головним завданням якого є визначення внеску кожного виду економічної діяльності та кожного інституційного сектору економіки на ВВП. У процесі дослідження було виділено види економічної діяльності: сільське господарство; лісове господарство; промисловість; будівництво; торгівля, транспорт; ІТ-сфера; фінансова та страхова діяльність; науково-технічна, адміністративна діяльність; державне управління, оборона, освіта, охорона здоров'я та соціальні служби; інші послуги (податки, мистецтво, розваги та відпочинок). Встановлено, що ВВП країн ЄС не залежить від сільського, водного господарств, а на формування економіки впливають усі інші сектори економіки.

2. Проведено типізацію землекористувань із врахуванням видів економічної діяльності та інституційних секторів економіки країн і сформовано відповідні типи землекористувань та визначено їх структуру: аграрний становить 39,6 %; екологостабілізуючий – 35,9 %; селітебний – 3 %; та індустріальні – 21,5 %.

3. За даними проведеного багатофакторного кореляційного аналізу встановлено залежності між економічними показниками прибутковості (середнім показником ВВП із одиниці площі) та використанням земельно-ресурсного потенціалу із врахуванням інституційних секторів економіки країн. Визначено, що змінні, для яких $r = 0,7$ і більше, мають відносно міцну залежність між кількістю задіяних земель у галузі та прибутковістю галузі у формуванні загальних показників ВВП. Найвищий коефіцієнт кореляції має змінна x_5 , яка відповідає за транспортно-логістичну та торговельну складову ВВП і для якої $r = 0,96$, що вказує на дуже сильну залежність доданої вартості, генерованої галуззю, від зайнятих у ній земель. Високим ступенем залежності характеризуються величини при змінній x_2 , що позначає лісгосподарське землекористування ($r = 0,75$), x_3 – землі промисловості ($r = 0,79$), x_8 – землі у

сфері державного управління, оборони, освіти, охорони здоров'я тощо ($r = 0,78$), x_9 – культурно-розважальне та рекреаційне землекористування ($r = 0,76$). Дещо слабший кореляційний зв'язок існує для фактора x_1 – землекористування сільськогосподарського та водогосподарського сектору ($r = 0,69$), що вказує на дещо нижчий вплив землекористувань цього типу на економічні показники ВВП. Виявлено, що землі житлової (x_4 , $r = 0,62$), фінансової, страхової, ІТ-сфери (x_6 , $r = 0,49$) та науково-технічної і адміністративної сфери (x_7 , $r = 0,57$) мають слабкі кореляційні зв'язки із результативною ознакою – прибутковістю сектору від використання земельно-ресурсного потенціалу, що можна розцінювати як слабку залежність доходу в складі загальнодержавного від площ, зайнятих у виробництві чи задіяних у наданні галузю послуг. Тобто чим менший показник « r », тим нижча залежність величини доходу від земель, зайнятих чи використовуваних у виробництві (земельно-ресурсного потенціалу).

4. Проведено комплексну оцінку просторової забезпеченості збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій території європейських країн. Використано індекс розвитку екомережі, середній показник якого по ЄС становить 0,26, для України – 0,12.

5. Розраховано коефіцієнт заповідності. В Україні він становить 7 %, що є на порядок нижчим від середньоєвропейського значення – 26 %. Таке співвідношення вказує на недостатній рівень забезпеченості територіями із природоохоронними функціями.

6. Визначено Індекс рівності Шеннона (SEI). Для країн ЄС цей показник склав 0,70. Для території України він становить 0,61, що вказує на відносно низьку загальну різноманітність ландшафтів. Це зумовлено досить високою питомою вагою в структурі землекористування земель сільськогосподарського призначення, які суттєво (завдяки площі, а це близько 70 % території України) впливають на цей показник.

7. Проведено агроекологічну оцінку територій. Для розрахунку взято показник ступеня порушення екологічної рівноваги між орними землями, як

основного дестабілізуючого чинника агроландшафтів і сукупності природних компонентів ландшафту (ліси, луки, водні об'єкти, сіножаті, пасовища тощо), які виконують екологостабілізуючу функцію. Встановлено, що більшість країн Європи має оптимальний за Р (питомою вагою ріллі у групі угідь) від 0 до 20 (Мальта, Швеція, Ірландія, Фінляндія, Словенія, Португалія, Кіпр, Хорватія, Естонія, Австрія, Греція), добрий за Р від 21 до 36 (Латвія, Італія, Іспанія, Люксембург, Франція, Словаччина, Нідерланди, Болгарія, Литва, Бельгія) чи задовільний за Р від 37 до 55 (Німеччина, Польща, Румунія, Чехія, Угорщина) агроекологічний стан. На незадовільний агроекологічний стан вказують значення Р в діапазоні від 56 до 70, що спостерігаємо для України (56 %) і Данії (60 %). Це свідчить про надмірне навантаження на екосистему. Середні показники питомої ваги ріллі у групі угідь (Р) – 24,9 та питомої ваги екологостабілізуючих угідь у групі угідь (ЕСУ) – 75,1 по ЄС вказують на добрий агроекологічний стан території.

8. Для оцінки тиску на природні системи проведено екологічну оцінку території європейських країн. Встановлено, що ландшафти європейських країн (Данії, Мальти, Нідерландів, Угорщини, Бельгії та України) мають слабо стабільний екологічний стан території. Коефіцієнт екологічної стабільності ($K_{ек.ст.}$) лежить у межах 0,34–0,5. Найвищі показники оцінки впливу структури угідь на екологічну стабільність у Фінляндії (0,88), Швеції (0,85), Словенії (0,78), Естонії (0,72). Середній показник по ЄС становить 0,6, що вказує на середньо стабільну екологічну ситуацію.

9. Під час проведення оцінки рівня впливу людської діяльності на стан і розвиток територій було визначено коефіцієнт антропогенного навантаження територій ряду країн Європи. Підвищений рівень антропогенного навантаження (3,1–4,0) характерний для Мальти, Данії, Бельгії, Нідерландів та України. Середній рівень антропогенного навантаження властивий територіям інших європейських країн, коефіцієнт антропогенного навантаження ($K_{ан}$) становить 3,0, що характеризується середнім рівнем.

10. Обґрунтовано підходи щодо оцінки структури природних територіальних комплексів за допомогою показника антропогенного насичення, який дозволяє оцінити частку антропогенно навантажених територій (агроугіддя, урбанізація) в структурі природних територіальних комплексів. Середнє значення показника для ЄС становить 0,5. Найвищі показники виявлено в структурі землекористувань Данії (1,25), Люксембургу (1,22), Мальти (1,00), Угорщини (0,87), Франції (0,80), Німеччини (0,79), що свідчить про високий рівень інтеграції агросектору (адже частка сільськогосподарських угідь найбільша) в систему природокористування. Найнижчі показники виявлено в структурі землекористування Фінляндії (0,02), України та Швеції (0,05), Естонії (0,14), Ірландії (0,21), Словенії (0,24), що свідчить про дуже низьку та низьку інтеграцію агросистем у систему природних територіальних комплексів європейських країн. Збільшення цього показника вказує на зростаючу функцію антропогенно навантажених територій у структурі природокористування та дозволяє стверджувати, що взаємопроникнення і, як наслідок, взаємовплив територіальних складових прямують до свого максимуму.

11. Проведено аналіз структури природоохоронних територій. У ЄС їх основу становлять землі під лісовими масивами (49,6 %), агросистеми (29,8 %), посушливі території із бідною рослинністю (9,2%), водні об'єкти (5,4%), водно-болотні угіддя (4,09 %), найменша частка припадає на забудовані території (1,91 %). В Україні природно-заповідні території в їх загальній структурі розподіляються по-іншому. Так, ліси складають 55,9 %, водні об'єкти – 19,7 %, водно-болотні угіддя – 10,5 %, сухі землі та без рослинного покриву – близько 9 %, агросистеми – 4,5 % та забудовані території – 0,3 %.

12. Встановлено, що середні витрати на охорону навколишнього середовища в ЄС мають стійку тенденцію до зростання та становлять 1,9–2,0 % ВВП за останні 10 років. За даними Держкомстату, в Україні аналогічні

витрати, порівнюючи із західними країнами, незначні, та в середньому складають 1,1 % ВВП країни.

13. Розраховано середню вартість створення одного гектара екомережі. Найбільша питома вага в грошовому еквіваленті одного гектара екомережі Мальти (6298,6 дол. США/га), Нідерландів (1696,3 дол. США/га), Данії (1588,8 дол. США/га), найдешевший гектар створення екомережі в Румунії (0,3 дол. США/га), Болгарії (1,2 дол. США/га), Греції (1,9 дол. США/га). В Україні аналогічні витрати становлять близько 6,3 дол. США/га у рік.

14. Обґрунтовано дефіцитність європейського земельно-ресурсного простору з огляду на нижчі показники за встановлений Європейським зеленим курсом показник забезпеченості природоохоронними територіями на рівні 30 %. Було виявлено, що землекористування не всіх країн задовольняє цю умову. Так, лише Словенія (37,9 %), Хорватія (36,7 %) та Болгарія (34,9 %) у структурі землекористування мають задовільні частки природоохоронних територій. Загалом у межах досліджуваних європейських країн дефіцит природоохоронних територій становить 11,5 %. Найвищий дефіцит характерний для Данії (21,7 %) і Латвії (18,5 %). Для України цей показник складає 18 %, що вказує на низьку забезпеченість природоохоронними територіями і, безумовно, вимагає зміни системи землекористування в контексті євроінтеграції.

15. Встановлено, що вдосконалення земельної політики України повинно відбуватися з урахуванням трансформації суспільних відносин, економічної ситуації в країні, вітчизняних і світових тенденцій розвитку земле- та природокористування з огляду на перспективи євроінтеграції. Визначено основні завдання державної земельної політики як невід'ємної складової державного управління соціально-економічним розвитком, що забезпечує важливі умови розвитку інфраструктури, економіки та життєдіяльності суспільства, відіграє важливу роль у наповненні державного

та місцевих бюджетів, може стати інструментом зміцнення адміністративного устрою держави.

16. Визначено роль європейських інститутів і національних урядів у формуванні сталого землекористування та встановлено його цілі. Доведено, що в основі розв'язання проблем сталого землекористування європейських країн лежить комплекс національних стратегій, планів і політик як складових Європейського зеленого курсу.

17. Обґрунтовано необхідність створення Спільної земельної політики в Європі як інструменту переходу до більш сталого й ефективного використання землі, яке забезпечується біорізноманіттям, що сприяє збереженню природних ресурсів, зменшенню викидів парникових газів та адаптації до змін клімату. Визначено складові Спільної земельної політики ЄС, які допоможуть створити ефективну земельну політику, спрямовану на забезпечення сталого використання земельних ресурсів, зменшення впливу на клімат і біорізноманіття, а також стимулювання зеленого розвитку й переходу до низьковуглецевої економіки.

18. Обґрунтовано напрями вдосконалення земельної політики в Україні за соціально-економічним, екологічним, військово-політичним та історико-культурним напрямами в контексті євроінтеграційних процесів із гармонійним поєднанням різних сфер суспільного життя для досягнення продовольчої безпеки, сталого розвитку та збалансованого використання земельних ресурсів.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження та завдяки розробкам, представленим у дисертації, отримано наукові результати, теоретико-методологічні узагальнення, розроблено практичні рекомендації, на підставі яких було зроблено такі висновки:

1. При дослідженні розвинуто понятійно-термінологічний апарат економіки природокористування та охорони навколишнього середовища. Запропоновано авторське тлумачення сутності поняття «земельно-ресурсний потенціал» як інтегральної, багатовимірної категорії економіки природокористування, що відображає поєднання кількісних, якісних, просторових, інституційних і екологічних характеристик земель території, які у своїй сукупності створюють умови для раціональної, сталоспрямованої та економічно доцільної господарської діяльності. Запропоновано поняття «європейський земельно-ресурсний простір», під яким варто розуміти комплексно організовану територіальну систему європейського континенту, яка охоплює всю сукупність земельних ресурсів, ґрунтово-водних комплексів, мінерально-сировинних баз і біотичних складових, що перебувають у багаторівневій взаємодії з економікою, суспільством та природним середовищем.

2. Встановлено, що при формуванні європейського земельно-ресурсного простору, зміни в перерозподілі та використанні земель, особливо в сільському господарстві, мають ряд негативних наслідків, які призводять до посиленої міждержавної боротьби за обмежені ресурси та ринки збуту продукції. Внаслідок агресивної інвестиційної політики світових компаній, що сприяє розширенню землеволодіння за рахунок територій інших держав, розвивається процес захоплення земель. Встановлено, що іноземними інвесторами у світі було «поглинуто» близько 79,5 млн га продуктивних земель, зокрема в Європі – близько 30 млн га земель. У структурі європейських землекористувачів найбільші частки займають такі країни: Велика Британія –

7,3 % загальносвітових і 20,4 % європейських земель загальною площею майже 7 млн га, Швейцарія – відповідно 5,1 % та 18,4 % земель площею 4,1 млн га, Нідерланди – відповідно 3,1 % та 4,1 % земель площею 2,4 млн га. Найбільший інтерес компаній та іноземних фондів викликають землі України (5,5 %), Молдови (2,9 %), Румунії (1,4 %), Сербії (1,2 %), Болгарії (0,8 %), які стали об'єктом економічних і фінансових спекуляцій з боку агробізнесу. Доведено, що захоплення країною земель суттєво збільшує її земельний фонд. Така форма концентрації земельних ресурсів чи «м'якого» неокolonіалізму призвела до збільшення площі Ліхтенштейну в 7,7 раза, Люксембургу – в 3,3 раза, Кіпру – у 2,4 раза, Швейцарії – у 2 рази. Встановлено, що головними цілями таких угод є використання земель для ведення сільського господарства, тваринництва, виробництва біопалива та ведення лісового господарства. Загалом у країнах Східної Європи неокolonіалізмом охоплено 17,03 млн га земель.

3. Досліджено історичні аспекти процесу рентоутворення та виявлено, що земельна рента, яку отримує землекористувач, здійснюючи господарську діяльність на земельній ділянці, буде розподілятися у вигляді податку до місцевих бюджетів та орендної плати, виплаченої землевласникам. Встановлено, що більшість економік європейських країн характеризується низьким рівнем залежності ВВП від находжень природної ренти: від 0,1 % у Швейцарії та Німеччині до 1,9 % в Чорногорії. Країни, економіки яких «переобтяжені» природними ресурсами, перебувають під впливом феномену «ресурсного прокляття» (країни пострадянського простору), що суттєво знижує рівень їх національного багатства. Визначено, що на сьогодні громадяни європейських країн за базовим показником продовольчої безпеки не потрапляють в зону ризику, оскільки питома вага населення, що страждає від недоїдання, не перевищує 2,5 %. Доведено, що продовольча безпека Європи формується в умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та росту технологічності агросектору, що підтверджують зростаючі показники урожайності зернових (+5,8 %), технічних (+0,3 %),

овочевих (+3,0 %) і багаторічних насаджень (+0,9 %) за останнє десятиліття. Встановлено, що продовольча безпека країн ЄС забезпечується малими фермерськими господарствами орендного типу площею до 5 га (63,8 % в загальній структурі), середній розмір агропідприємств ЄС становить 17,1 га та має тенденцію до зростання (+19,7 % за десятиріччя). Водночас спостерігаються загальноєвропейські тенденції щодо зменшення кількості ферм на 24,8 % за десятиріччя та невисокої популярності заняття фермерством серед населення, зокрема серед молоді.

4. Ідентифіковано екологічні виклики, пов'язані із землекористуванням та встановлено, що головними джерелами забруднення навколишнього середовища в процесі сільськогосподарського виробництва є відходи тваринницьких ферм, залишки пестицидів і мінеральні добрива, а головними факторами впливу на навколишнє середовище є викиди парникових газів і забруднення атмосферного повітря твердими частками, що негативно впливає на екологізацію землекористування. Європейська земельна політика сприяє боротьбі із деградаційними процесами. Так, за останні 20 років загальноєвропейський тренд розвитку ерозійних процесів почав спадати (середній темп зниження площ еродованих угідь складає 1,4 %). Тому роль європейських інститутів і національних урядів у формуванні сталого землекористування та встановленні його цілі є очевидними. Доведено, що в основі розв'язання проблем сталого землекористування європейських країн лежить комплекс національних стратегії, планів і політик як складових Європейського зеленого курсу. Перехід до сталого та ефективного використання земель має формуватися в площині Спільної земельної політики європейських країн, яка забезпечить біодиверситет, збереження природних ресурсів, зменшення викидів парникових газів та адаптацію до змін клімату.

5. Оцінено сучасний стан земельних ресурсів, що зазнали негативного впливу військових конфліктів у Європі. Визначено негативні наслідки, спричинені збройними протистояннями, а саме екологічні, соціально-економічні та правові. Під час дослідження сучасних воєнних

конфліктів у колишній Югославії і в Україні було встановлено, що вони мали негативний вплив на земельні ресурси та призвели до суттєвих порушень земельного фонду. Так, внаслідок бойових дій у Хорватії було порушено 23 %, а в Боснії і Герцеговині – 8 % земельного фонду. У структурі порушених і засмічених земель Хорватії левову частку становлять лісові угіддя (98,6 %) і сільськогосподарські угіддя (1,1 %). Середньорічна швидкість розмінування становила 43,3 тис. га/рік, вартість очищення одного гектара території склала 1328,5 дол. США. У Боснії і Герцеговині левову частку становлять лісові угіддя (70 %) сільськогосподарські землі (19 %), землі під інфраструктурними об'єктами (2 %), водними об'єктами (1 %) та іншими територіями (8 %), середня річна швидкість розмінування – 14 тис. га/рік, вартість очищення гектара території – 1437,2 дол. США. В Україні на сьогодні остаточно не відомо, які території заміновані та який фактичний рівень забруднення земель боєприпасами, однак площі земель, що потребують обстеження, становлять близько 29 % території (17,4 млн га), що за оцінками Світового банку, вимагатиме фінансування робіт із відновлення земель у розмірі близько 37,4 млрд дол. США. Враховуючи 30-річну практику обстежень і розмінування в Хорватії та Боснії і Герцеговині, встановлено, що в Україні щорічно потрібно відновлювати приблизно 580 тис. га земель на суму близько 1,24 млрд дол. США. Обґрунтовано авторське тлумачення «постконфліктного землекористування» як системи землекористування, яка виникає після завершення бойових дій і має на меті подолання наслідків війни та відновлення зруйнованих територій.

6. На основі проведеного дослідження особливостей формування та регулювання національного і європейського ринків земель, розроблено економіко-математичну модель, що дала змогу змоделювати показники вартості орних земель до 2050 року для визначення оціночного потенціалу земель і побудови прогнозу фіскальних платежів. В умовах постійної продовольчої загрози ціна продуктивних земель буде зростати інтенсивніше: за нашими прогнозами, у Чехії – 4,2 раза, Словаччині – 3,7 раза, Естонії –

3,5 раза. Для Ірландії відповідні показники становитимуть 1,01 раза, Франції – 1,02, Данії – 1,12 раза. Це дає підстави стверджувати, що країни колишнього соціалістичного табору демонструють вищу здатність до економічного розвитку, на противагу країнам – засновницям ЄС. Враховуючи віддалену перспективу членства України в ЄС, оцінка орних земель України має потенціал до зростання у 3,5–4 рази, внаслідок чого нормативний оціночний показник збільшиться до 3437 дол. США/га. Встановлено, що інтенсивна урбанізація в Європі за останні 10 років призвела до збільшення площі земель під міськими агломераціями в середньому на 0,6 %. Враховуючи, що прогнозована урбанізація до 2030 року може скласти близько 7 %, розроблено підходи до оцінки вигод урбанізаційного землекористування та визначено середню вартість урбанізованих земель для країн ЄС, яка становить 2048 тис. дол. США/га. Аналогічний показник для України – 282,5 тис. дол. США/га, наближеними за значенням є відповідні показники для Румунії (282,7 тис. дол. США/га) та Латвії (201,1 тис. дол. США/га) тощо. Враховуючи прогнозовані темпи урбанізації ЄС до 2030 року, змодельовано показники приросту капіталу від урбанізації, що складають для Німеччини 7443 млрд дол. США, Франції – 6542 млрд дол. США. Найнижчий приріст спостерігаємо в структурі землекористування північноєвропейських країн (Фінляндія – 10 млрд дол. США, Ірландія – 31 млрд дол. США, Швеція – 28 млрд дол. США, Норвегія – 38 млрд дол. США), що свідчить про значно суворіші умови проживання та низьку цінність урбанізації. Окрім цього, трансформація земельних ресурсів матиме суттєвий вплив на приріст ВВП. Найвищі показники приросту характерні для Естонії (6,3), України (5,2), Литви (3,1), Франції (3,0), що обумовлено високим потенціалом урбанізації, відносно низькою вартістю сільськогосподарських земель, порівнюючи з урбанізованими територіями. Зміна структури системи землекористування буде мати найбільший вплив на економіку країн і фінансову ефективність від землеустрою. Загальний тренд показує, що перспективне наповнення бюджетів фінансовими платежами від землекористування в Естонії,

Хорватії, Литві, Чехії, Угорщині має вищий відсоток в економіці країн, що досліджувалися.

7. Розроблено алгоритм оцінки впливу структури секторального землекористування на ВВП країн ЄС. За даними багатофакторного кореляційного аналізу, було встановлено залежності між економічними показниками прибутковості та використанням земельно-ресурсного потенціалу із врахуванням інституційних секторів економіки країн і визначено, що змінні, для яких $r = 0,7$ і більше мають відносно міцну залежність між зайнятими у галузі землями та прибутковістю галузі у формуванні ВВП. Найвищий коефіцієнт кореляції ($r = 0,96$) має змінна x_5 , що відповідає за транспортно-логістичну і торговельну складову ВВП та вказує на дуже сильний вплив землекористувань галузі на формування доданої вартості. Високим ступенем залежності характеризуються величини при змінних x_2 , що позначає лісогосподарське землекористування ($r = 0,75$), x_3 – землі промисловості ($r = 0,79$), x_8 – землі у сфері державного управління, оборони, освіти, охорони здоров'я тощо ($r = 0,78$), x_9 – культурно-розважальне та рекреаційне землекористування ($r = 0,76$). Слабший кореляційний зв'язок існує для x_1 – землекористування сільськогосподарського та водогосподарського сектору ($r = 0,69$), що вказує на нижчий вплив землекористувань цього типу на показники ВВП. Виявлено, що землі житлового сектору – x_4 ($r = 0,62$), фінансового, страхового, ІТ-сектору – x_6 ($r = 0,49$) і науково-технічного та адміністративного сектору – x_7 ($r = 0,57$) мають слабкі кореляційні зв'язки з результативною ознакою – прибутковістю сектору від використання земельно-ресурсного потенціалу, що можна розцінювати як слабку залежність доходу в складі загальнодержавного від площі земель, зайнятих у виробництві чи задіяних у наданні послуг в галузі.

8. При дослідженні поглиблено практичні підходи до оцінки впливу Спільної аграрної політики ЄС та земельних реформ на розвиток земельних відносин країн Європи. Встановлено, що шлях до процвітання держав лежить у площині земельних реформ як однієї із форм якісної зміни соціально-

економічного і політичного устроїв. Одним із найгостріших питань, що можуть виноситися у площину земельної реформи, є питання власності. Встановлено, що в основі земельних реформ пострадянського простору лежала процедура реституції (Албанія, Румунія, Словаччина, країни Прибалтики) та приватизація земельних ділянок (Україна), що визначило вектори розвитку досліджуваних систем землекористування цих держав. Спільною рисою земельних реформ для країн Східної Європи в умовах ринкової економіки був перехід від державної до приватної власності на землі, насамперед сільськогосподарського призначення, із подальшим розвитком передумов для формування ринку земель і ефективної аграрної політики. Досліджуючи розвиток агросектору ЄС, було встановлено, що Спільна аграрна політика (САП) ЄС є ефективним механізмом досягнення продовольчої безпеки, екологізації та економічної підтримки і сталого розвитку землекористування в Європі. Встановлено, що питома вага фінансової підтримки агросектору становить 353,9 євро/га, а на одне євро виплат у межах САП агросектор формує 3,5 євро валової доданої вартості. Показано, що зростання вартості сільськогосподарських земель внаслідок додаткового фінансування в межах САП може призвести до виникнення від'ємної ренти за умови відсутності виплат. Доведено, що результатом вдалої сільськогосподарської політики є зростаючі тренди економічних показників. Так, за останнє десятиріччя економічна ефективність сільського господарства зросла на 14,9 %. Встановлено залежність величини оренди земель від виплат у Болгарії, Чехії, Естонії, Угорщині, Латвії, Литві, Румунії, Словаччині, Польщі, яка варіює в діапазоні 0,15–0,32 євро на кожне євро виплат, середній показник становить 0,22 євро на кожне виплачене євро. Середня норма капіталізації за оцінками та видами виплат становить 33 % орендної плати. Вплив виплат в рамках САП на вартість сільськогосподарських угідь у середньому для ЄС складає 0,19 євро, середня норма капіталізації становить 34 % вартості сільськогосподарських угідь.

9. Проведено оцінку ролі державного та приватного секторів в управлінні земельно-ресурсним потенціалом, розглянуто механізми досягнення цілей сучасного землеустрою та оцінено суспільні вигоди від ефективної земельної політики. Визначено інтереси держави, громад і приватного сектору, причому показано, що партнерство між ними сприяє ефективності використання земельних ресурсів. Результати дослідження підтвердили важливість упровадження управлінських підходів західноєвропейського зразка, що передбачають відкритість і прозорість прийняття рішень, інформованість і врахування суспільних інтересів, перерозподіл повноважень, орієнтацію на користувача, результативність, а також спрощення й цифровізацію управлінських процедур. Аналіз систем землеволодіння та правового статусу земель у різних країнах Європи засвідчив переважання приватної власності. Зокрема, у Фінляндії, Норвегії, Швеції та Люксембурзі цей показник сягає 95–99 %, однак у країнах пострадянського простору більший обсяг земель належить публічному сектору (Україна – 49 %, Словаччина та Молдова – 30 %). Водночас у структурі сільськогосподарського землекористування приватна власність залишається домінантною для більшості європейських держав.

10. Поглиблено теоретико-методологічні підходи до оцінки просторових можливостей землекористувань щодо забезпечення збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій території європейських країн. Для цього використано індекс розвитку екомережі, коефіцієнт заповідності, індекс рівності Шеннона, показник антропогенного насичення природних територіальних комплексів. Проведено агроекологічну оцінку територій, визначено коефіцієнт екологічної стабільності, встановлено антропогенне навантаження на території. Проведено аналіз структури природоохоронних територій, доведено, що в ЄС їх основу становлять землі під лісовими масивами (49,6 %), агросистеми (29,8 %), посушливі території із бідною рослинністю (9,2 %), водні об'єкти (5,4 %), водно-болотні угіддя (4,09 %) і забудовані території (1,91 %). В Україні до структури таких

територій входять ліси – 55,9 %, водні об’єкти – 19,7 %, водно-болотні угіддя – 10,5 %, сухі землі та без рослинного покриву – близько 9 %, агросистеми – 4,5 % і забудовані території – 0,3 %. Обґрунтовано дефіцитність європейського земельно-ресурсного простору природоохоронними територіями в розмірі 30 %, що встановлено Європейським зеленим курсом. Так, лише Словенія (37,9 %), Хорватія (36,7 %) і Болгарія (34,9 %) у структурі землекористування задовольняють вимоги Європейського зеленого курсу. Загалом у межах Європи прослідковується дефіцит природоохоронних територій (11,5 %). Найвищий дефіцит характерний для Данії (21,7 %) і Латвії (18,5 %). Для України цей показник становить 18 %, що вказує на низьку забезпеченість природоохоронними територіями та, безумовно, вимагає зміни системи землекористування в контексті євроінтеграції. Обґрунтовано витрати щодо охорони навколишнього природного середовища. Середні витрати в ЄС мають стійку тенденцію до зростання та становлять 1,9–2,0 % ВВП за останні 10 років. В Україні аналогічні витрати становлять 1,12 % ВВП країни. Розраховано середню вартість створення гектара екомережі, що для ЄС складає 143,6 дол. США/га у рік. В Україні аналогічні витрати становлять близько 6,3 дол. США/га у рік. Проведений системний аналіз стану природно-територіальних комплексів країн Європи чітко вказує на те, що Україна у сформованих за останніх 30 років умовах природокористування хоч і мала проєвропейський вектор розвитку, проте ще не досягла середніх значень використання земельно-ресурсного потенціалу щодо збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій територій.

11. Обґрунтовано напрями та рекомендації з вдосконалення земельної політики України, яка має враховувати трансформацію суспільних відносин, особливості економічного розвитку держави, тенденції розвитку землекористування в Україні і світі та перспективи євроінтеграції. Встановлено, що для досягнення поставлених цілей і реалізації заходів щодо імплементації стратегічних цілей, визначених Європейським зеленим курсом та в межах Спільної земельної політики ЄС необхідне удосконалення

земельної політики України в соціально-економічному, екологічному, військово-політичному та історико-культурному аспектах із гармонійним поєднанням різних сфер суспільного життя для досягнення продовольчої безпеки, сталого розвитку та збалансованого використання земельних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. A Green Deal and the CAP: policy implications to adapt farming practices and to preserve the EU's natural resources. European Union. 2020: URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/629214/IPOL_STU\(2020\)629214_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/629214/IPOL_STU(2020)629214_EN.pdf).
2. A global assessment of perceived tenure security from 140 countries July 2020. URL: <http://www.prindex.net/reports/prindex-comparative-report-july-2020>.
3. ACE project. The Development of Land Markets in Central and Eastern Europe – Final Report. 1999. P. 162–170.
4. Agri land market regulations in the EU. URL: http://www.europeanlandowners.org/images/AGRI__LAND_MARKET_REGULATIONS_IN_THE_EU_/Agri-Land_EU_-_D3_-_ADDENDUM_with_Country_reports_final-3.pdf.
5. Alden Wily. Collective Land Ownership in the 21st Century: Overview of Global Trends Land. 2018. № 2. URL: <http://doi.org/10.3390/land7020068>.
6. Anderson J. Inquiry into the Corn Laws; with a view to the New Corn-Bill Proposed for Scotland. Edinburgh, 1777. 450 p.
7. Anti-mine activity. Mine action operator. July 22. 2023. URL: <http://freewayua.com/en>.
8. Ash T. Land and Agricultural Reform in Ukraine. Land Reform in the Former Soviet Union and in Eastern Europe. 1998. 62–86 с.

9. Baldoni E., Ciaian P. The Capitalisation of CAP Subsidies in Land Rents and Land Values in the EU – An Econometric Analysis. JRC Technical Report. Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2021.
10. Barnard C., Whittaker G., Westenbarger D., Ahearn M. Evidence of capitalization of direct government payments into U.S. cropland values. *American Journal of Agricultural Economics*. 1997. № 79 (5). P. 1642–1650.
11. BiH Mine Ban Treaty Article 7 Report. Annex, 26 August 2021. URL: Oanda.com.
12. Biodiversity and Ecosystem Services A business case for re/insurance. URL: <http://www.swissre.com/media/news-releases/nr-20200923-biodiversity-and-ecosystems-services.html>.
13. Biodiversity strategy for 2030. URL: http://ec.europa.eu/environment/strategy/biodiversity-strategy-2030_en.
14. Borch A., Kjærnes U. Food security and food insecurity in Europe: An analysis of the academic discourse. 2016. URL: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/27067740>.
15. Breustedt G., Habermann H. The Incidence of EU Per-Hectare Payments on Farmland Rental Rates: A Spatial Econometric Analysis of German Farm-Level Data. *Journal of Agricultural Economics*. Vol. 62. № 1. P. 225–243.
16. Burgess, Ernest. The Growth of the City: An Introduction to a Research Project. 2008. URL: http://www.researchgate.net/publication/225851197_The_Growth_of_the_City_An_Introduction_to_a_Research_Project.
17. Carolan M. The Real Cost of Cheap Food, London and New York, Routledge, UK. 2018. 250 p. URL: <http://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315113234/real-cost-cheap-food-michael-carolan>.
18. Cheshire P. C. Land market regulation: market versus policy failures. *Journal of Property Research*. 2013. Vol. 30 (3). P. 170–188.

19. Ciaian P., Kanacs d' A. The Capitalization of Area Payments into Farmland Rents: Theory and Evidence from the New EU Member States. EERI Research Paper Series 04. 2009, EERI, Brussels.
20. Ciaian P., Kanacs d' A., Swinnen J. EU Land Markets and the Common Agricultural Policy. CEPS, Brussels. 42 p.
21. Ciaian P., Kanacs d' A., Swinnen J. Eu land markets and the common agricultural policy. Brussels. EERI Research. 2010. Paper Series № 47. URL: http://www.econstor.eu/bitstream/10419/142607/1/EERI_RP_2010_47.pdf.
22. Climate smart agriculture. FAO, Sourcebook, Module B.7 Sustainable Soil/Land Management for Climate Smart Agriculture. URL: <http://www.fao.org/land-water /land/sustainable-land-management/en /#:~:text=The%20United %20Nations %20defines%20sustainable, the% 20maintenance %20of%20their%20environment>.
23. Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats. URL: <http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=104>.
24. Costanza R., Daly H. Natural Capital and Sustainable Development. Conservation Biology. 1992. Vol. 6. No. 1. P. 37–46.
25. Council Directive 91/676/EEC concerning the protection of waters against pollution caused by nitrates from agricultural sources. European Union. 1991. URL: <http://www.fao.org/faolex/results/details/en/c/LEX-FAOC019065>.
26. Crop prospects and quarterly global report food situation. URL: <http://www.fao.org/3/cb1101en/CB1101EN.pdf>.
27. Csaki C., Lerman Z. Land reform and farm restructuring in Hungary during the 1990s. In Wegren, S (edit): Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe. 1998. 226 p.
28. Data from the Emerald Network in Ukraine. URL: <http://sfmu.org.ua/smaragdova-merezhha-v-ukrayini>.
29. Dankevych V., Dankevych Y., Pyvovar P. Clustering of the international agricultural trade between Ukraine and the EU. *Management Theory*

and Studies for Rural Business and Infrastructure Development. 2018. Vol. 40. No. 3. P. 307–319.

30. Daugaliene V. Preparation for Land Consolidation in Lithuania in Modern Land Consolidation. Proceedings of a Symposium held by FIG Commission 7 on 10 and 11 September 2004 in Volvic, France. FIG. 126 p.

31. Die Datenbank des Statistischen Bundesamtes. Data. URL: <http://www.genesis.destatis.de/genesis/online?operation=abruftabelleBearbeiten&levelindex=2&levelid=1690208391715&auswahloperation=abruftabelleAuspraegungAuswaehlen&auswahlverzeichnis=ordnungsstruktur&auswahlziel=werteabruf&code=61521-0100&auswahltext=&werteabruf=Value+retrieval#abreadcrumb>.

32. Draft Demining plan in BiH for 2020. Annex 5 to the 2020 Revised Article 5 deadline extension request, August 2020. P. 4. URL: http://www.mineactionreview.org/assets/downloads/907_NPA_Clearing_the_Mines_2020_BiH.pdf.

33. Duvivier D., Gaspart F., Frahan B. H. A Panel Data Analysis of the Determinants of Farmland Price: An Application to the Effects of the 1992 CAP Reform in Belgium. paper presented at the XI th EAAE Congress on «The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System». Copenhagen, 2005. P. 23–27.

34. Engelvoelkers. URL: <http://www.engelvoelkers.com>.

35. Ernest Raiklin. The Soviet and post-Soviet allocation of land rent. *International Journal of Social Economics*. 1998. Vol. 25. No.10. P. 1466–1471. URL: http://nbpublish.com/library_read_article.php?id=10127.

36. European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development. Statistical Factsheet: June 2021. URL: http://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-statistical-factsheet-eu_en.pdf.

37. European Valuation Standards EVS-2016. 8-th edition. TEGoVA. Gillis nv/sa, 2016. 370 c. URL: http://tegova.org/static/e7ee757089d321ad5a80eb854c95df54/a5738793c0c61b_EVS_2016.pdf.

38. Europeans rally behind Green Deal in response to Russia's war in Ukraine. URL: <http://www.euractiv.com/section/energy/news/europeans-rally-behind-green-deal-in-response-to-russias-war-in-ukraine>.
39. Eurostat. Data. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat>.
40. Eurostat. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=LUCAS_-_Land_use_and_land_cover_survey.
41. FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. 2020. The State of Food Security and Nutrition in the World 2020. Transforming food systems for affordable healthy diets. Rome. FAO. URL: <http://doi.org/10.4060/ca9692en>.
42. FAO. Data. URL: <http://www.fao.org/news/story/ru/item/1234145/icode/>.
43. FAO. FOOD SECURITY INDICATORS. URL: http://www.fao.org/fileadmin/templates/ess/foodsecurity/Food_Security_Indicators_17Jul2020.xls.
44. FAO. The State of Food Security and Nutrition in Europe and Central Asia. 2017. Budapest. URL: <http://www.fao.org/publications/home/fao-flagship-publications/the-state-of-food-security-and-nutrition-in-the-world>.
45. Feichtinger P., Salhofer K. Single Farm Payments of the CAP and Land Rental Prices. Discussion Paper. Department of Agricultural Economics and Economics. Montana State University. 2015. 18 p.
46. Forestry and wood industry jobs up 1.4% from 2012 to 2022. News articles 21 March 2024. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/edn-20240321-1>.
47. Funda. URL: <http://www.funda.nl>.
48. Giovarelli R., Bledsoe D. Land Reform in Eastern Europe. FAO. 38 p.
49. GLO Full Report low. URL: http://www.unccd.int/sites/default/files/documents/2017-09/GLO_Full_Report_low_res_Russian.pdf.
50. Global Peace Index. URL: http://ru.qaz.wiki/wiki/Global_Peace_2022.

51. Goodwin B. K., Mishra A. K., Ortalo-Magné F. Landowners' Riches: The Distribution of Agricultural Subsidies. 2005. URL: http://www4.ncsu.edu/~bkgoodwi/papers/lr_ces.pdf.
52. Goodwin B. K., Mishra A. K., Ortalo-Magné F. N. What's Wrong with Our Models of Agricultural Land value? *American Journal of Agricultural Economics*. 2003. № 85. P. 744–752.
53. Guastella G., Moro D., Sckokai P., Veneziani M. The capitalisation of CAP payments into landrental prices: a panel sample selection approach. *Journal of Agricultural Economics*. 2018. Vol. 69. № 3. P. 688–704.
54. Hartvigsen M. Land reform in Central and Eastern Europe after 1989 and its outcome in the form of farm structures and land fragmentation. *Orbicon*. 2013. 61 p.
55. Healthy soils in Ukraine: 2019 Integrated Natural Resources Management in Degraded Landscapes in the Forest-Steppe and Steppe Zones of Ukraine. FAO. 2019. URL: <http://www.fao.org/3/ca7464en/CA7464EN.pdf/>.
56. Healthy soils in Ukraine: 2020 Integrated Natural Resources Management in Degraded Landscapes in the Forest-Steppe and Steppe Zones of Ukraine. FAO. 2020. URL: <http://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/6ba9cb0e-b8b8-462a-bf49-500c312db7b9/content>.
57. Hendricks N. P., Janzen J. P., Dhuyvetter K. C. Subsidy Incidence and Inertia in Farmland Rental Markets: Estimates from a Dynamic Panel. *Journal of Agricultural and Resource Economics*. 2012. № 37. P. 52–56.
58. Hetemäki L. Future of the European Forest-Based Sector: Structural Changes Towards Bioeconomy. What Science Can Tell Us. 2014. URL: http://efi.int/sites/default/files/files/publication-bank/2018/efi_wsctu6_2014.pdf.
59. IAAO. Standard on Mass Appraisal of Real Prop. Kansas City. USA, 2017. URL: <https://www.iaao.org>.
60. International Consumer and Food Industry Trends. Economic Research Service, United States Department of Agriculture. URL:

<https://www.ers.usda.gov/topics/international-markets-us-trade/international-consumer-and-food-industry-trends/#data>.

61. Inventory of Land Administration Systems in Europe and North America. URL: <http://unece.org/fileadmin/DAM/hlm/documents/Publications/landadminsystems.inventory.ed4.pdf>.

62. Jewish National Fund. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Jewish_National_Fund.

63. Johansson S., Nilsson P. Location determinants of agricultural land prices. *Jahrbuch für Regionalwissenschaft*. 2012. № 33. P. 1–21.

64. Jürgenson E., Maasikamäe S. Progress of Land Reform in Estonian Rural Municipalities – Results of Preliminary Study. *Rural Land Scape trends*. 2009. 126 p.

65. Khvesyuk M., Levkovska L., Sakal O., Klynovyi D. Natural resource rent and rent payments: differentiation of terms. *Фінанси України*. 2020. № 1. С. 83–98. URL: http://finukr.org.ua/?page_id=774&lang=en&aid=4681.

66. Kilian S., Anton J., Röder N., Salhofer K. Impacts of 2003 CAP reform on landprices: From theory to empirical results. paper presented at the 109 th Seminar. Viterbo, Italy. 2008. P. 20–21.

67. Kirwan B. The Incidence of US Agricultural Subsidies on Farmland Rental Rates, Working Department of Agricultural and Resource Economics, University of Maryland, College Park. 2005. P. 4–5.

68. Klaiber H., Salhofer K., Thompson S. Capitalization of the SPS into Agricultural Land Rental Prices under Harmonization of Payments. Working Paper № 622016, Institute for Sustainable Economic Development. Department of Economics and Social Sciences. University of Natural Resources and Life Sciences. Vienna 2016.

69. Kowalski W. W. Art treasures and war. Leicester: Institute of Art and Law, 2014. 17 p. URL: <http://www.abebooks.co.uk/9780953169610/Art-Treasures-Wojciech-Kowalski-Tim-0953169618/plp>.

70. Kropp J. D., Peckham J. G. Impacts of U.S. Agricultural and Ethanol Policies on Farmland Values and Rental Rates. Annual Meeting. August 12–14. Seattle, Washington, 2012.

71. Kuryltsiv R., Myronov O. Formation of an evaluation information model in the land administration system. Land management, cadastre and land monitoring. 2023. № 1. P. 51–59. URL: <http://dx.doi.org/10.31548/zemleustriy2023.01.05>.

72. Lacombe M., Aronson J. Restoring Natural Capital in Arid and Semiarid Regions. Combining ecosystem health with human wellbeing. Les dossiers thématiques du CSFD. N°7. June 2009. CSFD/Agropolis International, Montpellier, France. 36 p.

73. Land administration in the unece region. Development trends and main principles. United Nations Geneva, 2005. 112 c. URL: http://unece.org/sites/default/files/2022-01/landadmin.devt_trends_e.pdf.

74. Land Matrix. Data. URL: <http://landmatrix.org/observatory/global>.

75. Latruffe L., Doucha T., Le Mouél C., Medonos T., Voltr V. Capitalisation of Government Support in Agricultural Land Prices in the Czech Republic. Paper presented for the 93rd EAAE Seminar. Prague. 22–23 September 2006. P. 18–21.

76. Lence S. H., Mishra A. K. The Impacts of Different Farm Programmes on Cash Rents. *American Journal of Agricultural Economics*. 2003. Vol. 85. № 3. P. 753–761.

77. Lucas R. E. On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*. 1988. Vol. 22. P. 3–42.

78. M. Van Meirvenne. Could shelling in the First World War have increased copper concentrations in the soil around. *European Journal of Soil Science*. 2008. Vol. 59. P. 372. URL: doi: 10.1111/j.1365-2389.2007.01014.x.

79. Martyn A., Kolosiuk A. Capitalization rate for lands in large cities of Ukraine: approaches to the definition of spatial heterogeneity. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*. 2018. C. 104–110. URL:

<http://www.proquest.com/openview/8d9ffb7d06d7ae7e4ef8034a51323276/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2033472>.

80. Matthews A. The GHG emissions challenges for agriculture. Blog CAP Reform, 19 April 2019.

81. Meyers W., Kazlauskiene N. Land reform in Estonia, Latvia and Lithuania – A comparative analysis. In Wegren, S (edt.): Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe. 1998. 87 p.

82. Meyers W., Kazlauskiene N. Land Reform in Estonia, Latvia and Lithuania: a Comparative Analysis, in land reform in the former soviet union and Eastern Europe. 1998. P. 87–110.

83. Minich R., Panayiotou O., Pissarides C., Hustings D. Land Reform in Ukraine: Attitudes & Expectations Based on SCORE 2021 Ukraine. 31 p. URL: http://api.scoreforpeace.org/storage/pdfs/PB_UKRTCA20_Land-reform_FINAL_27122021.pdf.

84. Monitoring progress in eliminating landmines, cluster munitions, and other explosive remnants of war. Croatia. URL: <http://www.the-monitor.org/en-gb/reports/2022/croatia/support-for-mine-action.aspx>.

85. Monitoring progress in eliminating landmines, cluster munitions, and other explosive remnants of war. Bosnia and Herzegovina. URL: <http://www.the-monitor.org/en-gb/reports/2022/bosnia-and-herzegovina/support-for-mine-action.aspx#ftn5>.

86. Monitoring progress in eliminating landmines, cluster munitions, and other explosive remnants of war. Ukraine. URL: <http://www.the-monitor.org/en-gb/reports/2022/ukraine/support-for-mine-action.aspx>.

87. Most Peaceful Countries 2023. URL: <http://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-peaceful-countries>.

88. Munch J. Financing the CAP. The power point presentation to the University of Gottingen's students during the visit to the European Commission, Brussels, February 2005.

89. Natura 2000 Barometer. URL: <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/dashboards/natura-2000-barometer>.
90. Nature 2030: one nature, one future: a programme for the Union 2021–2024. 2020. <http://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/WCC-7th-001-En.pdf>.
91. Nilsson P., Johansson S. Location Determinants of Agricultural Land Prices. *Review of Regional Research*. 2013. № 33. P. 1–21.
92. O'Neill S., Hanrahan K. The capitalization of coupled and decoupled CAP payments into land rental rates. *Agricultural Economics*. 2016. № 47. P. 1–10.
93. Osskó A. Land Restitution and Compensation Procedures in Central Eastern Europe. Seattle, Washington. 2001. 120 p.
94. Overview of CAP Reform 2014-2020. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/05_en.pdf.
95. Patton M., Kostov P., McErlean S., Moss J. Assessing the Influence of Direct Payments on the Rental Value of Agricultural Land. *Food Policy*. Vol. 33. № 5. P. 397–405.
96. Patton M., Kostov P., McErlean S., Moss J. Assessing the Influence of Direct Payments on the Rental Value of Agricultural Land. *Food Policy*. 2008, № 33 (5). P. 397–405.
97. Pigou, Arthur Cecil. The Classical Stationary State. *Economic Journal*. 1943. Vol. 53. № 212. P. 343–351.
98. Plantinga A. J., Lubowski R. N., Stavins R. N. The effects of potential land development on agricultural land prices. *Journal of Urban Economics*. 2002. P. 561–581. URL: <https://rff.org/documents/RFF-DP-02-11.pdf>.
99. Popov A., Trehub O. Improvement of the normative monetary evaluation of settlement land in the ecological context. 2022. Vol. 48. № 2. URL: <https://journals.vilniustech.lt/index.php/GAC/article/view/14865>.
100. Presentation on progress on implementation of Article 5 Fourth Review Conference. Republic of Croatia. November 2019. URL:

<https://www.osloreviewconference.org/fileadmin/APMBC-RC4/Fourth-Review-Conference/Statements/7c-Croatia-27Nov2019.pdf>.

101. Printsmann A., Nugin R., Palang H. Intricacies of Moral Geographies of Land Restitution in Estonia. *Land*. 2022. Vol. 11(2):235. URL: <http://doi.org/10.3390/land11020235>.

102. Properstar. URL: <http://www.properstar.co.uk/united-kingdom/buy/land-plot?p=2>.

103. Prosterman R., Rolfes L. Review of the Legal Basis for Agricultural Land Markets in Lithuania, Poland, Romania, in structural change in the farming sectors in central and Eastern Europe. 1999. P. 110–139.

104. Protected areas in Europe — an overview. European Environment Agency. No 5/2012. URL: <http://besafe.pensoft.net/news.php?n=38>.

105. Public vs. Private Sector Management: What's the Difference? June 25, 2022. URL: <http://www.indeed.com/career-advice/finding-a-job/public-vs-private-sector-management>.

106. Realting.com. URL: <http://realting.com/countries>.

107. Realtor. URL: <http://www.realtor.com>.

108. Regulation (EU) No 1305/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) and repealing Council Regulation (EC) № 1698/2005. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1479821122474&uri=CELEX:32013R1305487>.

109. Regulation (EU) No 1306/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Council Regulations (EEC) № 352/78, (EC) № 165/94, (EC) № 2799/98, (EC) № 814/2000, (EC) № 1290/2005, (EC) № 485/2008. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32013R1306>.

110. Regulation (EU) No 1307/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing rules for direct payments to farmers

under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation (EC) № 637/2008 and Council Regulation (EC) № 73/2009.

URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32013R1307>.

111. Regulation (EU) No 1308/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing a common organisation of the markets in agricultural products and repealing Council Regulations (EEC) № 922/72, (EEC) № 234/79, (EC) № 1037/2001, (EC) № 1234/2007. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1479821122474&uri=CELEX:32013R1308>.

112. Relationship between state economy and society in the Kurdistan Region, from the Rentier state theory perspective. URL: http://www.academia.edu/12604299/Relationship_between_state_economy_and_society_in_the_Kurdistan_Region_from_the_Rentier_state_theory_perspective.

113. Revenue Statistics 2020. URL: <http://www.oecd-ilibrary.org/taxation/revenue-statisticsB>.

114. Ritter C., Friedrich G., Müller H. Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen: oder allgemeine vergleichende Geographie, als sichere Grundlage des Studiums und Unterrichts in physikalischen und historischen Wissenschaften. Berlin. G. Reimer, 1822–1859. URL: <http://search.worldcat.org/title/erdkunde-im-verhaltniss-zur-natur-und-zur-geschichte-des-menschen-oder-allgemeine-vergleichende-geographie-als-sichere-grundlage-des-studiums-und-unterrichts-in-physikalischen-und-historischen-wissenschaften/oclc/669206720>.

115. Roberts M., Kirwan B., Hopkins J. The Incidence of Government Program Payments on Land Rents: The Challenges of Identification. *American Journal of Agricultural Economics*. 2003. Vol. 85. № 4. P. 762–769.

116. Rose D., Heller M., Willits-Smith A., Meyer R. Carbon footprint of self-selected US diets: nutritional, demographic, and behavioral correlates. *The American Journal of Clinical Nutrition*. 2019. Vol. 109(3). P. 526–534.

117. Sachs J. D., Warner A. M. Natural resource abundance and economic growth. RePEc. 1996. URL: http://www.researchgate.net/publication/5193373_Natural_Resource_Abundance_and_Economic_Growth.
118. Sakal O., Tretiak N., Tretiak M. Features of the newest forest resources governance models. *University Economic Bulletin*. 2021. Vol. 48. P. 102–110. URL: <http://economic-bulletin.com/index.php/journal/article/view/746>.
119. Sakal O. Ecological and economic effectiveness of use land in conditions of infringement of institutional transformations. *Environmental Economics and Sustainable Development*. 2018. P. 58–61. URL: [http://doi.org/10.37100/2616-7689/2018/1-2\(21-22\)/11](http://doi.org/10.37100/2616-7689/2018/1-2(21-22)/11).
120. Shannon C., Weaver W. The Mathematical Theory of Communication. Urbana: University of Illinois Press, 1949. 360 p.
121. Shannon Diversity Index and Shannon Evenness Index. 2009. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Shannon_Diversity_Index_and_hannon_Evenness_Index,_2009.PNG.
122. Slovenia. 2000. Regular Report From the Commission on Slovenia's Progress Towards Accession. 47 of 99. URL: http://europa.eu.int/comm/enlargement/dwn/report_11_00/pdf/en/sl_en.pdf.
123. Snippe E., Fortuna G., Foote N. Show me the money: How much is the next CAP worth?. EURACTIV. 22.03.2022. URL: <http://www.euractiv.com/section/agriculture-food/infographic/show-me-the-money-how-much-is-the-next-cap-worth>.
124. Soil erosion. URL: <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/indicators/soil-erosion-by-water-1>.
125. Solow Robert. A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*. Vol. 70. 1956. P. 65–94.
126. Spinoni J., Barbosa P., Dosio A., McCormick N., Vogt J. Is Europe at risk of desertification due to climate change? *Geophysical Research Abstracts*. EGU General Assembly 2018. Vol. 20. 182 c.

127. Stern N. Development Strategies: The Roles of the State and the Private Sector. Roundtable discussio. C. 421–435. URL: <http://documents1.worldbank.org/curated/en/926751468739535134/pdf/multi-page.pdf>.
128. Stevens P. Resource impact: curse or blessing? A literature survey. *Journal of energy literature*. 2003. Vol. 9. P. 3–42.
129. Stuart Thornton. Red Zone. National Geographic. May 1. 2014. URL: <http://www.nationalgeographic.org/news/redzon>.
130. Swinnen J. An explanation of land reform choices in central and eastern europe 9. *Policy Research Group Working Paper*. 1997. No. 5. P. 27–32.
131. Swinnen J., Ciaian P., Kancs d'A., Van Herck K., Vranken L. Possible Effects on EU Land Markets of New CAP Direct Payments, Brussels: European Parliament. 2013. URL: <http://op.europa.eu/en/publicationdetail/-/publication/30df856f-ae2b-419e-ab76-6dfb0670c6ff>.
132. Swinnen J., Ciaian P., Kancs d'A. EU Land Markets and the Common Agricultural Policy. *Journal of Economics and Econometrics, Economics and Econometrics Society*. Vol. 53 (3), P. 1–31. URL: <https://ideas.repec.org/a/eei/journal/v53y2010i3p1-31.html>.
133. Synovitz R. Romania: Land Restitution Law a Step Toward Farm Reforms. radio free Europe. 13 January 2000.
134. Tanic S. FAO SEUM. Country Experiences in Adjustment of Farm Structures in Slovenia. 1999. See also the discussion of former Yugoslav Balkan states not presently pending EU accession in Section II.
135. The assessment report on LAND DEGRADATION AND RESTORATION. Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES). Bonn, Germany. 2018. 48 p. URL: http://files.ipbes.net/ipbes-web-prod-public-files/spm_3bi_ldr_digital.pdf.
136. The Birds Directive. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32009L0147>.

137. The Changing Wealth of Nations 2018. URL: <http://www.worldbank.org/en/news/feature/2018/01/30/the-changing-wealth-of-nations-2018>
138. The Changing Wealth of Nations: Measuring Sustainable Development in the New Millennium. URL: <http://www.worldbank.org/>.
139. The European Group of Valuers' Associations (TEGoVA). 1997. URL: <http://www.ocenchik.ru/documents/laws/standard/378/>.
140. The Global Food Security Index 2019: Strengthening food systems and the environment through innovation and investment is the eighth edition of The Economist Intelligence Unit's study. URL: <https://foodsecurityindex.eiu.com/Index>.
141. The Green Deal and the CAP: policy implications to adapt farming practices and to preserve the EU's natural resources. European Union.2020. URL: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes.STUD/2020/629214/IPOL_STU\(2020\)629214_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes.STUD/2020/629214/IPOL_STU(2020)629214_EN.pdf).
142. The Habitats Directive. URL: http://ec.europa.eu/environment/nature/legislation/habitatsdirective/index_en.htm.
143. The history of the CAP. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/cap-history/index_en.htm.
144. The World Bank. Data Catalog. URL: <http://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/29001/9781464810466.pdf>.
145. Trivelli C. Land Markets and Land Prices in the Central European Free Trade Agreement Countries. 2001. URL: <http://www.fao.org/sd/ltdirect/ltan0017.htm>.
146. Ukraine: Letter of Intent. Memorandum of Economic and Financial Policies, and Technical Memorandum of Understanding. URL: <https://www.imf.org/External/NP/LOI/2016/UKR/090116.pdf>.
147. United Nations Conference on Environment and Development (UNCED or the Earth Summit) Rio de Janeiro, Brazil, 1992. URL: http://www.un.org/esa/dsd/resources/res_docukeyconf_eartsumm.shtml.

148. Updated list of officially adopted Emerald sites. 2019. Convention on the conservation of european wildlife and natural habitats. URL: http://rm.coe.int/updated-list-of-officially-adopted-emerald-sites-december-2019-/168098ef51?fbclid=IwAR3Sfh-F_w0fpHBkCggkU1Xc1bUbo57vMgDhu1Fcggq-gFvM5QaceWsnOlt4.

149. Valenti D., Bertoni D., Cavicchioli D., Olper A. The capitalization of CAP payments into land rental prices: a grouped fixed-effects estimator. *Applied Economic Letters*. 2020. Vol. 28. № 3. URL: <http://www.doi:10.1080/13504851.2020.1749227>.

150. Van Herck K. Vranken L. Direct Payments and Land Rents: Evidence from New Member States. 2013. 84 p.

151. Veitners Z. State Land Service of Latvian Republic. Land Reform in Latvia, URL: <http://www.zum.lt/departinf/departments/Informacija/02.htm>.

152. Verdery K. The Elasticity of Land: Problems of Property Restitution in Transylvania. *Law* 18/199153. 1994.

153. Vyn R. J., Haq Z. U., Weerahewa J., Meilke K. D. The Influence of Market Returns and Government Payments on Canadian Farmland Values. *Journal of Agricultural and Resource Economics*. 2012. № 37 (2). P. 199–212.

154. WEF. Nature Risk Rising: Why the Crisis Engulfing Nature Matters for Business and Economy. New Nature Economy project. Geneva, 2020. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_New_Nature_Economy_Report_2020.pdf.

155. Wilson E., Biodiversity. National Academy Press, 1988. P. 521. URL: <http://www.google.com.ua/books/edition/Biodiversity/qACfAwAAQBAJ?hl=uk&gbpv=0>.

156. Zadura A. Land Bank and Land Consolidation (Polish case). Workshop paper for FAO land consolidation and land banking workshop in Prague, June 2008. 82 p.

157. Ziemele B., Dale P. Summary of Latvia Country Case Study, in ACE PROJECT. 1998. P. 21–28.

158. Економічна енциклопедія / відп. ред. С. В. Мочерний. Київ : Видавничий центр «Академія». Т. 3. 2002. 952 с.
159. Завадський Й. С. Економічний словник. Київ : Кондор, 2006. 355 с.
160. Базове дослідження стану та напрямів розвитку екологічної політики України та перспектив посилення участі організацій громадянського суспільства у розробці та впровадженні політик, дружніх до довкілля: аналітичний звіт. 2018–2019. URL: http://www.3a2f2fwww.irf.ua2fwp-content2fuploads2f20192f122fbaseline-research_report_publishing-dec-2019.pdf&cldn=6533347&chunk=true.
161. Андрейцев В. І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України. Науково-практичні коментарі. 2002. № 2. С. 3–19.
162. Апаршина О. І. Методологічні підходи до трактування поняття «ресурсозбереження». Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності: Збірник наукових праць ПДТУ у трьох томах. Маріуполь, 2011. Т. 1. С. 156–163.
163. Арістотель. Політика. Переклав з давньогрецької Олександр Кислюк. Київ. 2000. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>.
164. Артюшин В. І., Кобець М. І., Пугачов М. І. Проблеми становлення та функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні. Київ : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки ПРООН, 2007. 60 с.
165. Бабич М. М., Котикова О. І., Погорелова О. В., Богославська А. В., Альбещенко О. С., Ягодзінська А. С. Сталий розвиток сільського господарства – основа продовольчої безпеки України : монографія. Миколаїв, НУК. 2022. 320 с.
166. Багатство націй. Datawrapper. URL: <http://datawrapper.dwcdn.net/vXnEw/4>.

167. Барвінський А. В., Тихенко Р. В. Алгоритм оцінки і прогнозу якості земель : практикум з дисципліни «Оцінка і прогноз якості земель. Київ : Центр інформаційних технологій, 2012. 136 с.
168. Басіат Ф., Рассел Д. Ідеї та вплив. Гудзон. Фонд економічної освіти / пер. Іванова О. М. Київ, 1969. 166 с.
169. Бінчаровська Т. А. Теоретичні підходи до тлумачення економічної сутності об'єктів земельних відносин: землі, земельних ресурсів та земельних ділянок. *Ефективна економіка*. 2017. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5823>.
170. Блек Дж. Економіка : тлумачний словник. Вінниця : Наука, 2000. 840 с.
171. Боден Ж. Метод легкого познания истории. Х.: Наука, 2000. 412 с.
172. Бокль Г. Історія цивілізації в Англії / переклад Ерліх Ю. Н. Х.: 1896. 652 с.
173. Борисенко І., Саєнко В., Конончук Н. М., Конончук Т. І. Сучасний українсько-англійський юридичний словник. Юрінком Інтер, 2019. 632 с.
174. Гончаров С. М., Кушнір Н. Б. Тлумачний словник економіста. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 264 с.
175. Борщевський П. П., Чернюк М. О., Заремба В. М., Коренюк П. І., Князьков О. П. Підвищення ефективності використання, відтворення і охорони земельних ресурсів регіону. Київ : Аграрна наука, 1998. 240 с.
176. Будзяк В. М., Будзяк О. С. Розподіл рентних доходів в агросфері. *Збалансоване природокористування*. 2015. № 4. С. 10–16.
177. Будзяк В. М. Трансформація земельної власності в сільському господарстві. *Продуктивні сили і регіональна економіка*. Ч. 2. Київ : РВПС України НАН України, 2002. С. 168–173.
178. Булигін С. Ю. Формування екологічно сталих агроландшафтів. Київ : Урожай, 2005. 300 с.

179. Булигін С. Ю., Вітвіцький С. В., Буланий О. В., Тонха О. Л. Моніторинг якості ґрунтів. підручник . Київ : Видавництво НУБіП України, 2019. 421 с.
180. В яких країнах ГМО заборонено. URL: <http://crispy.news/2019/10/28/food-sovet/v-kakih-stranah-gmo-produkty-zapreshheny>.
181. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні. 2023. URL: <http://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp>.
182. Варуха А. Огляд підходів з оцінки екосистемних послуг через призму їхнього застосування для визначення збитків, завданих військовими діями РФ на території. України / за. заг. ред. О. Кравченко. Львів : Компанія «Манускрипт». 2022. 56 с. URL: https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/EPL_Ocinka_eco_poslug_03_CHECK.pdf.
183. Василюк О., Борисенко К., Куземко А., Марущак О., Тестов П., Гриник Є. Проектування і збереження територій мережі Емеральд (Смарагдової мережі): Методичні матеріали під ред. Куземко А. А., Борисенко К. А. Київ : «LAT & K», 2019. 78 с.
184. Василюк О., Ільмінська Л. Екосистемні послуги. URL: https://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/EcoPoslугy_web_new.pdf.
185. Вебер М. Господарство і суспільство / пер. з нім. М. Кушнір. Київ : Всесвіт, 2013. 1112 с.
186. Верхоглядова Н. І. Класифікація ресурсів та її значення для управління ресурсозбереженням. *Економічна наука*. 2015. № 16. С. 27–31. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/16_2015/7.pdf.
187. Вибухонебезпечна земля Донбасу. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=163:vibuhonebezpechna-zemlya-donbasu&catid=10&Itemid=214&lang=ua.
188. Вишневська О. М., Альбещенко О. С., Бобровська Н. В. Земельно-ресурсний потенціал сільських територій: теоретичні й практичні аспекти. монографія. Миколаїв, 2018. 184 с.

189. Водний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. Редакція від 01.10.2023. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
190. Водні конфлікти. Геополітична ситуація у регіонах світу. URL: <http://vigorconsult.livejournal.com>.
191. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків : ХНУВС, 2020. 544 с. URL: <http://orcid.org/0000-0001-5629-8852>.
192. Вплив екологічних факторів при оцінці нерухомості. URL: <http://articlekz.com/article/9046>.
193. Вульф Е. Європа і народи без історії. переклад Пошивайло І. 2004. 535 с. http://historybooks.com.ua/prosmotr_podrobnuy.php?id=7378.
194. Гавриленко Н. М., Куліш Є. А., Зарицький А. І., Міщенко В. С. Мінеральні ресурси України. Сучасні проблеми та фактори розвитку мінерально-сировинного комплексу України. Київ : Держкомгеології України, 1993. 122 с.
195. Гаража О. П. Види та показники ефективності використання сільськогосподарських угідь в управлінні земельними ресурсами України. *Економіка і суспільство*. 2016. № 3. С. 52–60.
196. Гаража О. П. Стандартизація оцінки майна у світі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2016. 17. С. 36–42.
197. Гердер І. Г. Ідеї до філософії історії людства. URL: http://imwerden.de/pdf/herder_idei_k_filosofii_istorii_chelovechestva_1977__ocr.pdf.
198. Гіппократ про зовнішній вигляд скіфів у творі «Про повітря, воду й місця». URL: <https://uahistory.co/book/xrestomatia/6.html>.
199. Глухов Ю. Українська економіка постраждала від голландської хвороби. URL: <http://www.unian.ua/news/281066-ukrajinska-ekonomika-postrajdala-vid-gollandskoji-hvorobi.html>.

200. Голян В. А., Гордійчук О. І., Андрощук І. І. Рентна плата за природний газ у контексті виникнення феномену Голландської хвороби: українські реалії. *Бізнес-інформ*. 2019. № 12 (503). С. 210–216.
201. Голян В. А., Заставний Ю. Б., Миклуш Т. С. Органічне сільськогосподарське виробництво в умовах децентралізації: фінансове та інституційне забезпечення. *Агросвіт*. 2021. № 19. С. 23–30.
202. Гончаров С. М., Кушнір Н. Б. Тлумачний словник економіста / за ред. Гончарова С. М. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 264 с.
203. Гірська та інші види ренти. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/gornaya-i-drugie-vidy-renty/viewer>.
204. Гуманітарне розмінування Донбасу – довгий шлях до безпеки людей. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/med-a/research-updates/guman-tarne-rozm-nuvannya-donbasu-dovgiy-shlyah-do-bezpeki-lyudey>.
205. Гуторов О. І. Земельно-ресурсний потенціал та проблеми його раціонального використання. Харків : ХНАУ, 2002. 70 с.
206. Данилишин Б. М., Дорогунцов С. І., Міщенко В. С. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. Київ : ЗАТ «ІПЧ ЛАВА», 1999. 86 с.
207. Данилишин Б. М., Бистряков І. К., Веклич О. О., Ніколаєнко Т. С. Оцінка земельно-ресурсного потенціалу в контексті просторової організації землегосподарювання та розвитку економічного простору. Економічний простір і динаміка розвитку продуктивних сил України: теоретико-методологічні основи дослідження / за ред. Б. М. Данилишина. Київ : РВПС України НАН України, 2008. С. 47–55.
208. Дані Natura 2000. URL: http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/daviz/trend-of-sites-designated-under-3/#tab-chart_1.
209. Дані Європейського агентства з довкілля (EEA). URL: http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/daviz/complementarity-between-european-designations-3/#tab-chart_5.

210. Дашборд із даними про загрози довкіллю. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/>.
211. Дворников В. «Голландская болезнь» заразила весь мир. URL: [http://slon.ru/economics/gollandskaya_ bolezn](http://slon.ru/economics/gollandskaya_bolezn).
212. Декрет Кабінету Міністрів України «Про приватизацію земельних ділянок». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-92#Text>.
213. Державна земельна політика в Україні : аналітчні матеріали. Стан і стратегія сучасної земельної політики в країні : круглий стіл, Київ, 21 травня 2009 р. Київ : Центр Разумкова. 85 с. URL: http://www.razumkov.org.ua/upload/NSD106_ukr.pdf.
214. Державна казначейська служба України. Файлове сховище. URL: <http://www.treasury.gov.ua/file-storage>.
215. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
216. Державна фіскальна служба України. Офіційний портал. URL: <http://sfs.gov.ua>.
217. Державне агентство водних ресурсів України. Публічна інформація. URL: <https://davr.gov.ua/publiczna-informaciya>.
218. Держгеокадастр. URL: <http://land.gov.ua/index.php/open-data/>.
219. Дзядикевич Ю. В. Економічні основи ресурсозбереження : навчальний посібник. Тернопіль : Вектор, 2015. 76 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/24653/3/ресурсозбереження.pdf>.
220. Дідух Я. П. Концепція формування системи охоронних територій з метою збереження біорізноманіття України на екологічній основі. *Вісник НАН України*. URL: <http://www.visnyk-nanu.org.ua/en/node/2960>.
221. Добряк Д. С., Бамбіндра Д. І. Еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах. Київ : Урожай, 2006. 334 с.

222. Добряк Д. С., Тихонов А. Г., Гребенюк Н. В. Теоретичні засади сталого розвитку землекористування у сільському господарстві : монографія. Київ : Урожай, 2004. 134 с.

223. Довідник показників нормативної грошової оцінки сільськогосподарських угідь в Україні станом на 01.01.2024. URL: <http://chernihivska.land.gov.ua/dovidnyk-pokaznykiv-normatyvnoyi-groshovoyi-oczinky-silskogospodarskyh-ugid-v-ukrayini-stanom-na-01-01-2024>.

224. Договір про Європейський Союз. URL: http://europa.eu/european-union/law/treaties_en.

225. Докучаєв В. В. До вчення про природні зони / за пер. Мудрук О. С. Київ, 1899. 28 с.

226. Дорогунцов С. І., Коценко К. Ф., Хвесик М. А. Екологія : підручник. Київ : КНЕУ, 2005. 371 с.

227. Дорожня карта кліматичних цілей України до 2030 року: бачення громадськості. URL: http://ecoaction.org.ua/roadmap_climate_goals.html.

228. Дорош Й. М., Ібатуллін Ш. І., Шкуратов О. І., Харитоненко Р. А. Сутність земельного капіталу в контексті інвестиційного забезпечення аграрного сектору економіки. *Агросвіт*. 2020. № 11. С. 13–19.

229. Дорош Й. М., Барвінський А. В., Дорош О. С., Мельник Д. М., Висідалко А. А. Нормативно-правове забезпечення організації органічного землекористування та шляхи його удосконалення. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2021. № 3. С. 40–50. URL: <http://dx.doi.org/10.31548/zemleustriy>.

230. Дорош О., Сохацька М. Світові тенденції ведення органічного землеробства. ЛОГОС. 2023. Bologna, Italy. Р. 50. URL: <http://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/569>.

231. Дребот О. І. Система державного управління природно-заповідним фондом України та її регіонів. *Регіональна економіка*. 2011. № 4. С. 205–209. URL: http://www.re.gov.ua/re201104/re201104_205_DrebotOI.pdf.

232. ДСТУ 305195. Ресурсозбереження. Основні положення. Київ : Держстандарт України, 1996. 15 с.
233. Дубініна А. А. Товарознавство. Харчові продукти з генетично модифікованої сировини Т 50 : навчальний посібник. Харків : ХДУХТ, 2015. 267 с.
234. Дюбо Ж.-Б. Географічний детермінізм. Критичні роздуми про поезію і живопис. URL: <http://um.co.ua/14/14-1/14-10407.html>.
235. Екологічні проблеми сільського господарства. Агроцентр. URL: <https://sites.google.com/site/agrocentr123/silske-gospodarstvo/ekologicni-problemi-s-g>.
236. Економічна оцінка природного багатства України : монографія / за заг. ред. акад. НАН України, д.е.н., проф. Пирожкова С. І.; акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. 396 с.
237. Економічний словник-довідник. URL: <http://subject.com.ua/economic/dict/308.html>.
238. Еродованість ґрунтів України. URL: <https://superagronom.com/karty/erodovanist-gruntiv-ukrainy>.
239. Європейська зелена угода. URL: http://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.
240. Європейський Зелений Курс. URL: <http://ecoaction.org.ua/ievropejskyj-zelenyj-kurs.html>.
241. Євсюков Т. О., Мартин А., Єлістратова Л., Апостолов А., Костюченко Ю. В., Ющенко М. Дослідження впливу військової кризи в Україні на сільськогосподарське виробництво та земельні ресурси кризових територій: підходи, алгоритми та методика. *Сучасна політика та економіка Росії, Східної та Центральної Європи*. 2019. № 34 (1). С. 1–62. URL: <http://www.proquest.com/openview/a6ae723c37132f04d7cc62f0d43e666f/1?pq-origsite=gscholar&cbl=2034883>.

242. Єрмоленко В. М. Земельні ресурси в майновому обороті. *Право України*. 2004. № 6. С. 43–46.
243. Загальна декларація про ліквідацію голоду та недоїдання 1974. Доповідь Всесвітньої продовольчої конференції, Рим, 5–16 листопада 1974 р. URL: <http://www.un.org/russian/document/declarat/hunger.htm>.
244. Загальна характеристика лісів України. Державне агентство лісових ресурсів України. URL: <https://forest.gov.ua/napryamki-diyalnosti/lisi-ukrayini/zagalna-harakteristika-lisiv-ukrayini>.
245. Загородній А. Г., Вознюк Г. Л. Фінансово-економічний словник. Київ : Знання, 2007. 1072 с.
246. Закаблук Г. О. Теоретичні аспекти соціально-економічного розвитку трудових ресурсів. *Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво*. 2014. № 2. С. 86–93.
247. Закіров А. А. Значення і функції землі у сільськогосподарському виробництві. *Аграрна освіта і наука*. 2016. № 2. С. 1–3. URL: <http://science.bafe.edu.kg/uploads/files/e59388757a3d85b1ba9444e1629c7d7b.pdf>.
248. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 30.03.2020 р. № 552-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text>.
249. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 01.07.2021 р. № 552-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-20#Text>.
250. Закон України «Про Державний земельний кадастр» від 15.07.2021 р. № 1657-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17#Text>.
251. Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин». Редакція від 31.12.2023 р., підстава – 2801-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#Text>.

252. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Редакція від 14.05.2020 р., підстава – 562-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#Text>.

253. Закон України «Про екологічну мережу України». Редакція від 31.03.2023 р., підстава – 2849-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1864-15#Text>.

254. Закон України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів». Редакція від 31.12.2023 р., підстава – 2801-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20#Text>.

255. Закон України «Про землеустрій» від 15.07.2021 № 1657-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15#Text>.

256. Закон України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів». Редакція від 23.11.2023 р., підстава – 3193-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#Text>.

257. Закон України «Про оренду землі». Відомості Верховної Ради України. Редакція від 03.09.2023 р., підстава – 3272-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text>.

258. Закон України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції». Редакція від 26.10.2023, підстава – 3221-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19#Text>.

259. Закон України «Про охорону земель». Відомості Верховної Ради України. Редакція від 18.05.2023 р., підстава – 2698-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>.

260. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 08.10.2023 р. № 2614-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>.

261. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». Редакція від 08.10.2023, підстава – 2614-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1264-12#Text>.

262. Закон України «Про оцінку земель» від 31.12.2023 р. № 1378-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-15#Text>.

263. Закон України «Про приєднання України до Конвенції 1979 року про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі» від 29.10.1996 р. № 436/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

264. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 01.01.2024 р., підстава – № 1909-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>.

265. Закон України «Про радіочастотний ресурс України» від 01.01.2022 р., підстава – 1089-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-14#Text>.

266. Законопроект «Про Державний аграрний реєстр» КМУ № 11063 від 01.03.2024 р. URL: <http://www.kmu.gov.ua/bills/proekt-zakonu-pro-derzhavniy-agrarniy-reestr-2>.

267. Заславський М. Н. Ерозія ґрунтів. Київ, 1979.

268. Захист ґрунтів від ерозії – запорука достатку кожного українця. 2020. URL: <http://www.agroprofi.com.ua/statti/1896-zakhyst-gruntiv-vid-eroziyi-zaporuka-dostatku-kozhnoho-ukrayintsya>.

269. Звіт комісії до європейського парламенту та ради. 15-й фінансовий звіт комісії до європейського парламенту та ради про європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільських років (EAFRD). Брюссель. 9.9.2022. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022DC0447>.

270. Звіт конференції організації організацій об'єднання націй з довкілля людини. Стокгольм, 1972. URL: <http://webarchive.loc.gov/all/20070411124414/http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=97>.

271. Звіт ФАО «The State of Food Insecurity in the World». URL: <http://www.fao.org/docrep/014/i2330e/i2330>.

272. Земельний довідник України 2020. URL: http://mailchi.mp/latifundistmedia/zemelyniy-dovidnyk-ukrainy-2020?utm_source=%D0%91%D0%B0%D0%B7%D0%B0+%D0%9B%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%92%D0%A1%D0%81&utm_campaign=66781ab82b-EMAIL_CAMPAIGN_zeminfobook&utm_medium=email&utm_term=0_a559399ab6-66781ab82b-130597927.

273. Земельний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. Редакція від 26.01.2024 р., підстава – 3285-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

274. Землекористування. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

275. Землеустрій – основа державної земельної політики України : Матеріали круглого столу в Державному комітеті України по земельних ресурсах. *Землевпорядний вісник*. 2006. № 1. С. 3–9.

276. Землі. Терміни та визначення. ДСТУ 26640-85. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v3453400-85>.

277. Земля. Тлумачний словник С. Ожегова онлайн. URL: <http://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=9151>.

278. Знищення росіянами Каховської ГЕС завдало значних збитків сільському господарству України. URL: <https://minagro.gov.ua/news/znishchennya-rosiyanami-kahovskoyi-ges-zavdalo-znachnih-zbitkiv-silskomu-gospodarstvu-ukrayini>.

279. Ібатуллін Ш., Дорош Й. Модель капіталізації земельних ресурсів Київського регіону до 2025 року. Економіка природокористування і охорони довкілля. 2011. № 2011. С. 36–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/epod_2011_2011_8.

280. Ібатуллін Ш. І. Капіталізація земель приміських зон великих міст: теорія, методологія, практика. Київ : НАУ, 2007. 206 с.

281. Інтерактивна карта Emerald Network. URL: <http://emerald.eea.europa.eu>.

282. Інтерактивна карта. Natura 2000 Network. URL: <http://natura2000.eea.europa.eu/>.
283. Калина Т., Шушулков С., Арзуманян Т. Земельно-ресурсний потенціал і його роль у сталому розвитку регіону. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*. 2019. № 4 (82). С. 78–82. URL: <http://doi.org/10.32845/bsnau.2019.4.15>.
284. Калина Т. Є. Проблеми та перспективи становлення і розвитку ринку землі в Україні. Травень 17-18, 2023. Харків, 2023. с. 115-118. URL: <https://repo.btu.kharkov.ua/handle/123456789/37496>.
285. Канаш О. П. Принципи класифікації земель як основи раціонального використання земельних ресурсів. *Вісник аграрної науки*. 2002. № 3. С. 63–66.
286. Канторович Л. В. Економічний розрахунок найкращого використання ресурсів. URL: <http://www.padabum.com>d.php?id=35326>.
287. Карпук А. І., Нестор'як Ю. Ю. Відтворення біорізноманіття лісів: еколого-економічні засади та механізми. *Проблеми економіки*. 2017. № 4. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/vidtvorennya-bioriznomanittya-lisiv-ekologo-ekonomichni-zasadi-ta-mehanizmi>.
288. Картограми якісного стану ґрунтів України. URL: <http://www.iogu.gov.ua/pasportizaciya/karty-po-vmistu-pozhyvnyh-rechovyn-rn-humus-fosfor-kalij>.
289. Катастрофа на Каховській ГЕС: які наслідки для екології та сільського господарства. URL: <http://glavcom.ua/country/incidents/katastrofa-na-kakhovskij-hes-jaki-naslidki-dlja-ekolohiji-ta-silskoho-hospodarstva-934419.html>.
290. Качан Є. П. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : навчальний посібник. Київ : Юридична книга, 2005. 704 с.
291. Коваленко Т. О., Мірошніченко А. М. Земельні реформи у зарубіжних країнах. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/1872-zemelni-reformy-u-zarubizhnykh-krainakh.html>.

292. Ковалів О. Сутність земельного капіталу. URL: http://zn.ua/ukr/macrolevel/sutnist-zemelnoho-kapitalu-262807_.html.
293. Ковалів О. І. Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма : монографія. Київ : ДІА, 2016. 416 с.
294. Ковальова О. М. Основні напрямки удосконалення економічної оцінки землі. *Вісник Поліського національного університету*. 2001. № 1. С. 314–314.
295. Ковальчук І. П., Копайгора Б. М. Актуальні питання дослідження екологічних ризиків землекористування. *Землеустрій і кадастр*. 2012. № 3. С. 36–41.
296. Ковальчук І., Царик Л., Царик П. Засади, проблеми і перспективи реалізації екомережевого підходу до оптимізації природокористування й охорони природи Подільського регіону України. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. 2022. Т. 52. № 1. С. 196–209. URL: <http://nzg.tnpu.edu.ua/article/view/257849>.
297. Ковальчук Т., Розинка О. Проблема ефективного землекористування в Україні. *Банківська справа*. 2006. № 1. С. 6–16.
298. Кожушко Л. Ф., Швець Д. Ф. Удосконалення протиерозійних систем : монографія. Рівне : УДУВГП, 2004. 128 с.
299. Конвенція про біологічну різноманітність. URL: http://www.un.org/documents/decl_conv/conventions/biodiv.shtml.
300. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. Редакція від 01.01.2020 р., підстава – 27-IX. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
301. Копенгагенські критерії членства в Європейському Союзі. інформаційно-аналітична довідка. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/page/open/id/774>.
302. Коротун І. М., Коротун Л. К., Коротун С. І. Природні умови та ресурси. Харків : Освіта, 2006. 380 с.

303. Косолапов Н. Конфлікти пострадянського простору та сучасна конфліктологія. *Світова економіка та міжнародні відносини*. 1995. № 10. С. 5–17.

304. Кошель А. О. Еколого-економічні передумови масової оцінки земель сільськогосподарського призначення в Україні. Земельна спілка України. URL: <http://zem.ua/materialy/avtorski-materialy/anton-koshel/2737-ekologo-ekonom-chn-peredumovi-masovoji-ots-nki-zemel-s-l-s-kogospodars-kogo-priznachennya-v-ukrajin>.

305. Кошель А. О. Порівняльна характеристика нормативної та масової (ринкової) грошових оцінок земель. *Збалансоване природокористування*. 2017. № 3. С. 12–15.

306. Кошель А. О. Сучасні методи масової оцінки ринкової вартості земель несільськогосподарського призначення. *Збалансоване природокористування*. 2016. № 1. URL: http://natureus.org.ua/repec/archive/1_2016/25.pdf.

307. Краснікова О. М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 64–64. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1999/6/6.pdf>.

308. Кривенко К. Т., Савчук В. С., Беляєв О. О. Політична економія : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2001. 508 с.

309. Куземко А. А., Дідух Я. П., Онищенко В. А., Шеффер Я. Національний каталог біотопів України. Київ : ФОП Клименко Ю. Я., 2018. 442 с.

310. Кулініч В. В. Природно-ресурсний фактор у структурі економічної системи. *Землевпорядний вісник*. 2002. № 3. С. 24–28.

311. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с.

312. Кульчицький С. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції зверху». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. Вип. 12. С. 21–69.
313. Купріянич І. П. Факторний аналіз загроз та ризиків екологічної безпеки сільськогосподарського землекористування. Економічний дискурс. 2020. Вип. 1. С. 7–15.
314. Курильців Р.М., Миронов О.С. Масова оцінка земель як передумова оптимізації системи оподаткування в Україні. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*.–2024.–№1.–С. 121–129. URL: <https://journals.nubip.edu.ua/index.php/Zemleustriy/article/view/48897/157>.
315. Курильців Р.М., Третяк А.М., Третяк В.М. Основні методи та інструменти управління земельними ресурсами і землекористуванням в Україні. *Агросвіт*.–2021.–№18.–С. 12–21.
316. Лановенко О. Г., Остапішина О. О. Плата за забруднення середовища. Словник-довідник з екології. Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2013. 139 с.
317. Лісовий В. Цінність. Філософський енциклопедичний словник / за заг. ред. Шинкарука В. І. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Абрис, 2002. 742 с.
318. Лісовий кодекс України. Відомості Верховної Ради України. Редакція від 04.01.2024 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>.
319. Лепський В. В. Велика економічна енциклопедія України. Одеса : КП «Одеська міська друкарня». 2018.
320. Лупенко Ю. О., Ходаківська О. В. Розвиток земельних відносин в аграрній сфері : монографія. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 430 с.
321. Лупенко Ю. О., Ходаківська О. В., Шпичак О. М. Результати опитування щодо моделей обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2018. 52 с.

322. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. Т. I. Кн. I. Процес виробництва капіталу. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Marx_Karl/Kapital_Tom_1_Knyha_1_Protses_produktsii_kapitalu/.

323. Марочко В. І. Колективізація сільського господарства в УСРР/УРСР. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. / за ред. В. А. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка. 2007. 528 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kolektyvizaciya>.

324. Мартин А. Г. Хто вбиває українські землі, або як зупинити деградацію ґрунтів. AgroPolit.com. 2019. URL: <http://agropolit.com/spetsproekty/566-hto-vbivaye-ukrayinski-zemli-abo-yak-zupiniti-degradatsiyu-gruntiv>.

325. Мартин А. Г., Гунько Л. А., Чумаченко О. М., Колганова І. Г., Баранцов Б. В. Земельна політика Європейського співтовариства: принципи, проблеми, реалізація : монографія. Київ, 2017. 160 с.

326. Маршалл А. Принципи економічної науки. У 3-х т. Київ : Прогрес, 1987. 416 с.

327. Масштабні придбання землі в Україні. Профіль країни, серпень 2020. URL: http://landmatrix.org/documents/88/LM_CP_Ukraine_Final_Ukrainian.pdf.

328. Матвеев П. М. Закордонний досвід державного регулювання у сфері підвищення продуктивності використання ресурсного потенціалу аграрного сектору. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Т. 4. № 3. С. 367–375.

329. Мацко А. С. Міжнародне право: навчальний посібник. 2-ге вид. Київ : МАУП, 2005. 232 с.

330. Медведєв В. В., Плisko І. В. Критерії і нормативи фізичної деградації орних ґрунтів (пропозиції до вдосконалення нормативної бази). *Вісник аграрної науки*. 2017. № 3. С. 11–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vaan_2017_3_4.

331. Міжнародні стандарти оцінки 2011. International Valuation Standards 2011. URL: http://smao/files/dok_novosti/2013/perevod_mco.pdf.

332. Мельник Л. Г. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням. Суми : Універ. книга, 2005. 387 с.

333. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Головна редакція «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ), 1985. 966 с.

334. Методика розрахунку валового внутрішнього продукту за виробничим методом і за доходами. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2004/610/met_vvp_vm_d.zip.

335. Методологічні положення розрахунку валового внутрішнього продукту. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2018/187/mp_VVP.pdf.

336. Методологічні пояснення. URL: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/vvp/metod_nr.htm.

337. Методологія наукових досліджень у галузі : практикум. навч. посіб. для студ. спеціальності 151 «Автоматизація та комп'ютерно-інтегровані технології» / уклад.: Н. І. Бурау, В. С. Антонюк, Д. О. Півторак. КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2021. 58 с.

338. Мілль Дж.Ст. Про свободу. Роздуми про представницьке врядування. Поневолення жінок: Есе / Є. Мірошніченко та ін. (пер. з англ.) – Київ: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 463 с.

339. Мінекономіки Інформаційні ресурси. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=f8dce5fa-bb63-4dd0-8806-cb400ed6b38e&title=OperatoriSertifikat>.

340. Мінекономіки попередньо оцінює падіння ВВП в 2022 році на рівні 30,4%, 05.01.2023 р. Відділ зв'язків з громадськістю та засобами масової інформації. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=4470bafb-5243-4cb2-a5735ba15d9c8107&title=MinekonomikiPoperedno>.

341. Міністерство юстиції України. Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Відомості. URL: <https://usr.minjust.gov.ua/content/publication-info>.

342. Місцеві бюджети: дані за I квартал 2020 року. URL: <http://decentralization.gov.ua/news/12481>.

343. Міське населення Європейського Союзу 1960–2023. URL: <http://www.macrotrends.net/countries/EUU/european-union/urban-population>.

344. Мішенін Є., Ярова І. Організаційно-економічний механізм аграрного природо господарювання: теоретико-методолгічні орієнтири формування. *Вісник Львівського національного аграрного університету: економіка АПК*. Львів : ЛНАУ, 2013. № 20 (2). С. 93–101.

345. Мішенін Є. В., Дутченко О. М., Ярова І. Є. Стале землекористування у контексті забезпечення продовольчої безпеки: національні та глобальні аспекти. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. 2015. Вип. 4 (63). С. 8–14.

346. Мішенін Є. В., Пізняк Т. І. Екологічний аудит сільськогосподарського землекористування (організаційно-економічні засади) : монографія. Харків : «Бурун і К», 2012. 176 с.

347. Молдованов М. І. Енциклопедичний словник підприємця: Менеджмент. Маркетинг. Інформатика /за пер. Дятлова О. О. Київ : Техніка, 1993. 690 с.

348. Моніторинг прогресу у знищенні наземних мін, касетних боєприпасів та інших вибухонебезпечних пережитків війни. Боснія і Герцеговина. URL: <http://www.the-monitor.org/en-gb/reports/2022/bosnia-and-herzegovina/impact.aspx>.

349. Моніторинг земельних відносин в Україні: 2016-2017 Статистичний щорічник. Підготовлено за підтримки програми Світового Банку та ЕС «Підтримка прозорого управління земельними ресурсами в Україні»/ URL: <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2018/10/monitoring.pdf>

350. Монтеस्क'є Ш.Л. Про дух законів : хрестоматія. К., 2008. URL: <http://pid.atwebpages.com/geopolitika-hrestomatiya-burlakov.html>.
351. Мочерний С. В. Економічна енциклопедія: у 3-х т. Т. 1. Київ : Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.
352. Мочерний С. В., Ларіна Я. С., Устенко О. А., Юрій С. І. Економічний енциклопедичний словник. Т. 1. Львів : Світ, 2005. 616 с.
353. Наддержавність. URL:<http://uk.wikipedia.org/wiki>.
354. Наше спільне майбутнє. Доповідь Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку. URL: <http://web.archive.org/web/20220324084040/http://xn--80adbkckdfac8cd1ahpld0f.xn--p1ai/files/monographs/OurCommonFuture-introduction.pdf>.
355. Небава М. І., Ткачук Л. М. Управління регіональним розвитком: електронний навчальний посібник. URL: http://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmib/25nebava_upravlinnya_regionalnym_rozvytkom/index.html.
356. Нізалов Д., Івінська К., Кубах С., Нів'євський О. Проект «Підтримка реформ у сільському господарстві та земельних відносинах в Україні». URL: <http://voxukraine.org/uk/moratoriy-na-zemli-ua/>.
357. Нова ґрунтова стратегія ЄС – здорові ґрунти для людей, продуктів харчування, природи та клімату. URL: http://ec.europa.eu/environment/publications/eu-soil-strategy-2030_en.
358. Новаковский Л. Я. Економічні проблеми використання та охорони земельних ресурсів. Київ : 1985. 128 с.
359. Новаковська І. О. Економіка землекористування. «Аграрна наука» НААН. 2018. 400 с. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/56058>.
360. Новаковська І. О. Методологічні основи запровадження платності землекористування та розвитку системи оцінки міських земель. Збалансоване природокористування. 2016. № 2 С. 130–137.

361. Новаковський Л. Я., Гадзало Я. М., Балюк С. О. Національна доповідь щодо завершення земельної реформи. Київ : Аграрна наука, 2015. 48 с. URL: <https://discovery.kpi.ua/Record/000483793>.
362. Норма прибутку. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%BA%D1%83.
363. Носік В. В. Земля як об'єкт права власності. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2000. Вип. 38. С. 34–35.
364. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 497 с.
365. Oecd, agricultural policies in emerging and transition economies, 1999. 73 p.
366. Олійник Я. Б., Шищенко П. Г., Гавриленко О. П. Основи екології. Київ : Знання, 2012. 558 с.
367. Опенько І. А. Теоретико-методологічні засади формування економічного механізму раціонального використання та охорони земель лісогосподарського призначення в Україні. *Агросвіт*. 2020. № 3. С. 50–58.
368. Основні показники робочої сили. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/EF_LF_MAIN/default/table?category=agr.ef.ef_lf.
369. Остапчук С. М. Сутність та соціально-економічна значимість земельного капіталу в аграрній галузі. *Економіка: реалії часу*. 2014. № 2. С. 165–174.
370. Остапчук Т. П. Теоретичні та прикладні аспекти обліку в сфері землекористування. *Вісник Західноукраїнського національного університету*. 2013. № 1. С. 154–164.
371. Охорона ґрунтів : навчальний посібник. / В. В. Дегтярьов, С. В. Крохін, Ю. В. Дегтярьов, Д. В. Гава; за ред. д-ра с.-г. н, проф. В. В. Дегтярьова. Харків, 2023. 276 с.

372. Палеха Ю. М. Нормативна грошова оцінка земель населених пунктів: на рубіконі змін. *Землеустрій і кадастр*. 2013. № 2. С. 60–67.
373. Панас Р. М. Раціональне використання та охорона земель: навчальний посібник. Львів : Новий Світ 2000, 2008. 352 с.
374. Петті В. Про податки та збори. Матеріали інформаційно-аналітичного порталу Українського агентства фінансового розвитку. URL: https://ufin.com.ua/analit_mat/poradnyk/069.htm.
375. Писаренко С. М., Горін Н. В., Українець Л. А. та ін. Менеджмент європейської економічної інтеграції : підручник. Київ : Знання, 2012. 373 с.
376. Писаренко С. М., Горін Н. В., Українець Л. А. Менеджмент європейської економічної інтеграції: підручник / за ред. Писаренко С. М. Київ : Знання, 2012. 373 с.
377. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. *The Gates of Europe: a History of Ukraine* / пер. з англ. Ключко Р. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля. 2016. 493 с.
378. Податковий кодекс України. Відомості Верховної Ради від 01.04.2024 р. № 2755-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
379. Попов А.С. Заходи щодо подолання наслідків фрагментації земель сільськогосподарського призначення: європейський досвід та українські реалії. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 2016. Vol. 2. No. 1. С. 96-109. URL: <http://ideas.repec.org/a/ags/areint/256396.html>.
380. Попов А.С. Консолідація земель, як інструмент сталого розвитку сільських територій. *Молодий вчений*. 2015. № 11(2). С. 94-101. URL: http://www.researchgate.net/publication/384786200_Konsolidacia_zemel_ak_instrument_stalogo_rozvitku_silskih_teritorij.
381. Попов А. С. Розвиток консолідації земель сільськогосподарського призначення: світовий досвід та українські перспективи : монографія. Харків: ФОП Панов А.М., 2018. 382 с.

382. Попов А. С. Сучасний стан і основні тенденції використання земель сільськогосподарського призначення. *Ефективна економіка*. 2016. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4775>.

383. Попов А.С. Уроки проведення консолідації земель сільськогосподарського призначення в країнах Центральної і Східної Європи. *Економіка та суспільство*. №2. 2016. С. 459-465. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/2_ukr/82.pdf.

384. Постанова ВР України «Про Концепцію роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду» від 31.10.1991 р. № 1767-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-12#Text>.

385. Постанова ВР України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» від 29.06.1992 р. № 2200-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2200-12#Text>.

386. Постанова КМУ «Про внесення змін до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції» від 15 березня 2024 р. № 300. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP240300?an=1>.

387. Постанова КМУ «Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення» від 21.06.2019 р. № 831. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2016-%D0%BF#Text>.

388. Постанова КМУ «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року» від 03 березня 2021 р. № 179. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>.

389. Постанова КМУ «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам та іншим виробникам сільськогосподарської продукції» від 16 серпня 2022 р. № 918. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/918-2022-%D0%BF#Text>.

390. Предеїн А. М. Роль ресурсів у стратегічному управлінні підприємствами. *Бізнесінформ*. 2012. № 9. С. 318–325.
391. Приватизація аграрних державних підприємств: які активи підуть з молотка. AgroPolit.com. 2019. URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/646-privatizatsiya-agrarnih-derjavnih-pidpriyemstv-yaki-aktivi-pidut-z-molotka>.
392. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році від 24.12.2015 р., підстава – 909-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-19#Text>.
393. Прогнозування і планування використання земельних ресурсів і об'єктів нерухомості. URL: http://studme.org/106580/geografiya/effektivnost_prognozirovaniya_planirovaniya_ispolzovaniya_zemelnyh_resursov_obektov_nedvizhimosti#840.
394. Проданова Л. В., Шерстюкова К. Ю. Розподіл і перерозподіл природно-ресурсної ренти в національній економіці : монографія. Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського. Чернігів : Пономаренко Р. В., 2019. 272 с.
395. Продовольча безпека та харчування в усьому світі у 2020 році. URL: http://www.fao.org/3/ca9692en/online/ca9692en.html#chapter-1_1.
396. Пройдешній екологічний збиток: проблеми та рішення. Досвід США. URL: <http://ecovestnik.ru/index.php/2013-07-07-02-13-50/kommentrij-specialista/2322-proshlyj-nakoplenyj-ekologicheskij-ushcherb-problemy-i-resheniya-2-opyt-ssha>.
397. Радіонова І. Ф., Кравченко І. С., Петрова І. Л., Радченко В. В. Основи економіки : підручник / за ред. Радіонової І. Ф. Київ : Зодіак – ЕКО, 1995. 224 с.
398. Ракоїд О. О. Методичні рекомендації з комплексної агроекологічної оцінки земель сільськогосподарського призначення. Київ : Логос, 2008. 51 с.

399. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1169/2011 від 25 жовтня 2011 р. про надання споживачам інформації про харчові продукти, про внесення змін до регламентів Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 1924/2006 та (ЄС) № 1925/2006 та про скасування Директиви Комісії 87/250/ЄЕС, Директиви Ради 90/496/ЄЕС, Директиви Комісії 1999/10/ЄС, Директиви Європейського Парламенту і Ради 2000/13/ЄС, Директиви Комісії 2002/67/ЄС, Директиви Комісії 2008/5/ЄС та Регламенту Комісії (ЄС) № 608/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-11#Text.

400. Рекомендації по складанню проектів роздержавлення і приватизації земель сільськогосподарських підприємств і організацій. від 15.05.1992 р. № n0001450-92. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001450-92#Text>.

401. Репарації. URL: <http://histua.com/slovník/r/reparacii>.

402. Реституція. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

403. Реформа децентралізації. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>.

404. Рікардо Д. Класична теорія земельної ренти. Підручник. [упоряд.: Гловеді Г. Д.]. URL: https://stud.com.ua/12080/politekonomiya/rikardo_klasichna_teoriya_zemelnoyi_renti.

405. Рішення Кабінету Міністрів України. Цілі кліматичної політики України до 2030 року». Опубліковано 30 липня 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-cili-klimatichnoyi-politiki-ukrayini-do-2030-roku>.

406. Рогач С. М. Сучасні тенденції землекористування України в контексті забезпечення продовольчої безпеки. СЕКЦІЯ 1 «Продовольча безпека, аграрна політика в умовах глобальних викликів» (2021 URL: http://nubip.edu.ua/sites/default/files/u207/gotoviy_do_druku.pdf).

407. Рогач С. М., Гуцул Т. А., Ткачук В. А. та ін. Економіка і підприємництво, менеджмент : навчальний посібник. Київ, 2015. 510 с.

408. Рогач С. М. Формування організаційно-економічного механізму управління у сфері органічного землекористування. Інтелект XXI. 2019. С. 160–164. URL: http://www.intellect21.nuft.org.ua/journal/2019/2019_3/28.pdf.
409. Розпорядження КМУ «Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року». Редакція від 17.09.2020 р., підстава – 826-2020-п. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80#Text>.
410. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України: у 3 ч. Київ, Чернівці, 1999.
411. Руденко Л. Г., Лісовський С. А. Природно-ресурсний потенціал економічного зростання. *Вісник НАН України*. 2001. № 4. С. 20–32.
412. Ряснянська А. М. Світовий досвід формування власності на землю. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 7. С. 58–62.
413. Саблук П. Т. Розвиток земельних відносин в Україні. Київ : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2006. 396 с.
414. Світ за доходами. URL: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/the-world-by-income-and-region.html>.
415. Світличний О. О., Чорний С. Г. Основи ерозієзнавства : підручник. Суми : Унів. кн., 2007. 266 с.
416. Сидор В. Д. Теоретичні підходи до визначення ознак земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. С. 97–100.
417. Сміт А. Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй / пер. Олександра Васильєва. Київ : Наш Формат, 2018. 722 с.
418. Українська радянська енциклопедія : у 12 т. / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. 2-ге вид. Київ : Головна редакція УРЕ, 1974–1985.
419. Стан світових земельних та водних ресурсів для виробництва продовольства та ведення сільського господарства. URL: http://www.cawater-info.net/bk/water_land_resources_use/russian_ver/pdf/i1688r00.pdf.

420. Стале управління землею. URL:<http://www.fao.org/land-water/land/sustainable-land-management/en>.

421. Статистичний збірник «Довкілля України». Statistical Publication «Environment of Ukraine». URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publnav_ser_u.htm.

422. Створення вільного ринку землі сільськогосподарського призначення в Україні. Аналітичний звіт. EasyBusiness. 2016. 236 с.

423. Стратегічні ініціативи МСОП. URL: <http://www.iucn.org/about/senior-management/director-general/iucn-strategic-initiatives>.

424. Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя. Звернення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського Економічно-Соціального Комітету та Комітету Регіонів (неофіційний адаптований переклад українською) / пер. з англ. О. Осипенко; ред. та адапт. А. Куземко та ін. Чернівці : Друк Арт, 2020. 36 с. URL: <https://uncg.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/Stratehiia.pdf>.

425. Ступень Н. М., Ступень Р. М., Сай В. М., Белікова Н. В., Беліков Е. А. Ринок землі: Українські реалії та світовий досвід. Проблеми надійності та довговічності інженерних споруд і будівель на залізничному транспорті : тези доповідей 9-ої міжнародної науково-технічної конференції 17–19 листопада 2021 р. Харків : Укр ДУЗТ, 2021. С. 57–59.

426. Субституція. URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

427. Сундук А. М., Голян В. А., Андрощук І. І., Савчук В. В. Аграрне природокористування в Україні: інституціональне підґрунтя, основні тенденції та фінансово-економічні механізми раціоналізації. *Економіка та держава*. 2018. № 9. С. 19–29.

428. Сундук А. Показник природної ренти до ВВП як маркер рівня розвитку держави. Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». 2018. URL: <http://ecos.kiev.ua/news/view/661>.

429. Технічні вказівки щодо визначення меж земельних ділянок спільної та спільної часткової власності фізичних і юридичних осіб на забудованій території у населених пунктах. Державний комітет України по земельних ресурсах від 18 травня 1998 р. URL: <http://ips.ligazakon.net/document/fin5841?an=44&ed=&dtm=&le=>.

430. Титова Н. І. Землі сільськогосподарського призначення: поняття, особливості, склад (правові аспекти). *Вісник Львівського університету*. Львів. 2005. С. 9–28.

431. Толстоухов А. В. Екологічна енциклопедія. у 3 т. Київ : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008. Т. 3 : О-Я. 472 с.

432. Третяк А. М. Управління земельними ресурсами : навчальний посібник. Вінниця : Нова Книга, 2006. 360 с. URL: <http://buklib.net/books/35360>.

433. Третяк А. М. Земельний капітал: теоретико-методологічні основи формування та функціонування : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2011. 520 с.

434. Третяк А. М. Землевпорядне проектування. Теоретичні основи і територіальний землеустрій : навчальний посібник. Київ : Вища освіта, 2006. 528 с.

435. Третяк А. М. Землеустрій в Україні: теорія, методологія : монографія. Херсон : ОЛДІ ПЛЮС, 2013. 488 с.

436. Третяк А. М., Будзак О. С., Третяк В. М. та ін. Екологія землекористування : навчальний посібник / за заг. ред. Третяка А. М. Київ : Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 178 с.

437. Третяк А. М., Кучер О. О., Кілочко В. М., Месель-Веселяк В. Я., Федорів М. М. та інші. Концептуальні засади удосконалення грошової оцінки земель в Україні. Київ : УААН, 2002, 31 с.

438. Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М., Капінос Н. О., Третяк Н. А. Стратегічні напрями земельної політики в Україні до 2030 року. *Економіка та держава*. № 8. 2021. С. 28–36.

439. Третяк А. М., Третяк Р. А., Шквир М. І. Методичні рекомендації оцінки екологічної стабільності агроландшафтів та сільськогосподарського землекористування. Київ : Інститут землеустрою УААН, 2001. 15 с.

440. Третяк Н. А. Окремі аспекти механізмів управління капіталізацією земельних ресурсів. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2014. № 1–2. С. 11–21. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zemleustriy_2014_1-2_3.

441. Три місяці війни в цифрах від Forbes. URL: <http://forbes.ua/inside/ploshcha-okupovanoi-ukraini-vtrati-rosiyskoi-tekhniki-ta-17-dib-stolichnikh-trivog-10-faktiv-pro-tri-misyatsi-viyni-vid-forbes-infografika-24052022-6167>.

442. Тюнен Й. Г. Ізольована держава. URL: <http://www.britannica.com/topic/location-theory#ref137336>.

443. Угода про асоціацію з Європейським Союзом. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Угода_про_асоціацію_з_Європейським_Союзом.

444. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Редакція від 30.11.2023 р., підстава – 845_003-23, 845_004-23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

445. Угода про фінансування між Урядом України та Європейською Комісією, що діє від імені Європейського Союзу від 06.10.2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_017-20#Text.

446. Україна 2022. Як не втратити свій шанс стати сильною державою. URL: <https://uifuture.org/publications/ukrayina-2022-yak-ne-vtratyty-svij-shans-staty-sylnoyu-derzhavoyu/>.

447. Управління земельними ресурсами в Європі. Тенденції розвитку і основні принципи. ЕЭК. Нью-Йорк. 2005. URL: <http://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/documents/2005/wpla/ECE-HBP-140.pdf>.

448. Урбанізація в Європі. URL:
http://knowledge4policy.ec.europa.eu/foresight/topic/continuing-urbanisation/urbanisation-europe_en.
449. Фединяк Г. С., Фединяк Л. С. Міжнародне приватне право : підручник. Вид. 8-ме, переобл. і допов. Київ : Алерта, 2021. 524 с.
450. Федеральне статистичне управління Німеччини. Дані. URL:
http://www.destatis.de/DE/Themen/Wirtschaft/Preise/Immobilienpreisindex/Publikationen/Downloads-Bau-und-Immobilienpreisindex/kaufwerte-landwirtschaftliche-grundstuecke-2030240207004.pdf?__blob=publicationFile.
451. Фінансова підтримка фермерських господарств. URL:
http://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%BA%D0%B0_%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2.
452. Фінансування САП. URL:
<http://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/106/financing-of-the-cap>.
453. Фурдичко О. І. Словник-довідник з агроєкології. Київ : Основа, 2007. 272 с.
454. Фурдичко О. І., Стадник А. П. Методологія управління агроландшафтами лісомеліоративними методами. Київ : Аграрна наука, 2010. 60 с.
455. Харченко Т. Б. Вплив екологічного фактору на оцінку вартості нерухомості в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 14. С. 178–181. URL: <http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2015/14-2015/42.pdf>.

456. Хвесик М. А., Голян В. А., Крисак А. І. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні : монографія. Київ : Кондор, 2007. 522 с.

457. Хвесик М. А. та ін. Капіталізація природних ресурсів : монографія за заг. ред. акад. НААН України, д-ра екон. наук, проф. Хвесика М. А. ДУ «Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку Нац. акад. наук України». Київ : ДУ ІЕПСР НАНУ, 2014. 267 с.

458. Хвесик М. А., Збагерська Н. В. Економічна оцінка природних ресурсів: основні методологічні підходи. Рівне : РДТУ, 2000. 194 с.

459. Хвесик М. А., Лизун С. О., Бистряков І. К., Ібатуллін Ш. І., Коваль Я. В. Комплексна економічна оцінка природних ресурсів : монографія. Нац. акад. наук України, Держ. установа «Ін-т економіки природокористування та сталого розв. Нац. акад. наук України». за заг. ред. акад. НААН України, д-ра екон. наук, проф. М. А. Хвесика. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. 263 с.

460. Хвесик М. А., Сакаль О. В. Механізми збереження агробіорізноманіття. *Економіка АПК*. 2017. № 3 С. 29. URL: <http://eaprk.org.ua/contents/2017/03/29>.

461. Хміль І. В. Декрет про землю 1917. Енциклопедія історії України. Т. 2: Г-Д. / редкол. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка. 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Dekret_pro_zemlyu_1917.

462. Хорватія. URL: <http://www.the-monitor.org/en-gb/reports/2022/croatia/impact.aspx>.

463. Центр економічних досліджень. Євроінтеграція. URL: <http://ces.org.ua/category/research-list/eurointegration>.

464. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. Редакція від 08.03.2024 р., підстава – 3587-IX. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

465. Цицюра Я. Г. No-till технології : конспект лекцій для студентів денної та заочної форм навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «Бакалавр» напряму підготовки 6.090101 «Агрономія» / Я. Г. Цицюра; Він. нац. аграр. ун-т. Вінниця : ВНАУ, 2017. 178 с.

466. Чайка Т. О. Екологічні наслідки традиційного сільського господарства. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2013. № 3. С. 95–99.

467. Частка типів ґрунтового покриву, які постраждали від сильної ерозії. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/TAI11/default/table?lang=en>.

468. Черногуз А. Ф. Особливості класифікації шкоди та збитків за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. Вип. 1(7). С. 29–32. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v1_2015/9.pdf.

469. Черпіцький О. З., Добряк Д. С. Еколого-економічні механізми захисту земельних ресурсів від деградаційних процесів у ринкових умовах. Київ : Урожай, 2007. 144 с.

470. Чорний список країн, визначених ЄС як офшорні юрисдикції. URL: <http://www.oxfam.org/en/full-disclosure-eus-blacklist-tax-havens>.

471. Чумаченко О. М., Кривов'яз Є. В. Особливості використання земельних ресурсів європейських країн. Формування ринкових відносин в Україні. 2019. № 9 С. 88–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/frvu_2019_9_15.

472. Шашула Л. О. Розвиток земельних відносин в історичній ретроспективі. Продуктивні сили і регіональна економіка. Ч. 2. Київ : РВПС України НАН України, 2002. С. 152–161.

473. Швебс Г. І. Географічна енциклопедія України. Київ, 1993. Т. 3. С. 442.

474. Шемшученко Ю. С. Юридична енциклопедія: у 6 т. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4. 720 с.

475. Шикула М. К., Ігнатенко О. Ф., Петренко Л. Р., Капштик М. В. Охорона ґрунтів : підручник. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2004. 398 с.

476. Шкуратов О. І. Роль природно-ресурсного капіталу в процесі екологізації аграрного виробництва. Інноваційна економіка. 2012. № 11. С. 127–129.

477. Шор К. OrganicInfo.ua. В Україні відбулось скорочення кількості органічних земель та операторів – результати 2022 року. URL: <http://organicinfo.ua/news/results-of-2022-certification/>.

478. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицький, П. Таращук. Київ : Основи, 1995. 528 с.

479. Щавелєв М.А. Вивчення екологічних наслідків військових дій на планеті в рамках дисципліни «Екологія». Матеріали VII Міжнародної наукової конференції «Науковий форум» URL: <http://scienceforum.ua/2015/article/2015017504>.

480. Що буде з водою, зерном та Півднем після підриву Каховської ГЕС. URL: http://hromadske.ua/posts/sho-bude-z-vodoyu-zernom-ta-pivdnem-pislya-pidrivu-kahovskoyi-ges?gclid=CjwKCAjw44mlBhAQEiwAqP3eVl3C9XmX0UISYGC0X0BUpbZGM8EyN0mi7OOCcVGuU7_3uL_I-1WYIBoCr44QAvD_BwE.

481. Екологічні проблеми. Особливості впливу на біосферу. In ЕсА-consulting. 2004. № 10–11. С.105–106.

482. Юхименко П. І., Леоненко П. М. Історія економічних учень : навчальний посібник. 3-тє вид. Київ : Знання-Прес, 2002. 514 с.

483. Яремко Ю. І., Дудяк Н. В., Шикова Л. В. Теоретико-методологічні та практичні аспекти ефективності використання земельних ресурсів в Україні. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2018. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zemleustriy_2018_2_11.

484. Яцуба В. Г., Сивоконь С. О., Яцюк В. А., Заєць А. П., Матвіїшин О. Я. та ін. Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення / за ред. В. Г. Яцуби. Київ, 2003. 321 с.

ДОДАТКИ

Показники використання земельних ресурсів за видами ефективності*

Види ефективності	Визначення	Дослідники	Показники ефективності
Природна	Це результативність, що забезпечується природною родючістю, розташуванням відносно ринків збуту, кліматом, рельєфом, конфігурацією, придбанням ресурсів	В. Андрійчук. О. Будзяк	Співвідношення фактичної та потенційної врожайності сільськогосподарських культур, де враховують ринки збуту, клімат, природну родючість земель, рельєф місцевості
Структурна	Це результативність, яка базується на інтенсивності використання сільськогосподарських угідь	В. Андрійчук, Н. Добровольська	Рівень сільськогосподарської освоєності; рівень розораності території; рівень меліорованості; коефіцієнт антропогенного навантаження: коефіцієнт повторного використання земель; площа посівів у площі ріллі; землезабезпеченість; землеозброєність; питома вага інтенсивних культур
Технічна	Це здатність підприємства виробляти обсяг продукції, використовуючи якнайменше ресурсів, або виробити якнайбільше продукції, використовуючи певну кількість ресурсів	С. Дем'яненко	Урожайність сільськогосподарських культур; продуктивність худоби.
Технологічна	Це результат взаємодії факторів виробництва, що характеризує досягнуту продуктивність живих організмів, які використовуються в сільському господарстві як засоби виробництва	В. Андрійчук, С. Володін, В. Лаврук	Приріст валової продукції сільського господарства в порівнянних цінах (на 1 га сільськогосподарських угідь, на одного робітника); приріст урожайності сільськогосподарських культур; зниження енергомісткості виробництва продукції землеробства
Економічна	Це таке співвідношення між ресурсами і результатами виробництва, відповідно до якого отримують вартісні показники ефективності виробництва	В. Андрійчук, В. Збарський, В. Мацибора	Вихід валової та товарної продукції на одиницю площі; валовий і чистий дохід на одиницю площі; землевіддача (вартість валової продукції / вартість земельних ресурсів); землемісткість (обернено землевіддача); прибуток від реалізації продукції на одиницю площі

Види ефективності	Визначення	Дослідники	Показники ефективності
Витратна	Це результат, отриманий завдяки наявним рівню та структурі витрат під час виробництва продукції	О. Чернецька	Фондоозброєність; матеріаломісткість; працемісткість; загальний рівень витрат на виробництво; собівартість; рівень амортизації; коефіцієнти товарності; коефіцієнт сезонності
Соціальна	Це відповідність результатів господарської діяльності основним соціальним потребам і цілям суспільства.	В. Андрійчук, С. Мочерний, І. Яців, Е. Ксенова	Питома вага прибутку, спрямованого на соціальні заходи, в загальній масі чистого прибутку; величина цього прибутку в розрахунку на одного середньооблікового працівника підприємства
Екологічна	Це збереження екологічного середовища під час зростання продуктивності виробництва і забезпечення населення екологічно чистими харчовими продуктами	В. Андрійчук, М. Кісіль, В. Лаврук, В. Чогут	Баланс гумусу; родючість ґрунту; забрудненість; рівень ерозійної небезпеки сільськогосподарських культур; рівень еродованості земель; коефіцієнт екологічної стабільності території; коефіцієнт антропогенного навантаження; зниження забруднення навколишнього середовища; зміна площі земельних угідь; безвідходність виробництва; частка чистого прибутку підприємства, спрямованого на екологічні заходи; частка екологічно чистої продукції; масштаби використання мінеральних добрив; наявність сучасних очисних споруд
Енергетична	Це результативність від використання наявних енергетичних потужностей	В. Васильков	Енергомісткість; енергетичні потужності на 1 га сільськогосподарських угідь; енергетичні потужності на 1 га ріллі
Інвестиційна	Це результативність від вкладення коштів (інвестицій) у ресурси	О. Гуторов	Дохід на 1 грн інвестицій; прибуток на 1 грн інвестицій; сукупність інвестицій на 1 га сільськогосподарських угідь
Соціально-економічна	Це результат задоволеності потреб людини і виробничого розвитку	Б. Смагин, Г. Черевко, Г. Іваницька, Л. Дворецький	Орендна плата за земельні частки (паї); орендна плата за майнові частки (паї)
Еколого-економічна	Економічна ефективність екологічних витрат під час сільськогосподарської діяльності	В. Гордієнко, Н. Добровольська	Економічна ефективність екологічних витрат; відвернений еколого-економічний збиток; додатковий обсяг продукції, отриманої внаслідок екологічно спрямованих заходів; додатковий чистий дохід після впровадження землеохоронних заходів

Виробничо-технічна	Комплексна ефективність використання трудових ресурсів, сукупність матеріально-технічної бази, технологій та організації виробництва і способів збуту продукції, взаємодія яких впливає на витрати виробництва	Г. Черевко, Г. Іваницька	Ефективність використання трудових ресурсів; сукупність матеріально-технічної бази; технології та організації виробництва і способів збуту продукції тощо
Виробничо-економічна	Це результат сукупного впливу виробничо-технічної ефективності та економічної політики підприємства.	Г. Черевко, Г. Іваницька	Загальні результати виробничо-технічної ефективності; загальні результати від економічної політики підприємства

Примітка. *Узагальнено автором

Динаміка показників ефективності використання сільськогосподарського землекористування України*

Показник/рік	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Площа с.-г. угідь, тис. га	42731,5	42731,5	42726,4	42726,4	42726,4	42726,4	42726,4	42726,4	42726,4
Вироблено на 100 га с.-г. угідь									
М'яса (у живій масі), т	7,8	7,7	7,7	7,6	7,8	5,0	8,1	7,9	6,9
Молока всіх видів, т	26,2	24,8	24,3	24,1	23,6	15,7	21,7	20,4	18,2
Урожайність сільськогосподарських культур, ц/га									
Зернові культури	43,7	41,1	46,1	42,5	47,4	49,1	42,5	53,9	45,8
Цукрові буряки (фабричні)	477	436	482	475	509	461	416	479	541
Соняшник	19,4	21,6	22,4	20,2	23	25,6	20,2	24,6	21,6
Картопля	176	161	166	168	171	155	157	166	174
Овочі	208	206	211	208	214	214	207	215	200
Плоди та ягоди	95,2	104,5	101,9	103,1	128,4	108,1	105,6	117,3	116,1
Валовий збір сільськогосподарських культур, тис. тонн									
Зернові культури	63859	60126	66088	61917	70057	75143	64933	86010	53864
Цукрові буряки (фабричні)	15734	10331	14011	14882	13968	10205	9150	10854	9942
Соняшник	10134	11181	13627	12236	14165	15254	13110	16392	11329
Картопля	23693	20839	21750	22208	22504	20269	20838	21356	20900
Овочі	9638	9214	9415	9286	9440	9688	9653	9935	7512
Плоди та ягоди	1999	2153	2007	2048	2571	2119	2024	2235	1995
Вироблено на 1 особу									
Населення, осіб	45245900	42675300	42502900	42315836	42386403	42027809	41902416	41377845	41130432
Зернових культур, кг	1411,4	1408,9	1554,9	1463,2	1652,8	1787,9	1549,6	2078,6	1309,6
Цукрових буряків, кг	347,7	242,1	329,6	351,7	329,5	242,8	218,4	262,3	241,7
Соняшнику, кг	224,0	262,0	320,6	289,2	334,2	363,0	312,9	396,2	275,4
Картоплі, кг	523,6	488,3	511,7	524,8	530,9	482,3	497,3	516,1	508,1
Овочів, кг	213,0	215,9	221,5	219,4	222,7	230,5	230,4	240,1	182,6
Плодів та ягід, кг	44,2	50,5	47,2	48,4	60,7	50,4	48,3	54,0	48,5
Валова продукція, млн грн	276615449,9	402022064,9	456948162,4	503301204,0	591127394,4	613558934,4	656910358,8	-	-
Вироблено сільськогосподарської продукції всіма категоріями господарств									
ВВП, млн дол. США	-	90615	93270	112154	130832	153781	155582	199770	160500
с.-г. у ВВП, млн дол. США	-	8970,9	11285,7	12561,2	14784,0	14763,0	14469,1	18179,1	14926,5
на одну особу, грн	6113,6	9420,5	10751,0	11893,9	13946,2	14598,9	15677,1	-	-
на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	647,3	940,8	1069,5	1178,0	1383,5	1436,0	1537,5	-	-

Примітка. *Згідно з даними Держкомстату

Land grabbing землі в розрізі країн-інвесторів*

№ з/п	Країни-інвестори	Land grabs землі, га	
		Всього	%
1	Китай	9018319	11,3
2	РФ	7546257	9,5
3	Великобританія	5846970	8,8
4	США	5552605	7,0
5	Малайзія	4338783	5,5
6	Швейцарія	4091398	5,1
7	Японія	3496850	4,4
8	Бразилія	2507587	3,2
9	Нідерланди	2449 17	3,1
10	Індія	2260695	2,8
11	Кіпр	2232188	2,8
12	ОАЄ	2174767	2,7
13	Сінгапур	1840248	2,3
14	Гонконг (Китай)	1559807	2,0
15	Саудівська Аравія	1227446	1,5
16	Віргінські острови	1147240	1,4
17	Індонезія	1123307	1,4
18	Фінляндія	1023241	1,3
19	Канада	982686	1,2
20	Італія	935760	1,2
Всього у світі		79569389	100

Примітка. *Складено автором за Land Martix [74]

Land grabbing землі в розрізі країн-донорів земель*

№ з/п	Цільові країни	Land grabs землі, га	%
		Всього	
1	РФ	12791574	16,08
2	Індонезія	3904493	4,907
3	Бразилія	3850272	4,839
4	Папуа Нова Гвінея	3767303	4,735
5	Україна	3338697	4,196
6	Південний Судан	2366999	2,975
7	Аргентина	1791399	2,251
8	Мозамбік	1508589	1,896
9	Гайана	1375001	1,728
10	Ліберія	1102077	1,385
11	М'янма	993061	1,248
12	Уругвай	957451	1,203
13	Камбоджа	948807	1,192
14	Гана	845699	1,063
15	Конго	789000	0,992
Всього у світі		79569389	100

Примітка. *Складено автором за Land Martix [74]

Інвестиційно привабливі регіони та структура «land grabbing» земель*

Регіон							коеф. іноземних інвестицій	призначення							
				Інвестори за регіонами											
	млн.га	%	кількість угод	млн.га	%	кількість угод		продовольчі - 9% (6,17)		технічні - 29% (26,4)		Flex-Crops - 19% (21,6)		змішане - 43% (25,3)	
Всього	79,57	100,00	1888	94,11	100,00	2241		6,17	9	26,40	29	21,61	19	25,39	43
Регіон							коеф. іноземних інвестицій	призначення							
				Інвестори за регіонами											
	млн.га	%	кількість угод	млн.га	%	кількість угод			13% (1,83)		36% (5,06)		19% (2,67)		32% (4,5)
Африка	14,08	17,69	556	3,97	4,21	192	4,20	1,83	13	5,07	36	2,67	19	4,50	32
Регіон							коеф. іноземних інвестицій	призначення							
				Інвестори за регіонами											
	млн.га	%	кількість угод	млн.га	%	кількість угод		4% (1,39)		30% (10,49)		47% (16,43)		19% (6,64)	
Азія	34,97	43,95	489	57,88	61,50	909	0,71	1,40	4	10,49	30	16,44	47	6,65	19
Регіон							коеф. іноземних інвестицій	призначення							
				Інвестори за регіонами											
	млн.га	%	кількість угод	млн.га	%	кількість угод		млн.га	%	млн.га	%	млн.га	%	млн.га	%
Східна Європа	17,04	21,41	484	19,38	20,59	690	1,04	1,02	6	8,35	49	0,17	1	7,50	44
Регіон							коеф. іноземних інвестицій	призначення							
				Інвестори за регіонами											
	млн.га	%	кількість угод	млн.га	%	кількість угод		19% (1,84)		23% (2,23)			22% (2,13)		36% (3,49)
Лат.Америка	9,71	12,20	320	5,44	5,78	148	2,11	1,84	19	2,23	23	2,14	22	3,49	36
Регіон							коеф. іноземних інвестицій	призначення							
				Інвестори за регіонами											
	млн.га	%	кількість угод	млн.га	%	кількість угод		2% (0,08)		7% (0,26)			5% (0,19)		86% (3,25)
Океанія	3,78	4,74	39	0,92	0,98	17	4,85	0,08	2	0,26	7	0,19	5	3,25	86

Примітка. *Згідно з даними Land Martix [74]

Продовольча безпека Європи*

Регіон/країна	виробництва продуктів харчування, (тис. дол. на душу)				Частка продукції рослинництва, %				Добова забезпеченість білком, гр/добу				Частка тваринних білків, %				Доступність прісної води, %				Доступність безпечної питної води,%			
	2005	2010	2015	2020	2005	2010	2015	2020	2005	2010	2015	2020	2005	2010	2015	2020	2005	2010	2015	2020	2005	2010	2015	2020
Світ	1,2	2,6	2,2	1,6	53,0	51,0	50,0	50,0	72,6	74,5	77,8	79,9	26,8	28,6	30,4	31,3	80,4	84,0	86,5	89,6	61,3	64,2	66,5	70,6
Європа	3,7	7,3	8,3	8,5	36,0	34,0	34,0	34,0	96,6	100,4	101,4	101,7	53,4	56,4	57,4	57,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Східна Європа	7,1	12,8	11,8	13,0	45,0	41,0	40,0	40,0	87,8	94,2	96,5	96,4	42,0	47,5	50,4	50,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Р. Білорусь	16,6	13,6	12,8	14,8	44,0	41,0	37,0	38,0	86,7	90,3	96,7	92,3	46,0	49,7	55,3	50,3	99,3	98,8	97,5	96,5	80,6	83,9	90,1	94,5
Болгарія	24,8	28,4	37,2	22,9	42,0	40,0	41,0	38,0	83,3	77,3	80,3	82,7	39,0	37,7	38,3	40,0	99,7	99,6	99,4	99,1	96,8	96,7	96,8	96,9
Чеська Р.	10,8	23,5	9,2	15,9	31,0	32,0	30,0	28,0	91,3	96,3	89,3	87,0	54,0	56,0	52,7	52,0	99,8	99,8	99,9	99,9	96,3	96,8	97,4	97,9
Угорщина	12,1	65,0	44,7	48,1	28,0	29,0	30,0	29,0	89,3	89,0	80,7	86,3	51,7	48,0	44,0	48,0	100,0	100,0	100,0	100,0	50,5	56,1	70,0	89,6
Польща	11,1	10,2	5,8	13,0	42,0	41,0	41,0	37,0	99,3	98,3	101,3	100,7	49,7	49,3	52,0	54,0	0,0	97,1	97,4	99,7	0,0	94,0	95,3	99,2
Р.Молдова	25,7	33,6	29,5	23,2	60,0	49,0	44,0	47,0	68,7	73,3	70,7	62,7	25,0	33,7	34,0	29,7	83,2	84,7	86,5	89,1	40,4	50,5	62,2	72,9
Румунія	24,7	42,8	29,1	41,3	48,0	43,0	44,0	40,0	98,6	108,0	103,7	106,3	43,7	54,0	49,0	53,0	100,0	100,0	100,0	100,0	81,7	81,7	81,9	81,9
Рос. Федерація	9,2	7,8	9,4	13,6	46,0	42,0	41,0	41,0	86,3	95,7	101,3	101,7	41,7	48,7	54,7	54,3	95,0	95,5	96,2	97,1	74,6	74,9	75,3	76,0
Словаччина	21,3	22,7	19,4	23,5	38,0	36,0	35,0	29,0	71,7	72,7	72,0	64,7	33,7	35,3	34,7	34,7	98,0	98,0	98,6	99,8	92,2	94,7	97,9	99,8
Україна	15,6	12,1	23,9	41,4	50,0	43,0	42,0	48,0	81,7	88,7	87,0	85,7	33,3	41,0	41,3	37,0	98,0	97,3	95,1	93,8	65,8	71,4	84,6	92,0
Північна Європа	1,8	7,2	2,9	6,7	31,0	31,0	31,0	32,0	100,7	105,2	104,3	105,9	58,3	62,0	60,9	61,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Данія	8,8	5,8	25,2	18,3	28,0	28,0	29,0	30,0	104,3	112,3	106,3	110,0	66,7	73,0	66,3	70,3	100,0	100,0	100,0	100,0	93,8	94,5	96,0	96,7
Естонія	7,7	10,3	7,6	8,1	36,0	34,0	37,0	36,0	89,0	94,0	98,3	106,3	52,3	52,7	52,7	60,7	99,1	99,3	99,5	99,7	93,2	94,4	95,4	93,3
Фінляндія	16,9	5,6	3,9	13,7	31,0	32,0	32,0	32,0	101,7	107,7	113,7	116,7	62,7	65,3	70,3	72,7	100,0	100,0	100,0	100,0	92,5	95,4	98,4	99,6
Ісландія	7,8	3,8	4,3	3,5	23,0	22,0	23,0	23,0	123,7	133,7	132,0	139,3	88,7	97,7	95,7	99,3	100,0	100,0	100,0	100,0	89,5	92,7	95,8	100,0
Ірландія	60,1	29,8	32,8	21,6	30,0	31,0	33,0	32,0	117,3	112,7	108,0	109,6	74,7	70,0	62,7	64,3	97,2	97,2	97,3	97,4	93,1	94,5	95,9	97,3
Латвія	16,5	4,8	14,1	16,8	38,0	33,0	33,0	37,0	78,3	89,3	94,7	95,3	40,7	51,6	55,4	53,0	97,8	98,0	98,3	98,6	92,8	93,0	93,8	95,2
Литва	15,2	29,3	24,8	25,4	46,0	39,0	38,0	36,0	105,3	121,3	121,3	125,0	53,0	72,6	74,0	74,3	89,7	91,9	94,2	97,5	68,7	73,1	81,9	92,0
Норвегія	2,6	6,7	3,1	4,9	32,0	32,0	31,0	31,0	105,0	105,7	109,7	110,0	64,0	63,3	64,7	64,7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	99,4	98,3
Швеція	4,7	3,0	5,8	8,0	27,0	28,0	28,0	29,0	103,7	107,3	106,3	106,7	69,3	71,7	70,0	69,0	100,0	100,0	100,0	100,0	99,9	99,9	99,9	99,9
В. Британія	2,0	9,0	4,3	8,5	31,0	31,0	31,0	32,0	99,7	103,7	102,3	103,7	55,3	58,7	57,7	58,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Південна Європа	10,6	6,9	9,3	16,8	30,0	31,0	32,0	32,0	102,0	106,2	104,7	103,6	58,2	60,4	59,4	57,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Албанія	13,4	4,4	2,0	5,9	49,0	42,0	39,0	36,0	93,0	97,3	108,3	115,7	41,0	49,3	57,0	62,0	87,9	87,9	87,8	91,0	49,3	52,6	62,0	70,0
Андора	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	100,0	100,0	100,0	90,6	90,6	90,6	90,6
Боснія і Герцеговина	21,9	16,2	3,2	20,0	59,0	51,0	50,0	46,0	79,3	87,0	89,0	96,3	23,0	28,0	30,3	34,3	97,3	97,0	96,7	96,1	87,3	88,0	88,5	88,8
Хорватія	24,5	19,5	21,2	21,6	38,0	32,0	32,0	32,0	71,3	79,7	81,3	89,0	32,3	43,7	45,7	51,3	98,4	98,8	99,3	99,6	88,9	91,5	92,6	90,0
Греція	27,9	22,0	21,7	35,0	31,0	30,0	30,0	32,0	116,0	114,0	109,3	104,0	63,0	63,7	60,3	55,3	99,6	99,8	99,9	100,0	99,0	99,4	99,8	100,0
Італія	17,0	21,4	16,0	13,4	33,0	33,0	33,0	34,0	113,0	110,3	109,7	105,7	61,7	59,3	60,0	56,0	100,0	99,9	99,6	99,4	86,5	89,2	91,8	95,0
Мальта	8,8	5,1	8,9	5,1	37,0	36,0	35,0	33,0	109,0	111,7	107,3	113,7	56,7	59,7	58,3	64,3	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Чорногорія	0,0	0,0	0,0	11,0	0,0	37,0	36,0	33,0	0,0	103,5	109,3	109,3	0,0	55,0	58,3	66,0	0,0	0,0	96,0	97,0	0,0	0,0	89,1	93,6
Македонія	5,8	26,8	7,7	17,0	40,0	37,0	36,0	36,0	71,0	74,3	77,3	80,3	26,3	31,7	31,7	32,3	99,3	99,3	95,5	93,1	97,3	96,7	91,3	81,0
Португалія	20,7	10,7	9,0	13,3	32,0	31,0	31,0	31,0	112,7	114,3	111,7	112,7	67,7	70,0	68,0	71,3	98,5	99,1	99,6	99,9	93,4	94,1	94,8	95,3
Сербія	0,0	0,0	0,0	15,9	0,0	38,0	38,0	42,0	0,0	77,5	81,7	81,7	0,0	35,0	37,7	39,7	94,7	93,9	90,1	85,5	74,5	74,6	74,7	74,7
Словенія	11,5	14,8	3,3	10,6	38,0	36,0	37,0	40,0	99,7	98,0	98,7	98,0	58,3	56,7	55,7	53,0	99,6	99,6	99,6	99,5	79,8	83,7	90,1	98,1
Іспанія	23,1	27,3	12,7	48,9	26,0	25,0	27,0	27,0	113,0	109,7	105,0	105,3	72,7	70,7	66,0	64,3	100,0	100,0	100,0	99,9	98,8	98,7	98,6	98,4
Західна Європа	8,9	14,7	10,5	6,7	27,0	27,0	28,0	28,0	104,8	103,3	105,0	106,0	66,0	64,6	64,8	65,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Австрія	10,9	13,7	17,7	14,9	28,0	27,0	26,0	27,0	106,0	102,0	102,3	107,7	64,0	59,7	60,0	64,0	100,0	100,0	100,0	100,0	97,7	98,1	98,5	98,9
Бельгія	0,0	19,7	16,5	23,1	26,0	27,0	28,0	30,0	98,7	100,0	96,7	101,0	60,3	60,7	57,0	56,7	100,0	100,0	100,0	100,0	99,5	99,5	99,5	99,5
Франція	5,9	21,8	13,9	12,4	27,0	28,0	29,0	30,0	118,0	110,3	111,7	111,3	78,0	71,3	69,7	69,3	99,9	99,9	100,0	100,0	96,8	97,0	97,3	97,9
Німеччина	12,4	14,8	9,8	7,3	28,0	28,0	28,0	28,0	96,7	99,0	101,7	104,0	57,3	59,7	61,3	62,7	100,0	100,0	100,0	100,0	99,8	99,8	99,8	99,8
Люксембург	0,0	25,6	11,8	14,4	24,0	25,0	28,0	26,0	104,0	109,0	112,7	106,0	71,3	73,0	70,4	67,7	100,0	100,0	100,0	99,9	100,0	100,0	100,0	99,7
Нідерланди	29,8	23,4	21,0	21,6	21,0	23,0	25,0	26,0	105,7	106,3	108,0	104,7	73,7	72,0	73,0	69,7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Швейцарія	12,8	6,0	6,3	8,5	25,0	23,0	22,0	24,0	94,0	92,3	93,7	94,3	58,3	58,3	59,3	59,3	100,0	100,0	100,0	100,0	92,8	93,3	94,5	95,5

Примітка. *Сформовано автором за [43]

Викиди в атмосферу твердих часток від сільськогосподарської діяльності ЄС та В. Британії, тис. тонн*

	Всього часток 2,5 мкм, тис. т			викиди с.г. часток 2,5 мкм, тис. т			Всього частки 10мкм, тис. т			викиди часток у с.г. 10 мкм, тис.т.		
	2010	2015	2020	2010	2015	2020	2010	2015	2020	2010	2015	2020
ЄС	1432,3	1204,7	1197,6	41,7	41,9	41,3	2164,8	1865,0	1848,6	289,1	292,8	291,7
Бельгія	32,7	24,4	23,1	0,6	0,6	0,6	42,2	33,9	33,4	4,3	4,5	4,6
Болгарія	31,4	31,7	32,0	0,4	0,4	0,4	53,3	55,2	47,0	6,6	6,5	6,5
Чехія	44,7	40,4	39,9	0,7	0,7	0,7	57,3	51,9	51,3	5,7	5,6	5,6
Данія	25,0	20,6	20,1	1,2	1,2	1,2	36,2	31,3	31,1	8,4	8,1	8,2
Німеччина	122,3	103,6	99,1	4,5	4,6	4,6	229,2	214,4	206,0	30,0	31,1	30,8
Естонія	13,9	9,6	9,2	0,1	0,1	0,1	23,4	14,5	13,9	0,9	1,1	1,2
Ірландія	16,5	13,5	12,0	0,8	0,9	0,9	35,4	28,3	27,3	8,6	8,5	8,7
Греція	40,4	28,3	25,8	2,9	2,5	2,2	84,5	55,9	56,5	9,5	8,5	7,9
Іспанія	113,7	105,1	105,1	4,1	4,1	3,9	190,6	173,9	172,1	53,7	53,4	52,2
Франція	215,1	170,0	164,5	10,5	10,6	10,5	306,2	258,3	254,2	50,4	52,1	51,2
Хорватія	31,1	20,7	16,7	0,5	0,5	0,5	40,5	29,3	25,4	4,1	4,3	4,1
Італія	196,5	161,3	164,7	5,3	5,3	5,3	230,9	192,5	195,7	23,3	22,9	23,0
Кіпр	1,7	1,1	1,3	0,1	0,1	0,1	3,3	1,9	2,1	0,4	0,3	0,3
Латвія	18,7	16,5	18,0	0,3	0,3	0,3	25,4	25,7	25,0	1,4	1,5	1,5
Литва	9,3	8,6	9,1	0,3	0,3	0,3	14,9	14,3	14,2	5,0	5,2	5,1
Люксембург	1,8	1,4	1,3	0,1	0,1	0,1	2,4	2,1	2,0	0,3	0,3	0,3
Угорщина	49,4	51,7	48,0	0,8	0,8	0,7	71,6	73,6	68,9	9,9	9,6	9,5
Мальта	0,4	0,3	0,2	0,0	0,0	0,0	0,6	0,5	0,4	0,1	0,1	0,1
Нідерланди	18,6	15,0	14,0	0,6	0,6	0,6	31,5	27,9	26,9	6,0	6,4	6,2
Австрія	19,2	16,2	15,6	0,4	0,3	0,3	31,4	28,4	27,9	4,1	4,0	3,9
Полща	156,9	136,0	147,3	3,0	3,1	3,2	275,0	231,6	246,3	26,8	27,5	28,5
Португалія	55,6	51,1	51,3	2,1	2,1	2,1	88,0	69,5	72,8	4,7	4,2	4,2
Румунія	129,2	110,1	111,9	1,1	1,1	1,1	164,4	145,2	143,2	15,4	16,8	17,9
Словенія	13,4	11,6	11,5	0,1	0,1	0,1	15,1	13,1	13,0	0,5	0,5	0,5
Словакія	24,5	18,5	18,1	0,2	0,2	0,2	29,2	23,1	22,6	2,5	2,4	2,5
Фінляндія	23,9	17,8	17,8	0,5	0,5	0,5	37,6	29,4	29,2	2,3	2,4	2,3
Швеція	26,3	19,7	20,1	0,8	0,9	0,9	45,0	39,0	40,3	4,4	4,9	4,9
Великобританія	119,0	108,6	106,8	2,8	2,8	2,9	183,5	169,1	170,8	16,5	16,5	17,2

Примітка. *Згідно з даними Eurostaty [39]

Екологічні наслідки інтенсифікації сільського господарства*

Рослинництво		Тваринництво	
дія	наслідок	дія	наслідок
Обробіток ґрунту (розораність)	- розвиток деградації, зокрема ерозії; - переуцільнення ґрунту; - порушення структури ґрунту; - зниження продуктивності земель	Утримання тварин	- забруднення повітряного басейну та земельного простору продуктами життєдіяльності тварин; - потрапляння стічних вод до джерел прісної води
Внесення мінеральних добрив	- фізико-хімічна деградація ґрунтів; - накопичення нітратів у продукції та ґрунтах; - хімічне забруднення водойм	Випасання тварин	- виснаження кормових угідь; - витоптування трав'яної рослинності; - трансформація інших угідь у пасовища
Використання комплексу пестицидів	- забруднення продукції, ґрунтів та надземних і підземних вод; - загибель корисних комах (бджоли); - біологічна деградація ґрунтів, порушення або знищення мікрофлори; - знищення флори і фауни	Дезінфекція тваринницьких комплексів	- забруднення навколишнього середовища хімічними засобами; - дестабілізація фауни на прилеглих територіях; - алергічні та інші захворювання
Вирощування ГМО	- мутації аборигенних видів рослин, внутрішньовидова гібридизація; - поява нових видів бур'янів; - витіснення реліктових видів рослин; - не до кінця вивчений вплив на розвиток білкових організмів; - ГМО – продукція сприяє розвитку алергічних, мутагенних та інших процесів; - залежність аграріїв від виробників насіння ГМО (Syngenta і Monsanto)	Експериментальні дослідження виробництва генетично модифікованої сировини тваринного походження	- негативний вплив ГМО-кормів на стан тварин; - неконкурентність натурального тваринництва; - не до кінця вивчений вплив ГМО-продукції тварин на здоров'я людини; - трансгенні свині, велика рогата худоба, вівці, птахи; - трансгенні риби; - генетично модифіковані мікроорганізми
Використання засобів механізації	- ущільнення ґрунтів, механічне порушення; - шкідливі викиди, шумове забруднення	Механізація виробництва у тваринництві	- газове та паливо-мастильне забруднення середовища
Комплекс гідромеліоративних робіт	- деградація ґрунтів; - порушення надземного та підземного водних режимів; - обмеження у використанні угідь;	Підготовка кормових сумішей	- додаткові енергозатрати; - викид алергенів; - потрапляння сумішей до дикої природи

Примітка. *Побудовано автором за [178; 220; 287]

Структура агропідприємств ЄС*

Країна	Господарства		Сільськогосподарські площі		Малі ферми (до 5 га)		Великі господарства (> 50 га)	
	тис. га	%	на 1000 га	%	господарств,%	с.-г. угідь,%	господарств,%	с.-г. угідь,%
ЄС	10321,2	0,4	171288,5	100,0	65,4	6,1	7,0	68,1
Бельгія	36,9	2,0	1354,3	0,8	13,9	0,9	25,3	62,2
Болгарія	202,7	0,3	4468,5	2,6	82,6	2,9	4,8	87,3
Чехія	26,5	0,3	3453,0	2,0	18,7	0,3	27,0	92,5
Данія	35,1	2,6	2614,6	1,5	4,4	0,1	35,3	85,4
Німеччина	264,8	0,2	15166,9	8,9	8,7	0,3	30,5	78,3
Естонія	16,7	1,3	995,1	0,6	31,6	1,3	17,7	85,1
Ірландія	137,6	6,6	4883,7	2,9	7,4	0,6	18,0	51,6
Греція	685,0	9,2	4553,8	2,7	77,3	18,5	0,9	41,4
Іспанія	945,0	4,4	23229,8	13,6	51,6	4,3	10,8	70,8
Франція	456,5	1,3	27814,2	16,2	24,3	0,8	41,3	86,9
Хорватія	134,5	9,8	1563,0	0,9	69,5	11,4	3,8	59,0
Італія	1010,3	0,3	12098,9	7,1	58,7	11,4	4,5	44,0
Кіпр	34,9	0,7	111,9	0,1	89,6	28,1	1,0	33,1
Латвія	69,9	1,5	1930,9	1,1	35,2	2,8	8,8	67,1
Литва	150,3	0,0	2924,6	1,7	50,0	6,9	7,2	63,2
Люксембург	2,0	4,2	130,7	0,1	16,2	0,5	51,8	88,9
Угорщина	430,0	0,1	4670,6	2,7	81,4	4,8	3,7	74,4
Мальта	9,3	0,5	11,2	0,0	96,6	78,5	0,0	0,0
Нідерланди	55,7	1,3	1796,3	1,0	20,2	1,3	21,5	57,5
Австрія	132,5	13,7	2669,8	1,6	31,0	3,8	8,5	39,1
Польща	1410,7	2,5	14405,7	8,4	54,3	13,2	2,4	31,6
Португалія	259,0	33,2	3641,7	2,1	71,5	9,1	4,2	66,9
Румунія	3422,0	0,7	12502,5	7,3	91,8	28,7	0,5	51,1
Словенія	69,9	0,2	488,4	0,3	59,5	19,9	0,9	13,7
Словацьчина	25,7	0,5	1889,8	1,1	55,7	1,5	13,0	92,1
Фінляндія	49,7	0,6	2233,1	1,3	4,0	0,2	30,0	66,9
Швеція	62,9	1,8	3012,6	1,8	10,5	0,7	24,7	76,5
В. Британія	185,1	44044,0	16673,3	9,7	10,2	0,3	38,6	88,2

Примітка. *Побудовано автором згідно з Eurostatом [39]

Завдання Національної стратегії України з протимінної діяльності

Управління

1. Подальша розробка національних стандартів протимінної діяльності.
2. Усталення термінології/перекладу термінів.
3. Покращення процесу сертифікації ПМД:
 - 3.1. Створення механізму зовнішнього супроводу потенційних операторів (заявників) у процесі їх сертифікації.
 - 3.2. Діджиталізація процесу сертифікації.
 - 3.3. Створення спрощеного порядку сертифікації операторів, які відповідають певним критеріям.
 - 3.4. Спрощення доступу до інформації про процес сертифікації оператора ПМД.
 - 3.5. Усунення практики арбітражних (не передбачених НПА) вимог до операторів під час процесу сертифікації.
4. Розбудова ефективної системи управління інформацією:
 - 4.1. Збір інформації про потреби у сфері ПМД, формування єдиної системи запиту на отримання матеріально-технічної допомоги та пріоритезація її отримання.
 - 4.2. Управління наявними ресурсами (у т.ч. наданими донорами) – відстеження, аналіз ефективності, пріоритезація.
 - 4.3. Створення цифрового рішення для отримання цивільними особами інформації про наявне дійсне та потенційне забруднення ВНП.
 - 4.4. Створення ефективного цифрового рішення для використання у розмінуванні.
5. Створення єдиного зразка акта про передачу відповідальності щодо очищеної території, запровадження механізму його видачі та його реалізація.
6. Спрощення процесу скасування потенційно забруднених земель та їх повернення до продуктивного використання в разі встановлення відсутності достатньої інформації для відведення їй статусу забрудненої/потенційно забрудненої.
7. Визначення критеріїв пріоритетності та категоризації земель для протимінної діяльності. Поточна та подальша триваюча (із процесом відновлення доступу до тимчасово окупованих територій і територій ведення бойових дій) ідентифікація найбільш цінних земельних ділянок, які є [потенційно] забрудненими, із подальшою їх пріоритезацією для протимінних заходів.
8. Проведення системного нетехнічного обстеження земель для визначення та чіткого географічного окреслення забруднених/потенційно забруднених територій.
9. Проведення оцінки соціально-економічного впливу мінного забруднення із врахуванням глобального соціального й економічного потенціалу забруднених і потенційно забруднених територій.
10. Проведення, за доцільності, еколого-агрохімічного обстеження розмінованих площ сільськогосподарських земель.

Спроможність

11. Розбудова спроможності державних суб'єктів у сфері управління протимінною діяльністю (Національний орган ПМД, Центри ПМД, контроль якості тощо):
 - 11.1. Забезпечення достатнього комплектування особовим складом.
 - 11.2. Проходження необхідних тренінгів, навчання.
12. Забезпечення спроможності державних суб'єктів у сфері безпосереднього здійснення протимінної діяльності.
13. Нарощування підготовки спеціалістів у сфері розмінування:
 - 13.1. Розширення існуючих державних програм з навчання фахівців у сфері розмінування.
 - 13.2. Спрощення порядку організації навчання у сфері розмінування компетентними операторами протимінної діяльності та їх підтримка.
 - 13.3. Залучення ветеранів (зокрема тих, здоров'ю яких було завдано шкоди) та вдів (вдівців), померлих внаслідок несення служби військовослужбовців до протимінної діяльності.

Ефективність операторів

14. Запровадження практики закріплення за оператором ПМД представника центрального органу виконавчої влади задля надання оператору підтримки у здійсненні його роботи, зокрема у процесах, які вимагають залучення держави.

15. Покращення ефективності координації операторів ПМД (зокрема постановки їм задач) на національному та місцевому рівнях.
16. Ефективне залучення національних і міжнародних експертів у сфері ПМД до розробки та реалізації державної політики у сфері ПМД.
- Координація і комунікація
17. Ефективна координація із міжнародним співтовариством:
- 17.1. Створення платформи для забезпечення єдиної, послідовної та повної комунікації державної політики у сфері ПМД, її реалізації та потреб у сфері ПМД міжнародній спільноті (Секторальна робоча група).
18. Забезпечення ефективної комунікаційної політики у сфері ПМД:
- 18.1. Поширення інформації щодо стану проблеми забруднення ВНП, пов'язані потреби, виклики та можливості.
- 18.2. Спростування недостовірної інформації у сфері ПМД.
- Попередження
19. Забезпечення ефективного навчання правилам поведінки з ВНП:
- 19.1. Підтримка і покращення координації ведення навчання правилам поведінки з ВНП державними і недержавними організаціями із врахуванням місцезнаходження ідентифікованих забруднених/потенційно забруднених територій та аналізу профілів постраждалих осіб.
- 19.2. Розробка національної програми навчання правилам поведінки з ВНП.
- 19.3. Включення правил поведінки ВНП до навчальних освітніх курсів.
- 19.4. Врахування с.-г. виробників як однієї із груп для проведення безпекового навчання.
20. Забезпечення ефективного маркування забруднених територій і його підтримання.
- Захист
21. Допомога постраждалим особам та їх сім'ям (включно з інцидентами до 2022 р.):
- 21.1. Реабілітація і протезування.
- 21.2. Забезпечення працевлаштування.
- 21.3. Діджиталізація та автоматизація процесів надання соціальної допомоги.
- 21.4. Забезпечення ефективного донесення інформації про наявні пільги та шляхи їх отримання постраждалим особам.
- 21.5. Участь у процесі надання допомоги постраждалому населенню гуманітарними та іншими неурядовими/міжурядовими організаціями (донорами), зокрема у формі координації, надання донорам інформації про потенційних бенефіціарів (за їх згодою).
22. Розробка і реалізація інноваційних економічних рішень для підтримки господарств, що зазнали шкоди від дійсного чи потенційного забруднення ВНП.
- Інновації
23. Ведення систематичної і сталої діяльності із дослідження ефективності та особливостей використання технологій у сфері протимінної діяльності, які наразі не є поширеними в Україні, а також забезпечення впровадження використання таких технологій за умови встановлення їх ефективності:
- 23.1. Використання дронів.
- 23.2. Використання мінно-пошукових собак.
24. Підтримка національного виробництва машин для розмінування та інших товарів протимінного призначення, запчастин/окремих компонентів до них.
25. Створення кластера (форуму, майданчика) технологічного розвитку у сфері ПМД для сприяння розробці технологій, фахової комунікації та надання його учасникам підтримки юристів, бізнес-аналітиків, ІТ-спеціалістів, фахівців у сфері ПМД, державного сектору, а також сприяння в пошуку можливих інвесторів, партнерів та інших зацікавлених сторін.
- Інше
26. Гендерний баланс у ПМД.
27. Створення і підтримка ринку послуг з розмінування:
- 27.1. Державне замовлення на послуги з розмінування, зокрема лісових районів.
- 27.2. Створення єдиного інформаційного порталу з інформацією про послуги у сфері розмінування.
- 27.3. Можливість часткової компенсації державою оплати за надання послуг з розмінування.

Вартість орних земель, €/га*

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Греція	10,3	10,6	11,4	12,0	12,6	13,0	13,0	12,8	12,6	12,6	12,6	15,4	15,0	13,9	13,3	12,6	12,3	12,3	12,4	12,6	12,6
Фінляндія	7,8	7,8	7,9	7,9	7,9	8,0	8,0	8,1	8,1	8,1	8,2	8,2	8,0	8,5	8,1	8,1	8,3	8,7	8,4	8,7	8,5
Іспанія	8,8	9,0	9,6	10,2	10,8	11,6	12,5	13,3	13,1	12,5	12,4	12,3	12,0	11,9	12,2	12,6	12,5	12,8	13,0	12,9	12,9
Бельгія	14,1	15,9	17,2	16,4	17,6	20,8	24,9	27,4	30,2	33,3	34,1	34,9	35,8	36,6	38,5	38,5	38,5	38,6	38,6	38,7	40,7
Ірландія	23,2	23,5	23,8	24,1	24,3	24,6	24,9	25,2	25,5	25,8	26,1	26,4	26,4	26,4	23,4	23,6	18,1	19,9	27,5	28,1	25,7
Італія	29,7	30,1	30,5	30,9	31,3	31,7	32,1	32,5	33,0	33,4	33,8	34,3	39,3	32,5	39,2	40,2	33,2	31,7	30,6	36,3	35,4
Франція	3,6	3,7	3,9	4,4	4,5	4,7	4,7	4,9	5,2	5,1	5,3	5,4	5,4	5,8	5,9	6,0	6,1	6,0	6,0	6,0	6,1
Латвія	1,9	1,9	1,9	2,0	2,0	2,1	2,1	2,2	2,2	2,2	2,3	2,3	4,5	5,0	2,6	2,7	2,9	3,0	3,9	3,9	4,2
В. Британія	12,4	12,9	13,4	13,9	14,4	15,0	15,6	16,2	16,8	17,5	18,2	18,9	21,9	23,3	26,6	30,3	25,7	23,5	23,4	24,3	25,2
Нідерланди	32,2	33,6	35,0	36,5	38,0	39,6	41,3	43,0	44,9	46,8	48,7	50,8	52,7	54,1	56,9	61,4	63,0	68,2	70,3	69,6	72,5
Данія	10,9	12,7	13,5	15,3	16,7	19,6	23,7	28,3	33,0	27,0	22,2	17,5	17,6	15,7	17,2	18,8	17,6	17,3	17,7	17,6	17,5
Швеція	4,1	4,3	4,5	4,7	4,9	5,1	5,4	5,6	5,9	6,2	6,5	6,8	7,0	6,8	7,4	7,8	7,9	8,7	8,8	9,1	10,1
Хорватія	1,3	1,4	1,4	1,5	1,6	1,7	1,8	1,8	1,9	2,0	2,1	2,2	2,4	2,5	2,6	2,7	2,8	3,0	3,3	3,4	3,4
Словенія	8,2	8,6	9,0	9,5	10,0	10,5	11,0	11,5	12,1	12,7	13,4	14,1	14,8	15,5	16,0	16,1	17,1	16,9	18,5	18,8	21,5
Німеччина	5,4	5,8	6,3	6,9	7,5	8,2	8,9	9,7	10,5	11,4	12,4	13,5	14,4	16,4	18,1	19,6	22,3	24,1	25,5	26,4	26,8
Люксембург	11,2	12,2	13,4	14,6	16,2	14,9	16,7	17,4	18,2	21,2	21,6	23,6	24,2	26,6	27,4	27,7	26,0	35,6	35,1	37,3	46,5
Угорщина	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0	1,1	1,2	1,4	1,5	1,7	1,9	2,1	2,4	2,7	3,0	3,4	4,2	4,4	4,7	4,9	4,9
Словаччина	0,5	0,5	0,6	0,7	0,7	0,8	0,9	1,0	1,2	1,3	1,4	1,6	1,8	2,0	2,2	2,4	2,7	3,0	3,4	3,8	4,0
Болгарія	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,9	1,0	1,2	1,6	1,5	1,8	2,1	2,8	3,2	3,6	3,9	4,1	4,6	5,0	5,4	5,3
Чехія	0,4	0,5	0,5	0,6	0,7	0,8	1,0	1,3	1,4	1,6	1,7	1,8	3,3	3,7	4,3	4,8	5,5	6,4	7,6	8,6	9,5
Польща	1,2	1,4	1,3	1,3	1,5	2,0	2,8	3,1	3,5	4,2	4,7	4,9	6,1	6,3	7,7	9,2	9,1	9,7	10,4	11,0	10,7
Естонія	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,1	1,3	1,9	2,4	2,6	2,7	2,9	3,2	3,5	3,8
Литва	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,5	0,6	0,7	0,9	1,0	1,2	1,5	2,0	2,3	3,1	3,5	3,6	3,9	4,0	4,1
Румунія	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,6	0,8	1,0	1,3	1,4	1,7	1,7	2,4	2,0	2,0	2,1	4,9	5,3	7,2

Примітка. *Побудовано автором згідно з Eurostatом [39]

Динаміка вартості ріллі до попереднього року, 2000-2020 рр., %*

Країна	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	00-20
Греція	100	3	8	5	5	3	0	-1	-2	0	0	22	-3	-7	-5	-5	-3	0	1	2	0	1,2
Фінляндія	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-2	5	-4	1	2	5	-4	4	-2	0,5
Іспанія	100	2	6	7	6	8	7	6	-1	-5	-1	-1	-3	-1	2	3	0	2	2	-1	0	2,1
Бельгія	100	12	8	-5	7	19	19	10	10	10	2	2	2	2	5	0	0	0	0	0	5	5,9
Ірландія	100	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	-11	1	-23	10	38	2	-8	1,1
Італія	100	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	15	-17	21	2	-17	-4	-4	19	-2	1,4
Франція	100	3	4	13	3	5	1	4	5	-1	3	2	1	6	3	1	1	-1	0	0	1	2,9
Латвія	100	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	92	11	-49	4	10	2	30	2	7	6,9
В. Британія	100	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	16	6	14	14	-15	-9	0	4	4	4,0
Нідерланди	100	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	3	5	8	3	8	3	-1	4	4,4
Данія	100	17	6	14	9	18	21	19	17	-18	-18	-21	0	-11	10	9	-6	-1	2	-1	-1	3,4
Швеція	100	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	3	-3	9	5	2	10	2	2	12	4,9
Хорватія	100	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	4	6	9	3	1	5,2
Словенія	100	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	3	0	7	-2	9	2	14	5,3
Німеччина	100	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	9	7	14	10	8	14	8	6	4	1	8,8
Люксембург	100	9	9	9	11	-8	12	4	5	16	2	9	2	10	3	1	-6	37	-1	6	25	8,2
Угорщина	100	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	11	14	14	12	10	25	4	7	4	1	11,3
Словаччина	100	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	12	11	11	11	11	11	11	14	10	5	11,9
Болгарія	100	3	0	1	-6	26	17	19	33	-5	20	16	35	12	14	7	6	12	8	7	-1	11,8
Чехія	100	14	14	20	13	17	22	22	14	12	7	7	78	12	17	12	14	18	18	13	11	18,6
Польща	100	19	-8	0	12	40	34	13	11	20	12	4	25	3	23	19	-1	7	7	6	-3	12,9
Естонія	100	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	17	19	47	30	6	7	6	10	9	9	17,1
Литва	100	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	18	26	32	16	33	14	2	9	2	4	17,5
Румунія	100	31	31	31	31	31	31	31	31	31	31	4	22	-1	47	-16	-4	6	136	9	34	28,8

Примітка. *Побудовано автором згідно з Eurostatom [39]

Прогноз вартості ріллі на 2021-2050 рр., тис. дол. США*

Рік	Прогноз								
	Бельгія	Болгарія	Чехія	Данія	Естонія	Ірландія	Німеччина	Греція	Іспанія
2021	42168,5	5591,2	10536,4	17562,1	4082,7	24869,2	29876,6	13312,2	13025,0
2022	43604,5	5853,6	11550,3	17633,2	4395,0	24908,9	31033,3	13397,8	13148,7
2023	45040,5	6116,0	12564,2	17704,4	4707,3	24948,6	32190,1	13483,3	13272,4
2024	46476,4	6378,3	13578,1	17775,5	5019,7	24988,4	33346,9	13568,9	13396,1
2025	47912,4	6640,7	14592,0	17846,6	5332,0	25028,1	34503,6	13654,5	13519,8
2026	49348,4	6903,1	15605,9	17917,7	5644,3	25067,9	35660,4	13740,0	13643,5
2027	50784,3	7165,5	16619,8	17988,8	5956,6	25107,6	36817,2	13825,6	13767,2
2028	52220,3	7427,8	17633,7	18059,9	6268,9	25147,3	37973,9	13911,2	13890,9
2029	53656,3	7690,2	18647,6	18131,1	6581,2	25187,1	39130,7	13996,7	14014,6
2030	55092,3	7952,6	19661,5	18202,2	6893,5	25226,8	40287,5	14082,3	14138,3
2031	56528,2	8215,0	20675,5	18273,3	7205,8	25266,5	41444,3	14167,9	14262,0
2032	57964,2	8477,3	21689,4	18344,4	7518,1	25306,3	42601,0	14253,4	14385,7
2033	59400,2	8739,7	22703,3	18415,5	7830,4	25346,0	43757,8	14339,0	14509,4
2034	60836,1	9002,1	23717,2	18486,7	8142,8	25385,8	44914,6	14424,6	14633,1
2035	62272,1	9264,4	24731,1	18557,8	8455,1	25425,5	46071,3	14510,1	14756,8
2036	63708,1	9526,8	25745,0	18628,9	8767,4	25465,2	47228,1	14595,7	14880,5
2037	65144,0	9789,2	26758,9	18700,0	9079,7	25505,0	48384,9	14681,3	15004,2
2038	66580,0	10051,6	27772,8	18771,1	9392,0	25544,7	49541,6	14766,9	15127,9
2039	68016,0	10313,9	28786,7	18842,2	9704,3	25584,5	50698,4	14852,4	15251,5
2040	69451,9	10576,3	29800,6	18913,4	10016,6	25624,2	51855,2	14938,0	15375,2
2041	70887,9	10838,7	30814,5	18984,5	10328,9	25663,9	53011,9	15023,6	15498,9
2042	72323,9	11101,1	31828,4	19055,6	10641,2	25703,7	54168,7	15109,1	15622,6
2043	73759,8	11363,4	32842,3	19126,7	10953,6	25743,4	55325,5	15194,7	15746,3
2044	75195,8	11625,8	33856,2	19197,8	11265,9	25783,1	56482,3	15280,3	15870,0
2045	76631,8	11888,2	34870,2	19269,0	11578,2	25822,9	57639,0	15365,8	15993,7
2046	78067,7	12150,6	35884,1	19340,1	11890,5	25862,6	58795,8	15451,4	16117,4
2047	79503,7	12412,9	36898,0	19411,2	12202,8	25902,4	59952,6	15537,0	16241,1
2048	80939,7	12675,3	37911,9	19482,3	12515,1	25942,1	61109,3	15622,5	16364,8
2049	82375,6	12937,7	38925,8	19553,4	12827,4	25981,8	62266,1	15708,1	16488,5
2050	83811,6	13200,1	39939,7	19624,5	13139,7	26021,6	63422,9	15793,7	16612,2
2050 р. до 2021 р.	2,1	2,5	4,2	1,1	3,5	1,0	2,4	1,3	1,3

Примітка. *Розраховано автором із використанням даних [39]

Рік	Прогноз							
	Франція	Хорватія	Італія	Латвія	Литва	Люксембург	Угорщина	Нідерланди
2021	6148,4	3683,3	36314,1	4000,5	4286,8	45257,3	4953,9	76736,3
2022	6149,7	3850,7	36598,4	4111,8	4446,7	49897,5	4997,5	78796,8
2023	6150,9	4018,1	36882,8	4223,1	4606,7	54537,7	5041,0	80857,3
2024	6152,2	4185,4	37167,1	4334,5	4766,6	59177,9	5084,5	82917,9
2025	6153,4	4352,8	37451,5	4445,8	4926,6	63818,0	5128,1	84978,4
2026	6154,7	4520,2	37735,8	4557,1	5086,5	68458,2	5171,6	87038,9
2027	6155,9	4687,6	38020,2	4668,5	5246,5	73098,4	5215,1	89099,5
2028	6157,1	4855,0	38304,5	4779,8	5406,4	77738,6	5258,7	91160,0
2029	6158,4	5022,4	38588,9	4891,1	5566,4	82378,7	5302,2	93220,6
2030	6159,6	5189,8	38873,2	5002,5	5726,3	87018,9	5345,7	95281,1
2031	6160,9	5357,1	39157,6	5113,8	5886,3	91659,1	5389,3	97341,6
2032	6162,1	5524,5	39441,9	5225,1	6046,2	96299,3	5432,8	99402,2
2033	6163,4	5691,9	39726,3	5336,5	6206,2	100939,4	5476,3	101462,7
2034	6164,6	5859,3	40010,6	5447,8	6366,1	105579,6	5519,9	103523,2
2035	6165,9	6026,7	40294,9	5559,1	6526,1	110219,8	5563,4	105583,8
2036	6167,1	6194,1	40579,3	5670,5	6686,0	114860,0	5606,9	107644,3
2037	6168,4	6361,4	40863,6	5781,8	6845,9	119500,1	5650,5	109704,8
2038	6169,6	6528,8	41148,0	5893,1	7005,9	124140,3	5694,0	111765,4
2039	6170,9	6696,2	41432,3	6004,5	7165,8	128780,5	5737,5	113825,9
2040	6172,1	6863,6	41716,7	6115,8	7325,8	133420,7	5781,1	115886,5
2041	6173,4	7031,0	42001,0	6227,1	7485,7	138060,8	5824,6	117947,0
2042	6174,6	7198,4	42285,4	6338,5	7645,7	142701,0	5868,1	120007,5
2043	6175,9	7365,8	42569,7	6449,8	7805,6	147341,2	5911,6	122068,1
2044	6177,1	7533,1	42854,1	6561,1	7965,6	151981,3	5955,2	124128,6
2045	6178,4	7700,5	43138,4	6672,5	8125,5	156621,5	5998,7	126189,1
2046	6179,6	7867,9	43422,8	6783,8	8285,5	161261,7	6042,2	128249,7
2047	6180,9	8035,3	43707,1	6895,1	8445,4	165901,9	6085,8	130310,2
2048	6182,1	8202,7	43991,5	7006,5	8605,4	170542,0	6129,3	132370,8
2049	6183,3	8370,1	44275,8	7117,8	8765,3	175182,2	6172,8	134431,3
2050	6184,6	8537,4	44560,2	7229,1	8925,3	179822,4	6216,4	136491,8
2050 р. до 2021 р.	1,0	2,5	1,3	1,7	2,2	3,9	1,3	1,9

Примітка. * Розраховано автором із використанням даних [39]

Рік	Прогноз						
	Польща	Румунія	Словенія	Словаччина	Фінляндія	Швеція	В. Британія
2021	11128,9	7424,2	22566,5	4380,9	8591,4	10136,3	25967,6
2022	11280,2	7685,3	23686,2	4749,9	8629,5	10607,5	26742,8
2023	11431,4	7946,5	24805,9	5118,8	8667,6	11078,7	27518,0
2024	11582,7	8207,7	25925,6	5487,7	8705,7	11549,9	28293,2
2025	11734,0	8468,9	27045,3	5856,6	8743,8	12021,0	29068,4
2026	11885,2	8730,0	28165,0	6225,5	8781,9	12492,2	29843,6
2027	12036,5	8991,2	29284,7	6594,4	8820,0	12963,4	30618,9
2028	12187,8	9252,4	30404,4	6963,3	8858,2	13434,6	31394,1
2029	12339,0	9513,6	31524,1	7332,2	8896,3	13905,8	32169,3
2030	12490,3	9774,7	32643,8	7701,1	8934,4	14377,0	32944,5
2031	12641,5	10035,9	33763,5	8070,0	8972,5	14848,1	33719,7
2032	12792,8	10297,1	34883,2	8438,9	9010,6	15319,3	34494,9
2033	12944,1	10558,3	36002,8	8807,8	9048,7	15790,5	35270,2
2034	13095,3	10819,4	37122,5	9176,7	9086,8	16261,7	36045,4
2035	13246,6	11080,6	38242,2	9545,7	9124,9	16732,9	36820,6
2036	13397,9	11341,8	39361,9	9914,6	9163,0	17204,0	37595,8
2037	13549,1	11603,0	40481,6	10283,5	9201,1	17675,2	38371,0
2038	13700,4	11864,1	41601,3	10652,4	9239,2	18146,4	39146,3
2039	13851,7	12125,3	42721,0	11021,3	9277,3	18617,6	39921,5
2040	14002,9	12386,5	43840,7	11390,2	9315,5	19088,8	40696,7
2041	14154,2	12647,7	44960,4	11759,1	9353,6	19560,0	41471,9
2042	14305,5	12908,8	46080,1	12128,0	9391,7	20031,1	42247,1
2043	14456,7	13170,0	47199,8	12496,9	9429,8	20502,3	43022,3
2044	14608,0	13431,2	48319,5	12865,8	9467,9	20973,5	43797,6
2045	14759,3	13692,3	49439,2	13234,7	9506,0	21444,7	44572,8
2046	14910,5	13953,5	50558,9	13603,6	9544,1	21915,9	45348,0
2047	15061,8	14214,7	51678,6	13972,5	9582,2	22387,0	46123,2
2048	15213,1	14475,9	52798,3	14341,5	9620,3	22858,2	46898,4
2049	15364,3	14737,0	53918,0	14710,4	9658,4	23329,4	47673,6
2050	15515,6	14998,2	55037,7	15079,3	9696,5	23800,6	48448,9
2050 р. до 2021 р.	1,4	2,1	2,6	3,8	1,1	2,4	1,9

Примітка. *Розраховано автором із використанням даних [39]

Особливості ринку земель європейського земельно-ресурсного простору*

Країна	Реформування	Суб'єкти ринку	Тип ринку	Обмеження придбання
Австрія	унікальні федеративні закони	громадяни	відкритий	оренда строком щонайменше 3 роки, заборона подрібнення ділянок при декількох спадкоємцях
Бельгія	-	громадяни, іноземці	відкритий	землеобіг регулюється локальними земельними агенціями, оренда від 12 до 99 років
Болгарія	розпад СРСР, 1990 р.	громадяни країн ЄС	відкритий	частково обмежене іноземцям
Британія	-	громадяни, іноземці	відкритий	немає, крім Шотландії, де найменша площа ділянки 0,3 га
Греція	1950-ті	громадяни, іноземці	відкритий з обмеженнями	мінімальний термін оренди 4 роки
Данія	започаткування обліку земель XVIII, 100 % встановлені межі	купівля (оренда) тільки для фіз. осіб строком до 30 років із подальшим викупом	ринкові/ договірні	купівля (оренда) до 3 ділянок на відстані до 10 км. Площі, більші 30 га, потребують додаткових кваліфікацій власника
Естонія	Розпад СРСР	резиденти та нерезиденти	відкритий	немає за умови с.-г. використання не менше 5 років, не більше 10 га на особу
Ірландія	-	громадяни, іноземці	відкритий	немає щодо ціни та площі, окрім обмеження для юридичних осіб - нерезидентів ЄС, потрібен дозвіл комісії. Найменший термін оренди – 3 роки
Іспанія	кінець XX ст.	громадяни, іноземці	відкритий	немає обмежень для фізичних та юридичних осіб , а також іноземців. Оренда від 6 до 15 років
Італія	-	громадяни, іноземці	відкритий	немає обмежень для фізичних та юридичних осіб, а також іноземців
Латвія	1991	громадяни, іноземні юр. особи за умови латвійської реєстрації	відкритий	обмежень немає
Литва	1991	резиденти та нерезиденти	відкритий	фізичні особи – до 300 га; юридичні особи – до 2000 га

Молдова	Розпад СРСР	Тільки громадяни, закрита для іноземців	Корупція, «чорний ринок»	Стихийний ринок
Нідерланди	активізація в 1980-х роках	громадяни, іноземці	відкритий	немає обмежень щодо площі та ціни
Німеччина	90-ті роки XX ст., початок лібералізації ринку НДР	громадяни, іноземці	відкритий	немає обмежень щодо площі та ціни, за винятком деяких земель Східної Німеччини
Норвегія	започаткування обліку земель XVIII	громадяни за умови проживання на ділянці	відкритий	регулюються місцевою владою, політика стримування міграції
Польща	1989	громадяни країн ЄС	відкритий	300 га – фіз. особи, часткові для іноземців
Португалія	-	громадяни, іноземці	відкритий	мінімальний термін оренди 7 років, для тих, хто наймає робітників, мінімальний термін – 10 років
Румунія	вихід із соціального табору	громадяни ЄС, іноземці	відкритий	фізичні особи – до 100 га, освіта за аграрними спеціальностями, немає для іноземців
Сербія	вихід із соціального табору, розпад Югославії	громадяни	відкритий	заборона для іноземців, мінімальна земельна ділянка – 0,5 га
Словаччина	2014 р.	громадяни за умови ведення с.-г. бізнесу понад 3 роки, оренда агрохолдингами	відкритий з обмеженнями	купувати можуть особи, які прожили (зареєстровані юридичні особи) на одному місці понад 10 років
Угорщина	1989 р.	громадяни країн ЄС	відкритий з обмеженнями	тимчасове обмеження для нерезидентів. Досвід роботи в аграрній сфері не менше 3 років – до 300 га, за невиконання – до 1 га угідь. Для юридичних осіб оренда до 486 га

Україна	розпад СРСР	закритий (1 липня 2021 р. – обмежений), тільки громадяни, юридичні особи, держава, закрита для іноземців	корупція у зв'язку із мораторієм, «чорний ринок»	1 липня 2021 р. фізичні особи – до 100 га; 1 липня 2024 р. юридичні особи – до 10000 га
Фінляндія	започаткування обліку земель XVIII, 100 % встановлені межі	громадяни, із 2020 року обмеження для іноземців	відкритий	обмеження для іноземців, необхідно отримати дозвіл Міністерства оборони Фінляндії, зокрема компанії, що мають понад 10 % іноземного капіталу.
Франція	захист прав орендаря із 1946 р.	переважне право громадян, жителі країн ЄС, обмежено для іноземців	формує власник	за дозволом SAFER, заборона продажу виноградників
Хорватія	вихід із соціального табору, розпад Югославії	громадяни	відкритий	заборона для іноземців, для резидентів необмежено
Чехія	1991 р.	фізичні та юридичні особи Чехії та країн ЄС із досвідом роботи в аграрній сфері 3 роки на площах на менше 10 га	Державне земельне управління	під час оцінки враховують коефіцієнт віддаленості від столиці чи муніципалітету
Швейцарія	-	громадяни, нерезиденти – члени ЄС на основі дозволу на проживання	відкритий	максимальна площа регулюється владою самоврядних провінцій. Надається за умови самостійного керування фермою
Швеція	100 % земель обліковано, в 1628 р. створено Lantmateriet	43 % перебувають в оренді, 57 % – власні господарства	відкритий	обмежень немає

Примітка. *Сформовано автором із використанням джерел [160; 272]

Земельні платежі в європейських країнах*

Країна	Податок з продажу (дарування, успадкування) землі (податок на прибуток із капіталу)	Земельний податок (податок на володіння)	Реєстраційний збір (податок на придбання)	Інші види платежів
Австрія	20 % від ціни угоди	0,2 % від ціни угоди (сплачується покупцем)	1,1 % від ціни землі (сплачується покупцем)	-
Бельгія	податки на купівлю-продаж сільськогосподарської землі (10–12,5 % від вартості землі, залежно від регіону)	щорічний земельний податок сплачується на базі «кадастрового доходу» кожної ділянки землі. У середньому він складає 1,25–2,5 % від вартості землі	-	-
Болгарія	немає	0,01–0,45 %	немає	-
Британія	прогресивна шкала оподаткування від 0 до 12 %, у Шотландії – 0–4,5 %	2–12 %	реєстраційний збір для резидентів: на перші 178 тис. дол. США – 0 %; на наступні 178 тис. дол. США – 2 %; на наступні 888 тис. дол. США – 5 %; на наступні 746 тис. дол. США – 10 %; на залишкову вартість – 12 %. Реєстраційний збір для нерезидентів: до 213 тис. дол. США – 1 %; 213–355 тис. дол. США – 1 %; 355–711 тис. дол. США – 3 %; понад 711 тис. дол. США – 4 % (Англія, Уельс, Північна Ірландія)	реєстраційний збір для резидентів: на перші 206 тис. дол. США – 0 %; 206–355 тис. дол. США – 2 %; 355–462 тис. дол. США – 5 %; 462–1,065 тис. дол. США – 10 %; понад 1,065 тис. дол. США – 12 % (Шотландія). Реєстраційний збір для нерезидентів: до 231 тис. дол. США – 0 %; 213–498 тис. дол. США – 3 %; понад 498 тис. дол. США – 4,5 % (Шотландія)

Продовж. додатка С

Греція	3,09 % вартості майна	юридичні особи – 5,5 %, фізичні особи – від 0,1 % до 1,15 % (0,0037–11,25 €/кв) + муніципальний збір (0,025 % – 0,035 %), с.-г. землі не оподатковуються	0,70 %	
Данія	-	1–3 % від вартості землі (сплачується до і розраховується місцевими муніципалітетами)	213 дол. США плюс 0,6 % від вартості землі (сплачується до Земельного реєстру)	екологічні податки: податок за використання гербіцидів (13 % від ціни продажу) і пестицидів (27 % від ціни продажу)
Естонія	встановлюється органами місцевого самоврядування в межах від 0,1 % до 2,5 % від вартості землі	від 0,1 до 2,5 %	0,1–2 %	-
Ірландія	пільги при оподаткуванні подарунка – зниження ринкової вартості сільськогосподарського майна на 90 % за умови виконання вимог	0,18 % за ціни майна до 1 млн євро, 0,25 % за ціни понад 1 млн євро	реєстраційний збір від 1 % до 8 % від вартості угоди, для молодих фермерів – 0 %	-
Ісландія	податок з продажу (дарування, успадкування) землі (податок на прибуток із капіталу)	0,18 % – житлова забудова, с.-г. угіддя; 1,32 % – соціальна сфера; 1,6 % – промисловість, комерція, туризм	реєстраційний збір (податок на придбання)	інші види оподаткування
Іспанія	6–7 % від ціни угоди (залежно від регіону)	0,3 % від вартості землі (але в деяких регіонах може встановлюватися вища ставка 1,3 %)	реєстраційний внесок 200–600 дол. США. Нотаріальна плата залежно від ціни угоди 300–800 дол. США	-

Продовж. додатка С

Італія	податок на зміну прав власності на землю – 1 % від ціни угоди	0,76–1,06 %	реєстраційний внесок – 8–10 % від угоди	кадастровий податок – 1 % від вартості землі (для землі, яка раніше не була зареєстрована, – 200 дол. США)
Латвія	-	1,5 % кадастрової вартості землі. 3 % с.-г. земель, що не використовуються	-	гербовий збір – 0,5–2,0 % від ціни угоди
Литва	-	0,5–3 %, але може встановлюватися місцевими муніципалітетами залежно від родючості землі, обсягів виробництва й отриманого прибутку	нотаріальна плата – 0,45–0,5 % від ціни угоди	-
Люксембург	-	0,7–1,0 % вартості майна	-	-
Молдова	податок на передачу права власності на землю – 0,5 % від ціни угоди, але не менше 0,5 % вартості майна згідно із записом у Державному кадастрі	землі с.-г. призначення, не сінокоси і пасовища мають кадастрову оцінку до 0,8 дол. США за 1 бал/гектар, не мають кадастрової оцінки – до 5,6 дол. США за 1 га. Землі, відведені для сінокосів і пасовищ, мають кадастрову оцінку до 0,04 дол. США за 1 бал/гектар, не мають кадастрової оцінки – до 2,8 дол. США за 1 га	послуги нотаріуса 0,1–1,3 % від оцінки	-

Продовж. додатка С

Нідерланди	6 % від ціни угоди (сплачується покупцем). Але покупець може бути звільнений від сплати податку в разі взяття зобов'язання на використання ділянки лише для сільськогосподарських цілей строком щонайменше на 10 років	мінімальна та максимальна ціна оренди землі встановлюється регіональними органами влади на рівні 0,1–0,3 % для нерухомого майна, для нерезидентів – 1,3 % вартості	додатково сплачується нотаріальна плата	спосіб використання земельної ділянки контролюється екологічними законами та квотами на виробництво
Німеччина	3,5–6,5 % вартості угоди, який сплачується покупцем. Податок на придбання землі не сплачується, якщо ціна угоди менше 2,800 дол. США.	0,25–1,5 % залежно від федеральних земель	-	спеціальні ціни для власників земель, які їх втратили під час колективізації в 1950–60-х рр. – 65 % вартості поточної ринкової ціни землі. Пільги при цільовому використанні протягом 20 років
Норвегія	25 % від прибутку	податок на нерухомість – 0,7 %	-	-
Польща	податок на продаж с.-г. земель (2–5 % від вартості землі залежно від вартості), який оплачується покупцем	1,50 %	-	-
Португалія	5 % від ціни угоди	0,3–0,8 % від вартості землі		-
Румунія	2–3 % від ціни угоди	0,08–0,2 % резиденти, 0,2–1,3 % нерезиденти від ціни угоди	-	-

Продовж. додатка С

Словаччина	-	0,25 %. Мінімально зафіксована ставка податку на володіння с.-г. землею – 5 дол. США за 1 га (Banská Štiavnica), максимальна – 59 дол. США за 1 га (Senica), середнє значення – 20 дол. США за 1 га		-
Словенія	2 %	0,1–1 %	0,50 %	0,01–0,5 %
Угорщина	2–4 % від вартості	не більше 3 % від вартості майна	нотаріальний збір 0,5–1 % від вартості	-
Україна**	резидент – 5 %, нерезидент – 18 %, військовий збір складає 1,5 %, держмити в розмірі 1 %	с.-г. угідь 0,3–1 % від оцінки, загального користування – 1 %, ліс – 0,1 %. В окремих випадках до 5 %	нотаріальні послуги згідно з договором	-
Фінляндія	фермери звільняються від обов'язку платити податок на дохід від продажу с.-г. земель	податок на право власності – 0,4–6 % від вартості	112 євро – нотаріальні послуги	податок на прибуток для фізичних осіб – 28 %, для юридичних осіб – 26 %
Франція	5,1 % від ціни угоди (сплачує покупець)	ставка для резидентів становить від 0,5 до 1,5 % (сумарне майно понад 1,3 млн євро). Для молодих фермерів знижена податкова ставка – 0,7 %	регулюється SAFER, 5,09 % від ціни угоди. Податок на спадщину від 5 до 60 % від вартості землі.	податок на спадщину від 5 до 60 % вартості землі залежно від типу спадкоємця і від вартості майна
Хорватія	-	5 % від її ринкової вартості	0,01–0,05 %	реєстраційний збір 1–2 % від суми

Продовж. додатка С

Чехія	3 % від ціни угоди	1–5 % для будови (5 % для регіону Праги), с.-г. угіддя – 0,75 %; ліс – 0,25 %	-	-
Швейцарія	0,5–3,5 % від ціни угоди	0,03–0,3 % від ринкової вартості землі	1,0–1,5 % від ціни угоди. Нотаріальна плата – 0,02–1,0 % від ціни угоди	ціна угоди не повинна перевищувати більше, ніж на 15 % середню вартість подібних ділянок за останні 5 років
Швеція	-	0,2–2,2 % для нерухомості (лежить е структурі капіталу: до 400 тис. крон – 2 %, 600–800 – 4 %, 800 – 2мл – 6 %, понад 2 млн – 8 %)	3 % – маклерські послуги, 1,5 % – кадастрова реєстрація, 1,5 % – податок на продаж нерухомості, 25 % – ПДВ	1,5 % від ціни – гербовий збір

Примітки: *Сформовано автором із використанням джерел [9; 48; 160]; ** ст. 121 Земельного кодексу України передбачає, що громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах: для ведення особистого селянського господарства – не більше 2,0 гектара; для ведення садівництва – не більше 0,12 гектара; для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) в селах – не більше 0,25 гектара, в селищах – не більше 0,15 гектара, в містах – не більше 0,10 гектара; для індивідуального дачного будівництва – не більше 0,10 гектара; для будівництва індивідуальних гаражів – не більше 0,01 гектара.

Ринкова вартість урбанізованих земель європейських країн*

Країна	га	тис. дол. США	га	тис. дол. США	га	тис. дол. США	га	тис. дол. США	га	тис. дол. США	га	тис. дол. США	га	тис. дол. США	га	тис. дол. США	га	тис. дол. США	га	тис. дол. США	дол. США/га
Австрія	0,30	849	0,30	1450	0,07	342	0,12	229	0,06	399	0,14	620	0,60	550	0,16	1290	0,09	348	0,03	375	3799,7
Бельгія	0,28	1490	0,10	79	0,21	88	0,11	132	0,09	485	1,00	264	0,13	26	0,14	106	0,06	235	0,53	87	1423,3
Болгарія	0,16	345	0,10	18	0,08	25	0,09	13	0,10	17	0,09	15	0,85	63	0,10	24	0,07	65	0,07	33	395,9
В. Британія	0,65	406	0,97	400	2,02	1250	0,18	450	0,10	300	0,20	500	0,31	3000	0,45	400	0,17	250	4,45	250	956,4
Греція	0,50	85	0,09	95	0,42	130	0,78	235	0,11	475	0,57	200	1,50	800	1,10	120	0,40	85	0,63	200	437,5
Данія	2,35	662	2,23	772	5,89	1203	3,60	2674	0,20	299	0,46	325	0,50	350	0,26	275	0,30	345	0,05	150	489,7
Естонія	0,15	362	0,34	873	0,15	410	0,28	220	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	2547,2
Ірландія	10,52	238	3,24	573	0,30	264	0,26	44	0,09	128	0,22	53	0,18	264	0,40	60	3,68	79	3,24	564	129,1
Іспанія	0,28	2100	0,22	245	0,52	467	1,51	180	0,12	588	0,17	550	0,12	185	0,18	225	0,11	146	0,13	210	1601,0
Італія	1,62	1700	0,12	500	0,11	350	0,13	500	0,10	210	0,07	37	0,07	209	0,30	85	0,84	2000	0,19	520	1890,5
Латвія	0,36	1000	9,18	1128	5,95	476	10,75	690	1,00	55	0,14	81	0,15	90	4,37	199	12,10	4000	0,39	395	201,1
Литва	0,55	930	0,13	35	0,10	32	0,14	42	0,42	109	0,30	175	0,11	15	0,08	27	0,16	25	0,10	60	765,6
Люксембург	0,60	309	0,13	1490	0,05	326	0,09	185	0,04	105	0,03	419	0,15	1102	0,07	661	0,10	35	0,05	325	4772,3
Нідерланди	0,17	569	0,27	620	0,17	745	0,08	660	0,37	925	0,04	360	0,09	210	0,06	213	0,16	1550	0,12	850	4850,7
Німеччина	0,13	650	0,09	250	0,28	598	0,13	459	0,16	590	0,33	1400	0,12	4150	0,21	357	0,10	1100	0,16	455	6439,7
Норвегія	0,65	60	0,40	134	0,15	80	0,15	300	0,05	235	0,19	110	0,33	135	0,20	119	0,34	85	0,17	195	550,1
Кіпр	0,06	395	0,58	1730	0,40	735	0,09	890	0,29	145	0,10	395	0,06	490	0,08	460	0,08	315	0,86	690	2643,3
Польща	1,50	262	16,29	1791	0,09	202	0,24	41	0,19	27	0,10	55	0,30	120	0,44	629	0,07	77	0,85	176	185,2
Португалія	0,24	318	0,14	90	0,57	700	0,19	1600	0,08	360	1,00	1000	0,02	325	0,77	1050	0,89	3	0,47	1200	1669,1
Румунія	0,00	0	0,90	87	0,78	216	14,69	4009	0,22	54	6,76	1893	6,27	1379	0,95	145	3,08	862	0,00	0	282,7
Словаччина	0,22	67	1,66	258	11,40	1250	0,07	104	0,39	1100	0,13	250	0,08	500	4,30	2580	0,05	60	0,32	195	375,9
Словенія	0,25	760	0,12	395	0,13	100	0,09	549	0,06	600	0,10	295	2,38	2550	1,32	4200	0,27	1800	0,25	580	2619,8
Угорщина	0,07	48	0,14	200	0,58	278	0,10	21	0,18	90	0,18	89	0,19	186	0,17	104	0,20	57	1,00	198	499,0
Україна	0,30	75	0,07	21	0,10	15	0,25	20	0,30	105	1,06	320	0,30	312	1,27	139	0,08	22	0,20	80	282,5
Фінляндія	18,00	1990	3,50	950	210,20	1390	1,79	2780	0,19	115	1,35	2360	0,09	258	0,47	300	53,00	8521	0,28	64	71,3
Франція	0,30	1575	0,42	1456	1,21	5000	0,46	4500	5,50	12000	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	3422,3
Хорватія	0,06	75	0,22	215	0,12	198	0,07	52	0,13	115	0,57	967	0,13	209	0,29	280	0,24	45	0,28	120	1186,1
Чехія	0,06	402	0,15	106	0,04	72	0,10	233	0,34	445	0,17	660	0,05	251	0,04	233	0,05	179	0,36	419	2422,7
Чорногорія	0,19	260	0,39	300	0,35	1220	0,04	75	0,05	90	0,08	52	0,37	500	0,16	125	0,04	45	0,05	50	1752,7
Швейцарія	1,10	1978	0,11	186	0,20	1367	1,00	11779	0,18	7193	0,07	486	0,02	445	0,14	1259	0,07	1259	0,26	1385	10977,5
Швеція	0,18	315	4,58	273	0,57	26	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	145,2

Примітка. *Сформовано автором із використанням джерел [34; 47; 102; 106; 107; 113]

Вартісні показники 7 % трансформації земель*

Країна	С.-г. землі			Урбанізовані землі		Трансформація		
	Площа, тис. га	Оцінка, тис. дол. США/га	Оцінка 7 %, млрд дол. США	Оцінка, тис. дол. США /га	Оцінка 7 %, млрд дол. США	Площа, тис. га	Приріст, млрд дол. США	Приріст, разів
Австрія	2602,7	42,1	7,7	3799,7	692,3	182,2	684,6	90
Бельгія	1368,1	45,8	4,4	1423,3	136,3	95,8	131,9	31
Болгарія	4564,2	7,3	2,3	395,9	126,5	319,5	124,2	55
В. Британія	13290,0	27,9	25,9	956,4	889,7	930,3	863,8	34
Греція	3916,6	15,1	4,1	437,5	119,9	274,2	115,8	29
Данія	2629,9	21,7	4,0	489,7	90,1	184,1	86,2	23
Естонія	975,3	5,2	0,4	2547,2	173,9	68,3	173,5	488
Ірландія	4920,3	38,3	13,2	129,1	44,5	344,4	31,3	3
Іспанія	23913,7	15,4	25,8	1601,0	2680,1	1674,0	2654,3	104
Італія	12523,5	42,2	37,0	1890,5	1657,3	876,6	1620,3	45
Латвія	1969,0	5,2	0,7	201,1	27,7	137,8	27,0	39
Литва	2914,6	5,6	1,1	765,6	156,2	204,0	155,1	138
Люксембург	132,1	56,3	0,5	4772,3	44,1	9,2	43,6	85
Нідерланди	1817,9	92,3	11,7	4850,7	617,3	127,3	605,5	53
Німеччина	16595,0	32,0	37,2	6439,7	7480,6	1161,7	7443,4	201
Норвегія	1020,0	15,0	1,1	550,1	39,3	71,4	38,2	37
Кіпр	134,1	41,0	0,4	2643,3	24,8	9,4	24,4	64
Польща	14784,1	13,0	13,5	185,2	191,7	1034,9	178,2	14
Португалія	3963,9	7,4	2,1	1669,1	463,1	277,5	461,1	226
Румунія	12762,8	9,0	8,1	282,7	252,6	893,4	244,5	31
Словаччина	1862,7	4,7	0,6	375,9	49,0	130,4	48,4	79
Словенія	483,4	26,6	0,9	2619,8	88,7	33,8	87,8	99
Угорщина	4921,7	6,2	2,1	499,0	171,9	344,5	169,8	81
Україна	42791,8	1,4	4,1	282,5	846,3	2995,4	842,1	205
Фінляндія	2281,7	10,7	1,7	71,3	11,4	159,7	9,7	7
Франція	27364,6	7,1	13,5	3422,3	6555,4	1915,5	6541,9	484
Хорватія	1505,4	4,4	0,5	1186,1	125,0	105,4	124,5	272
Чехія	3492,6	12,6	3,1	1752,7	428,5	244,5	425,4	139
Швейцарія	1070,0	70,1	5,3	10977,5	822,2	74,9	817,0	157
Швеція	3005,8	14,3	3,0	145,2	30,5	210,4	27,5	10

Примітка. * Розраховано автором із використанням даних [39, 89, 90, 208, 209]

Оцінка фіскального потенціалу земель*

Країна	Всього площа, км ²	Площа, с.-г. земель		Оцінка, дол. США/га (2021 р.)	Ставка земельного податку	Податок на с.-г. землі	
		га	% с.-г.			дол. США/га	млн дол. США
Австрія	83878	2602670	32,7	42122	0,2	84,2	219,3
Бельгія	30666	1368120	50,9	45810,2	2,5	1145,3	1566,8
Болгарія	110996	4564150	42,8	7254,2	0,45	32,6	149,0
В. Британія	243610	13290000	54,6	27860,3	7	1950,2	25918,4
Греція	131694	3916640	36,9	15061,8	1	150,6	589,9
Данія	42925	2629930	63,7	21673,5	2	433,5	1140,0
Естонія	45336	975320	24,5	5215,8	2,5	130,4	127,2
Ірландія	69947	4920270	62,6	38319,2	0,2	76,6	377,1
Іспанія	498502	23913680	42,7	15396,2	1,3	200,2	4786,3
Італія	302073	12523540	42,4	42181,9	0,76	320,6	4014,8
Латвія	64586	1968960	30,1	5153,9	1,5	77,3	152,2
Литва	65284	2914550	50,2	5553,7	2	111,1	323,7
Люксембург	2595	132140	51,6	56275,1	1	562,8	74,4
Нідерланди	37378	1817900	60,5	92323,8	0,3	277,0	503,5
Німеччина	357569	16595020	50,2	32023,0	1	320,2	5314,2
Норвегія	385207	1020000	2,6	15000,0	0,7	105,0	107,1
Кіпр	9251	134140	36,3	41000,0	1	410,0	55,0
Польща	311928	14784120	50,5	13015,0	1,5	195,2	2886,2
Португалія	89103	3963940	32,5	7400,0	0,8	59,2	234,7
Румунія	238398	12762830	55,0	9045,2	0,2	18,1	230,9
Словаччина	49035	1862650	40,7	4732,6	0,25	11,8	22,0
Словенія	20273	483440	27,4	26551,3	1	265,5	128,4
Угорщина	93012	4921740	60,8	6172,5	3	185,2	911,4
Україна	603549	42791800	70,9	1380,0	1	13,8	590,5
Фінляндія	338411	2281710	7,5	10720,7	6	643,2	1467,7
Франція	549060	27364630	60,3	7068,6	1	70,7	1934,3
Хорватія	56594	1505430	27,5	4356,6	5	217,8	327,9
Чехія	78871	3492570	49,1	12604,5	2,4	302,5	1056,5
Швейцарія	41285	1070000	25,9	70100,0	0,3	210,3	225,0
Швеція	447424	3005810	7,4	14284,8	2,2	314,3	944,6

Примітки. *Розраховано автором із використанням даних Eurostat [39, 422]; **взято середній показник

Види забруднення, що враховуються при оцінці вартості земель*

Вид	Особливості	Показник	Розмірність
Механічне	забруднення (захащення) території (ділянки землі) об'єкта нерухомості, що чинить механічний негативний вплив без фізико-хімічних наслідків	щільності захащення	т/га, кг/м ² або %
Хімічне	зміна хімічних властивостей атмосфери, ґрунту і води, що чинить негативний вплив як безпосередньо на об'єкт нерухомості (зниження врожайності сільськогосподарських культур на сільськогосподарських угіддях, корозія металевих конструкцій будівель і споруд), так і на мешканців цього об'єкта нерухомості	рівні концентрації в компонентах середовища (повітря, вода, ґрунт), індекси рівня забруднення компонента середовища	г/м ³ або мг/л
Фізичне	зміна фізичних параметрів навколишнього природно-антропогенного середовища об'єкта нерухомості		
	підвищення температури середовища навколо об'єкта нерухомості, наприклад, у зв'язку з викидами нагрітого повітря, газів, що відходять, і води від джерел забруднення (промислових чи інших підприємств), розташованих недалеко від розглянутого об'єкта нерухомості	приріст температури (атмосфери і водного об'єкта)	С°
	зміна природної освітленості території об'єкта внаслідок дії затінення від найближчих об'єктів і штучних джерел світла	приріст або зменшення світлових потоків	лк/м ²
	збільшення інтенсивності шуму понад природний рівень, що впливає на людей, які проживають або працюють на об'єкті	рівень шуму	дБ
	зміни електромагнітних властивостей середовища, в просторі якої знаходиться об'єкт нерухомості (від ліній електропередач, радіо і телебачення, роботи промислових установок), можуть призводити до місцевих географічних аномалій і деструкції в тонких біологічних структурах, зокрема і людина	рівень напруги та сили струму високовольтної лінії електропередач, потужність радіорелейної установки	V, A, Вт
Біологічне	перевищення природного рівня змісту радіаційних речовин у середовищі, де розташований об'єкт	часовий чи середньорічний рівні радіації	Bq, Ki, Sv, Gy
	накопичення в ґрунтах збудників інфекційних та інвазійних хвороб, а також комах, кліщів, переносників збудників хвороб людини, тварин і рослин у кількостях, що становлять потенційну небезпеку для здоров'я населення та об'єктів навколишнього природного середовища	голів, штук, одиниць	шт/м ² (м ³)

Примітка. *Сформовано автором із використанням [436]

Основні групи виробників сільськогосподарської продукції*

Назва	Група / визначення
Домашні господарства населення (Household)	
Особисті господарства (ОСГ)	(включають також фізичних осіб підприємців), не є юридичними особами та вирощують с/г продукцію як для власних потреб, так і на продаж. Такі господарства спеціалізуються на комерційному вирощуванні овочів та інших більш нішових культур, що важко виростити в промислових масштабах через необхідність ручної праці.
Приватні підприємства	
Фермерські господарства (ФГ)	створюються громадянами України, їх діяльність базується на праці членів сім'ї фермера, допускається найм працівників. Земля може належати фермеру як на праві власності так і орендуватися. Площі ферм також можуть різнитися від декількох гектарів до п'яти-десяти тисяч гектарів, що є фактично повноцінним підприємством середнього розміру.
Приватні сільськогосподарські підприємства (ПСП)	юридичні особи, що діють на основі приватної власності та можуть засновуватися громадянами України, а також іноземцями, особами без громадянства та юридичними особами. До них застосовуються загальні правила Цивільного та Господарського кодексів, щодо ведення господарської діяльності.
Підприємства колективної власності, різні форми кооперативів.	
Виробничий кооператив	створюються виключно фізичними особами для спільної виробничої чи іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку.
Обслуговуючий кооператив	утворюється фізичними та юридичними особами для надання послуг переважно членам кооперативу, а також іншим особам з метою провадження їх господарської діяльності.
Господарські товариства	
Товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ)	підприємство, створене на засадах угоди між юридичними особами чи громадянами шляхом об'єднання їх майна та підприємницької діяльності з метою одержання прибутку. ТОВ має статутний фонд, розділений на частки у розмірах, вказаних установчими документами - статутом. Законом не встановлена мінімальна кількість учасників ТОВ, проте максимальна кількість учасників не може сягати більше ста осіб. Мінімальні та максимальні розміри статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю законом також не регулюються. Особливістю цього виду підприємств є те, що учасники товариства несуть відповідальність лише в межах своїх вкладів. Учасник має право продати чи іншим чином відступити свою частку (її частину) у статутному капіталі товариства.
Акціонерні товариства (АТ).	статутний капітал АТ поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, а акціонери відповідають за зобов'язаннями товариства тільки в межах належних їм акцій. Засновниками АТ можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Законом встановлена вимога, що статутний капітал АТ не може бути менше суми, еквівалентної 1250 мінімальним заробітним платам, виходячи із ставки мініимальної заробітної плати, діючої на момент створення акціонерного товариства.
Відкрите АТ (ВАТ)	акції можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах.
Закрите АТ (ЗАТ)	акції розподіляються виключно між засновниками і не можуть розповсюджуватися шляхом підписки, купуватися та продаватися на біржі. Закрите акціонерне товариство може бути реорганізовано у відкрите шляхом внесення змін до статуту товариства.

Примітка. *Узагальнено автором

Структура сільськогосподарських товаровиробників у ЄС, 2010–2020 рр.*

Рік		2010 р.		2013 р.			2016 р.			2020 р.		
підприємства		Всього	%	до поперед. року, %	Всього	%	до поперед. року, %	Всього	%	до поперед. року, %	Всього	%
За площею угідь	<5 га	8 473 570	70,3 %	-15,4 %	7 171 860	67,3 %	-4,5 %	6 848 560	66,6 %	-15,5	5 785 430	63,8
	5–10 га	1 311 960	10,9 %	-4,7 %	1 250 240	11,7 %	-0,9 %	1 238 580	12,0 %	-9,5	1 121 510	12,4
	10–20 га	888 070	7,4 %	-3,2 %	859 730	8,1 %	-2,5 %	838 500	8,2 %	-5,9	789 040	8,7
	20–30 га	364 740	3,0 %	-2,1 %	357 060	3,4 %	-3,4 %	345 040	3,4 %	-1,0	341 690	3,8
	30–50 га	374 700	3,1 %	-2,8 %	364 310	3,4 %	-2,1 %	356 620	3,5 %	-0,9	353 530	3,9
	50–100 га	360 930	3,0 %	-1,3 %	356 210	3,3 %	-1,7 %	350 030	3,4 %	-0,1	349 630	3,9
	>100 га	286 620	2,4 %	3,2 %	295 760	2,8 %	3,3 %	305 380	3,0 %	6,9	326 470	3,6
За грошовим оборотом (€)	<4 000 €	7 371 030	61,1 %	-18,6 %	6 002 740	56,3 %	-5,9 %	5 649 210	54,9 %	-5,9 %	4 775 580	52,7
	4 000–7 999	1 506 090	12,5 %	-4,7 %	1 435 210	13,5 %	-4,3 %	1 373 360	13,4 %	-4,3 %	1 172 660	12,9
	8 000–14 999	957 290	7,9 %	-0,9 %	949 150	8,9 %	-0,4 %	945 560	9,2 %	-0,4 %	842 290	9,3
	15 000–24 999	583 600	4,8 %	-1,2 %	576 870	5,4 %	1,8 %	587 330	5,7 %	1,8 %	547 230	6,0
	25 000–49 999	602 830	5,0 %	1,3 %	610 960	5,7 %	-1,6 %	601 100	5,8 %	-1,6 %	591 690	6,5
	50 000–99 999	443 940	3,7 %	0,9 %	448 140	4,2 %	-0,9 %	444 130	4,3 %	-0,9 %	445 010	4,9
	100 000–249 999	386 430	3,2 %	1,4 %	391 920	3,7 %	3,1 %	404 240	3,9 %	3,1 %	398 640	4,4
	250 000–499 999	136 270	1,1 %	12,4 %	153 120	1,4 %	12,9 %	172 880	1,7 %	12,9 %	175 290	1,9
	>500 000	73 210	0,6 %	19,0 %	87 150	0,8 %	20,4 %	104 940	1,0 %	20,4 %	118 910	1,3
Вік фермерів	<35 років	905 300	7,5 %	-29,6 %	637 220	6,0 %	-17,2 %	527 690	5,1 %	-17,2 %	1 083 250	11,9
	35–44 років	2 006 440	16,6 %	-18,6 %	1 634 190	15,3 %	-11,6 %	1 443 970	14,0 %	-11,6 %	730 380	8,1
	45–54 років	2 739 370	22,7 %	-10,9 %	2 440 770	22,9 %	-3,5 %	2 354 750	22,9 %	-3,5 %	2 033 470	22,4
	55–64 років	2 831 070	23,5 %	-7,0 %	2 632 560	24,7 %	-2,4 %	2 569 730	25,0 %	-2,4 %	2 209 820	24,4
	>64 років	3 578 460	29,7 %	-7,5 %	3 310 500	31,1 %	1,9 %	3 372 920	32,8 %	1,9 %	3 010 380	33,2
Всього підприємств		12060590		-11,7	10655170		-3,5	10282710		-11,8	9067300	
Всього с.-г. угідь, га		158963800		-1,1	157286910		-0,4	156665280		-1,0	155093000	

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних Eurostaty [39]

Вплив виплат на оренду землі сільськогосподарського призначення*

Джерело	Показник/країна	Частка орендної плати за землю на 1 (\$/€) виплат		
		Min	Max	Середнє
Goodwin et al.	Орендна плата за землю / ринкова віддача (США)			0,35
	Орендна плата за землю / дефіцит кредиту (LDP) (США)			0,83
	Орендна плата / Закон про сільськогосподарський ринок (США)			0,29
Lence, Mishra	Земельна рента / прибутковість (дохід від кукурудзи та сої) (США)	0,30	0,38	0,34
	Оренда землі / PFC (США)	0,71	0,86	0,79
	Оренда землі / MLA (США)	0,84	0,90	0,87
Killian	Оренда землі / прямий платіж (DP) (Німеччина)	0,28	0,78	0,53
	Оренда землі / SPS (Німеччина)	0,15	0,19	0,17
	Оренда землі / DP (Німеччина)	0,28	0,4	0,34
	DP регіональна частина + SPS (Німеччина, Баварія)	0,41	0,94	0,68
	DP історична частина + SPS (Німеччина, Баварія)	0,44	0,54	0,49
	Платіж за обмежені умови (Німеччина, Баварія) LFA	0,19	0,29	0,24
	Оренда землі / DP (Німеччина)	0,28	0,70	0,49
Breustedt, Habermann	Оренда землі / прямий платіж (DP) (Німеччина)			0,38
Patton et al.	Оренда землі / м'ясо-молочна галузь (Великобританія)	0,41	0,42	0,42
Ciaian, Kancs	Орендна плата за землю / плата за площу (нові країни – члени ЄС)			0,20
Roberts et al.	Орендна плата за землю / всі державні платежі (США)	0,34	0,41	0,38
Kirwan	Орендна плата за землю / всі державні платежі (США)	0,20	0,40	0,30
Hendricks, Janzen and Dhuyvetter	Незалежні платежі (США, Канзас)	0,20	0,57	0,39
Kropp and Peckham	Відокремлені платежі (США)			0,32
Van Herck, Vranken	SAPS (ЄС, нові країни – члени)	0,15	0,32	0,24
Feichtinger, Salhofer	SPS, hybrid (Germany, Bavaria)			0,35
Klaiber, Salhofer, Thompson	SPS, hybrid (Germany, Bavaria)	0,37	0,57	0,47
O'Neill and Hanrahan	SPS, historical (Ireland) Short-run	0,7	0,25	0,48
	SPS, historical (Ireland) Long-run	0,21	0,53	0,37
Nilsson, Johansson	SPS, hybrid (Sweden)			0,54
Baldoni, E. Ciaian, P	short-run відокремлений прямий платіж	0,09	0,462	0,28
	short-run heterogeneous відокремлений прямий платіж	0,34	0,37	0,36
	long-run heterogeneous відокремлений прямий платіж	0,41	0,45	0,43
	long-run відокремлений прямий платіж	0,11	0,55	0,33
	short-run пов'язаний прямий платіж	0,058	0,06	0,06
	long-run пов'язаний прямий платіж			0,07
Guastella	EU (Italy) SPS	0,01	0,41	0,21
	EU (EU-25) SAPS/SPS	0,22	0,23	0,23
	EU (Italy) SPS	0,02	0,16	0,09

Примітка. *Сформовано автором згідно з [21; 76; 115; 67; 95; 66; 19; 20; 15; 57; 70; 150; 45; 68; 92; 96; 91; 9]; показники приведені для ЄС та США для глибшого розуміння динаміки ставки капіталізації виплат в орендну плату

Вплив виплат САП на вартість сільськогосподарських угідь*

Джерело	Показник/країна	Еластичність капіталізації (зміна ціни землі на 1 % збільшення виплат)			Ставка капіталізації (частка виплат, капіталізована в ціну)		
		мін	мах	середнє	мін	мах	середнє
Vyn	Прямі платежі (Канада)				0,23	0,50	0,37
Johansson, Nilsson	SPS (Швеція)			0,15			
Duvivier	Ціни на орну землю / ринкова прибутковість (Бельгія)	0,18	0,24	0,21			
Goodwin	Ціни на землю / ринкова прибутковість (США)				0,32	0,36	0,34
Taylor, Brester	Ціни на землю / ринкова прибутковість (США)	0,16	0,32	0,24	0,19	0,38	0,29
Goodwin	Вартість сільськогосподарської землі / LDP (США)				0,33		0,33
Duvivier	Ціни на ріллю / зернові компенсаційні виплати (Бельгія)	0,12	0,47	0,30			
Goodwin	Ціна землі / LDP (США)				0,42	0,95	0,69
Latruffe	Ціна на землю / прямі платежі (плата за площу або тварин) (Чеська Республіка)			0,13			
Goodwin	Вартість сільськогосподарських угідь / виплати на допомогу при стихійних лихах (США)						0,24
Goodwin	Вартість сільськогосподарської землі / платежі АМТА (PFC) (США)						0,25
Goodwin	Ціна землі / АМТА (PFC) (США)				0,19	0,25	0,22
Barnard	Ціни на орні землі / всі прямі платежі, отримані за акр (США)	0,12	0,69	0,41			
Baldoni E., Ciaian	short-run відокремлений прямий платіж	0,28	0,32	0,30			
Valenti	EU (Italy)	0,02	0,03	0,03			

Примітка. *Узагальнено автором згідно з [9; 10; 15; 33; 51; 52; 63; 75; 88; 149; 153]

Основні показники виробництва галузі рослинництва в межах САП*

	Рік	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2014-2022
Зернові	Зібрана продукція										
	приріст	1,00	-5,27	-3,98	2,56	-4,60	9,24	-4,57	4,15	2,22	-1,25
	тис. тонн	307946,75	291716,44	280101,04	287259,62	274038,99	299364,18	285670,97	297512,49	304106,16	:
	Площа										
	%	1,00	-1,12	-0,70	-3,06	-0,21	2,54	-2,62	0,45	-2,05	-6,67
	тис. га	55089,61	54472,74	54092,53	52439,91	52331,22	53659,70	52253,08	52489,84	51413,70	:
	Урожайність										
	%	0,00	-4,20	-3,31	5,79	-4,40	6,54	-2,01	3,68	4,36	5,81
	т/га	5,59	5,36	5,18	5,48	5,24	5,58	5,47	5,67	5,91	5,50
Бобові та технічні	Зібрана продукція										
	%	1,00	38,04	8,59	12,20	-21,23	-2,69	15,18	-4,68	6,23	50,36
	тис. тонн	3101,76	4281,76	4649,57	5216,75	4109,44	3998,97	4605,88	4390,31	4663,88	:
	Площа										
	приріст	1,00	39,19	5,77	11,47	-7,56	-8,38	6,58	-0,03	1,21	49,88
	тис. га	1432,41	1993,74	2108,72	2350,50	2172,91	1990,83	2121,91	2121,25	2146,83	:
	Урожайність										
	%	0,00	-0,82	2,67	0,66	-14,79	6,21	8,06	-4,65	4,97	0,32
	т/га	2,17	2,15	2,20	2,22	1,89	2,01	2,17	2,07	2,17	2,12
Овочі	Зібрана продукція										
	%		2,44	4,49	0,66	-4,68	2,93	0,99	5,42	-10,90	0,28
	тис. тонн	58688,10	60118,67	62818,52	63233,59	60273,37	62036,77	62652,60	66047,64	58851,30	:
	Площа										
	%	1,00	0,33	4,97	-1,18	-1,01	0,77	-1,23	2,28	-7,19	-2,65
	тис. га	1954,41	1960,92	2058,43	2034,21	2013,75	2029,16	2004,18	2049,89	1902,53	:
	Урожайність										
	%	1,00	2,10	-0,46	1,86	-3,71	2,14	2,25	3,07	-3,99	3,01
	т/га	30,03	30,66	30,52	31,09	29,93	30,57	31,26	32,22	30,93	30,80
Багаторічні	Зібрана продукція										
	%	1,00	5,58	5,58	5,28	5,02	-11,70	7,16	-1,98	-7,25	6,01
	тис. тонн	64958,38	68581,05	72405,74	76230,44	80055,13	70688,86	75751,57	74247,91	68864,58	:
	Площа										
	%	1,00	2,19	-0,65	0,64	0,92	0,78	1,48	-0,96	0,63	5,11
	тис. га	11196,08	11441,00	11367,19	11440,17	11544,97	11635,38	11807,04	11694,18	11768,03	:
	Урожайність										
	%	1,00	3,32	6,26	4,61	4,06	-12,39	5,60	-1,04	-7,83	0,86
	т/га	5,80	5,99	6,37	6,66	6,93	6,08	6,42	6,35	5,85	6,27

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних Eurostaty [39]

Валова додана вартість агросектору, тис. євро*

Країна/Рік	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ЄС	156941,8	154809,5	151830,6	150520,0	166509,8	160533,5	163601,2	159531,3	167393,5	184192,4
Бельгія	2291,1	2114,4	2310,2	2041,7	2214,1	1963,1	2277,6	2111,5	2135,5	2159,0
Болгарія	1578,1	1591,5	1446,9	1447,7	1477,6	1370,2	1328,6	1260,3	1776,4	1830,9
Чехія	1425,7	1534,2	1441,8	1677,6	1598,1	1540,8	1529,7	1669,0	1872,6	1930,9
Данія	2697,9	2835,6	2060,8	1988,3	2906,5	2059,1	2767,9	3288,9	2794,4	3447,1
Німеччина	20321,2	19549,2	14249,3	14927,1	19548,9	14794,9	18994,7	17653,0	17175,9	23530,3
Естонія	291,4	293,0	233,4	124,5	220,8	156,3	207,2	189,8	189,5	273,8
Ірландія	1903,5	2066,5	2167,6	2054,0	2757,4	2242,9	2386,7	2738,6	3305,1	3679,9
Греція	5387,8	5726,6	6298,2	5650,2	6326,5	5999,5	6429,4	6523,1	6531,7	6977,0
Іспанія	22560,0	22887,4	24395,5	27082,2	28220,1	27773,1	26616,3	26197,0	27565,2	25155,8
Франція	25634,1	27996,7	28288,9	24976,9	28192,9	31428,6	29261,3	27794,5	31253,5	37704,8
Хорватія	1007,4	791,7	888,4	961,5	948,5	1026,5	1054,8	1080,9	1337,9	1348,8
Італія	32013,6	29341,6	30904,2	29162,0	29954,9	31080,4	30221,1	28939,1	29748,8	31922,7
Кіпр	313,3	265,1	272,9	319,9	319,0	303,3	337,8	355,9	317,0	298,0
Латвія	224,6	258,1	345,8	286,0	355,7	278,0	448,4	457,0	452,9	520,6
Литва	965,0	925,0	1013,3	887,9	1059,8	816,6	989,3	1181,9	1144,3	1077,7
Люксембург	94,1	113,2	87,7	88,5	104,1	106,0	104,6	100,3	100,7	130,5
Угорщина	2893,5	3225,5	3156,7	3329,1	3296,4	3144,3	3134,8	3080,0	3332,2	2704,9
Мальта	53,2	51,0	55,8	55,4	50,6	47,0	49,6	42,8	38,5	36,7
Нідерланди	9848,9	9632,0	9766,8	10196,8	11100,7	9896,7	10079,9	9288,9	9422,8	9838,4
Австрія	2608,0	2528,8	2450,8	2543,9	2838,4	2696,2	2601,6	2600,9	2965,2	3357,7
Польща	9300,9	8036,5	7638,2	8683,2	9611,4	8487,1	9081,7	9624,8	9040,5	11624,1
Португалія	2612,3	2537,9	2758,3	2516,9	2769,0	2741,9	2967,7	2902,5	3078,2	2691,3
Румунія	7181,2	6618,1	5862,8	5813,3	6666,9	7018,8	7071,9	6518,9	7724,9	7540,3
Словенія	388,5	449,7	500,6	444,8	401,7	566,5	500,5	520,1	364,5	435,3
Словаччина	577,5	582,5	459,7	610,4	628,0	511,0	480,1	577,7	617,6	723,0
Фінляндія	1178,3	1155,2	969,4	1027,5	1031,4	1065,6	1165,5	1236,8	1244,0	1301,9
Швеція	1431,0	1546,9	1693,2	1499,7	1759,4	1419,4	1512,6	1597,1	1863,8	1951,1
Ісландія	80,2	101,5	117,4	110,7	109,4	92,6	97,0	111,7	104,7	104,9
Норвегія	1823,0	1930,7	2163,2	2281,5	2130,3	1778,7	1905,9	2128,3	1820,3	1801,1
Швейцарія	2827,4	3100,5	2771,6	3011,1	2902,1	3045,1	3146,3	3340,5	3100,2	3050,8
В. Британія	10150,0	10447,8	9060,2	8548,7	10520,2	9604,4	10055,4	10605,7	:	:

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних Eurostat [39]

Обсяги сільськогосподарського виробництва, млн євро*

Країна/Рік	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
ЄС	371101,5	362366,9	352646,9	346311,3	362366,6	360655,3	363329,3	355573,0	376462,8	426569,7
Бельгія	8253,8	7716,9	7697,2	7323,5	7557,1	7293,7	7653,2	7704,8	8451,7	9464,7
Болгарія	3832,7	3803,0	3495,1	3275,3	3269,3	3231,0	3087,9	2824,0	3637,7	3857,0
Чехія	4833,0	5038,8	4617,6	4723,9	4690,9	4642,7	4645,1	4693,5	5103,2	5572,4
Данія	10407,8	10297,2	9526,7	9304,6	10276,9	9430,0	10089,6	10349,7	10120,5	12126,2
Німеччина	56311,8	54455,7	48254,6	46940,8	50727,0	46170,4	49498,2	47679,3	47907,0	57250,3
Естонія	766,9	719,8	738,0	585,5	674,5	613,0	720,1	711,6	764,7	951,2
Ірландія	7296,1	6933,2	6493,5	6481,5	7349,2	7377,0	6991,4	7431,6	8391,4	9511,7
Греція	10075,4	10411,9	11110,5	10620,5	11439,8	11214,5	11400,8	11705,4	11905,3	12584,3
Іспанія	42710,0	42769,9	44176,4	46787,6	48376,0	49216,2	48181,6	47824,9	51653,8	55245,2
Франція	70079,7	70635,6	69600,2	64955,1	67190,2	70782,5	69782,4	66683,3	70916,4	81149,2
Хорватія	2341,0	1983,9	2032,1	2106,5	2080,9	2147,8	2192,6	2213,4	2463,1	2663,6
Італія	50853,4	47400,9	48437,2	46043,0	46832,6	48604,8	47697,9	47454,4	49496,3	55637,3
Кіпр	650,8	624,3	643,0	649,7	691,6	681,7	700,0	728,5	713,0	726,0
Латвія	1062,0	1043,3	1138,0	1036,1	1075,0	966,0	1163,9	1236,9	1208,7	1484,5
Литва	2418,6	2341,7	2457,2	2240,6	2378,8	2138,2	2298,5	2474,5	2489,6	3046,3
Люксембург	361,1	379,9	323,7	328,0	339,1	335,9	338,8	321,7	348,7	395,9
Угорщина	7626,9	7816,8	7672,5	7884,6	7629,2	7552,7	7554,5	7444,2	8147,2	8714,2
Мальта	118,2	110,8	108,2	104,4	98,1	95,1	97,3	91,6	90,4	93,6
Нідерланди	26706,9	25565,9	25080,2	25331,7	26597,8	25218,5	25354,6	24079,2	25352,2	28072,6
Австрія	6303,0	6142,5	5846,1	5808,6	6058,7	5979,6	5960,6	5987,0	6557,5	7664,2
Польща	23226,3	22586,2	21621,1	22579,6	23889,6	23478,3	24336,4	24578,1	25358,9	33041,2
Португалія	6611,3	6584,1	6795,8	6495,9	6900,2	6941,6	7181,1	7151,1	8101,2	8684,9
Румунія	15321,6	14174,9	12639,3	12480,4	13739,0	14493,4	14137,1	12087,8	14975,0	14278,3
Словенія	1118,3	1174,7	1213,0	1143,2	1076,4	1252,4	1184,1	1209,8	1135,2	1348,1
Словаччина	2208,2	2201,5	1983,3	2217,0	2184,5	2038,9	1939,8	1988,8	2067,1	2324,4
Фінляндія	3963,7	3731,0	3393,1	3386,2	3321,8	3364,5	3576,2	3347,8	3218,7	3948,5
Швеція	5289,9	5366,3	5303,8	5200,9	5594,9	5394,9	5565,7	5570,5	5888,4	6734,0
Ісландія	332,1	343,5	314,0	296,2	293,6	275,8	275,4	287,0	279,8	290,1
Норвегія	4405,5	4644,7	5091,2	5331,9	5043,6	4549,3	4869,6	5270,9	4668,8	4925,8
Швейцарія	7286,3	7792,9	7157,4	7540,5	7428,1	7510,7	7896,1	7961,2	7652,4	7779,0
В. Британія	26975,7	26479,3	24156,9	22934,5	25559,4	25419,7	25451,5	28889,3	:	:

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних Eurostaty [39]

Структура землекористування в країнах Європи*

Додаток АВ

Країна	Загальна площа	Сільськогосподарські землі				Лісогосподарські землі				Водне господарство			
		2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.
Австрія	83 878	28 531	28 675	28 367	26 027	31 982	32 069	34 167	36 326	191	223	175	105
Бельгія	30 666	16 349	16 263	15 594	13 681	6 101	6 477	6 778	6 974	32	131	130	14
Болгарія	110 996	:	53 739	49 816	45 642	:	39 643	41 950	42 716	:	389	451	562
Греція	131 694	52 946	56 309	55 580	39 166	36 482	27 924	27 744	37 721	620	559	534	737
Данія	42 925	28 335	27 507	27 216	26 299	5 416	4 880	5 119	5 910	229	60	20	138
Естонія	45 336	12 649	12 128	11 660	9 753	23 582	24 231	24 557	25 280	231	1 263	1 393	103
Ірландія	69 947	51 714	42 351	41 887	49 203	6 274	6 391	6 307	6 381	345	181	29	:
Іспанія	498 502	256 845	238 349	230 455	239 137	99 069	105 543	108 298	133 862	1 189	292	243	172
Італія	302 073	146 792	137 232	134 011	125 235	62 996	71 451	67 724	68 388	858	628	402	268
Кіпр	9 253	:	3 793	3 413	1 341	:	728	1 145	559	:	:	:	:
Латвія	64 586	21 305	20 168	19 143	19 690	32 567	33 833	34 033	33 373	1 011	711	61	556
Литва	65 284	35 164	34 272	33 149	29 146	22 651	23 622	23 788	24 378	799	650	621	921
Люксембург	2 595	1 354	1 330	1 326	1 321	828	850	913	889	:	:	:	:
Мальта	316	:	123	141	98	:	:	:	:	:	:	:	:
Нідерланди	37 378	21 115	20 461	20 327	18 179	1 670	1 705	1 323	3 156	1 051	129	:	22
Німеччина	357 569	186 400	186 136	182 139	165 950	103 791	102 584	103 939	109 761	1 420	1 114	770	456
Польща	311 928	167 933	159 989	155 117	147 841	92 361	98 334	103 238	107 486	2 200	1 596	927	1 145
Португалія	89 103	37 686	37 489	33 720	39 639	30 410	29 492	33 123	39 347	65	22	30	79
Румунія	238 398	:	141 690	138 787	127 628	:	76 788	79 354	80 338	:	3 143	2 325	1 521
Словаччина	49 035	20 642	20 032	19 791	18 627	20 410	21 037	21 082	21 454	244	239	182	18
Словенія	20 273	5 747	5 912	5 624	4 834	11 456	11 111	11 260	12 125	6	37	39	56
Угорщина	93 012	58 818	57 076	55 391	49 217	20 288	20 830	21 380	21 431	790	588	612	276
Фінляндія	338 411	25 991	25 599	25 047	22 817	211 180	215 720	213 188	212 318	13 129	7 720	1 690	326
Франція	549 060	294 571	289 620	289 367	273 646	141 638	136 098	133 250	152 013	2 397	2 027	2 063	1 124
Хорватія	56 594	:	:	15 920	15 054	:	:	18 369	18 097	:	:	296	350
Чехія	78 871	39 851	39 316	38 604	34 926	27 340	27 905	27 895	28 520	599	733	748	531
Швеція	447 424	37 487	35 678	35 440	30 058	252 155	251 955	256 301	253 166	10 346	13 801	6 202	9 397

Продовж. додатка АВ

Країна	Житлова забудова та обслуговування				Занедбані та невикористовуванні території				Видобувна промисловість кар'єри			
	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.
Австрія	3 759	3 791	3 966	3 727	:	16 631	14 565	12 949	99	194	158	210
Бельгія	5 110	4 614	4 890	4 534	:	1 517	1 310	1 271	70	73	65	71
Болгарія	:	2 146	2 701	2 042	:	13 347	13 829	15 362	:	140	232	322
Греція	2 718	3 383	3 947	3 165	:	39 891	40 325	36 875	283	312	298	358
Данія	4 901	5 191	5 010	4 831	:	3 699	3 863	2 419	35	16	45	43
Естонія	3 137	1 837	1 771	3 171	:	4 727	4 704	4 411	579	386	322	350
Ірландія	3 614	3 178	3 112	2 753	:	14 546	16 006	13 897	2 768	1 858	1 204	1 642
Іспанія	9 678	10 046	9 644	9 206	:	130 269	133 980	126 599	914	880	756	987
Італія	16 241	16 816	17 269	16 472	:	62 878	68 356	74 012	716	614	695	603
Кіпр	:	307	438	404	:	4 010	3 853	4 490	:	32	26	33
Латвія	2 127	2 718	2 569	2 710	:	5 833	7 359	6 935	399	414	330	353
Литва	2 574	2 161	2 504	2 488	:	2 902	3 276	3 109	131	206	204	203
Люксембург	203	194	171	146	:	31	52	35	:	:	:	:
Мальта	:	67	67	70	:	113	92	94	:	:	:	:
Нідерланди	6 887	7 206	7 510	6 591	:	3 692	4 431	1 976	48	48	50	10
Німеччина	33 394	33 542	34 310	32 159	:	15 125	15 891	11 717	1 894	1 599	1 649	1 995
Польща	14 517	17 249	18 674	17 830	:	25 846	24 632	17 401	807	740	851	1 000
Португалія	3 016	2 511	2 940	2 551	:	15 699	15 887	14 549	267	160	152	224
Румунія	:	4 297	4 096	4 877	:	9 131	9 983	14 149	:	271	274	142
Словаччина	2 481	2 065	2 050	2 096	:	4 302	4 586	3 778	102	64	77	111
Словенія	958	1 088	1 004	645	:	1 612	1 825	1 206	22	48	17	27
Угорщина	5 522	5 868	5 436	4 515	:	6 083	7 698	6 156	285	182	201	112
Фінляндія	21 075	30 041	39 171	27 820	:	50 266	50 529	62 314	1 537	1 560	1 534	1 612
Франція	38 290	37 473	38 188	36 635	:	62 737	65 880	49 213	1 024	1 088	1 037	1 278
Хорватія	:	:	1 432	1 549	:	:	18 900	19 569	:	:	76	7
Чехія	4 638	4 078	4 008	4 417	:	4 005	4 500	3 866	213	217	269	300
Швеція	28 133	58 455	54 715	36 465	:	80 694	86 735	103 939	655	504	530	423

Продовж. додатка АВ

Країна	Енергетика				Промисловість, виробництво				Будівництво			
	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2002 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.
Австрія	112	130	107	157	51	118	100	139	96	91	122	135
Бельгія	:	10	57	37	176	105	167	122	53	82	67	65
Болгарія	:	60	60	111	:	114	81	78	:	69	96	14
Греція	322	366	379	321	161	133	173	111	147	159	96	97
Данія	17	42	15	28	92	160	155	79	101	64	49	77
Естонія	132	169	178	83	27	26	52	51	36	:	:	62
Ірландія	96	179	30	23	44	56	23	73	127	14	42	15
Іспанія	689	1 358	1 341	1 132	584	425	454	491	593	667	486	173
Італія	293	540	523	592	1 120	1 044	1 149	934	777	803	517	416
Кіпр	:	14	9	8	:	:	:	4	:	53	23	32
Латвія	80	64	18	19	50	42	24	61	:	12	24	4
Литва	38	34	26	53	127	55	118	51	16	:	30	40
Люксембург	:	:	:	12	:	:	11	:	:	20	:	23
Мальта	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	4
Нідерланди	32	15	30	19	263	188	225	265	49	205	115	213
Німеччина	815	881	643	545	1 343	1 251	1 161	1 152	346	330	496	567
Польща	121	120	116	93	536	638	729	516	200	448	535	363
Португалія	122	100	190	439	121	125	176	121	176	167	66	88
Румунія	:	109	280	590	:	294	251	170	:	200	83	243
Словаччина	84	183	100	46	102	106	91	232	38	12	71	78
Словенія	:	12	28	5	48	34	37	33	49	38	9	13
Угорщина	69	79	27	13	342	277	246	189	83	9	36	156
Фінляндія	776	1 146	204	1 383	127	191	151	179	55	99	139	159
Франція	500	443	317	296	664	810	770	939	578	493	416	551
Хорватія	:	:	74	59	:	:	48	18	:	:	16	:
Чехія	29	55	58	117	297	328	316	241	37	56	57	155
Швеція	2 383	2 072	1 818	370	448	442	397	263	82	57	93	66

Продовж. додатка АВ

Країна	Транспорт, телекомунікація, розподіл енергії, зберігання, захисні роботи				Комерційні, фінансові, професійні та інформаційні послуги				Громадські послуги			
	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.
Австрія	1 923	1 932	2 146	2 601	138	166	181	133	186	215	272	246
Бельгія	1 495	1 358	1 581	1 891	235	207	172	194	509	346	339	234
Болгарія	:	1 144	1 501	2 144	:	108	136	88	:	168	434	326
Греція	2 569	2 291	2 326	3 274	176	287	260	204	208	305	374	268
Данія	1 299	1 347	1 612	1 990	332	340	333	312	367	402	362	390
Естонія	482	565	693	724	:	:	47	16	17	17	58	59
Ірландія	1 037	1 049	1 228	1 578	34	95	60	43	252	117	134	67
Іспанія	8 259	8 489	10 240	12 917	329	481	330	352	1 406	1 189	1 164	954
Італія	8 043	8 107	9 463	10 640	1 447	1 493	1 285	1 259	1 235	931	1 183	916
Кіпр	:	260	313	338	:	26	23	23	:	28	41	48
Латвія	798	745	1 007	1 108	35	37	73	55	60	46	102	32
Литва	1 036	940	1 139	1 250	74	72	110	33	69	8	115	104
Люксембург	130	160	122	144	:	:	:	:	9	23	18	49
Мальта	:	12	15	15	:	2	4	:	:	5	2	3
Нідерланди	3 618	3 353	3 153	4 644	214	337	372	524	446	439	500	417
Німеччина	14 442	14 217	15 988	18 808	1 817	2 220	1 989	2 023	4 455	4 176	4 297	4 231
Польща	6 774	6 218	6 701	8 626	668	608	645	477	1 645	2 125	2 050	2 148
Португалія	2 236	2 948	2 387	3 529	186	206	160	169	184	196	274	245
Румунія	:	2 337	2 788	5 122	:	109	75	206	:	218	203	476
Словаччина	756	785	813	1 124	45	25	25	17	586	328	371	566
Словенія	459	350	428	569	:	25	24	:	8	63	82	49
Угорщина	1 760	1 594	1 723	3 467	109	166	230	146	313	338	298	394
Фінляндія	5 904	4 682	5 750	6 805	121	244	172	245	900	1 430	1 374	891
Франція	16 195	17 367	16 989	19 418	1 477	1 119	882	1 329	3 445	3 498	3 689	3 790
Хорватія	:	:	1 316	1 271	:	:	62	95	:	:	110	280
Чехія	1 781	1 905	2 174	1 820	131	157	175	266	1 124	536	612	928
Швеція	5 296	5 805	7 043	9 986	236	251	307	305	1 192	4 846	6 073	6 072

Країна	Мстецтво, розваги та відпочинок				Житлова територія				Природоохоронні території			
	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.
Австрія	1 505	1 122	1 296	810	1 981	2 288	2 216	2 537	:	46	:	:
Бельгія	795	466	521	402	3 589	3 595	3 858	3 703	:	22	:	:
Болгарія	:	393	403	274	:	1 477	1 728	1 354	:	14	:	:
Греція	740	1 044	1 224	464	1 647	1 746	2 089	2 229	:	64	:	:
Данія	2 003	1 728	1 615	1 498	2 342	2 721	2 700	2 631	:	135	:	:
Естонія	2 413	945	749	2 206	748	875	917	889	:	17	:	:
Ірландія	1 559	893	736	371	1 812	2 073	2 182	2 272	:	40	:	:
Іспанія	1 982	2 046	1 995	1 997	5 988	6 330	6 155	5 903	:	80	:	:
Італія	2 887	2 831	3 211	2 670	10 714	11 561	11 591	11 628	:	175	:	:
Кіпр	:	33	58	49	:	220	316	284	:	19	:	:
Латвія	1 154	1 405	1 304	1 513	904	1 230	1 091	1 110	:	6	:	:
Литва	1 120	979	960	931	1 337	1 102	1 318	1 420	:	6	:	:
Люксембург	116	78	72	7	79	93	82	90	:	:	:	:
Мальта	:	9	16	10	:	52	45	56	:	:	:	:
Нідерланди	3 766	3 452	3 683	3 202	2 610	2 978	2 955	2 449	:	234	:	:
Німеччина	11 259	10 529	11 103	8 202	16 223	16 618	16 921	17 704	:	284	:	:
Польща	4 137	3 849	4 730	4 448	8 620	10 667	11 248	10 757	:	267	:	:
Португалія	408	206	268	270	2 238	1 904	2 238	1 867	:	9	:	:
Румунія	:	309	470	400	:	3 662	3 347	3 794	:	:	:	:
Словаччина	932	586	516	328	1 033	1 126	1 139	1 185	:	51	:	:
Словенія	487	487	371	176	470	514	527	420	:	4	:	:
Угорщина	1 656	1 881	1 336	1 065	3 555	3 483	3 572	2 911	:	56	:	:
Фінляндія	16 943	24 359	32 732	22 306	3 766	4 008	4 893	4 379	:	450	:	:
Франція	7 810	6 782	7 172	5 011	25 831	26 072	26 445	26 505	:	352	:	:
Хорватія	:	:	221	230	:	:	1 038	944	:	:	:	:
Чехія	1 213	1 103	978	557	2 236	2 282	2 243	2 665	:	48	:	:
Швеція	21 735	48 078	42 814	23 850	5 073	5 280	5 521	6 238	:	86	:	:

Продовж. додатка АВ

Країна	Інші землі				Очисні споруди та смітники			
	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.	2009 р.	2012 р.	2015 р.	2020 р.
Австрія	:	:	:	11	52	45	72	61
Бельгія	:	:	:	:	68	16	29	68
Болгарія	:	:	69	15	:	190	208	158
Греція	:	:	39	31	168	301	249	474
Данія	:	:	:	7	69	60	59	39
Естонія	:	:	:	5	:	:	16	:
Ірландія	:	:	17	:	18	103	61	22
Іспанія	:	:	806	702	2 710	2 072	1 800	2 233
Італія	:	:	80	116	328	285	388	1 126
Кіпр	:	:	:	:	:	33	28	21
Латвія	:	:	6	12	110	33	12	4
Литва	:	:	19	10	69	38	25	11
Люксембург	:	:	:	:	9	10	:	5
Мальта	:	:	:	:	:	:	:	:
Нідерланди	:	:	:	:	68	131	205	105
Німеччина	:	:	66	13	656	673	695	759
Польща	:	:	:	15	373	484	408	200
Португалія	:	:	20	41	144	126	156	214
Румунія	:	:	15	25	:	109	131	140
Словаччина	:	:	54	65	87	149	130	85
Словенія	:	:	:	:	14	29	6	45
Угорщина	:	:	48	:	542	363	214	109
Фінляндія	:	:	96	4	86	51	47	28
Франція	:	:	102	90	634	540	683	525
Хорватія	:	:	16	:	:	:	77	99
Чехія	:	:	62	4	324	228	184	160
Швеція	:	140	361	23	149	115	81	182

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних Eurostaty [39]

Структура землекористувань в Україні*

№ з/п рядка		Ш и ф р р я д к а	Кількість	Загальна
			власникі в	площа
			землі та	земель,
	Власники землі, землекористувачі та землі		земле-	всього
	державної власності, не надані у власність		користу-	(гр.3+21+
	або користування		вачів	34+63+
				66+67+72)
А	Б	В	1	2
	І. Землі, які входять до адміністративно-територіальних одиниць			
1	Сільськогосподарські підприємства (всього земель у власності і користуванні) (02+09+16)	01	19109	16985,4
1.1	Недержавні сільськогосподарські підприємства – всього (04+05+06+07+08)	02	17149	15857,3
1.1.0	у тому числі резервний фонд	03	X	5,1
1.1.1	Колективні сільськогосподарські підприємства	04	260	92,4
1.1.2	Сільськогосподарські кооперативи	05	902	852,8
1.1.3	Сільськогосподарські товариства	06	9227	10639,4
1.1.4	Підсобні сільські господарства недержавних підприємств, установ та організацій	07	532	55,9
1.1.5	Інші недержавні сільськогосподарські підприємства	08	6228	4216,8
1.2	Державні сільськогосподарські підприємства – всього (10+12+13+15)	09	1871	1118,1
1.2.1	Держгоспи всіх систем	10	169	351,7
1.2.1.1	у тому числі держгоспи оборони	11	15	18,7
1.2.2	Сільськогосподарські науково-дослідні установи і навчальні заклади	12	695	500,7
1.2.3	Підсобні сільські господарства державних підприємств, установ, організацій	13	588	123,4
1.2.3.1	у тому числі частин, підприємств, установ, організацій оборони	14	23	26,4
1.2.4	Інші державні сільськогосподарські підприємства	15	419	142,3
1.3	Міжгосподарські підприємства	16	89	10,0
2	Громадяни, яким надані землі у власність і користування (18+19+21+22+23+27+31+35+39+40)	17	25011705	20762,2
2.1	Селянські (фермерські) господарства	18	56859	4465,4
2.2	Ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	19	2378028	9376,4
2.2.1	у тому числі на земельних частках (паях)	20	1219320	5028,3
2.3	Особисті підсобні господарства	21	6689598	3721,8
2.4	Ділянки для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель (присадибні ділянки)	22	10521303	1732,7
2.5	Ділянки для садівництва (24+26)	23	2620336	219,2
2.5.1	Колективне садівництво	24	2329498	191,6
2.5.1.1	у тому числі землі загального користування	25	18662	13,8
2.5.2	Індивідуальне садівництво	26	290838	27,6

2.6	Ділянки для дачного будівництва (28+30)	27	46043	4,2
2.6.1	Кооперативне дачне будівництво	28	3419	0,4
2.6.1.1	у тому числі землі загального користування	29	32	
2.6.2	Індивідуальне дачне будівництво	30	42624	3,8
2.7	Ділянки для гаражного будівництва (32+34)	31	1139469	8,4
2.7.1	Кооперативне гаражне будівництво	32	905159	7,2
2.7.1.1	у тому числі землі загального користування	33	5608	0,8
2.7.2	Індивідуальне гаражне будівництво	34	234310	1,2
2.8	Ділянки для городництва (36+38)	35	1405878	175,1
2.8.1	Колективне городництво	36	528500	49,7
2.8.1.1	у тому числі землі загального користування	37	1894	0,8
2.8.2	Індивідуальне городництво	38	877378	125,4
2.9	Ділянки для здійснення несільськогосподарської підприємницької діяльності	39	154189	48,2
2.10	Ділянки для сінокосіння та випасання худоби	40	X	1010,8
3	Заклади, установи, організації (42+43+44+45+46+47+48+49+50+51+52+53+54+55+56+57+58)	41	172962	771,4
3.1	Органи державної влади та місцевого самоврядування	42	13259	82,0
3.2	Громадські організації	43	1508	4,7
3.3	Заклади науки, науково-дослідні та проектні організації	44	1062	8,3
3.4	Заклади освіти	45	25617	94,5
3.5	Заклади культурно-просвітницького обслуговування	46	11208	7,5
3.6	Релігійні організації	47	15383	9,9
3.7	Заклади фізичної культури та спорту	48	3456	7,9
3.8	Заклади охорони здоров'я	49	14128	18,3
3.9	Заклади соціального забезпечення	50	1013	7,6
3.10	Кредитно-фінансові заклади	51	3006	0,7
3.11	Заклади торгівлі	52	38259	25,2
3.12	Заклади громадського харчування	53	4044	0,9
3.13	Заклади побутового обслуговування	54	3397	1,1
3.14	Заклади комунального обслуговування	55	5208	44,2
3.15	Екстериторіальні організації та органи	56	95	0,2
3.16	Житлово-експлуатаційні організації	57	6978	88,1
3.17	Інші заклади, установи, організації	58	25341	370,3
4	Промислові та інші підприємства (60+61+62+63+64+65)	59	52158	539,8
4.1	Підприємства добувної промисловості	60	1772	139,5
4.2	Металургійні підприємства та підприємства з обробки металу	61	1119	67,7
4.3	Підприємства з виробництва та розподілу електроенергії	62	2763	57,0
4.4	Підприємства з виробництва будівельних матеріалів	63	3559	42,5
4.5	Підприємства харчової промисловості та з перероблення сільськогосподарських продуктів	64	5449	89,4
4.6	Підприємства інших галузей промисловості	65	37496	143,7
5	Підприємства та організації транспорту, зв'язку (67+68+69+70+71+72+73+74)	66	13331	643,5
5.1	Залізничного транспорту	67	1078	238,3

5.2	Автомобільного транспорту	68	5378	377,1
5.3	Трубопровідного транспорту	69	1036	6,7
5.4	Морського транспорту	70	115	2,7
5.5	Внутрішнього водного транспорту	71	119	1,6
5.6	Повітряного транспорту	72	214	9,5
5.7	Іншого транспорту	73	557	2,5
5.8	Зв'язку	74	4834	5,1
6	Частини, підприємства, організації, установи, навчальні заклади оборони (76+77+78+79+80+81+82)	75	5473	400,3
6.1	Міністерство оборони	76	1749	339,8
6.2	Міністерство внутрішніх справ	77	1622	11,8
6.3	Національна гвардія	78	9	10,0
6.4	Державний комітет у справах охорони державного кордону	79	276	6,8
6.5	Товариство сприяння обороні України	80	600	3,1
6.6	Іноземні військові формування	81	32	18,2
6.7	Інші військові формування	82	1185	10,6
7	Організації, підприємства і установи природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення (84+85+86+87)	83	10626	513,7
7.1	Природоохоронного призначення	84	260	463,0
7.2	Оздоровчого призначення	85	975	8,8
7.3	Рекреаційного призначення	86	8297	34,4
7.4	Історико-культурного призначення	87	1094	7,5
8	Лісогосподарські підприємства	88	888	8653,7
8.1	у тому числі військові лісгоспи	89	16	70,6
9	Водогосподарські підприємства	90	1028	255,8
10	Спільні підприємства, міжнародні об'єднання і організації з участю українських, іноземних юридичних та фізичних осіб	91	1195	75,4
11	Підприємства, що повністю належать іноземним інвесторам	92	315	14,8
12	Землі запасу та землі, не надані у власність та постійне користування в межах населених пунктів (які не надані у тимчасове користування) (94+95+96+97)	93	X	10738,9
12.1	Землі запасу	94	X	5148,0
12.2	Землі резервного фонду, не надані в постійне користування	95	X	866,9
12.3	Землі, не надані у власність або постійне користування в межах населених пунктів	96	X	776,7
12.4	Землі загального користування	97	X	3947,3
12.0	Крім того, землі запасу та землі, не надані у власність та постійне користування в межах населених пунктів (які надані у тимчасове користування)	98	X	3441,1
13	Всього земель, які входять до адміністративно-територіальних одиниць (01+ 17+41+59+66+75+83+88+90+91+92+93)	99	25288806	60354,9
13.0	У тому числі землі за межами адміністративно-територіальних одиниць (-)	100	X	2,2
14	Крім того, землі, які входять до інших адміністративно-територіальних одиниць (+)	101	X	2,2
15	ВСЬОГО ЗЕМЕЛЬ в межах адміністративно-територіальних одиниць (99-100+101)	102	X	60354,9

Примітка. *Дані Держгеокадастру [218]

Рейтинг країн на основі ВВП, що залежить від BED*

Ознака	Країна	Частка нестійких екосистем, %	Частка стійких екосистем, %	Залежність ВВП
10 країн з найвищою залежністю ВВП від екосистеми	Кенія	6	1	1,00
	В'єтнам	5	7	0,89
	Пакистан	26	3	0,88
	Індонезія	3	37	0,80
	Нігерія	18	1	0,77
	Ірак	21	0	0,75
	Оман	7	3	0,72
	Марокко	27	2	0,71
	Індія	28	2	0,71
	Алжир	18	1	0,70
10 країн з найнижчою залежністю ВВП від екосистеми	Данія	10	0	0,30
	Швейцарія	0	4	0,29
	Нідерланди	5	2	0,27
	Франція	4	2	0,26
	Бельгія	23	0	0,25
	США	12	8	0,24
	Кіпр	47	0	0,24
	Мальта	100	0	0,23
	Великобританія	4	1	0,21
	Люксембург	1	1	0,10

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [12]

Рейтинг країн на основі частки недоторканих екосистем*

Ознака	Країна	Частка нестійких екосистем, %	Частка стійких екосистем, %	Залежність ВВП
20 країн з найвищою часткою вразливих екосистем	Мальта	100	0	0,23
	Ізраїль	53	0	0,30
	Бахрейн	50	0	0,43
	Кіпр	47	0	0,24
	Казахстан	43	0	0,54
	Пд. Африка	40	0	0,40
	Греція	35	0	0,41
	Австралія	34	2	0,30
	Сінгапур	33	0	0,35
	Індія	28	2	0,71
	Марокко	27	2	0,71
	Пакистан	26	3	0,88
	Туреччина	24	1	0,56
	Мексика	24	4	0,44
	Іспанія	23	1	0,36
	Бельгія	23	0	0,25
	Ірак	21	0	0,75
	Італія	21	2	0,35
	Туніс	18	1	0,64
	Алжир	18	1	0,70
20 країн з найвищою часткою неушкоджених екосистем	Перу	4	55	0,63
	Колумбія	1	45	0,54
	Бразилія	4	42	0,41
	Еквадор	4	40	0,65
	Індонезія	3	37	0,80
	Канада	3	30	0,34
	Малайзія	0	29	0,63
	Латвія	0	26	0,36
	Фінляндія	0	20	0,39
	Росія	4	19	0,52
	Швеція	0	18	0,31
	Японія	4	18	0,37
	Н. Зеландія	2	18	0,36
	Естонія	2	14	0,39
	Австрія	0	13	0,41
	Ангола	1	13	0,53
	Словенія	0	12	0,47
	Литва	0	11	0,45
	Польща	1	11	0,43
	Хорватія	1	11	0,43

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [12]

Частка сільсько- та лісгосподарських земель у Natura 2000, %*

Країна	% с.-г. земель в Natura 2000		% лісів в Natura 2000	
	С.-г. землі	С.-г. угіддя та пасовища	Лісові землі	Ліс та чагарники
Бельгія	7,1	7,2	35,1	35,0
Болгарія	19,3	22,4	54,0	53,2
Чехія	6,1	6,6	26,1	27,5
Данія	4,3	4,7	15,8	15,9
Німеччина	10,2	10,6	25,6	25,6
Естонія	4,1	5,7	17,1	18,3
Ірландія	3,2	3,7	19,7	18,7
Греція	14,1	18,7	39,7	38,3
Іспанія	13,8	16,8	41,5	40,6
Франція	7,1	8,3	18,9	18,9
Хорватія	22,3	25,7	45,7	45,0
Італія	7,8	10,8	30,1	30,5
Кіпр	5,6	6,1	57,0	50,6
Латвія	6,5	6,6	13,7	12,3
Литва	4,6	4,6	24,4	24,1
Люксембург	21,1	21,1	41,9	42,0
Угорщина	11,9	14,7	43,3	40,3
Мальта	7,9	7,9	31,0	31,0
Нідерланди	2,9	4,3	37,5	37,4
Австрія	9,1	11,5	13,5	13,4
Польща	11,4	11,5	35,1	34,7
Португалія	17,5	18,1	18,6	19,9
Румунія	11,1	12,7	38,5	38,6
Словенія	21,4	23,2	44,4	45,4
Словаччина	15,3	16,0	45,8	46,2
Фінляндія	0,7	1,2	11,0	10,2
Швеція	1,9	4,1	8,7	7,6
ЄС-27	9,3	11,0	23,4	22,9
Велика Британія	0,9	2,5	6,7	6,6

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [89]

Структура природоохоронних комплексів, %*

Країна	Ліси	Агросистеми	Забудовані території	Водно-болотні угіддя	Сухі тер-ї	Води
Австрія	50,9	27,2	2,1	0,5	17,6	1,7
Бельгія	56,2	31,8	4,8	1,8	3,3	2,2
Болгарія	55,9	38,4	2,1	0,1	2,2	1,2
Греція	49,3	30,0	1,6	0,3	17,2	1,7
Данія	23,6	54,4	1,1	3,3	8,3	9,3
Естонія	60,0	12,0	0,2	14,9	0,5	12,4
Ірландія	15,7	17,4	0,2	44,5	11,0	11,2
Іспанія	50,2	26,8	0,7	0,1	21,0	1,1
Італія	54,1	28,9	1,5	0,2	13,8	1,5
Кіпр	52,3	25,6	3,4	0,0	18,3	0,3
Латвія	64,7	23,6	1,3	6,2	0,2	4,0
Литва	65,3	24,6	1,5	2,5	0,1	6,0
Люксембург	44,4	51,8	3,2	0,0	0,1	0,6
Мальта	1,4	45,8	4,1	0,0	48,7	0,0
Нідерланди	26,9	23,8	2,5	2,9	3,8	40,1
Німеччина	51,8	41,5	2,5	0,6	1,0	2,6
Польща	52,0	40,7	3,1	0,8	0,4	3,0
Португалія	44,2	36,5	2,0	0,3	16,0	1,0
Румунія	56,8	31,5	0,9	1,9	2,4	6,5
Словаччина	73,9	23,1	1,2	0,1	0,8	0,9
Словенія	75,7	17,9	1,5	0,0	4,3	0,5
Угорщина	43,0	45,4	1,0	3,1	1,0	6,6
Фінляндія	53,5	2,1	0,3	15,7	14,3	14,1
Франція	47,1	41,1	3,2	0,4	7,1	1,1
Хорватія	61,8	27,1	2,0	0,6	6,5	2,1
Чехія	64,2	30,6	3,0	0,2	0,5	1,5
Швеція	44,1	4,7	0,4	9,7	28,2	12,9
ЄС-27	49,6	29,8	1,9	4,1	9,2	5,4
Україна	55,9	4,6	0,3	10,5	9,0	19,8

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних [209]

**Шкала для оцінки екологічного стану агроландшафтів
за співвідношенням угідь**

Екотип території	Питома вага в групі угідь Р+ЕСУ, %		Агроекологічний стан території	Оцінка, бал
	Р	ЕСУ		
0	<20	>80	оптимальний	1
I	21–36	64–80	добрий	2
II	37–55	45–63	задовільний	3
III	56–70	30–44	незадовільний	4
IV	>70	<30	критичний	5

Оцінка екологічного стану території за показниками K_{ec} та K_{an}

Коефіцієнт екологічної стабільності, K_{ec}	Екологічний стан	Коефіцієнт антропогенного навантаження, K_{an}	Рівень антропогенного навантаження
$\leq 0,33$	екологічно нестабільна	4,1–5,0	високий
0,34–0,50	слабко стабільна	3,1–4,0	підвищений
0,51–0,66	середньо стабільна	2,1–3,0	середній
$\geq 0,67$	екологічно стабільна	1,0–2,0	низький

Примітка. *Згідно з джерелом [439]

**Фінансування охорони біорізноманіття та відтворення ландшафтів
у розрізі країн – членів ЄС та України, млн дол. США (2015–2020 рр.)***

Країна	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Австрія	79,64	89,98	82,17	87,56	91,30	89,10
Бельгія	232,43	277,75	286,88	241,23	305,80	322,85
Болгарія	4,95	0,88	7,26	4,18	6,49	3,52
Греція	4,40	4,40	4,40	4,40	4,40	3,30
Данія	597,19	617,32	593,23	631,18	596,09	644,71
Естонія	26,95	25,52	52,47	25,19	32,34	26,73
Ірландія	316,36	301,95	294,25	322,19	299,86	306,79
Іспанія	1 194,60	1 076,90	1 067,00	1 093,40	1 057,10	1 114,30
Італія	2 519,00	2 333,10	2 175,80	2 162,60	2 436,50	2 492,60
Кіпр	1,32	1,21	1,10	1,43	2,20	5,94
Латвія	6,93	6,82	9,35	11,55	8,36	9,02
Литва	16,50	8,80	16,17	26,95	25,63	19,69
Люксембург	55,99	58,96	60,61	63,58	73,59	75,79
Мальта	20,02	21,01	24,97	31,24	46,09	39,82
Нідерланди	730,40	929,50	916,30	1 112,10	1 199,00	1 197,90
Німеччина	1 590,60	1 641,20	1 774,30	1 764,40	1 964,60	2 135,10
Польща	104,94	110,55	126,61	111,10	127,05	157,52
Португалія	181,28	151,91	186,78	177,87	187,99	198,66
Румунія	5,06	6,49	0,44	0,55	0,55	0,44
Словаччина	81,95	43,12	34,87	44,66	61,71	69,63
Словенія	26,29	26,73	30,47	41,36	23,32	25,52
Угорщина	91,30	67,98	72,60	77,66	101,97	88,33
Фінляндія	89,10	77,00	73,70	81,40	88,00	151,80
Франція	2 074,60	1 883,20	1 890,90	2 060,30	2 157,10	2 180,20
Хорватія	77,77	82,72	78,10	75,24	83,38	92,95
Чехія	430,21	385,88	442,86	542,52	535,92	550,22
Швеція	161,92	224,07	213,51	244,75	182,60	173,03
ЄС	397,10	387,22	389,52	408,91	433,29	450,94
Україна	14,84	22,00	34,98	32,27	43,38	49,60

Примітка. *Сформовано автором із використанням даних Eurostaty [39]

Національні витрати на створення 1 га екомереж, дол. США/га*

Країна	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Австрія	54,8	52,1	52,7	55,3	62,8	70,9	64,7	67,9	70,8	69,1
Бельгія	599,6	582,3	619,8	829,5	598,0	714,6	737,1	620,0	785,9	829,1
Болгарія	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	0,2	1,9	1,1	1,7	0,9
Греція	3,0	2,5	2,8	3,4	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	0,9
Данія	1111,9	1156,3	1667,1	1724,7	1661,6	1717,6	1650,6	1745,5	1658,6	1793,9
Естонія	38,0	53,7	45,5	33,6	33,3	31,6	64,7	31,1	39,9	33,0
Ірландія	411,3	429,3	340,2	324,6	342,9	327,3	318,8	349,1	325,0	332,6
Іспанія	134,2	99,2	82,1	84,1	86,7	78,1	77,3	79,2	76,5	80,7
Італія	482,0	450,3	432,6	423,5	440,6	408,1	380,0	377,6	425,5	434,6
Кіпр	8,1	8,1	8,1	8,0	8,0	7,3	6,7	8,6	13,2	35,4
Латвія	5,5	5,6	5,8	7,4	9,3	9,2	12,6	15,5	11,2	12,1
Литва	19,8	27,6	30,0	32,8	20,8	10,9	20,0	33,3	31,5	24,1
Люксембург	922,9	985,3	1226,4	844,6	797,6	839,9	863,4	905,7	1048,3	1079,6
Мальта	4695,1	4534,1	4829,3	4936,6	4882,9	5124,4	6090,2	7438,1	10973,8	9481,0
Нідерланди	1549,5	1526,1	1619,3	1236,0	1323,7	1683,9	1659,4	2013,9	2171,3	2180,0
Німеччина	241,1	246,5	257,5	281,5	288,3	297,3	321,4	319,6	355,7	386,6
Польща	27,9	18,3	20,2	14,9	17,2	18,1	20,7	18,2	20,8	25,7
Португалія	120,0	98,7	98,9	85,8	95,4	79,9	98,3	93,6	99,1	104,7
Румунія	0,2	0,2	0,2	0,1	0,9	1,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Словаччина	34,0	37,8	32,8	29,8	56,7	29,9	23,8	30,5	42,2	47,6
Словенія	90,3	58,7	38,4	35,0	34,3	34,8	39,7	53,9	30,4	33,3
Угорщина	28,4	29,3	34,1	43,1	45,8	34,1	36,4	38,9	51,1	44,3
Фінляндія	21,0	22,8	24,1	23,0	21,0	18,1	17,3	19,2	20,7	35,7
Франція	262,8	285,4	291,9	287,5	296,5	267,1	267,7	291,2	304,4	306,9
Хорватія	15,6	16,3	26,9	27,9	37,6	40,0	37,7	36,3	40,2	44,9
Чехія	435,0	483,0	504,6	446,7	388,9	346,1	397,3	486,7	480,7	493,5
Швеція	24,3	25,4	38,1	25,7	29,3	40,5	38,4	44,0	32,8	31,2
ЄС – 27	145,7	139,5	140,7	138,0	141,0	137,3	137,9	144,7	153,1	159,3

Примітка. *Розраховано автором із використанням даних [40]

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Монографії**

1. Мартин А. Г., Гунько Л. А., **Чумаченко О. М.**, Колганова І. Г., Баранцов Б. В. Земельна політика Європейського співтовариства: принципи, проблеми, реалізація: монографія. Київ, 2017. 160 с. *(Здобувачем проаналізовано сучасну структуру землекористувань у країнах – членах Європейського Союзу).*

2. Чумаченко О. М. Теоретичні засади оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному та екологічному вимірах: монографія. Київ, 2022. 608 с.

Статті в наукових виданнях,**включених до Переліку наукових фахових видань України**

3. **Чумаченко О. М.**, Кривов'яз Є. В. Європейські підходи до оцінювання стану ландшафтів. Приазовський економічний вісник. 2018. № 5 (10). С. 294–298. *(Здобувачем проведено аналіз та здійснено критичну оцінку стану природних ландшафтних систем, підданих антропогенному впливу, а також територій із різним рівнем урбанізації в межах країн – членів Європейського Союзу).*

4. **Чумаченко О. М.**, Кривов'яз Є. В. Особливості використання потенціалу природних територій країн ЄС. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Вип. 22. Ч. 3. С. 108–111. *(Здобувачем обґрунтовано сучасний стан ландшафтів країн Європи, проведено аналіз стану природних і антропогенних систем, приведено порівняльні показники ландшафтного різноманіття деяких країн, охарактеризовано залежність індексів різноманітності Шеннона та фактичного стану територій, які підлягають оцінці).*

5. **Чумаченко О. М.**, Кривов'яз Є. В. Особливості використання земельних ресурсів європейських країн. Формування ринкових відносин в Україні. 2019. № 9 (220). С. 88–96. *(Здобувачем проведено аналіз структури*

земельного фонду європейських країн та аналіз сільськогосподарського, лісгосподарського, житлового й інших типів (видів) землекористувань і землеволодінь країн – членів ЄС, порівнюючи із Україною, а також проаналізовано стан і насиченість інфраструктурними об'єктами досліджуваних територій).

6. Чумаченко О. М., Кривов'яз Є. В. Економічна оцінка геодезичних робіт на місцевому рівні. Формування ринкових відносин в Україні. 2019. № 10. С. 97–104. *(Здобувачем розроблено й обґрунтовано напрями удосконалення ціноутворення на геодезичні вишукування при складанні документації із землеустрою для підвищення ефективності використання земель).*

7. Чумаченко О. М., Кривов'яз Є. В., Колганова І. Г. Відновлення забруднених боєприпасами земель: техніко-економічні та екологічні аспекти. Економіка природокористування і сталий розвиток. 2020. № 8 (27). С. 79–86. *(Здобувачем обґрунтовано ризики та екологічні наслідки при забрудненні території залишками боєприпасів).*

8. Чумаченко О. М., Кривов'яз Є. В., Грегуль В. І. Екологічні наслідки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Збалансоване природокористування. 2020. № 4. С. 114–124. *(Здобувачем виділено чинники інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та визначено їх вплив на навколишнє середовище).*

9. Чумаченко О. М., Висідалко А. А., Дзюбенко А. В. Земельно-ресурсний потенціал країни як основа розвитку органічного землеробства. Агроекологічний журнал. 2020. № 4. С. 144–152. *(Здобувачем обґрунтовано роль земельних ресурсів у процесі розвитку органічного землеробства).*

10. Чумаченко О. М. Проблеми глобалізації та формування європейського земельно-ресурсного простору. Формування ринкових відносин в Україні. 2020. № 10 (233). С. 103–109.

11. Чумаченко О. М. Роль землекористування у забезпеченні екологічної та продовольчої безпеки Європи. Формування ринкових відносин в Україні. 2020. № 12 (235). С. 100–109.

12. **Чумаченко О. М.**, Кривов'яз Є. В. Вплив деградаційних процесів на грошову оцінку земель сільськогосподарського призначення. Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. 2020. Вип. 97. Ч. 2. С. 45–52. *(Здобувачем обґрунтовано показники деградації земель сільськогосподарського призначення в сучасній системі землекористування та пораховано втрати від деградації земель).*

13. Чумаченко О. М. Платність природокористування європейських країн. Формування ринкових відносин в Україні. 2021. № 2 (237). С. 77–83.

14. Чумаченко О. М. Особливості землеволодіння та правовий статус земель європейських країн. Формування ринкових відносин в Україні. 2021. № 4 (239). С. 69–76.

15. Чумаченко О. М. Особливості перерозподілу рентних платежів через оподаткування земель та нерухомості. Економіка природокористування і сталий розвиток. 2020. № 9 (28). С. 88–94.

16. Гетманьчик І. П., **Чумаченко О. М.**, Колганова І. Г. Поняття та сутнісні ознаки природоохоронного землекористування. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2021. № 2 (27). С. 42–51. *(Здобувачем обґрунтовано особливості формування системи природоохоронних заходів у системі сучасного землекористування).*

17. **Чумаченко О. М.**, Кривов'яз Є. В., Остапенко В. С. Використання земельно-ресурсного потенціалу в умовах спільної аграрної політики ЄС. Формування ринкових відносин в Україні. 2021. № 12 (247). С. 91–100. *(Здобувачем досліджено структуру земельних відносин, що склалася, визначено, що вона базується на принципах та гарантіях права на землю, а також встановлено, що європейській практиці управління земельними відносинами притаманні такі основні форми власності на землі: приватна, державна і колективна).*

18. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В., Жук О. П. Європейський досвід формування земельно-ресурсного потенціалу в умовах глобалізації. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2021. № 4. С. 27–36. *(Здобувачем встановлено інвестиційно привабливі регіони, соціально-економічні та політичні умови яких сприяють захопленню земель з боку іноземних інвесторів; обґрунтовано джерела продовольчої безпеки країн із розвиненими економіками; визначено особливості формування земельного-ресурсного простору європейських країн-неоколоніалістів; визначено підхід неоколоніалізм (корпоративний колоніалізм) як класичний європейський колоніалізм, що має на меті всебічну експлуатацію природних ресурсів, робочої сили та ринків для отримання надприбутків).*

19. Чумаченко О. М. Оцінка просторової забезпеченості збереження біологічного різноманіття та екосистемних функцій територій Європи. Формування ринкових відносин в Україні. 2022. № 4 (251). С. 60–68.

20. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В., Остапенко В. С. Поняття земельно-ресурсного потенціалу у економіці природокористування. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2022. № 2. С. 85–96. *(Здобувачем проаналізовано термінологічний апарат економіки природокористування та запропоновано авторське тлумачення поняття земельно-ресурсного потенціалу).*

21. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В., Кустовська О. В., Колганова І. Г. Природоохоронні території як основа збереження біорізноманіття та надання екосистемних послуг у Європі: оцінка внеску України. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2022. № 3. С. 27–33. *(Здобувачем проведено аналіз структури природоохоронних територій у Європі та визначено напрями щодо нарощування площ останніх; визначено, що в більшості розвинених країн основу таких територій становлять: ліси, природні пасовища, чагарники, водяні та водно-болотні угіддя, землі без рослинного покриву; встановлено, що перспективне включення чи надання статусу цим природоохоронним територіям і екомережам складає значний*

потенціал для збереження природи та покращення збереження біорізноманіття і надання екосистемних послуг).

22. **Чумаченко О. М.,** Кустовська О. В., Кривов'яз Є. В., Колганова І. Г., Кольоса Л. Л. Захоплення вартості земель як ефективний інструмент управління землекористуванням: аналіз досвіду країн Європи та перспектив в Україні. Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. 2023. № 2. С. 27–33. *(Здобувачем обґрунтовано необхідність застосування інструментарію захоплення вартості земель як одного із головних економічних важелів управління земельними ресурсами; встановлено, що українська система управління земельними ресурсами недостатньою мірою сприяє реалізації інструментарію, особливо що стосується перспектив політичної, юридичної, економічної, соціальної та культурної інтеграції України до європейського простору).*

**Статті в періодичних наукових виданнях,
включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України
та/або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних
Web of Science Core Collection та/або Scopus**

23. Kryvoviaz E., Openko I., Tykhenko R., Shevchenko O., Tykhenko O., Tsvyakh O., **Chumachenko O.** Recovery of losses for inappropriate use of land. Scientific Papers. Series E. Land Reclamation, Earth Observation & Surveying, Environmental Engineering. 2020. Vol. 9. P. 175–182. *(Здобувачем запропоновано теоретико-методологічні засади формування економічного механізму для забезпечення екологічнобезпечного використання земельних ресурсів).*

24. **Chumachenko O.,** Openko I., Kryvoviaz Ye., Zhuk O. Modeling of indicators of economic efficiency of sectoral land use. Scientific Papers. Series E. Land Reclamation, Earth Observation & Surveying, Environmental Engineering. 2022. Vol. 11. P. 95–106. *(Здобувачем запропоновано алгоритм оцінки впливу структури землекористування на формування валового внутрішнього продукту країн Європи).*

25. **Chumachenko O.**, Kustovska O., Tymoshevskiy V., Kolhanova I., Kaminetska O. The recultivation of the agricultural land, that was deteriorated during hostilities in the east of Ukraine. Amazonia Investiga. 2022. Vol. 11. Issue 56. P. 159–168. *(Здобувачем запропоновано алгоритм оцінки впливу військових протистоянь на стан земель, проаналізовано сучасні підходи щодо рекультивції земель, порушених внаслідок ведення бойових дій).*

26. **Chumachenko A.**, Medynska N., Horbachova O., Mykhailyshyn L., Korovchuk Y. Development of European Land Resource Potential in the Conditions of Globalization. Review of Economics and Finance. 2023. Vol. 21. Issue 1. P. 376–382. URL: <https://refpress.org/ref-vol21-a38/>. *(Здобувачем проведено аналіз структури землекористування країн Європи та обґрунтовано особливості захоплення земель як глобальної форми неокolonіалізму).*

27. Openko I., Tykhenko R., Tsvyakh O., Shevchenko O., Stepchuk Ya., Rokochinskiy A., Volk P., Zhyla I., **Chumachenko O.**, Kryvoviaz Ye., Horodnycha A. Improvement of economic mechanism of rational use of forest resources using discrete mathematics method. Engineering for rural development. Jelgava. 2023. P. 544–552. URL: <https://www.tf.llu.lv/conference/proceedings/2023/Papers/TF114.pdf>. *(Здобувачем запропоновано алгоритм використання лісових ресурсів з одночасним науково обґрунтованим встановленням взаємозв'язків між елементами економіко-математичної моделі раціонального використання лісових ресурсів).*

Стаття в науковому виданні іншої держави

28. Koshel A., **Chumachenko A.** Problems of the Transition to a Mass Market Valuation of Land in the Countries of Eastern Europe. Międzynarodowa Konferencja Naukowa Nieruchomość w przestrzeni 4 Bydgoszcz, European Journal of Science and Research. 2019. № 1. P. 35–43. *(Здобувачем обґрунтовано проблеми переходу від нормативної до масової оцінки земель у країнах Східної Європи).*

Тези наукових доповідей

29. Чумаченко О. М. Європейський досвід охорони земель від деградації. Біоресурси планети і біобезпека навколишнього середовища: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 5–6 листопада 2013 р.: тези доповіді. Київ, 2013. С. 250–252.

30. Чумаченко О. М. Особливості ландшафтного різноманіття в країнах ЄС. Вплив біоекономіки на просторовий розвиток територій: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 14–15 вересня 2018 р.: тези доповіді. Київ, 2018. С. 261–266.

31. Чумаченко О. М. Використання методів математичного моделювання в землевпорядкуванні – суть, завдання, перспективи. Модернізація та суспільний розвиток економіки держави та регіонів: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 25–26 травня 2018 р.: тези доповіді. Київ, 2018. С. 135–137.

32. Чумаченко О. М. Особливості прояву деградації земель в Європі. Актуальні проблеми землеустрою у сільському господарстві: глобальний, національний та регіональний аспекти: Міжнародна науково-практична конференція, м. Умань, 2018 р.: тези доповіді. Умань, 2018. С. 98–101.

33. Чумаченко О. М. Оцінка земельно-ресурсного потенціалу країн ЄС. Грошова оцінка земель в Україні: здобутки, проблеми, перспективи: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 8–9 листопада 2018 р.: тези доповіді. Київ, 2018. С. 79–81.

34. **Чумаченко О. М.,** Захарченко Д. А. Сучасні проблеми обліку земель оборони. Системна взаємодія кадастрів: проблемні питання методологічного, інституційного та інформаційного забезпечення: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 29–30 березня 2019 р.: тези доповіді. Київ, 2019. С. 154–156 (*Здобувачем проведено оцінку стану структури землекористування земель оборони*).

35. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В. Земельно-ресурсний потенціал країни як основа розвитку органічного землеробства. Економічні проблеми

сучасності та стратегії інноваційного розвитку національної економіки: Міжнародна науково-практична конференція, м. Львів, 22 серпня 2020 р.: тези доповіді. Львів, 2020. С. 95–98 (*Здобувачем проведено оцінку стану земель під органічним землеробством європейських країн*).

36. Чумаченко О. М., Висідалко А. А. Проблемні аспекти в запровадженні органічного землеробства в Україні. Управління та раціональне використання земельних ресурсів в новостворених територіальних громадах: проблеми та шляхи їх вирішення. IV Всеукраїнська науково-практична конференція. м. Херсон, 04–05 березня 2020 року: тези доповіді. Херсон, 2020. С. 343–344. (*Здобувачем проведено аналіз стану земель під органічним землеробством в Україні*).

37. Чумаченко О. М., Захарченко Д. А. Актуальні проблеми обліку земель оборони. Управління та раціональне використання земельних ресурсів в новостворених територіальних громадах: проблеми та шляхи їх вирішення. IV Всеукраїнська науково-практична конференція, м. Херсон, 04–05 березня 2020 року: тези доповіді. Херсон, 2020. С. 345–347. (*Здобувачем проведено аналіз стану земель під землями оборони України*).

38. Чумаченко О. М. Використання земель в європейських країнах. Сучасна землевпорядна наука: сьогодення та перспективи, м. Біла Церква, 11–12 березня 2020 року: тези доповіді. Біла Церква, 2020. С. 37–39.

39. Чумаченко О. М. Екологічні наслідки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Формування сталого землекористування: проблеми та перспективи. I Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 19–20 листопада 2020 року: тези доповіді. Київ, 2020. С. 71–74.

40. Чумаченко О. М. Проблеми використання прибережних територій. Європейський земельний курс та водна політика України в умовах глобальних кліматичних змін: Національна науково-практична конференція, м. Київ, 31 березня 2021 року: тези доповіді. Київ, 2021. С. 81–84.

41. **Чумаченко О. М.,** Кривов'яз Є. В., Жук О. П. Особливості регулювання ринку земель: національний та європейський досвід. Виклики сучасного землеустрою: дигіталізація, технологічні зміни та економічні трансформації: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 16–17 вересня 2021 року: тези доповіді. Київ, 2021. С. 81–85. *(Здобувачем проведено аналіз ринку земель країн Європи).*

42. Чумаченко О. М. Деякі аспекти оцінки ландшафтного різноманіття європейських країн. Екологічна безпека та збалансоване природокористування в агропромисловому виробництві: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 7–8 липня 2022 року: тези доповіді. Київ, 2022. С. 377–380.

43. **Chumachenko O.,** Openko I., Kryvoviaz Y., Tykhenko R., Tsvyakh O., Shevchenko O., Zhuk O. Economic analysis of land use in European countries. Economic Science for Rural Development 2023: 24th International Scientific Conference. May 10–12 2023. P. 516–527. URL: https://www.researchgate.net/publication/377754605_Economic_analysis_of_land_use_in_European_countries. *(Здобувачем розроблено механізми визначення залежності економічної ефективності використання земель у секторальному землекористуванні).*

44. Чумаченко О. М. Екологічні наслідки військових протистоянь у східній Європі. Продовольча та екологічна безпека в умовах війни та повоєнної відбудови: виклики для України і світу: Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 25 травня 2023 року: тези доповіді. Київ, 2023. С. 363–365.

45. Чумаченко О. М. Захоплення вартості земель та його інструментарій. Планування та використання територій в контексті інклюзивного розвитку: Міжнародна науково-практична конференція: м. Харків, 17–18 березня 2023 року: тези доповіді. Харків, 2023. С. 146–149.

Погоджую

Проректор з науково-педагогічної
роботи та розвитку

 Кваша С.М.
 «29» березня 2024 р

Затверджую

Проректор з науково-педагогічної
роботи

 Тонха О.Л.
 «29» березня 2024 р

АКТ

про впровадження/використання результатів
докторської дисертаційної роботи
у навчальний процес

Даним актом стверджується, що результати дисертаційної роботи на тему:
«Теоретичні засади оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в
економічному та екологічному вимірах»

що представлена на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.06 – економіка природокористування та охорони навколишнього середовища виконаної Чумаченком Олександром Миколайовичем впроваджено у навчальну програму при викладанні дисциплін «Землеустрій» та «Історія земельних відносин і землеустрою».

Сформовані у дисертаційному дослідженні теоретико-методичні підходи щодо оцінки земельно-ресурсного потенціалу територій, визначення ролі землекористування у забезпеченні екологічної та продовольчої безпеки, проведення земельних реформ та їх вплив на економічні, екологічні та військово-політичні аспекти формування земельних відносин у європейських країнах використовуються у навчальному процесі при підготовці лекційного матеріалу з дисциплін «Землеустрій» та «Історія земельних відносин і землеустрою» на кафедрі землепорядного проектування для підготовки фахівців ОС «Бакалавр» за спеціальністю 193 – «Геодезія та землеустрій» у Національному університеті біоресурсів і природокористування України.

Декан факультету землепорядкування
д.е.н., проф.

Тарас СВСЮКОВ

Завідувач кафедри
землепорядного проектування
д.е.н., проф. член-кореспондент
НААН України

Андрій МАРТИН

МІНІСТЕРСТВО ЗАХИСТУ ДОВКІЛЛЯ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ
(МІНДОВКІЛЛЯ)

вул. Митрополита Василя Липківського, 35, м. Київ, 03035, тел.: (044) 206-31-00, (044) 206-31-15,
факс: (044) 206-31-07, E-mail: info@merg.gov.ua, ідентифікаційний код 43672853

22.03.2024

На № _____

**Довідка
про впровадження результатів докторської дисертаційної роботи**

Даною довідкою підтверджується, що результати дисертаційної роботи на тему «Теоретичні засади оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному та екологічному вимірах», що представлена на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.06 – економіка природокористування та охорони навколишнього середовища, виконаної Чумаченком Олександром Миколайовичем використовуються Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України при розробці нової моделі управління земельними ресурсами, що зорієнтована на стале використання та збереження природних екосистем.

Запропоновані у дисертаційному дослідженні інструменти економічного стимулювання екологобезпечного землекористування як базового елемента економічного механізму природокористування на рівні територіальних громад, що враховують існуючі глобальні та національні передумови (Нова кліматична угода, заплановане запровадження ЄС прикордонного вуглецевого коригування, імплементація Глобальних цілей сталого розвитку і Спільної сільськогосподарської політики ЄС тощо) та забезпечують диверсифікацію методів та інструментів стимулюючого впливу на землевласників і землекористувачів, а також надають можливість розширити масштаби збереження та відтворення земельно-ресурсного потенціалу й отримати додатковий еколого-економічний ефект (відновлення традиційної спеціалізації природокористування, дотримання сівозмін, рекультивація порушених земель, створення захисних лісосмуг, підвищення рівня лісистості, збереження водно-болотних угідь) враховані у заходах за напрямом робочої групи «Екологічна безпека» при розробленні проекту Плану відновлення України від наслідків війни, що, на виконання Указу Президента від 21 квітня 2022 року № 266/2022, містить перелік пропозицій щодо пріоритетних реформ та стратегічних ініціатив, проектів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди.

Перший заступник Міністра

Олександр КРАСНОЛУЦЬКИЙ

Погоджую
Проректор з науково-педагогічної
роботи та розвитку

Кваша С.М.
«29» 08 2024р.

Затверджую
Проректор з науково-педагогічної
роботи

Тонха О.Л.
«29» 08 2024р.

АКТ
про впровадження/використання результатів
докторської дисертаційної роботи
у наукову тематику

Даним актом стверджується, що результати дисертаційної роботи Чумаченка Олександра Миколайовича на тему: «Теоретичні засади оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному та екологічному вимірах», представленої на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.06 – економіка природокористування та охорони навколишнього середовища, впроваджено у наукову тему факультету землевпорядкування БФ-39/2021 «Соціально-економічні виклики, реалізація та вдосконалення законодавства України у контексті сталого розвитку».

Наукові ідеї і теоретичні положення та висновки, отримані у ході дисертаційного дослідження, безпосередньо пов'язані з темою базового фінансування «Соціально-економічні виклики, реалізація та вдосконалення законодавства України у контексті сталого розвитку» (договір № БФ/39-2021), зокрема підтемами «Оцінювання стану і перспектив відновлення потенціалу територіальних громад, моніторингу стану їх земель та оптимізації повоєнного землекористування» (2023) і «Науково-методичне забезпечення сталого землекористування та охорони земель у територіальних громадах в сучасних умовах» (2024), у межах яких автором обґрунтовано концептуальні напрями удосконалення державної політики для досягнення цілей сталого розвитку у системі постконфліктного землекористування та в узгодженості з завданнями «Зеленої угоди» Європейського Союзу.

Заступник декана
факультету землевпорядкування
з наукової роботи
д. геогр. н., професор

Іван КОВАЛЬЧУК

**Асоціація
Фахівців
Землеустрою
України**

**ВСЕУКРАЇНСЬКА
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«АСОЦІАЦІЯ ФАХІВЦІВ ЗЕМЛЕУСТРОЮ
УКРАЇНИ»
саморегулівна організація у сфері
землеустрою**

м. Київ, просп. Перемоги 131А, оф.93

Тел.(068)-001-07-02

afzy@ukr.net

afz.com.ua

Вих. № 33 від 22 березня 2024 р.

**ДОВІДКА
про впровадження/використання результатів
докторської дисертаційної роботи**

Громадською організацією «Асоціація фахівців землеустрою України» (далі – АФЗУ), що є саморегулівною організацією у сфері землеустрою, яка об'єднує сертифікованих інженерів-землевпорядників, були впроваджені в виробничий процес результати дисертаційної роботи на тему «Теоретичні засади оцінки земельно-ресурсного потенціалу європейських країн в економічному та екологічному вимірах», виконаної к.е.н. Чумаченком Олександром Миколайовичем.

Основні напрямки впровадження результатів дослідження О.М. Чумаченка включали:

1. Використання методик оцінки ефективності землекористування: застосування комплексу критеріїв і показників, розроблених у дисертації, для оцінки ефективності землекористування дозволяє членам АФЗУ глибше аналізувати вплив різних чинників на процес виробництва та економічну віддачу від використання земельних ресурсів.

2. Підвищення обізнаності та кваліфікації інженерів-землевпорядників: під час організації навчальних програм та семінарів для інженерів-землевпорядників, інших учасників землеустрою матеріали дисертації використовуються для підвищенню обізнаності щодо оцінки земельно-ресурсного потенціалу та ефективності використання земель, що, в свою чергу, дозволяє поліпшувати якість розроблених проектів землеустрою та сприяє впровадженню новітніх підходів до управління земельними ресурсами в Україні.

3. Вплив на розробку нормативної бази: результати дисертації використовуються для обґрунтування пропозицій до законодавства України щодо землеустрою та природокористування, що дозволило пропонувати зміни, спрямовані на підвищення ефективності використання земельних ресурсів та захисту екологічного балансу у землекористуванні.

4. Співпраця з державними органами та міжнародними організаціями: АФЗУ використовує матеріали дослідження для підтримки діалогу між фахівцями землеустрою, державними органами та міжнародними організаціями задля впровадження міжнародних стандартів у сфері землеустрою та природокористування в Україні.

Голова Правління,
доктор економічних наук

Анатолій ПОЛТАВЕЦЬ